

Ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος

ΤΖΟΥΖΕΠΕ ΦΙΟΡΙ

ANTONIO ΓΚΡΑΜΣΙ
Η ΖΩΗ ΕΝΟΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

<i>Τίτλος πρωτοτύπου</i>	Vita di Antonio Gramsci
<i>Μετάφραση</i>	Λία Ήλεξιάδου Μαρία Μουργιάννη
<i>Στοιχειοθεσία - Έκτύπωση</i>	Γεώργιος Λεοντακιανάκος Δουκ. Πλακεντίας 31 Χαλάνδρι τηλ. 6812457
<i>Όλοκλήρωση τυπογραφικής εργασίας</i>	Αύγουστος 1977
©	Gius. Laterza e Figli S.p.A., Roma - Bari
©	Όδυσσέας
<i>Έκδόσεις Όδυσσέας</i>	Ζαλόγγου 9, 3ος όροφος, τηλ. 36.19.724

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11	101
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12	115
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13	132
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15	170
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16	178
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17	188
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18	196
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19	214
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20	226
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21	236
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22	242
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 23	252
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 24	262
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 25	268
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 26	281
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 27	294
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 28	311
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 29	322
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 30	327

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

‘Ο Γκράμοι ο’ ένα γράμμα του προς τήν Τατιάνα εγραφε τά ἐξῆς: «Πῆρα τίς φωτογραφίες τῶν παιδιῶν καί ἐνωσα μεγάλη χαρά, ὅπως μπορεῖς νά φαντασιεῖς. Ἐνωσα καί μεγάλη ἱκανοποίηση γιατί πείσθηκα μέ τά μάτια μου πῶς ἔχουν οἰμα καί πόδια· ἐδῶ καί τρεῖς χρόνια δέν ἔβλεπα παρά μόνο κεφάλια καί ἄρχισε νά μοῦ γεννιέται ἡ ἀπορία διι ἦταν ἀγγελᾶκια χωρῖς φτερά στήν πλάτη».

Αὐτό τό βιβλίο δέν ἔχει ἄλλη φιλοδοξία ἀπό τό νά συμπληρώσει τό πορτραῖτο τοῦ Γκράμοι, δηλαδή νά προσθέσει «σιτό κεφάλι» (σιτό Γκράμοι σάν μεγάλο διανοούμενο καί πολιτικό ἀρχηγό, πού ἔτσι εἶναι περισσότερο γνωστός) «πόδια καί οἰμα»: νά προσθέσει δηλαδή ἐκεῖνα τά ἀνθρώπινα σιοιχεῖα, ἀπό τήν παιδική ἡλικία μέχρι τήν ὠριμότητα, πού μᾶς βοηθοῦν νά δοῦμε «ὀλοκληρωμένο» τό ἄτομο, σίς μέρες τῆς πείνας, τοῦ ἔρωτα καί τοῦ ἀργοῦ θανάτου. Εἶναι, καλύτερα, τό πορτραῖτο τοῦ Νίνο Γκράμοι.

Θυμᾶμαι μέ ἀγάπη τό Τζεγάρο Γκράμοι, πού σκοιῶθηκε τραγικά σέ αὐτοκινητιστικό δυστύχημα σίς 30 Ὀκτώβρη 1965 σιή Ρώμη, τότε πού γραφόταν αὐτό τό βιβλίο, πού πολλά τοῦ δεφεῖλει.

Εὐχαριστῶ:

τήν Τερεζίνα Γκράμοι, πού μοῦ παραχώρησε ἀνέκδοτα μέχρι τώρα γράμματα·

τήν Ἐνιμέα καί τόν Κάρολο Γκράμοι·

τούς Ἀλφόνσο Λεονέτι, Ἐλοσα Φουμπίνι καί Ρέντισο Νιτέ Φελίτσιε·

τή Λεονίλντε Περίλι, ἀπό τήν ὀποία ζήτησα πληροφορίες καί σιοιχεῖα γιά τήν οἰκογένεια Σούχι·

τούς φίλους σιή Γκιλάρτσα, συμμαθητές σιό δημοτικό καί τό
γυμνάσιο· τούς φίλους τῶν πανεπιστημιακῶν χρόνων σιό Τορί-
γο· δλους δσοὺς σιάθηκαν κοιτά του σιόν ἀγώνα καί τή φυλακή
καί θέλησαν νά προσθέσουν τίς μαρτυρίες τους γιά τήν ἀνθρώ-
πινη περιπέτεια τοῦ Ἀντόνιο Γκράμοι.

Τζ. Φ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Τό σπίτι πού ξμεναν κάποτε οί Γκράμισι, μονόροφο, κτισμένο μέ κοκκινωπή πέτρα, είναι στό κέντρο τῆς Γκιλάρτσα, ἕνα μεγάλο χωριό πού βρίσκεται σχεδόν στά μισά τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στό Ὅριστάνο καί τό Μακομέρ, στό ὑψίτεδο τοῦ Μπαριγκάντου. Τώρα ἀνήκει, καί κεῖ διατηρεῖ καί μαγαζί, σ' ἕνα καταστηματαρχή ὑφασμάτων καί ψιλικῶν, τόν κύριο Ἀντίοχο Πόροκου, πού γνώρισε τούς γονεῖς τοῦ Νίνο Γκράμισι, ὅπως φώναζαν ὄλοι τόν Ἀντόνιο, τόν κύριο Τσιτσιλο καί τήν Περίνα Μαρτσίας. Πληροφορίες, πού φωτίζουν τό οικογενειακό περιβάλλον τοῦ μεγάλου σαρδηνοῦ διανοοῦμένου, μπορεῖ κανεῖς νά συγκεντρώσει μόλις φτάσει ἐδῶ γιά μιὰ ἐπίσκεψη στό σπίτι.

Ὁ Φραντσέσκο Γκράμισι, πού γιά μᾶς ἦταν ὁ κύριος Τσιτσιλο, — διηγεῖται ὁ Ἀντίοχος Πόροκου — εἶχε ἔρθει ἐδῶ, πάρα πολύ νέος, τό 1881. Ἦταν τότε 21 χρονῶν καί μόλις εἶχε πρωτοδιοριστεῖ: ἐρχόταν ἀπό τή Γκαέτα, τήν πατρίδα του, σάν διευθυντής τοῦ Ληξιαρχείου. Ἴσως, ὅπως καί τόσοι ἄλλοι ἀπό τήν ἡπειρωτική Ἰταλία πού περνοῦν τό Τυρρηνικό, σκεφτόταν τότε νά παραμείνει λίγο, τά λίγα ἐκεῖνα χρόνια πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά κάνουν στήν ἐπαρχία, χωρίς ἀνέσεις, δταν ἀρχίζουν καριέρα. Τελικά ἔμεινε ἐδῶ ὄλη του τή ζωή. Ἐδῶ παντρεύτηκε. Καί ἂν ἐξαιρέσουμε τά χρόνια πού δούλεψε στό Ἀλές καί τό Σόργκονο, ἐδῶ ἔμεινε πάντα, σ' αὐτό τό σπίτι πού κουβεντιάζουμε τώρα. Πέθανε τό '37, πενήνταἔξι χρόνια μετά τόν ἐρχομό του στή Γκιλάρτσα. Στό τέλος καί αὐτός μιλοῦσε τή διάλεκτο τοῦ τόπου μ' ἕνα δικό του τρόπο. Μερικοί εἶχαν ἀρχίσει νά τόν φωνάζουν «θεῖο» Γκράμισι.

Γράφτηκε καί πολλοί πιστεῖουν δι τὸ Ἀντόνιο Γκράμισι εἶχε ταπεινή καταγωγή. Ὁ κύριος Ἀντίοχος κουνᾷ ἀργά τό κεφάλι πρὶν φέρει ἀντιρῆσεις: «Ὁχι ἀκριβῶς. Ὁ πατέρας του, ὁ κύριος Τσιτσιλο, εἶχε ἀπολυτήριο λυκείου· σπούδαζε δικηγόρος καί δταν πέθανε ὁ πατέρας του ἀναγκάστηκε νά δουλέψει. Καί ὁ πατέρας τοῦ κυρίου Τσιτσιλο, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, ἦταν συνταγματάρχης τῶν

καραμπινιέρων. Ἐξάλλου καί ἀπό τή μεριά τῆς μητέρας του ὁ Νίνο Γκράμσι ἀνῆκε σέ μιά καθωσπρέπει οἰκογένεια: δέν ἦταν πολὺ πλούσιοι οἱ Μαρτσιᾶς ἀλλά οὔτε καί φτωχοί.

Μπόρεσα ν' ἀκούσω, μέ τήν εὐκαιρία, τὸ μεγαλύτερο ἀδελφὸ τοῦ Ἀντόνιο, τὸ Τζενάρο. «Τὸ ξέρω. Κάποτε καί ὁ Τολιᾶτι, ἀργότερα καί ἄλλοι βιογράφοι μέ καλὴ φήμη, ἔγραψαν ὅτι ὁ Νίνο καταγόταν ἀπὸ χωρικοὺς, ἀλλὰ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.»

Ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Νίνο — θυμᾶται — πού ἔκανε μνεῖα σ' ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴ φυλακὴ γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας μας. Ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα μπορῶ νά τὰ συμπληρώσω ὡς ἐξῆς. Ἕνας Γκράμσι ἑλληνοαλβανός, προπάπος μας, εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ἡπειρο στὴ διάρχεια ἢ μετὰ τῶν λαϊκῶν κινήματων τοῦ 1821 καί ἀμέσως ἐξιταλίστηκε. Ἐκᾶνε στὴν Ἰταλία ἓνα γιό, τὸ Τζενάρο, πού ἔχω τὸ ὄνομά του. Αὐτός ὁ προπάπος μας ἦταν συνταγματάρχης τῆς βουρβονικῆς χωροφυλακῆς. Παντρεύτηκε κάποια Τερέζα Γκοντζάλες: αὐτὴ, κόρη ναπολιτάνου δικηγόρου, καταγόταν ἀπὸ μιά Ἰταλοἰσπανικὴ οἰκογένεια τῆς νότιας Ἰταλίας, πού ὅπως τόσες ἄλλες εἶχαν παραμείνει μετὰ τὸ τέλος τῆς ἰσπανικῆς κυριαρχίας. Εἶχαν πέντε παιδιὰ: ὁ ὑπαμπάς ἦταν τὸ τελευταῖο παιδί· γεννήθηκε στὴ Γκαέτα τὸ Μάρτη τοῦ 1860, λίγους μῆνες προτοῦ τὴν πολιορκήσουν τὰ στρατεύματα τοῦ στρατηγοῦ Τσαλντίνι. Ὅταν ἔληξε ἡ βουρβονικὴ δυναστεία, ὁ παπούς τοποθετήθηκε στὸ σῶμα τῶν караμπινιέρων πάντα μέ τὸ βαθμὸ τοῦ συνταγματάρχη. Πέθανε νέος. Ἀπὸ τὰ πέντε παιδιὰ, ἡ μοναχοκόρη εἶχε παντρευτεῖ ἓνα Ρίτσο ντὶ Γκαέτα, πλούσιο ἄρχοντα· μετὰ ὁ ἕνας ἦταν ὑπάλληλος στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, ὁ ἄλλος ἐπιθεωρητὴς στοὺς σιδηοδρόμους. ἀφοῦ ὑπερέτησε πρῶτα σάν σταθμάρχης στὴ Ρώμη, καί ὁ τρίτος, ὁ θεῖος Νικολίνο, ἀξιοματικὸς τοῦ στρατοῦ. Ὁ μπαμπάς ἦταν ὁ πιὸ ἄτυχος: ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του σπούδαζε νομικά. Ἐπρεπε νά βρεῖ μιά ἐργασία καί νά ἡ εὐκαιρία στὴ Σαοδηνία, στὸ ληξιαρχεῖο τῆς Γκιλάρτσα, καί ἔτσι ἔφυγε. Ἔστειλαν καί τὸ θεῖο Νικολίνο στὴ Σαοδηνία: πρῶτα στὴ Λά Μανταλένα, μετὰ στὸ Σάσαρι καί τέλος στὸ Ὀτσιέρι, ὅπου σάν λογαγὸς διοικῆσε τὴν ἀποθήκη τοῦ πυροβολικοῦ (καί κεῖ πέθανε). Ἡ οἰκογένεια τοῦ πατέρα μας λοιπόν ἦταν ἡ τυπικὴ εἴσορη οἰκογένεια τοῦ Νότου πού ἐφοδιάζει τὴν κρατικὴ μηχανὴ μέ τὰ μεσαῖα στελέχη.

Καί ἡ Πεπίνα Μαρτσιᾶς: «Ἡ μητέρα μας», οὐὲ ἔλεγε ὁ Τζενάρο, «ἦταν κόρη τοῦ Μαρτσιᾶς ἀπὸ τὴν Τεράλμπα καί κάποιος Κορίας ἀπὸ τὴ Γκιλάρτσα. Ὁ παπούς ἦταν ἐφοριακὸς καί ἐπιπλέον

είχε μία μικρή περιουσία. Οι Μαρτίσις δηλαδή ήταν μία μέση οικογένεια: καλούτσικα ἄς πούμε, ἀφοῦ καλά στά μέρη μας ἔννοούμε τό σπίτι, λίγη γῆ, ὄσο γιά νά ζοῦμε καλύτερα».

Γεννημένη τό '61, ἡ Πεπίνα Μαρτίσις ἦταν ἕνα χρόνο μικρότερη ἀπό τόν Τσιτσιλο Γκράμοσι. Ψηλή, χαριτωμένη, κοινωνικά ἕνα σκαλί πάνω ἀπό τό μέσο ὄρο τῶν ἄλλων κοριτσιῶν τῆς Γκιλάρτσα («Ντυνόταν εὐρωπαϊκά», θά μοῦ πει ἕνας ράφτης τοῦ 'Αλές πού τή γνώριζε ἀπό νέα), ἦταν ἀπό κείνες πού ἐντυπωσιάζουν ἀμέσως. Εἶχε πάει μέχρι τήν τρίτη δημοτικῶ, διάβαζε φύρδην μίγδην ἀπ' ὅλα, ἀκόμα καί Βοσκάκιο, πού γιά κείνη τήν ἐποχή κάτι παρόμοιο, τό νά διαβάξεις καί νά γράφεις δηλαδή, ἦταν γιά μία γυναίκα αἰτία διάκρισης'. Ὁ Φραντσέσκο τή ζήτησε σέ γάμο, ἀλλά στήν Κομπανία οἱ δικοί του ἐναντιώθηκαν. Κυρίως ἐνοχλοῦσε τή μητέρα του πού αὐτός, γιός ἐνός συνταγματάρχη καί σχεδόν τελειωμένος δικηγόρος, ἔπαιρνε γυναίκα μία κοπέλα ἀπό ταπεινή οἰκογένεια, καί ὄχι τῆς σειρᾶς του. Παντρεύτηκαν ὁμοῦ: ἐκείνη ἦταν 22 χρονῶν καί κείνος 23. Τόν ἐπόμενο χρόνο, τό 1884, γεννιόταν ὁ Τζενάρο. Λίγο μετά μετατέθηκε στό 'Αλές. 'Εδῶ γεννήθηκαν καί ἄλλα παιδιά: ἡ Γκρατσιέτα τό 1887, ἡ 'Εμα τό 1889· τέλος στίς 22 Γενάρη τοῦ '91 ὁ 'Αντόνιο. Τόν βάπτισαν ἑπτὰ μέρες ἀργότερα στίς 29 Γενάρη.

'Ἦταν θρησκοῦμενοι οἱ Γκράμοσι; Βρίσκω στό Μπονάρκαντο, μικρό χωριό κοντά στή Γκιλάρτσα, τήν 'Εντιμέα, τήν κόρη τοῦ Τζενάρο πού συνεχῶς ἀναφέρεται στά γράμματα τῆς φυλακῆς. Εἶναι 45 χρονῶν, μέ γκριζα μαλλιά. Εἶναι γυναίκα γιατροῦ, καί διδάσκει στό δημοτικό. Αὐτή μοῦ μιλάει γιά τήν πίστη τοῦ Τσιτσιλο καί τῆς Πεπίνας Γκράμοσι.

'Ο παπούς — εἶπε — δέν πολυασχολιόταν. Θυμᾶμαι, ὁμοῦ, ὅτι τούς τελευταίους μήνες τῆς ζωῆς του, κατάκοιτος στό κρεβάτι ἀπό τήν ἀρρώστια, χαιρόταν πολύ τή συντροφιά ἐνός ἱεροκῆρυκα πού ἐρχόταν συχνά νά τόν ἐπισκεφθεῖ. «Ξέρετε ὅτι μοιάτε πολύ στόν Τζοζουέ Καρντούτσι», τύχαινε νά τοῦ εἶπε γιά νά τοῦ δώσει κέφι. Εἶχαν γίνει φίλοι. Μαζί συζητοῦσαν τά πάντα. Πρίν πεθάνει ὁ παπούς ζήτησε νά ἐξομολογηθεῖ. Πιό θρησκοῦλητη ἦταν ἡ γιαγιά. Πήγαινε ξημερώματα τήν Κυριακή στήν ἐκκλησία. Μετά ἀρρώστησε καί ἔβγαινε λίγο. 'Αλλά καί τότε, εἰδικά ὅταν ὁ θεῖος Νίνο ὀλιγτηκε στή φυλακή, πάντα ἔστρεφε τή σκέψη στόν Κύριο, καί τήν ἀκουγα νά ἐπαναλαμβάνει: «Θεέ μου, Θεέ μου. Δέ σου ζητώ

1 «Σέ ὄλο τό χωριό αὐτόί πού γράφουν καί διαβάζουν», μαρτυρεῖ ἕνας συγγραφέας τοῦ καιροῦ. ὁ Βιτόριο 'Αντζου, «θι ἦταν περίπου διακόσιοι: τότε ἡ Γκιλάρτσα ἀριθμοῦσε 2.200 ψυχές.

τίποτε, τίποτε άλλο. Μόνο δώσ' μου τή δύναμη ν' άντέξω...». Όταν ήταν έτοιμοθάνατη, μέ φώναξε για νά μου χαρίσει μερικές εύλογημένες εικόνες...

Μετά, για μιά άλλη στενή συγγενή, τή Γκράτσια Ντελόγκου, τήν έτεροθαλή άνύπαντρη άδελφή τής Περίνας, πού έμενε μέ τούς Γκράμοσι, σχεδόν μιά δεύτερη μητέρα για τόν Άντόνιο, διαβάζουμε αυτή τήν περιγραφή σ' Ένα γράμμα από τή φυλακή:

Ή θεία Γκράτσια πίστευε ότι ύπήρχε μιά «γυναίκα Μπιζόντια» πολύ εύσεβής, τόσο πού τ' δνοιά της επαναλαμβανόταν πάντα στό Πάτερ Ήμῶν. Ήταν τό dona nobis hodie — δός ημῖν σήμερον — πού έκλεινη, όπως καί άλλες, διάβαζε λάθος καί τήν προσομοιοποιούσε μέ μιά γυναίκα του παρελθόντος, όταν δλοι πήγαιναν στήν εκκλησία καί ύπήρχε κάποια θρησκευτικότητα σ' αυτό τόν κόσμο. Θά μπορούσες νά γράψεις μυθιστόρημα γι' αυτή τή φανταστική γυναίκα πού τήν έφερναν σαν παράδειγμα. Πόσες φορές ή θεία Γκράτσια θά έλεγε στή Γκρατσιέτα καί τήν Έμα: Άχ, εσύ δέν είσαι όπως ή Μπιζόντια!

Δέν ήταν ο εφημέριος Μαρόντζου, τότε παπάς στό Άλές, για νά βαπτίσει τό Γκράμοσι. Ή τελετή είχε ιδιαίτερη έπισημότητα. Βάπτισε τό μικρό, δλέπουμε ν' αναφέρεται στό βιβλία τής ένορίας, ο «έξοχότατος αιδεσιμότατος θεολόγος Σεβαστιανός Φράου, γενικός επίτροπος» (νονός Ένας συμβολαιογράφος του Μασούλας, ο Ιππότης Φραντσέσκο Πουξέντου).

Μερικοί στό Άλές θυμούνται τή γιορτή μετά τό μυστήριο.

Οι οικογένειές μας — θυμάται ο κύριος Νικολίνο Τούνις, γράφτης μέχρι πού του τό επέτρεπαν οι δυνάμεις του καί τώρα συνταξιούχος — είχαν φιλικές σχέσεις. Ο κύριος Τσιταλλο καί ο μπαμπάς, κλητήρας του Εισηνοδικείου, ήταν συχνά μαζί, καί ή κυρία Περίνα έρχόταν στό σπίτι, ήταν δική μας. Είπε βαπτίσει καί μιά άδελφή μου, πού τήν έλεγαν Περίνα καί αυτή προς τιμή τής νονάς. Όταν ο Νίνο Γκράμοσι βαπτίστηκε, εγώ ήμουν 10 χρονών. Τό θυμάμαι, όπως θυμάμαι καί τό κέφι κείνης τής μέρας μέ τά πολλά γλυκά πού είχαν κουβαλήσει από τή Γκιλάρτσα καί τόν κόσμο πού έρχόταν νά γιορτάσει τό μικρό. Ήμουν φίλος του Τζενάρο· έπαιζα καί μέ τή Γκρατσιέτα καί τήν Έμα, πού ήταν όμως πολύ μικρότερες από μένα. Καί ποιός ξέρει πόσες φορές πήρα στήν άγκαλιά μου τό Νίνο. Ήταν Ένα όμοιο ξανθό μικρό μέ φρεϊνά μάτια. Έφυγε από τό Άλές πολύ μικρός, μετά τή μετάθεση του κυρίου Τσιταλλο στό Σόργκονο, καί δέν έτυχε πιά νά τόν ξαναδώ.

'Αναμνήσεις από τό Γκράμισι στό 'Αλές δέ βρίσκονται. Τό πατρικό σπίτι, μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ κυρίου Τσιτσιλο, τό πήρε ἕνας Ιερέας, ὁ παπὰ - Μέλις, ἀργότερα ἔγινε ἔδρα τῶν φασιστῶν γιά εἴκοσι χρόνια καί τώρα μετατράπηκε τό ἰσόγειο σέ μπάρ, «Μπάρ τῶν Σπόρ» λέει ἡ ἐπιγραφή. Πάνω ἀπό τήν εἴσοδο, μιά ἀναμνηστική πλάκα, πού τοποθετήθηκε τό '47', σχεδόν δέ διακρίνεται ἀνάμεσα σέ μεταλλικές διαφημιστικές ἐπιγραφές ποτῶν, ἀπεριτίφ καί ἀναψυκτικῶν. Στό 'Αλές μέχρι τό '47 ἄγιοι ἤξεραν ὅτι εἶχαν ἕνα τόσο ἐπιφανή συμπατριώτη, μέχρι πού μιά ἐπιτροπή ἀπό τό Κάλιαρι πήρε τήν πρωτοβουλία νά τιμῆσει τό Γκράμισι στόν τόπο πού γεννήθηκε.

«Πῆγε στό Σόργκονο», μοῦ λέει ὁ Ἀντίοχος Πόρκου, «ὅταν ἦταν καί δέν ἦταν ἕνος ἔτους. Καί κεῖ, στό Σόργκονο, ἀν θυάλομε τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες (πάντα τό καλοκαίρι ἐρχόταν στή Γκιλάρτσα), ἔμεινε μέχρι ἐπτὰ χρονῶν. Στό μεταξύ, ἡ οἰκογένεια εἶχε μεγαλώσει μέ τή γέννηση τοῦ Μάριο τό '93, τῆς Τερεζίνα τό '95 καί τοῦ Κάρλο τό '97. Γύρισαν ὀριστικά στή Γκιλάρτσα τό 1898. Ἀπό δῶ ὁ κύριος Τσιτσιλο καί ἡ κυρία Πεπίνα δέν ἀπομακρύνθηκαν πιά».

'Ἦταν μιά δραματική ἐπιστροφή. Σοβαρά περιστατικά, μέ φτηνό τοπικό πολιτικό ὑπόβαθρο, εἶχαν γιά τόν Τσιτσιλο Γκράμισι καταστρεπτικά ἀποτελέσματα: ἔχασε τή θέση του καί φυλακίστηκε. «Ὅλα ἄρχισαν μέ τίς πολιτικές ἐκλογές τοῦ 1897.

Στό τέλος του αἰῶνα στή Σαρδηνία, γράφει ὁ ἱστορικός Μπελιένι, «ἡ δημόσια δραστηριότητα δέν τρεφόταν ἀπό τό διάλογο: τά κόμματα δέν ἦταν τίποτε ἄλλο παρά ἡ πελατεία λιγοστῶν προσώπων». Σχετικά μ' αὐτό, ἔχουμε τήν ἄμεση μαρτυρία τοῦ Φραντσέσκο Πάις Σέρα, βουλευτῆ τοῦ Ὀτσιέρι. Ὁ Κρίστι τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ τό Δεκέμβρη τοῦ '94 τή διενέργεια μιᾶς ἔρευνας πάνω στίς οἰκονομικές συνθήκες καί τή δημόσια ἀσφάλεια στό νησί. Μετά ἀπό ἐνάμισι χρόνο, στά μέσα τοῦ '96, στήν ἀναφορά πού παρέδωσε στόν ὑπουργό Ντί Ρουντινί, ὁ Πάις Σέρα πιστοποιοῦσε:

'Ἐκτός ἀπό λίγα κέντρα καί γιά μιά μικρή μειοψηφία, συντηρητικοί καί φιλελεύθεροι, δημοκρατικοί καί ριζοσπάστες εἶναι λέξεις χωρὶς περιεχόμενο· ὁ σοσιαλισμός καί ἡ ἀναρχία καί ἡ ἀνάμιξη τοῦ κλήρου στήν πολιτική δέν εἶναι γνωστά οὔτε σάν ὄνομα, καί ὅμως τά κόμματα εἶναι ζωντανά, ἐπίμονα, ἀδιάλλακτα, μαχητικά: ἀλλά δέν εἶναι κόμματα πολιτικά, οὔτε κόμμα-

2. «Δέκα χρόνια μετά ἀπό τό μαρτύριό του / στή μνήμη τοῦ Ἀντόνιο Γκράμισι / στό σπίτι πού γεννήθηκε / ἔθεσαν ἀπὸ τήν πέτρα / ἡ στοργή τῶν συμπολιτῶν του / καί ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων.»

τα πού κινούνται από γενικά ή τοπικά συμφέροντα, είναι κόμματα προσωπικά, οικογενειακές φατρίες με τή στενή έννοια τού δρου. . . Κάτω από τά μεγάλα φτερά αυτών τών μεγάλων προσωπικών κομμάτων. . . βρϊθουν τά μικροσκοπικά προσωπικά κόμματα τών διαφόρων κοινοτήτων, τόσο πίο μοχθηρά και βίαια όσο οι αιτίες τής διαμάχης είναι πίο κοντά τους και ή σχέση αναγκαία και καθημερινή. . . Ξαρτώνται από τά μεγαλύτερα κόμματα και σέ αντίλλαγμα δέχονται προστασία και αποτελεσματική βοήθεια στίς μικρές τοπικές διαμάχες και κυρίως προσωπική βοήθεια γιά νά πετύχουν εϋνοια και νά αποφύγουν τίς συνέπειες τού νόμου στίς παραβάσεις και τά εγκλήματα.

«Είναι ένα είδος κλιμακωτής ύποτέλειας», κατέληγε ο Πάις Σέρα, «πού μέ χειρότερες και θλιβερότερες συνέπειες αντικατέστησε τήν παλιά φεουδαρχική ύποταγή».

Στήν έκλογική περιφέρεια τού Ίζιλι, πού περιλάμβανε και τό Σόργκονο, όπου εκείνο τόν καιρό ο πατέρας τού Άντόνιο Γκράμοσι ήταν προϊστάμενος στό Ληξιαρχείο, ήταν σκληρά αντιμετώπι, γιά τίς εκλογές τού Μάρτη '97, ο Φραντσέσκο Κόκο Όρτου και ο Ένρικο Καρμπόνι Μπόι. Ο Κόκο Όρτου, άνθρωπος πού ξεχώριζε και είχε ένα μακρύ κοινοβουλευτικό παρελθόν, βουλευτής έδω και 21 χρόνια και ύπουργός σέ δύο κυβερνήσεις, πρώτα στό ύπουργείο Γεωργίας και αργότερα στό ύπουργείο Δικαιοσύνης, ήταν, σύμφωνα με τή γνώμη τού Καμίλο Μτελιένι, «ο κύριος αντιπρόσωπος αυτού τού πνεύματος τής οικογενειακής φατρίας». Άλλά ή προσεχής μάχη διαγραφόταν δύσκολη γι' αυτόν' έφόσον ο νεαρός ανταγωνιστής του, πού καταγόταν από τό Νουράγκους, Ξνα χωριό πού περιλαμβάνεται στήν ίδια εκλογική περιφέρεια, είχε πολλούς άπαδούς, εκτός από τήν πατρίδα του, άκόμη και στά κέντρα - κλειδιά, όπως ή Τονάρα και τό Σόργκονο. Ο Τσιτσιλο Γκράμοσι πήγε μέ τό μέρος τού Καρμπόνι Μπόι. Ήταν μία μάχη άδύβαιη, πού διεξάχθηκε μέχρι τέλους χωρίς άνάπαυλα. Κατόρθωσε νά εκλεγεί ο Κόκο Όρτου (πού ή δύναμή του από κεί και μετά δελτιώθηκε σημαντικά σέ λίγους μήνες: δταν, γιά πρώτη φορά, έγινε ύπουργός Γεωργίας, Βιομηχανίας και Έμπορίου στήν κυβέρνηση Ντί Ρουντινί). Τελικά, μετά τή νίκη, ποιά θά ήταν ή συμπεριφορά τών άπαδών τού Κόκο, δηλαδή τών μικρών εμοχθηρών και δάιμων τοπικών κομμάτων, πού είχαν πάρει τό μέρος τού Κόκο άς τή διαβάσουμε πάλι από τήν έκθεση τού βουλευτή Πάις Σέρα: «Τό ότι στή Ρώμη επικρατεί αυτό ή εκείνο τό πολιτικό πρόγραμμα λίγο ενδιαφέρει. . . Αυτό πού ενδιαφέρει είναι νά έχει έπισηή στήν κεντρική κυβέρνηση ο επικεφαλής τού κόμματος, ώστε νά μπορεί νά κυβερνήσει τή Σαρδηνία, και κυ-

θερώνοντας εκεί, σάν κατακτητής, νά ευεργετῆ τούς νικητές καί νά ἐκημενίζει τούς νικημένους». Ὁ Τοιτοίλο Γκράμισι ἦταν ἀπό τούς ἠττημένους καί ἀντιμετώπιζε ὄλους τούς κρυφούς κινδύνους παρόμοιων καταστάσεων, ἀκόμα καί τοῦ νά πέσει θύμα «πλεκάνης»³.

Μερικούς μῆνες μετά τίς ἐκλογές τοῦ Μάρτη '97, ἓνα θλιβερό περιστατικό ἀνάγκασε τόν Τοιτοίλο Γκράμισι ν' ἀπουσιάσει ἀπό τό Σόργκονο: στίς 17 Δεκέμβρη πέθανε ὁ ἀδελφός του Νικολίνο, μόλις 42 χρονῶν, πού διοικούσε στό Ὀτσιέρι τήν ἀποθήκη τοῦ πυροβολικοῦ. Πῆγε στήν κηδεία γιά νά δεῖ ἀκόμα πῶς θά μπορούσε νά συνεχίσει τίς σπουδές του ὁ Τζενάρο, πού μέχρι τότε φιλοξενοῦνταν στό θεῖο Νικολίνο. Μόλις ἔφυγε, νά ἀμέσως ἓνα τηλεγράφημα ἀπό τό Σόργκονο στό Κάλιαρι. Τό ἔστειλε ἡ ἀντίθετη φατρία γιά νά ὑποδείξει μιά ἐπιθεώρηση στό Ληξιαρχεῖο, δρίσκοντας εὐκαιρία τήν ἀπουσία τοῦ προϊστάμενου. Στήν ἐπιστροφή του ἀπό τό Ὀτσιέρι, ὁ Τοιτοίλο ἔμαθε γιά μιά σέ θάρος του ἀνάκριση.

Κάποια ἐπιτολαιότητα ἔπρεπε νά εἶχε κάνει ἀκαταστασία στό γραφεῖο ὑπῆρχε. Τόν ἔδιωξαν ἀπό τήν ὑπηρεσία καί χωρίς οὔτε μιά δεκάρα μισθό γύρισε μέ τήν οἰκογένεια στή Γκιλάρτσα. Ἐξῆσε γιά μερικούς μῆνες μέ τή βασανιστική ἀμφιβολία διτι μπορούσε καί νά φυλακιστεῖ. Ἐμεινε κλεισμένος στό σπίτι, τυραννισμένος ἀπό σκοτεινές σκέψεις. Ἦταν 38 χρονῶν καί ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη, ἀφοῦ ἔχασε τή δουλειά του, μπορούσαν νά τοῦ συμβοῦν καί χειρότερα... Οἱ κερμπινιέροι ἦθαν νά τόν πάρουν στίς 9 Αὐγούστου τοῦ '98. Ἡ κατηγορία ἦταν ὑπεξαίρεση, κατάχρηση καί ἔκδοση πλαστῶν πιστοποιητικῶν.

Ὁ Τοιτοίλο Γκράμισι ὀδηγήθηκε στίς φυλακές τοῦ Ὀριστάνο κι ἔμεινε κει μέχρι τήν ἀπόφαση τῆς παραπομπῆς στή δικαιοσύνη. Στίς 28 Ὀκτώβρη τοῦ '99, τό Ποινικό Τμήμα τοῦ Ἐφετείου τοῦ Κάλιαρι διέταξε τή διεξαγωγή τῆς δίκης στήν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας. Ἡ δίκη ἔγινε στό Κάλιαρι τόν ἐπόμενο χρόνο. Τότε ἡ κατάχρηση δημοσίου χρήματος ἦταν στήν ἀρμοδιότητα τοῦ Κακουργοδικείου καί ἡ ἀπόφαση πού ἐκδόθηκε στίς 27 Ὀκτώβρη 1900 ἦταν καταδικαστική. Τό ἐλαφρυντικό τῆς μικρῆς ζημιάς καί ἀξίας», ἔξαιτίας τοῦ μικροῦ ποσοῦ πού ὁ ἐπιθεωρητής εἶχε διαπιστώσει διτι ἔλειπε, προκύπτει ἀπό τήν ἀπόφαση. Ἀλλά κείνα τά χρόνια ὁ κώδικας δέν ἀστειευόταν γιά παρόμοια ἀδικήματα καί παρόλο πού τοῦ ἐπιβλήθηκε ἡ μικρότερη ποινή μέ τό ἐλαφρυντικό «τῆς μικρῆς ἀξίας», ὁ Τοιτοίλο Γκράμισι καταδικάστηκε σέ πέντε

---

3. Ἀδτή εἶναι ἡ πραγματική λέξη — ἀνάφερε τότε ὁ Ἀλφρένο Νιτασφόρο —. Ἦταν τόσο βαριά, τόσο ἀπαίσια ἡ ἀηδία πού νιώσαμε σέ κάθε χωριό τῆς Σαρδηνίας διαπιστώνοντας τή μεγάλη δύναμη πού μερικοὶ βουλευτές ἢ νομάρχες ἀσκοῦσαν στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης.

χρόνια, δκτώ μῆνες καί εἴκοσι μέρες.

Ἡ Πεπίνα Μαρτίσιας χτυπήθηκε ἀπό τή συμφορά παίρνοντας πάνω της τό βάρος τῆς οἰκογένειας μέ ἑπτά παιδιά, πού τό τελευταῖο, ὁ Κάρλο, ἦταν στήν κούνια καί ὁ μεγαλύτερος, ὁ Τζενάρο, ἦταν δεκατεσσάρων χρονῶν (ὁ Ἀντόνιο τότε ἦταν 7 χρονῶν). Μέχρι τότε οἱ Γκράμοσι εἶχαν ζήσει, ἄν ὄχι μέσα στήν ἀνεση, σίγουρα μέσα σέ ἀπόλυτη ἀσφάλεια: τήν ἀπλή ζωή, χωρίς ταραχές, αὐτῶν πού θιέπουν νά μπαίνουν κάθε μήνα στό σπίτι λίγα χρήματα, πολύτιμα ὁμως στούς τόπους δπου, ἐφόσον κυριαρχεῖ ἡ στενή οἰκονομία τῆς ἀνταλλαγῆς σέ εἶδος, εἶναι λίγο τό χρήμα πού κυκλοφορεῖ. Τώρα, ξαφνικά, χωρίς μισθό καί μέ φυλακισμένο τόν πατέρα, ἡ ἀτμόσφαιρα στήν οἰκογένεια ἄλλαξε. Ἦρθαν χρόνια ταπείνωσης καί μεγάλης φτώχειας. Στή μιά συμφορά ἦρθε καί ἡ ἄλλη: γιατί ἐδῶ καί μερικά χρόνια ἡ σωματική ἀνάπτυξη τοῦ Ἀντόνιο ἔδειχνε ἀνησυχητικά σημάδια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ἡ Νενέτα Κούμπα, πού ἀναφέρεται καί σ' ἓνα γράμμα ἀπὸ τῆ φυλακῆ, εἶναι αὐτὴ πού μοῦ μιλάει τώρα γιὰ τὸ Γκράμοσι δταν ἦταν μικρός. Εἶναι 78 χρονῶν. Συνομήλικη καὶ φίλη τῆς Γκρατσιέτα, κατοικοῦσε στὴ Γκιλάρτσα ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς Γκράμοσι καὶ ἦταν δικὸς τους ἄνθρωπος.

Ὁ Νίνο — θυμᾶται — δέν ἦταν πάντα... σάν νά λέμε... καμπούρης. Ἀπεναντίας μικρός ἦταν ἓνα ὠραῖο ἀγόρι. Φιλᾶσθενος ἴσως. Ὅμως ὠραῖος σάν μπουμπούκι. Ἦταν τέσσερα χρόνια μικρότερος ἀπὸ μένα, ἔπαιζα μαζί του, καὶ θυμᾶμαι καλά πὼς πρὶν ν' ἀρρωστήσει ἦταν ἓνα ὠραῖο φυσιολογικὸ ἀγοράκι, μέ σγουρά ἀνοιχτά μαλλιά καὶ γαλάζια μάτια. Μετά, δέν ξέρω τὴν αἰτία, ἄρχισε νά τοῦ παρουσιάζεται στὴ ράχη ἓνα εἶδος καρυδιοῦ, καὶ αὐτὸς δέ μεγάλωνε, ἔμενε κοντούλης, μικροκαμωμένος. Ἡ θεία Περίνα, ἡ καημένη, ἔκανε τὰ πάντα γιὰ νά χτυπήσει τὸ κακό. Ἦταν ἀνάστατη καὶ πάντα εἶχε μιὰ ἔκφραση τρόμου. Τὸν ξάπλωνε γιὰ νά τοῦ κάνει μασάζ μέ δάμμα ἰωδίου, ἀλλὰ τίποτε. Τὸ καρῦδι μεγάλωνε δλο καὶ περισσότερο. Ἔτσι ἀποφάσισαν νά τὸν πᾶνε νά τὸν δοῦν στό Ὅρισάνο. Τὸν πῆγαν καὶ στὴν Καζέρτα: ὁ θεῖος Γκράμοσι τὸν πῆγε σ' ἓνα εἰδικό. Ἡ συμβουλή γιὰ τὴ θεραπεία ἦταν νά τὸν κρεμοῦν ἀπὸ ἓνα δοκάρι τῆς ὀροφῆς. Τοῦ εἶχαν φτιάξει ἓνα μπουστο μέ κρίκους. Ὁ Νίνο φοροῦσε τὸ μπουστο, καὶ ὁ θεῖος Γκράμοσι ἢ ὁ Τζενάρο τὸν γάντζωναν στὴν ὀροφή καὶ τὸν ἀφηναν νά κρέμεται στό κενό. Νόμιζαν δτι αὐτὸς ἦταν ὁ σωστὸς τρόπος γιὰ νά τὸν ἰωύσουν. Ἀλλὰ τὸ ἐξόγκωμα στὴ ράχη, ἀργότερα καὶ μπρός, μεγάλωνε καὶ ποτὲ δέν ὑπῆρξε γιαιτριά. Ὁ Νίνο συνέχιζε πάντα νά μένει μικρόσωμος. Καὶ μεγάλος, δέν ξεπερνοῦσε τὸ ἐνάμισι μέτρο.

Οἱ δικοὶ του ἀποδίδουν τὴν καμπούρα σέ πέσιμο. «Πόσες φορές», μοῦ λέει ἡ Τερεζίνα Γκράμοσι, ἡ τελευταία ἀπὸ τίς ἀδελφές τοῦ Ἀντόνιο, ἔακουσα ἀπὸ τὴ μαμιά πὼς ἦταν σάν μπουμπούκι ὁ

Νίνο τά πρώτα χρόνια. Καί μιά μέρα τού βρισκόντων στή ράχη Ένα πρήξιμο, χωρίς νά καταφέρουν νά άνασκαλίψουν τήν αίτία. Ή μαμά, φοβερά έντυπωσιασμένη, δέν ήσύχαζε. Τής έρχεται μιά σκέψη, φωνάζει τήν ίσηρέτρια και λέει: Σου έπεσε από τά χέρια; Πές τήν άλήθεια, άν έγινε έτσι. Ή γυναίκα έπέμενε πώς δχι, άλλα τελικά τό παραδέχτηκε. Ξπειτα, δέν χρησίμευσαν σέ τίποτα οί πολλές θεραπειές».

Έκτός από τή φυσική άτέλεια, υπέφερε συχνά και από κακοδιαθεσία ό Άντόνιο. «Άπό παιδί, τεσσάρων χρονών», θά γράφει, «είχα αιμορραγίες τρεις μέρες συνέχεια πού μέ είχαν τελείως έξαντλήσει, και στή συνέχεια σπασμούς. Οί γιατροί μέ είχαν ξεγράψει και ή μητέρα μου κράταγε μέχρι τό 1914 περίπου μιά μικρή κάσα και τά κατάλληλα ρούχα πού θά χρησιμοποιούσε για νά μέ θάψει».

Τώρα, ταπεινώση και φτώχεια, σ' Ένα σπίτι πού υπέφερε από τήν άσχημη κατάσταση τού παιδιού, νά και ό Τσιτσιλο στή φυλακή. Ή Περίνα Μαρτσίας δέν τό έβαλε κάτω. Ή υπερηφάνεια τήν έμπόδιζε νά άπευθυνθεί στήν πεθερά και τούς κοινιάδους, άφου αυτοί δέν τήν καλοδέχτηκαν σάν νύφη στήν οικογένεια. Τά άδέρφια τού Τσιτσιλο, όλα καλοβολεμένα, και ή άδελφή, παντρεμένη μ' Έναν εικάταστάτο κτηματία, θά μπορούσαν νά τή βοηθήσουν. Παρόλ' αυτά, εκείνη ήθελε νά τά βολέψει μόνη της, χωρίς νά ταπεινωθεί ζητώντας βοήθεια από συγγενείς πού καλά καλά δέ γνώριζε.

Γυναίκα μέ δυνατό χαρακτήρα, μαχητική και γεμάτη δύναμη (ήταν 37 χρονών όταν συνελήφθηκε ό άνδρας της), άντιμετώπισε λοιπόν τήν κατάσταση, συνταρακτική από τόσες πλευρές, μέ έξαιρετικό ψυχικό σθένος. Πουλώνοντας τή λίγη γή πού είχε κληρονομήσει από τούς δικούς της, κατόρθωσε νά μαζέψει χρήματα, λίγα δέβαια, για νά πληρώσει τούς δικηγόρους και νά έξασφαλίσει τίς άνάγκες της οικογένειας. Νοίκιαζε δωμάτιο σ' Ένα κτηνίατρο, τό Βίτορε Νέσι. Κυρίως όμως δούλευε. «Ή μητέρα μας», θυμάται ή Τερεζίνα, «ήταν πολύ καλή στο ράψιμο και έραβε πουνάμια ή άλλα ρούχα πού τά πουλούσε και απέδιδαν λίγα χρήματα. Έμεις ήμασταν πολύ μικρά. Εκείνη λοιπόν έπρεπε νά φροντίζει και τό σπίτι. Έβρισκε χρόνο για τό ράψιμο ξενυχτώντας». Άρκετά μετά, άναφερόμενος σέ κείνα τά βασανισμένα χρόνια, ό Άντόνιο Γκράμισι θά γράφει για τή μητέρα:

Θά είμαστε Ικανοί νά κάνουμε αυτό πού έκανε ή μαμά πριν τριανταπέντε χρόνια; Νά μπεί αυτή μόνη, μιά φτωχή γυναίκα, άντίθετα σέ μιά τρομερή θύελλα και νά σώσει έπτά παιδιά; Σίγουρα ή ζωή της ήταν υπόδειγμα για μās και μās έδειξε πόσο

ἀξίζει τό πείσμα γιά νά ξεπεράσουμε δυσκολίες πού φαίνονταν ἀξεπέραστες ἀκόμα καί σέ ἀνθρώπους μέ ισχυρή θέληση. [...] Δούλεψε γιά μᾶς, ὅλη τῆς τῆ ζωῆ, θυσιάζοντας τόν ἑαυτό τῆς μέ τρόπο ἀνήκουστο. Ἄν ἦταν μιά ἄλλη γυναίκα, ποίος ξέρει τί καταστρεπτικό τέλος θά εἶχαμε ὀλοί ἀπό παιδιά; Ἴσως κανέναν ἀπό μᾶς δέ θά ἦταν ζωντανός σήμερα.

Ἐκεῖνο τόν καιρό ὁ Ἄντόνιο πήγαινε στό δημοτικό, στή Γκιλάρτσα. Ἡ μαμά, ἔχοντας ὑπόψη τήν ἐπισηλή ὑγεία του, τόν εἶχε στείλει τώρα πού ἦταν μεγαλοῦτσικος, ἐπτάμισι χρονῶν, καί γιά νά μήν κουράζεται κατόρθωνε νά βρῖσκει χρόνο γιά νά τόν παρακολουθεῖ στά μαθήματα¹. Στήν πρώτη πῆγε σέ μιά τάξη μέ σαρανταεννέα ὀλόκληρους μαθητές καί εἶχε δάσκαλο τόν Ἰγνάτιο Κορβιάς· στή δευτέρα εἶχε ἕναν ἄλλο δάσκαλο, τόν Τσελεστίνο Μπαλντιούσι· καί στήν τρίτη ἕναν ἄλλο, τό Λουίτζι Κόσου. Ἦταν πάντα ὁ καλύτερος μέσα στήν τάξη: οἱ βαθμοί του κυμαίνονταν, σ' αὐτά τά πρώτα χρόνια, ἀνάμεσα στό δέκα καί τό ἑννέα. «Τό σύστημα τοῦ σχολείου πού παρακολούθησα, μαθαίνουμε ἀπό ἕνα του γράμμα, ἔφταν πολύ καθυστερημένο· ἐξἄλλου τὸ σύνολο σχεδόν τῶν συμμαθητῶν μου δέν ἤξερε νά μιλάει ἰταλικά παρά πολύ ἄσκημα καί μέ δυσκολία καί αὐτό μέ ἐξήκωνε, γιατί ὁ δάσκαλος ὑπολόγιζε τό μέσο ὄρο τῶν μαθητῶν καί τό νά ξέρεις νά μιλάς σωστά ἰταλικά ἦταν κάτι πού διευκόλυνε πολλά πράγματα. Ἄλλά δοηθοῦσε σ' αὐτό ἡ ἐπιμονή πού ἔδειχνε τό παιδί καταβροχθίζοντας ὁποιοδήποτε τυπωμένο χαρτί πού τοῦ ἔπερτε στά χέρια. «Χανόταν γιά ὁδομάδες», μοῦ λέει ἕνας φίλος του, ὁ Φέλε Τορρίτσα, «καί ὅταν τόν ρωτοῦσα τήν αἰτία, ἀπαντοῦσε ὅτι περνοῦσε ὀλες ἐκεῖνες τίς μέρες διαβάζοντας».

Στό μεταξύ ἄρχισε κιάλας νά ἐκδηλώνεται μέσα του, ἐκτός ἀπό τήν κλίση γιά τή μελέτη, καί ἡ εὐχαρίστηση γιά πρακτικές κατασκευές. «Κατασκεύασε», μοῦ διηγοῦνται οἱ δικοί του, «ἕνα εἰδικό ντοῦζ. Μποροῦμε κάπως ἔτσι νά τό περιγράψουμε: ἕνα δοχεῖο μεγάλο ἀπό λαμαρίνα κρεμασμένο σ' ἕνα γάντζο. Αὐτό τό δοχεῖο, ἕνα μπετονάκι δηλαδή, κρεμόταν ἀπό τό ταβάνι τῆς κουζίνας. Στό πάνω μέρος εἶχε φτιάξει πολλές τριπίτσες. Τό γέμιζε μέ νερό ζεστό καί τό σήκωνε. Γιά ν' ἀναποδογυρίσει, τραβοῦσε ἕνα σκοινιά-

1. «Ἐχω ζωντανή τήν ἀνάμνηση», θά τῆς γράφει ὁ Ἄντόνιο ἀπό τή φυλακή, «τῆς πρώτης καί δευτέρας δημοτικοῦ, ὅταν μοῦ διόρθωνες τά γραπτά: θυμάμαι καλά ὅτι δέν κατόρθωνα ποτέ νά θυμηθῶ πῶς ἡ λέξη "ucello" γράφεται μέ δύο c καί αὐτό τό λάθος μοῦ τό διόρθωσες τουλάχιστο δέκα φορές... Νωρίτερα μᾶς εἶχες μάθει πολλά ποιήματα· θυμάμαι ἀκόμα τό Ραταπλάν καί ἄλλα... Θυμάμαι πόσο καμάρωνες, θάμουν τότε τεσσάρων ἢ πέντε χρονῶν, τήν ἐπιδειξιοτήτά μου νά μιμοῦμαι τόν ἦχο τοῦ ταμπούρου ὅταν ἀπάγγελνες τό Ραταπλάν».

κι και τό νερό έτρεχε άμέσως για μπάνιο».

Μ' αυτή του τήν κλίση για κατασκευές, έφτιαχνε μόνος του και παιχνίδια, βάρκες και καρτσάκια. «Ή μεγαλύτερή μου έπιτυχία», διαβάσουμε, «ήταν όταν ένας γανωτής του χωριού μου ζήτησε σέ χαρτί τό σχέδιο μιάς περήφανης γολέτας μέ δύο γέφυρες για νά τήν κατασκευάσει σέ λαμαρίνα». Και ακόμα:

Θυμάμαι πολύ καλά τήν αύλή πού έπαιζα μέ τό Λουτσιάνο [Γκουίζο, γιό του φαρμακοποιού τής Γκιλάρτσα] και τή στέρα πού έριχνα και κυβερνούσα τούς μεγάλους μου στόλους, άλλοτε χάρτινους, άλλοτε από καλαμάκι, από βέργες και φελλό, και μετά τούς κατέστρεφα μέ κτυπήματα και φωνές... Μιλούσα πάντα για μπρίκια, τρικάρτα, σκουνες, σπαισοτολισμούς και φλόκους... Στενοχωριόμουνά μόνο πού ο Λουτσιάνο είχε μιά άπλή στέρα βαρκούλα ντενεκεδένια, πού μέ τέσσερις κινήσεις δύθιζε τίς πιο καλοδουλεμένες γαλέρες μου πού ήταν πολύπλοκα έξοπλισμένες μέ γέφυρες και πανιά. Παρόλ' αυτά, ήμουν πολύ περήφανος για τίς Ικανότητές μου.

Αργότερα σκαρφίστηκε δργανα για τή γυμναστική. Έμψυχωμένος από μικρός μέ μιά θέληση πού έχει κάτι τό άπίστευτο και τό τολμηρό στό νά διορθώσει μέ κάθε δυνατό τρόπο τή σωματική άτέλεια, κάθε μέρα γυμναζόταν μεθοδικά στην άρση βαρών. Στην αύλή του σπιτιού, πού μένει τώρα ή Τερεζίνα, δλέπω πέτρινες σφαίρες. Είναι εκείνη πού μου διηγείται:

Χρησίμευαν για τήν άρση. Τίς είχε άποσπάσει ο ίδιος ο Νίνο, μέ τή βοήθεια των αδελφών του, από μεγάλους βράχους. Μαζί τίς σφυρηλατούσαν, μετά εκείνος καθόταν μέ τίς ώρες για νά τίς λειάνει μέχρι νά πάρουν ένα σφαιρικό σχήμα. Είχε φτιάξει έξι πέτρινες μπάλλες για τρεις μάρκες διαφορετικού βάρους. Οι δύο σφαίρες ένώνονταν μέ μπαστούνια και σκουπόξυλα. Τό σίδερο στοίχιζε πολύ τότε' δέ μπορούσε νά βάλει μεταλλικό κοντάρι. Έξάλλου και μέ ξύλινη μπάρα έκανε καλά τή δουλειά του. Μέ τάξη, κάθε πρωί ο Νίνο έκανε τίς ασκήσεις του. Ήθελε νά δυναμώσει, νά κάνει ποντίκια στα μπράτσα' και κάνοντας δση περισσότερη προσπάθεια μπορούσε, άνέβαζε τά βάρη μέχρι εκεί πού του τό επέτρεπαν οι δυνάμεις του. Θυμάμαι μιά φορά έφτασε τίς δεκαέξι συνεχείς άρσεις...

Ή Τερεζίνα γίνεται τρυφερή, αναπολώντας τό γεγονός. Ήταν ή αγαπημένη του αδελφή: αυτή πού από τίς άλλες έμοιαζε περισσότερο στον Άντόνιο στις πνευματικές δραστηριότητες. Είναι έ-

2. •Θυμάσαι, Τερεζίνα, τό φανατισμό πού είχαμε για τό διάβασμα και τό

βδομήντα χρονών, χήρα από πολύ καιρό του ταχυδρομικού προϊστάμενου Πάολο Παουλέζου. Πρόσωπο καθαρό και εγγενικό με κάτι του παλιού καιρού στην εμφάνιση, μαύρο φουστάνι περασμένης μόδας, μετρημένη, συννεσταλμένη, με βλέμμα που κρύβει λύπη σε κάθε ανάμνηση δύσκολων καιρών, μοιάζει σαν να βγήκε από εικόνα παλιού βιβλίου. Και αυτή, όπως και ο άνδρας της, δούλευε στο ταχυδρομείο της Γκιλάρτσα: συνταξιούχος από το '60, ζει κλεισμένη στο σπίτι, θγαίνοντας ελάχιστα. «Βέβαια», συνεχίζει, «και η σωματική του κατάσταση μπορεί να επέδρασε στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Ήταν λίγο κλειστός, απομονωνόταν... Άλλά και χωρίς να είναι διαχυτικός, γιατί διαχυτικός δεν ήταν ποτέ, είχε παρόλ' αυτά πολλές εκδηλώσεις τρυφερότητας για μās: έμένα, που ήμουν ή κατά τέσσερα χρόνια μικρότερη αδελφούλα, με χάιδευε, ξόδευε τά λίγα του χρήματα για να μού αγοράσει περιοδικά...».

Είναι λέξεις που θ' ακούσω να επαναλαμβάνονται από φίλους και συμμαθητές, με λίγες παραλλαγές. Ή Νενέτα Κούμπα τόν θυμάται «συννεσταλμένο αλλά όχι άγριμ». Λέει ή Φέλε Τορίτζα:

Ήταν ένα μελαγχολικό παιδί. Ήν όμως κάποιος του έδειχνε φιλία, αυτός γινόταν διαχυτικός, άστεεινόταν... Μιά χρονιά, θά ήταν τό 1900 - '901, πήγαμε μαζί για μπάνια στη Μπόζα Μαρίνα. Τότε ταξιδεύαμε πάνω σε κάρρα που τά έσερναν βόδια. Έκείνες τίς μέρες, που περάσαμε σχεδόν μαζί, πρώτα στο ίδιο κάρρο και αργότερα στην παραλία, εγώ δέ μπορώ να πώ ότι ο Νίνο Γκράμσι ήταν ένα κλειστό παιδί. Ή παρέα τόν εύχαριστούσε, μερικές φορές ήταν ακόμα και κεφάτος.

Ένωθε όμως αποκοιμένος από ένα δρισιμένο τίπο παιχνιδιών στο ύπαιθρο που απαιτούσαν κίνηση και ήταν πολεμικά κατά κάποιο τρόπο. Ένας συμμαθητής του δημοτικού, ο Κικίνου Μαμέλι, θυμάται:

Είχε τή σωματική διάπλαση που ξέρετε, και φυσικά ή παραμόρφωση τόν εμπόδιζε να παίρνει μέρος σε δρισιμένα παιχνίδια μας. Τά παιδιά ανέκαθεν παλεύουν, έξαντλούνται από κούραση: τά παιγνίδια που προτιμούσαμε ήταν άγώνες σωματικής Ικανότητας και άντοχής και κείνος, ο Νίνο, τό περισσότερο που μπορούσε να κάνει ήταν να κοιτάζει. Γι' αυτό έρχόταν σπάνια με μās. Γενικά έμενε στο σπίτι, άπασχολούμενος με τό διάβασμα, με τό να ζωγραφίζει εικόνες, να φτιάχνει ξύλινες κα-

γράφιμο: Μοθ φίνετα: πώς κι εσύ, γύρω στά δέκα, μήν έχοντας καινούργια βιβλία, διάβαζες όλους τούς κώδικες.»

τασκενές, νά παιζει λίγο στην αὐλή. Ἡ ἔκανε περιπάτους στην ἔξοχή. Τόν ἔβλεπα συχνά μέ τό Μάρω. Τ' ἄλλα του τ' ἀδέλφια, ὁ Τζενάρο, πού τόν περνοῦσε ἑπτά χρόνια, ἦταν πολύ μέγανός και ὁ Κάρλο πολύ μικρός γιά νά τοῦ κάνουν παρέα.

Αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι οἱ περιπλανήσεις ἀνάμεσα στην κοιλάδα τοῦ Τύρο, κάτω ἀπό τό χωριό Σάν Σεραφίνο, τοῦς μπαξέδες και τά ρυάκια τῆς Καντζόλα και τό σπίτι τῆς θείας Μαρία Ντομένικα Κορίας στην Ἀμπασάντα. Εἶχε διαβάσει ἀπό μικρός τό Ροβινσώνα Κρούσο, πού εἶχε βρεῖ στή μικρή διβλιοθήκη πού κάποια κυρία Ματζακουράτι, σύζυγος ἐφοριακοῦ ὑπάλληλου πού μετακόμιζε, τοῦ εἶχε ἀφήσει γιά δῶρο, και ἡ ἐντύπωση τοῦ εἶχε μένει γιά πολύ καιρό: «Δέν ἔβγαينا ἀπό τό σπίτι», θά γράφει, «χωρίς νά ἔχω στην τσέπη κόκκους σταριού και σπῖρτα τυλιγμένα σέ κομματάκια μουσαμῆ γιά τήν περιπτωση πού θά τύχαινε νά βρεθῶ σ' ἕνα ἔρημο νησί στηριζόμενος μόνο στίς δυνάμεις μου».

Διασκέδαζε πιάνοντας σαῦρες και εὐχαριστιόταν νά ρίχνει πέτρες στό νερό και νά τίς βλέπει νά πηδοῦν τρεῖς τέσσερις φορές στην ἐπιφάνεια και νά συρῖζουν. Και ἰδιαίτερα τόν εὐχαριστοῦσαν οἱ στιγμές πού περνοῦσε κατασκαπεύοντας τά ζῶα.

Ἐνα φθινοπωρινό βράδι, όταν ἦταν ἤδη σκοτάδι, ἀλλά ἔλαμπε τό φεγγάρι, πῆγα μ' ἕνα ἄλλο παιδί, φίλο μου, σ' ἕνα κάμπο γεμάτο δέντρα και, συγκεκρωμένα, μηλιές. Κρυφτήκαμε σ' ἕνα θάμνο, ἀντίθετα στόν ἀνεμο. Και νά, ξαφνικά, ξετροπῶνουν πέντε σκαντζόχοιροι, δύο μεγάλοι και τρεῖς μικρότεροι. Ὁ ἕνας πίσω ἀπ' τόν ἄλλο κατευθύνθηκαν πρὸς τίς μηλιές, στριφογύρισαν ἀνάμεσα στά χόρτα και ἀμέσως στρώθηκαν στην δουλειά: βοηθούμενοι ἀπό τή μουσούδα τους και τά ποδαράκια τους ἔσπρωχναν τά μήλα, πού ὁ ἀέρας εἶχε ρίξει ἀπό τά δένδρα, και τά μάζευαν ὄλα σ' ἕνα ἴσωμα, μέ τάξη τό ἕνα δίπλα σ' ἄλλο. Ἀλλά φαίνεται ὅτι δέν ἔφταναν τά μήλα πού εἶχαν πέσει στό χῶμα: ὁ μεγαλύτερος σκαντζόχοιρος μέ ἀνασηκωμένη τή μουσούδα του κοίταξε γύρω, διάλεξε ἕνα δέντρο πολύ κυρτό και σκαρφάλωσε ἀκολουθούμενος ἀπό τή γυναῖκα του. Ἀκούμπησαν σ' ἕνα κλαδί φορτωμένο φρούτα και ἄρχισαν νά κουνιοῦνται ρυθμικά: οἱ κινήσεις τους μεταδόθηκαν στό κλαδί πού ταλαντεύονταν ὄλο και πιό γρήγορα μέ ἀπότομα τινάγματα, κι ἔπεσαν κάτω πολλά ἄλλα μήλα. Ἀφοῦ συγκέντρωσαν και αὐτά κοντά σ' ἄλλα, ὄλοι οἱ σκαντζόχοιροι, μεγάλοι και μικροί, τυλίχτηκαν μέ τά ἀγκάθια τους και ξάπλωσαν πάνω στά φρούτα πού ἔμεναν καρφωμένα πάνω τους: τά μικρά σκαντζοχοιράκια εἶχαν λίγα μήλα, ἀλλά ὁ πατέρας και ἡ μητέρα κατόρθωσαν νά καρφώσουν

έπτά ἢ ὀκτώ μῆλα ὁ καθένας. Ἐνῶ ἐπέστρεφαν στή φωλιά τους, θγήκαμε ἀπό τόν κρυψώνα, βάλαμε τούς σκαντζόχοιρους σ' ἓνα σακκοῦλι καί τούς πήγαμε στό σπίτι. Ἐγώ πήρα τόν πατέρα καί δύο μικρά καί τά κράτησα πολλούς μῆνες, ἐλεύθερα στήν αὐλή.

Καί μιά ἄλλη ἀνάμνηση:

Μέ τ' ἀδελφάκια μου πήγα μιά μέρα στό χωράφι μιᾶς θειᾶς μου ὅπου ὑπῆρχαν δύο πανύψηλες βελανιδιές καί μερικά ὀπωροφόρα δένδρα. Ἐπρεπε νά μαζέψουμε βελανίδια γιά νά δώσουμε τροφή σ' ἓνα γουρουνάκι. Τό χωράφι δέν ἦταν μακριά ἀπό τό χωριό, ἀλλά παρόλ' αὐτά ἦταν ἔρημο καί ἔπρεπε νά κατεβούμε μιά κοιλάδα. Μόλις μπήκαμε στό χωράφι, νά σου κάτω ἀπό ἓνα δένδρο ἦσوخα καθισμένη μιά μεγάλη ἄλεπού μέ ὄραλα οὐρά, ὑψωμένη σάν σημαία. Δέν ταράχτηκε καθόλου· μᾶς ἔδειξε τά δόντια, ἀλλά φαινόταν σάν νά γελοῦσε καί ὄχι δι μᾶς ἀπειλοῦσε. Ἐμεῖς τά παιδιά θυμώσαμε πού δέ μᾶς φοβήθηκε. Τῆς πετάξαμε πέτρες, ἀλλά αὐτή μόλις πού ἀπομακρυνόταν καί μετά ξανάρχιζε νά μᾶς κοιτάει κοροϊδευτικά καί ἱπουλα. Βάλαμε μπασιούνια στήν πλάτη καί ὀλοι μαζί κάναμε μπούμι! σάν μιά ντουφεκιά, ἀλλά ἡ ἄλεπού μᾶς ἔδειχνε τά δόντια χωρίς νά ἐνοχλεῖται καθόλου. Σαφνικά ἄκουσε μιά πραγματική ντουφεκιά πού ἔριξε κάποιος ἀπό τά περὶχωρα. Μόνο τότε ἔδωσε ἓνα πῆδημα καί τό 'βαλε στά πόδια γρήγορα. Μοῦ φαίνεται νά τῆ βλέπω ἀκόμα, κατακίτρινη, νά τρέχει σάν ἀστραπή πάνω σ' ἓνα τοιχάκι, πάντα μέ τήν οὐρά ὀρθια, καί νά ἐξαφανίζεται σέ μιά συστάδα θάμνους.

Καί ὑπῆρχαν τά πανηγύρια, ἡ ὁρμή τῶν ἀλόγων πού ἔτρεχαν γύρω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Σέντιλο γιά τῆ γιορτή τοῦ Ἁγίου Ἀντίνε, ὁ φωτισμένοι ἀπό τό ἀδύνατο φῶς τῆς ἀσετυλίνης πάγκοι τῶν μικροπωλητῶν πού πουλοῦσαν μαντολάτο, ὁ ἐξέδρες γιά τούς ποιητικούς διαγωνισμούς σέ διάλεκτο. Θά γράψει ἀπό τῆ φυλακή στή μαμά:

Ἄν θρεῖς, στείλε μου κανένα ἀπό τά τραγούδια τῆς Σαρδηνίας πού τραγουδοῦν στους δρόμους ὁ ἀπόγονοι τοῦ Πιριζι Πιριόντ ἀπό τῆ Μπολοτάνα, καί ἂν γίνονται στίς γιορτές ποιητικοί διαγωνισμοί, γράψε μου ποιὰ θέματα τραγουδιόνται. Γίνονται οἱ γιορτές τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου στό Σέντιλο καί τοῦ Ἁγίου Παλμέριο καί πῶς εἶναι; Ἡ γιορτή τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου γιορτάζεται ἀκόμα ἔτσι μέ μεγαλοπρέπεια; Ἀφήνουν νά περιφέρεται ἀκόμα τό λάβαρο τῶν τεσσάρων πειρατῶν καί ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ ἀρχηγοί πού ντύνονται σάν ἀρχαῖοι στρα-

τωτικοί; Ξέρεις αυτά τὰ πράγματα πάντα μέ ένδιεφεραν γι' αυτό γράψε μου και μή σκεφτείς ότι είναι άνοησίες χωρίς άρχη και τέλος.

'Αλλά αυτές οι σκηνές πού μπορούν νά δώσουν μιά εικόνα άμερμνης ζωής είναι μεροληπτικές. Κατάβαθα τάραζαν τόν 'Αντόνιο — πέρα από τή δυσμορφία — ή φοβερή φτώχεια τής οικογένειας μετά τή σύλληψη τού πατέρα και ή ψυχολογικός αντίτυπος έξαιτίας τού θλιβερού γεγονότος. 'Αρχικά, μόνο ή Τζενάρο, άρκετά μεγαλοΐτσικος τώρα πιά, γνώριζε τή συμφορά*. 'Εξάλλου θά ήταν δύσκολο νά κρύψουν σ' ένα παιδί εκείνης τής ηλικίας τήν πραγματική κατάσταση τού πατέρα. Τά αξιοθρήνητα ψέματα, οι ύπεκφυγές, οι ψεύτικες ιστορίες, πού έξηγοΐσαν τή μεγάλη άπουσία τού μπαμπά, μπορούσαν νά χρησιμεΐσουν τό πολύ πολύ για τούς άλλους' και μέχρι τέλους ή Πεπίνα Μαρτσίας πρόσεξε νά κρατήσει κρυφό από τήν οικογένεια τό δράμα. 'Ο Φραντσέσκο Γκράμισι είχε φυλακιστεί στή Γκαέτα, λίγες εκατοντάδες μέτρα από τό σπίτι τής μητέρας του. 'Η κυρία Πεπίνα τόν έβαζε νά γράφει γράμματα και μετά μέ τή σφραγίδα τής Γκιλάρτσα τά έστελνε στήν πεθερά. Στά παιδιά συνέχιζε νά λέει ότι ή μπαμπάς ήταν στή Γκαέτα, στή γιαγιά Τερέζα Γκοντζάλες. Μόνο πού, σ' ένα στήν περιβάλλον άπως ή Γκιλάρτσα, τό φρούριο τών φανταστικών δικαιολογιών τής άπουσίας άργά ή γρήγορα θά έπεφτε: μέ τίς διαστάσεις πού πήρε τό γεγονός και από κάτι πλάγια μισόλογα, από μερικούς ύπαινιγμούς, από φράσεις πού έπιαναν στά πεταχτά ένώ μιλούσαν οι μεγάλοι νομιζοντας πώς δέν ακούγονται, τά μικρά τής οικογένειας Γκράμισι ήταν άδύνατο νά μήν ύποψιάζονταν. Έστω και συγκεχυμένα, τούς άληθινούς λόγους για τούς όποιους έδω και τόσο καιρό έμενε μακριά ή μπαμπάς τους. Τριάντα χρόνια μετά, ή 'Αντόνιο θά γράφει από τή φυλακή στήν Τατιάνα, όταν ξαναπαρουσιάστηκε παρόμοιο θέμα:

Δέν καταλαβαίνω γιατί κρύψατε από τό Ντέλιο ότι είμαι στή φυλακή, χωρίς νά σκεφτείτε ότι θά μπορούσε νά τό μάθει έμμεσα, δηλαδή κατά τόν πιο δυσάρεστο για ένα παιδί τρόπο, πού άρχίζει ν' άμφιβάλλει για τήν ειλικρίνεια τών κηδεμόνων

3. *'Ημουν στήν τετάρτη γυμνασίου στο 'Οτσιέρι, φιλοξενούμενος τού θείου Νικολίνο*, μου διηγόταν ή Τζενάρο. *'Ο θεός πέθανε κατά τά Χριστούγεννα, αλλά ή μπαμπάς φρόντισε νά τελειώσω στο 'Οτσιέρι τό σχολικό έτος. Γύρισα στή Γκιλάρτσα για τίς διακοπές. *Όταν ξανάνοιξαν τά σχολεία (ή μπαμπάς δέν ήταν πιά στο σπίτι) έμαθα από τή μαμά ότι δέ μπορούσα νά συνεχίσω τίς σπουδές, αλλά δέ μου είπε τούς λόγους. *Έκείνη τή στιγμή ήμουν ή μόνος από τούς έπτά πού ήξερα ότι ή μπαμπάς ήταν φυλακή.*

του και αρχίζει να σκέφτεται μόνος του και να απομονώνεται. Τουλάχιστον, αυτό συνέβαινε σέ μένα όταν ήμουν παιδί: τό θυμάμαι καλά... Γι' αυτό θά έπρεπε να πείσουμε [τή Τζούλια] ότι δέν είναι ούτε σωστό, ούτε ώφέλιμο σέ τελευταία άνάλυση, να κρύψουμε από τά παιδιά ότι είμαι στή φυλακή: πιθανώς ή πρώτη έντύπωση να προκαλέσει σ' αυτά δυσάρεστες αντιδράσεις, αλλά ή ενημέρωση πρέπει να γίνει μέ προσοχή. Νομίζω ότι είναι καλύτερα να φερόμαστε στά παιδιά σάν σέ λογικά όντα και να μιλάμε σοβαρά μαζί τους, ακόμα και για τά σοβαρότερα πράγματα: αυτό τά έντυπωσιάζει βαθιά, δυναμώνει τό χαρακτήρα, αλλά κυρίως έμποδίζει τήν έξάρτηση τής διαμόρφωσης του παιδιού από τυχαίες έντυπώσεις του περιβάλλοντος και από τό άπροσδόκητο των τυχαίων συναντήσεων. Είναι περιεργο πού οι μεγάλοι ξεχνούν πώς ύπηρξαν παιδιά και δέν ύπολογίζουν τίς έμπειρίες τους: εγώ θυμάμαι πόσο μέ πρόσβαλλε και μέ άνάγκαζε να κλείνομαι στον έαυτό μου και ν' απομονώνομαι κάθε ψευτοδικαιολογία πού χρησιμοποιούσαν για να μου κρύψουν τά πράγματα πού μπορούσαν να μέ πληγώσουν: είχα γίνει, στά δέκα μου χρόνια, σωστό μαρτύριο για τή μητέρα μου, και ήμουν τόσο παθιασμένος για τήν ελλειψία και τήν άλήθεια στις μεταξύ μας σχέσεις πού δημιουργούσα σκληρές και προκαλούσα σκάνδαλα.

Σ' αυτόν, παιδί, ή άλήθεια αποκαλύφθηκε μέ τό χειρότερο τρόπο, από πλάγιους δρόμους. Άναστατώθηκε. Τραυματίστηκε μέσα του και για δλη του τή ζωή, μέχρι τό τέλος, αυτό επιδρούσε στις σχέσεις του μέ τόν πατέρα. Θά έρθουν παρεξηγήσεις, σκληρότητα, μεγάλα διαστήματα χωρίς ν' ανταλλάξουν κουβέντες. Ήταν ένα χτύπημα από κείνα πού αφήνουν βαθιά σημάδια. Θά έμπιστευθεί σάν μεγαλώσει: «Άν εκείνη [ή μαμά] ήξερε ότι γνωρίζω όλα αυτά πού γνωρίζω και ότι εκείνα τά γεγονότα μου άφησαν πληγές, θά τής δηλητηριάza τά ύπόλοιπα χρόνια τής ζωής της...».

Σίγουρα, ή μεγάλη τρυφερότητα για τή μητέρα προερχόταν στον ώρμο πιά Γκράμοι επειδή του ήταν γνωστές «οι σοβαρότερες αναποδιές και οι βαθύτερες πίκρες» πού αυτή είχε ύποστεί ταυτόχρονα: όταν, φυλακισμένη στό σπίτι από τήν ταπείνωση, έβγαινε, μέ τό σκοτάδι, πάντα από τήν πορτούλα τής αίθλης και, κρυμμένη κάτω από ένα μαύρο σάλι, αποφεύγοντας να περάσει από τόν κεντρικό δρόμο, πήγαινε ξυστά στους τοίχους μέχρι τήν κοντινή έκκλησία και κεί, σέ μία γωνιά, έμενε πολύ ώρα για να προσευχηθεί και τελικά να κλάψει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Τό 1900, ὁ Τζενάρο, μόλις δεκαέξι χρονῶν, ἦταν ὁ πρῶτος Γκράμοσι πού βρῆκε μιά ἀπασχόληση καί συνεπῶς συνεισέφερε λίγο στά φτωχά οικονομικά τῆς οἰκογένειας.

Ζούσαμε σέ μεγάλη φτώχεια — διηγεῖται ἡ Τερεζίνα —. Ἡ μαμά ἦταν μιά δυνατή γυναίκα, γεμάτη ἀκόμα δραστηριότητα καί ἀποφασισμένη νά πολεμήσει ἐνάντια στήν κακοτυχία. Ἄλλά ὅσο κι ἂν ἦταν ἀκούραστη στή δουλειά, ἐπτά παιδιά εἶναι ἐπτά παιδιά, καί στό σπίτι γίνονταν ὄλα καί πιό περίπλοκα, καθῶς ξεδεύονταν σιγά σιγά τά χρήματα πού εἶχε βγάλει πουλώνοντας λίγα κτήματα ἀπό τήν κληρονομιά τῶν Μαρτσίας. Κάναμε ἀφάνταστες οικονομίες. Θυμᾶμαι ὅτι παιδιά ἀκόμα, ἡ Γκρατσιέτα, ἡ Ἐμα κι ἐγώ, μαζεύαμε τό κερί πού εἶχε καεῖ ἀπό τά καντήλια καί φτιάχναμε ἄλλα μικρότερα ἔτσι ὥστε νά μπορέσει ὁ Νίνο νά διαβάσει δταν σκοτεῖνιάζε.

Ἐκεῖνα τά χρόνια, ἀνάμεσα στόν παλιό καί νέο αἰῶνα, ἡ Γκίλαρτσα ἦταν ἕνα χωριό μέ περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, οὔτε δέβαια ἀπό τά πιό καθυστερημένα τοῦ νησιοῦ, οὔτε ὀμως καί ἀνθηρό: καί αὐτό ὀφειλόταν στόν πρωτόγονο, κατ' ἔξοχὴν ἀγροτικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τῆς.

Οἱ κάτοικοι μοιράζουσαν τήν ἐργασία ἀνάμεσα στή συγκομιδὴ τῶν σιτηρῶν, στ' ἀμπέλια, στήν ξυλεία, στή ζωοτροφία, στήν περίφραξη καί τῇ συντήρηση τῶν κτημάτων κι ὄλα αὐτά ἀποκλειστικά μέ τήν προσωπική τους ἐργασία. . . Ἐξᾴλλου ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ χωριοῦ διαμοιράστηκε ἔτσι, ὥστε ὄλοι οἱ κάτοικοι νά εἶναι λίγο πολύ ἰδιοκτῆτες γῆς· γι' αὐτό λείπουσαν τά χέρια γιά μιά ἐκτεταμένη καλλιέργεια, καί οἱ χωρικοί, πού δέν ἔχουσαν ὑπερῆτες, ἀσχολοῦνταν μέ τήν καλλιέργεια καί τῇ συγκομιδῇ βοηθώντας ὁ ἕνας τόν ἄλλο στή δουλειά¹.

1. Πρὸλ. Μικέλε Λιγκέρι, Ghilarza. Note di storia civile ed ecclesiastica. Μονογραφία δημοσιευμένη ἀκριβῶς στίς ἀρχές τοῦ 1900.

Σ' αυτό τό χωριό μέ τά «χαμηλά και σκούρα κτίσματα, τούς στραβούς και άσκημους δρόμους, μέ τίς παραδοσιακές ένδυμασίες και τά πατριαρχικά έθιμα» και μέ τήν κάτω πρωτόγονη γεωργία, μέ τόν άγροτή συνηθισμένο νά βλέπει «τόν ήλιο ν' ανατέλει και νά διέι μαζί μέ τόν κόπο τους», οι μελέτες πού άρχισαν κατά τά τέλη του 1899 γιά τήν αναθεώρηση του παλιού κτηματολογικού χάρτη, πού είχε γίνει μέχρι τότε μέ προχειρότητα, είχαν ευεργετικό αντίκτυπο και σέ άλλα επίπεδα, όπως θά τονίσω πώ κάτω. Ο Τζενάρο δρῆκε λοιπόν μιά ευκαιρία άπασχόλησης στό κτηματολογικό γραφείο και τά πρώτα του κέρδη.

Ήταν τό καλοκαίρι πού είχε τελειώσει τή δευτέρα δημοτικόυ ό Άντόνιο. Οι βαθμοί του (τρία δέκα, ένα έννέα, δύο όκτώ και ένα έπτά) δέν ήταν προφανώς τέτοιου πού νά μαρτυρούν αξιωματικά προσόντα. Παρόλ' αυτά, χωρίς νά είναι τό παιδί θαύμα πού άπεικονίζεται σέ πολλές αξιογραφικές σελίδες, ό μικρός Γκράμοι ξεχώριζε άρκετά άπ' όλους τούς άλλους. Γι' αυτό του μπῆκε ή ιδέα νά πηδήξει μιά τάξη:

Είχα τελειώσει τή δευτέρα δημοτικόυ και σκέφτηκα νά δώσω τό Νοέμβρη έξετάσεις άπαλλαγῆς γιά νά πάω στην τετάρτη κερδίζοντας μιά χρονιά: πιστενα ότι ήμουν άρκετά Ικανός, αλλά όταν παρουσιάστηκα στό διευθυντή γιά νά ύποβάλω τήν αίτηση, άκουσα ξαφνικά τήν έρώτηση: «Γνωρίζεις τά 84 άρθρα του Συντάγματος;» Ούτε πού είχα σκεφτεί αυτά τά άρθρα: είχα περιοριστεί στή μελέτη των «δικαιωμάτων και των ύποχρεώσεων του πολίτη» πού περιέχονταν στό βιβλίο. Και ήταν γιά μένα μιά τρομερή προειδοποίηση, πού μέ φόβισε ακόμα περισσότερο έπειδή στις 20 του προηγούμενου Σεπτέμβρη είχα λάθει, γιά πρώτη φορά, μέρος στην παρέλαση μέ ένα βενετσιάνικο φαναράκι και είχα φωνάξει μέ τούς άλλους: «Ζήτω ό λέων της Κατρέρα! Ζήτω ό νεκρός του Σταλιένο!» (δέ θυμάμαι άν φωνάζαμε ό «νεκρός» ή ό «προφήτης» του Σταλιένο: ίσως και τά δύο μαζί γιά νά πώ τήν αλήθεια), ήμουν λοιπόν γι' αυτό σύγυρος ότι θά περνούσα τίς έξετάσεις και θ' άποκτούσα τούς νομικούς τίτλους γιά τό έκλογικό σώμα... "Ομως δέ γνώριζα τά 84 άρθρα του Συντάγματος.

Παρακολούθησε κανονικά τήν τρίτη τό σχολικό έτος 1900-1901. Άργότερα στην τετάρτη είχε δάσκαλο τόν ευγενή Πιέτρο Σοτζίου, πού ήταν ό διευθυντής πού τόν είχε ρωτήσει γιά τά 84 άρθρα, και τά κατάφερε συγκεντρώνοντας στην τελική βαθμολογία ένδεκα δέκα, ένα έννιά και δύο όκτώ (γυμναστική και τεχνικά). Ήταν ένδεκα χρονών. Όταν ήρθε ό καιρός των διακοπών (καλοκαίρι του 1902) και αυτός, όπως και ό Τζενάρο πήγε στό

κτηματολόγιο.

Δέν ήταν καλά στην υγεία του για να εργαστεί σε κείνη τήν ηλικία. Στο σπίτι όμως τα πράγματα πήγαιναν από τό κακό στο χειρότερο, και έπρεπε να μαζεύουν χρήματα με τή θυσία δλων, ακόμη και τών μικρών, και ό 'Αντόνιο έπρεπε να συμμορφωθεί. «'Από παιδί κουμαντάριζα τόν έαυτό μου. 'Αρχισα να δουλεύω από ένδεκα χρονών, κέρδιζα μόλις έννιά λιρέτες τό μήνα (αυτό σήμαινε ένα κιλό ψωμί τή μέρα) για δέκα ώρες καθημερινής εργασίας μαζί και τό πρωινό τής Κυριακής πού τό περνούσα μεταφέροντας καταλόγους πού ζύγιζαν περισσότερο από μένα και πολλές νύχτες έκλαιγα κρυφά γιατί μέ πονούσε δλο μου τό κορμί.» Δέν ήταν βέβαια χωρίς ψυχολογικές επιπτώσεις ή σωματική έξάντληση ενός παιδιού πού υπέφερε ήδη εκ φύσεως. "Ενα σύνολο περιστατικών, ό καημός τής δυσμορφίας, ή ψυχική κατάπτωση πού ό πατέρας ήταν φυλακή, τό βαρύ κλίμα μέσα στην οικογένεια και οι άναπόφευκτες στερήσεις (παρόλο πού στο σπίτι τόν πρόσεχαν πολύ: είχε τό καλύτερο δωμάτιο, τήν καλύτερη τροφή) τόν οδηγούσαν στή μελαγχολία δλο και περισσότερο. Θά πεί για τόν έαυτό του:

Είμαι από πολλά, από πάρα πολλά χρόνια συνηθισμένος να σκέφτομαι ότι υπάρχει μιá απόλυτη αδυναμία, σχεδόν μοιραία, στο ότι μπορώ ν' αγαπηθώ... 'Από δέκα χρονών παιδί, αρχισα να σκέφτομαι έτσι για τούς γονείς μου. "Ήμουν υποχρεωμένος να κάνω πάρα πολλές θυσίες και ή υγεία μου ήταν τόσο αδύνατη πού πίστευα ότι μέ ανέχονταν, ότι ήμουν ένας παρείσακτος στην ίδια μου τήν οικογένεια. Είναι πράγματα πού δέν ξεχνιόνται εύκολα, πού αφήνουν σημάδια πολύ πιό βαθιά άπ' όσο μπορεί κανείς να φανταστεί.

'Ακούω τή Νενέτα Κούμπα να λέει: «Μερικές φορές γελούσε, έπαιζε... Μόνο πού τό γέλιο του δέν ήταν γέλιο παιδιού. Δέν τόν είδα ποτέ να γελάει με χαρά».

Τό σχολικό έτος 1902-'03, τής πέμπτης δημοτικού, ήταν ό πρώτος σχολικός του θρίαμβος. Νά οι βαθμοί του: Έκθεση δέκα· όρθογραφία δέκα· αριθμητική δέκα γραπτά και προφορικά· ανάγνωση, έρμηνεία κειμένων και γραμματική δέκα· ιστορία και γεωγραφία δέκα.

'Αλλά τώρα πού τέλειωσε τό δημοτικό; 'Η Γκιλάρτσα ήταν πολύ μακριά από τίς πόλεις τής Σαρδηνίας πού είχαν γυμνάσιο και χρειάζεται χρήματα, πού έλειπαν από τήν Περίνα Μαρτίσας, για να πάει εκεί. Συνέβη λοιπόν και στον 'Αντόνιο Γκράμσι, παρόλα τά δεκάρια του άπολυτηρίου, αυτό πού γίνεται με τόσα άλλα φτωχά παιδιά όχι μόνο του χωριού του βέβαια: έπρεπε να έγκαταλεί-

πει τις σπουδές. Ἡ φτώχεια τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἀναγκαστική ἀπασχόλησή του, σέ μιά προσωρινή καί κακοπληρωμένη δουλειά στό κτηματολόγιο, τόν ἐμπόδιζαν νά πάει στό γυμνάσιο. Μέ τούς Γκράμισι πού ἔμεναν στήν ἡπειρωτική Ἰταλία δέν εἶχαν σχέσεις: ποτέ ἡ Περίνα Μαρτίας δέ θά ζητοῦσε ἀπ' αὐτούς νά φιλοξενήσουν τόν Ἀντόνιο, καί ἐξάλλου τό παιδί, καταλαβαίνοντας τό αἶσθημα ὑπερηφάνειας τῆς μαμᾶς, δέ θά τό ζητοῦσε ποτέ, ἀφοῦ αὐτό κινδύνευε νά τῆς κοστῆσει μιά ταπείνωση. Ἔτσι καί αὐτή ἡ σκέψη, πού μπορούσε νά ἦταν μιά λύση (ὅπως εἶχε συμβεῖ καί μέ τό Τζενάρο, δταν φοιτοῦσε τίς πρῶτες τάξεις τοῦ γυμνασίου, φιλοξενούμενος στό Ὀτσιέρι ἀπό τό θεῖο Νικολίνο Γκράμισι), ἀπορίφτηκε. Ὁ Ἀντόνιο ἔπρεπε νά τό πάρει ἀπόφαση νά ἐγκαταλείψει τίς σπουδές του, τουλάχιστο μέχρι τήν ἀποφυλάκιση τοῦ πατέρα. Ἀλλά δέν ἦταν παραίτηση χωρίς βία ἡξεοπάσιματα. Ἡ ἀδυναμία νά συνεχίσει τίς σπουδές του τόν ἐρέθιζε. Γεννήθηκε μέσα του τό πρῶτο αἶσθημα ἀνταρσίας² συνέχισε νά ἀπομονώνεται: φαινόταν σκληρός, ἐρεθιστικός, εἰρωνας. Θά γράφει μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια στή γυναίκα του Τζούλια: «Ἦμουν συνηθισμένος στή μοναχική ζωή, πού ἔζησα ἀπό τά παιδικά μου χρόνια, νά κρύβω τίς ψυχικές μου καταστάσεις πίσω ἀπό μιά μάσκα σκληρότητας ἢ πίσω ἀπό ἕνα εἰρωνικό γέλιο... Αὐτό μοῦ ἔκανε κακό γιά πολύ καιρό: γιά πολύ καιρό οἱ σχέσεις μου μέ τούς ἄλλους ἦταν ὑπερβολικά δύσκολες».

Μόνο ὁ Μάριο, ὁ κατά δύο χρόνια μικρότερος ἀδελφός του, μπορούσε ἐκεῖνο τόν καιρό νά διεισδύει μέσα του. Μοῦ τόν περιγράφουν περίεργο καί χαρούμενο.

Ἦταν πάντα — λέει ἡ Τερεζίνα — ἡ χαρά τοῦ σπιτιοῦ. Τελείως ἀντίθετος ἀπό τό Νίνο στό χαρακτήρα. Ὅπως ὁ Νίνο ἦταν ἥσυχος, αὐτός ἦταν ἄτακτος, θορυβώδης καί σκάρωνε φάρσες. Ὁ Νίνο μιλοῦσε λίγο, ὁ Μάριο μόνο μέ ραμμένο στόμα θά κατάφερνε νά ἥσυχάσει. Ἀπό πολλά σπίτια ἐξαφανίζοταν ὁ γάτος, καί ἦταν αὐτός, καθώς μαθαίναμε μετά, πού τόν ἔβγαλε σ' ἕνα φούρναρη. Θυμᾶμαι μιά φορά πού ἡ μαμιά τόν κλειδῶσε στό σπίτι. Γιά νά σιγουρευτεῖ διι δέ θά ἔβγαине ἔξω τοῦ πῆρε καί τοῦ ἔκρυψε τά παπούτσια. Ὁ Μάριο ἀποφασισμένος νά τό σκάσει, ἔβγαψε τά πόδια του μέ τή μπογιά τῶν παπουτσιῶν. Πολλές φορές γιά νά τόν ἀναγκάσει νά μεί-

2. Θυμῶταν μερικά χρόνια ἀργότερα: «Τί μ' ἔσωσε ἀπό τό νά καταντήσω ἕνα κουρέλι; Τό ἐνστικτο τῆς ἀνταρσίας πού ἀρχικά στρεφόταν ἐναντίον τῶν πλουσιῶν, γιατί δέ μπορούσα νά συνεχίσω τίς σπουδές μου, ἐγώ πού τό εἶχα πάρει μέ δέκα στό δημοτικό, ἐνῶ πήγαιναν σχολεῖο τά παιδιὰ τοῦ χασάπη, τοῦ φαρμακοποιοῦ, τοῦ ὑφασματέμπορα...».

νει στο σπίτι τόν Έντυνε σάν κοριτσάκι, μέ τά δικά μας ρούχα. Μόνο μέ αυτή τήν προϋπόθεση δέν τό Ξσκαγε δ Μάριο.

Καί δ 'Αντόνιο γελοῦσε μέ τά σκαρφίσματα αὐτοῦ τοῦ τετραπέρατου καί Ξξάλλον ἀδελφοῦ του. Ἔκαναν καλή παρέα. Μερικές φορές διασκέδαζαν κάνοντας ποιητικούς αὐτοσχεδιασμούς, δμοίους μέ τούς διαγωνισμούς πού γίνονταν στίς γιορτές τῶν πολιούχων καί κοροΐδευαν τά πύω περιεργα πρόσωπα τῆς Γκιλάρτσα. Ὁ 'Αντόνιο βαθιά προσηλωμένος στό τοπικό περιβάλλον, ἀλλά μέ εἰρωνικές τάσεις, εἶχε μιά μεγάλη σειρά στόχων στούς ὁποίους Ξξασκοῦνταν. Ἀρκετά μετά, στούς πρώτους μῆνες τῆς φυλακῆς, θά τοῦ μπεί ἡ ἰδέα ν' ἀφιερῶσει στά πρόσωπα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας ἓνα τραγοῦδι, στά χνάρια μιᾶς σατιρικῆς σύνθεσης πολύ γνωστῆς πρὸς τό τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα. Διαβάζουμε σ' ἓνα γράμμα στή μητέρα:

Θά ἤθελα νά μοῦ Ξστελνες, Ξέρεις τί πράγμα; Τό κήρυγμα τοῦ καλόγερου 'Αντίογκου πρὸς τό λαό τοῦ Μασούντας. Στό Ὁριστάνο θά μπορέσεις νά τό θρεῖς, γιατί τελευταία τό εἶχε ἀνατυπῶσει δ Πατρίτσιω Κάρτα στό περίφημο τυπογραφεῖο του. Μιά πού ἔχω τόσο ἐλεύθερο χρόνο, θέλω νά συνθέσω στό ἴδιο στυλ ἓνα ποιητικό ἔργο δπου θά βάλω δια τά ἐπίσημα πρόσωπα πού γνώρισα παιδί: τό θεῖο Ρεμούντου Γκάνα μέ τό Γκανόζου καί τῆ Γκανόλα, τό μάστρο - 'Αντριόλου καί τό θεῖο Μιλάνου, τό θεῖο Μικέλι Μτομπόι, τό θεῖο Ἰσκόρτσα, τόν Πιτότο, τόν Κορόνκου, τό Σάκου Ζάνκου κλπ. κλπ. Θά διασκεδάσω πολύ καί μετά θά τό ἀπαγγεῖλω στά παιδιά σέ μερικά χρόνια.

Τίς λίγες ἐλεύθερες ὥρες, πού τοῦ ἄφηνε ἡ δουλειά του στό κτηματολόγιο, δ 'Αντόνιο τίς περνοῦσε μελετώντας μόνος του λίγα λατινικά. Δέν εἶχε ἔγκαταλείψει τελείως τήν ἰδέα νά Ξναρχίσει, σέ καλύτερα χρόνια, τήν κανονική φοίτηση στό σχολεῖο. Καί γιά νά μή μείνει πολύ πίσω, τά χρόνια πού πέρασε στή Γκιλάρτσα μακριά ἀπό τά σχολικά θρανία, διάβαζε μόνος του. Κάθε τόσο, Ξπαιρνε μαθήματα ἀπό κάποιον πού εἶχε τελειώσει τό γυμνάσιο. Λεγόταν Ἔτζιο Καμέντα, ἦταν ἓνας κακομοίρης, καμπούρης κι αὐτός: τά λίγα λατινικά πού ἤξερε τά μάθαινε στό μικρό Γκράμισι. Δέ μποροῦμε νά ποῦμε δτι ἦταν γιά τόν 'Αντόνιο μιά ἰδεώδης προετοιμασία. Ἀλλά ἦταν κι αὐτό κάτι. Αὐτή ἡ ἀπασχόληση μέ τά γράμματα τουλάχιστον τόν ἀποσποῦσε λίγο.

Τέλος, λίγο φῶς. Στίς 31 Γενάρη 1904, δ Φραντσέσκο Γκράμισι δγῆκε ἀπό τῆ φυλακῆ, γιατί τοῦ χάρισαν τρεῖς μῆνες μέ μιά ἀμνηστία' μετά ἀπό τόσο καιρό, πρὸς τό Πάσχα, ἡ Πεπίνα Μαρ-

τοίας και τὰ παιδιά τόν ὑποδέχτησαν στό σπίτι.

Ἡ Φέλε Τορίτζα θυμᾶται τό βράδι τῆς ἐπιστροφῆς στή Γκι-
λάρτσα.

Ἐμεῖς οἱ μαθητές — διηγείται — συνηθίσαμε νά μαζευόμα-
στε σέ μιά γέφυρα στήν εἰσοδο τοῦ χωριοῦ. Τό κυγκλίδωμα τῆς
γέφυρας μᾶς χρησίμευε γιά κάθισμα καί καθόμασταν ἐκεῖ γιά
νά συζητήσουμε. Κι ἕνα βράδι, κατά τό σούρουπο, νά ὁ κύριος
Τοιτσιλο μέ τό Νάναρο πού ἔρχονταν μέ τὰ πόδια ἀπό τήν
Ἄμπασάντα ἔπαι εἶναι ὁ σιδηροδρομικός σταθμός. Πατέρας
καί γιός περπατοῦσαν σιωπηλά, ὁ ἕνας δίπλα στόν ἄλλο. Ὅταν
πλησίασαν, πάσαμε νά μιᾶμε. Ὁ κύριος Τοιτσιλο ἦταν πολύ
γερασμένος. Ἦταν σοδαρός. Τόν χαιρετήσαμε, μᾶς κοίταξε
ντροπαλά. Ὁ Νάναρο ἔβαλε τό χέρι του στήν πλάτη τοῦ πατέρα
καί συνέχισαν σιωπηλοί πρὸς τό χωριό.

Μαζί μέ τόν πατέρα γύρισε τουλάχιστον καί λίγη ἀπό τή χα-
μένη γαλήνη στήν οἰκογένεια.

Ὁ Ἀντόνιο Γκράμοι ἦταν δεκατριῶν χρονῶν καί, ἐφόσον εἶχε τελεώσει τὸ δημοτικὸ ἐδῶ κι ἓνα χρόνο, ἔμεινε στὴ Γκιλάρτσα νά «κουβαλάει καταλόγους» στὸ κτηματολόγιο, δταν τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1904 στὸ Μπουτζέρου, μεγάλο μεταλλευτικὸ κέντρο στὴ νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Σαρδηνίας, ὁ στρατὸς πυροβόλησε ἐναντίον τῶν ἀπεργῶν ἐργατῶν, σκοτώνοντας τρεῖς. Ἦταν τὸ πρῶτο βίαιο ξέσπασμα τῆς μεγάλης κρίσης πού ἀρχισε (ἢ καλύτερα εἶχε ἀρχίσει νά ὀξύνεται) σχεδόν πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια.

Βέβαια, νά πούμε ἀνθηρὴ τὴν οἰκονομία τῆς Σαρδηνίας μέχρι τὸ 1887 θά ἦταν ὑπερβολή. Ὡστόσο, ἀκόμα καί μέσα στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς καθυστέρησης, ἡ διάθεση στὴ γαλλικὴ ἀγορὰ τῶσων προϊόντων τῆς νησιώτικης γεωργίας, ὅπως τὰ κρασιά, τὸ λάδι, τὰ ζῶα, εἶχε συντελέσει ὡς τότε στὸ νά ἐμποδίσει τουλάχιστον τὴ γενικὴ ἐξασθένηση. Ἀργότερα ἤρθαν οἱ μεγάλες τραυματικὲς καταστροφές: ἔκλεισαν τὰ ταμεία τοῦ Ταμιευτηρίου τοῦ Κάλιαρι τὸ 1886· τὸ 1887 χρεωκόπησε ἡ Τράπεζα Ἀγροτικῆς καὶ Βιομηχανικῆς Πίστης τῆς Σαρδηνίας· στὴ συνέχεια ἐκποιήθηκε ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Σαρδηνίας. Τὸ πρῶτο ἐπακόλουθο ἦταν ἡ τοκογλυφία, μὲ τὴν καταστροφὴ πολλῶν μικροπαραγωγῶν: αὐτοὶ ἦταν καί ἡ πλειοψηφία μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ κατατεμαχισμού τῆς γαιοκτησίας. Ἀλλὰ αὐτὸ πού κυρίως καταδίκασε σὲ θάνατο τὴ γεωργία τῆς Σαρδηνίας ἦταν ἡ ἀνάκληση τῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν μὲ τὴ Γαλλία τὸ 1889, ἀποτελέσμα τῆς βαριᾶς τελωνειακῆς εἰσφορᾶς πού ἐπέβαλε ἡ ἰταλικὴ κυβέρνηση γιὰ νά προστατέψει τοὺς ἀστoὺς βιομήχανους τοῦ Βορρά. Ἀφοῦ στερήθηκε τὴν παραδοσιακὴ τῆς ἀγορὰ, ἡ γεωργία τῆς Σαρδηνίας, ἀκόμα καί γιὰ συγκυριακοὺς λόγους, ὅπως ἡ ἐπιδημία τῆς φυλλοξέρας ἐκείνων τῶν χρόνων, ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμα τῆς κρίσης. Ἐλείπαν ἐκτός τῶν ἄλλων ἀπὸ τὴ Σαρδηνία οἱ βιομηχανίες πού θά ἦταν ἱκανές νά μετριάσουν τὰ ἐπακόλουθα τῆς ἀγροτικῆς ἐξασθένησης καὶ ν' ἀποροφήσουν τὰ ἐργατικὰ χέρια πού πλεόναζαν στὶς γεωργικὲς περιοχές. Ἀπ' αὐτὸ προέκυψαν τέσ-

σερις συνέπειες: ἡ προσφυγή στή μεταλλευτικά λεκανοπέδια τοῦ Σουλτίσις - Ἰγκλεζιέντε, ὅπου ὁμως δέν ὑπῆρχε ἐργασία γιά δ-λους· ἡ αὐξηση τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος· ἡ ἀνεργία καί ἡ ὑποαπασχόληση πού ἔφτασαν σέ ἀνηनुχητικούς δείκτες· ἡ αὐξηση τῶν ληστοςυμμοριῶν.

Ἐνα πέμπτο ἀποτέλεσμα τοῦ μπλοκαρίσματος τῶν ἐξαγωγῶν ὑπῆρξε ἡ πτώση τῆς τιμῆς τοῦ γάλατος. Κρίνοντας τό φαινόμενο εἰναικό γιά τήν ἰδρυση στή Σαρδηνία νέων τυροκομιῶν, πολλοί τυρέμποροι, ἀπό τή Νάπολι, τή Ρώμη καί τήν Τοσκάνη, ἐγκαταστάθηκαν στό νησί. Συναγωνίζονταν, τουλάχιστον στήν ἀρχή, μεταξύ τους καί ἡ τιμή τοῦ γάλατος ἀρχισε ν' ἀνεβαίνει. Ἔτσι οἱ σαρδηνιοί θεώρησαν ὅτι ἡ κτηνοτροφία ἦταν τώρα πιά ἀποδοτική ἀπό τίς παραδοσιακές καλλιέργειες: ἀμπέλια καί ἀγροί ἔγιναν βοσκοτόπια: σάν συνέπεια, χορταρικά, λάδι, ζυμαρικά, καί τόσα ἄλλα εἶδη πρώτης ἀνάγκης, πού ἡ προσφορά τους λιγότευε ἐξαιτίας τῆς μείωσης τῆς καλλιέργειας πολλῶν γαιῶν πού προσελλίζονταν γιά τήν κτηνοτροφία, ἀκριβήναν: ὄχι δέβαια πρὸς ὄφελος τῶν μικροἰδιοκτητῶν, πού μόλις καί μποροῦσαν νά συγκεντρώσουν μιά μικρή ποσότητα γιά τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας, οὔτε δέβαια πρὸς ὄφελος τῶν ἀστικῶν μαζῶν καί τῶν μεταλλουργῶν. Κατόπιν καί γιά τοὺς κτηνοτρόφους ἀρχισε ἡ κατακόρυφη πτώση. Σιγά σιγά, ὅταν οἱ τυροκόμοι ὀργανώθηκαν σέ συντεχνίες καί ἀνακάλυπταν νέες ἀγορές, ἡ διαπραγματευτική δύναμη τῶν βοσκῶν ἔπευτε τελείως. Τώρα πιά τά ἀφεντικά τῶν τυροκομιῶν ἦταν σέ θέση νά ἐπιβάλουν τή τιμή τοῦ γάλατος, καί νά πουλοῦν καί στή Σαρδηνία τό τυρὶ μέ τίς πολύ ὑψηλές τιμές τῆς διεθνούς ἀγορᾶς. Διαδόθηκε κείνα τά χρόνια, μεταξύ τῶν ἀδύνατων τάξεων, μιά ἔκφραση ἀρκετά γλαφυρή: «ὅποιος τρώει τυρὶ ἔχει χρυσά δόντια».

Κυριαρχοῦσαν στή νησιώτικη οἰκονομία μαζί μέ τοὺς τυροκόμους, οἱ παραγγελιοδόχοι μεταλλευτικῶν ἀποθεμάτων, ξένοι ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον, καί οἱ μεγαλοἰδιοκτῆτες γαιῶν πού πλούτισαν καί μέ τήν τοκογλυφία.

Αὐτοὶ πού σῆρωσαν κεφάλι ἐναντίον τῶν φεουδαρχῶν, — γράφει ὁ Κομίλο Μπελιένι — οἱ *cavaglieris* πού ἀκολούθησαν τόν Ἄντζοί καί ὑποκίνησαν τό λαϊκό ξεσήκωμα, ὅταν πέτυχαν νά κτυπήσουν τή φεουδαρχία καί νά γίνουν κύριοι τῆς γῆς πού ἀνῆκε στους δαρόνους μέ τά ἡχηρά Ἰσπανικά ὀνόματα, σκλήρυναν τά συστήματα εἰσπραξης, καί μέ τήν ἐπαγρύπνησή τους ἐπιδείνωσαν τή σκλαβιά τοῦ φτωχοῦ λαοῦ πού κάποτε εἶχε ἀνακουφιστεῖ ἀπό τήν ἀδιαφορία τῶν ἀρχόντων. Πιό σκλη-

ροί και από τους *gastaldi**, έφτασαν σε μιά καταπίεση τόσο άσφυκτική ώστε να μὴν έπιτρέπουν άλλη αντίδραση, πέρα από κείνη τῆς βίαιης συμπεριφορᾶς τοῦ ληστή.

Ἡ ἐγκληματικότητα έγινε μιά από τίς χειρότερες συμφορές τοῦ νησιού. Ὁ Τολιάτι βεβαιώνει ότι, τά πρώτα χρόνια στό Τορίνο, ὁ Γκράμισι παρακινούσε τοὺς συντρόφους νά μελετήσουν «τή δομή τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς Σαρδηνίας μέ τήν ἡπειρωτική Ἰταλία, τή Γαλλία καί τίς ἄλλες χώρες, καί τήν κατάσταση πού μπορούσε νά προκίψει ἀπό τή μετατροπή αὐτῶν τῶν φαινομενικά πολύ μακρινῶν σχέσεων καί γεγονότων, ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐγκληματικότητας λ.χ., ἡ συχνότητα τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν, ἡ ἐξάπλωση τῆς φτώχειας κλπ.». Στήν πραγματικότητα ἡ σύνδεση ὑπῆρχε. Τό εἶχε στατιστικά ἀποδείξει τό '96 ὁ Φραντσέσκο Πάις Σέρα καταγγέλοντας τή σταδιακή πτώση τῶν ἐγκλημάτων στό χρόνια 1880 - 1887, δηλαδή στό χρόνια τῆς ἐλεύθερης ἐμπορικῆς κίνησης μέ τή Γαλλία (ἀπό 225 δολοφονίες τό 1880 σέ 148 τό 1887· ἀπό 184 ἀρπαγές σέ 92) καί τήν προοδευτική ἀνοδο τῶν ἐγκλημάτων μετά τό κλείσιμο τῆς ἀγορᾶς τῆς Μασσαλίας (πάλι 221 ἀνθρωποκτονίες καί 222 ἀρπαγές τό 1894, πέντε χρόνια μετά τήν ἀκύρωση τῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν μέ τή Γαλλία). «Ἡ πάλη τῶν τάξεων», θά γράψει τό 1919 ὁ Ἀντόνιο Γκράμισι ἀναφερόμενος στοὺς ἀγρότες γενικά, ἀλλά μέ λέξεις πού ἀπεικονίζουν λαμπρά τήν πραγματικότητα ἐκείνων τῶν χρόνων τῆς Σαρδηνίας, «πιπερδευόταν μέ τή ληστεία, τόν ἐκβιασμό, τόν ἐμπρησμό τῶν δασῶν, τίς ἐπιθέσεις ἐναντίον κοπαδιῶν, τήν ἀρπαγή παιδιῶν καί γυναικῶν, μέ τήν ἐπίθεση στό δημαρχεῖο: ἦταν μιά μορφή πρωτόγονης τρομοκρατίας, χωρίς σταθερά καί φανερά ἀποτελέσματα».

Αἱγοί ὅμως κατόρθωναν νά διακρίνουν τά δρια καί τήν πραγματική ματαιοπονία τοῦ ἀναρχικοῦ ξεσπάσματος, τῆς ἀτομικῆς διαμαρτυρίας τοῦ ληστή. Ἀπεναντίας ἓνα εἶδος θρύλου ἔδινε αἴγλη στοὺς παράνομους. Διάχυτος ἦταν ὁ μύθος τοῦ «κεραυνοβολητῆ», τοῦ τολμηροῦ «ἐκδικητῆ», καί στήν ἐκ τῶν πραγμάτων συμπαράσταση τῶν δοσκῶν καί τῶν χωρικῶν, πού ἦταν ἔτοιμοι πάντα νά προηθεύσουν τρόφιμα καί νά κρίνουν τό φυγόδικο, ἐρχόταν νά προστεθεῖ καί ἡ ψυχική συμπαράσταση τῶν ποιητῶν καί τῶν συγγραφέων. Δημοσιεύτηκε τό 1894 στό *L' Isola* τοῦ Σάσαρι ἡ συνέντευξη στό Σεμπαστιάνο Σάτα τῶν ἐπισηρηνμένων ληστῶν Ντερῶζας, Ντελόγκου καί Ἀντζους πού τοὺς συνάντησε στό δάση καί νά ἓνα πορτραῖτο τοῦ Ντερῶζας, ὅπως τόν εἶλεπε

* Ἀξίωμα τῶν λογοδόρων, καί: σάν διαχειριστῆς τῆς βασιλικῆς αἰλῆς.

ὁ ποιητής τῆς Μπαρμπάτζα: «Ἐχει ὀρισμένα ξεσπάσματα περηφάνειας, κάποια τρυφερότητα γιά ὄλους αὐτοὺς πού ἀποτελοῦν τὸ περιβάλλον του, σεβασμό γιά τή φύλα. Ἡ ἐξαιρετικά ἐντονη περηφάνεια του ὅτι δέν εἶναι πληρωμένος δολοφόνος, ἡ ἰδέα, ἡ αὐταπάτη σχεδόν, ὅτι μέ τίς τρομερές πράξεις του ἐκτελεῖ μιά ἀποστολή δικαίου, τόν τοποθετοῦν σέ πολύ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀπό ἓνα κοινό δολοφόνο». Ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς εὐραίους ἄγριους ἀνδρείους» ληστές πού ὄχι μόνο ὁ Σάτα ἔπεινε νά τόν ἤρωτικοῦσε. Τό '97 ὁ δοκιμιογράφος καί διηγηματογράφος Ἐνρίκο Κόστα δημοσίευσε τὸ «Τζοβάνι Τόλου». Ἱστορία ἐνός σαρδηνοῦ ληστή, ὅπως τὴν ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος. Τά πρῶτα διηγήματα τῆς Γκράτσια Ντελέντα περιεῖχαν ἤδη μορφές πού κατά κάποιο τρόπο ἦταν οἱ προάγγελοι τοῦ Σίμονε Σόλε στό διβλίο «Μαριάννα Σίρχα». Ἦταν ἓνας συνεχῆς κύκλος ἀπό εὐγεστοὺς χιμούς πού οἱ κατώτερες τάξεις μετέδιδαν σέ μερικές ομάδες διανοουμένων, αὐτοὶ τοὺς πλούτιζαν μέ τὴ δύναμη τῆς φαντασίας τους καί ξαναγύριζαν στό λαό μέ αὐξημένο ὑποβλητικό κύρος. Ἔτσι, σιγά σιγά, οἱ παλιές ἐθνικές δόξες τῆς Σαρδηνίας (ἐθνικές μέσα στά πλαίσια τῆς πατρίδας Σαρδηνίας), ἡ Ἐλεονώρα Ντ' Ἀρμπόρεα, ὁ Λεονάρντο Ἀλαγκόν καί ἀργότερα ὁ Τζοβάνι Μαρία Ἀντζόι, ξεθώριαζαν, καί ἀντικαταστάθηκαν στή λαϊκὴ φαντασία ἀπὸ μιά νέα πρωτόγονη μυθολογία. Κι ἂν μάλιστα στά σχολεῖα τῆς Γκιλάρτσα ὁ δάσκαλος Πιέτρο Σότζου καθυστεροῦσε νά δάλει τοὺς μαθητές του νά τραγουδοῦσαν (μεταξὺ αὐτῶν καί τὸ Γκράμισι) «Νά κερανοβολᾶς τὴν περήφανη Ἀραγώνα/ σέ εἶδαν τὰ ἐξοτατικά πλήθη/ ν' ἀνανεώνεις τὰ ξεχασμένα κατορθώματα/ τῆς ρωμαϊκῆς καί τῆς ἑλληνικῆς ρώμης», ἦταν πράγματι μικρὴ ἡ συναισθηματικὴ συμμετοχὴ τῶν παιδιῶν σέ τέτοιου εἶδους ἀνδραγαθήματα. «Ἐμεῖς, θυμῶμαι», γράφει ὁ Ἀντόνιο Γκράμισι, «δέν κατορθώναμε νά φανταστοῦμε αὐτὰ "τὰ ἐξοτατικά πλήθη" σάν τὸν ἤρωισμό τοῦ μαρκήσιου ντὶ Τζούρι· μᾶς ἄρεσε περισσότερο ὁ Τζοβάνι, Τόλου καί ὁ Ντερόζας πού τοὺς νιώθαμε πιὸ σαρδηνοὺς ἀκόμα κι ἀπὸ τὴ μεγάλη Ἐλεονώρα».

Γεγονός εἶναι ὅτι, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔλειπε ἀπὸ τὴ Σαρδηνία ἓνας ὁποιοσδήποτε τύπος πολιτικῆς ὀργάνωσης, πού θά μπορούσε νά ἐπιβάλλει πειθαρχία στήν ἐξέγερση καί νά τῆς ὑποδείξει σωστοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς, τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἀπερίσκεπτο, ἄγριο καί στεῖρο καθὼς ἦταν, ἦταν ὅμως, στή δεδομένη ἱστορικὴ κατάσταση, καί τὸ μόνο δυνατό. Τά κόμματα δέν ὑπῆρχαν παρά μόνο σάν πελατεία, σέ ἰδεολογικὸ ἀδιέξοδο, ἰσχυρῶν παραχωρητῶν προνομίων. Ἡ μασονία, ἂν καί ξεσήκωσε συνειδήσεις, στήν πραγματικότητα δέν ἦταν τίποτε ἄλλο παρά μιά μάσκα τοῦ μεγάλου ἀστικοῦ παιχνιδιοῦ. Τὸ ριζοσπαστικὸ κίνημα μπο-

ρούσε να παρωσύρει σέ ντελίριο τά πλήθη, και όταν ό Φελίτσε Καβαλότι πήγε στή Σαρδηνία, γιά πρώτη φορά τό Γενάρη-Φλεβάρη του 1891 και αργότερα τό Νοέμβρη του '96, και στή σπατάλη χρημάτων του Κρίσιπ, γιά τίς αφρικανικές περιπέτειες, αντιπαράθεσε τήν εγκατάλειψη του νησιού, ήταν ένθουσιώδης ή επιδοκιμασία των λόγων του στίς πλατείες' αλλά, όταν έφυγε, συνέχισαν όλα να μένουν όπως πριν. 'Από τήν πλευρά του, ό σοσιαλισμός (μόλις 128 γραμμένοι, τό '96, σέ όλο τό νησί) έκανε τά πρώτα δύσκολα βήματα και ήταν επιυλιόν κενός αρχικά, μέ εξαίρεση τό Σούλτσι - 'Ιγκλεζιέντε, εξαιτίας μιās τοπικής απόκλισης. Στο Τέμπιο, γράφει ό Καμίλο Μπελιένι, «ό σοσιαλισμός σήμαινε κυρίως τόν αγώνα γιά τό θρίαμβο τής 'Ελεύθερης Σκέψης και τήν απόλυτη απαγόρευση στους υπερασπιστές του να διαφιλιούν τά παιδιά τους». Και άλλου, συμπεριλαμβανομένου και του Κάλιαρι, είχε μόνο λίγο πιά σκληρό ύφος όταν ξαναμμένα πνεύματα μέ τήν ανάμνηση του 1848 κάθε 17 Φλεβάρη, επέτειο τής απόσπρωσης του Τζορντάνο Μπρούνο, έκαναν πορεία γιά να καταθέσουν στεφάνι στήν προτομή του. Είχε μόλις αρχίσει ν' ανατέλει ό «κόκκινος ήλιος». Φορέας των καινούργιων ιδεών ήταν άνθρωποι πού δρέθηκαν τυχαία στή Σαρδηνία. Τό ίδιο έγινε και στή Γκιλάρτσα. Νησί μέσα στο νησί, όπως όλα σχεδόν τά χωριά τής Σαρδηνίας περίπου ως τό 1870 (και αυτό εξαιτίας των μεγάλων μεταξύ τους αποστάσεων, των λιγοστών και δύσβατων δρόμων, πού συχνά ήταν μονοπάτια, εξαιτίας τής έλλειψης επικοινωνίας πού γινόταν μέ άμαξες και εξαιτίας ενός τύπου οικογενειακής οικονομίας πού είχε σαν αποτέλεσμα να μειώνει στο ελάχιστο τό εμπόριο μεταξύ χωριού και πόλης), ή Γκιλάρτσα είχε μένει γιά πολύ καιρό σέ μιá απόκεντρη θέση ως προς τό σύγχρονο κόσμο. Είχε σχέσεις μόνο μέ τά κοντινά χωριά. Πολύ σπάνια ρίζωναν ξένοι εδώ. «Στό νεκροταφείο», διαβάζουμε στο Λεξικό πού γράφτηκε στα μέσα του αιώνα από τόν 'Αντζους, «έν έχουν ταφεί ξένοι, εκτός απ' αυτούς πού πέθαναν στίς τοπικές φυλακές». Μόνο αργότερα, όταν κατασκευάστηκε ό σιδηρόδρομος (πού περνάει από τήν 'Αμπασιάντα, κέντρο πού σήμερα ένώθηκε μέ τή Γκιλάρτσα), άρχισε τό χωριό να θγαίνει από τήν απομόνωση. 'Αλλά μιá αποφασιστική είσοδο στήν ιστορία εκείνου του καιρού έγινε τό 1899 μέ τόν έρχομό πολλών τεχνικών και υπαλλήλων στο κτηματολογικό γραφείο, νέων στήν πλειοψηφία τους, πού ή κυβέρνηση είχε στείλει στα χωριά τής Σαρδηνίας γιά τήν άναθεώρηση του παλαιού χάρτη. Πολλοί ήταν από τίς βόρειες περιοχές. Ένας άνεμος μέ νέες ιδέες φύσηξε μέ αυτούς στή Γκιλάρτσα. Άλλες συνήθειες ζωής, πιά σύγχρονες αντίληψεις ήρθαν να ταραξουν τήν ασάλευτη ατμόσφαιρα του χωριού.

Καί οι νέοι τῆς Γκυλάρτσα, πού ἐπιστρατεύτηκαν γιά τήν ἴδια δουλειά στό κτηματολογικό γραφεῖο, εἶχαν τελικά καινούργια μοντέλα γιά νά ἐμπνευστοῦν, ἄλλες ἐφημερίδες νά διαβάσουν, διβλία πού πρῖν δέν κυκλοφοροῦσαν σέ κείνα τά μέρη. Ὁ μεγαλύτερος ἀπό τούς ἀδελφούς Γκράμοι, ὁ Τζενάρο, ἀνακάλυψε τό *Avanti!* καί γεύτηκε τή δεικτικότητα ἐκείνου τοῦ εἴδους δημοσιογραφίας. Ἄκουσε τίς συζητήσεις αὐτῶν πού ἐξιστοροῦσαν τή σφαγή τοῦ '98 στό Μιλάνο, μέ θύματα ἑκατοντάδες δολοφονημένους ἄοπλους ἐργάτες ἀπό τή χωροφυλακή τοῦ Μπάβα - Μπεκάρις· ἔτσι ἔμαθε καί γιά τό στρατιωτικό μεγαλόσταυρο τοῦ Τάγματος τῆς Σαβόια πού ἀπονεμήθηκε ἀμέσως στό σφαγέα στρατηγό ἀπό τόν ἴδιον τόν βασιλιά Οὐμπέρτο. Συμμετείχε σ' αὐτές τίς συζητήσεις μέ παιδική περιέργεια. Ἦταν τότε, τό 1900, δεκαῆξι χρονῶν, καί αὐτή ἦταν ἡ πρώτη του μύηση στίς καινούργιες ἰδέες.

Τό πραγματικό ὅμως ἔδαφος τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν ἦταν τό Σουίτσις - Ἰγκλεζιέντε. Ἐνας θόρειος, ταπεινῆς καταγωγῆς, ὁ Τζουζέπε Καβαλέρα, διέδιδε ἐκεῖ, στούς μεταλλωρύχους, τίς σοσιαλιστικές ἰδέες ὅταν εἰκοσάχρονος σχεδόν ἐγκαταστάθηκε στό Κάλιαρι γιά ν' ἀποφύγει τούς πολιτικούς διωγμούς στό Πιεμόντε, καί κεῖ πῆρε τό πτυχίο τῆς ἰατρικῆς τήν ἐπόμενη χρονιά (τό '96).

Ποιοί ἦταν αὐτοί οἱ μεταλλωρύχοι; Καί πῶς ζοῦσαν; Ἦταν ἡ μεγάλη ἀγροτική κρίση πού ἔσπρωξε χιλιάδες βοσκούς καί ἀγρότες νά ψάξουν δουλειά στή μόνη τότε βιομηχανία τῆς Σαρδηνίας πού ἦταν ἱκανή ν' ἀπορροφήσει μέρος τοῦ ἀνεργοῦ ἀγροτικοῦ δυναμικοῦ: τή μεταλλευτική βιομηχανία. Οἱ συνθήκες ἐργασίας δέν ἦταν πολύ διαφορετικές ἀπό κείνες τῶν σκλάβων *ad metalla*, τήν ἐποχή τῆς Ρώμης, ἢ τῶν «ἐταιριῶν τῶν τάφρων» πού δούλευαν γιά τόν πλοῦτο τῆς Πίζας. Εἶχε ἀλλάξει τό ἀφεντικό, πού τώρα ἀντιπροσωπευόταν ἀπό τό κατ' ἐξοχήν ξένο κεφάλαιο, γαλλικό ἢ βελγικό· ἡ ληστρική ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη παρέμεινε ἀπαράλλακτη. *Gens taillables et corvéables à merci*, οἱ ἀγρότες καί οἱ βοσκοί τῆς Σαρδηνίας μέ τήν πρόβληψή τους στά μέταλλα ἐπαλήθευαν πάνω στό πετόσι τους τί σημάδια ἀφήνει ἓνας ὀρισμένος τρόπος ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου τοῦ κέρδους. «Στίς πολυάριθμες αὐτοψίες πού ἔκανα, βρῆκα τά πνευμόνια τῶν μεταλλωρύχων ἐντελῶς μαυρισμένα ἀπό τόν ἄνθρακα καί τούς περιβρογχικούς ἀδένες ἐντελῶς διαποτισμένους ἀπό τήν καπνιά τοῦ λυχναρισοῦ.» Εἶναι τά λόγια ἑνός γιαιτροῦ πού ἐξετάστηκε ἀπό τήν ἀνακριτική κοινοβουλευτική ἐπιτροπή πού ἦρθε στή Σαρδηνία στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα. Ἐνας ἄλλος γιαιτρός δήλωσε: «Οἱ ἐργάτες φτύνουν μαῦρο». Καί μιά περικοπή ἀπό τά πρακτικά τῆς ἀνακριτικῆς

έπιτροπής: «Στά πλυντήρια τών μεταλλείων Σέντας Μοντίτους εργάζονται ένδεκα ώρες συνεχώς, δηλαδή από τις έξι τό πρωί ως τις πέντε τό απόγευμα, και ό εργάτης αναγκάζεται νά τρώει ένα κομμάτι μαύρο ψωμί ενώ εργάζεται, έχοντας γιά προσφορά σκόνη καθιμού». Οι έσωτερικοί γιατροί, μισθοδοτούμενοι από τις μεταλλευτικές εταιρίες, είχαν συμφέρον νά συνεργάζονται μ' αυτές και δέν παραδέχονταν ότι πολλές άρρώστιες ήταν έπακόλουθα τής δουλειάς. Η κοινοβουλευτική έπιτροπή συγκέντρωσε μαρτυρίες σάν αυτή: «Όταν άρρώστησα, ό γιατρός μου δήλωσε ότι ήμουν μεθυσομένος και προσπάθησε νά μου δώσει λειωμένο κινίνο νομίζοντας ότι δέ θά τό ξπαιρνα γιά νά μπορέσει νά μέ άπολύσει κι εγώ τό ήπια εύχαρίστως γιατί ήξερα σέ τί κατάσταση ήμουν και ότι ή άρρώστια μέ άλλαξε άφήνοντάς μου ζαλάδα στό κεφάλι».

Έτσι, φορτωμένοι μέ φοβερά μεγάλες και έξουθενωτικές, από τό είδος τής δουλειάς, βάρδιες χωρίς ποτέ νά έχουν μιά μέρα άνάπαυση τή έδομάδα, χωρίς δικαίωμα άδειας, χωρίς μεροκάματο διαν άπουσίαζαν λόγω άσθενειας, μισθοδοτούμενοι κατά τό κέφι του έργοδότη (κάθε δυό ή τέσσερις μήνες) και ως εκ τούτου έκτεθειμένοι στην κλεισιά τής καντίνας τροφίμων πού διαχειριζόνταν οι μεταλλευτικές εταιρίες άμεσα ή μέ προσωπικό έμπιστοσύνης, ζώντας σέ μεγάλους θαλάμους ή σέ παράγκες δημοίες μέ σταύλους, αναγκασμένοι νά κρύβουν τή φυματίωση γιά νά μη διακινδυνεύουν τήν άπόλυση — μ' αυτές τις άπάνθρωπες συνθήκες ζούσαν εκείνα τά χρόνια, ανάμεσα στον παλιό και τόν καινούργιο αιώνα, δεκαπέντε χιλιάδες περίπου άγρότες και βοσκοί πού πήγαν στά μεταλλεία. Άνάμεσα σ' αυτούς ό Τζουζέπε Καβαλέρα άνέπτυσε τή δραστηριότητα του οργανωτή.

Δύσκολη δουλειά γιατί ήταν διμέτωπη. Πρώτο, ή παλιά σοσιαλιστική άρχή ετό κράτος δέν είναι παρά ή διεύθυνση τής άστικής τάξης», ήταν εκείνα τά χρόνια κάθε άλλο παρά μιά σεχταριστική μεταφορά. Δεύτερο, οι εργατοτεχνίτες τών μεταλλείων του Σούλτσις - Ίγκλεζιέντε ήταν στην πραγματικότητα άγροτικό ύπατορολεταριάτο πού είχε εγκατασταθεί έδώ και μικρό χρονικό διάστημα στις διομηχανικές ζώνες και γι' αυτό διατηρούσε δια τά τυπικά χαρακτηριστικά του άγροτικού κόσμου εκείνης τής εποχής: τόν άτομικισμό (άπειθεια πρós τό σύνολο άκόμα και μπροστά στην κοινή άμυνα) και τήν παθητική καρτερία άπέναντι στο κακό από φόβο γιά τό χειρότερο (π.χ. άπώλεια τής δουλειάς). Τήν καρτερία μπορούσε νά τή διαδεχτεί τό βίαιο ξεσήκωμα, όχι ό ύπομονετικός και πειθαρχημένος άγώνας¹.

1. 'Ο Βέλιο Σπάνο θά θυμίσει τούς θυμούς του Γκράμι: γιά «τή χωρίς

Τή σκληρότητα του πρώτου μετώπου, ο Καβαλέρα μπόρεσε να τή διαπιστώσει άμέσως. Μετά τή σφαγή του '98 στο Μιλάνο έστειλε σ' ένα ξρανο οργανωμένο από τό Αvanti! λίγα χρήματα που μάζεψε στο Καρλοφόρτε, για τίς οικογένειες των δολοφονημένων. Τόν ένοχοποίησαν για τό άδίκημα του παράνομου ξρανου και καταδικάστηκε σέ φυλάκιση έξι ήμερών (με τήν έφεση άθωώθηκε από τό δικαστήριο του Κάλιαρι). Είχε ιδρύσει τό Σεπτέμβρη του '97 στο Καρλοφόρτε τήν ένωση των θαρκάρηδων που μετέφεραν τά μεταλλεύματα που έβγαιναν στο Μπουτζέρου (ή ένωση αυτή διαλύθηκε από τίς άρχές τόν 'Ιούνη του '98 μετά τή σφαγή του Μιλάνου και άργότερα ξανασυστήθηκε). Συνελήφθηκε τόν Αύγουστο του 1900 μαζί με άλλους δεκαοχτώ συντρόφους και οι κατηγορίες έπεσαν βροχή: ή δημιουργία τής ένωσης μεταφραζόταν ούτε λίγο ούτε πολύ σέ σύλλογο κακοποιών' οι συνδρομές των μελών ήταν πρόφαση ένοχής για άπάτη και παράνομο σφετερισμό' και ακόμα: ή παροχή συμβουλών από τήν ένωση και ή εισφορά των συνδρομών καταγράφτησαν σάν αποτέλεσμα έξαναγκασμού. Κοντά σέ δια αυτά δέν έλειψε βέβαια και ή κατηγορία τής ύποκίνησης του ταξικού μίσους. Η δίκη κράτησε από τίς 17 'Ιούλη ως τίς 3 Αύγουστου του 1901. Η αντίστυτη σκευωρία έπεσε. Ο Καβαλέρα όμως καταδικάστηκε σέ έπτά μήνες από τούς όποιους του χάρισαν τούς έξι (είχε όμως ήδη έκτίσει φυλακή ένδεκα μηνών περιμένοντας να γίνει ή δίκη). Δέν κατάθεσε τά όπλα. Η μετατροπή των νομαρχιών, τής άστυνομίας και του στρατού σέ ταξικά όργανα ήταν πιά γεγονός. Με τήν ίδια λογική, και τό δικαστικό σώμα, που προερχόταν σχεδόν έξ όλοκλήρου από τήν τάξη των ιδιοκτητών, είχε τήν ίδια ιδεολογία. Δέν έχασε τό θάρρος του λοιπόν. "Όταν βγήκε από τή φυλακή ήταν είκοσιεφτά χρονών και είχε τόν ένθουσιασμό αυτού που πιστεύει άκλόνητα σέ κάτι. Ο Τζολιτι, που ήταν συμπατριώτης του (ήταν και οι δύο από τό Ντρονέρο), θά τόν δνομάσει ελιθοβολητήρ. Αντίθετα, ήταν ένας ήρεμος νέος, πάντα σαφής στο διαχωρισμό ανάμεσα στο επιθυμητό και τό δυνατό, άνάμεσα στο τίμημα, που πρέπει να πληρώσει κανείς για μία, τουλάχιστον πιθανή, κατεύθυνση, και στο να επιβάλλει στους εργάτες θυσίες χωρίς καμιά έλπίδα για κάτι θετικό. Ίδρυσε τό πρώτο σωματείο των μεταλλωρύχων στο Μπουτζέρου τό 1903 (τό διοικούσε ο Άλκιυιάδης Μπατίλι). Και άλλα, με δική του πρωτοβουλία, ξεφύτρωσαν σέ μικρό διάστημα. Έξέδωσε ένα περιοδικό, La lega, και έμπιστεύτηκε τή διεύθυνσή του πρώτα στον Έφρζιο

σκέψη παρομοίωση που θέζει ένα μεταλλωρύχο του Μοντεβέκιο στην ίδια μοίρα μ' έναν εργάτη της Φιάτ.

Όρανο και αργότερα σ' ένα νεαρό φοιτητή της νομικής, τον Ί-άγκο Σιότο. Τό 1904 ήταν επικεφαλής της τοπικής δημοσπονδίας των μεταλλωρύχων, με έδρα την Ίγνλέζιας. Στις 4 Σεπτέμβρη εκείνης της χρονιάς έγινε ή αιματοχυσία στό Μπουτζέρου.

Οι εργάτες είχαν κατέβει σέ άπεργία έπί πέντε ημέρες: άντιδρούσαν στήν εφαρμολή του νέου ώράριου πού θεωρήθηκε άνεφάρμοστο· τίποτε όμως δέν προμηνούσε τή θύελλα. Άπό ωρίς τό άπόγευμα ή Καβαλέρα και ή Μπατίλι διαπραγματεύονταν μέ τό διευθυντή της γαλλικής εταιρίας «Μαλφιντάνο», τό μηχανικό Άχιλλέα Γεωργιάδη, ένα τούρκο πολιτογραφημένο Έλληνα, και τό βοηθό του Στάνερ, έναν έλβετό, τίς διαφορές. Στή διάρκεια αυτών των διαπραγματεύσεων έφτασε στό Μπουτζέρου ή στρατός: δέν είχε αλλάξει σχεδόν τίποτε στήν Ίταλία, σέ σχέση μέ τά χρόνια του Ντί Ρουντινί και του Πελού. Μόλις οι στρατιώτες συγκεντρώθηκαν τριγύρω από τά γραφεία της διοίκησης των μεταλλείων, δόθηκε έντολή σέ μερικούς εργάτες νά έτοιμάσουν μιά άποθήκη γιά τήν έγκατάσταση του στρατού. Έκείνοι υπάκουσαν, αλλά στους άλλους αυτό φάνηκε σάν άπεργοσπαστική ένέργεια. Πέταξαν πέτρες. Ό στρατός πυροβόλησε. Τρεις μεταλλωρύχοι έπεσαν νεκροί και ένδεκα τραυματισμένοι.

Ήταν τό πρώτο αίμα πού χύθηκε στό νησί γιά κοινωνικούς αγώνες. Κηρύχτηκε σέ δλη τήν Ίταλία γενική άπεργία, ή πρώτη πού πήρε τέτια έκταση στήν ιστορία του ίταλικού εργατικού κινήματος. Στή Σαρδηνία ή κινητοποίηση διαμαρτυρίας δέν είχε άπήχηση, όχι γιατί οι αστικές και οι αγροτικές μάζες και τό ήμιπρολεταριάτο των μεταλλείων δέ συμμετείχαν συναισθηματικά στήν τραγωδία του Μπουτζέρου, αλλά εξαιτίας της αδυναμίας των οργανώσεων πού δλες ήταν ακόμα στά σπάργανα. Καί όμως δρισκόμασταν πάλι σέ μιά καμπή. Ό θάνατος των τριών μεταλλωρύχων, γράφει ή Αντζελο Κόρσι, «έστω κι άν δέν είχε ξυπνήσει» τίς μάζες της Σαρδηνίας, «τίς είχε συγκινήσει και ταρακουνήσει». Άρχιζε τό πέρασμα από τό άναρχικό ξεσήκωμα του ληστή σέ μιά πιό σωστή μέθοδο συλλογικού αγώνα, και τό χυμένο αίμα ήταν τό στοιχείο πού εγκαινίαζε τήν αρχή της άλλαγής. Σίγουρα, άνοιγε ένα νέο κεφάλαιο της ιστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Δέν ήταν εύκολη ή ζωή του Φραντσέσκο Γκράμοσι, επιστρέφοντας από τή φυλακή στή Γκιλάρτσα, κυρίως τό πρώτο διάστημα. Έβγαινε ελάχιστα, αποφεύγοντας τόν κόσμο: ή τατίνωση από τήν άσκημη περιτέτεια πού έζησε του κόστιζε, έξάλλου δέν ειχε και δουλειά. Ήταν αδύνατο νά προσληφθει στό δημόσιο (θά αποκατασταθει άργότερα) και αυτό ήταν σοβαρό εμπόδιο για νά επανέλθει στην ενεργό ζωή, γιατί πέρα από τίς δημόσιες ίπηρεσίες σπάνιζαν οι εύκαιριές δουλειάς. Συνέχιζε λοιπόν νά ζει απομονωμένος. Οι κάτοικοι τής Γκιλάρτσα όμως τόν έβλεπαν μέ συμπάθεια. Άσπλαχοι μέ δποιον άξιζε τή μομφή, καταλάβαιναν κατά κάποιον τρόπο διι δσον άφορά τό Γκράμοσι ειχε δοθει πολιτική χροιά στην περιτέτεια του και ή ύποψία τής άδικίας τούς έσπρωχνε νά δείχνουν άλληλεγγύη για δποιον τήν ειχε ύποστεί. Τόν δέχτηκαν στό φιλολογικό δμιλο, πού ήταν κλειστό περιβάλλον και μέ άυστηρά διαλεγμένα μέλη. Όταν ιδρύθηκε ένα ασφαλιστικό ταμείο για τήν ασφάλιση τών βοοειδών, του εμπιστεύτηκαν τή γραμματεία. Ήρθε ή αποκατάσταση και, είνουσόμενος από τίς σπουδές του στή νομική, μπορούσε νά κάνει τό συνήγορο στά δικαστήρια. Οι κάτοικοι τής Γκιλάρτσα του έδιναν εύχαρίστως δουλειά. Ήταν άνθρωπος από καλή πάστα. Ή συντροφιά του ήταν εύχάριστη. Μέ μεσογειακό ταμτεροαμένο, έξυπνος, άνθρωπινος, ήταν δ σύντροφος πού άρεσε σέ δλους νά τόν έχουν τό βράδι, παρέα στό τραπέζι. Θά πετύχει μιá θέση γραφέα στό κτηματολογικό γραφείο, και μέ τά πενιχρά εισοδήματα αυτής τής απασχόλησης θά προχωρήσει σέ δλη του τή ζωή.

Φυσικά, στην οίκογένεια ειχε αλλάξει ή ατμόσφαιρα μετά τήν επιστροφή του. Όμως τά πρακτικά προβλήματα εξακολουθούσαν νά είναι καυτά: πρώτα εξαιτίας τής αναγκαστικής απραξίας του κυρίου Τοιτσίλο και άργότερα, όταν βρήκε δουλειά, εξαιτίας τών πενιχρών εισόδων του. Ό Τζενάρο πήγε στό Τορίνο για τή στρατιωτική του θητεία και δέ μπορούσε νά βοηθάει όπως πρώτα. Καί δ Μάριο ήταν μακριά από τό σπίτι: τό 1904, άφου τέλειωσε τό

δημοτικό, μπήκε στην ιερατική σχολή του 'Οριστάνο. 'Από τ' άγόρια, λουτόν, μόνο ο 'Αντόνιο έφερνε λεφτά στο σπίτι. 'Ο Κάρολο, παιδί ακόμα, πήγαινε στις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Μετά κάτι κατόρθωσαν να κερδίσουν η Περίνα Μαρτσίας με το ράψιμο και η Γκρατσιέτα με την Έμα πλέκοντας κάλτσες, μπλουζες και σάρπες που πουλούσαν. Μόνο γύρω στα τέλη του 1905, ο Φραντσέσκο κι η Περίνα, αφού έκαναν τους ύπολογισμούς, κατέληξαν ότι, έστω και με νέες θυσίες, θά μπορούσαν να στείλουν τον 'Αντόνιο στο γυμνάσιο του Σαντουλουσουέρτζου. Τά δύο χρόνια που πέρασε στη Γκιλάρτσα, μακριά από τά σχολικά θρανία, τό παιδί προετοιμάστηκε μοναχό του κάνοντας μερικά ιδιαίτερα μαθήματα. Τώρα, γύρω στα δεκαπέντε περίπου, πίστευε ότι θά μπορούσε να γραφτεί κατευθείαν στην τρίτη γυμνασίου. Στο σχολείο δέν του έφεραν δυσκολίες: ήταν ένα σχολείο του δήμου, όχι του κράτους. Έτσι οι σπουδές του 'Αντόνιο μπήκαν σε σχετικώς ήμαλο δρόμο, γιατί όπως θά δούμε ήταν άσταθείς οι συνθήκες λειτουργίας εκείνου του γυμνασίου.

Τό Σαντουλουσουέρτζου απέχει από τή Γκιλάρτσα δεκαοχτώ χιλιόμετρα. Περιβάλλεται από κλειστά βουνά και στην άκρη του λεκανοπεδίου βρίσκεται τό χωριό, όμοιο σε θέση, σάν να ήταν κτισμένο στο στόμιο ενός ήφαιστειου. Γύρω στα μέσα του αιώνα, δύο τσιφλικάδες, ο Πιέτρο Πάολο Κάρτα Λέντα και ο Τζοβάνι 'Αντρέα Μελόνι, είχαν αφήσει, σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, τίς περιουσίες τους στο τάγμα των Σκολάτων, με τό γραφτό όρο ή αδελφότητα να τίς διαθέσει για να ιδρύσει στο χωριό «σχολεία με ύλη από λατινικά μέχρι ρητορική». Σε περίπτωση που θά διαλυόταν τό τάγμα, ή διαχείριση των κληροδοτημάτων περνούσε στα χέρια του Δημοτικού Συμβουλίου για τον ίδιο σκοπό. Πράγματι τό 1886, οι Σκόλατες αναγκάστηκαν να φύγουν: εκείνη τή χρονιά άρχισε ή μακρά αντιδικία ανάμεσα στο Δήμο του Σαντουλουσουέρτζου και τό κράτος, έκκαθαριστή του εκκλησιαστικού άξονα, όσπου να λυθεί ή διαφορά με βασιλικό διάταγμα τό 1901. Τό γυμνάσιο λειτουργήσε άμέσως μετά. Σε ποιές συνθήκες όμως;

'Ο 'Αντόνιο Γκράμισι τό θυμάται σάν «γυμνάσιο σε κακό πράγματι χάλι», «ένα μικρό γυμνάσιο όπου τρεις ύποτιθέμενοι καθηγητές, με πολύ αυθάδεια, περνούσαν γρήγορα γρήγορα όλη τήν ύλη διδασκαλίας των πέντε τάξεων». Πηγαίνοντας κανείς να ξεφυλλίσει τά πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου του εκπαιδευτηρίου ανακαλύπτει ότι οι κρίσεις του δέν είναι ύπερβολικά άσπληνες, απεναντίας ύπάρχουν πολλές ακόμα πιο βαριές μαρτυρίες. Π.χ. ο πρόεδρος θεολόγος Φραντσέσκο Πόρκου στη συνεδρίαση τίς 4 Μάρτη 1905 (ο Γκράμισι θά έρχόταν στο

Σαντουλουσουρτζου λίγους μήνες μετά) αναγκάστηκε να παραδεχτεί: «Διό από τους καθηγητές αυτού του γυμνασίου δέν έχουν έπαρκή προσόντα διδασκαλίας. Οι ίδιοι διατήρησαν τίς θέσεις τους γιά δύο χρόνια μέ τήν έλπίδα δι τή θά τακτοποιούσαν τό ζήτημα. Έπειδή δέν έγινε τίποτε», κατέληγε ο πρόεδρος, «πρέπει τώρα νά προκηρύξουμε διαγωνισμό γιά τό επόμενο σχολικό έτος 1905 - 6» (ή πρώτη χρονιά φοίτησης του Γκράμισι). Πράγματι προκηρύχθηκαν οι θέσεις, αλλά ή αναμενόμενη συμμετοχή πολλών αξίων καθηγητών δέν πραγματοποιήθηκε και, επιπλέον, μερικοί πού κατέλαβαν τίς πρώτες θέσεις στή βαθμολογία παραιτήθηκαν. Ο μελλοντικός γραμματέας του εργατικού Κέντρου του Σάσαρι, ο Μάσιμο Στάρα Σέρα, πού ανέλαβε τήν τάξη του Γκράμισι, παραιτήθηκε σέ δύο μόλις βδομάδες. Ο διάδοχός του, ο Άλφόνσο Φρανκίνι από τό Μιλάνο, γιά νά έρθει στό Σαντουλουσουρτζου ζήτησε προκαταβολή μισθοῦ. Καί πάλι δέν ήρθε. Μόλις στίς 7 Φλεβάρη, στά μέσα τής σχολικής χρονιάς, ο Άντόνιο άρχισε τά φιλολογικά μαθήματα μέ δύο αναπληρωτές. Έξάλλου ένας μηχανικός δίδασκε τά πρακτικά μαθήματα και τά γαλλικά. Γιά τά τρία χρόνια του γυμνασίου ο Άντόνιο θά έχει αυτούς τους καθηγητές. Τί πρόοδο έκανε μās τό λείει σ' ένα γράμμα του από τή φυλακή: «Έίχα από μικρός ιδιαίτερη κλίση στίς θετικές επιστήμες και τά μαθηματικά. Τήν έχασα στή διάρκεια των γυμνασιακών μου σπουδών, γιατί οι καθηγητές δέν άείζαν δεκάρα. Ένας σύμβουλος τής διαχείρισης του σχολείου, ο Τζαμπιέρο Μελόνι, είχε έξάλλου καταγγείλει στή συνεδρίαση τίς 21 Σεπτεμβρη 1906 (ο Γκράμισι είχε ήδη τελειώσει τήν τρίτη γυμνασίου): «Τά μέχρι τώρα αποτελέσματα αυτού του γυμνασίου δυστυχώς υπήρξαν πάντα άλέθρια». Ο σύμβουλος έκρινε έντελώς επωφελές γιά όλους τό κλείσιμο του σχολείου και πρότεινε νά ψηφιστεί μιά ήμερήσια διάταξη μέ αυτή τή διατύπωση: «Τό συμβούλιο αναγνωρίζοντας δι τό γυμνάσιο δέ λειτουργήσε ποτέ σωστά... αποφασίζει νά τό κλείσει γιά τρία τέσσερα χρόνια». Η πρόταση απορίφτηκε, και μέ πολλά βάσανα, ο Άντόνιο μπόρεσε νά φοιτήσει μέχρι τήν πέμπτη γυμνασίου. Τήν τελευταία χρονιά, προς τό τέλος του Δεκέμβρη τά μαθήματα δέν είχαν ακόμα άρχισει. Οι καθηγητές, επειδή δέν ήθελαν νά έρθουν στό Σαντουλουσουρτζου, ζητούσαν τή μιά αναβολή μετά τήν άλλη, και ο πρόεδρος, αναγκασμένος νά ύπομείνει, δέν ήξερε ποιόν άγιο νά παρακαλέσει. Τέλος κατέληξε, όπως βλέπουμε από τά πρακτικά, στά εξής:

Θά πρέπει νά δεχτούμε τους καθηγητές έστω και άργά... Οι μαθητές θά έχουν άπωσθήποτε ένα κέρδος, γιατί είναι πιά άδύνατο νά πάνε σέ άλλα σχολεία. Έξάλλου, αυτό τό γυμνάσιο

άνοιξε και άλλες φορές Γενάρη ή Φλεβάρη και δέν είναι παράξενο άν σήμερα λείτουν οι καθηγητές για λίγες βδομάδες.

Ή άνύπαρκτη συνέπεια και ή άμφίβολη κατάρτιση τών καθηγητών δέν ήταν προφανώς οι Ιδανικές συνθήκες για νά κερδίσει δ' Αντόνιο τά δύο χαμένα χρόνια στή Γκυλάρτσα μετά τό δημοτικό. Και επιπλέον ή άκαταλληλότητα τών αίθουσών διδασκαλίας δέξυνε τήν ταλαιπωρία τών μαθητών, ειδικά εκείνων πού είχαν κλονισμένη ύγεια, όπως δ' Αντόνιο. Τό γυμνάσιο Κάρτα - Μελόνι, μαθαίνουμε από τό σύμβουλο Τζομαρία Μάνκα, είχε μεταφερθει από τούς άνθυγεινούς χώρους του πρώην μοναστηριού τών Μινόρι Όσερβάντις σ' Ένα νοικιασμένο σπίτι· κι έδώ οι συνθήκες ήταν άξιοθρήνητες, «οι χώροι άνθυγεινοί, αρκετά μικροί και άκατάλληλοι για τίς άνάγκες του σχολείου».

Έξάλλου και Έξω από τό σχολείο δ' Αντόνιο δέν είχε καλύτερο περιβάλλον. Κατοικούσε στή συνοικία Σά Μουριγκέσα, ως οικότροφος μιās μεσήλικης άγρότισσας, τής Τζούλια Όμπίνου, πού ήταν παλιά ύπηρέτρια στό σπίτι του γιατρού του χωριού: «Πλήρωνα πέντε λιρέτες τό μήνα για στέγη, ύπνο και τό φαί τών λιτών γευμάτων». Ή Τζούλια Όμπίνου «είχε μία γριά μητέρα διανοητικά άνάπηρη, όχι όμως τρελή, πού ήταν ή μαγεύρισα και ή κουβερνάτα μου, και κάθε πρωί όταν μέ έβλεπε, μέ ρωτούσε ποιός ήμουν, γιατί είχα κοιμηθει στό σπίτι τους κλπ.». Έκτός από τά χάλια τής γριάς, ή άτμόσφαιρα δέν ήταν πολύ ευχάριστη σέ κείνο τό σπίτι, και αυτό έξαιτίας του παλιοχαρακτήρα τής πρώην ύπηρέτριας πού σώνει και καλά ήθελε νά ξεφορτωθει τή μητέρα της: «Ήθελε νά τή στελεει δ' δήμος μέ δικά του Έξοδα στό έπαρχιακό τρελοκομείο και γι' αυτό τής φερόταν άπότομα και μοχθηρά για νά άποδείξει, άν εκείνη αντιδρούσε παράλογα, ότι ήταν επικίνδυνη. Ή γριά πάντα έλεγε στήν κόρη, πού κατά τά Έθιμα τής μιλαγε στόν πληθυντικό: Μίλα μου στόν ενικό και συμπεριφέρσου μου καλύτερα!».

Ό Αντόνιο, ζαλισμένος άπ' τούς κανγάδες, πήγαινε συχνά νά μελετήσει σέ φιλικά σπίτια. Ήταν σέ δλους συμμαθητικός. Ό λογιστής Μάρκο Μασίντα, πού καθόταν μαζί στό ίδιο θρανίο, θυμάται: «Ήταν Ένα ήσοχο και καλόκαρδο παιδί και χαιρόταν νά βοηθάει τούς συμμαθητές του. Ήταν σέ όλα δ πρώτος μαθητής και έγραφε θαυμάσιες έκθέσεις» (ίσως, δσον άφορα κείνες τίς έκθέσεις νά είναι έπηρεασμένος από τήν άγάπη του προς τό Γκράμισι).

Ό Αντόνιο έρχόταν στό Σαντουλουσουέρτζου τή Δευτέρα τό πρωί πάνω σ' Ένα όμάξι μέ τέσσερα άλογα, δύο ζευγμένα και τ' άλλα δύο πίσω χωρίς χαλινό για νά τ' αλλάζει στά μισά τής διαδρομής· έπέστρεφε στή Γκυλάρτσα τό Σάββατο, μερικές φορές

μέ τα πόδια και μέ κίνδυνο, γιατί και τότε, όπως και σήμερα, εκείνη ή περιοχή ήταν κέντρο ληστρικών επιχειρήσεων. Έρχονται έδω να ξεχειμωνιάσουν οι βοσκοί τών Μπαρμπάτζιε και ή περιοχή ανάμεσα στο Σαντουλουσουρτζου και τή Γκιλάρτσα είναι πεδίο δράσης ζωοκλεφτών πού μετακινούνται από τά βοσκοτόπια τής πεδιάδας τού Καμπιντάνο (τής περιοχής Όριστάνο) πρὸς τό Μπόρορε. Ποτέ όμως ο Γκράμοσι δέν είχε ένοχληθει, εκτός από μιά περιπέτεια πού ο ίδιος θά γράψει σ' ένα γράμμα στήν Τάνια:

Θέλω νά σου διηγηθῶ ένα χριστουγεννιάτικο σχεδόν επεισόδιο τής νιότης μου, πού θά σέ διασκεδάσει και θά σου δώσει μιά χαρακτηριστική εικόνα τής ζωής στά μέρη μου... Μέ ένα άλλο παιδί, γιά νά φτάσουμε μιά μέρα κωρίτερα στό σπίτι, πήραμε τό δρόμο μέ τά πόδια, τό απόγευμα 23 Δεκέμβρη, αντί νά περιμένουμε τό άμάξι τήν έπόμενη μέρα. Προχωρούσαμε και φτάσαμε στό μισό τού δρόμου περίπου, σ' ένα μέρος τελείως ξερόμο: στ' άριστερά, εκατό μέτρα περίπου από τό δρόμο, άπλώνονταν λευκές και πυκνοί θάμνοι. Άκούσαμε μιά τουφεκιά, ή σφαίρα σφύριξε καμιά δεκαριά μέτρα πάνω άπ' τό κεφάλι μας. Νομίσαμε ότι ήταν τυχαίο γεγονός και συνεχίσαμε άμέρμνοι. Ένας δεύτερος και τρίτος πυροβολισμός πió χαμηλά αυτή τή φορά μās έδωσε νά καταλάβουμε ότι είχαμε γίνει στόχος και τότε πέσαμε σέ μιά λακκούβα και μείναμε εκεί ζαρωμένοι γιά ώρα. Όταν δοκιμάσαμε νά σηκωθούμε, νά μιά άλλη τουφεκιά και αυτό συνεχίστηκε γιά δύο ώρες περίπου μέ μιά ντουζίνα τουφεκιές πού μās καταδίωκαν, ενώ άπομακρυνόμασταν ξεπώντας, κάθε φορά πού προσπαθούσαμε νά θγούμε στό δρόμο. Ήταν άσφαλώς μιά παρέα χωρατατζήδων πού ήθελε νά διασκεδάσει τρομοκρατώντας μας, αλλά τί ώραίο άστείο, έ; Φτάσαμε στό σπίτι άργά τή νύχτα, άρκετά κουρασμένοι και λασπωμένοι και δέν είπαμε τίποτε σέ κανένα, γιά νά μήν τρομάξουμε τούς δικούς μας, έμεις όμως δέν τρομάξαμε και τόσο, γιατί ξανακάναμε τό ταξίδι μέ τά πόδια στις διακοπές τών άποκριών χωρίς καμιά περιπέτεια...

Στή Γκιλάρτσα ο Άντόνιο περνούσε συνήθως τό Σάββατο μέ λίγες χαρές, μερικές επιπλήξεις από τή μητέρα και μιά πλύση έγκεφάλου από τόν πατέρα.

Ή επίπληξη γινόταν γιά τό πώς χρησιμοποιούσε στό Σαντουλουσουρτζου τά τρόφιμα τής εβδομάδας. Συνεχώς ή οικογένεια μάθαινε ότι ο Νίνο, θέλοντας ν' αγοράσει διβλία και έφημερίδες, πουλούσε στους ντόπιους τά λιγοστά πράγματα πού είχε (ζυμαρικά, λάδι, τυρί). Αυτό ή μητέρα δέ μπορούσε νά τού τό συγχωρήσει. Ποιός ξέρει πώς θά καταντούσε, αυτός πού ήταν τόσο άρ-

ρωστίαρης, αν δεν τρεφόταν καλά, του επαναλάμβανε χωρίς να κουράζεται.

Οι λύσεις έγκεφάλου από τον πατέρα γίνονταν για δοσμένα επαναστατικά έντυπα, που ο Φραντσέσκο Γκράμσι έβλεπε, με φρίκη, στα χέρια του γιού του. Έκείνες οι έφημερίδες και τα φυλλάδια έρχονταν από τό Τορίνο. Ο Τζενάρο, που είχε ήδη έρθει σ' επαφή με τις καινούργιες ιδέες όταν δούλευε στο κτηματολόγιο με τους νέους τεχνικούς που ήρθαν από προοδευμένες περιοχές, έκανε τώρα τή θητεία του στην πιο κόκκινη πόλη της 'Ιταλίας' και με τό ζήλο του νεοφώτιστου, όσο ή πίστη του στο σοσιαλισμό γινόταν πιο σταθερή, άναζητούσε όπαδούς παντού, φυσικά και μέσα στην οικογένεια. Ο Άντόνιο, που όσο περνούσαν τά χρόνια άγαπούσε όλοένα και περισσότερο τό διάβασμα, μόλις έφτανε στο σπίτι τό Σαββατόβραδο ζητούσε άμέσως τις έφημερίδες και τά φυλλάδια που έστελνε ο Τζενάρο. Άπ' αυτό προέρχονταν και οι λογομαχίες με τον πατέρα. Προσπαθούσε νά τις άποφύγει με τά χωράτά. «Είναι αλήθεια λουπόν», του έλεγε, «ότι κατάγεσαι από τους Βουρβόνους». Ο Φραντσέσκο δέν ήταν τυχαίο που είχε τό όνομα του τελευταίου βασιλιά των Δύο Σικελιών, του Φραγκίσκου ΙΙ. Είχε γεννηθεί στή Γκαέτα τό Μάρτη του 1860, λίγο πριν πολιορκηθεί ή πόλη από τον Ιταλικό στρατό, και ο συνταγματάρχης της βουρβωνικής χωροφυλακής ο Τζενάρο Γκράμσι, ο πατέρας του, ήταν εκεί για νά υπερασπίσει με λύσσα τό τελευταίο πραϋύργιο των Βουρβόνων εναντίον των στρατευμάτων του στρατηγού Τσαλντίνι'. Δηγούνταν στην οικογένεια ότι, κατά τήν πολιορκία της Γκαέτα, ή γιαγιά Τερέζα Γκοντζάλες, έχοντας στην άγκαλιά της τό Φραντσέσκο μωρό, έφυγε από τήν πολιορκημένη πόλη, διασχίζοντας με τά πόδια τις γραμμές του Τσαλντίνι. Πέρα από τήν οικογενειακή παράδοση ο συντηρητισμός του Φραντσέσκο Γκράμσι προερχόταν και από άλλα περιστατικά. Ο άδελφός του, ο Νικολίνο, ήταν στην Καζέρτα δάσκαλος του Βιτόριο Έμμανουέλε ΙΙΙ, που ο Φραντσέσκο τον είχε συναντήσει μία μέρα. Δέ θά ξεχνούσε ποτέ τή συγκίνηση που δοκίμασε όταν ο κληρονόμος του θρόνου τον φώναξε με τό όνομά του και του έσφιξε τό χέρι. Στο σπίτι είχε τή φωτογραφία ενός άλλου: ήταν τό καθαρόαιμο άλογο που έδωσε ο έλλοντας βασιλιάς της 'Ιταλίας δώρο στο Νικολίνο. Εκείνη ή φωτογραφία προκαλούσε μέσα του περηφάνεια και αισθήματα σεβασμού για τήν ισχυρή δυναστεία. Μπορούμε νά φανταστούμε τήν τρομάρα του όταν

1. «Ο παπούς μου», θά γράψει ο Γκράμσι, «ήταν συνταγματάρχης της βουρβωνικής χωροφυλακής και ήταν πιθανώς μεταξύ εκείνων που συνέλαβαν τον αντιβουρβωνικό Σπαβέντα και υποστηρικτή του Κάρλο Άλμπέρτο».

είδε τὰ παιδιά του έτοιμα νά δηλητηριαστούν από τόν έπαναστατικό τύπο. Πρέπει έπίσης νά προσθέσουμε ότι, τότε, άποιοι εκδήλωνε τά σοσιαλιστικά του φρονήματα σήμαινε τό λιγότερο φάκελο στήν ασφάλεια. Καί ο κύριος Τσιτσιόλο, καμένος από τή φυλακή γιά πράγματα πού κανείς δέ θά ένδιαφερόταν άν δέν ήταν στή μέση ή πολιτική, δέν είχε καμιά όρεξη νά ξαναδεί σπíti του φανάρια άστυνομικών καί μουστακαλήδες καρραμπινιέρους έξαιτίας τών έπαναστατών γιών του. Ή πατρική έξουσία του όμως ήταν σέ κρίση μετά τήν καταδίκη του. Γιά ν' άποφύγει τίς συζητήσεις, ο Άντόνιο παρακάλεσε τόν ταχυδρόμο νά του παραδί-νει, κρυφά από τόν πατέρα, τό *Avanti!* καί τά ύπόλοιπα έντυπα πού έστελνε ο Τζενάρο, καί στό σπíti μιλούσαν όλο καί λιγότερο γιά τήν πολιτική.

Ξαναμίλησαν, άλλα κρυφά, μετά τήν έπιστροφή του Τζενάρο, πού, στό μεταξύ, είχε τελειώσει τή στρατιωτική του θητεία καί ξανάρχισε νά δουλεύει στό κτηματολόγιο. Ή οικογένεια συγκεντρώθηκε ξανά. Ο Μάριο, άν καί ήξερε ότι θά έδινε μεγάλη λύπη στή μητέρα, έγκατέλειψε τήν ιερατική σχολή. Δέν του άρεσε νά συνεχίσει εκείνες τίς σπουδές. «Θέλω νά παντρευτώ», έλεγε. «Έγώ δέν έχω σκοπό νά γίνω παπάς. Είναι μάταιο νά συνεχίσω. Καλύτερα νά στείλετε τό Νίνο εκεί. Αύτός δέν ένδιαφέρεται γιά τά κορίτσια καί είναι, ό,τι πρέπει γιά παπάς.»

Ο Νίνο πήγε στό Όριστάνο γιά νά πάρει τό άπολυτήριο του γυμνασίου. Ήταν καλοκαίρι του 1908 ήταν δεκαεπτάμισι χρόνων. Δέ μπορούσε βέβαια νά περιμένει ιδιαίτερα λαμπρά άποτελέσματα, μετά τά δύο χρόνια πού έχασε καί προετοιμάστηκε μόνος του στή Γκιλάρτσα καί μετά τά περιπετειώδη γυμνασιακά χρόνια στό Σαντουλουσουρτζου. Τόν Ίούλη δέν έδωσε καν δυό μαθήματα, τά μαθηματικά καί τή φυσική. Σ' ένα άλλο, τά γαλλικά πού παρέδιδε ο μηχανικός στό Σαντουλουσουρτζου, ή άποτυχία του ήταν οικτρή: πήρε τρία. Στά ύπόλοιπα, αντίθετα, ή βαθμολογία του ήταν μέτρια (τό Σεπτέμβρη θά περνούσε τά γαλλικά καί τ' άλλα δύο μαθήματα). Τελικά τόν Ίούλη πήρε Ιταλικά έξι γραπτά καί έπτά προφορικά, έπτά στή γεωγραφία καί όκτώ στήν Ιστορία. Άπό άρκετό καιρό, ή έξωσχολική του μελέτη είχε προσανατολιστεί κυρίως στήν Ιστορία. Θά θυμηθεί τό νεανικό του πάθος σ' ένα γράμμα στό γιό του Ντέλιο: «Νομίζω ότι ή Ιστορία σ' άρέσει, όπως άρεσε καί σέ μένα όταν ήμουν στήν ηλικία σου, γιατί έξετάζει τούς ζωντανούς ανθρώπους καί, ό,τι άφορά όσο τό δυνατόν περισσότερους ανθρώπους, όλους τούς ανθρώπους του κόσμου πού άποτελούν τήν κοινωνία καί εργάζονται καί αγωνίζονται καί καλύτερεύουν τούς έαυτούς τους, δέ μπορεί λοιπόν νά μή σου άρέσει περισσότερο από ότιδήποτε άλλο».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

“Όταν ο Γκράμοσι ήταν πρὸς τὸ τέλος τῆς τρίτης χρονιᾶς τοῦ γυμνασίου (ἦταν τότε δεκαπέντε χρονῶν), ἀπὸ τὸ Μάη ὡς τὸν Ἰούνη τοῦ 1906 ἡ Σαρδηνία ταράχτηκε ἀπὸ μιὰ ἐάνθρωποθύελλα». Ἀνομοιογενῆ στοιχεῖα συμπαρατάσσονταν δίνοντας στοῦ νησί κείνες τὶς μέρες μιὰ εἰκόνα ἀναρχίας: πειθαρχημένοι ἀγῶνες ἐργατικῶν συνδικάτων, σφοδρὲς ἀναρχικὲς ἐκρήξεις τῶν ἀνοργάνωτων ἀγροτικῶν μαζῶν καὶ ἀκριβῶς γι’ αὐτὸ ἀνίκων νά ἔχουν ἄλλους σκοποὺς ἀπὸ τὸ νά πυρπολοῦν τυροκομεῖα ἢ δημόσια ταμεῖα· ραδιουργίες πατριῶν τῆς πόλης πού ἀπέβλεπαν στὴν τοπικὴ ἐξουσία ἢ προσπαθοῦσαν νά τὴν ὑπερασπίσουν· διεισδύσεις τραμπούκων στὶς πορεῖες διαμαρτυρίας μὲ ἀποτέλεσμα τὴ ληηλασία καὶ τὸ λιθοβολισμό καταστημάτων ἀθῶων ἀνθρώπων· παροξυσοὶ ὀργῆς ὀρισμένων μικρῶν ὀμάδων πού πλήττονταν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή μηχανῶν, ὅπως π.χ. οἱ ἀμαξάδες τοῦ Κουάρτου, τοῦ Σελάρτζους, τοῦ Μονσεράτο, στὰ περὶχωρα τοῦ Κάλιαρι, πού ἀναγκάστηκαν, ἐξαιτίας τοῦ φτηνοῦ κόμιστρον τῶν τραμ γιὰ τὴ μεταφορὰ ἐμπορευμάτων, νά μειώσουν τὶς τιμὲς τους, αὐτοὶ λοιπὸν ἀμέσως μετὰ ρίχτηκαν, τὶς μέρες τῆς ἀναταραχῆς, νά βάζουν φωτιά στοὺς σταθμοὺς τῶν τραμ καὶ ν’ ἀναποδογυρίζουν τὰ ὄχηματά. Κατὰ βάθος ἦταν ἡ ἀτελεισία τῶν πεινασμένων μαζῶν. Καὶ σ’ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, κάθε σπῖθα, ἀκόμα κι ἂν ὑποδαυλίζεται (ὅπως στὸ Κάλιαρι) ἀπὸ ὀμάδες ξένες στὰ λαϊκὰ συμφέροντα μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νά κτυπήσουν ἄλλες ὀμάδες, ἦταν φυσικὸ νά προκαλέσει μεγάλες φλόγες. Ἡ ἀναταραχὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Κάλιαρι καὶ ξαπλώθηκε γρήγορα στὰ μεταλλεῖα καὶ τὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς.

Τὸ Σούλτσις - Ἰγκλεζιέντε συνέχιζε νά μαστίζεται ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῆς ἀρπαγῆς. Ἡ παραγωγή μεγάλωνε, τὰ μεροκάματα ἔπεφταν. Τὸ 1905 εἶχαν ἐξαχθεῖ ὀρυκτὰ ἀξίας 22.885.000 λιρετῶν, καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον, ἀπότομα 25.609.000 λιρετῶν. Στὴν ἀντίστοιχη περίοδο, ἀντίθετα, οἱ μισθοὶ εἶχαν πέσει: οἱ μεταλλωρύχοι ἔβλεπαν τὸ ἡμερομίσθιον νά πέφτει ἀπὸ 2,54 λιρέτες σὲ

2,30· οι οικοδόμοι από 3,12 σέ 3· οι οδηγοί μηχανημάτων από 3,39 σέ 3. Και στίς διεκδικήσεις πού δικαιολογούνταν και από τό γεγονός ότι στά όρυχεία τής Τοσκάνης οι εργάτες κέρδιζαν σχεδόν μιά λιρέτα παραπάνω τή μέρα, οι εταιρίες αντιπαράθεταν έπιχειρήματα μέ καθαρά ρατσιστικό τόνο. 'Η γνώμη του μηχανικού Έρμίνιο Φεράρις, έξουσιοδοτημένου σύμβουλου τής Μοντεπόνι, καταχωρήθηκε στά πρακτικά τής κοινοβουλευτικής έπιτροπής πού ήρθε στή μεταλλευτική περιοχή στίς αρχές του αιώνα, γιά μιά έρευνα σχετικά μέ τίς συνθήκες εργασίας στά μεταλλωρυχεία. «'Η απόδοση τής χειρωνακτικής εργασίας στή Σαρδηνία», δήλωσε, «είναι πολύ κατώτερη κατά μέσο όρο από κείνη τής ήπειρωτικής 'Ιταλίας» και κατέληγε: «Σ' αυτό συντελεί ή τάση πρós τήν όκηνηρία, τό κλίμα, ή έλλειψη πρωτοβουλίας και δράσης. 'Τάραχον δέβαια έξαιρέσεις, αλλά ό μέσος όρος είναι χαμηλός και δέ μπορεί νά εκτιμηθεί παρά μόνο στο 60% τής απόδοσης στήν ήπειρωτική 'Ιταλία». Λόγια «λευκού» γιά τήν άποικία, καθαρό άλλοθι γιά νά δικαιολογήσει μισθούς κατώτερους από τό κόστος ζωής ενός σκλάβου, πού άνασκευάστηκαν όμως από ένα νησιώτη μελετητή, τόν καθηγητή Τζοβάνι Λόριγκα, πού κατέληξε στο συμπέρασμα, αναλύοντας τά δεδομένα τής τετραετίας 1904 - 1907, ότι ή παραγωγή ενός εργάτη στά όρυχεία τής Σαρδηνίας (έκτός από τό σίδηρο και τά στερεά καύσιμα) ήταν 1665,08 λιρέτες: άνώτερη κατά 281,80 λιρέτες από τό μέσο όρο παραγωγής ενός εργάτη τών άλλων Ιταλικών όρυχείων του αυτού είδους. 'Απ' αυτό είναι εύκολο νά συμπεράνουμε τό άβάσιμο τής εργοδοτικής άποψης όσον άφορά τά χαμηλά επίπεδα άμοιβών. Τό χειρότερο είναι ότι ή νοοτροπία του «λευκού» άνθιζε όχι μόνο στον καθορισμό τών μισθών, αλλά και κεί όπου οι μεταλλωρύχοι άπαιτούσαν πιο άνθρώπινες συνθήκες εργασίας. Μιά ομάδα εργατών τής Σέντας Μοντίτζις απολύθηκε γιατί τόλμησε νά ζητήσει τήν πληρωμή τών μισθών σέ όρισμένη ήμερομηνία (και όχι κάθε δύο ή τέσσερις μήνες), δύο άργίες (μέ πληρωμή) τό μήνα, τή μείωση τών ώρών εργασίας σέ δέκα ώρες και μιά ώρα διακοπή από τίς δώδεκα ως τή μία γιά φαγητό. Τά ατήματα συνεχώς άπορίπτονταν. 'Η θέση τής εργοδοσίας ήταν σκληρή και δέ δεχόταν συζήτηση ούτε γιά τίς παραμικρές διεκδικήσεις. Είναι ένδεικτικό τό έπιχείρημα του μηχανικού Φεράρις σχετικά μέ τίς άργίες:

'Εκεί όπου θεοπίστηκε από πολλά χρόνια ή κυριακάτικη άργία — είτε στήν κοινοβουλευτική έπιτροπή έρευνας — πολύ σπάνια οι εργάτες κατορθώνουν νά δάλουν στήν άρη λίγα χρήματα· αντίθετα, αυτό τό συναντάμε συχνά στους εργάτες

τῶν ἀπομονωμένων ὀρυχείων, ὅπου ἡ ἐργασία εἶναι συνεχῆς καὶ ἐπομένως δέν ἔχουν εὐκαιρίες νά ξοδεύουν. Σ' αὐτά τὰ ὀρυχεῖα ἡ ἀργία μιᾶς μέρας τῆ ἑβδομάδα εἶναι ἀληθινά ὑπερβολική, γιὰτί, ἀπομακρυσμένοι καθὼς εἶναι ἀπό τὰ κατοικημένα κέντρα, μή ξέροντας πῶς νά περάσουν τήν ἐλεύθερη μέρα τους, πολλοί θά τό ἔριχναν στό μεθύσι καὶ θά ἔβλαπταν καὶ τήν ἐργασία τῆς ἐπόμενης μέρας.

Ὡς πρός τήν ἀσυνέπεια στήν καταβολή τῶν μισθῶν, ἡ ἐπιμνηνὴ τῶν ἐταιριῶν σ' αὐτὴ τήν αὐθαίρετη ἐνέργεια ἐξαρτιόταν ἀπό τήν πολιτικὴ ὑφαρπαγῆς τῶν ἐργατικῶν μισθῶν μέσω τῆς καντίνας: σ' αὐτές ἀναγκάζονταν νά καταφεύγουν πράγματι οἱ μεταλλωρύχοι δταν, χωρὶς μετρητά πιά, ἡ μόνη δυνατότητα πού τοὺς ἀπόμεινε ἦταν νά προμηθεύονται τὰ εἶδη πρῶτης ἀνάγκης μέ δελτία. Τό σύστημα ὑφαρπαγῆς τῶν ἐργατικῶν μισθῶν διέφερε ἀπό ὀρυχεῖο σέ ὀρυχεῖο. Ἄλλο κατέβαλε ὄλο ἡ ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ σέ εἶδος, πού πάντα πληρωνόταν ἀκριβότερα σέ σύγκριση μέ τὰ ἔξω μαγαζιά· μιᾶ ἄλλη μορφή εἶχαμε δταν ἐκμεταλλεύονταν τήν καντίνα ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ ὀρυχείου καὶ ὁ ἐργάτης, πού πληρωνόταν σέ μετρητά, ἀναγκάζονταν νά προμηθεύεται τὰ πάντα ἀπό κεῖ ἢ πάλι, δταν πρόσωπα ἐμπιστοσύνης διαχειρίζονταν τήν καντίνα γιά λογαριασμό τῆς ἐταιρίας, ὅπου πήγαινε καὶ ἕνα μέρος τοῦ κέρδους· τέλος, τό πῶ ὠμό σύστημα ἦταν ἐκεῖνο πού οἱ ὑπάλληλοι ἢ οἱ ἀρχιμάστορες τοῦ ὀρυχείου ἔκαναν μόνοι τους τό ἐμπόριο καὶ ἔκαναν κατάχρηση ἐξουσίας ἀπολύοντας τοὺς ἐργάτες πού δέν ψώνιζαν ἀπό κείνη τήν καντίνα. Σέ ὄλες αὐτές τίς περιπτώσεις τό βασικό κριτήριο τῆς διαχείρισης ἦταν νά πωλᾷ σέ ὑψηλές τιμές δεύτερο πρᾶγμα, πού ἀκριβῶς γι' αὐτό τ' ἀγόραζε ἀπό τό χοντρέμπορο σέ ἀπόλυτα συμφέροντες τιμές. Ἄκόμα καὶ τό γραμματόσημο πού στοιχίζε παντοῦ 15 λεπτά, στήν καντίνα πωλιόταν 17· τό κρασί ἀπό 30 - 35 λεπτά τό λίτρο σέ 40· τό λάδι ἀπό 1 λιρέτα σέ 1,60· τό τυρί ἀπό 1,25 σέ 2· τὰ ζυμαρικά ἀπό μισή λιρέτα σέ 60 λεπτά. Αὐτό συνέβαινε καὶ μέ ὄλα τὰ ὑπόλοιπα πρᾶγματα. Ὁ κύκλος ἐκμετάλλευσης τοῦ ὀρυκτοῦ πλοῦτου ἔκλεινε χωρὶς νά μείνουν οὔτε τὰ ψίχουλα στή Σαρδηνία. Δέ δημιουργήθηκαν στήν ἐξορυκτικὴ βιομηχανία οἱ βιομηχανίες ἐπεξεργασίας τῶν ὀρυκτῶν. Δέν εὐνοήθηκε ἡ ἐγκατάσταση δευτερευουσῶν βιομηχανιῶν. Τήν αἰμοραγία τῶν χαμηλῶν ἐργατικῶν μισθῶν στίς καντίνες συμπλήρωνε τό ἀποικιακό σύστημα πού ἐγκαθίδρυσαν οἱ μεταλλευτικὲς ἐταιρίες. Στή Σαρδηνία γίνονταν σχεδόν ὄλοι φυματικοί, καὶ αὐτοῖς πού δέν ἔφτυναν αἷμα τοὺς περιμέ-

1. Ἐνας γιαιτρός πού δέν εἶχε σχέση μέ τίς ἐταιρίες, ὁ γιαιτρός Τζιλντο

ναν τά πρόωρα γηρατεία, ἂν δέν πέθαιναν ἢ δέν ἔμεναν ἀνάπηροι ἀπό ἐργατικό αὐτύχημα. Σ' ἓνα μόνο χρόνο, τό 1905, σημειώθηκαν 2219 αὐτυχήματα.

Δέν ἦταν καλύτερη, ἐκείνη τήν ἐποχή, ἡ κατάσταση τῆς ἀγρο-
τιᾶς. Οἱ μικροιδιοκτῆτες ἦταν ἐκτεθειμένοι σέ κάθε εἶδους ἀπειλή,
τοῦ οὐρανοῦ ἢ τοῦ δημοσίου: ἡ σκληρότητα καί ἡ ἀσπλαχνία τῆς
φορολογίας ἔφταναν στήν ὑπερβολή καί ἦταν συχνές οἱ δημεύσεις
περιοουσίων (ἡ ἐπαρχία τοῦ Κάλιαρι, παρατηρεῖ ὁ Ἄλμπέρτο Μπό-
σκολο, εἶχε κατά τό 1904 - 1905 τήν πρώτη θέση τῶν ἀπαλλοτριώ-
σεων στήν Ἰταλία γιά χρέη πρὸς τό δημόσιο). Ἀπό τή μεριά τους
οἱ ζωοτρόφοι θρέθηκαν ἀναγκαστικά σέ κατώτερη μοῖρα σέ σχέ-
ση μέ τούς ιδιοκτῆτες τυροκομείων (γιατί, ἔχοντας ἀνάγκη ἀπό
ρευστά γιὰ τήν πληρωμὴ τοῦ ἐνοικίου τῶν βοσκοτόπων, πληρώνον-
ταν τό γάλα προκαταβολικά ἀπό τούς τυροκόμους, φυσικά μέ τήν
τιμὴ καί τούς πάντοτε καταπιεστικούς δρους πού ἐπέβαλε ὁ βιομή-
χανος) καί στήν οὐσία καταλάβαιναν ὅτι δούλευαν γιά τήν ἀνθη-
ρότητα τῶν τυροκομείων καί μόνο. Οἱ μεροκαματιάρηδες χωρικοί,
πάνω στοὺς ὁποίους ἀντανάκλουσε σέ πολύ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἄθλια
κατάσταση τῆς γεωργίας, γιατί ἡ κρίση εἶχε ἀντίκτυπο στό μερο-
κάματα καί τό μισθὸ καί ἐπομένως καί στό κόστος τῶν εἰδῶν πρώ-
της ἀνάγκης, ὑπόφεραν ἀπὸ ἀναδουλειά (ἂν πῆγαινε καλά, ἔκα-
ναν διακόσια μεροκάματα τό χρόνο) καί ἀπὸ τούς ἰσχνούς μισθοὺς.
Ἀναφερόμενοι πάντα στοὺς ἀριθμούς τῶν ἐτῶν 1905 καί 1906,
ἐκτός ἀπὸ τήν ἐποχιακὴ αἰχμὴ (τότε ἡ ἀμοιβὴ αὐξανόταν), ὁ ἀ-
γρότης ἔπαιρνε κανονικά ἀπὸ 75 λεπτά ὡς 1,25 λιρέτες τήν ἡμέ-
ρα. Αὐτὸ σήμαινε, συγκρίνοντας τό ἡμερομίσθιο μέ τό κόστος τῶν
βασικῶν εἰδῶν, ὅτι μέ τήν ὑψηλότερη ἀμοιβή τῆς 1,25 λιρέτας
μποροῦσαν ν' ἀγοράσουν τό πολύ πολύ ἓνα κιλὸ ψωμί (30 λεπτά),
ἓνα κιλὸ πατάτες (15 λεπτά), ἓνα κιλὸ ζυμαρικά (50 λεπτά) καί
3)10 τοῦ λίτρου λάδι (30 λεπτά)· τίποτε ἄλλο. Σκλάβος τῶν ἄ-
στατων καιρῶν, ἐξασθενημένος ἀπὸ τὸν ὑποσιτισμὸ καί τίς ἀρρώ-
στιες πού μᾶστιζαν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ τό νησί (φυματίωση, ἐλονο-
σία, τράχωμα) καί γενικά ἀναλφάβητος, ὁ ἀγρότης ἦταν, μποροῦ-
με νὰ ποῦμε, ὁ Va - nu - rieds, ὁ τελευταῖος ἀπὸ τούς ξυπόλυτους
τῆς Ἰταλίας τοῦ Τζολίτι.

Τέλος, ἀκόμη καί ὁ ἀστικός πληθυσμὸς ὑπόφερε ἀπὸ τὴ γενικὴ
αὐξηση τῶν τιμῶν. Τά πρώτα σημάδια δυσφορίας, πού δέν ἦταν
ἀκόμα ξεσηκωμός, φάνηκαν στό Κάλιαρι ἀπὸ τό Φλεβάρη ὡς τό
Μᾶη τοῦ 1906. Τά συνδικάτα πολλῶν κατηγοριῶν ἐργατῶν ἔδα-

Φρόντζα, θά ἀναφέρει στήν κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ Κρευνας: «Στὴν εἰκο-
σθετία 1884 - 1906 διαπίστωσα θάνατο ἀπὸ φυματίωση στό 35% τῶν ἐρ-
γατῶν».

ζαν λίγη τάξη στο σάλο και σαφήνεια στους σκοπούς πού επιδιώκονταν. Έκανε τήν ἀρχή τό συνδικάτο τών λιμενεργατῶν, μέ δύναμη τριακοσίας μελῶν. Οἱ ἐκφορτωτές ζητοῦσαν τή μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας ἀπό 15 σέ 9 ὥρες καί αὐξηση τοῦ ἡμερομισθίου ἀπό 3,50 σέ 5 λιρέτες. Μετά τήν ἀρνηση τῶν ἐπιχειρήσεων, κήρυξαν ἀπεργία στίς 24 Φλεβάρη. Ἀκολούθησε ἡ κινητοποίηση τῶν ἐμποροπυλλήλων, πού διεκδικοῦσαν μιά μέρα ἀργίας τή βδομάδα. Τέλος στίς 6 Μάη 1906 παρέμειναν κλειστά τά καταστήματα καί δέ θά ξανάνοιγαν πιά στίς ἀργίες. Τήν ἐπομένη, 7 Μάη, ξεσπρώθηκαν οἱ ἀρτεργάτες. Ἡ μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας ἀπό 15 σέ 12 ἔγινε ἀμέσως δεκτή, ἀλλά ἄλλες διεκδικήσεις ἔμειναν ἀνικανοποίητες, καί ἐπειδή ἕνα μέρος τῶν ἐργαζομένων συμμορφώθηκε ἀμέσως καί ξαναπῆγε στή δουλειά, οἱ ἄλλοι ἐπιτέθηκαν στούς φούρνους. Πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτῶν, ἂν καί κατέκρινε τήν ἀνώφελη βία, ὑποστήριξε τούς διαδηλωτές: οἱ συγκεντρώσεις ἦταν πάντα μεγαλειώδεις. Σ' αὐτό βοηθοῦσε καί ἡ ἐρεθιστική καί δόλια δράση πού μιά ἐφημερίδα, Π Ραεσε, ἀνέπτυξε χωρίς ἀνάπαυλα, ἔχοντας συμφέρον νά διεγείρει τή δυσαρέσκεια. Πῶς ἀπό τήν ἐφημερίδα ἦταν ἕνας νεαρός δικηγόρος, ὁ Οὐμπέρτο Κάο, ἀρχηγός τῆς ἀντίπαλης στόν τότε δήμαρχο Ὅτνε Μπακαρέντα φατρίας.

Θά ἦταν λάθος τώρα νά δίναμε πολιτική ἀπόχρωση, ἔστω καί κατά προσέγγιση, στά δύο κόμματα. Ὁ Κάο ἦταν ἕνας προικισμένος νέος μέ μαχητικό πνεῦμα πού διαισθανόταν τίς διαθέσεις τοῦ πλήθους. Πολλοί τείνουν νά τόν χαρακτηρίσουν καιροσκόπο: μοναρχο - αναρχικό, σοσιαλ - συντηρητικό, αὐτονομιστή μέ διασπαστικές τάσεις καί μετά, ὅταν ἀλλάζει ὁ ἄνεμος, ἔτοιμο νά ἀκολουθήσει τίς φωνασκίες τῆς ἐθνικιστικῆς παραφροσύνης. Ὁ Γκράμοσι δέ θά τόν ἐκτιμῆσει καί πολύ. Εἶναι ὁ Βέλιο Σπάνο πού ἀναφέρει αὐτό τό ἐπεισόδιο:

Μιά φορά, ἕνας σύντροφος, ἕνα παιδί σάν ἐμένα, ἐπαναλάμβανε παρουσία του τά θαρραλέα λόγια μέ τά ὅποια ὁ βουλευτής Κάο εἶχε ἀπαντήσει στόν πρῶτο λόγο τοῦ Μουσσολίνι στή Βουλή μετά τήν πορεία στή Ρώμη, τόν περιφημο λόγο τῆς «κουφῆς καί σκοτεινῆς» αἰθουσας καί τοῦ «καταλισμοῦ τῶν λεροφαντῶν». Ἀνεβαίναμε νύχτα τήν ὁδὸ XX Σεπτέμβρη στή Ρώμη. Σοβαρός ὁ Γκράμοσι φάνηκε ν' ἀλλάζει συζήτηση γιά νά μᾶς διηγηθεῖ, μέσα ἀπό δύο περιστατικά, τή ζωὴ τοῦ βουλευτῆ Κάο. Μᾶς διηγῆθηκε στήν ἀρχή τήν ἐξέλιξη τῆς ἐ π α ν ἄ σ τ α σ η ς τοῦ 1906 στό Κάλιαρι, φωτίζοντας πῶς εἶχαν ἀποκατασταθεῖ οἱ δεσμοί μεταξύ τῆς ἀγροτιᾶς, τῶν ἐργαζομένων τῆς πόλης καί τῶν διανοουμένων. Στά λόγια του ἐμεῖς βλέπαμε

τόν Κάο νά περνάει μέσα από τήν ἀνθρωποθάλασσα πού κατέστρεφε καί πυρπολοῦσε τή μορφή του, δικηγόρου - φιλόσοφου πού ἀνακατευόταν μέ τίς μάξες χωρίς νά χάνει τίποτε ἀπό τήν «ἀξιοπρέπεια» του καί τήν αὐστηρή ψυχρότητα τοῦ πανεισισημαχοῦ. Ἐτεῖται ὁ Γκράμισι βάλθηκε ν' ἀναλύει τό σύγγραμμα τοῦ Κάο, «Ἡ αὐτονομία τῆς Σαρδηνίας», μέ τό ὁποῖο γεννήθηκε γιά πολύ κόσμο καί κυρίως γιά ὀρισμένα στρώματα διανοουμένων, ὅπως ἐγώ, ὁ «σαρδηνισμός». Στήν ἱστορική διήγηση καί στήν ἰδεολογική κριτική, χωρίς νά πει οὔτε μιά λέξη τῆς προσωπικῆς του γνώμης, ὁ Γκράμισι μᾶς εἶχε σκιαγραφήσει τήν εἰκόνα τοῦ βουλευτῆ τῆς Σαρδηνίας: ἑνός διανοοῦμενου πεισιμένου ὅτι εἶναι ὁ ὀμφαλός τοῦ σύμπαντος, πού προσπαθεῖ νά μπεῖ στήν ἱστορία γιά προσωπικά ὀφέλη καί μένει μέ μαθηματική ἀκρίβεια ἔξω ἀπό τήν ἱστορία καί ἔξω ἀπό τή ζωή.

Ὁ Σπᾶνο θυμᾶται τόν ἐπίλογο τοῦ Ἀντόνιο Γκράμισι: «Αὐτός ὁ ἄνθρωπος δέν πίστευε ποτέ σέ τίποτε, παρά μόνο στόν ἑαυτό του». Καί τονίζει: «Ἐνα χρόνο μετά ὁ Κάο περνοῦσε στό φασισμό». Εἶναι γεγονός ὅμως ὅτι ἡ δημοσιογραφική ἐκστρατεία πού ὑποκίνησε ὁ Κάο τό 1906 τρεφόταν μέ στοιχεῖα πού ἀνταποκρίνονταν ὀλα στήν πραγματικότητα. Μόνο πού τό σφάλμα τῆς αὔξησης τῶν τιμῶν, πού ἦταν ἀβάστακτο γιά τίς ἐργατικῆς μάξες, τό ἀπέδιδαν ἀποκλειστικά στό δήμαρχο Μπακαρέντα, καί ἀπό δῶ προερχόταν ἡ αἰτία τῆς δυσανεξίας. Ἡ μάχη ἐξελισσόταν λοιπόν σέ δύο ἐπίπεδα: ἀπό τή μιά πλευρά ὑπῆρχε ἡ λαϊκή πίεση καί ἀπό τήν ἄλλη, στό ρυθμό αὐτῆς τῆς πίεσης, τό παιχνίδι τῆς μιάς φατρίας ἐναντίον τῆς ἄλλης.

Στίς 12 Μάη 1906 μιά ἐπιτροπή καπνεργατριῶν ζήτησε νά γίνει δεκτή ἀπό τό δήμαρχο. Στίς πέντε γυναῖκες πού πῆγαν νά ἐκθέσουν τή δυσχέρεια τῶν ἐργαζομένων ἐξαιτίας τῆς ἀκρίβειας, ὁ Μπακαρέντα ἀποκρίθηκε: «Ἄν τά μπαριμποῦνια πουλιόνται δύο λιρέτες τό κιλό, τούς θγάζω τό κατέλο καί ἀγοράζω μπακαλιάρους». Ὄταν τό ἐπόμενο πρωί μαθεύτηκε, σέ μιά συγκέντρωση, ἡ ἀπάντηση γιά τούς μπακαλιάρους, ὁ κόσμος ἄρχισε νά ἐξοργίζεται. Ἐκανε πορεία στό Δημαρχεῖο: ἀλλά τουλάχιστον γιά κείνη τή μέρα τά πράγματα τέλειωσαν ἡσυχᾶ. Ὑποσχέθηκαν νά πάρουν τά ἀπαραίτητα μέτρα γιά τή συγκράτηση τῶν τιμῶν, καί ἡ πορεία διαλύθηκε ἡρεμα. Ὅμως τό ἐπόμενο πρωί, βρισκοντας τήν ἀγορά κλειστή ἐξαιτίας μιάς συμπλοκῆς μεταξύ πωλητῶν καί φοροεισπράκτορα, τό πλῆθος ἔτρεξε στό καπνεργοστάσιο. Οἱ ἐργάτες βγήκαν, πῆγαν καί σέ ἄλλες βιομηχανικῆς ἐγκαταστάσεις, στούς σιδηροδρόμους, στό φωταέριο, ἡ πορεία μεγάλωνε σιγά σιγά, ἐνώ μπροστά πῆγαινε μιά ἐργάτρια μέ κόκκινη σημαία: στό

κοντάρι τῆς σημαίας εἶχαν μτήξει συμβολικά ἓνα μεγάλο καρδέλι. Τώρα σάν ἐκρηξη ἠφαιστείου ὁ κύριος ὄγκος τῆς πορείας διέσχισε τὸ κέντρο τοῦ Κάλιαρι. Τὰ γραφεῖα τῆς ἐφορίας καὶ τῆς Βασιλικῆς Φρουρᾶς, στὴ Σκάφα, καταλήφθηκαν καὶ πυρπολήθηκαν. Μετὰ δλοι μαζί ξεχύθηκαν στό σιδηροδρομικὸ σταθμὸ. Ἐκεῖ εἶχαν παραταχθεῖ στρατιῶτες. Τὸ πλῆθος γιουχάισε, ἔγιναν συγκρούσεις, ἔριξαν πέτρες, ὁ στρατὸς πυροβόλησε: 22 διαδηλωτὲς τραυματίστηκαν καὶ δύο ἔπεσαν νεκροί· ἦταν δλοι, ἐκτός ἀπὸ ἓνα ἐμποροὑπάλληλο, ἐργάτες καὶ ψαράδες. Ἄλλὰ οἱ ἐμπρησμοὶ καὶ οἱ καταστροφές δέν ἐπρόκειτο νὰ σταματήσουν ἐδῶ. Τὸ Κάλιαρι σειόταν ἀκόμα ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ κύμα. Ἀργότερα οἱ πέντε χιλιάδες στρατιῶτες, ναῦτες καὶ καραμπινιέροι, πού ἀποδιδάστηκαν στό νηοὶ ἀπὸ τῆς 16 ὡς τῆς 18 Μᾶη, ἔδωσαν στό Κάλιαρι τὴν δὴν πολιορκημένης πόλης.

Ἡ σπῖθα δμως εἶχε πεταχτεῖ, καὶ ἡ φωτιά τῆς ἀνταρσίας ξεπλώθηκε στὴν ὑπαίθρο καὶ στά δρυχεῖα. Ἐπῆρχε παντοῦ ἓνας ἀναβρασμὸς καὶ οἱ ἄνθρωποι μὲ καταστρεφτικὴ δρμὴ ρίχτηκαν νὰ λεηλατήσουν τῆς καντίνες καὶ νὰ πυρπολήσουν τὰ τυροκομεῖα. Ὁ στρατὸς πυροβολοῦσε. Καὶ τὸ *Avanti!* ἔγραψε στῆς 24 Μᾶη: «Γιατὶ ἡ κυβέρνηση μεταδίδει πάντα ἐπίσημα ἀνακοινωθέντα δπου ἀναφέρει δτι τὰ ὄργανα τῆς τάξης κινδυνεύουν, ἐνῶ οἱ νεκροὶ εἶναι πάντα διαδηλωτὲς;». Δύο σκοτώθηκαν στὴ Γκονέζα, δύο στό Βιλασάλτο σὺν 12 τραυματίες, ἓνας στὴν Μπονὸρδα, ἓνας στὴ Νέμπινα. Ἄλλὰ τὸ αἷμα, ἀντὶ νὰ τρομοκρατήσει, διέγειρε τὰ πλῆθη. Τὰ τυροκομεῖα τοῦ Ἰτιρι καὶ τῆς Τερανόδα (σήμερα Ὀλυμπία) καταστράφηκαν. Τὸ πλῆθος ἐπιτέθηκε στά τυροκομεῖα καὶ στά φοροεισπρακτορεῖα τοῦ Μακομέρ. Στὴν Ἄμπα-σάντα ὁ ἀναβρασμὸς ξέσπασε στὴν ἐφορία. Ἡ «ἀνθρωποθύελλα» σιγὰ σιγὰ γινόταν πιὸ βίαιη. «Ἡ ὠμὴ βία τῶν μαζῶν», τηλεγράφησε ὁ ἀπεσταλμένος τῆς *Il Secolo* τοῦ Μιλάνου γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς 1ης Ἰούνη Λουίτζι Λουκατέλι, «προέρχεται ἀπὸ τὴν παράλογη καταπίεση στὴν ὁποία εἶναι ἐκτεθειμένες οἱ μάζες». Ἦδη ἀπὸ τῆς πρῶτης μέρες τοῦ Ἰουλῆ, δταν κώτασε ἡ θύελλα, ἄρχισε ἡ καταστολὴ τῆς βίας.

Ἐκατοντάδες ἀγροτῶν, ἐργατῶν, διανοουμένων (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Ἐπίζιο Ὁράνο, ἠγετικὸ στέλεχος τῶν σοσιαλιστῶν) κατέληξαν στὴ φυλακὴ. Στά δρυχεῖα ἔγιναν ἀθρόες ἀπολύσεις. Ἡ κοινὴ γνώμη ἦταν ὀλόφυγα μὲ τὰ θύματα τῆς ἀναμέτρησης. Τὰ πλοῖα ἔφεραν δεκάδες δικαστὲς καὶ γραμματεῖς πού στάλθηκαν στὴ Σαρδηνία γιὰ τῆς πολυάριθμες δίκες. Στὸ Κάλιαρι οἱ ἐπαναστάτες πού θὰ περνοῦσαν ἀπὸ δίκη ἦσαν 170 καὶ ἀναγκάστηκαν ν' ἀνοίξουν μιά ἀπαγορευμένη γιὰ τὴ λατρεία ἐκκλησία, τὴ Σάντα Ρεσιτιτότα, γιὰ νὰ χωρέσει δικαστὲς, μάρτυρες

καί κατηγορούμενους. Ἡ δίκη ἔγινε ἀπό τῆς 6 Μάη ὡς τῆς 12 Ἰούνη 1907 καί οἱ ἑφημερίδες ἔδωσαν μεγάλη προβολή στό ἀποδεικτικά στοιχεῖα τῆς ὑπεράσπισης. Ὁ Γκράμισι ἦταν τότε δεκαεξήμισι χρονῶν: φοιτοῦσε στό Σαντουλουσοῦριτζου, στήν τετάρτη γυμνασίου.

Ἀπό τό κῆμα τρομοκρατίας τροφοδοτήθηκε τό αὐτονομιστικό κίνημα τῆς Σαρδηνίας. Ἐκεῖνα τά χρόνια ἐπιδεινώθηκε ἡ διάσπαση Βορρά καί Νότου. Καθώς τό προστατευτικό σύστημα τῶν βιομηχανιῶν ἔπληττε τήν οἰκονομία τοῦ Νότου καί τῶν νησιῶν, τά ἐργοστάσια τοῦ Βορρά, πού εὐνοοῦνταν ἀπό τοὺς ὑψηλοὺς δασμούς, ξαπλώνονταν καί ἄλλα, νέα ἐργοστάσια ἀκμαζαν. Σέ ἀντιστοιχία μέ τό boom ἐκείνων τῶν πρώτων χρόνων τοῦ αἵωνα, προσοδοφόρο ἀκόμα καί γιά τά δημόσια ταμεῖα, φαινόταν νά διαιωνίζεται ἓνα εἶδος ἀπόσπασης ἀπό τήν ἀνάπτυξη, δηλαδή τοῦ Ἰταλικοῦ κράτους ἀπό τή Σαρδηνία. Ὁ Λουίτζι Λουκατέλι, δημοσιογράφος τῆς Π Secolo ἀπεσταλμένος στή Σαρδηνία γιά νά καλύψει τά γεγονότα, ἔγραφε στίς 29 Μάη 1906:

Ἵσον ἀφορᾷ τοὺς νόμους, καί γιά ὅ,τι ἀφορᾷ τή μισητή τους πλευρά, κυρίως τήν οἰκονομική, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἐφαρμόζονται ὅλοι... Ἀλλά τά δικαιώματα ὄχι. Στή Σαρδηνία τά σιδηροδρομικά εἰσιτήρια εἶναι ἴδια καί ἴσως ἀκριβότερα ἀπό τήν ὑπόλοιπη Ἰταλία, καί ὅμως ἐδῶ ταξιδεύουν μέ φοβερές καθυστερήσεις καί χωρίς καμιᾶ ἄνεση ὁ πολίτης πληρώνουν τά ἴδια τέλη, ὅπως στή Ρώμη, τό Μιλάνο ἢ τό Τορίνο, καί ὅμως ὅταν ἓνας ὑπάλληλος ἀποδειχτεῖ κτήνος ἢ ἀτιμος τόν χαρίζουν στή Σαρδηνία, γιά νά μεταφέρει μαζί μέ τήν ἀσκήση τοῦ ἐπαγγέλματός του, πέρα ἀπό τήν ἐξακριβωμένη ἀνεπάρκειά του ἢ τήν ἐνοχή του, καί τήν ὀργή τῆς τιμωρίας του.

Ἔτσι τό κράτος κατατοῦσε νά εἶναι, γιά τήν κοινή γνώμη, ἓνας ἐχθρικός ὀργανισμός, ἓνα τερατώδες κατασκευάσμα, ἱκανό νά γεννάει μόνο συντάγματα γιά τήν καταστολή τῶν ἀπεργιῶν, ἐφοριακούς, νομάρχες καί ἀστυνομικούς, καλοῦς συνδαιτυμόνες τῶν ἰδιοκτητῶν ὀρυχείων. Ὁ «σαρδηνισμός» ἔγινε ἡ συνελθῆση τῆς ἐποχῆς. Καί ὁ Γκράμισι ὑπῆρξε ὁπαδός του. «Ἐγώ σκεφτόμουν τότε», θά γράψει, «ὅτι ἔπρεπε ν' ἀγωνιστοῦμε γιά τήν ἔθνική ἀνεξαρτησία τῆς περιοχῆς. "Στή θάλασσα οἱ στεριανοί!" Πόσες φορές δέν ἐπανέλαβα αὐτά τά λόγια».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Γύρω πιά στά δεκαοκτώ του, ὁ Ἀντόνιο Γκράμι μεταπήδησε ἀπὸ τὸ χωριὸ στὴν πόλη γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὸ Λύκειο Ντέτορι τοῦ Κάλιαρι. Ἦταν στὸ τέλος τοῦ 1908. Οἱ δικοὶ του εἶχαν ἀποφασίσει νὰ ζητήσῃ ὁ Τζενάρο μετάθεση στὸ κτηματολόγιο τοῦ Κάλιαρι καὶ νὰ πῆγαινε μαζί του ὁ Ἀντόνιο. Ὁ Τζενάρο ὁμῶς δταν πῆγε στὴν πόλη δὲν ἔμεινε γιὰ πολὺ στὴν παλιά του δουλειά. Τοῦ παρουσιάστηρε μιὰ εὐκαιρία νὰ μπεῖ, σάν λογιωτῆς, στὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς τῶν ἀδελφῶν Μαρτζούλο. Θεώρησε ἐκείνη τὴν ἀτασχόληση πιὸ συμφέρουσα καὶ μόλις μετὰ ἀπὸ ἓνα μῆνα δουλειᾶς στὸ κτηματολόγιο ἄλλαξε ἀτασχόληση.

Τὸ Κάλιαρι ἦταν τότε μιὰ πόλη μικρή, ἀλλὰ γεμάτη ζωντάνια· ἐκδίδονταν τρεῖς ἐφημερίδες: ἡ *L'Unione sarda*, ἔκφραση τῆς γραμμῆς τοῦ βουλευτῆ Κόκο Ὁρτου, ἡ μέ ριζοσπαστικὴ ἀπόχρωση *Il Paese* καὶ ἡ φιλοκληρικὴ *Il corriere dell'isola*· ἐτυπλέον μερικὰ περιοδικά, μετὰξὺ τῶν ὁποίων τὸ σοσιαλιστικὸ ἑβδομαδιαῖο *La voce del popolo*. Τὰ περιογράμματα δύο παλιῶν θεάτρων, τοῦ *Civico* καὶ τοῦ *Politeama Margherita*, παρουσίαζαν τὰ πιὸ μεγάλα ὀνόματα τῆς πρόζας καὶ τῆς λυρικῆς. Στὸ *Valdés* καὶ στὸ κινηματοθέατρο *Eden* ἄρχιζαν νὰ ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες τραγουδίστριες μέ ζιπ-κλότ. Φύτρωναν σάν μανιτάρια ὁμιλοπού, ἀνάλογα μέ τὴν περίπτωσιν, μετέτρεπαν τὰ γραφεῖα τους σὲ αἰθουσες συναυλιῶν ἢ διαλέξεων. Τὰ μεγάλα ἔργα πού παιζονταν σὲ συνέχειες («*Ροκαμβόλ*», «*Θεῖα Κωμῳδία*», «*Οἱ Ἄθλιοι*») μποροῦσε νὰ τὰ δεῖ κανεὶς στὸ *Igis* ἢ στὸ *Eden*. Δὲν ἔλειπαν δέβαια τὰ κέντρα καὶ οἱ ταβέρνες μέ μουσικὴ. Γιὰ τὸν Ἀντόνιο Γκράμι, πού εἶχε ζήσει μέχρι τὰ δεκαοκτώ του σὲ μέρη δικῆς ἢ Γκιλάρτοια καὶ τὸ Σαντουλουσοῦρτζου, ὁ ἐρχομὸς στὴν πόλη τὸν ἔκανε νὰ χάσει τὰ νερά του.

Νοίκιασαν μαζί μέ τὸ Τζενάρο ἓνα δωμάτιο στὴν ὁδὸ Πρίντσιπε Ἀμεντέο 24, πού ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Κάστρου βγαίνει κάτω στὴ συνοικία τῆς Μαρίνα. Ἔπρεπε νὰ τὰ φέρουν βόλτα μέ τὸ μισθὸ τοῦ Τζενάρο, ἑκατὸ λιρέτες τὸ μῆνα: καθόλου ἄνετα δηλαδή.

Δέ μου φαίνεται νά εἶδα ποτέ τό Νίνο Γκράμοι μέ παλτό — θιμάτι ἐνας συμμαθητής του στό λύκειο, ὁ Ρενάτο Φιγκάρι —. Φοροῦσε πάντα τό ἴδιο κοστούμι, παντελόνι σωληνωτό καί ἐνα στενό σακάκι. Στά κρύα ἐρχόταν στό σχολεῖο μέ μιὰ μάλλινη σάρσα καλά τυλιγμένη κάτω ἀπ' τό σακάκι του. Δέν εἶχε βιβλία ἢ τουλάχιστο δέν τά εἶχε δλα. Ἄλλά ἦταν προσεκτικός στά μαθήματα, καί σ' αὐτό τόν βοηθοῦσε, ἐκτός ἀπό τήν ἐξυπνάδα του, ἡ πολύ δυνατή του μνήμη. Ἐγώ καθόμουν στό πίσω θρανίο: τόν ἔβλεπα νά κρατᾶ σημειώσεις μέ μικρά γράμματα. Μερικές φορές τύχαινε νά τοῦ δανειζομε ἡμεῖς ἡ ὁ καθηγητής τά βιβλία.

Ἄρχισε τό λύκειο μέ ἀθέβαιες συνθήκες. Ἐγραψε στόν πατέρα τό Γενάρη τοῦ 1909:

Ἐμαθα ἐπιτέλους τοὺς βαθμούς τοῦ τριμήνου· θέβαια, θά ἔπρεπε νά ἦταν διαφορετικοί, ἀλλά δέ φταίω ἐγώ· γιατί, ὅπως ἴσως θά σοῦ ἔγραψε ὁ Νάναρο, τρεῖς μέρες δέ μποροῦσα νά πάω στό σχολεῖο γιατί δέν εἶχα φέρει τό δίπλωμα ἀκριβῶς τίς μέρες τῶν διαγωνισμῶν τοῦ τριμήνου· ἔτσι στή φυσική ἱστορία δέν ἔχω βαθμό, καί στήν ἱστορία πῆρα 5· ὁ καθηγητής μέ κατσαδίασε, ἀλλά τό λάθος δέν ἦταν δικό μου. . . Κατά τ' ἄλλα τά κατάφερα καλοῦτσικα· στή φυσική ἱστορία ἀρκοῦν οἱ βαθμοί τοῦ 2ου καί 3ου τριμήνου καί στήν ἱστορία θά εἶχε γοῦστο νά μὴν τά καταφέρω. Νά οἱ βαθμοί μου: ἰταλικά 6/7 [στήν πραγματικότητα ὁ βαθμός στά προφορικά ἦταν 8 καί ὄχι 7, ὅπως ἀπό λάθος ἀναφέρει]· λατινικά 6 - 7/7· ἑλληνικά 6/7· φιλοσοφία 6· μαθηματικά 6· χημεία 8. Ὅπως βλέπεις πῆρα ὑποφερτοὺς βαθμούς, καί πρέπει νά λάβεις ὑπόψη διτι αὐτό εἶναι τό πρῶτο τρίμηνο, καί διτι δέν ἤρθα ἀπό τό Σαντουλουσούρτζου μέ τήν κατάλληλη προετοιμασία, εἰδικά στά λατινικά, ἑλληνικά καί μαθηματικά¹.

Αὐτό τό γράμμα, πού θιμίζει πολύ στόν τόνο καί τή σύνταξη τήν τοπική του διάλεκτο καί πού εἶναι τόσο ἀκαλαίσθητο στό ὕφος σέ σχέση μέ τά γράμματα τῆς ἀμέσως ἐπομένης περιόδου, μαρτυράει τό δύσκολο ξεκίνημα τοῦ Γκράμοι μετά ἀπό πέντε κοπιαστικά χρόνια γυμνασιακῶν σπουδῶν, τά δύο πρῶτα στή Γκιλάρτσα καί τά ἄλλα τρία στό γυμνάσιο Κάφρα - Μελόν τοῦ Σαντουλουσούρτζου. Ὁ Ἄντονιο ἦταν ὅμως ἐξαιρετικά προικισμένος. Στό δεύτερο τρίμηνο τό 5 τῆς ἱστορίας ἔγινε 7 καί στή φυσική ἱστορία ὁ βαθμός του ἦταν τώρα 6. Προβιβάστηκε τελικά τόν Ἰοῖνη μέ γενική βαθμολογία σχεδόν γύρω στό 6, ἐκτός ἀπό δύο

1. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

έπτά στά λατινικά και ένα όκτώ στά προφορικά τών Ιταλικών. Σημάδι ότι, τόν πρώτο κιόλας χρόνο του λυκείου, τά κενά του γυμνασίου είχαν αναπληρωθεί κατά κάποιον τρόπο.

Έπιστρέφοντας από τίς διακοπές, πού τίς πέρασε μέ τήν οικογένειά του στή Γκιλάρτσα, άλλαξε σπίτι και πήγε στό Κόρσο Βιτόριο 149, απέναντι από τήν όδό Μανταλένα. Ήταν ένα δωματιάκι «πού από τήν ύγρασία είχε φύγει όλος ό σοβάς και είχε μόνο ένα παραθυράκι πού έβλεπε σ' ένα είδος πηγαδιού, πού έμοιαζε περισσότερο μέ καμινέ παρά μέ αύλή». Αύτή ή αλλαγή δωματίου όμως όπωσδήποτε σινέφερε. Βλέπουμε νά γράφει σ' ένα ανέκδοτο γράμμα τής 26 Νοέμβρη 1909, στήν αρχή τής δεύτερης τάξης του λυκείου: «Ός πρός τή νοικοκυρά είμαστε τυχεροί· είναι μιά τίμια γυναίκα πού δέ μās κλέβει τίποτε. Και είμαι πολύ καλύτερα από πέρσι». Του έστελναν τρόφιμα από τό σπίτι: έτρωγε μέσα ή σ' ένα μαγειρείο στήν πλατεία Κάθρινε μέ τό Τζενάρο. Ένας ένοικος τής πανσιόν, ό δικηγόρος Ντίνο Φράου, τόν θυμάται άκοινώνητο, όχι όμως και μισάνθρωπο.

Έκανε μοναχική ζωή — διηγείται —. Έκει, οικότροφοι τής κυρίας Ντολορέτα Πόρκου, είμασταν έξι έπτά. Μέναμε στό τελευταίο πάτωμα και φτάναμε εκεί από τή μοναδική σκάλα πού είχε ψηλά και άπτόταμα σκαλοπάτια. Ό Άντόνιο Γκράμοσι ανέβαινε άργά, και λαχάνιαζε. Μετά κλεινόταν στό δωμάτιό του, δέν είχε οικειότητα μαζί μας. Μπήκα στό καμαράκι του μόνο δύο φορές. Ήταν άχαρο, μύριζε τυρή, τά βιβλία και τά χαρτιά του ήταν σκόρπια. Ένα θράδι κάλεσε όλους τούς ένοικους στό δωμάτιό του. Άκούγονταν τραγούδια και μουσική. Βρήκαμε πολύ άγνωστο κόσμο και κυρίως έπαρχιώτες. Τραγουδούσαν, μερικοί χόρευαν. Και στή μέση ήταν ό Γκράμοσι πού εκτελούσε μέ προσήλωση λαϊκούς χορούς τής Σαρδηνίας παίζοντας ένα πνευστό όργανάκι.

Τώρα μελετούσε χωρίς πιά τήν άβεβαιότητα τής πρώτης χρονιάς. Έτσι, μόλις δύο μήνες μετά τήν έναρξη του σχολικού έτους, έγραψε στον πατέρα (τό γράμμα είναι ανέκδοτο μέ ήμερομηνία 5 Γενάρη 1909· αλλά πρέπει νά υποθέσουμε ότι ό Γκράμοσι τίς πρώτες μέρες του καινούργιου χρόνου έγραφε από συνήθεια τήν παλιά χρονολογία: οι βαθμοί και τά γεγονότα αναφέρονται στή δεύτερα τάξη του λυκείου, πού παρακολούθησε τό σχολικό έτος 1909 - 1910): «Στό σχολείο πηγαίνω μιά χαρά· ξέρω ότι στά λατινικά θά έχω 7 - 8, στά Ιταλικά δέ θά έχω βαθμό γιατί δέν υπάρχει καθηγητής, στά άλλα μαθήματα πάω καλά. Είμαι άποφασισμένος νά πάρω τό άπολυτήριο μέ καλούς βαθμούς». Άργότερα, στίς 31 Γενάρη, σχολιάζοντας τούς βαθμούς του τριμήνου

(λατινικά 7 - 8· ελληνικά 7 - 8· ιστορία ελληνικού πολιτισμού 8· ιστορία και γεωγραφία 8· φιλοσοφία 6, φυσική και χημεία 6): «Όπως βλέπετε πήρα καλούς βαθμούς· και αυτό τό τρίμηνο έλπίζω νά τούς βελτιώσω, γιατί πήρα εκείνα τά έξάρια από άτυχία». 'Η μελέτη ήταν έξάλλου ή μόνη του άσχολία. Διασκεδάσεις είχε πραγματικά λίγες.

Άν τόν συναντούσαμε τυχαία — διηγείται ο Κλαούντιο Κουγκοίσι, γιατρός τώρα — έρχόταν εύχαρίστως μαζί μας. «Άντονικέντου, πάμε», του έλεγα παίρνοντάς τον από τό μπράτσο. Καί κείνος, εύτυχημένος για τήν πρόσκληση, έρχόταν μαζί μας. Άλλά μόνο για μιά βόλτα ως τό Κόρσο, δηλαδή από τό ζαχαροπλαστείο Clavot ως τό μπάρ Tramer, όπου γινόταν εκείνη τήν εποχή sa passillada, ο βραδινός περίπατος τών κατοίκων του Κάλιαρι. Μιλούσε λίγο, προτιμούσε ν' άκούει. Μόλις δίως καταλήγαμε όλοι μαζί στό Su Cau, μιά αίθουσα μιλιάρδου στό Κόρσο, αυτός έμενε στην πόρτα. Χαιρετούσε και έπαιρνε τό δρόμο για τό σπίτι.

Δέν του άρεσαν οι διασκεδάσεις και οι συγκεντρώσεις στό κέντρα. Θυμάται ο Ρενάτο Φιγκάρι:

Δέν κάπνιζε όσο ήταν στό λύκειο. Ούτε έπινε. Κι άν τύχαινε κάποιος από μās νά του προσφέρει κάτι, αυτός άρνιόταν εύγενικά: δέν κατάλαβα ποτέ άν ήταν από περηφάνεια ή γιατί δέν ήθελε νά γευτεί πράγματα πού δέ μπορούσε ν' άγοράσει. Πήγαινε λίγο και στό γραφεία ενός συλλόγου νέων, στην Άντικληρική Πρωτοποριακή Ένωση, πού ήταν δυό παλιοδομάτια κοντά στό Ντέτορι, στην οδό Μπαρτσελόνα. Συχνάζαμε εκεί, μαθητές και φοιτητές μαζί μέ μερικούς νέους επαγγελματίες, όλοι τότε ή σχεδόν όλοι μέ έπαναστατικές ιδέες, σοσιαλιστές, παιδιά τών οδοφραγμάτων και φυσικά τρέφαμε μεγάλη εκτίμηση στό Τζοβάνι Μπόδιο και τό Τζορντάνο Μπρούνο. Έκει οργανώναμε όμιλεις και θεατρικές παραστάσεις. Έγώ άπάγγελνα πού και πού σίχους του Σεμπαστιάνο Σάτα, του Ούγκο Φώσκολο, του Στεκέτι. Ο Γκράμισι σπάνια έρχόταν μαζί μας σ' αυτές τίς εκδηλώσεις. Δέν ξέρω τήν άληθινή αίτία... 'Η σωματική του κατάσταση... Άλλά όχι. Γιατί έστω και σακάτης δέν ήταν άσκημος. Είχε μέτωπο μεγάλο, μαλλιά σγουρά πυκνά, και πίσω από τά γυαλάκια του, θυμάμαι μιά γαλάζια λάμψη, ένα βλέμμα φωτεινό σάν μέταλλο, πού έντυπωσίαζε. Βέβαια, μās χώριζαν πολλά πράγματα. Έμεις είμασταν λιγάκι σπάταλοι, κομποί ή τουλάχιστο θέλαμε νά δείχνουμε κομποί, λίγο ματαιόδοξοι, όπως συμβαίνει πάντα σέ κείνη τήν ηλικία...

Σκέφτομαι ότι η μεγάλη φτώχεια τόν έσπρωχνε στη μοναχική ζωή...

Είναι πολύ πιθανό. 'Η σύγκριση με τ' άλλα παιδιά του σχολείου τόν αποθάρρυνε. Πρώτα δέν έδινε ποτέ σημασία στα ώραια ρούχα' τώρα όμως ένιωθε ταπεινώση νά ντύνεται με κείνο τόν άθλιο τρόπο. Έγραψε στον πατέρα στις 10 Φλεβάρη 1910 τά εξής:

Στις 26 Φλεβάρη οι μαθητές της δευτέρας και της τρίτης θά κάνουν μιά εκδρομή στό Γκούσπινι γιά νά έπισκεφτούν τά δρυχεία του Μοντεβέκιο, συνεπώς θά πρέπει νά πάω κι εγώ και ντρέπομαι κυριολεκτικά μ' αυτό τό τριμμένο σακάκι πού τό φοράω δυό χρόνια και γυαλιζει. Γι' αυτό γράψε σέ κανένα ραφτάδικο γιά ν' αναλάβει νά μου ράψει ένα κοστούμι με δικιά σου έξοδα... Σήμερα δέν πήγα στό σχολείο γιατί έδωσα τά παπούτσια γιά σόλες... Τίς απόκριες δέ βγήκα καθόλου από τό σπίτι, ζμεινα κουλουριασμένος σέ μιά γωνιά και σκυθρωτός, τόσο πού ο Νάναρο νόμιζε ότι ήμουν άρρωστος².

Και λίγες μέρες μετά στις 16 Φλεβάρη³: «Πολυλαγαστημένε μου μπαμπά, φαίνεται πώς πιστεύεις ότι μπορώ νά ζήσω με δέρα. Και ο Νάναρο κάνει πάρα πολλά γιά μένα. Μάθε λοιπόν ότι με τό μνηιάτικο πού στέλνεις, στό Κάλιαρι δέ μπορώ νά ζήσω παρά τρώγοντας μόνο ψωμί και μάλιστα λίγο γιατί κοστίζει 50 λεπτά τό κιλό». Του έστειλαν ίσως λίγα χρήματα: σίγουρα όμως όχι γιά τό κοστούμι. Έπέμενε:

Τώρα πρέπει νά θίξουμε ένα οδυνηρό θέμα' δέ μου έγραψες τίποτε γιά τό κοστούμι' κι εγώ διαν ήρθα στη Γκιλάρτσα τό Πάσχα είχα τά χάλια μου, τό είπες κι εσύ... γιά νά μή σās ντροπιάσω δέ βγήκα από τό σπίτι δέκα δλόκληρες μέρες. Τότε ήμουν στό κακό μου τό χάλι, τώρα πού πέρασε έναμιση μήνας ακόμα και μεγάλωσε τό κακό, δέν είμαι μόνο χάλια αλλά και λερωμένος και κουρελής. "Αν ο λυκειάρχης μου στείλει τόν έπιστάτη στό σπίτι θά του πω καθαρά ότι δέν πατώ στό σχολείο γιατί δέν έχω ένα καθαρό κοστούμι νά φορέσω⁴.

Στη δευτέρα τάξη του λυκείου, στη μέση της χρονιάς, ο Άντόνιο Γκραμίμι είδε επιτέλους ν' άνεβαινει στην έδρα ο καθηγητής των Ιταλικών. Ονομαζόταν Ράφα Γκαρσία, ήταν τριαντατριών χρονών, άσκημος στην εμφάνιση, ισχνός, κοντός και πάντα σκυ-

2. Τό γράμμα είναι άνέκδοτο.
3. Τό γράμμα είναι άνέκδοτο.
4. Τό γράμμα είναι άνέκδοτο.

θρωπός, ή κατήφεια προσωποποιημένη. Εὐέξαπτος, δνελέητος μέ τούς βλάκες και τούς ματαιόδοξους και καθόλου επιεικής μέ τούς ανεπίδεκτους και τούς ανάγωγους μαθητές, δέν ἀργησε πολύ νά μεταβάλει ἐκείνη τή ζωηρή τάξη σ' ἕνα φοβισμένο κοπάδι. Ἦταν ἤδη γνωστός. Ἦταν δικό του τό δοκίμιο πού εἶχε κυκλοφορήσει καμιά δεκαριά χρόνια πρίν, «Τό τραγούδι μιᾶς ἐπανάστασης», μιᾶ συγκριτική μελέτη τοῦ ἔμνου σέ διάλεκτο logudorese τοῦ Φραντσέσκο Ἰνιάτσιο Μάνου ἐναντίον τῶν σαρδηνῶν φεουδαρχῶν μέ τό Giogno τοῦ Παρίνι. Συγχρόνως διεύθυνε τήν ἐφημερίδα *L'Unione sarda*, πού ἀπό τότε, παρόλες τίς πρόχειρες ἐγκαταστάσεις της, ἦταν ἡ ἐφημερίδα μέ τή μεγαλύτερη κυκλοφορία στό νησί. Πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ Γκαρσία, ἀδιάλλακτος ἀντικληρικός και κάπως ριζοσπαστικός, δέ δισταζε, παρόλο πού τόνιζε τή διαφορά του ἀπό τούς σοσιαλιστές, νά διαδίδει τίς πρωτοβουλίες του ἀπό τήν ἐφημερίδα του (δ ι κ ῆ τ ο υ ἀτ' ὄλες τίς ἀπόψεις: ἦταν ὁ ἰδιοκτήτης) και μερικές φορές ἀκόμα και νά τίς ὑποστηρίζει. Μέ κείνες τίς ἰδέες του συντονίστηκε μέ ἄλλους δύο δασκάλους τοῦ Γκράμοσι πού ἦταν ἀκόμα πιά προοδευτικοί: τόν καθηγητή τῶν λατινικῶν και ἑλληνικῶν Κοστάντε Ὀντόνε, ἄνθρωπο ταπεινῆς καταγωγῆς, και τόν καθηγητή τῆς φυσικῆς Φραντσέσκο Μακκαρόνε, φίλο τοῦ Τζενάρο Γκράμοσι και ἐνεργό στέλεχος τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος⁵. Ἀμέσως ὁ Γκράμοσι ἔγινε ὁ χαϊδεμένος τοῦ Γκαρσία.

Τώρα διάβαζαν στήν τάξη τίς ἐκθέσεις του ὄχι μόνο σάν ἰσόδειγμα ὕφους, ἀλλά και καθαρῆς σοείψης. Ὁ Γκαρσία δάνειζε στό νεαρό μαθητή σχολικά και ἐξωσχολικά βιβλία. Αὐτός ὁ ἄνθρωπος μέ τούς ἀτότους τρόπους στό σχολεῖο, στους τυπογράφους και τούς δημοσιογράφους, γλίτωνε ἀπέναντι στό Γκράμοσι. Τόν προσκαλοῦσε ἀκόμα και στό γραφεῖο του τῆς λεωφόρου Ρετζίνα Μαργκερίτα, ὅπου συγκεντρῶνονταν οἱ συνεργάτες τῆς *L'Unione sarda*. Τελικά, ἀνάμεσά τους ἀναπτύχτηκε ἕνας δεσμός πού μπορούμε νά τόν ὀνομάσουμε φίλια.

Στό μεταξύ ἡ προτίμηση τοῦ Γκράμοσι, ἀτ' ὄλες τίς ἄλλες δυνατότητες ψυχαγωγίας, ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι τό διάβασμα.

Διάβαζε τά πάντα — μού διηγόταν ὁ Τζενάρο —. Ἐγώ εἶχα ἐπιστρέφει στρατευμένος σοσιαλιστής ἀπό τό Τορίνο ὅπου ἔκανα τή στρατιωτική μου θητεία: στίς ἀρχές τοῦ 1911 θά γινῶ

5. Ὁ καθηγητής Μακκαρόνε θά εἶναι, τό Γενάρη τοῦ 1911, μεταξύ τῶν ἡγετῶν τῆς Ἀντικληρικῆς Πρωτοποριακῆς Ἐνωσης, μαζί μέ τόν Κάρμινε Ὀράνο, πρόεδρο, και τό Ρενάτο Φιγκάρι, βιβλιοθηκάριο⁵ θά εἶναι ἀκόμα, τό Μάρτη, ὑποψήφιος δημοτικός σύμβουλος τοῦ Κάλιαρι στό ψηφοδέλτιο τῶν λαϊκῶν κομμάτων.

μον ταμίας του Έργατικού Κέντρου και γραμματέας της σοσιαλιστικής οργάνωσης στο Κάλιαρι. Συναντιόμουν συχνά με τους Καβατέρα, Μπατέλι, Πέσι, τους νεαρούς ηγέτες του σοσιαλισμού στη Σαρδηνία κι έτυχε να τους συναντήσει και ο Νίνο. Μεγάλη ποσότητα προπαγανδιστικού υλικού, βιβλία, εφημερίδες, φυλλάδια, κατέληγαν στο σπίτι μας. Ο Νίνο πού τις περισσότερες φορές πέρναγε τα βράδια κλεισμένος στο σπίτι, χωρίς να βγαίνει έξω και για λίγο, δέν ήθελε και πολύ χρόνο για να διαβάσει εκείνα τα βιβλία και τις εφημερίδες.

Ήδη είχε πλησιάσει τό Μάρξ: «από πνευματική περιέργεια», θά πει σ' ένα γράμμα του '24. Αργότερα περιέλαβε στίς μελέτες του τήν Καρολίνα Ίνδερνίτζιο, τή «Domenica del Coggiere» και τό «περιοδικό τών σοσιαλιστών Il Viadante, πού τό διεύθυνε ο έπαναστάτης Τομάζο Μοντισέλι» (είναι λόγια του Γκράμισι). «Νά πεις στήν Τερεζίνα», έλεγε σ' ένα (άνέκδοτο) γράμμα στον πατέρα του, «νά μου μαζεύει δια τά άρθρα πού δημοσιεύονται στήν Tribuna: ειδικά αν είναι δυνατό, νά μου στείλει ένα άρθρο του Πάσκολι πού δημοσιεύτηκε πριν από ένα μήνα περίπου. Εγώ τής μαζεύω τή Domenica del Coggiere και μέ τήν πρώτη ευκαιρία θά τής τήν στείλω» (σ' ένα ύστερόγραφο ζητούσε έπιμονα νά του δρούν τό «Η φτελιά και ο κισσός» του Άντον Τζούλιο Μπαρλί και ένα φύλλο του Secolo XX). Διάβαζε και Ντελέντα, αλλά δέν του άρεσε.

Άπό τό Σεμπασιάνο Σάτα — μου λέει ο Ρενάτο Φιγκάρι — προτιμούσε τις άδές στους νεκρούς του Μπουτζέρου, στο Τζουζέπε Καβατέρα και στον Έφίτζιο Όράνο. Είχε έρθει μιά φορά σέ μιά άπαγγελία στίχων στο σύλλογο της Πρωτοπορίας. Εγώ είχα πει τότε ότι έτεφε τό βάρος σέ μās τους νέους νά αξιολογήσουμε τους σαρδηνούς συγγραφείς. Τήν επομένη έθιξε ο ίδιος τό θέμα. Θυμάμαι ότι κατηγορούσε τους σαρδηνούς συγγραφείς γιατί έμειναν μακριά από τά καντά θέματα τής εποχής τους. Η Σαρδηνία, έλεγε, δέν είναι μόνο μαντριά, γκρεμοί, γαιδουράγκαθα και ή μάνα του σκοτωμένου. Και κοινοστεκόταν μιλώντας μου για τις συνθήκες του νησιού και τών μεταλλωρύχων, πού δούλευαν εκατοντάδες μέτρα κάτω από τή γή για τό βελγικό και τό γαλλικό κεφάλαιο, και είχαν σέ αντίλλαγμα όχι σανατόρια, ούτε σχολεία και κουβέρτες, αλλά τήν επέμβαση του στρατού στήν πρώτη διεκδίκηση.

Παρακολουθούσε τά περιοδικά Marzocco και La Voce του Πρετολίνι, και σ' αυτά έβρισκε τους αγαπημένους του συγγραφείς.

Μερικές φορές — διηγείται ή αδελφή του ή Τερεζίνα — αν

καί ὁ Νίνο εἶχε δηλώσει τήν ἀλλαγὴ διεύθυνσης, τὰ περιοδικὰ συνέχισαν νά ἔρχονται γιά ἀρκετό καιρό ἐδῶ στή Γκυλιάρσα. Ἐγώ ἔπρεπε τότε νά δάξω σ' ἕνα φάκελο τὰ κομμάτια τῶν συγγραφέων πού τόν τροβοῦσαν περισσότερο, κυρίως τοῦ Κρότσε καί τοῦ Σαλδέμινι. Θυμᾶμαι ἐπίσης ἐκεῖνα τοῦ Τσέκι καί τοῦ Παπίνι. Ὁ Νίνο ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό γιά τόν Τσέκι. Ἀλλά τό βάρος τῆς προσοχῆς του στρεφόταν πάντα στόν Κρότσε καί στό Σαλδέμινι, δταν μοῦ ζητοῦσε νά κόψω τὰ ἄρθρα καί νά φυλάξω τ' ἀποκόμματα μέ τάξη στούς φακέλους.

Ἦταν τῆς μόδας ἐκεῖνο τόν καιρό οἱ μελέτες πάνω στό ζήτημα τοῦ Νότου καί στό νησί, ὅπου ὁ Γκράμοι εἶχε τίς πρώτες μορφωτικές ἐμπειριές του, συζητοῦσαν τίς διεκδικήσεις τῶν σαρδηνῶν καί συμφωνοῦσαν ὄλοι, ὀπαδοί τοῦ Τζολίτι, σοσιαλιστές καί ριζοσπάστες, τόσο ὥστε αὐτή ἡ συμφωνία ἀτόψεων εἶχε κάτι τό ὑποπιό. Ἀπό τό Μάρτη τοῦ 1910 ἀκόμα, ἡ ἔφημερίδα τοῦ Ράφα Γκαρτσιά (ὑπεύθυνος ἀρχισυντάκτης ἦταν ὁ Ἰάγκο Σιότο πρῶνι διεθυντής τοῦ *La Lega*, τοῦ περιοδικοῦ τῶν πρώτων σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων) ἀπέβλεπε σ' ἕνα σταθερό στόχο, στήν κυβέρνηση τοῦ Λουτζάτι. Αὐτό κατά μεγάλο μέρος προερχόταν ἀπό τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦσε στήν ἔφημερίδα ὁ Φραντσέσκο Κόκο Ὄρτου (ἀποκλεισμένος ἀπό κείνη τήν κυβέρνηση ἀφοῦ εἶχε χρηματίσει πολλές φορές ὑπουργός) καί ἡ ἔφημερίδα πάντα παθητική, ἦταν διατεθειμένη νά ὑποκύψει λίγο πολύ στούς πολιτικούς ὑπολογισμούς τοῦ χρηματοδότη. Ἡ γραμμὴ ἐκεῖνο τόν καιρό ἦταν νά χτυποῦν ἀπ' ὄλες τίς θέσεις τό «μεγάλο Τζιτζόνε» (ἔτσι, μέ διπλό παρατσούκλι Λουίτζι - Τζιτζι - Τζιτζόνε καί Τζιτζόνε - γκούιτο [σαχλός] ἀποκαλοῦσε ἡ *L' Unione sarda* τό Λουτζάτι) χωρὶς νά προσέχουν καί πολύ πού στήριζαν ἐκεῖνες τίς θέσεις. Γι' αὐτό συνέβαινε νά χτυποῦν καί ἀπό τὰ δεξιά (ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ νέου ἐκλογικοῦ νόμου καί ἐναντίον τῆς *σ υ μ π α ι γ ν ι α σ* Λουτζάτι καί ρεφορμιστῶν τοῦ Μπισολάτι) καί ἀπό τ' ἀριστερά. Ἡ δυναμικὴ πολεμικὴ τοῦ ἐκδότη - διεθυντῆ Γκαρτσιά καί τοῦ ἀρχισυντάκτη Σιότο τρεφόταν κυρίως μέ θέματα πού ἀφοροῦσαν τό νησί: ἡ ἔφημερίδα εἶχε γίνει ὄργανο λαϊκῆς διαμαρτυρίας, καί γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια δέν ἔλειπαν οἱ εὐκαιρίες διαμαρτυρίας, μιά καί ἡ Σαρδηνία ἦταν καθυστερημένη σέ ὄλα καί εἶχε μόνο τὰ πρωτεία τοῦ ἀναλφαθητισμοῦ, τῆς ἔλνοσας, τοῦ τραχώματος, τῆς φυματίωσης καί τῶν νεκρῶν ἀπό ὄαιτια.

Στίς 23 Μάη 1910 ἀποβιδάστηκαν στό Κάλιαρι ἀπό τό βασιλικό γιώτ «Τρινάκρια» ὁ Βιτόριο Ἐμμανουέλε ΙΙΙ καί ἡ βασίλισσα. Παρέμειναν στήν πόλη μέχρι τίς 25 τό βράδι. Ὁ βασιλιάς

έβαλε τό θεμέλιο λίθο ενός λαϊκού κοιτώνα στή λεωφόρο Όσπίτσι, ή βασίλισσα παράγγειλε γλυκά, αξίας 2.800 λιρετών γιά τά παιδιά τών παιδικών σταθμών. Τήν επομένη ή L' Unione sarda, άν και είχε δώσει μεγάλη έκταση στήν επίσκεψη τών βασιλέων, δημοσιεύοντας και μία φωτογραφία, προνόμιο πού είχε εκείνη τή χρονιά μόνο ένας καλλιτέχνης από τό Κάλιαρι, ό Πιέρο Σκιαβάτσι, έβγαине μ' ένα σχόλιο πού έδειχνε σεβασμό γιά τό βασιλικό ζεύγος αλλά κατέκρινε δριμύτητα τήν κυβέρνηση.

Όι γιορτές τέλειωσαν — άρχιζε τό άρθρο του Ράφα Γκαρτσιά —. Κατέβηκαν τά κοντάρια, διπλώθηκαν γιά άλλη μία φορά οι σημαίες· ξαναμπήκαν στή ναφθαλίνη τά ήμίμηλα και τά φράκα. Ξαναγύρισαν στίς θέσεις τους οι ασφαλίτες, πού γιά μερικές μέρες έδωσαν στό λοχαγό Μπουσκέ τήν ικανοποίηση διτι είχε ένα λόχο νά διατάζει· ελευθερώθηκαν από τά φεουδαρχικά προνόμια τά συγκοινωνιακά μέσα και επιστράφηκαν στήν πολιτεία· σταμάτησαν οι άγωνίες, τά χτυποκάρδια, οι ύστερισμοί τών μισοκομισμένων στά νερά του λιμανιου όργάνων τής τάξης... ή ήρεμία ξαναγυρίζει στήν πόλη μας.

Άλλά γιατί, άναρωτιόταν ή L' Unione sarda, ή κυβέρνηση Λουτζάτι θέλησε τήν επίσκεψη τών βασιλέων; Μιά τέτια επίσκεψη έχει νόημα όταν πρόκειται νά εγκαινιάσουν κάτι έξαιρετικό, μία νέα κατάσταση πραγμάτων. «Και τί καινούργιο ύπάρχει σήμερα σέ μās;» Μόνο λίγη σκόνη — κατέληγε ό Γκαρτσιά, «ριγμένη αδιάντροπα στά μάτια τών άνοήτων». Τελικά ή άφιξη του Βιτόριο Έμμανουέλε ΙΙΙ και τής βασίλισσας είχε σάν άποτέλεσμα νά προκαλέσει τή σύμπτωση, αλλά τή σύμπτωση εκείνης τής μορφής πού ήταν έντελώς αντίθετη απ' αυτή πού επιθυμούσαν οι άρχές. Η La Voce del Popolo «όργανο τής εργατικής τάξης τής Σαρδηνίας», πού τυπωνόταν στό Κάλιαρι, ξεμπερδεψε έτσι μέ τήν επίσκεψη, ούτε λέξη παραπάνω: «Τί πολυτέλεια! Πόσα καπέλα, πόσες ρεντιγκότες, πόσες ώραιές γυναίκες, πόσα χαμόγελα φιλοφροσύνης και ήθικης ικανοποίησης, πόσα θανάσια αυτοκίνητα, πόσα πλούτη, πόσες σημαίες, πόσος στρατός, πόσοι αστυνομικοί μέ πολιτικά και μέ στολή. Νά ό βασιλιάς!» Άκόμα και ή εφημερίδα Il Paese, πού ανταγωνιζόταν τή L' Unione sarda και ήταν πάντα αντίθετη μέ τό Γκαρτσιά, τόν έμπνευστή της και τούς συνεργάτες του, αυτή τή φορά σιγοντάριζε και τήν Κυριακή 29 Μάη έγραψε: «Παρά τήν επίσκεψη του Βιτόριο Έμμανουέλε ΙΙΙ δια θά συνεχίσουν άνω πρώτα γιά τή Σαρδηνία και τά βάσανά μας δέ θά ανακουφιστούν καθόλου». Προχώρησε ακόμα περισσότερο φτάνοντας νά κατηγορήσει τή σπατάλη τών χρημάτων γιά τήν ύποδοχή πού επιφύλαξαν στους βασι-

λεϊς: «Όσο κι ἂν στοίχισαν αὐτά τὰ γελοῖα χορογραφικά θεάματα, αὐτά τὰ ἄχρηστα δουλικά σημαϊστολιόματα, αὐτές οἱ κούφιες ἐπίσημες τελετές πού δέν ἐξυψώνουν ἀλλά διαβρώνουν τό λαϊκό αἶσθημα, ἐμεῖς λέμε ἀπλά διι ἦταν πεταμένα χρήματα». Ὁ νομάρχης Τζερμόνιο εἶχε προσκαλέσει στό Κάλιαρι, τήν Τετάρτη 25 Μάη, ὅλους τοὺς δημάρχους τῆς ἐπαρχίας: ὁ βασιλιάς, ἔλεγε ἡ πρόσκληση, ἐπιθυμοῦσε νά τοὺς δεῖ. Τό τηλεγράφημα - ἀπάντηση τοῦ δικηγόρου Φελίτσε Πορτσέλα, δημάρχου τῆς Τεράλμπα, δημοσιεύτηκε στήν ἐφημερίδα *Il Paese*: «Μετά λύπης ἀρνοῦμαι τιμητική πρόσκληση ἀναμένοντας ν' ἀπαντήσῃ ἐπιτέλους κυβέρνησή σας στά παραμελημένα δίκαια παράπονα τῶν δημάρχων, ἐφαρμόζοντας ἀμέσως τ' ἀναγκαῖα μέτρα τοῦ νόμου πρὸς αὐτή τήν ἄθλια καί ἀσχουσά περιοχή». Ἀκόμα πιὸ ὀρηκτικός ὁ ἄνεμος τῶν αὐτονομοσιῶν τῆς Σαρδηνίας ξανάρχισε νά ξεσηκώνει τίς ψυχές.

Δυὸ βδομάδες μετὰ, ὅταν τέλειωσε τῆ δευτέρα λυκείου⁶, ὁ Γκράμισι πρὶν γυρίσει στή Γκιλάρτσα πῆγε νά βρεῖ τό Γκαρτσία. Ἦταν δεκαεννέα χρονῶν καί θά τοῦ ἄρρεσε, ἂν γινόταν, νά κάνει τό ντεμπόυτο του στή δημοσιογραφία, μέ ἀσήμαντα πράγματα ἔστω, σύντομες ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τό χωριό τό καλοκαίρι. Ὁ Ράφα Γκαρτσία τό δέχτηκε εὐχαρίστως. Στή Γκιλάρτσα ὑπῆρχε τότε ἀνταποκριτής. Μποροῦσε ὅμως νά βρεθεῖ μιά λύση ἂν ἐμπιστευόταν στό Γκράμισι τήν ἀνταπόκριση ἀπὸ ἓνα χωριό κοντά στή Γκιλάρτσα, τό Ἄιντοματζόρε. Ὁ νέος ἔφυγε μέ τήν ὑπόσχεση διι γρήγορα θά ἔπαιρνε τήν πρώτη του δημοσιογραφική ταυτότητα. Ἔτσι κι ἔγινε.

Τό γράμμα τοῦ Γκαρτσία πού περιεῖχε τήν ταυτότητα (21 Ἰούλη 1910) δέν εἶχε τό συνηθισμένο γραφειοκρατικό τόνο αὐτῶν τῶν περιπτώσεων. «Νά ἡ ταυτότητα πού ἐπιθυμοῦσατε», ἔγραφε ὁ αὐστηρὸς κριτικός καί καθηγητῆς του τῶν ἰταλικῶν. «Εὐπρόσδεκτη ἡ συνεργασία σας· στείλτε μας ἀπὸ δῶ καί στό ἐξῆς ὅλες τίς κοινού ἐνδιαφέροντος εἰδήσεις καί θά σᾶς εὐγνωμονοῦμε ἐμεῖς καί οἱ ἀναγνώστες. Μέ εὐλικρινῆ στοργή.»

Ἡ πρώτη ἀνταπόκριση τοῦ Ἀντόνιο Γκράμισι, ἀσφαλῶς τό πρῶτο δημοσιευμένο κείμενό του, ἐμφανίστηκε στή *L'Unione sarda* πέντε μέρες μετὰ, στίς 26 Ἰούλη. Εἶναι 25 γραμμές ὄλο κι ὄλο· μιά ἀπλή εἰδηση, δοσμένη μέ ὑποδειγματικό ὕφος καί ὠραῖο χιούμορ, χωρὶς ἔμφαση καί χωρὶς τὰ χαρακτηριστικά σαλιαρί-

6. Οἱ βαθμοὶ πού πήρε ἦταν: ἰταλικὰ 7, λατινικὰ 8, ἱστορία ἑλληνικῶ πολιτισμοῦ 9, ἱστορία καί γεωγραφία 8, φιλοσοφία 7, φυσικὴ ἱστορία 7, φυσικὴ καί χημεία 7.

σματα του πρωτόπειρου επαρχιώτη. Διαβάζουμε (ή ανταπόκριση υπογράφεται με «gi»):

Στά γειτονικά χωριά διαδόθηκε ότι στις εκλογές στο 'Αινοματζόρε θα συνέβαιναν μεγάλα και φοβερά γεγονότα. 'Ο πληθυσμός ήθελε να υιοθετήσει για πρώτη φορά την καθολική ψηφοφορία, δηλαδή να εκλέγει δήμαρχο και συμβούλους με δημοψήφισμα, και φαινόταν αποφασισμένος για κάθε υπερβολή. 'Ο υπολοχαγός των καραμπινιέρων της Γκιλάρτσα, εύγενής Γιάου, σοβαρά ανήσυχος γι' αυτά τα προσηνύματα, ζήτησε ένα δόκιμο στρατιωτικό σώμα, 40 καραμπινιέρους και 40 πεζικάριους, εύτυχως χωρίς όπλα, και ένα αντιπρόσωπο της δημόσιας τάξης (θα έφτανε και μόνο αυτός). "Όταν άνοιξαν οι κάλπες, το χωριό ήταν έρημο· ψηφοφόροι και μή, φοβούμενοι τη σύλληψη, είχαν διαλυθεί και αναγκάστηκαν να πάνε οι αρχές από σπίτι σε σπίτι να ξετριπώσουν τους διστακτικούς. . .

Η είδηση έκλεινε με μία χαρακτηριστική έκφραση του Γκράμισι: «Καημένες αμυγδαλιές του 'Αινοματζόρε! Οι πεζικάριοι είναι χειρότεροι και από τη φυλλοξέρα».

Στίς 17 Νοέμβρη 1910, όταν ὁ Ἀντόνιο Γκράμοσι ἦταν καί πά-
λι στό Κάλιαρι γιά νά παρακολουθήσει τήν τρίτη λυκείου, δημο-
σιεύτηκαν στή L' *Unione sarda* δύο εἰδήσεις διαφορετικοῦ ἐνδια-
φέροντος στήν ἴδια σελίδα. Ἡ πρώτη ἀνάγγελε τό θάνατο τοῦ
Τολστόϊ· ἡ ἄλλη τήν ἀναμενόμενη ἀφίξη στή Σαρδηνία τοῦ σο-
σιαλιστῆ βουλευτῆ καί διευθυντῆ τοῦ ἀντικληρικοῦ περιοδικοῦ
L' *asino* Γκουίντο Ποντρέκα. Ἦταν κυρίως ἡ δευτέρα εἰδηση
πού τάραξε τούς κατοίκους τοῦ Κάλιαρι.

Περνοῦσαν στιγμές γενικῆς ἀνησυχίας. Ἡ ἐκστρατεία τῆς
L' *Unione sarda* ἐναντίον τῆς κυβέρνησης Λουτζάτι συνεχιζόταν
ἀνελέητη. Τήν ἐνέπνεε ἡ ἐχθρότητα τοῦ Κόκο Ὁρτου γιά κεί-
νη τήν κυβέρνηση· ἀλλά ἂν ἦταν ὁ ἀποκλεισμός ἀπό τήν ἀσκηση
τῆς ἐξουσίας ἐνός πολιτικοῦ ἀνθρώπου μέ ἐπιρροή πού προκαλοῦ-
σε τή μνησικακία, ἦταν μετά καί τά γεγονότα πού τῆς ἔδιναν ἓνα
σοβαρό περιεχόμενο: τά προβλήματα πού συνέχιζαν νά συσσω-
ρεῦνται ἅλτα, καί μάλιστα νά ἐπιδεινώνονται ἀπό τήν τακτική
τοῦ Τζολίτι νά ἐπιδιώκει τήν ταξική συμμαχία στό Βορρά σέ βά-
ρος τοῦ Νότου. Σκοπός τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας ἦταν νά εὐνοήσει
τά ἕψηλά κέρδη τῶν βιομηχανιῶν (σ' αὐτό ἀπέβλεπε τό προστα-
τευτικό σύστημα) καί ν' ἀποκοιμήσει, μέ τήν τακτική τῆς ἐξίσω-
σης τῶν μισθῶν, τό ἐργατικό κίνημα. Ἐπομένως ἦταν κυρίως οἱ
ἀγροτικές μάζες τοῦ Νότου πού θά ἔπρεπε νά πληρώσουν τίς συ-
νέπειες αὐτῆς τῆς τακτικῆς· αὐτό ὅμως λίγο ἐνδιέφερε τήν πολι-
τική ἡγεσία. Οἱ ἀγροτικές μάζες, ἀποκοιμημένες τότε ἀπό τούς
πολιτικούς ἀγῶνες ἐξαιτίας τοῦ ἀναλαβητισμοῦ, ἦταν ἀνίκανες
νά ἐπιδράσουν στά ἔθνικά γεγονότα, καί ἡ πολιτική ἡγεσία δέ λο-
γάριαζε τίς διαθέσεις τους, ἐφόσον ἔφταναν λίγοι στρατιῶτες
γιά νά καταπιῆζουν πιθανές ἐξεγέρσεις. Ἐκ τῶν πραγμάτων στή
Σαρδηνία, ἡ ἀγροτική οἰκονομία, δηλαδή ἓνα μεγάλο μέρος τῆς
οἰκονομίας τοῦ νησιοῦ, ἦταν ἓνα φίδι πού δαγκώνει τήν οὐρά του:
τό χαμηλό εἰσόδημα καί οἱ ὑπερβολικῆς ἀπαιτήσεις τοῦ δημοσίου
(ληστροική ἀρπαγή ἀπό τό κράτος τήν ἔλεγκαν) ἐπιτόδιζαν τήν ἀ-

ποταμίευση και επομένως και τη συσσώρευση κεφαλαίου χωρίς κεφάλαια, οποιαδήποτε πρωτοβουλία έκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσης της γης γινόταν αδύνατη και η διατήρηση καθυστερημένων συστημάτων, με πρωτόγονα μέσα για την έκμεταλλευση της γης, ήταν αίτια χαμηλών εισοδημάτων. Συνεχίστηκε η ερήμωση των χωριών. Ο αριθμός των ανέργων μεγάλωνε. Ξανά οι τιμές πήραν τά ύψη: ακρίβησαν σπίτια, τρόφιμα, και κυρίως τά εισαγόμενα προϊόντα που έπιβαρύνθηκαν από τελωνειακούς δασμούς. Νόμοι ευνόικοι για τό νησί είχαν εγκριθεί, αλλά οι λίγοι που έσχυσαν, εφαρμόστηκαν μόνο ένημέρει και πάντα άσχημα και καθυστερημένα. Άκόμα και δευτερεύοντα αιτήματα, όπως ή κατάργηση της διαφοράς εισιτηρίου για τη μεταφορά έμπορευμάτων και έπιβατών, έμειναν άνικανοποίητα. Και ή απομόνωση γινόταν πύο αλοσητή από τά άνώμαλα δρομολόγια των γερικών πλοίων και από τίς συχνές βλάβες των τηλεγραφικών εγκαταστάσεων που έκοβαν τελείως τη Σαρδηνία από τόν ύπόλοιτο κόσμο. Η άγανάκτηση ξαπλωνόταν. Όλα τά κοινωνικά στρώματα ύπόφεραν άπ' αυτή την εγκατάλειψη. Ήδη από τίς άρχές του καλοκαιριού μαινόταν ή θύελλα στό Κάλιαρι. Τίς πρώτες μέρες του Ίουλή ο δήμαρχος Μαρτσέλο και δλο τό Δημοτικό Συμβούλιο παραιτήθηκε σέ ένδειξη διαμαρτυρίας για τίς άνεκπλήρωτες κυβερνητικές ύποσχέσεις.

Στό διάστημα μεταξύ αυτών και άλλων ομαδικών παραιτήσεων αίρετών σωματών, ή L' Unione sarda είχε ύπογραμμίσει την άλληλοχία των γεγονότων μέ μία θύελλα έντυπωσιακών τίτλων, μ' ένα συνεχές σφυροκόπημα τίτλων που έπιαναν δλόκληρη σελίδα¹. Μέ την ίδια δρμη συνεχίζονταν δλο τό καλοκαίρι ή δημοσιογραφική μάχη. Είναι εύκολο νά καταλάβει κανείς πόσο ή προγραμματισμένη έπίσκεψη του βουλευτή Ποντρέκα, σ' αυτή την τεταμένη άτμόσφαιρα, μπορούσε νά προκαλέσει τόν ένθουσιασμό της πλειοψηφίας των πολιτών και την κατάπληξη των κυβερνητικών άρχών και του φιλοκληρικού περιβάλλοντος.

Είχαν καλέσει στό Κάλιαρι τό βουλευτή του Μπουόντριο τά τοπικά γραφεία των σοσιαλιστών και τό Έργατικό Κέντρο. Τό Έργατικό Κέντρο τότε κατάφερε νά γίνει τό στέκι των εργατών, διανοσόμενων, ύπαλλήλων και μικροεμπόρων. Γραμματέας ήταν ένας συνδικαλιστής από την Τοσκάνη, ο Τζίνο Πέσι, από την

1. Οι τίτλοι ήταν άποθ του είδους: «Φωνή άγανάκτησης και άρχή άγώνων», «Η περήφανη διαμαρτυρία του Κάλιαρι και της έπαρχίας», «Οι παραιτήσεις του Δημοτικού Συμβουλίου», «Ομαδικές παραιτήσεις αίρετών σωματών», «Η μεγάλη διαμαρτυρία και ή υπεράσπιση των δικαιωμάτων μας», «Έναντίον όλων των κενών ύποσχέσεων», «Η έξέγερση της κοινής γνώμης».

διμάδα τῶν πολιτικῶν μεταναστῶν πού ἦρθαν στή Σαρδηνία μετά τόν Καβαλέρα*. Ἐδῶ ὁ Τζενάρο Γκράμισι, 26 χρονῶν τότε, περνοῦσε τίς ἐλεύθερες ὥρες του καί μερικές φορές τόν ἀκολουθοῦσε καί ὁ Ἄντζιο. Ἐκεῖνο τόν καιρό τό νά πηγαίνει κανεῖς στό Ἐργατικό Κέντρο, μέ τήν ἀτμόσφαιρα κατακόμβης πού κυριαρχοῦσε ἐκεῖ, φαινόταν στούς νέους σάν μιά περιπέτεια σ' ἕνα κόσμο ἀπαγορευμένο, πού προκαλοῦσε ἀκριβῶς δλους δσους μπαινόβγαιναν νά μετρήσουν τήν ἡθική τους δύναμη: ἀφοῦ καί τό νά συχναῖον μόνο στίς αἰθουσες τῆς ὁδοῦ Μπαρτσελόνα, πού τίς παρακολουθοῦσε πάντα ἡ ἀστυνομία, σήμαινε διι ἦταν ἐκτεθειμένοι στόν κίνδυνο τῆς καταδίωξης· καί τέλος, σέ μιά σημαδεμένη ἀκόμα ἀπό τό ρομαντισμό ἐποχή, ἐρχόταν καί αὐτή ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς νέας καρμπονερίας νά διευκολύνει τόν προσηλυτισμό. Τώρα, μετά τήν ἀναγγελία τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Γκουίντο Ποντρέκα, παρουσιάζεται ἡ πιθανότητα ξυλοδαρμοῦ στούς δρόμους μέ τούς φιλοκληρικούς, πού εἶχαν στή διάθεσή τους καί μιά ἐφημερίδα, τήν *Il Corriere dell' isola*.

Ὁ σοσιαλιστής βουλευτής ἔπρεπε νά δώσει ἕνα κύκλο διαλέξεων: τήν Τρίτη 22 Νοέμβρη στό θέατρο Valdès τοῦ Κάλιαρι, μέ θέμα «Ἡ ἐπαναστατική σκέψη τοῦ Ρίχαρντ Βάγκνερ», τήν Πέμπτη 24 μέ θέμα «Πίστη καί ἡθική», ὕστερα τό Σάββατο 26 στήν Ἰγκλέζια, στήν πρώην ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, μέ θέμα «Ὁ σῆζυγος τῆς ψυχῆς». Τελιώνοντας θά γνόταν μιά μεγάλη συγκέντρωση στό Κάλιαρι, στήν πλατεία Κάρμινε, τό ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς 27 Νοέμβρη μέ θέμα «Ἡ ἐργατική ὁργάνωση». Τέσσερις μέρες πρὶν φθάσει ὁ διευθυντής τοῦ *L' asino* στό Κάλιαρι, ἡ *L' Unione sarda* βγῆκε μ' ἕνα ἐντυπωσιακό ἀντικληρικό σχόλιο. «Λέγεται», πληροφοροῦσε, «ὅτι οἱ φιλοκληρικοί σκοπεύουν νά παραβρεθοῦν στό σιδηροδρομικό σταθμό δταν θά φτάσει ὁ βουλευτής Ποντρέκα καί θά πραγματοποιήσουν μιά ἐχθρική διαδήλωση, πού θά ἐπαναληφθεῖ κατά τή διάρκεια τῶν διαλέξεών τους». Σχολιάζοντας τίς φήμες, ἡ ἐφημερίδα ἐξεγέρθηκε γράφοντας: «Θά ἦταν πράγματι μιά βρωμοδουλειά» καί ἀκόμα: «Δέ μποροῦν βέβαια νά μᾶς κατηγορήσουν γιά μεγάλη συμπάθεια ἀπέναντι σέ ὀρισμένες μεθόδους τοῦ Ἰταλικοῦ σοσιαλισμοῦ· ἀλλά αὐτό δέ μᾶς ἐμποδίζει νά χαιρετίσουμε τό βουλευτή Ποντρέκα, τό μαχητή μιᾶς ἰδέας καί τό λαμπρό καί ἐξαιρετο συνάδελφο». Οἱ ἀναμενόμενες ἐχθρικές διαδηλώσεις δέν ἔγιναν. Στό σοσιαλιστή

2. *Ἐνας νεαρός ζωγράφος, μέ τόν ὄποιο θ' ἀσχοληθεῖ ἀργότερα ἡ κριτική, ὁ Φιλίπο Φιγκάρι, εἶχε κάνει τά σχέδια γιά τήν ταυτότητα. Δίπλα στήν ἐπιγραφή «Προλετάριοι δλων τῶν χωρῶν ἐνωθεῖτε», ἀπεικονίζονταν ἕνας λιμνεργάτης κι ἕνας μεταλλωρῆχος πού ἔδιναν τά χέρια καί παιδιὰ πού ἀντάλλαζαν στάχυα.

βουλευτή επιφύλαξαν θριαμβευτική υποδοχή· και στην Ίγκλέζιας, αν ἀληθεύει τό ἀρκετά διθυραμβικό σχόλιο τῆς L' Unione sarda, «ἦταν τέτια ἡ γοητεία πού ἄσκησε ὁ ρήτορας στά πλήθη, ὥστε καί οἱ φιλοκληρικοί δέ δίστασαν νά τόν χειροκροτήσουν». Ἐπερβολές ἢ ὄχι, ἡ προπαγανδιστική περιοδεία τοῦ δημοφιλεῖ βουλευτῆ καί δημοσιογράφου εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά δώσει νέα ὠθηση καί πύο σταθερή ἐπιθετικότητα στίς ἀριστερές ὀργανώσεις.

Ἐκείνες τίς μέρες παρουσιάστηκε ἕνα ἀνησυχητικό φαινόμενο, πού ὄξυνε τή δυσἀρέσκεια τῶν πολιτῶν καί προκάλεσε ἕνα νέο κύμα διαμαρτυρίας ἐναντίον τῆς παθητικῆς στάσης τῶν ἀρχῶν: ἡ ἐπιδημία τῆς μηνιγγίτιδας. «Τά φορεῖα πηγαινοέρχονται, κατήγγειλε στίς 8 Δεκέμβρη ἡ L' Unione sarda. Ἀνάμεσα στίς συνηθισμένες τοπικές εἰδήσεις, ὅπως: «Τόκα καί τήβεννος», «Οἱ σαρδηνοί πού προοδεύουν», «Ποῖός φεύγει», «Στά ψιλιά», κλπ., μιά εἰδηση ἐμφανιζόταν μόνιμα τώρα πιά: «Ἡ ἐγκεφαλική μηνιγγίτιδα». «Ἐίμαστε ἐκτεθειμένοι σέ πολύ σοβαρό κίνδυνο», ἦταν ἡ κραυγή ἀπόγνωσης τοῦ ἀρθρογράφου πού κατάγγελλε καί μασιγῶνε «τήν ἀνικανότητα καί τήν ἀδυναμία τοῦ νομάρχου». Ὡς πρὸς τό βασιλικό ἐπίτροπο, πού ἀνέλαβε καθήκοντα μετά τήν παραιτήση τοῦ δημάρχου Μαρτσέλο καί δόλοκληρου τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, ἡ ἐφημερίδα παραπονοῖταν: «Σήμερα ὁ Δῆμος τοῦ Κάλιαρι εἶναι πράγματι ἕνα τμήμα τῆς Νομαρχίας (καί δυστυχῶς καί τῆς Ἑσπλησίας)». «Καί ἡ κυβέρνηση; Σιωπῶ. Καί στή Βουλή ποῖός ξεσηκώνεται; Κανείς. Ἐδῶ ὁμως πεθαίνουμε: ἔτσι, δραματικά, κατέληγε ὁ ἀρθρογράφος, βρίζοντας παντοῦ ἀπήχηση.

Τήν Κυριακή 11 Δεκέμβρη 1910, ὅταν ἡ δημοσιογραφική ἐκστρατεία γιά τήν ἐπιδημία τῆς μηνιγγίτιδας ἦταν στό ζενίθ, ἔγινε στό Ἐργατικό Κέντρο μιά συνέλευση τῶν ἀντιπροσώπων ὀλων τῶν συλλόγων τῆς πόλης. Ὁ σκοπός τῆς συνέλευσης δέν ἦταν δέβαια ἡ μηνιγγίτιδα. Στήν ἐγκύκλιο πού ἔστειλαν τέσσερις μέρες πρῖν στίς ἐργατικές καί πολιτιστικές ὀργανώσεις ὁ Τζένο Πέσι εἶχε τονίσει «τή δυσχέρεια στήν ὁποῖα ἔχουν περιέλθει οἱ πολῖτες ἕξαιτίας τῆς βαθμιαίας αὔξης τῶν τροφίμων καί τῶν ἐνοικίων» καί ἦταν πεισιμένοι ὅτι «γιά νά σταματήσῃ ἡ ἀνοδική πορεία» ἔπρεπε «νά πάρουν μέρος στήν ἔντονη κινητοποίηση πολλῶν ἄλλων πόλεων τῆς Ἰταλίας». Ἡ συνέλευση εἶχε πράγματι μεγάλη ἐπιτυχία. Ἐυλόγησε μιά «συντονιστική ἐπιτροπή γιά τήν ἀκρίβεια τῶν τροφίμων καί τῆς στέγης». Καί ἡ L' Unione sarda, ἐπιδοκιμάζοντας τήν πρωτοβουλία, πρόσθεσε:

Ἐο νομάρχης, ὁ ἀξιότιμος κύριος Τζεζμόνιο, πού κοιμᾶται μακάρια ὅταν πρόκειται νά πάρει δραστικά καί ἀποτελεσματικά

μέτρα για τήν καταπολέμηση τῆς ἐπιδημίας, χθές ἔδειξε ὑπέρτατο ζήλο καί ἔστειλε ἕναν ἄνθρωπο τῆς ἀσφάλειας γιά νά παρακολουθήσει τή συνέλευση τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου, πού εἶχε σαφῶς οἰκονομικό σκοπό καί χαρακτήρα. Ἀλλά στόν ἀξιότιμο κύριο Τζερινόνιο, πού δέ θέλει καί δέν ξέρει νά ὑπερασπίσει τό ὑψιστο συμφέρον τῆς πολιτείας, δέν ἀρέσει νά τόν πιάσουν στόν ὕπνο, καί γι' αὐτό ὀργάνωσε μιά ἄριστη ὑπηρεσία πληροφοριῶν γιά νά μάθει ποιό εἶναι τό «σκυλλοῦ» πού ἀνακατεῦται στό Ἑργατικό Κέντρο.

Σ' αὐτή τήν ἔξαιψη τῶν πνευμάτων ἔσκασε τήν ἐπομένη σάν βόμβα ἡ εἶδηση ὅτι ὁ διοικητής τῆς ἀστυνομίας τοῦ Μπάρσι, πού εἶχε ἀπαλλαγεί ἀπό τά καθήκοντά του, μετά ἀπό μιά σέ βάρος του ἀνάκριση, πῆρε μετάθεση στό Κάλιαρι. Μαινόνταν ἡ ἐπιδημία. Φούντωνε ἡ ἀγανάκτηση γιά τίς ἀστρονομικές τιμές. Αὐτή ἡ νέα διαπίστωση, ὅτι ἡ Σαρδηνία ἦταν γιά τίς κεντρικές ἀρχές ὁ τόπος ἐξιλέωσης, ἔλεπε μόνο, γιά νά δξύνει ἀκόμα περισσότερο τά πάθη. «Ἔτσι λοιπόν», ἀντέδρασε ἡ L' Unione sarda, «γιά τό μεγάλο Λουτζάτι, τρυφερό φίλο τῆς Σαρδηνίας, τό Κάλιαρι καί ὁλόκληρο τό νησί θεωρεῖται τόπος τιμωρίας, ἐξορίας καί ἄν ἕνας κρατικός λειτουργός κριθεῖ ἀνάρμοστος γιά τήν ἠπειρωτική Ἴταλία, λόγω ἀνικανότητας ἢ ἀτιμίας, δέν πειραΐζει, τό φάρμακο βρίσκεται γρήγορα: ἡ Σαρδηνία εἶναι ἡ καταναγκαστική διαμονή αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων».

Ἀμέσως μετά, στίς 6 - 7 - 8 Γενάρη 1911, προγραμματίστηκαν οἱ ἐκλογές γιά τήν ἀνανέωση τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου. Ὑποψήφιοι ἦταν ὁ Σαλβατόρε Μπαίρε, σιδηροδρομικός, ὁ Σαλβατόρε Κροβάτο, λατόμος, ὁ Λουίτζι Φαβέρο, μεταλλουργός, ὁ Τζενάρο Γκράμισι, ὑπάλληλος, ὁ Λουίτζι Ὀνάλι, μαρμαράς, ὁ Ἀντζελο Πισιέντα, ῥάφτης, καί ὁ Ἀλφρέντο Ρομάνι, λεητοποιός. Ὁ Τζενάρο Γκράμισι ἐκλέχτηκε καί διορίστηκε ταμίας. Φυσικά τό πράγμα δέν ἔμεινε χωρίς ἐπακόλουθα, ἂν λάβουμε ὑπόψη τόν αὐστηρό Ἐλεγγο πού ἀσκοῦσε τότε ἡ ἀστυνομία πάνω στούς συνδικαλιστές. Καί πράγματι, μετά ἀπό λίγο διάστημα, ὁ Φραντσέσκο Γκράμισι καί ἡ Περίνα Μαρτσίας ἔμαθαν ὅτι ζητοῦσαν πληροφορίες στή Γκιλάρτσα γιά τό Τζενάρο. Ταράχτηκαν. Ἐξω φρενῶν καί ἀνήσυχος ὁ κύριος Τοιτσίλο σκεφτόταν νά ταξιδέψει στό Κάλιαρι γιά νά δεῖ ἀπό κοντά τά πράγματα. Τότε ὁ Ἀντόνιο ἔγραψε στή μάνα του (τό γράμμα δημοσιεύεται ἐδῶ γιά πρώτη φορά):

Σου ἀπαντῶ ἀμέσως γιά νά μὴν κάνει ὁ πατέρας τήν τρέλα νά ἔρθει ἐδῶ. Ἐσεῖς φοβᾶστε γιατί ἡ ἀστυνομία ζητᾶ πληροφορίες γιά κάποιον. Ἐξάλλου δέν ὑπάρχει λόγος νά τό πάρετε

στά σοβαρά. Ποιός ξέρει τί φαντάζεστε τώρα: διι ο Νάναρο είναι στο φρέσκο ή διι τόν συνοδεύουν τέσσερις καραμπινιέροι. 'Ησύχασε, δέ συμβαίνει τίποτε απ' δλα αυτά. 'Ο Νάναρο ανέλαβε μερικά καθήκοντα στο 'Εργατικό Κέντρο» συνεπώς τό δνομά του, άγνωστο μέχρι τώρα στην άστυνομία, έπεσε στην αντίληπή της και θέλησε νά μάθει ποιός είναι αυτός ο επαναστάτης, αυτός ο νέος «άστυνομοφάγο» πού εμφανίστηκε: έτσι, ζήτησε πληροφορίες. Είσαι εύχαριστημένη τώρα: "Όπως βλέπεις, δέν είναι τίποτε κακό, δλα σταματούν έδώ. 'Επειδή έγινε μιá άπεργία, και επειδή ο Νάναρο είναι ταμίας του 'Εργατικού Κέντρου, ή άστυνομία ήθελε νά μάθει τή διεύθυνσή του για νά κατασχέσει τό ταμείο κι έτσι νά λυθεί ή άπεργία: αλλά ή άπεργία λύθηκε από μόνη της, τά χρήματα έμειναν ανέπαφα. . . "Αν άλλη φορά συμβεί κάτι τέτιο, μήν άνησυχήσετε και γελάστε κατάμουτρα στον ύπολοχαγό και στους καραμπινιέρους, όπως κάνω εγώ από καιρό: οι φουκαράδες, κατά βάθος είναι για λύτωση. 'Ασχολούνται τόσο πολύ με τούς σοσιαλιστές και τούς άναρχικούς πού δέ βρίσκουν καιρό νά κνηγήσουν τούς κλέφτες και τούς κακούργους, και φοβόνται μήν τούς κλέψουν τό φανάρι. . .

'Ο 'Αντόνιο Γκράμοι ήταν τώρα είκοσι χρονών. Είχε προσαρμυστεί καλά πιά στο περιβάλλον της πόλης και διαβάζοντας ανέκδοτα γράμματα εκείνης της εποχής έχουμε τήν εικόνα ενός αναμαλλιασμένου φοιτητή πού θορυβοποιεί από τούς έξωστες: «'Από τήν υπέροχη χαιτή μου, πού κυματίζει στον άέρα, με πήραν για κορίτσι και άναρωτήθηκαν πώς μιá γυναίκα μπορούσε νά κάνει τόση φασαρία σ' ένα θέατρο: γιατί έβλεπαν μόνο τό κεφάλι και τό χέρι στο στόμα πού γιουχάιζε. Δέν παραξηγήθηκα καθόλου, αντίθετα εύχαριστήθηκα για τή φιλοφροσύνη πού μου έκαναν». Και ακόμα: «'Προχθές τό βράδι μου κάναν παρατήρηση γιατί θαύμαζα φωναχτά τό θαυμάσιο μουστάκι ενός άστυνόμου: εγώ του είπα νά τό κόψει αν δέ θέλει νά τό σχολιάζουν». 'Αλλά πίσω απ' αυτό τό λεπτό χιούμορ, ήταν πολύ θλιβερή στην πραγματικότητα ή ζωή του 'Αντόνιο.

'Ο μισθός του Τζενάρο, χωρίς βοήθεια από τό σπίτι, δέν έφτανε πιά και για τούς δυό. 'Η ζωή είχε ακριθίνει και δέ μπορούσαν πιά νά ζήσουν δυό άτομα με εκατό λιρέτες τό μήνα. 'Ο 'Αντόνιο έγραψε τότε στον πατέρα: «'Αρκετά θυσιάστηκε ο Νάναρο, ζήτησε και προκαταβολή του μισθού, αλλά τώρα δέν ξέρει τί νά κάνει' βλέπω διι μέρα με τή μέρα γίνεται πιο σκυθρωπός και σήμερα έδειχνε αποφασισμένος νά με στείλει πίσω στη Γκιλάρτα. . . Μόνο με τά παρακάλια μου τόν έπεισα διι δλα θά διορ-

θιοθοῦν μέ τό νά σοῦ γράψω ἀπόψε»³. Συνέχισε μέ πολλή δυσκολία τό σχολεῖο στό Κάλιαρι. Θά θυμηθεῖ ὕστερα ἀπό μερικά χρόνια: «Ἄρχισα νά κόβω τό λιγοστό πρῶινό καφέ, ἔτρωγα ἀργά τό μεσημέρι γιά νά μή φάω τό βράδι. Ἐπί ὀκτώ μῆνες ἔτρωγα μόνο μιὰ φορά τή μέρα καί ἔφτασα στό τέλος τῆς τρίτης λυκείου νά ὑποσιτιστοῦμαι».

Οἱ συνομήλικοί του, ἡ κλάση τοῦ 1891, περνοῦσαν περιοδεύον. Ἦταν σέ ὄλο τό νησί 11.632 ἄτομα: περισσότεροί ἀπό τοὺς μισοίς, οἱ 7.968 κρίθηκαν ἀνίκανοί καί ἀπό αὐτούς, γιά 2.485 περιπτώσεις κύρια αἰτία τῆς ἀπαλλαγῆς ἦταν ὁ ὑποσιτισμός. Γιά τίς πεινασμένες μάζες καί τοὺς συναισθηματικά δεμένους μαζί τους διανοούμενους ὁ σοσιαλισμός τῶν ρεφορμιστικῶν συνδικάτων τοῦ Βορρά ταυτιζόταν οὐσιαστικά μέ τοὺς ὑποστηρικτές τῆς προστατευτικῆς πολιτικῆς καί στήν πράξη ἔδειχνε ἀδιαφορία γιά τήν τραγική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ ὑποπρολεταριάτου τοῦ Νότου· μιὰ τέτλια στενή ἀντίληψη τοῦ σοσιαλισμοῦ δέ μποροῦσε νά ἔχει θετικά ἀποτελέσματα στή Σαρδηνία. Ἄρχισε νά γεννιέται, ἀντίθετα, ὁ «ἀγροτικός» σοσιαλισμός ἐμπνευσμένος ἀπό τό Σαλθέμινι. Ὁ Γκράμισι παρακολουθοῦσε μέ μεγάλο ἐνδιαφέρον, τό ξέρουμε ἀπό τήν Τερεζίνα, τά ἄρθρα τοῦ Σαλθέμινι. Στή Voce τῆς 13 Ὀκτώβρη 1910, ὁ ἀσυμβίβαστος μελετητής τῶν προβλημάτων τοῦ Νότου δημοσίευσε ἓνα μέρος τῆς εἰσήγησής του γιά τό ἐπιζήμιμο σοσιαλιστικό συνέδριο τοῦ Μιλάνο, καί κεῖ ξεκαθάριζε τή θέση τῶν «ἐτερόδοξων ρεφορμιστῶν»: πού ἐδὲν ἀποδέχονται τὴν ἐπαναστατικό βερμπαλισμό καί οὔτε σκοπεύουν νά γίνεῖ ὁ ρεφορμισμός συνώνυμος μέ τό κνηνητό ὑπουργικῶν θώκων, τό τζολιτισμό, τό χρόνιο μασονισμό, καί νά καταντήσει τό Σοσιαλιστικό Κόμμα μιὰ νέα ὀλιγαρχική ὀργάνωση πού θά ἔχει ὡς σκοπὸ νά ἐξυπηρετεῖ ἀποκλειστικά τὰ ἰσχυρότερα ἐργατικά σωματεῖα σέ βάρος τῆς μεγάλης μερίδας τῆς ἐργατικῆς τάξης πού δὲν ἔχει δικαίωμα ψήφου». Στή Σαρδηνία ὁ ἀντίστοιχος κατά κάποιον τρόπο προσανατολισμός (μέ κείνον τοῦ Σαλθέμινι) ἦταν ἓνα κράμα τοπικισμοῦ, πού ἔφτανε μέχρι τίς ἀκραῖες αὐτονομιστικές ἐπιδιώξεις, καί σοσιαλισμοῦ μέ ἐπαναστατικό ὑπόβαθρο: προέκυπτε ἔτσι ἓνα εἶδος ἐτερόδοξου τοπικοῦ σοσιαλισμοῦ σέ σχέση μέ τό Μάρξ καί τίς ὁμοσπονδιακές ἀντιλήψεις ἑνός Κατάνεο. Ἡ ταξική πάλη ἦταν ἓνα σταθερὸ σημεῖο· ἀλλά τὴν τάξη πού ἔπρεπε νά χιτυτήσουν τὴν ταῦτιζαν, ἀρκετὰ συγκεχυμένα καί μέ ἐπικίνδυνες γενικεύσεις, μέ τοὺς πλοῦσιους τῆς ἡπειρωτικῆς Ἰταλίας, καί πλοῦσιους, ἢ τουλάχιστον προνομιοῦχοις, θεωροῦσαν καί τοὺς βιομηχανικούς ἐργάτες. Ἡ τοπική πολιτική ὀργάνωση, τό Κόμμα δρᾶ-

3. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

σης τῆς Σαρδηνίας, μέ συγκεκριμένες θέσεις καί καθορισμένο πρόγραμμα θά ἐμφανιστεῖ πολύ ἀργότερα, στά 1919' μέχρι τότε ὁ τοπικισμός ἦταν μόνο μιά ἀντίδραση στόν κρατικό συγκεντρωτισμό.

Τό Μάρτη τοῦ 1911 γιορτάστηκαν μέ μεγαλοπρέπεια τά πενήντα χρόνια τῆς ἔνωσης. Μποροῦσε νά ἦταν μιά θαυμάσια εὐκαιρία γιά ἀνακωχή καί κατευασμό τῶν ξαναμμένων τοπικιστικῶν πνευμάτων. Ὅση ἐμφαση κι ἄν ἔδωσαν σ' αὐτό, προφανῶς δέν ἀρκοῦσε. Τά πάθη ἦταν βαθιά ριζωμένα καί σάν νά μήν ἔφτανε αὐτό, δέ διευκόλυναν καί τή μετακίνηση τῶν δημάρχων τῆς Σαρδηνίας πού εἶχαν προσκληθεῖ στό Τορίνο γιά ἓνα συνέδριο στίς 17 Μάρτη. Ὁ δήμαρχος τοῦ Κοσίνε, Ἀγκοστίνιο Σένες, ἀρνήθηκε τήν πρόσκληση μ' αὐτό τό τηλεγράφημα: «Ἄρνοῦμαι συμμετοχή γιατί οἱ ἐκπτώσεις στά σιδηροδρομικά εἰσιτήρια δέ συμπεριλαμβάνουν τήν ξεχασμένη ἀπ' ὄλους γριά Σαρδηνία». Τάχτηκε στό πλευρό του καί ὁ δήμαρχος τοῦ Φλουμινιατζόρε μ' αὐτή τήν ἀπάντηση: «Ἐπειδή εἶναι μεγάλη ἡ ἀπόσταση καί δέν πρόδλεψαν τή μείωση τῆς τιμῆς τῶν εἰσιτηρίων ἀπό τή Σαρδηνία καί ἐπειδή ὁ δῆμος βρίσκεται σέ οικονομική δυσχέρεια, ἀδυνατῶ νά παραστῶ στό συνέδριο τῶν δημάρχων, στό ὁποῖο ὁ μ ω ς συμμετέχω ψυχικά μέ καρδιά Ἰταλοῦ». Αὐτοί, ἄν καί μέ διαφορετικό τόνο, ἀντιπροσώπευαν τήν ψυχική κατάσταση τῶν σαρδηνῶν. Ἡ L' Unione sarda χαρακτήρισε τόν ὑπουργό Σάκι «μικροπρετί φιλάργυρος».

Σέ ποῖο στάδιο ἀνάπτυξης εἶχε φτάσει ἐκείνη τήν ἐποχή ἡ «ζωντανή ἐξέλιξη» τοῦ Ἀντόνιο Γκράμοσι; Ἀπό ἓνα γράμμα τοῦ '24 μαθαίνομε τίς τότε πεποιθήσεις του, ὅτι «ἔτρεπε ν' ἀγωνιστοῦμε γιά τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία τοῦ νησιοῦ». Ἐνδεικτικό στοιχεῖο τῆς διαμόρφωσης τοῦ Γκράμοσι ἐκείνη τήν ἐποχή εἶναι μιά ἔκθεση τῆς τρίτης λυκείου (ὁ Γκράμοσι ἔκλεισε τά εἴκοσι τό Γενάρη ἐκείνης τῆς χρονιάς). Ὁ καθηγητής τῆς δευτέρας, ὁ Ράφα Γκαρτσιά, ἀρρώστησε καί ζήτησε προσωρινή ἀδεια. Τόν διαδέχτηκε στό μάθημα τῶν Ἰταλικῶν ἓνας ἄντρας ψηλός καί ὄνειροπόλος, ὁ Βιτόριο Ἀμεντέο Ἀρουλάι, φανατικός ἀναγνώστης κλασικῶν κειμένων καί, χωρίς νά εἶναι ἀριστερός, μέ πλατιές πολιτικές ἰδέες. Μ' αὐτόν ὁ Ἀντόνιο Γκράμοσι ἔκανε μιά ἐργασία πάνω στήν ἀποικιοκρατία καί τοὺς καταπιεσμένους λαούς.

... Μιά μέρα διαδίδεται ἡ φήμη: ἓνας φοιτητής σκότωσε τόν ἄγγλο κυβερνήτη τῶν Ἰνδιῶν, ἦ: οἱ Ἰταλοὶ νικῆθηκαν στό Ντόγκαλι, ἦ: οἱ boxers ἐξόντωσαν τοὺς εὐρωπαϊοὺς ἱεραποστόλους' καί τότε τρομοκρατημένη ἡ γηραιά Εὐρώπη καταριεῖται τοὺς βάρβαρους, τοὺς ἀπολίτιστους, καί ἔξαπολύει μιά

νέα σταυροφορία έναντίον εκείνων τῶν δύστυχων λαῶν... Οἱ πόλεμοι γίνονται γιά τό ἐμπόριο καί ὄχι γιά τόν πολιτισμό· ποιός ξέρει πόσες πόλεις τῆς Κίνας βομβάρδισαν οἱ ἄγγλοι, ἐπειδή οἱ κινέζοι δέν ἤθελαν νά μάθουν τό ὄπιο. Τί πολιτισμός! Καί οἱ ρώσοι καί οἱ γι�πωνέζοι ἀλληλοσφάχτηκαν γιά νά κρατήσουν τό ἐμπόριο τῆς Κορέας καί τῆς Μαντζουρίας.

Καί ἡ ἔκθεση τέλειωνε μ' ἓνα τρόπο πού φανέρωνε ὅτι ὁ νεαρός μαθητής τοῦ λυκείου Ντέτορι ἔκλινε πρός τό μαρξισμό:

Ἡ γαλλική ἐπανάσταση γκρέμισε πολλά προνόμια, ἐξύψωσε πολλούς καταπιεσμένους· ἀλλά δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἀντικαταστήσει τή μιά τάξη μέ μιά ἄλλη στήν ἐξουσία. Ἄφησε ὅμως ἓνα μεγάλο δίδαγμα: ὅτι τά προνόμια καί οἱ κοινωνικές διαφορές, πού εἶναι προῖόν τῆς κοινωνίας καί ὄχι τῆς φύσης, μποροῦν νά ξεπεραστοῦν. Ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει ἀνάγκη ἀπό μιά ἄλλη αἱματοχυσία γιά νά ἐξαλείψει πολλές ἀπ' αὐτές τίς ἀδικίες: καί τότε νά μή μετανιώσουν οἱ ἄρχοντες γιά τό ὅτι ἄφησαν τούς λαούς στήν ἀμάθεια καί τή θηρωδία ὄπου θρῖσκονται τώρα!

Βρισκόμασταν στό 1911: σέ ἔξι χρόνια θά ἔπεφτε τό τσαρικό καθεστῶς.

Στό ἀπολυτήριο ὁ Γκράμισι πῆρε ἰταλικά (γραπτά) ἐννέα ἀπό τόν καθηγητή Ἄρουλάνι. Καί οἱ ὑπόλοιποι βαθμοί, ἀκόμα καί κείνοι τῶν θετικῶν μαθημάτων, ἦταν ἱκανοποιητικοί. Διηγεῖται ὁ Γκράμισι:

Μετά ἀπό τήν πρώτη λυκείου δέν ξαναδιάβασα μαθηματικά, διάλεξα ὅμως τά ἀρχαῖα ἑλληνικά (τότε ἦταν κατ' ἐπιλογή μάθημα)· ὅμως στήν τρίτη τάξη ἀπέδειξα ξαφνικά ὅτι εἶχα διατηρήσει μιά ἀξιόλογη εἰκανότητα. Ἔπρεπε τότε, στήν τρίτη λυκείου νά γνωρίζουμε καί στοιχεῖα μαθηματικῶν γιά τό μάθημα τῆς φυσικῆς, πού οἱ μαθητές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν δέν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ξέρουν. Ὁ καθηγητής τῆς φυσικῆς [Φραντσέσκο Μακαρόνε, σοσιαλιστής καί φίλος τοῦ Γκράμισι] διασκέδαζε πολύ ὅταν πελαγώναμε. Ὅταν μέ σήκωνε στό μάθημα γιά τελευταία φορά στό τρίτο τρίμηνο, μοῦ ἔκανε ἐρωτήσεις φυσικῆς σχετικές μέ τά μαθηματικά, λέγοντάς μου ὅτι ἀπό τήν ἀπόδοσή μου θά ἔξαρτιόταν ὁ τελικός βαθμός τοῦ ἀπολυτηρίου καί ἡ ἐπανεξέταση ἢ μή τοῦ μαθήματος στούς διαγωνισμούς: διασκέδαζε νά μέ δλέπει στόν πίνακα ὄπου μέ ἄφησε ὄση ὥρα ἤθελα. Ἐ, λοιπόν, ἔμεινα ἐκεῖ μισή ὥρα, ἔγινε κάτασπρος ἀπό τήν κιμωλία ἀπό τήν κορφή ὡς τά νύχια, προσπάθησα, ξαναπροσπάθησα, ἔγραψα, ἔσθησα, ἀλλά τελικά ἐά-

νακάλυψα» μιά λύση πού θεωρήθηκε ἄριστη ἀπό τόν καθηγητή παρόλο πού δέν ὑπῆρχε σέ κανένα βιβλίο. Αὐτός ὁ καθηγητής — καταλήγει ὁ Γκράμι — γνώριζε τό μεγαλύτερο ἀδελφό μου στό Κάλιαρι, καί μέ ταλαιπωροῦσε μέ τά γέλια του ὄλον τόν ὑπόλοιπο σχολικό χρόνο: μέ φώναζε ὁ ἑλληνοφέρων φυσικός.

Ὁ Ἀντόνιο Γκράμι τέλειωσε τό λύκειο τόν Ἰούνιο μέ ὁ κ τ ὦ σέ ὄλα τά μαθήματα καί ἕνα ἑννέα στά γραπτά τῶν Ἰταλικῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Οι άποροι μαθητές τών πρώην έπαρχιών του Βασιλείου τής Σαρδηνίας είχαν τήν εύκαιρία, όταν τελείωναν τό λύκειο, νά συνεχίσουν τίς σπουδές στό πανεπιστήμιο του Τορίνο, μέ μία ύποτροφία του Ίδρύματος Κάρολο Άλμπέρτο. Χορηγούσαν 70 λιρέτες τό μήνα επί δέκα μήνες. Έκείνη τή χρονιά, τό φθινόπωρο του 1911, τό Ίδρυμα προκήρυξε διαγωνισμό γιά 39 ύποτροφίες. Ο Άντόνιο Γκράμισι κατάλαβε άμέσως ότι, άν έχανε αυτή τήν εύκαιρία, τό δάρος τών πανεπιστημιακών του σπουδών θά ήταν άσήκωτο γιά τήν οίκογένεια. Ο πατέρας, άπου είχε άποκατασταθει, διορίστηκε μόνιμος υπάλληλος στό κτηματολόγιο σαν άπλός γραφικός παρόλο που είχε άπολυτήριο λυκείου και είχε περάσει και μερικά μαθήματα στή Νομική άποσοδήριτοτε χρειάζόταν πολύ περισσότερο από ένα εύτελή μισθό γιά νά στείλει ένα παιδί στό πανεπιστήμιο, όταν είχε ακόμα στήν πλάτη του έκτός από τόν Άντόνιο και άλλα πέντε παιδιά. Ο Μάριο, δεκαοκτώ χρονών, επιθυμούσε νά καταταγει στό ναυτικό ή στό στρατό κι έχοντας φοιτήσει μερικά χρόνια στό γυμνάσιο, είχε μερικές πιθανότητες νά γίνει υπαξιωματικός, ίσως και αξιωματικός· αλλά στό μεταξύ, περιμένοντας νά συμπληρώσει τήν ηλικία γιά νά πάει έθελοντής, συνέχιζε νά κάθεται άπραγος στή Γκιλάρτσα και νά επιβαρύνει τά άδύνατα οικονομικά τής οίκογένειας. Ο Κάρολο, δεκαεσσάρων χρονών, σπούδαζε στό γυμνάσιο του Όριστάνο. Τά κορίτσια πρόσφεραν στό σπίτι εκείνο τό λίγο που μπορούσαν. Τελικά, ή μοναδική καλή εύκαιρία γιά τόν Άντόνιο ήταν νά πετύχει μία από τίς 39 ύποτροφίες. Άν πήγαινε στό Τορίνο, λίγα χρήματα θά συνέχιζε νά του δίνει ο Τζενάρο, που στό έργοστάσιο παγοποιίας κέρδιζε τά άπαραίτητα γιά νά ζήσει και νά συνδράμει, έστω και λίγο, τό φοιτητή άδελφό του. Πρίν άπ' όλα όμως έπρεπε νά περάσει τήν πρώτη έπιλογή που γινόταν μέ βάση τούς βαθμούς του άπολυτηρίου. Κατόπιν, άν γινόταν δεκτός στίς έξετάσεις και τόν καλούσαν στό Τορίνο, έπρεπε νά άντιμετωπίσει μία σειρά γραπτών και προφορικών έξετάσεων.

Ἐκεῖνο τό καλοκαίρι ὁ Ἀντόνιο περνοῦσε μιά ἀσκημη περίοδο: τὰ λιγοστά λιτὰ γεύματα τοῦ τελευταίου καιροῦ τόν εἶχαν ἐξασθενήσει. Ἐχανε τὸ θάρρος του. Θά θυμηθεῖ: «Μόνο πρὸς τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους ἔμαθα διὰ ὑπῆρχαν οἱ ὑποτροφίες τοῦ Ἰδρύματος Κάρλο Ἀλμπέρτο, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ διαγωνιστοῦμε στὴν ὕλη διων τῶν μαθημάτων τῶν τριῶν χρόνων τοῦ λυκείου γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ κάνω μιά τεράστια προσπάθεια στὴς τρεῖς μῆνες τῶν καλοκαιρινῶν διακοπῶν». Στὸ Ὀριστάνο εἶχε ἓνα θείο, τὸ φαρμακοποιὸ Σεραφίνο Ντελόγκου, πρῶτο ξάδελφο τῆς μαμᾶς ἔνας γιὸς του, ὁ Ντέλιο, πού ὁ Ἀντόνιο τόν ἀγαποῦσε πολὺ, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἰδιαίτερα μαθήματα. «Μόνο ὁ θεῖος Σεραφίνο κατάλαβε τὴν ἄθλια κατάσταση τῆς ὑγείας μου καὶ μὲ προσκάλεσε στὸ σπίτι του, στὸ Ὀριστάνο, γιὰ νὰ κάνω μαθήματα στὸ γιὸ του. Ἐκεῖ ἔμεινα ἐνάμισι μῆνα καὶ παρὰ λίγο νὰ τρελαθῶ. Δὲ μποροῦσα νὰ διαβάσω γιὰ τίς ἐξετάσεις γιατί ὁ Ντέλιο μὲ ἀπασχολοῦσε συνέχεια, καὶ ἡ ἀγωνία μου μαζί μὲ τὴν ἀδυναμία μὲ ἔλεωνε. Ἔφυγα κρυφά. Εἶχα μόνο ἐνάμισι μῆνα γιὰ νὰ προετοιμαστῶ».

Τὶς πρῶτες μέρες τοῦ Σεπτεμβρη ἔμαθε διὰ μποροῦσε νὰ πάρει μέρος στὶς ἐξετάσεις. Ἡ γραμματεία τοῦ Ἰδρύματος Κάρλο Ἀλμπέρτο τοῦ ἀνακοίνωσε στὶς 2 Σεπτεμβρη, μ' ἓνα γράμμα, τὴν εἶδηση προσθέτοντας: «Οἱ ὑποψήφιοι ἀπὸ τὸ Κάλιαρι εἶναι δύο, ὁ ἓνας εἶστε Ἐσεῖς» καὶ ἀκόμα «θὰ σᾶς καταβάλουμε γιὰ τίς μέρες τῶν ἐξετάσεων, δηλαδὴ ἀπὸ 16 Ὀκτώβρη, πού θὰ πρέπει νὰ βρισκεστε στὸ Τορίνο, μέχρι τὴν ἐπομένη τῶν ἐξετάσεων, 3 λιρέτες ἡμερησία ἀποζημίωση καὶ τὸ εἰσιτήριο δεύτερη θέση Κάλιαρι - Τορίνο (ἐκτός ἀπὸ τὰ ἔξοδα 300 χλμ.)». Στὰ μέσα Ὀκτώβρη (θὰ συμπλήρωνε τὰ εικοσιένα του χρόνια τὸ Γενάρη), ὁ Γκράμοσι ἄφησε τὴ Γκιλάρτσα γιὰ νὰ περάσει «τέρα ἀπ' τὴ μεγάλη θάλασσα», ὅπως ἔλεγαν τότε, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἠχεῖ παράξενα ὄσο φαίνεται σήμερα. «Ἔφυγα γιὰ τὸ Τορίνο», θυμᾶται, «σὺν ὑπνοδάτης. Εἶχα 55 λιρέτες στὴν τσέπη μου ἀπὸ τίς 100 πού μου ἔδωσαν ἀπὸ τὸ σπίτι, εἶχα ἤδη ξοδέψει 45 λιρέτες γιὰ τὸ εἰσιτήριο τρίτη θέση».

Ἦταν ἓνα μακρὺ ταξίδι, μὲ πρῶτο σταθμὸ τὴν Πίζα. Ἀπὸ δῶ ὁ θεῖος Τζακαρία Ντελόγκου, λοχαγὸς τοῦ στρατοῦ, ἔφυγε γιὰ τὴν Τρίπολη. Τ' ἀδέλφια του, Σεραφίνο καὶ Ἀκίλε, ἤρθαν νὰ τόν ἀποχαιρετήσουν. Ὁ Ἀντόνιο ἔμεινε τὸ βράδι μαζί τους. Τέλος ἔφτασε καὶ στὴ μεγάλη βιομηχανικὴ μητρόπολη. Ὁ «τρεῖς καὶ

1. Τὸ ἴδιο εἶχε συμβεῖ τὸ Μάρτι, μὲ τοὺς δημάρχους τῆς Σαρδηνίας ποὺ κλήθηκαν στὸ Τορίνο γιὰ τὸν θορτασμὸ τῶν πενήντα χρόνων τῆς ἑνωσης: οἱ δυσκολύνσεις δὲν πρόβλεπαν τὰ εἰσιτήρια τοῦ πλοίου.

τέσσερις φορές επαρχιώτης, όπως ασφαλώς ήταν ένας νεαρός σαρδηνός στην αρχή του αιώνα», τὰ ἔχασε. Διαβάζουμε στο πρώτο γράμμα πού ἔστειλε στο σπίτι ἀπό τό Τορίνο: «Νιώθω φρίκη όταν βγαίνω περίπατο, γιατί κόντευαν νά μέ πατήσουν δέν ξέρω κι ἐγώ πόσα αὐτοκίνητα καί τράμ μέχρι τώρα». Τόν ὑποδέχτηκε στο σταθμό τῆς Πόρτα Νουόβα ένας συγχωριανός του ὑπάλληλος τῆς Πιρέλι, ὁ Φραντσέσκο Ὅπο· καί νά, μόλις ἔφτασε στο δωμάτιο πού τοῦ εἶχε βρεῖ ὁ Φραντσέσκο, ἡ πρώτη ἔκπληξη: ἕξαιτίας τῆς αὔξησις τῶν τιμῶν πού προκάλεσε ἡ Ἐκθεση γιά τήν Πεντηκονταετηρίδα, τό δωμάτιο στοιχίξε 3 λιρέτες τήν ἡμέρα: δσα δηλαδή τοῦ χορηγοῦσε τό Ἴδρυμα, ὄχι μόνο γιά ὕπνο, ἀλλά καί γιά φαγητό. Ἐγραψε στον πατέρα: «Δυστυχῶς ἔπρεπε νά πληρώσω 3 λιρέτες τήν ἡμέρα γιά τό δωμάτιο, ἀλλά τόσα καί ἀκόμα περισσότερα γιά τό φαί· σήμερα ὄμως, όταν πῆγα στο Ἴδρυμα γιά νά εἰσπράξω τὰ χρήματα καί διηγῆθῃρα στο γραμματέα τήν ὀδύσειά μου, μεγαλόψυχα αὐτός μου ὄρηκε ἕνα ἄλλο δωμάτιο μέ 1,50 λιρέτα τήν ἡμέρα».

Οἱ ἑξετάσεις ἀρχισαν στίς 18 Ὀκτώβρη. Τό θέμα τῆς ἔκθεσις, όπως ἀναφέρει ὁ Ντομένικο Τζουκάρο πού συγκέντρωσε μαρτυρίες τῶν συνυποψηφίων τοῦ Γκράμισι, Μαρία Κριστίνα Τολιάτι καί Ἀουγκουστο Ροστάνι, ἦταν ἡ συμβολή τῶν ἰταλῶν συγγραφέων τῆς προενωτικῆς ἐποχῆς Ἀλφιέρι, Φώσκολο, κλπ., στην ἔνωση τῆς Ἰταλίας. Μόλις πληροφορηθῆκε ὅτι θά προχωροῦσε στά προφορικά, ὁ Ἀντόνιο ἔγραψε στο σπίτι: «Μόλις ἐπέστρεψα ἀπό τό πανεπιστήμιο, ὄπου πῆγα νά δῶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν γραπτῶν στά ἰταλικά. Εὐτυχῶς πέρασα, ἀλλά αὐτό δέ μέ ἔξασφαλίζει καθόλου: γιατί ἀνάμεσα στους ἑβδομήντα ὑποψήφιους μόνο πέντε ἀπορρίφθηκαν, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὄλοι ἦταν πολύ καλά προετοιμασμένοι καί ὅτι ὁ διαγωνισμός εἶναι πιά δύσκολος ἀπ' ὄτι λογαριάζαμε». Πῆρε ἀρκετά καλούς βαθμούς καί στ' ἄλλα γραπτά: 21 στην ἱστορία, 23 στο θέμα τῶν λατινικῶν, 24 στή μετάφραση τῶν ἑλληνικῶν, 25 στή φιλοσοφία. Ἐδῶσε τὰ προφορικά στίς 27 Ὀκτωβρίου. Θά πεί: «Δέν ξέρω πῶς μπόρεσα νά δώσω ἑξετάσεις, γιατί λιποθύμησα δύο ἢ τρεῖς φορές». Ὅταν δημοσιεύτηκαν τὰ τελικά ἀποτελέσματα, τ' ὄνομά του ἦταν ἕνατο. Δεύτερο ἦταν τ' ὄνομα ἑνός ἄλλου φτωχοῦ φοιτητῆ πού εἶχε ἔρθει ἀπό ἕνα λύκειο τῆς Σαρδηνίας, τοῦ Παλμέρο Τολιάτι.

Δέ γνωρίζονταν μέχρι τότε. «Ἡ πρώτη φευγαλέα συνάντηση δύο ἀρκετά δύστροπων καί κλειστῶν νέων τότε», όπως θά πεί ἀργότερα ὁ Τολιάτι, ἔγινε στίς εἰσαγωγικές ἑξετάσεις στο Ἴδρυμα τῶν

2. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

3. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

Ἐπαρχιῶν. Τούς ἔνωσε ἡ κοινή καταγωγή, ἡ Σαρδηνία: ὁ Τολιάτι, γιὸς ἐνὸς οἰκονομοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Οἰκοτροφείου πού εἶχε πεθάνει τὸ Γενάρη ἐκείνης τῆς χρονιάς, 1911, εἶχε τελειώσει τὸ λύκειο Ντομένικο Ἀλμπέρτο Ἀτζούνι τοῦ Σάσαρι. Τούς ἐσπρωχνε ἐξάλλου στὴ φιλία «ἡ κοινή φτώχεια προφανῶς», ὅπως θὰ γράψει ὁ Τολιάτι, «καὶ ὁ κοινὸς τρόπος ντυσίματος». Ὁ δυνατὸς φιλικὸς δεσμὸς μεταξύ τῶν δύο νεαρῶν φοιτητῶν θ' ἀρχίζε ὁμοῦ ἀργότερα.

Ὁ πρῶτος χειμῶνας τοῦ Γκράμισι στό Τορίνο ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ κρίσιμες στιγμὲς τῆς ἤδη ταραγμένης του ζωῆς. Εἶχε νοικιάσει ἕνα μικρὸ δωμάτιο στό Κόρσο Φιρέντσε ἀρ. 57, κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ Ντόρα. Χωρὶς φίλους καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι αἰσθανόταν τώρα, ἀκόμα περισσότερο ἀπ' ὅτι στό παρελθόν, τὸ βάρος τῆς μοναξιάς. Εἶχε ἐξασθενήσει ἀπὸ τὴν προσπάθεια πού κατέβαλε γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ὑποτροφία καὶ ἀπὸ τίς στερήσεις πού ἐπέβαλλε στὸν ἑαυτὸ του ἐξαιτίας τῶν λιγοστῶν χρημάτων. «Τὸ 1911, σὲ μιὰ περίοδο πού ἤμουν βαριά ἄρρωστος ἀπὸ τὴν ἀσιτία καὶ τὸ κρύο», θυμᾶται, «φανταζόμουν μιὰ πελώρια ἀράχνη πού τὴ νύχτα παραμόνευε καὶ κατέβαινε γιὰ νὰ μοῦ ρουφήξει τὸ μυαλὸ ἐνῶ κοιμόμουν». Μετὰ τίς ἐξετάσεις μιὰ ἀναποδιά τὸν ἀνάγκασε νὰ μείνει τίς πρῶτες ὀδομάδες χωρὶς χρήματα. Νόμιζε ὅτι θὰ ἀπαλλαγόταν ἀπὸ τὰ τέλη ἐγγραφῆς στό πανεπιστήμιο. Ἀπεναντίας, ἔπρεπε νὰ πληρώσει τὰ μισὰ καὶ αὐτὸ μόνο ἂν παρουσίαζε ὀρισμένα πιστοποιητικά. Μέχρι νὰ καταθέσει αὐτὰ τὰ πιστοποιητικά, ἔπρεπε σὲ μεταξύ νὰ καταβάλει ὀλόκληρο τὸ ποσὸ τῆς ἐγγραφῆς· γιατί ἂν δέν ἔκανε τὴν ἐγγραφή, τὸ Ἴδρυμα δὲ θὰ τοῦ χορηγοῦσε τίς 70 λιρέτες τῆς ὑποτροφίας. Στις 4 Νοέμβρη ὁ Ἀντόνιο ἔγραψε στὸν πατέρα παροτρύνοντάς τον νὰ καταβάλει ὀλόκληρο τὸ ποσὸ καὶ πρόσθετε: «Τὸ Ἴδρυμα δὲ μοῦ χορηγεῖ τὸ ἐπίδομα ἂν δὲ γραφτῶ κανονικά στό πανεπιστήμιο: τώρα εἶμαι σχεδὸν ἄφραγκος, καὶ πρέπει νὰ πληρώσω προκαταβολικά στὴ σπιτονοικοκυρὰ τὸ δωμάτιο ὅπου μένω προσωρινὰ αὐτὸ τὸ μῆνα, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μοῦ στείλεις, τηλεγραφικῶς ἂν μπορεῖς, τουλάχιστον 30 λιρέτες»⁴.

Τὰ τέλη πληρώθηκαν στὴ Γκιλάρτσα ἀπὸ τὸ Φραντσέσκο Γκράμισι στις 10 Νοέμβρη καὶ στις 16 ὁ Ἀντόνιο γράφτηκε τελικά στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, στό τμήμα τῆς Νεότερης Φιλολογίας καὶ ἀμέσως πῆρε τὰ πρῶτα χρήματα ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα. Τώρα, στὴ Γκιλάρτσα δὲ μπορούσαν νὰ ἐξηγήσουν πῶς τοῦ χρειάζονταν καὶ ἄλλα χρήματα γιὰ νὰ ζήσει, πέρα ἀπὸ τίς 70 λιρέτες τοῦ Ἰδρυματος. Ὁ Ἀντόνιο ἔγραψε:

4. Τὸ γράμμα εἶνα: ἀνέκδοτο.

Αυτές οι 70 λιρέτες είναι τελείως ανεπαρκείς και θά σᾶς τό αποδείξω μέ συγκεκριμένα στοιχεία: ὅσο κι ἂν ἔφαξα, δέ δρθήκα δωμάτιο μέ λιγότερο ἀπό 25 λιρέτες* δηλαδή ὅσο πληρώνω τώρα. Ἀπό τίς 70 λιρέτες βγάλτε τίς 25, μένουν 45, μέ αυτές θά πρέπει νά τρώω, νά στέλνω τά ρούχα στό καθαριστήριο (θέλουν σχεδόν 5 λιρέτες γιά τό πλύσιμο, τό σιδέρωμα κλπ.), νά βάρω τά παπούτσια, νά πληρώνω φῶς, τετραδία, μολύβια, μελάνι γιά τό σχολεῖο, πού ὅσο λίγο κι ἂν φαίνεται δι στοιχίζουσιν, θά ξεοδεῖω τουλάχιστον 40 λιρέτες! Ὅσο γιά τά τρόφιμα, σᾶς λέω δι ἕνα γάλα κοστίζει 10 λεπτά, καί... ἕνα ψωμάκι 25 γραμμαρίων 5 λεπτά... γιά νά φάω στήν πιό φτηνή ταβέρνα, ὅπως ἐκεῖ πού ἔτρωγα μέχρι τώρα, πλήρωνα 1,20 λιρέτες γιά ἕνα πιάτο μακαρόνια καί μιὰ λεπτή, σάν τοιγαρόχαρτο, μπιριζόλα, ἔτσι πού ἔπρεπε νά φάω καί 6-7 ψωμάκια καί πάλι πεινοῦσα ὅπως πρίν...*

Τοῦ ἔστειλε ἡ μαμά του ἕνα σάλι: «γιά νά τό ρίχνεις στήν πλάτη», τοῦ ἔγραψε στίς 14 Δεκέμβρη ἡ Γκρατσιέτα, «δταν μένεις στό σπίτι, γιατί τήν ἔπιασαν τά γέλια μέ τό ντύσιμό σου, συγχρόνως ὁμως τήν ἔχει πληγώσει βαθιά ἡ ἄθλια κατάστασή σου». Πέντε μέρες πρίν ἀπό τά Χριστούγεννα, τά πρῶτα Χριστούγεννα μακριά ἀπό τό σπίτι, ὁ Ἀντόνιο ἀποφάσισε νά περιγράψει, μ' ἕνα γράμμα στόν πατέρα, ἀκόμα πιό ξεκάθαρα τίς συνθήκες τῆς ζωῆς του στό Τορίνο. Εἶναι λοιπόν μιὰ ἀπό τίς λίγες φορές πού ὁ Γκράμισι, ἀπρόθυμος γενικά νά μιλάει γιά τόν ἑαυτό του καί δταν μιλάει, εἶναι σάν νά περιγράφει θάσανα πού δέν τόν ἀφοροῦν, ἐγκαταλείπει τό ὕφος τοῦ ἀπομακρυσμένου ἀπό τήν προσωπική ὁδύνη χρονογράφου καί ἀφήνεται σ' ἕνα ἐλεύθερο ξέσπασμα πού τόσο σπάνια συναντᾶμε στό μέλλον.

Εἶμαι ὑποχρεωμένος — ἰκέτευε — νά σέ παρακαλέσω νά μοῦ στείλεις χωρίς καθυστέρηση, πρίν τό τέλος τοῦ μήνα, τίς 20 λιρέτες πού μοῦ ὑποσχέθηρες: αὐτό τό μήνα, πῆρα ἀπό τό Ἴδρυμα μόνο 62 λιρέτες καί ἀπ' αὐτές ἔδωσα 40 στή σπιτονοικοκυρά γιά προκαταβολή καί 40 θά πρέπει νά τῆς δώσω γιά νά ξεφλήσω αὐτό τό μήνα. Θά περάσω πολύ λιτά Χριστούγεννα καί δέ θά ἤθελα νά τά κάνω ἀκόμα πιό ἔρημα μέ τό νά περιπλανιέμαι στούς δρόμους τοῦ Τορίνο ψάχνοντας μιὰ τρύπα, μέ αὐτό τό κρύο. Πίστενα δι αὐτό τό μήνα θά μπορούσα νά ἀγοράσω ἕνα παλτό, γιατί ὁ Νάναρο μοῦ ἔστειλε 10 λιρέτες. Καί ὁμως θά πρέπει νά περιμένω ἀκόμα, ποιός ξέρει πόσον καιρό: καί πιστεψέ με, δέν εἶναι καθόλου εὐχάριστο νά

5. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

δγαίνεις από τό σπίτι καί νά τριγυρνᾷς στήν πόλη τουρτουρίζοντας από τό κρύο κι ἐπιστρέφοντας νά βρῖσκεις ἕνα παγωμένο δωμάτιο, χωρίς νά μπορείς νά ζεσταθεῖς κι ἐκεῖ, ἀλλά νά μένεις ἀκόμα μερικές ὥρες τρέμοντας. Ἄν τό ἤξερα, πίστεψέ με, δέ θά ἐρχόμουν μέ κανένα τρόπο νά χωθῶ σ' αὐτό τό ψυγεῖο. Τό χειρότερο εἶναι ὅτι ἡ στεναχώρια μου ἐξαιτίας τοῦ κρύου δέ μοῦ ἐπιτρέπει νά μελετήσω, γιατί ἡ κάνω βόλτες στό δωμάτιο γιά νά ζεσταθοῦν τά πόδια μου, ἢ μένω κουκουλωμένος γιατί δέ μπορῶ νά ὑποφέρω τήν παγωνιά⁶.

Τά χρήματα πού ζήτησε ἔφτασαν τήν Πρωτοχρονιά. Τό εἰκάζουμε ἀπό ἕνα γράμμα τῆς 3 Γενάρη 1912. Ὁ Ἀντόνιο ἔλεγε στόν πατέρα:

Πῆρα προχθές μέ τηλεγραφική ἐπιταγή τίς 15 λιρέτες καί σ' εὐχαριστῶ πάρα πολύ: εἶχα πελαγῶσει, γιατί πῆρα τήν κάρτα σας στίς 26 καί δέν περίμενα πιά τά χρήματα. Ἀπό δῶ καί μπρός ἐλπίζω νά μή δυσκολευτεῖς, γιατί πίστεψέ με ὅτι χωρίς τίς 20 λιρέτες σου δέ μπορῶ νά συνεχίσω, ἔστω καί ἂν κάνω τίς πῶ σκληρές θυσίες.

Σ' αὐτή τήν κατάσταση, χωρίς καλή διατροφή, πικραμένος ἀπό τή μοναξιά, πού ποτέ δέν ἦταν τόσο ἔντονη, καί μέ τό βάρος στό κεφάλι ἐξαιτίας τῆς ἐξάντλησης, ὁ Γκράμοσι μελετοῦσε. Θυμᾶται: «Πέρασα τό χειμῶνα χωρίς παλτό, μ' ἕνα ἐλαφρό κοστούμι, κατάλληλο μόνο γιά τό Κάλιαρι. Πρὸς τό Μάρτη τοῦ 1912 ἤμουν τόσο χάλια πού δέ μποροῦσα νά μιλήσω γιά ἀρκετούς μῆνες: μιλώντας μπέρδευα τά λόγια μου. Σάν νά μὴν ἔφτανε αὐτό, ἔμενα ἀκριδῶς στίς ὄχθες τοῦ Ντόρα καί ἡ παγωμένη δμίχλη μέ σακάτευε».

Ἀπό τήν ἀρχή τόν εἶχε πάρει μέ καλό μάτι ἕνας νεαρός καθηγητής ἀπό τή Δαλματία, ὁ Ματέο Μπάρτολι ὑφηγητής τῆς γλωσσολογίας, πού εἶχε δημοσιεύσει, πρὶν ὀκτώ χρόνια, ἕνα δοκίμιο μέ τίτλο «Λίγα γιά τή διάλεκτο τῆς Σαρδηνίας». Ὁ Μπάρτολι πίστευε ὅτι ἡ γλώσσα τῶν σαρδηνῶν παρουσίαζε ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἔρευνα γύρω ἀπό τίς τελικές ἐξελίξεις τῆς λαϊκῆς λατινικῆς⁷ μέχρι ποῦ σημεῖο δηλαδή ἡ λαϊκῆ λατινικῆ γλώσσα εἶχε ἀνανεώσει καί πλουτίσει μερικές καινούργιες γλώσσες. Ἀπ' αὐτό προερχόταν «τό ἐνδιαφέρον του», ὅπως γράφει ὁ Ντομένικο Τζουκάρο, ἐγιά τίς γλωσσολογικές μαρτυρίες τῆς Σαρδηνίας». Ὁ Γκράμοσι μιλοῦσε τή διάλεκτο τῆς Σαρδηνίας τέλεια καί ἦταν ἕνας ἀπό τούς λίγους νησιῶτες στή Φιλοσοφικῆ τοῦ Τορίνο. Ὁπωσδή-

6. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

ποτε αυτό ήταν ένας παράγοντας πού τράβηξε πρώτα τήν προσοχή, κατόπιν τή συμπάθεια και σιγά σιγά, όσο ή συνεργασία γινόταν πιά στενή, τή βαθιά φιλία του γλωσσολόγου. Σ' αυτή τήν εποχή αναφέρεται ένα γράμμα, όπου ο Άντονιο ζητούσε από τον πατέρα του να βρεί κάποιον για να του μεταφράσει όρισμένες Ιταλικές λέξεις στή διάλεκτο τής Σαρδηνίας, «δμως στή διάλεκτο του Φόνι... σημειώνοντας σωστά τόσο τό S πού προφέρεται μαλακά (όπως στήν Ιταλική λέξη rosa), όσο και τό S πού προφέρεται σκληρά (όπως στήν Ιταλική λέξη sordo)».

Παρακολουθούσε επίσης τά μαθήματα του έντεταλμένου καθηγητή τής Ιταλικής λογοτεχνίας, Ούμπέρτο Κόσμο, πού ήταν και καθηγητής του στό λύκειο Ντέτορι του Κάλιαρι. Τόν συναντούσε συχνά και έκαναν μεγάλους περιπάτους.

“Όταν ήμουν μαθητής του Κόσμο — θά πει — πέρα από τή στοργή πού μ' έδενε μαζί του, δέ συμφωνούσα φυσικά σέ πολλά πράγματα, παρόλο πού τότε δέν είχα ξεκαθαρίσει τίς θέσεις μου. Άλλά φαίνεται ότι εγώ και ο Κόσμο, όπως και τόσοι άλλοι διανοούμενοι εκείνου του καιρού (ας ποιήμε των πρώτων 15 χρόνων του αιώνα), θρυσκόμασταν σ' ένα κοινό πεδίο δράσης: παίρναμε μέρος όλοι ή σχεδόν όλοι στήν κίνηση για τήν ήθική και διανοητική ανανέωση πού ξεκίνησε στήν Ίταλία από τό Μπενεντέτο Κρότσε, πού τό πρώτο σημείο της ήταν ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να ζει χωρίς θρησκεία και, έννοείται, χωρίς τήν αποκαλυπτική ή θετική ή μυθολογική θρησκεία ή όπως αλλιώς μπορεί να λέγεται.

Άνάμεσα στό χαμένο στή μεγαλούπολη νεαρό φοιτητή και στόν καθηγητή δημιουργήθηκε ένας δεσμός πού δυνάμωνε και από τήν άμοιβαία στοργή. Θά έτέλθουν αργότερα, στήν έξαψη τής πολιτικής μάχης, φιλονικίες, όπου απ' τήν επιθυμία τής αντιμετώπισης ο Γκράμισι θά φτάσει στήν ύπερβολή. Άλλά, πέρα απ' αυτή τήν πολεμική, ή παλιά στοργή θά ανανεωθεί. Ο ίδιος ο Κόσμο τό δόμολογεί σ' ένα γράμμα του στόν Πιέρο Σράφα όταν ο Γκράμισι ήταν φυλακή:

Μιά από τίς πιά προσφιλείς άναμνήσεις μου είναι τά χρόνια πού δίδασκα στό πανεπιστήμιο και είχα ανάμεσα στους πιά άγαπημένους μου μαθητές τόν G. [Γκράμισι] και τόν G. [Πιέτρο Πάολο Τζερόζα, καθολικό, καταγόμενο από τό Καντόν Τσιτσιόνο, συνομηλικό του Γκράμισι]. Δύο αντίθετες ψυχοσυνθέσεις, πού όμως συμφωνούσαν μέ τό να δίνουν στή λογοτεχνία μεγαλύτερη σπουδαιότητα στό θρησκευτικό - κοινωνικό - πολιτικό παράγοντα απ' ό,τι στόν καλλιτεχνικό. Για τόν ένα είχε δι-

κιο ὁ Καντού, γιά τόν ἄλλο ὁ Σετεμπρίνι, κι ἐγώ ἔπρεπε νά ἀποδείξω τήν ἀνεπάρκεια αὐτῶν τῶν δυό κριτικῶν καί νά ἐπιμένω στίς θέσεις τοῦ Ντέ Σάνκτις.

Ὁ Μπάρτολι, ὁ Κόσμο: μ' αὐτούς τούς δυό καθηγητές ὁ νεαρός Γκράμοι εἶχε μεγαλύτερη οἰκειότητα. Ἄλλά θά τόν σημάδευε ὅλο τό πανεπιστήμιο. Ἦταν ἓνα μεγάλο σχολεῖο, πλούσιο σέ ἐρεθίσματα, γιατί καθρέφτιζε τούς διάφορους προσανατολισμούς τῆς ἰταλικῆς κουλτούρας ἐκείνου τοῦ καιροῦ, τήν ἔνταση τῆς ἀναζήτησης καί τῆ θέληση τῆς ἀνανέωσης, ὕστερα ἀπό τήν «πνιγηρή ἀτμόσφαιρα» καί «τήν καταπίεση τῆς θετικιστικῆς ἐποχῆς». Ἐκεῖ δίδασκαν ἐκτός ἀπό τό Μπάρτολι καί τόν Κόσμο, ὁ Λουίτζι Ἐνάουντι, ὁ Φραντσέσκο Ρουφίνι, ὁ Τζοβάνι Κιρόνι, ὁ Βιντσέντσο Μαντσίνι, ὁ Τζοέλε Σολάρι, ὁ Πιέτρο Τοέσκα, ὁ Ἀρτούρο Φαρινέλι, ὁ Τζοβάνι Πακιόνι, ὁ Ροντόλφο Ρενιέρ, ὁ Ἐτορε Σταμιπίνι, ὁ Ἀκίλε Λόρια, ὁ Ἀνίπαλε Παστόρε: ἄνδρες μέ διαφορετική μόρφωση καί πνευματικό προσανατολισμό, θετικιστής ἀκόμα ὁ Λόρια, εὐαίσθητος στήν πατριδολατρία ὁ Πακιόνι, πολύ κοντά στούς νέους ἑπαναστάτες ὁ Φαρινέλι, φιλελεύθεροι οἱ Ρουφίνι καί Ἐνάουντι. Σ' αὐτή τήν ποικιλία τῶν κατευθύνσεων, ἡ σφραγίδα πού μποροῦσε ν' ἀφήσει τό πανεπιστήμιο ἦταν περισσότερο μεθοδολογική παρά ἰδεολογική.

Θυμᾶμαι μιά αἴθουσα στό ἰσόγειο, μπαίνοντας ἀριστερά ἀπό τό προαύλιο, ὅπου συγκεντρωνόμασταν πάντα ὅλοι, νέοι ἀπό διάφορες σχολές καί διαφορετικές ἀντιλήψεις, ἐνωμένοι ἀπό τήν κοινή ἀνησυχία τῆς ἀναζήτησης τοῦ δρόμου μας — γράφει ὁ Τολιάτι —. Ἐκεῖ ἓνα φωτεινό μυαλό, ὁ Ἀρτούρο Φαρινέλι, διάβαζε καί σχολίαζε τούς κλασικούς τοῦ γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ. . . Ἦταν μιά καινούργια ἠθική ἐκείνη πού αὐτός μᾶς δίδασκε, πού εἶχε ὑπέρτατο νόμο τῆ βαθιά εἰλικρίνεια μέ τούς ἑαυτούς μας, τήν ἄρνηση τῶν συμβιβασμῶν, τήν αὐταπάρνηση γιά τό σκοπό στόν ὁποῖο ἀφιερώνουμε τήν ὑπαρξή μας.

Ἦδη διαφαίνεται μιά ἄδη τοῦ χαρακτήρα τοῦ Γκράμοι. Οἱ πανεπιστημιακές σπουδές εἶχαν ἀρχικά σάν ἀποτέλεσμα νά δξύνουν τό πνεῦμα ἔρευνας, τό γοῦστο τῆς ἀκρίβειας, δίνοντάς τους «τό ἔνδυμα τῆς αὐστηρῆς φιλολογικῆς πειθαρχίας» καί «τά ἐφόδια τῶν μεθοδικῶν ἐνδοιασμῶν», γιά τούς ὁποίους θά μιλήσει σ' ἓνα γράμμα ἀπό τῆ φυλακή. Θά πεῖ γιά τόν ἑαυτό του στά 1916:

Ἄπό τῆ μαθητεία του στό πανεπιστήμιο [αὐτός πού γράφει αὐτές τίς σημειώσεις] θυμᾶται μέ μεγαλύτερη ζωντάνια τά μαθήματα ἐκεῖνα πού ὁ δάσκαλος τόν ἔκανε νά νιώσει τῆ συνεχή

κοπιαστική εργασία της Ξρευνας μέσα από τούς αιώνες μέχρι να φτάσει στην τελειοποίηση της μεθόδου της. Για τις φυσικές επιστήμες π.χ., πόσο στοίχισε ή προσπάθεια για την πνευματική απελευθέρωση του ανθρώπου από τις προκαταλήψεις και τις α ριογί μεταφυσικές και φιλοσοφικές θεωρίες μέχρι να φτάσει στο συμπέρασμα ότι οι υδάτινες πηγές προέρχονται από μετεωρολογικά φαινόμενα και όχι από τη θάλασσα. Για τη φιλολογία, πώς φτάσαμε στην ιστορική μέθοδο μέσα από τις προσπάθειες και τὰ λάθη του παραδοσιακού εμπειρισμού και πώς π.χ. τὰ κριτήρια και οι πεποιθήσεις, που δόθηκαν τὸ Φραντσέσκο Ντέ Σάνκτις να γράφει τὴν ἱστορία τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, δὲν ἦταν παρά ἀλήθειες που διαπιστώθηκαν μετὰ ἀπὸ ἐπίπονες ἐμπειρίες και Ξρευνες. Ἦταν αὐτὸ τὸ πῶς ζωτικὸ μέρος τῆς μελέτης, αὐτὸ τὸ ἀναδημιουργικὸ πνεῦμα που μᾶς ἔκανε νὰ ἀφομοιώνουμε τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ δεδομένα, που μᾶς ἔλειωνε μέσα στὸ φλογερὸ ἐνθουσιασμὸ τῆς νέας πνευματικῆς ζωῆς'.

Τὸ πανεπιστήμιο ἦταν τότε τὸ μοναδικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νεαροῦ σαοδηνοῦ μετανάστη. Πέρα ἀπ' αὐτὸ σὺχναζε μόνο στὸν κύκλο τῶν συμπατριωτῶν του. Τούς συναντοῦσε σὲ μιὰ ταβέρνα δπου, διηγεῖται ἀστεεινόμενος ὁ Πιέρο Τσοῦκο*, «μαχαίρια και πηροῦνια, σκεῖη και ποτήρια ἦταν ἀλυσοδεμένα στὸ τραπέζι ἀπὸ τὸν ταβερνιάρη (προφανῶς γιὰ ν' ἀποφύγει τις κλοπές) που ἔδενε ἀπὸ τὰ πόδια στὴν ἄκρη τοῦ τραπέζιου ἀκόμα και τούς πελάτες, μὲ μιὰ μικρὴ ἀλυσίδα γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια». Στὸ φοιτητικὸ περιβάλλον ὁ Γκράμοσι δὲν εἶχε παρά λίγους φίλους: τὸν Τσέζαρε Μπέρτζερ, που εἶχαν διαγωνιστεῖ μαζί γιὰ τὴν ἱστοροφία τοῦ Ἰδρύματος Ἀμπέρτο, και δύο ἄλλους συμφοιτητές του, τὸν Καμίλο Μπέρα και τὸν Ἀντζελο Τάσκα, γιὸ ἐνὸς σοσιαλιστῆ ἐργάτη. Ὁ Τάσκα, ἕνα χρόνο μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ Γκράμοσι, ἦταν ὁ μόνος που ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν πολιτικὴ.

Τὸ Μάη τοῦ 1909, δεκαεφτάχρονος μαθητῆς ἀκόμα τοῦ λυκείου, εἶχε ἰδρύσει στὸ Τορίνο, μαζί μὲ τὸ Τζουζέπε Ρομίτα, και τὸ Τζίνο Καστάνιο, τὸ πρῶτο Fascio, που ἀνήκε στὴν ὁμοσπονδία τῆς Σοσιαλιστικῆς Νεολαίας τῆς Ρώμης. «Κάθε Κυριακὴ σχεδόν», θὰ γράψει, «ἐξεκινούσαμε μιὰ ομάδα κ ό κ κ ι ν ω ν π ο δ η λ α τ ῶ ν και βγάζαμε λόγους μπροστὰ σέ, σχεδόν πάντα, δῦσπιστους ἀγρότες». Ἦταν ἀκόμα διαποτισμένοι ἀπὸ τὸ θετικισμό: «Στὸν τριπλὸ φόρο που πληρώναμε, στὸ Δαρβίνο, στὸ Σπέν-

7. Avanti!, τοῦ Τορίνο. 29 Νοέμβρη 1916.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν Ciri, γελοιογράφου τοῦ L' Ordine nuovo, ἀπὸ τὴ Σαρδηνία κι αὐτός.

σερ και στο Μάρξ, ο τελευταίος έχανε». 'Αλλά σιγά σιγά απομακρύνονταν από το θετικισμό που κυριαρχούσε στη σοσιαλιστική ομάδα του Τορίνο. 'Αμφισβητούσαν το άριστοτεχνικό ύφος στη λογοτεχνία, έδιναν μεγαλύτερη σημασία στο περιεχόμενο απ' ό,τι στο αίσθημα. Καί το Σεπτέμβριο του 1912, στο έθνικό συνέδριο των νέων σοσιαλιστών, ο 'Αμαντέο Μπορντίγκα, ένας ναπολιτάνος φοιτητής του πολυτεχνείου, θά τους αποκαλέσει «κουλτουριάρηδες». Τό Fascio του Τορίνο ήταν στην ουσία ένας τόπος συνάντησης ανώριμων «ρομαντικών επαναστατών», ενθουσιωμένων αναγνωστών του La Voce του Πρετολίνι: νέων κυρίως που διέφεραν πολύ από τους σοσιαλιστές της παλιάς γενιάς. «Ήμασταν σχεδόν δλοι. . . αντίθετοι στον αντικληρικαλισμό τύπου Ποντρέκα, στον όποιο κατέληγε πολύ συχνά ό τοπικός σοσιαλισμός ειδικά, και σ' ένα έθνικό συνέδριο οι ομάδες μας έφτασαν να ψηφίσουν, μέ μεγάλη πλειοψηφία, μιá ημερήσια διάταξη που μπουκοτάριζε τό Asinoo». 'Ο Γκράμοσι στην αρχή είχε σχέσεις μέ τόν Τάσκα, έξω όμως από τό περιβάλλον της νεολαίας του Fascio.

Μέ τόν Τολιάτι, που πήγαινε στη Νομική και τότε δέν έπαιρνε ενεργητικά μέρος στην πολιτική, όπως ό Τάσκα, ανανεώθηκαν οι σχέσεις τους στην αρχή της άνοιξης του πρώτου έτους, μετά από ένα μάθημα ρωμαϊκού δικαίου του καθηγητή Τζοβάνι Πακιόνι: αυτός, όπως αναφέρουν οι Μαρτσέλα και Μαουρίσιο Φεράρα, αμερικέσ φορές αντί για μάθημα συζητούσε μέ τους φοιτητές όρισμένα θέματα που τους είχε ήδη προτείνει. 'Ο Τολιάτι διάλεξε τό θέμα της αυθεντικότητας ή μή της Δωδεκάδελτου του ρωμαϊκού νόμου και ύποστηρίξε τή θέση της αυθεντικότητας, κριτικάροντας τά έπιχειρήματα του Πάις και του Λαμπέρτ. 'Ηταν ή πρώτη του, τεκμηριωμένη μέ στοιχεία, αναμέτρηση μέ τό κοινό. 'Ο Γκράμοσι πήγε νά τόν άκούσει και θγαίνοντας ξανάρχισαν τή συζήτηση. «'Ηταν ή αρχή», θυμάται ό Τολιάτι, «μιās συζήτησης που ξανάκαναμε πολλές φορές, μέ άλλη μορφή, μέ πολύ περισσότερη πείρα και σέ άλλες περιστάσεις, πάνω στο αώνιο θέμα της Ιστορίας των ανθρώπων, πηγής όλων των πραγμάτων που πιστεύουν και μπορούν νά γνωρίζουν οι άνθρωποι». 'Ηταν οι μέρες που ή 'Ιταλία των πενήντα χρόνων, σαθρή στη νότιες περιοχές από τόν άναλφαβητισμό, τή φυματίωση, τή διαφθορά, τήν έμμεση καταπίεση και τους νεκρούς από άσντία, έμπαινε στον πόλεμο για νά φανεί πιό μεγάλη. 'Ανθρώπινες ζωές και πλούτη άφανίζονταν στην ξρημο. Καί καταντούσε άξιοκατάκριτος όποιος, μέ άρκετή σύνεση, για νά μήν πέσει στον άκρατο ένθουσιασμό του Κοραντίνι ή του Ντ' 'Ανούντσιο των χειρότερων στιγμών, ταύτιζε τό έθνικό γόητρο μέ λιγότερους άνέργους, μέ περισσότερα σχολεία και μέ τήν προκοπή του τόπου, που έπρεπε νά συντελεστεί μέσα στην 'Ιτα-

λία πρίν νά μεταφυτευθεῖ στήν Ἀφρική. Αὐτά τά λόγια, πού προέρχονταν ἀπό τή βαθιά γνώση τῶν προβλημάτων τῶν ἐρημιωμένων ἀγροτικῶν περιοχῶν, θεωροῦνταν τότε περιφρονητικά «κοικιακή οἰκονομία», χαρακτηριστικό κι αὐτό τῆς νοστορίας τους. Σ' αὐτό τό κλίμα ἄρχισαν οἱ δύο φοιτητές νά κάνουν παρέα. «Πρέπει νά πῶ», ὁμολογεῖ ὁ Τολιάτι, «ὅτι τότε, στά πρῶτα χρόνια τῆς νιότης του, ἡ ψυχική του κατάσταση ἦταν ὄχι μόνο περήφανα σαρδηνική, ἀλλά θά ἔλεγα σαρδηνιστική. Ἐτρεφε μιά βαθιά ἔχθρα, κοινή σέ ὄλους τούς σαρδηνούς, ἐναντίον τῆς ἀδικίας πού εἶχε ὑποστῆι τό νησί' καί αὐτό γινόταν μέσα του ἔχθρα γιά τούς Ἰταλοῦς καί τήν ἡπειρωτική Ἰταλία».

ἌΟ νεαρός Γκράμισι ἐκφραζόταν μέ μιά μεταφορά.

Πρέπει νά φανταστεῖτε τή Σαρδηνία — ἔλεγε — σάν ἓνα εὐφορο καί γόνιμο κάμπο, καί αὐτή τήν εὐφορία νά τρέφεται ἀπό μιά ὑπόγεια φλέβα νεροῦ πού ξεκινάει ἀπό ἓνα μακρινό βουνό. Ξαφνικά βλέπετε ὅτι ἡ εὐφορία ἐξαφανίζεται. Ἐκεῖ πού ἦταν τά πλούσια σιτηρά ὑπάρχει τώρα μόνο καμένο ἀπό τόν ἥλιο χορτάρι. Ἐσεῖς προσπαθεῖτε νά βρεῖτε τήν αἰτία τῆς συμφορᾶς, ἀλλά δέ θά τή βρεῖτε ποτέ ἂν δέ βγεῖτε ἀπό τά σύνορα τοῦ μικροῦ σας χωραφιοῦ, ἢ δέν προεκτείνετε τήν ἔρευνά σας μέχρι τό βουνό ἀπ' ὅπου κατέβαινε τό νερό, ἂν δέν καταλάβετε ὅτι κάμποσα χιλιόμετρα μακριά ἓνας κακοῦργος ἢ κάποιος ἐγwisτής ἔκοψε τή φλέβα τοῦ νεροῦ πού ἔτρεφε τήν πλούσια παραγωγή τοῦ χωραφιοῦ σας.

Ποῖός λοιπόν ἔκοψε τή φλέβα τοῦ νεροῦ; Ποῖός καταδίκαζε μ' αὐτό τόν τρόπο τή Σαρδηνία στή φτώχεια καί τήν ὀπισθοδρόμηση; Γιά νά συλλάβουμε βαθιά τή σημασία αὐτῆς τῆς εἰκόνας, καλό εἶναι νά διαβάσουμε τήν ἔκκληση πού ἔκανε τό '21 ἡ Ἀγροτική Διεθνῆς (Krestintern) στούς σαρδηνούς πού συνεδρίαζαν στό Μακομέρ. Τήν παρουσίασε ὁ Ρουτζέρο Γκριέκο, ἀλλά ἡ ἐμπνευση εἶναι τοῦ Γκράμισι. Ἡ ἔκκληση διαπιστώνει:

Ἡ Σαρδηνία... εἶναι κατά κάποιο τρόπο μιά ἀπό τίς πῶ πλούσιες περιοχές τῆς Ἰταλίας... ἔχει μεταλλεῖα σιδήρου, ἀργυρούχου μόλυβδου, χαλκοῦ, ἀντιμόνιου, ἀσβεστόλιθου: ὁ ὀρυκτός της πλοῦτος εἶναι ἀπό τούς πῶ πλούσιους καί ποικίλους τῆς Ἰταλίας. Περίπου τό ἓνα τέταρτο ἀπό τά βοσκοτόπια τῆς Ἰταλίας θρίσκειται στή Σαρδηνία. Ἡ βιομηχανία τῆς ἀλείας θά μποροῦσε νά συντελέσει στήν εὐημερία τῶν κατοίκων, τό ἴδιο καί ἡ βιομηχανία τῶν φελλῶν καί τῶν ἀλυκῶν... ἌΟ πληθυσμός τῆς Σαρδηνίας διαθέτει ἐπομένως στή γῆ του τίς οικονομικές δάσεις γιά κάποια εὐημερία.

Ἡ εἰκόνα ἴσως εἶναι ὑπερβολική. Ἀντικατοπτρίζει τίς τότε ἀντιλήψεις τοῦ νεαροῦ Γκράμι: πού πληγωμένος ἀπό τήν καταφανή φτώχεια τῆς ἀγροτικῆς καί τῶν μεσαιῶν τάξεων τοῦ νηοῦ του φυσικά ἀναρωτιόταν: ποῖος ἔκοψε τή φλέβα; Τά πρώτα χρόνια στό Τορίνο, ὁ φοιτητής ἔδινε τήν ἀπάντησιν πού εἶχε ὀρμιᾶσει στό νησί. «Σκεφτόταν τότε», γράφει ὁ Τολιάτι, «ὅτι ἡ Σαρδηνία ἔπρεπε νά ἀπολυτρωθεῖ μέ τήν πάλη ἐνάντια στήν ἡπειρωτική Ἰταλία καί ἐνάντια στους στεριανούς γιά τή λευτεριά, τήν εὐθυμερία καί τήν πρόοδό της». Ἀλλά ὡς αὐτές τίς αὐτονομιστικές διαθέσεις ἀνακατεῦνταν καί σαφῶς σοσιαλιστικές τάσεις πού διακρίνονταν ἀπό τότε κιόλας. Εἶναι πάλι ὁ Τολιάτι πού θυμᾶται ὅτι ἐδ᾽ Ἀντόνιο Γκράμι εἶχε ἤδη ἔρθει ἀπό τή Σαρδηνία σοσιαλιστής. Ἴσως ἦταν σοσιαλιστής περισσότερο ἀπό τό ἐπαναστατικό ἐνστικτο τοῦ σαρδηνοῦ καί ἀπό τόν ἀνθρωπισμό τοῦ νεαροῦ ἐπαρχιώτη διανοούμενου, παρ᾽ ἀπό ἕνα δικό του δλοκληρωμένο σύστημα σκέψης». Βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ σοσιαλισμός τοῦ νεαροῦ φοιτητῆ δέν εἶχε πολλά κοινά σημεῖα μέ τό σοσιαλισμό πού ἦταν τότε τῆς μόδας, ὅπου ἰδεολογικά κυριαρχοῦσε ἡ φιλοσοφία τοῦ θετικισμοῦ.

Εἶναι γνωστό — θά γράψει — ποιά ἰδεολογία διαδόθηκε ἀπό τούς προπαγανδιστές τῆς ἀστικῆς τάξεως στίς μάζες τοῦ Βορρά: — Ὁ Νότος εἶναι τό σιδερένιο βαρίδι στό πόδι πού ἐμποδίζει τά πιά γρήγορα θήματα στήν κοινωνική ἀνάπτυξιν τῆς Ἰταλίας: οἱ νότιοι εἶναι βιολογικά κατώτερα ὄντα, μισοβάρβαροι ἢ ἐντελῶς βάρβαροι ἀπό τή φύσιν τους: ἂν ὁ Νότος εἶναι καθυστερημένος, τό φταίξιμο δέ βρίσκεται στό καπιταλιστικό σύστημα ἢ σέ κάποια ἄλλη ἱστορική αἰτία, ἀλλά στή φύσιν πού ἔκανε τούς νότιους ἀκαμάτῆδες, ἀνίκανους, ἐγκληματίες, βάρβαρους, κατευναζοντας αὐτή τήν ἀστοργη ῥάτσα μέ τήν καθαρά ἀτομική ἐκρηξιν μεγάλων ταλέντων, πού εἶναι σάν ἔρημα φοινικόδεντρα σέ μιά ξερή καί ἄγονη ἔρημο. Τό σοσιαλιστικό κόμμα ἱστῆρε κατά μεγάλο μέρος φορέας αὐτῆς τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας μέσα στό προλεταριάτο τοῦ Βορρά.

Καί ἀκόμα:

Ὁ μέσος ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ τῆς βόρειας Ἰταλίας σκεφτόταν ὅτι, ἂν ὁ Νότος δέν προόδευε μετά τήν ἀπελευθέρωσιν ἀπό τά δεσμά πού ἔβαζε τό καθεστῶς τῶν Βορβάνων στή σύγχρονον ἀνάπτυξιν, αὐτό σήμαινε πῶς οἱ αἰτίες τῆς φτώχειας δέν ἦταν ἐξωτερικές, γιά νά τίς ἀναζητήσει στίς ἀντικειμενικές πολιτικο-οικονομικές συνθῆκες, ἀλλά ἐσωτερικές, ἔμφυτες στό λαό τοῦ Νότου, στή βιολογική ἀνικανότητα τῶν ἀνθρώπων, στή βαρβαρότητά τους, στή βιολογική τους κατωτερότητα. Αὐτές οἱ ἤδη διαδομένες γνώμες ἐδραιώθηκαν καί θεωρητικά ἀπό

τούς κοινωνιολόγους τοῦ θετικισμοῦ (Νιτσέφορο, Σέρτζι, Φέρι, Ὀράνο, κλπ.) κι ἔπαιρναν τὴ δύναμη τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας.

Μερικά χρόνια πρὶν εἶχε ἐκδοθεῖ ἓνα βιβλίο τοῦ Ἀλφρέντο Νιτσέφορο, μὲ πρόλογο Ἐνρίκο Φέρι, ὅπου ὑποστήριζε ὅτι ἀπὸ τὸ μέτρημα τοῦ κρανίου μερικῶν βοσκῶν τῆς Μπαρμπάτζα, στὴ Σαρδηνία, μεταξὺ Ὀργκόζολο, Ὀροῦνε καὶ Μπίτι, ἐντόπιζε μιὰ ἐγκληματικὴ περιοχὴ κατοικημένη ἀπὸ ἀνθρώπους πού, μαζὶ μὲ τὸ μητρικὸ γάλα, εἶχαν σχεδὸν βυζάξει τὸ βράκιλλο τῆς ἐγκληματικότητος.

Ὁ τοπικιστικὸς πατριωτισμὸς τοῦ σαρδηνοῦ φοιτητῆ πληγωνόταν ἀπὸ παρόμοιες θέσεις πού τίς συμμερίζονταν καὶ σοσιαλιστές συγγραφεῖς. «Μπορῶ νὰ τὸ πῶ μὲ πλήρη δεβαιότητα γιατί αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ θέμα τῶν πρώτων μας συζητήσεων ἐκεῖ, στὴν παλιά στοὰ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Τορίνο, ὅπου ἤρθαμε κι οἱ δύο ἀπὸ διαφορετικὰ λύκεια τῆς Σαρδηνίας», θὰ γράψει ὁ Τολιάτι, «Ὁ Γκράμισι ἀπέκρουσε μὲ ἀγανάκτηση τίς "ἐρμηνεῖες" πού κυκλοφοροῦσαν ἔργα τῶν κοινωνιολόγων τῆς δεκάρας», πού κατανοῦσαν νὰ ταυτίζουν τίς αἰτίες τῆς φτώχειας καὶ τῆς καθυστέρησης μιᾶς ἰταλικῆς περιοχῆς μὲ τὰ «ἰδιαιτέρα φυσικὰ χαρακτηριστικά τοῦ λαοῦ τῆς». Σ' αὐτὸ ἴσως ὀφειλόταν ἡ ἀποξένωση τοῦ Γκράμισι, σέ κείνη τὴν πρώτη φάση τῶν πανεπιστημιακῶν του σπουδῶν, ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν σοσιαλιστῶν τοῦ Τορίνο, πού τότε εἶχε κυρίως συντεχνιακὴ καὶ «τοπικιστικὴ μορφή».

Ἄλλὰ ἤδη, κάτι ἀπὸ τὴ στάση του ἔκανε τὸν Ἀντζελο Τάσκα νὰ ἐλπίζει ὅτι γρήγορα θὰ τὸν εἶχε στὸ πλευρὸ του. Τὸ ἀποδεικνύει ἓνα ἐπεισόδιο. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔτους, ὁ Τάσκα χάρισε στὸ Γκράμισι τὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ «Πόλεμος καὶ εἰρήνη» μ' αὐτὴ τὴν ἀφιέρωση: «Στὸ συμφοιτητῆ — σήμερα — στὸ συναγωνιστῆ — ἐλπίζω — αὔριο». Ἡ ἀφιέρωση εἶναι τῆς 11 τοῦ Μᾶη 1912.

Μελετοῦσε γιὰ τίς πρώτες ἐξετάσεις. Εἶχε ἔξαντληθεῖ. Ἐγραφε στὸ σπίτι στίς 14 Μάρτη: «Δέ μπορῶ νὰ γράψω πιά, γιατί εἶναι δύο μέρες τώρα πού δέν αισθάνομαι πολὺ καλά, δέν ἔχω δρεξή γιὰ τίποτα, καὶ δέ μπορῶ νὰ σκεφτῶ τίποτα: δέ βλέπω τὴν ὥρα νὰ ἔρθω κοντά σας γιὰ νὰ ξεκουρασθῶ λίγο καὶ νὰ δῶ ἂν θὰ μοῦ περάσει αὐτός ὁ καταραμένος πονοκέφαλος πού μὲ βασανίζει μέρα νύχτα καὶ δέ μ' ἀφήνει οὔτε νὰ μελετήσω οὔτε νὰ κοιμηθῶ, ἔτσι λοιπὸν δέ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι κάνω πράγματι μιὰ εὐχάριστη ζωή». Λογάριαζε νὰ δώσει ἐξετάσεις σέ δύο μαθήματα. Ἐ-

9. Τὸ γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

γραψε: «Στις 6 'Ιούλη θά δώσω τό δεύτερο μάθημα καί στίς 15 θά φύγω γιά τίς λατρευτές παραλίεσ τήσ Σαρδηνιάσ». Δέν κατάφερε όμως νά δώσει κανένα μάθημα καί επέστρεψε στή Γκιλάρτσα αφήνοντας τά μαθήματα γιά τή φθινοπωρινή περίοδο.

Είχε καί οικονομικές στεναχώριεσ. Σκέφτηκε νά κερδίσει λίγα χρήματα δίνοντας ιδιαίτερα μαθήματα. Θυμάται ὁ Πεπίνο Μαμέλι, ἀπό τή Γκιλάρτσα.

Στήν τελευταία τάξη τοῦ γυμνασίου εἶχα μείνει μετεξεταστέοσ στά λατινικά καί τά ἑλληνικά, καί μιά πού ὁ Νίνο εἶχε ἐπιστρέψει στό χωριό γιά τίς διακοπές, πῆγα σ' αὐτόν γιά ἰδιαίτερα μαθήματα. Εἶχε μιά ἐξαιρετική μεταδοτικότητα. Πάντα μοῦ ἔκανε τίς ἐρωτήσεις σέ διάλεκτο καί μετά σχολίαζε τίς ἀπαντήσεις μου. Αὐτόσ ὁ ἐντελῶσ φιλικόσ τρόποσ πού δίδασκε τά ἑλληνικά καί τά λατινικά μ' ἔκανε νά αἰσθάνομαι ἀνετα. Μετά ἀναγκαστήκαμε νά διακόψουμε. Ἔπρεπε νά συνέλθει ἡ ὑγεία του καί γιά λίγο καιρό πῆγε γιά μπάνια στή Μπόζα Μαρίνα.

Στίσ ἀρχέσ τοῦ φθινοπώρου τοῦ '12, ὁ Γκράμοσι ἦταν καί πάλι στό Τορίνο. Πῆρε ἕνα σπίτι στό κέντρο, στήν ὁδó Σάν Μαρτίνο ἀρ. 33, ὡσ οἰκότροφοσ ἑνός «σχεδιαστή κεντημάτων», τοῦ Κάρλο Γκρμπτόντο, ὅπωσ βλέπουμε ἀπό ἕνα ἐπιστολόχαρτο μέ τυπωμένη ἐπιγραφή: «Δραπέτευσα κυριολεκτικά ἀπό τό σπίτι πού ἔμενα πρῶτα, γιατί ἡ ζωή μου ἦταν ἀνυπόφορη κι ἔπessa χωρίσ νά τό καταλάβω σ' ἕνα ἄλλο χειρότερο ἀπ' ὅπου θά ἔφενγα εὐχαρίστωσ ἄν ἔβρισκα ἕνα σίγουρο μέρος: ἀλλά γιά νά βρῶ κάτι καλύτερο θά πρέπει νά ξοδέψω ἀρκετά καί αὐτό εἶναι ἀδύνατο»¹⁰. Ἡ ὁδó Σάν Μαρτίνο βγαίνει στήν ὁδó Πάδου, καί στήν προέκτασή της, ἑκατό μέτρα περίπου πέρα ἀπό τήν ὁδó Πάδου, ὑψώνεται ἡ Μόλε Ἄντονελιάνα. Στόν ἀριθμό 14 αὐτοῦ τοῦ δρόμου, στόν ἡμιόροφο, κατοκοῦσε ὁ Ἄντζελο Τάσκα.

Στίσ 4 Νοέμβρη τοῦ 1912 ἔδωσε τό μάθημα τῆσ γεωγραφίασ παίρνοντας τριάντα στίσ 12 ἑλληνική καί λατινική γραμματική, πού πῆρε εἰκοσιεπτά, καί γλωσσολογία: ἀπό τό Μπάρτολι πῆρε τριάντα μέ ἔπαινο.

Μέ τόν καθηγητή τῆσ γλωσσολογίασ συνέχισε νά συνεργάζεται γιά πολύν καιρό, ἀκόμη καί μετά τίς ἐξετάσεισ. Δυό βδομάδεσ μετά ἔγραφε στήν Τερεζίνα γιά νά πληροφορηθεῖ «ἄν ὑπάρχει στή διάλεκτο Iogudogese ἡ λέξη ramentile καί ἄν σημαίνει πάτωμα. Ἄν ὑπάρχει ἡ φράση: *omine de pore* πού ἔπρεπε νά σημαίνει ἀνθρώποσ μέ κύροσ. Ἄν ὑπάρχει ἡ λέξη: *su rigone* πού ἔπρεπε νά

10. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

έννοει ένα μέρος της ζυγαριάς, και αν υπάρχει, ποιό είναι αυτό το μέρος... Αν στη διάλεκτο *campidanese* λέγεται *piscadrici* αντί *pescatrice* ή αν αυτό είναι το όνομα κάποιου θαλασσινού πουλιού κλπ. Μετά από μήνες, το Μάρτη του '13, ρωτούσε πάλι την Τερεζίνα «αν υπάρχει στη διάλεκτο *logudorese* ή λέξη *pus*, όχι "rust" ή "rustis", με την έννοια του μετά. Αν υπάρχει *puschena* και τί σημαίνουν: *portigale* (*porticato*?) *poiu* και *poiolu*. Φαινόταν να γίνει ένας καλός γλωσσολόγος. «Μιά από τις μεγαλύτερες τ ύ - ψ ε ι ς της ζωής μου, σαν άνθρωπος των γραμμάτων», θά γράψει, «είναι ή βαθιά λύπη πού προκάλεσα στον αγαπημένο μου καθηγητή Μπάρτολι του πανεπιστημίου του Τορίνο, γιατί πίστευε ότι εγώ θά ήμουν ο αρχάγγελος πού θά **κ α τ α τ ρ ό π ω ν ε** δριστικά τούς νεογραμματικούς».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Βρισκόμαστε στο Μάρτη του 1913: ο Αντόνιο Γκράμισι, είκοσιδύο χρονών, ήταν στο δεύτερο έτος της Φιλοσοφικής. Είχαν αρχίσει ήδη να επιβαρύνουν τη ζωή της χώρας οι συνέπειες της έκστρατειάς στη Λιβύη και από αυτό υπέφεραν για άλλη μιά φορά οι κατώτερες τάξεις. Έτσι ανάμεσα στους πολλούς, που έπρεπε να πληρώσουν το υψηλό τίμημα για ένα πόλεμο που οι ίδιοι δε θέλησαν, ή άνησυχία διαδιδόταν άστραπιαία. Στις 19 του Μάρτη στο Τορίνο 6.500 εργάτες αυτοκινητών εγκατέλειψαν τα εργοστάσια. Άπειλήθηκαν με απόλυση όσοι δε θά παρουσιάζονταν στη δουλειά ως τις 25, αλλά τό μέτωπο δε διασπάστηκε. Αντί να ανεβούν τά σκαλιά της Φιάτ, της Σπά, της Λάντσια, οι εργάτες μαζεύονταν τώρα κάθε πρωί, πέρα από τόν Πάδο, στο πάρκο Μικελότι, όπου συγκεντρώνονταν ο Μπρούνο Μπουότσι και οι συνδικαλιστές ηγέτες και γινόταν ανταλλαγή ειδήσεων, αποφάσιζαν μέρα με τή μέρα τί έπρεπε να κάνουν, με τήν αδιάκοπη συνεργασία θάσης και ήγεσίας. «Τίς πρώτες μέρες», θυμάται ο Τζίνο Καστάνιο, «τό δήμα των ομιλητών ήταν ένα τραπέζι, δανεικό από μιά ταβέρνα τής περιοχής. Αργότερα μερικοί τολμηροί σύντροφοι βρῆκαν κάτι σανίδια και φτιάξαν μιά μικρή στέρεη εξέδρα κάτω από μερικά μεγάλα πλατάνια, αυτά ήταν τά σκηνικά και τά παρασκήνια». Πέρασε δλος ο Άπριλης, πέρασε και ο Μάης. Οι βιομήχανοι αντιστέκονταν, ή σύμπτωση κι ή συνοχή των εργατών δε διασπάστηκε και οι μεγάλες συγκεντρώσεις στο πάρκο Μικελότι ήταν τώρα πιά κάτι τό συνηθισμένο, θά λέγαμε, και τό σημαντικότερο ίσως γεγονός στή ζωή τής πόλης. Ο Γκράμισι είχε έντυπωσιαστεί απ' όλα αυτά.

Ορισμένες ώρες τό πρωί — διηγείται ο Τολιάτι — όταν βγαίναμε από τό μάθημα και από τήν αλλη πηγαίνοντας προς τίς στοές που οδηγούν στον Πάδο, συναντούσαμε ομάδες ανθρώπων διαφορετικών από μᾶς που έπαιρναν εκείνο τό δρόμο. Τό πλήθος κατευθυνόταν προς τό ποτάμι και τά γύρω από τίς

δχθες του πάγκα... Πηγαίναμε και μεις εκεί ακολουθώντας αυτούς τους ανθρώπους' ακούγαμε τις συζητήσεις τους, μιλούσαμε μαζί τους, ένδιαφερόμασταν για τόν άγώνα τους. 'Από πρώτη ματιά φαίνονταν διαφορετικοί από μιάς τούς φοιτητές' σάν νά ήταν άλλοι άνθρωποι. "Όμως δέν ήταν.

'Η άπεργία έληξε θριαμβευτικά στις 23 'Ιούνη, μετά από 96 μέρες άγώνα. 'Ο Γκράμσι ήταν ακόμα εκείνη τήν εποχή ξένος στή σοσιαλιστική όργάνωση' όχι όμως άδιάφορος γι' αυτό πού συνέβαινε.

Συνέχιζε νά ζει άπομονωμένος. Τόν ταλαιπωρούσε ή κλονισμένη ύγεια του. 'Η ανάπαυση τό καλοκαίρι στή Γκιλάρτσα και τή Μπόζα Μαρίνα δέν έφερε μεγάλα άποτελέσματα. Τό κρύο, ό υποσιτισμός, ή προσπάθεια νά μελετά γιά νά μή χάσει τήν ύποτροφία του 'Ιδρύματος, ήταν οι αίτιές τής σωματικής κατάπτωσης πού έφτασε στό άπροχώρητο. Καί ή μοναξιά επιδεινώνει τήν κατάσταση. Διαφορετικός από τούς άλλους έξαιτίας τής άναπηρίας του, μέ λίγες φιλικές σχέσεις, τόσο στό πανεπιστημιακό περιβάλλον όσο κι έξω άπ' αυτό, ό νεαρός σαρδηνός μέ τήν εύαίσθητη ίδιωσηγραφία έδειχνε άπρόθυμος γιά τίς εύκολες φιλιές και έκανε παρέα μόνο μ' ένα δυό συναδέλφους. Είχε σχέσεις και μέ τό Ματέο Μπάρτολι, τόν καθηγητή τής γλωσσολογίας, και έμεναν μαζί ώρες κάτω από τίς στοές του Κόρσο Βιντσάλιο, όπου ήταν τό σπίτι του δάσκαλου, μιλώντας κυρίως γιά τή γλωσσολογία. Κατά τ' άλλα ή ζωή του Γκράμσι ήταν άσκητική, μέ όλες τίς πιθανές στερησεις. Δέν πήγαινε σέ θεάματα, δέν τόν έβλεπαν στά καφενεία. Δυό πράγματα μόνο δέ στερήθηκε ποτέ του: τά τσιγάρα και τά βιβλία. "Όπως στό Σαντουλουσουέρτζου, όταν πήγαινε στό γυμνάσιο, πουλούσε ένα μέρος από τίς προμήθειές του γιά νά αγοράζει βιβλία, έτσι και τώρα, σκόρπιζε τίς 70 λιρέτες τής ύποτροφίας. 'Ηταν ικανός νά μείνει χωρίς χρήματα γιά ν' αγοράσει τά βιβλία πού τόν ένδιέφεραν. Μιά φορά στό Τορίνο, όταν ήταν στό δεύτερο έτος, αγόρασε μία σειρά βιβλίων πού άφορούσαν τή Σαρδηνία από τή βιβλιοθήκη ενός μαρκησιου Μπόιλι, πού οι κληρονόμοι του ήθελαν νά ξεφορτωθούν τά βιβλία μέ σαρδηνικά θέματα. 'Η σειρά περιλάμβανε, μαθαίνουμε από ένα γράμμα του, τό «Ταξίδι στή Σαρδηνία» του 'Αλμπέρτο Λαμάρμωρα, τήν «'Ιστορία τής Σαρδηνίας» και τή «Νεώτερη Ιστορία τής Σαρδηνίας από τό 1773 ως τό 1799» του Τζουζέπε Μάνου κι «ένα δεμένο χοντρό τόμο (πολύ χοντρό, τουλάχιστο 10 κιλά), πού περιέχει μία συλλογή μέ όλους τούς χάρτες του βασιλείου τής 'Αρμπόρεα». 'Αποροφημένος μέ αυτού του είδους τ' άναγνώσματα, προτιμούσε και πάλι νά περνά τίς ελεύθερες ώρες του στις αίθουσες του πα-

νεπιστημίου, ακόμα και άλλων σχολών. Γράφει ο Τολιάτι: «Τόν συναντούσα παντού, μπορώ να πω, εκεί όπου υπήρχε ένας καθηγητής, Ικανός να μās δια φωτίσει πάνω σε μιά σειρά ουσιαστικών προβλημάτων, στον Ένάνουντι, στον Κιρόνι, στο Ρουφίνι. Θυμάμαι ότι στά θαυμάσια έκεινα μαθήματα, όπου ο Φραντσέσκο Ρουφίνι ανέπτυξε τις καινούργιες αντιλήψεις των σχέσεων μεταξύ εκκλησίας και κράτους. . . ο Άντόνιο Γκράμοσι ήταν παρών στην αίθουσα και παρακολουθούσε με μεγάλη προσοχή».

Ή σωματική και νευρική του κατάπτωση δέ μπορούσε να οδηγήσει τις πνευματικές του άνησυχίες. Άλλά ήταν καταβεβλημένος, λίγο άποκομμένος από τή ζωή. Τώρα δέν άπαντούσε ούτε στά γράμματα των δικών του. Στίς 6 Μάη 1913 ή μητέρα του του έγραψε: «Πολυγαπητέ μου, αυτή είναι ή τέταρτη φορά που σου στέλνω γράμματα και κάρτες και στεναχωριέμαι πολύ που τόσο καιρό δέν παίρνω νέα σου. Δέν ξέρω πιά τί να σκεφτώ, μήπως είσαι άρρωστος; . . . Άν δέ μου άπαντήσεις άμέσως, θ' άναγκαστώ ν' άπευθυνθώ στο Ίδρυμα. Περιμένω μ' άγωνία». Τόν Ίούλη ο Γκράμοσι ζήτησε από τή Γραμματεία του Ίδρυματος Κάρλο Άλμπέρτο να λάβουν υπόψη τήν κλονισμένη υγεία του και χωρίς να δώσει έξετάσεις γύρισε στη Γκιλάρτα.

Ήταν τό καλοκαίρι των πρώτων με διευρυμένη ψηφοφορία εκλογών. Στή Σαρδηνία ο άγώνας έναντίον των ελεύθερων συναλλαγών έφτανε τώρα στο μεγαλύτερο σημείο τής έντασης. Τόν είχαν θρέψει οι έκασταίεις έναντίον του προστατευτικού συστήματος που είχαν αναλάβει ή La Voce του Πρετσολίνι, ή L' Upi-ta του Σαλθέμινι και ή Riforma sociale. Γιά να δδηγήσει αυτό τον άγώνα στο πεδίο τής άμεσης δράσης εργαζόταν ένας νεαρός διανοούμενος από τό Νούορο, ο Άτίλιο Ντεφένου, που τήν προηγούμενη χρονιά είχε πάρει τό πτυχίο του από τό πανεπιστήμιο τής Πίζας με τή διπλωματική του εργασία πάνω στη «Μαρξιστική θεωρία τής καπιταλιστικής συγκέντρωσης». Με πρωτοβουλία του είχε δημιουργήσει στο νησί μιά Όμάδα δράσης και προπαγάνδας έναντίον του προστατευτικού συστήματος. Ένα μανιφέστο τής Όμάδας, γραμμένο από τό Ντεφένου και έναν άλλο νεαρό δημοσιογράφο, τό Νικολό Φαντσέλο, δημοσιεύθηκε στις άρχές του Αυγούστου σε μερικές τοπικές έφημερίδες και στις 28 Αυγούστου 1913 στο τεύχος 35 τής La Voce. Τό υπέγραψαν, έκτός από τους Ντεφένου και Φαντσέλο, ο Τζίνο Κοραντέτι, γραμματέας του Συνδικάτου των σιδηροδρομικών και του Έργατικού Κέντρου του Κάλαρι· ο καθηγητής Μάσιμο Στάρα, γραμματέας του Έργατικού Κέντρου του Σάσαρι (καθηγητής του Γκράμοσι για μικρό διάστημα στο Σαντουλουσουέρτζου)· ο καθηγητής Τζοβάνι Σάνα που, μαζί με τόν Άντόνιο Γκρατσιαντέτι, θά είναι ο συντάκτης τής εισή-

γησης για τό «'Αγροτικό ζήτημα» στό II Συνέδριο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τό Μάρτη τοῦ 1922 στή Ρώμη· ὁ Φραντσέσκο Ντόρε, μέλλον λαϊκός βουλευτής· καί δυό νεαροί φιλοδημοκρατικοί δικηγόροι, ὁ Πιέτρο Μαστίνο ἀπό τό Νούορο καί ὁ Μικέλε Σάμπα ἀπό τό Σάσαρι. Στό μανιφέστο διατύπωναν γιά ἄλλη μιὰ φορά τή διαμαρτυρία ἐνάντια στό καθεστῶς τοῦ προστατευτικοῦ συστήματος, στό ὁποῖο ὁ Ντεφένου καί οἱ φίλοι του ἀπέδιδαν «τή στασιμότητα τῆς ἀνάπτυξης, τήν αὔξηση τῆς ἀνέχειας καί τήν ἀνεργία τῶν ἐργατικῶν μαζῶν, τήν ἀκρίβεια τῶν τροφίμων, τήν ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου, τή μετανάστευση». «Γιά νά εὐνοηθοῦν μερικές βιομηχανίες, πού ἡ ἐμπειρία ἀπέδειξε ὅτι δέν εἶχαν ἀνάγκη προστασίας ἢ ὅτι ἦταν τελειῶς ἀνίκανες νά ἐπιζήσουν καί ν' ἀναπτυχθοῦν χωρὶς αὐτή», συνέχιζε τό μανιφέστο, «καταδικάστηκε ἡ οἰκονομία τοῦ Νότου στόν ἄθλιο μαρασμό»: εἰδικά ἡ οἰκονομία τῆς Σαρδηνίας πού καταστράφηκε κατά κύριο λόγο «ἀπό τοὺς ὑψηλοὺς δασμούς πού αὐξάνουν τεχνητὰ τήν τιμὴ τῶν προϊόντων, τῶν μηχανημάτων καί τῶν μέσων παραγωγῆς» καί στή συνέχεια ἀπό «τά ἐμπόδια πού ἔβαλαν στήν ἐξαγωγή καί στό ἐμπόριο τῶν καλύτερων προϊόντων τῆς, στά ζῶα, στό κρασί, στό λάδι, στά φρούτα, στά τυριά», πού τοὺς ἔκλεισαν τό δρόμο γιά τό ἐξωτερικό ἐπεὶδῆ «τό ἰταλικό προστατευτικό σύστημα προκαλεῖ τά ἀντίποινα τῶν ἄλλων κρατῶν (φτάνει νά θυμηθοῦμε τό κλείσιμο τῆς γαλλικῆς ἀγορᾶς στό ἀνητρό ἐμπόριο τῶν ζῶων καί τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων τῆς Σαρδηνίας)». Τό μανιφέστο ζητοῦσε τέλος τήν ἠθική καί οἰκονομική συμπαράσταση τῶν προοδευτικῶν σαρδηνῶν γιά ὅλες τίς πρωτοβουλίες τῆς Ὁμάδας. Ἄπό τή Γκιλάρτσα ὁ Γ'κράμοσι ἔγραψε στή La Voce. Τό ἄρθρο του, πού ἐπιδοκίμαζε τίς θέσεις τῆς Ὁμάδας γιά τήν προπαγάνδα ἐναντίον τοῦ προστατευτικοῦ συστήματος, δημοσιεύτηκε στό τεῦχος 41 τῆς 9 Ὀκτώβρη 1913. Ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ὁ νεαρός σαρδηνός φοιτητῆς ἀποδεχόταν, μέ μιὰ δημόσια δέσμευση, τίς θέσεις γιά μιὰ πολιτική μάχη.

Στό μεταξὺ ὁ προεκλογικός ἀγώνας φούντωνε. Στίς 26 Ὀκτώβρη θά ψήφισαν γιά νά ἐκλέξουν 12 βουλευτές καί ἦταν καί ἡ μεγάλη καινοτομία τοῦ νέου νόμου πού γιά πρώτη φορά θά πῆγαιναν στίς κάλπες οἱ ἀναλφάβητοι· ἔτσι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκλογέων στή Σαρδηνία ἀνέβαινε ξαφνικά ἀπό 42.000 σέ 178.000: μιὰ αὔξηση 136.000 ἐκλογέων πού μποροῦσε νά προκαλέσει σχεδόν σεισμό. «Ἦταν διαδομένη ἡ κρυφὴ πεποιθήση», θά γράψει ὁ Γ'κράμοσι, «ὅπως ὅλα θ' ἄλλαζαν μετὰ τήν ψηφοφορία, πῶς θά γινόταν πραγματικὴ κοινωνικὴ παλιγγενεσία: τουλάχιστον ὡς πρὸς τή Σαρδηνία». Στήν πραγματικότητα ὅμως ποιά ἦταν ἡ κατάσταση;

Ἄνάμεσα στά τέλη τοῦ 1911 καί τίς ἀρχές τοῦ 1913, οἱ σοσια-

λιστικές οργανώσεις είχαν κάνει ένα βήμα πίσω αντί να προχωρήσουν μπροστά. Ήλειπαν τά μέσα και τά στελέχη. Μερικοί ηγέτες με εξαιρετικές ικανότητες, όπως ο Τζουζέπε Καβαλέρα, είχαν αποχωρήσει από απελπισία. Άκόμα και στά μεγαλύτερα κέντρα, όπως στό Κάλιαρι π.χ., ή σοσιαλιστική οργάνωση και τό Έργατικό Κέντρο είχαν κλείσει τίς πόρτες τους'. Σ' αυτό τό κενό από τήν έλλειψη πρωτοβουλίας, χωρίς καμιά οργάνωση μέχρι τήν προπαραμονή τών εκλογών και συνεπώς από πολύ καιρό χωρίς προετοιμασμένους πολιτικά πυρήνες, πού θά μπορούσαν νά γίνουν κέντρα προπαγάνδας τών νέων ιδεών ανάμεσα στις αναλφάβητες μάζες, ή δουλειά λιγοστών έξελοντών, πού ρίχτηκαν τήν τελευταία στιγμή νά στήσουν ένα μίνιμουμ οργάνωσης τώρα πού οι εκλογές πλησίαζαν, ήταν έργο πολύπλοκο. «Οι εργάτες, ένενήντα φορές στίς εκατό, μās άκούνε χωρίς νά καταλαβαίνουν τίποτα», παραδεχόταν μελαγχολικά τό προλεταριακό εβδομαδιαίο *Il Risveglio dell' isola*. Άλλά έφταιγαν βασικά οι εργαζομένοι γι' αυτό; Ή πρέπει νά τ' αποδώσουμε κατά μεγάλο μέρος και στό άνέτοιμο τών νέων ηγέτων, πού είχαν αποκοπεί από τήν ψυχολογία τής μάζας και ήταν αιχμάλωτοι λίγων αδύνατων επιχειρημάτων; Μπορεί νά πεί κανείς ότι ο σοσιαλισμός στή Σαρδηνία εκείνη τήν έποχή υπάκουε περισσότερο στό *Asino* του Ποντρέκα παρά στό Μάρξ. Τό κυριότερο γνώρισμά του ήταν ο χυδαίος αντικληρικαλισμός τών καταγωγών. Στό τεύχος τής 6 'Ιούλη 1913, αναφερόμενο σ' έναν έκτος νόμου ληστή από τό Σάραμπους, τό *Il Risveglio dell' isola* έγραφε: «Άν ο Τραμάτζου ήταν πίο κακούργος απ' ό,τι είναι, άγριος μέχρι ν' άγγίζει τά δρια του καννιβαλισμού, θηριώδης μέχρι τήν ύπερβολή, έμείς θά τόν προτιμούσαμε και πάλι περισσότερο από τούς παπάδες». Δυό σοσιαλιστές από τό Ντομουσονόδας, ο Φραντσέσκο Σάμπα και ο Τζουζέπε Όνις, είχαν διωχτεί από τό Κόμμα, «ο πρώτος γιατί είχε βοηθήσει τόν παπά στή λειτουργία και ο δεύτερος γιατί είχε χτυπήσει τίς καμπάνες τής εκκλησίας στή γιορτή του 'Αη - Γιάννη» (αυτή ήταν ή επίσημη αιτιολογία). Οι μαχητικοί ηγέτες ήταν ή μειοψηφία. Έκείνο τό φθινόπωρο του '13 ήταν ύποψηφιοι τρεις σοσιαλιστές: ο Τζουζέπε Καβαλέρα (πού κλήθηκε γι' αυτό τό λόγο από τή Τζένοβα, όπου είχε έγκατασταθεί) στήν εκλογική περιφέρεια τής 'Ιγκλέζιας, ο Τζίνιο Κοραντέτι στό Κάλιαρι και ο Μάσιμο Στάρα στό Σάσαρι. Έξάλλου, γιά πρώτη φορά έμπαιναν στόν άγώνα δυό άλλοι καινούργιοι άνθρωποι: ο ρεφορμιστής Φελίτσε Πορτσέλα στό

1. Ένας οικελός σιδηροδρομικός, πού είχε μεταταθεί στή Σαρδηνία, ο Τζίνιο Κοραντέτι, ένόψει τών νέων εκλογών, θά ξανάνοιγε τόσο τά γραφεία τών σοσιαλιστών όσο και τό Έργατικό Κέντρο.

Όριστάνο και ο καθολικός Φραντσέσκο Ντόρε στο Νούορο. Μέ πού τρόπο ή διευρυμένη ψηφοφορία θά έβγαζε από τή μέση τά παλιά τσιράκια του Τζολίτι;

Ό φόβος ανάμεσα στους συντηρητικούς μεγάλωνε. Μέχρι τότε, όπως θά γράφει ο Γκράμοσι, κοί έκλογές γίνονταν πάνω σε πολύ γενικά ζητήματα, γιατί οι βουλευτές αντιπροσώπευαν προσωπικές και τοπικιστικές θέσεις και όχι θέσεις εθνικών κομμάτων. Κάθε ψηφοφορία έμοιαζε να είναι έκλογή για μία συντακτική συνέλευση και συγχρόνως έκλογή για μία λέσχη κυνηγών». Δέν υπήρχε πολεμική πάνω σε ιδέες. Ή ψηφος άγοραζόταν, ύφαρπαζόταν μέ τήν άπειλή ή τή ραδιουργία των δημόσιων λειτουργών ή όφειλόταν σε κάποιο ρουσφέτι. Και οι τοπικές φατρίες αντιμάχονταν ή μία τήν άλλη άδιαφορώντας για τήν πολιτική τοποθέτηση των ύποψηφίων, πού βέβαια ήταν εύμετάβλητη, αντικαθιστώντας τον ιδεολογικό διάλογο μέ τό διασυρμό, τή σκοτοφάνια, τον έμπαιγμό*. Τώρα, μέ τή σχεδόν καθολική ψηφοφορία, έπιβαλλόταν μία άλλαγή στις μεθόδους (όσω και μερική). Τό να δωροδοκήσει κανείς όλους τους ψηφοφόρους, πού τώρα είχαν τετραπλασιαστεί, κόστιζε άρκετά άκριβά. Και ύστερα ένα πολιτικό λόγο, όραίο ή άσκημο, οι σοσιαλιστές τον έκαναν, έπομένως οι αντίπαλοι ήταν άναγκασμένοι να τον άντικρούσουν μ' έναν άλλο. Άλλά μέ ποιόν; Διάλεξαν τό λόγο τής φοβέρας. Μία φοβέρα πού διοχετευόταν σιγά σιγά στις έκκλησίες, στους μικρούς έμπόρους, στους ιδιοκτήτες μιας σπιθαμής γής (δμως ιδιοκτήτες, σύμφωνα μέ τή ριζωμένη αντίληψη)· ο φόβος του πηδήματος στο σκοτάδι.

Τελικά ήθε ή ώρα να ξεκαθαριστεί ή κατάσταση. Για πολλά χρόνια συντηρητικοί βουλευτές, πού είχαν αποκλειστεί από κάποιο ύπουργείο, έφημερίδες πού ύποστήριζαν αυτούς τους βουλευτές και έφημερίδες μέ λαϊκή άπόκλιση, δήμαρχοι όπαδοί του όργανισμένου μέ τό Σονίνο και τό Λουτζάτι τοπικού πολιτικού άρχηγού, και δήμαρχοι πού αντιμετώπιζαν προβλήματα έξαιτίας τής άδιαφορίας των κυβερνήτων, κτηματίες έξοργισμένοι από τήν καταπιεστική φορολογία, εργάτες και άγρότες, πού δέν άντεχαν πιά έξαιτίας των μισθών πείνας και του συνεχώς αύξανόμενου τιμάριθμου, βρέθηκαν πλάι πλάι στο ίδιο μέτωπο, στο μέτωπο των τοπικών διεκδικήσεων. "Ότι τά αίτια τής διαμαρτυρίας ήταν διαφορετικά, πολλές φορές και άντιφατικά, μία πού ή άπελπισία του πεινασμένου άγρότη και ή όργή του αποκλεισμένου από τήν κυβέρνηση του Σονίνο ή του Λουτζάτι βουλευτή δέν είχαν τίποτα τό κοινό, ήταν κάτι πού δέν τό καταλάβαιναν όλοι και όπωσδήποτε κανείς δέν

2. *Έξάλλου, αν άνακάλυπταν ότι ένας πολιτικός άντρας είναι καρατάς, όλα γίνονταν εύκολα*, σχολιάζει και πάλι ο Γκράμοσι.

έβλεπε τά έπακόλουθα. Χτυπούσαν τίς κυβερνήσεις καί, σέ κείνη τήν ατμόσφαιρα τοῦ τοπικοῦ γιακωβινισμοῦ, συγγέονταν ἡ περιστασιακή μνησικακία τῶν ἀπισθοδρομικῶν καί ἡ επαναστατική ὀρμή τῶν καταπιεζόμενων, παρόλο πού ἄλλο ἦταν ἡ δίκαιη δυσσαρέσκεια τῶν ρακένδυτων μαζῶν καί ἄλλο τό ἄπλό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐκδήλωση ἐκείνης τῆς δυσσαρέσκειας μέ σκοπό τήν ἀνατροπή μιᾶς κυβέρνησης, ὄχι γιατί ἦταν ἀνίκανη ἀλλά γιατί δέ συμμετεῖχε σ' αὐτή ὁ πολιτικός «φεουδάρχης». Ἡ ἀπειλή πού προερχόταν ἀπό τήν εἴσοδο στό ἐκλογικό σκηνικό τῶν κατώτερων τάξεων χάραξε τελικά μιᾶ διαχωριστική γραμμή στά συμφέροντα πού πρῶτα ἐμοιαζαν κοινά κάτω ἀπό τό κάλυμμα ἑνός ἀμφισθητούμενου πατριωτισμοῦ. Ἔτσι ξεκαθαρίστηκε λοιπόν ἡ κατάσταση μέ τίς ἐκλογές τοῦ '13: ἀπό τό ἕνα μέρος βρέθηκαν οἱ ὁμάδες τῶν συντηρητικῶν, ἀπό τ' ἄλλο οἱ ἐργαζόμενοι. Μακριά λοιπόν ἀπό τήν παλιά διφορούμενη κοινή πατριωτική μάχη, ὑπῆρχαν τώρα δύο σαφῶς διαχωρισμένες παρατάξεις: δέ μποροῦσε νά γίνει σύγκυση.

Ὁ στόχος τῶν σαρδηνῶν κτηματιῶν ἄλλαξε: δέν ἦταν πιά στόχος ἡ κυβέρνηση, μέ τήν ἀποία τώρα δια πῆγαιναν μέλι γάλα, ἀλλά οἱ σοσιαλιστικές ὀργανώσεις. Οἱ κτηματίες εἶχαν χρησιμοποιήσει καί τή λαϊκή δυσφορία γιά νά ρίξουν τίς κυβερνήσεις πού δέν τοῦς εὐνοοῦσαν καί μ' αὐτό τό σκοπό μόνο εἶχαν ὑποστηρίξει ἀκόμα καί μερικές πρωτοβουλίες τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων. Τώρα, πού ξαφνικά ἀνατράπηκε τό σύστημα τῶν συμμαχιῶν, χρησιμοποιοῦσαν τήν κυβέρνηση, τοῦς περιφερειακοῦς ὑπαλλήλους καί τή δελεαστική ἱκανότητα τῶν χρημάτων τους, γιά νά πολεμήσουν τήν ὀργανωμένη πρωτοπορία τῶν κατώτερων τάξεων. Τό ἄλλοθι τοῦ πατριωτισμοῦ, τόσο χρήσιμο πρὶν στό πεδίο μιᾶς προσχεδιασμένης τακτικῆς, ἔμπαινε τώρα στήν ἄκρη. Καινούργια θέματα κυκλοφοροῦσαν στίς ἐφημερίδες τῆς ἀρχουσας τάξης: τό μοιρολόι γιά τοῦς νέους, πού ἡ ἴδια ἡ ἀρχουσα τάξη ἔστειλε νά πεθάνουν στή Λιβύη, ἡ ἀμέριστη ὑποστήριξη τῆς αὐξησης τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, ἡ ἐπικρότηση τῶν σφαγῶν τῶν ἀπεργῶν ἐργατῶν, οἱ οικονομικές διεκδικήσεις, πού παρουσιαζόνταν σάν προσπάθεια διατάραξης τῆς «εἰρήνης μεταξύ κεφαλαίου καί ἐργασίας», καί τά γενναία, τά ἀστρονομικά, τά μυθώδη χρηματικά ποσά, πού ἡ φιλική κυβέρνηση προόριζε γιά τά δημόσια ἔργα τῆς φίλης πιά Σαρδηνίας.

Γύρω ἀπό τοῦς κυβερνητικούς ὑποψήφιους συσπειρώθηκαν δ-λες οἱ ἀντισοσιαλιστικές δυνάμεις. Στήν Ἰγκλέζιας, ὅπου ἦταν πιθανή ἡ ἐκλογή τοῦ Τζουζέπ Καβαλέρα, ὁ ὑποψήφιος τῶν μεταλλευτικῶν ἐταιριῶν, Ἐρμίνιο Φεράρις, ἀπέσυρε τήν ὑποψηφιότητά του, ὥστε οἱ ψῆφοι τῆς δεξιᾶς νά πᾶνε στό Τζουζέπε Ραντάτσιο: αὐτός, παλιός δηλωμένος ἀντικληρικός, εὐνοήθηκε ἀκόμα

καί από τήν ἐκκλησία, πού απέσυρε τό non expedit. Οἱ μεταλλωρύχοι μέ τό νά ἐκφράσουν μόνο, στήν προεκλογική ἐκστρατεία, διαφορετική γνώμη ἀπό κείνη τοῦ ἀφεντικοῦ ἔχαναν τή θέση τους. Τό νά ὀργανωθοῦν ἦταν ἐγκλημα. Στό Μοντεπόλι 19 ἀπό τοὺς 24 ἀμαξάδες ζήτησαν τή μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας πού ἀνέρχονταν σέ 16 ὥρες τή μέρα, καί αὐξηση μισθοῦ πού ἦταν 2,60 λιρέτες τήν ἡμέρα. Δέν ἀνῆκαν σέ καμιά ὀργάνωση. Ἄλλά καί μόνο τό γεγονός ὅτι εἶχαν ὑπογράψει τήν αἴτηση 19 ἄτομα, ἔφτανε στή διεύθυνση γιά νά χαρακτηρίσει τήν πρωτοβουλία «συνωμοσία» καί γιά τιμωρία ὁ «ἀρχισυνωμότης», δηλαδή ἐκεῖνος πού ὑπέγραψε πρῶτος, ἀτολύθηκε. Παντοῦ ἡ πάλη διεξαγόταν πάνω σ' αὐτό τό πεδίο τῆς δεσποτικῆς μισαλλοδοξίας. Καί οἱ κυβερνητικοί ὑποψήφιοι ὑποστηρίζονταν ἀνοιχτά ἀπό τίς ἐφημερίδες καί τίς νομαρχίες. Τό δημοτικό συμβούλιο τοῦ Σεραμάνα διαλύθηκε ἀπό τίς ἀρχές μόνο καί μόνο ἐπειδή διευθυνόταν ἀπό τό σοσιαλιστή Κουρέλι. «Οἱ δίκες ἐναντίον τοῦ Κοραντέτι μας», τόνιζε τό σοσιαλιστικό περιοδικό, «δέ μετριοῦνται πιά... Ἐποκίνηση στό μίσος τῶν τάξεων, στόν ἐμφύλιο πόλεμο, περιφρόνηση τῶν θεσμῶν, παραβίαση τῆς δικαιοσύνης... Δέν ὑπάρχει τεῦχος τοῦ Risveglio πού νά μὴν κρίνεται ἔνοχο». Μαζί μέ τοὺς ἰσχυροὺς ὀικονομικοὺς παράγοντες, τοὺς βασιλικούς ἐπιτρότους, τήν ἀστυνομία, εἶχαν ἐπιστρατευτεῖ καί οἱ καταπιεστικοὶ ὀργανισμοὶ ὅλων τῶν ἄλλων τομέων τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, πού ἀσκοῦσαν ἐπίδραση στή ζωή τοῦ πολίτη, γιά νά ὑποστηρίξουν τοὺς ὑποψήφιους τοῦ Τζολίτι. Καί ὁμοῦς κάτι καινούργιο συνέβαινε. Στήν Ἰγκλέζιας βγήκε ὁ σοσιαλιστής Καβαλέρα, στό Ὀρισάνο ὁ ρεφορμιστής Πορτσέλα, στό Νούορο ὁ Ντόρε. Αὐτό ἦταν μιά ἀποφασιστικὴ ἐμπειρία στή ζωή τοῦ Ἀντόνιο Γκράμισι.

Ἀπὸ τῆ Γκιλάρτσα ἔγραψε ἕνα μακροσκελές γράμμα στό φίλο καί συνάδελφο Ἄντζελο Τάσκα.

Ἐντυπωσιάστηκε — ὁμολογεῖ ὁ Τάσκα — ἀπὸ τήν ἀλλαγὴ πού προκάλεσε, σέ κείνο τό περιβάλλον, ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν στίς ἐκλογές, παρόλο πού αὐτές δέν ἤξεραν καί δέ μπορούσαν νά χρησιμοποιήσουν γιά τό συμφέρον τους τό καινούργιο ὄπλο. Αὐτό τό γεγονός καί ὁ προβληματισμός πάνω σ' αὐτό ἔκαναν ὀριστικά σοσιαλιστὴν τὸ Γκράμισι. Ὅταν ἐπέστρεψε στό Τορίνο, στήν ἀρχὴ τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους, ἐπιβεβαιώθηκα γιά τήν ἀποφασιστικὴ δύναμη πού εἶχε πάνω του αὐτὴ ἡ ἐμπειρία.

Ἀσφαλῶς οἱ ἐκλογές ἀποκάλυψαν στό Γκράμισι πόσο ψεύτικη ἦταν ἡ παλιὰ σαρδηνικὴ διαμαρτυρία, στήν ὁποία εἶχε προσχωρήσει πρὶν μερικὰ χρόνια κι ἔφτανε μάλιστα νά πιστεύει ὅτι ἔπρεπε

ενά παλέψουν γιά τήν ἔθνική ἀνεξαρτησία τοῦ νησιού». Τώρα τό παλιό σύνθημα «Στή θάλασσα οἱ στεριανοί», τοῦ φαινόνταν καθαρή ἀνοησία. Ναί, κάμποσα χιλιόμετρα μακριά ἕνας κακούργος ἤ ἕνας ἐγωιστής ἔκοψε τή φλέβα τοῦ νεροῦ πού ἔτρεφε τήν εὐφορη Σαρδηνία». Ἄλλά ποιός; Ποιός εἶχε κόψει τή φλέβα; Ποιός εἶχε καταδικάσει τή Σαρδηνία στή φτώχεια καί τήν ἀπισθοδρομία; Ἦταν πράγματι ὁ λ ὀ κ λ η ρ η ἡ ἡπειρωτική Ἰταλία;

Στό νεαρό σαρδηνό φοιτητή ἄρχισε νά ξεκαθαρίζει ἡ ἰδέα πώς οἱ πραγματικοί καταπιεστές τῶν ἀγροτῶν, τῶν μικρῶν ἰδιοκτητῶν, τῆς μεσαίας ὑπαλληλικῆς τάξης τοῦ νησιού καί δλων τῶν φτωχῶν τάξεων τοῦ Νότου δέν ἦταν οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες μαζί μέ τίς πλούσιες τάξεις τοῦ Βορρά, ὅπως πίστευε μέχρι τώρα, ἀλλά οἱ πλούσιοι τοῦ Βορρά μέ τίς ἀντιδραστικές σαρδηνικές ομάδες, μέ τίς ἀντιδραστικές ομάδες δλόκληρου τοῦ Νότου. Νά λοιπόν, ἐκεῖ ἔπρεπε ν' ἀναζητηθοῦν αὐτοὶ πού ἔκοψαν τή φλέβα νεροῦ πού τροφοδοτοῦσε πρὶν τή Σαρδηνία. Ναί, ἦταν ἐκεῖ, σέ κάμποση ἀπόσταση ἀπό τό βιομηχανικό προλεταριάτο, πού γιά 96 μέρες, ἀπό τό Μάρτη ὡς τόν Ἰούνιο, ἀγωνιζόταν στό Τορίνο.

Θυμᾶται ὁ Τάσκα: «Ἀπό κελὴ τήν ἐποχή, οἱ σχέσεις τοῦ Γκράμισι μέ τό σοσιαλιστικό κίνημα ἦταν κυρίως σχέσεις μέ τοὺς νέους τοῦ Fascio "Centro"».

Όταν γύρισε στο Τορίνο, αρχές Νοέμβρη του '13, για τό τρίτο έτος, ό Άντόνιο Γκράμισι έπρεπε νά δώσει εξετάσεις σέ όλα τά μαθήματα του δευτέρου. Άλλαξε και πάλι σπίτι, από τόν αριθμό 33 μετακόμισε στό 14 τής οδού Σάν Μάσιμο, στή λαϊκή πολυκατοικία όπου έμενε και ό Άντζελο Τάσκα. Η χήρα μητέρα του φίλου και συμφοιτητή του Καμίλο Μπέρα αποφάσισε νά νοικιάσει ένα δωμάτιο. Η πολυκατοικία έχει μιά μεγάλη έσωτερική αύλή μέ στοές στις τέσσερις πλευρές και δυό εισόδους, μιά από τήν οδό Σάν Μάσιμο και μιά από τόν αριθμό 8 τής πλατείας Καρλίνα. Ο Γκράμισι πήγε στόν τελευταίο δροφο. Θά έμενε εδώ, σάν μοναδικός οικότροφος τής χήρας Μπέρα, σχεδόν επί έννέα χρόνια, μέχρι τό ταξίδι στή Ρωσία, τό Μάη του 1922.

Μελετούσε μέ κόπο. Στις διακοπές δέν είχε συνέλθει από τή νευρική εξάντληση. Τώρα καλό θά ήταν ν' άλλαζε έντελώς ζωή, μέ καλύτερη διατροφή, θεραπεία και απόλυτη ήρεμία. Ούτε σκέψη όμως για διαφορετική ζωή, αφού δέ διέθετε χρήματα. Έπιπλέον, δέ μπορούσε ν' αναπαυθεί και ν' αφήσει τίς εξετάσεις, μέχρι νά συνέλθει κάπως, γιατί αυτό σήμαινε ότι έχανε τήν ύποτροφία του Ίδρύματος Κάρλο Άλμπέρτο, πολυτέλεια πού ό ίδιος δέ μπορούσε νά επιτρέψει στόν εαυτό του. Ήδη ό πατέρας μέ ταπεινώσεις και στερήσεις τής οικογένειας κατόρθωνε μέ τό ζόρι νά του στείλει μικροποσά για νά συμπληρώνει τίς 70 μηνιαίες λιρέτες του Ίδρύματος. Νά συνέχιζε τίς σπουδές μέ έξοδα του πατέρα θά ήταν αδύνατο. Στή Γκιλάρτσα τά εισοδήματα τής οικογένειας εξακολουθούσαν νά είναι πενιχρά, μέ μόνη τή διαφορά ότι τώρα είχαν ένα στόμα λιγότερο. Τό Δεκέμβρη του 1911, μόλις ό Μάριο συμπλήρωσε τά δεκαοκτώ, κατατάχθηκε έθελοντής στό σώμα των ποδηλατιστών. Από τούς άλλους ό Κάρλο ήταν δεκάξι χρονών, μικρός ακόμα για νά επιδιώξει μιά μόνιμη θέση ό μόνος εργαζόμενος, ό Τζενάρο, πού δούλευε ακόμα στό εργοστάσιο παγοποιίας των Μαρτζουίλο στό Κάλιαρι, μπορούσε μόνο μιά ελάχιστη βοήθεια νά προσφέρει στους δικούς του, γιατί έπρε-

πε νά συντηρηθεῖ κι αὐτός. Ὁ κύριος Τσιτσιλο λοιπόν ἦταν ἀναγκασμένος νά ἀντιμετωπίσει τίς ἀνάγκες τῶν τεσσάρων παιδιῶν στό σπίτι καί τοῦ Ἀντόνιο στό Τορίνο μέ τόν πενιχρό μισθό τοῦ γραφειᾶ στό κτηματολόγιο. Γι' αὐτό ὁ Ἀντόνιο βασανιζόταν ἀπό τήν ἰδέα ὅτι μποροῦσε νά χάσει τήν ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος, ἂν δέν ἔδινε κανονικά τίς ἐξετάσεις.

Πείσμως. Ἀλλά ἡ θέληση δέν ἔφτανε. Ἐγραψε στόν πατέρα:

Σοῦ γράφω μέ τήν ὀργή καί τήν ἀπελπισία στήν ψυχή: σήμερα ἦταν μιά μέρα πού θά τή θυμῶμαι γιά ἀρκετό καιρό καί δυστυχῶς δέν τέλειωσε ἀκόμα. Εἶναι ἀνώφελο, ἔδω κι ἕνα μήνα προσπαθῶ λυσοαλέα, πρὸς αὐτή τή μεριά καί μέ ὀργή μάλιστα αὐτές τίς τελευταῖες μέρες, ἀλλά τώρα πιά, μετά ἀπό μιά σπαρακτική κρίση, τ' ἀποφάσισα: δέ θέλω νά ἐπιδεινώσω τήν κατάστασή μου: καί δέ θέλω νά χάσω ἐντελῶς ὅ,τι μπορῶ ἀκόμα νά περισώσω. Δέ θά δώσω ἐξετάσεις, γιατί εἶμαι μισότρελος, ἡ βλάκας, ἡ ἐντελῶς ἡλίθιος, δέν ξέρω ἀκόμα καλά, δέ θά δώσω ἐξετάσεις γιά νά μήν καταστραφῶ τελείως... Ἀγαπητέ μου μπαμπά, μελετῶ ἕνα μήνα σάν σκυλί καί δέν κατάφερα παρά νά νιώθω ἰλιγγους, ἀνυπόφορους πονοκεφάλους καί ἕνα εἶδος ἐγκεφαλικῆς ἀναμίας πού μοῦ παίρνει τό κεφάλι, μέ τρελαίνει ὥρα μέ τήν ὥρα, χωρίς νά ἠσυχάζω οὔτε ὀρθιος, οὔτε ξαπλωμένος στό κρεβάτι, οὔτε καταγῆς ὅπου κυλιέμαι μερικές στιγμές σάν μανιακός... Χθές ἡ σπιτονοικοκυρά κάλεσε ἕνα γιαντρός καί μοῦ ἔκανε μιά ἡρεμιστική ἔνεση: τώρα παίρνω ὄπιο, ἀλλά ἐκτός ἀπό τήν τρεμουλίλα πού συνεχίζεται, ἔχω τήν ἔμμνη ἰδέα τῆς καταστροφῆς πού ὀρθώνεται μπροστά μου χωρίς σωτηρία. Ἐνας συνάδελφος μέ ἔπεισε: καί θά δῶ ἂν θά καταφέρω τίποτε: θά παρουσιάσω ἕνα πιστοποιητικό γιαντροῦ καί πιθανῶς ἡ ἐπιτροπή τῶν καθηγητῶν νά μοῦ ἀφήσει τήν ὑποτροφία καί νά μοῦ ἐπιτρέψει νά δώσω ἐξετάσεις τό Μάρτη¹.

Τοῦ τό ἐπέτρεψαν. Τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ἐπαρχιῶν ἀσχολήθηκε μέ τό θέμα του στή συνεδρίαση τῆς 19 Φλεβάρη 1914. «Ὁ Ἀντόνιο Γκράμισι», διαβάζουμε στά πρακτικά πού δημοσιεύθηκαν γιά πρώτη φορά ἀπό τό Ντομένικο Τζουκάρο, «ἀδέ μπόρεσε νά δώσει ἐξετάσεις ἐξαιτίας μιᾶς σοβαρῆς ἀσθένειας ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν ἰατρική δεβαίωση τοῦ γιαντροῦ Ἀλάζια, ἀπ' ὅπου προκίπτει ὅτι ὁ κύριος Γκράμισι ὑποφέρει ἀπό βαριά νεύρωση... Ὁ νέος δήλωσε στή Γραμματεία ὅτι θά παρουσιαστεῖ στίς ἐξετάσεις τῆς φθινοπωρινῆς περιώ-

1. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

δου πού θά παραταθοῦν ὡς τό Μάρτη». Εἶχε λοιπόν μιά «βαριά νευρώση»: ἡ ἀρρώστια δικαιολογοῦσε ἀπολύτως τήν ἀπουσία του ἀπό τίς ἐξετάσεις. Τό πιστοποιητικό τοῦ γιατροῦ Ἰλάζια διωξ δέν τοῦ ἐξασφάλισε τήν ἀμέριστη ἐπιείκεια τοῦ Ἰδρύματος. Τοῦ ἐπιβλήθηκε ἐπὶ ποινῇ τῆς προσωρινῆς διακοπῆς τῆς ἐπιχορήγησης, γιά νά τοῦ καταβληθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου», δριζε τό Διοικητικό Συμβούλιο, «δταν θά περνοῦσε στήν παράταση τῆς φθινοπωρινῆς περιόδου τά ὀφειλόμενα μαθήματα τῶν ἑλληνικῶν, τῆς σύγχρονης ἱστορίας καί ἀκόμα ἓνα ἄλλο προαιρετικό μάθημα». Ἔτσι, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἡ ἀνάπαυση ἔπρεπε νά ἦταν τό πρῶτο του μέλημα γιά νά θεραπεύσει τή νευρώση, ὁ νεαρός ὑποχρεώθηκε νά ριχτεῖ μέ τά μούτρα στά βιβλία, καί μάλιστα μέ δύσκολες οικονομικές συνθῆκες, ἐξαιτίας τῆς προσωρινῆς διακοπῆς τῆς μνημιαίας ἐπιχορήγησης. «Σέ θερμοπαρακαλῶ», τοῦ ἔγραψε ὁ πατέρας στίς 26 Νοέμβρη, «νά μὴ κουράζεσαι πολύ, γιατί αὐτό εἶναι ἡ κύρια αἰτία τῆς ἀρρώστιας σου καί σκέψου ὅτι θρῖσκεσαι πολύ μακριά ἀπό μᾶς καί κανεῖς δέ μπορεῖ νά ἔρθει κοντά σου». Μέ μιά λαμπρή θέληση, ὁ Ἀντόνιο κατόρθωσε νά ὑπερνικήσει τήν κρίση. Στίς 28 Μάρτη 1914 ἔδωσε ἐξετάσεις στήν ἠθική φιλοσοφία παίρνοντας 25· μετά, στίς 2 Ἀπρίλη, πέρασε τή σύγχρονη ἱστορία μέ 27. Ἐτοιμαζόταν νά δώσει ἀκόμα ἓνα μάθημα, δταν τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ἐπαρχιῶν συνεδρίασε ξανά στίς 4 Ἀπρίλη. Ὁ Γκράμσι εἶχε ζητήσει ἀπό τό Συμβούλιο νά τοῦ χορηγήσει τό ἐπίδομα ἀμέσως μετά τίς ἐξετάσεις τοῦ τρίτου μαθήματος καί ἡ αἴτησή του ἔγινε δεκτή. Τό θέμα του τακτοποιήθηκε στίς 18 Ἀπρίλη δταν πέρασε καί τό μάθημα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μέ 24. Ἀπό τότε λοιπόν ξαναπῆρε τίς 70 λιρέτες τῆς ὑποτροφίας. Ἄλλά ἡ ἐξάντληση ἐκείνου τοῦ καιροῦ θά τοῦ ἄφηνε τά σημάδια της. «Ἐδῶ καί τουλάχιστον τρία χρόνια», θά γράψει στή Γκρατσιέτα πρὸς τό τέλος τοῦ '15, «δέν πέρασα μιά μέρα χωρίς πονοκέφαλο, ζάλη ἢ ἰλιγγους».

Ἡ ἐντατική μελέτη, γιά νά περάσει μέσα σέ λίγο χρόνο τά μαθήματα, ὑπῆρξε καί ἡ αἰτία πού τόν ἀπομάκρυνε, ἂν ὄχι δρι-στικά, τουλάχιστον προσωρινά ἀπό τούς λίγους φίλους τοῦ Τορίνο. Μόνο μετά τίς ἐξετάσεις ὁ Ἀντόνιο ξανάρχισε νά βλέπει, ὄλο καί πιό συχνά, τόν Ἀντζελο Τάσκα καί τόν Τολιάτι. Μπήκε στήν παρέα καί ἓνας πρωτοετής φοιτητής τῆς Νομικῆς, ὁ Οὐμπέρτο Τερατσίνι, πού ἦταν ὁ μικρότερος ἀπ' ὄλους (ὁ Γκράμσι ἦταν 23 χρονῶν, ὁ Τάσκα 21, ὁ Τολιάτι 21 καί ὁ Τερατσίνι 19). Ἀπό τούς τέσσερις — πού πέντε χρόνια ἀργότερα, δταν λήξει ὁ πόλεμος, θά ξαναβρεθοῦν ὄλοι μαζί στή σύνταξη τοῦ L' Ordine nuovo — μόνο ὁ Τάσκα καί ὁ Τερατσίνι ἀνέπτυσαν τότε πραγματική πολιτική δραστηριότητα σάν μέλη τῆς σοσιαλιστικῆς νεολαί-

πε νά συντηρηθεῖ κι αὐτός. Ὁ κύριος Τσιτσιλο λοιπόν ἦταν ἀναγκασμένος νά ἀντιμετωπίσει τίς ἀνάγκες τῶν τεσσάρων παιδιῶν στό σπίτι καί τοῦ Ἀντόνιο στό Τορίνο μέ τόν πενιχρό μισθό τοῦ γραφείου στό κτηματολόγιο. Γι' αὐτό ὁ Ἀντόνιο βασανίζεταν ἀπό τήν ἰδέα ὅτι μποροῦσε νά χάσει τήν ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος, ἂν δέν ἔδινε κανονικά τίς ἐξετάσεις.

Πείσωσε. Ἀλλά ἡ θέληση δέν ἔφτανε. Ἐγραψε στόν πατέρα:

Σοῦ γράφω μέ τήν ὀργή καί τήν ἀπελπισία στήν ψυχή: σήμερα ἦταν μιά μέρα πού θά τή θυμῶμαι γιά ἀρκετό καιρό καί δυστυχῶς δέν τέλειωσε ἀκόμα. Εἶναι ἀνώφελο, ἔδω κι ἓνα μήνα προσπαθῶ λυσσαλέα, πρὸς αὐτή τή μεριά καί μέ ὀργή μάλιστα αὐτές τίς τελευταῖες μέρες, ἀλλά τώρα πιά, μετά ἀπό μιά σπαρακτική κρίση, τ' ἀποφάσισα: δέ θέλω νά ἐπιδεινώσω τήν κατάστασή μου: καί δέ θέλω νά χάσω ἐντελῶς ὅ,τι μπορῶ ἀκόμα νά περισώσω. Δέ θά δώσω ἐξετάσεις, γιατί εἰμαι μισότρελος, ἢ βλάκας, ἢ ἐντελῶς ἡλίθιος, δέν ξέρω ἀκόμα καλά, δέ θά δώσω ἐξετάσεις γιά νά μήν καταστραφῶ τελείως... Ἀγαπητέ μου μπαμπά, μελετῶ ἓνα μήνα σάν σκυλί καί δέν κατάφερα παρά νά νιώθω ἰλιγγους, ἀνυπόφορους πονοκεφάλους καί ἓνα εἶδος ἐγκεφαλικῆς ἀναμίας πού μοῦ παίρνει τό κεφάλι, μέ τρελαίνει ὥρα μέ τήν ὥρα, χωρίς νά ἠσυχάζω οὔτε ὀρθιος, οὔτε ξαπλωμένος στό κρεβάτι, οὔτε καταγῆς ὅπου κυλιέμαι μερικές στιγμές σάν μανιακός... Χθές ἡ σπιτονοικοκυρά κάλεσε ἓνα γιαντρός καί μοῦ ἔκανε μιά ἡρεμιστική ἔνεση: τώρα παίρνω ὄπιο, ἀλλά ἐκτός ἀπό τήν τρεμούλα πού συνεχίζεται, ἔχω τήν ἔμμονη ἰδέα τῆς καταστροφῆς πού ὀρθώνεται μπροστά μου χωρίς σωτηρία. Ἐνας συνάδελφος μέ ἔπεισε: καί θά δῶ ἂν θά καταφέρω τίποτε: θά παρουσιάσω ἓνα πιστοποιητικό γιαντροῦ καί πιθανῶς ἡ ἐπιτροπή τῶν καθηγητῶν νά μοῦ ἀφήσει τήν ὑποτροφία καί νά μοῦ ἐπιτρέψει νά δώσω ἐξετάσεις τό Μάρτη¹.

Τοῦ τό ἐπέτρεψαν. Τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ἐπαρχιῶν ἀσχολήθηκε μέ τό θέμα του στή συνεδρίαση τῆς 19 Φλεβάρη 1914. «Ὁ Ἀντόνιο Γκράμισι», διαβάζουμε στά πρακτικά πού δημοσιεύθηκαν γιά πρώτη φορά ἀπό τό Ντομένικο Τζονκάρο, «ἐδέ μπόρεσε νά δώσει ἐξετάσεις ἐξαιτίας μιᾶς σοβαρῆς ἀσθένειας ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν ἰατρική θεβαίωση τοῦ γιαντροῦ Ἀλάζια, ἀπ' ὅπου προκίπτει ὅτι ὁ κύριος Γκράμισι ὑποφέρει ἀπό βαριά νεύρωση... Ὁ νέος δήλωσε στή Γραμματεία ὅτι θά παρουσιαστεῖ στίς ἐξετάσεις τῆς φθινοπωρινῆς περι-

1. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

δου πού θά παραταθοῦν ὡς τό Μάρτη». Εἶχε λοιπόν μιά «βαριά νεύρωση»: ἡ ἀρρώστια δικαιολογοῦσε ἀπολύτως τήν ἀπουσία του ἀπό τίς ἐξετάσεις. Τό πιστοποιητικό τοῦ γιατροῦ Ἀλάζια διως δέν τοῦ ἐξασφάλισε τήν ἀμέριστη ἐπιείκεια τοῦ Ἰδρύματος. Τοῦ ἐπιβλήθηκε «ἡ ποινή τῆς προσωρινῆς διακοπῆς τῆς ἐπιχορήγησης, γιά νά τοῦ καταβληθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου», δριζε τό Διοικητικό Συμβούλιο, «ὅταν θά περνοῦσε στήν παράταση τῆς φθινοπωρινῆς περιόδου τά δρεψιόμενα μαθήματα τῶν ἑλληνικῶν, τῆς σύγχρονης ἱστορίας καί ἀκόμα ἓνα ἄλλο προαιρετικό μάθημα». Ἔτσι, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἡ ἀνάπαυση ἔπρεπε νά ἦταν τό πρῶτο του μέλημα γιά νά θεραπεύσει τή νεύρωση, ὁ νεαρός ὑποχρεώθηκε νά ριχτεῖ μέ τά μούτρα στά βιβλία, καί μάλιστα μέ δύσκολες οικονομικές συνθῆκες, ἐξαιτίας τῆς προσωρινῆς διακοπῆς τῆς μηνιαίας ἐπιχορήγησης. «Σέ θερμοπαρακαλῶ», τοῦ ἔγραψε ὁ πατέρας στίς 26 Νοέμβριον, ἐνά μὴν κουράζεσαι πολύ, γιατί αὐτό εἶναι ἡ κύρια αἰτία τῆς ἀρρώστιας σου καί σκέψου ὅτι βροσκοεσαι πολύ μακριά ἀπό μᾶς καί κανεῖς δέ μπορεί νά ἔρθει κοντά σου». Μέ μιά λαμπρή θέληση, ὁ Ἀντόνιο κατόρθωσε νά ὑπερνικήσει τήν κρίση. Στίς 28 Μάρτη 1914 ἔδωσε ἐξετάσεις στήν ἠθική φιλοσοφία παίρνοντας 25· μετά, στίς 2 Ἀπριλῆ, πέρασε τή σύγχρονη ἱστορία μέ 27. Ἐτοιμαζόταν νά δώσει ἀκόμα ἓνα μάθημα, ὅταν τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ἐπαρχιῶν συνεδρίασε ξανά στίς 4 Ἀπριλῆ. Ὁ Γκράμοσι εἶχε ζητήσει ἀπό τό Συμβούλιο νά τοῦ χορηγήσει τό ἐπίδομα ἀμέσως μετά τίς ἐξετάσεις τοῦ τρίτου μαθήματος καί ἡ αἴτησή του ἔγινε δεκτή. Τό θέμα του τακτοποιήθηκε στίς 18 Ἀπριλῆ ὅταν πέρασε καί τό μάθημα τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μέ 24. Ἀπό τότε λοιπόν ξαναπῆρε τίς 70 λιρέτες τῆς ὑποτροφίας. Ἀλλά ἡ ἐξάντληση ἐκείνου τοῦ καιροῦ θά τοῦ ἀφῆνε τά σημάδια της. «Ἐδῶ καί τουλάχιστον τρία χρόνια», θά γράψει στή Γκρατσιέτα πρὸς τό τέλος τοῦ '15, «ὅδεν πέρασα μιά μέρα χωρίς πονοκέφαλο, ζᾶλη ἢ ἰλιγγους».

Ἡ ἐντατική μελέτη, γιά νά περάσει μέσα σέ λίγο χρόνο τά μαθήματα, ὑπῆρξε καί ἡ αἰτία πού τόν ἀπομάκρυνε, ἂν ὄχι ὀριστικά, τουλάχιστον προσωρινά ἀπό τούς ἴλιγγους φίλους τοῦ Τορίνο. Μόνο μετά τίς ἐξετάσεις ὁ Ἀντόνιο ξανάρχισε νά βλέπει, ὄλο καί πῶ συχνά, τόν Ἀντζελο Τάσκα καί τόν Τολιάτι. Μπήκε στήν παρέα καί ἓνας πρωτοετής φοιτητής τῆς Νομικῆς, ὁ Οὐμπέρτο Τερασίνοι, πού ἦταν ὁ μικρότερος ἀπ' ὄλους (ὁ Γκράμοσι ἦταν 23 χρονῶν, ὁ Τάσκα 21, ὁ Τολιάτι 21 καί ὁ Τερασίνοι 19). Ἀπό τούς τέσσερις — πού πέντε χρόνια ἀργότερα, ὅταν λήξει ὁ πόλεμος, θά ξαναβρεθοῦν ὄλοι μαζί στή σύνταξη τοῦ L' Ordine nuovo — μόνο ὁ Τάσκα καί ὁ Τερασίνοι ἀνέπτυσαν τότε πραγματική πολιτική δραστηριότητα σάν μέλη τῆς σοσιαλιστικῆς νεολαίας

ας στό Fascio. 'Ο Γκράμισι, αν και λιγότερο στρατευμένος (δπως και ο Τολιάτι, πού σύμφωνα μέ τόν Τάσκα ήταν πολυ περισσό-τερο άποροφημένος μέ τίς πανεπιστημιακές σπουδές), αλοθανόταν πολυ κοντά στους δυό φίλους του: είχαν κοινό τό ζωηρό ένδιαφέρον για τόν αντιθετικιστή και αντιμεταφυσικό Κρότσε, για τό Σαλθέμινι, πού συνέχιζε τή μάχη του έναντι των σοματειακων έκφυλισμων του σοσιαλισμου, και για τό νεαρό άρχιεπαναστάτη διευθυντή του Avanti! Μπενίτο Μουσολίνι*.

Είναι δύσκολο νά πεί κανείς, επειδή λείπουν τά συγκεκριμένα στοιχεία, αν εκείνη τήν εποχή, δηλαδή πριν από τό 1914, ο Γκράμισι ήταν ήδη γραμμένος στό Ιταλικό σοσιαλιστικό κόμμα. 'Ο Τολιάτι, σ' ένα γράμμα του στον 'Αλφόνσο Λεονέτι, τής 1ης 'Απριλη 1964, δηολογει:

"Όπως ξέρεις, έγώ γνώρισα τόν 'Αντόνιο τό φθινόπωρο του 1911, στό πανεπιστήμιο. Για μήνες και υήνες δέν κάναμε τίποτε άλλο από τό νά συναντιόμαστε και νά συζητάμε — σύμφωνα μέ τίς συνθήξεις του Γκράμισι, πού έσύ θυμάσαι πολυ καλά. Τώρα, απ' όλες τίς συζητήσεις προκύπτει, χωρίς καμιά άμφιβολία, ότι ο 'Αντόνιο είχε ήδη προσανατολιστεί σταθερά προς τίς σοσιαλιστικές ιδέες. 'Εξάλλου προς τά εκεί είχε προσανατολιστεί και όταν έμενε στό Κάλιαρι, όπου είχε έρθει σ' επαφή μέ τό τοπικό 'Εργατικό Κέντρο. 'Εκείνο πού δέ μπορώ νά προσδιορίσω είναι πότε ακριβώς γράφτηκε στό Ιταλικό σοσιαλιστικό κόμμα... 'Εγώ γράφτηκα τό '14' αλλά ο Γκράμισι είχε γραφτεί πύ νωρίς.

'Αναμφίβολα μπορούμε νά υποστηρίξουμε ότι ο «καινούργιος» Γκράμισι, ο «έθνικός» Γκράμισι γεννιόταν τότε.

Μένει ν' άποδείξουμε τίς φάσεις αυτής τής πνευματικής στροφής, τίς στιγμές τής φιλοσοφικής και μαρξιστικής ώριμανσης.

Τόσο ο Γκράμισι όσο και ο Τολιάτι — γράφουν οι Μαρτσέλα και Μαουρίτσιο Φεράρα — έγκατέλειψαν σύντομα και δριστικά

---

2. 'Ο Κρότσε παρουσίαζε τό Μουσολίνι ως λέξης: "... ένας άνθρωπος μέ πραγματικά επαναστατικό ταμπεραμέντο, κάτι πού λείπει από τους Ιταλους σοσιαλιστές, και μέ άνέλογη διορατικότητα, πού ένστερνίστηκε τήν άδιαλλαξία του άκαμπτου μαρξισμού, αλλά πού δέν ξέπεσε στό μάταιο άγώνα νά επαναφέρει τό σοσιαλισμό στην πρωτόγονη μορφή του, αντίθετα μέλιστα, άνοκτός, σαν νέος, σέ όλα τά σύγχρονα ρεύματα, προσπάθησε νά του δώσει νέο πνεύμα, χρησιμοποιώντας τή θεωρία τής θίας του Σορέλ, τήν ένόραση του Μπέρξον, τόν πραγματισμό, τό μυστικισμό τής δράσης, όλο τό βολονταρισμό πού από γρόνια όηήρχε στους πνευματικούς κύκλους και πού σέ πολλούς φαινόταν 'Ιδεαλισμός, απ' όπου και αυτός όνομάστηκε και μέ τή θέλησή του τόν όνόμαζαν "Ιδεαλιστή".

τό θετικισμό. . . Μοναδικό σημείο σταθερῆς ἀναφορᾶς ἔμενε ὁ Ἄντονιο Λαμπριόλα. Καί τὰ ἔργα του πού ἐξηγοῦν καί ἐμβαθύνουν τό μαρξισμό, τό κείμενο «Στή μνήμη τοῦ Μανιφέστου τῶν Κομμουνιστῶν», τὰ «Δοκίμια πάνω στήν ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας» καί «Συζητώντας περί σοσιαλισμοῦ καί φιλοσοφίας», τὰ διάβαζαν, τὰ ξαναδιάβαζαν, τὰ μελετοῦσαν, τὰ σχολίαζαν.

Ἔτσι τότε, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ἴσως. Εἶναι ἀναπόφευκτο ν' ἀναρωτιώμαστε μήπως ἀποδίδουμε στοὺς δύο νεαροὺς φοιτητὲς ἀναγνώσεις κειμένων μεταγενέστερης ἐποχῆς ἢ ἀμφιβολία γεννιέται ἀπὸ μιὰ ἀντικειμενικὴ διαπίστωση: σέ ἄλλα τὰ νεανικά κείμενα, ὁ Γκράμσι ἀναφέρει τὸ Λαμπριόλα μ ὀ ν ο μ ι ἄ φ ο ρ ἄ (στά 1918!). Νά καί μιὰ ἄλλη μαρτυρία: εἶναι τοῦ καθηγητῆ Ἄνιμπαλε Παστόρε, δασκάλου τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Διηγοῦνται ὅτι ὁ καθηγητὴς Μπάρτολι τοῦ παρουσίασε τὸ Γκράμσι μ' αὐτὲς τίς λέξεις: «Γέμισέ τον μὲ φιλοσοφία, γιατί τὸ ἀξίζει. Θά δεῖς ὅτι θά γίνει σπουδαῖος. Θέλει νά ἐμβαθύνει στή θεωρία τοῦ Μάρξ». Ἐκείνη τῆ χρονιά (1914 - 15 ἦταν τὸ τέταρτο ἔτος τῶν σπουδῶν του) ὁ καθηγητὴς Παστόρε παρέδιδε μαθήματα μὲ ἀντικείμενο τὴν κριτικὴ ἐρμηνεία τοῦ μαρξισμοῦ. Σ' αὐτὰ ξεπερνοῦσε τὴ «σταθερὴ» σὸ τρίτο σχῆμα Θέση — Ἀντίθεση — Σύνθεση ἀντίληψη τῆς χειρκελιανῆς διαλεκτικῆς, μ' ἕνα πρωτότυπο εὔρημα: «τὴν ἐπάση τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν στοὺς κόλπους τῆς Κοινωνίας πού εἶναι περίοδος ἀνάμεσα στή Θέση καί τὴν Ἀντίθεση».

Ὁ Γκράμσι κατάλαβε ἀμέσως τὴν καινοτομία κι ἔτσι εἶδε ν' ἀνοίγεται μπροστά του ἕνας καινούργιος δρόμος γιὰ τὴν κριτικὴ, τὴ σκέψη καί τὴν ἐπανάσταση. Τοῦ ἔκανα μερικά ἰδιαιτέρη μαθήματα. Ἡ προσοχὴ του ἦταν στραμμένη βασικά στὸν Κρότσε, ἀλλὰ δυσφοροῦσε ἤδη καί δὲν ἤξερε ἀκόμα πῶς καί γιατί ν' ἀπομακρυνθεῖ. . . Ἦθελε νά γνωρίσει τὴ διαδικασίαν διαμόρφωσης τῆς κουλτοῦρας γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐπανάστασης: τὴν ἀποφασιστικὴν πρακτικότητά τῆς θεωρίας. Ἦθελε νά μάθει πῶς ἡ σκέψη μᾶς σπρώχνει στή δράση (τεχνικὴ τῆς πνευματικῆς προπαγάνδας), πῶς ἡ σκέψη προκαλεῖ τὴν κίνηση, πῶς μπορούμε καί γιατί ἐνεργοῦμε μὲ τίς ἰδέες. Αὐτὲς ἦταν οἱ πρῶτες ἔντονες ἀνησυχίες πού τὸν ἐντυπωσίασαν. . . Ἄλλο σημαντικώτατο σημεῖο πού τὸν ὀδήγησε κοντά μου ἦταν ὁ προσανατολισμὸς μου στήν ἐμπειρικὴ λογικὴ, μὲ τίς ἐφευρέσεις τῆς τεχνικῆς, δηλαδή μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ homo sapiens σὸ homo faber, ἀπὸ τὸ λογικὸ στὸν κατασκευαστὴ, στὸν τεχνικό, σὸ μηχανικό, στὸν ἐργάτη πού διευθύνει τίς μηχανές: ἀπὸ τὴ διανοητικὴ στή χειρωνακτικὴ ἐργασία. Τέλος, σάν θαυμάσιος πραγματιστής, ὁ Γκράμσι προσπαθοῦσε κυρίως τὸ

τε νά καταλάβει καλά πῶς οἱ ἰδέες γίνονται
πρακτικές δυνάμεις.

Ξεθώριασε ἀργότερα ἡ ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ δασκάλου, πού μά-
λιστα τοῦ ἔδινε καί ἰδιαίτερα μαθήματα; Συχνά βλέπουμε σέ ἄρ-
θρα ἢ σέ σημειώσεις ἢ καί σέ γράμματα ἀπό τή φυλακή δι τὸ
Γκράμισι θυμόταν μέ στοργή ἄλλους καθηγητές, πού ἦταν κοντά
τους στά πανεπιστημιακά χρόνια, ὅπως τὸ Μπάρτολι καί τόν Κό-
σμο· δὲ συμβαίνει ὁμως τὸ ἴδιο μέ τόν Ἄνιπαλε Παστόρε, πού τὰ
μαθήματά του δέν εἶχαν ἴσως τόσο σημαντική ἐπίδραση στή μαρ-
ξιστική του διαμόρφωση ὅσο πάει ν' ἀποδείξει αὐτή ἡ ὄχι ἄμε-
ση μαρτυρία πού ἀναφέραμε. Ἡ ἐφημερίδα *La città futura* φα-
νερώνει ἀκόμα, στά 1917, τήν προσήλωση τοῦ Γκράμισι στόν ἱ-
στορικό ἰδεαλισμό τοῦ Κρότσε. Ἐπό δῶ δημιουργεῖται καί ἡ ἐν-
τύπωση τῆς σπουδῆς ὀρισμένων μαρτυριῶν ὡς πρός τὸ χρόνο τῆς
μαρξιστικῆς ὄρμιανσης τοῦ Γκράμισι· προχρονολογοῦν τίς πνευ-
ματικές ἐμπειρίες πού συναντᾶμε σίγουρα στόν ὄρμιο πιά Γκράμι-
σι.

Μποροῦμε νά ποῦμε, ὅσον ἀφορᾷ τὰ πανεπιστημιακά χρόνια,
δι τὴ πνευματική πορεία τοῦ Γκράμισι ἦταν διυαλή (τὸ «σαρδηνό»
Γκράμισι τόν διαδέχθηκε ὁ «ἔθνικός» Γκράμισι). Ὁ Γκομπέτι θά
πεῖ γι' αὐτόν δι «ἦρθε ἀπό τήν ὑπαιθρο γιά νά ξεχάσει τίς πα-
ραδόσεις του, γιά νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἀρρωστημένη κληρονο-
μιά τοῦ ἐπαρχιακοῦ ἀναχρονισμοῦ μέ μία ἐσωτερική καί ἀδυσώ-
πητη προσπάθεια πρός τόν ἐκουγχρονισμό τοῦ ἀνθρώπου τῆς πό-
λης» καί στό παρουσιαστικό τοῦ νεαροῦ νησιώτη θά δεῖ ἐτά ση-
μάδια αὐτῆς τῆς ἀρνησης γιά τήν ἀγροτική ζωὴ καί τήν ἐπιβο-
λή, τὴ σχεδόν βία, ἐνός προγράμματος πού δημιουργήθηκε καί
ἐμψυχώθηκε μέ τὴ δύναμη τῆς ἀτελεισίας, ἀπό τήν πνευματική
ἀνάγκη αὐτοῦ πού ἀπέκρουσε καί ἀπαρνήθηκε τὴ φυσική ἀθωό-
τητα. Καί ὁμως ὄχι. Ἐντίθετα μέ τὴν ὁμοιογένεια καί τὴν ἀνομοιο-
γένεια τοῦ καιροῦ του, ὁ Γκράμισι ἦταν ὁ μόνος πού ἔξφυγε
ἀπό τὴ συνηθισμένη διέξοδο: ἢ νά μείνει κλειστός γιά πάντα σέ
ἀναμφίβολα ζωντανές ἐμπειρίες, ὅπως εἶναι ἐκεῖνες τοῦ ἀνθρώ-
που πού μένει προσηλωμένος στήν πραγματικότητα τοῦ τόπου
του, ἀλλά ἀτελεῖς ὅταν τίς συγκρίνουμε μέ ἄλλες ἐμπειρίες (Ντε-
λέντα, Σάτα) ἢ νά ξεφύγει ἀπ' αὐτὲς ἀφομοιώνοντας τόν τρόπο
ζωῆς καί σκέψης τοῦ νέου περιβάλλοντος δράσης, ρίχνοντας πέ-
τρα στίς παλιές ἐμπειρίες τοῦ τόπου του (Σαλβατόρε Φαρίνα).
Ὁ Γκράμισι δέν κλείστηκε στό τοπικιστικό πνεῦμα τῆς νιότης
του, οὔτε περιορίστηκε στό ν' ἀφομοιώσει παθητικά τὴν πολιτική

3. •Τὸ ἐνοτικὸ τῆς ἐπανάστασης ἐξπλώθηκε ἐναντίον ὀλων τῶν πλοσίτων

κατεύθυνση και την ιδεολογία του προλεταριάτου του Βορρά, που εκείνη την εποχή είχε εκτραπει από σωματειακές αντιλήψεις, όχι λιγότερο συζητήσιμες θέματα από κείνες που κυριαρχούσαν στο κλειστό περιβάλλον του νησιού. "Ενωθε την άθνηση, θά γράψει, ενά ξεπεράσει τον καθυστερημένο τρόπο ζωής και σκέψης, όπως ακριβώς ήταν ο τρόπος ενός σαρδηνού στις αρχές του αιώνα, για να κάνει δικό του ένα τρόπο ζωής και σκέψης όχι πιά επαρχιακό και τοπικιστικό, αλλά εθνικό" συγχρόνως όμως παρατηρούσε ότι «μιά από τις πιο επιτακτικές ανάγκες της Ιταλικής κουλτούρας ήταν η αποδέσμευση των πιο προχωρημένων και σύγχρονων αστικών κέντρων από τον επαρχιωτισμό». Δηλαδή όταν ο Γκράμισι γινόταν σοσιαλιστής δεν έθαβε το παρελθόν του. Και αν, από το πρίσμα του σοσιαλιστή, έβλεπε την ασάφεια των θέσεων ως προς το ζήτημα του Νότου και, πέρα από την ασάφεια, τα δρια και την ανικανότητα αντιμετώπισής του, από την οπτική του σαρδηνού του ήταν φυσικό ν' ανασκαίπτει την ιδεολογική ανεπάρκεια ενός εργατικού κορπορατιβισμού που είχε την τάση να θεωρεί το Νότο σαν μία «τροχοπέδη», σαν ένα εμπόδιο για την κοινωνική ανάπτυξη του τόπου. Σαν σοσιαλιστής, έβρισκε λοιπόν νέες απαντήσεις στα ερωτήματα που η εμπειρία του από το νησί του υπέβαλλε· αλλά, σαν σαρδηνός, έτεινε επίσης να θεωρεί αδιάσπαστο το αγροτικό ζήτημα από κείνο της σοσιαλιστικής επανάστασης. «Έπρεπε», θά γράψει, «να προκαλέσουμε στην εργατική τάξη το ξεπέραςμα εκείνου του από την ανάποδη επαρχιωτισμού "τις τροχοπέδες" που είχε τις ρίζες του βαθιά στη ρεφορμιστική και σωματειακή παράδοση του σοσιαλιστικού κινήματος». Αύτη τη θέση την αντιλαμβάνονταν καλά ο Τάσκα και οι άλλοι νεολαίοι του Fascio, ένθερμοι αναγνώστες και αυτοί της La Voce και της L' Unità του Σαλδέμινι. «Συμμεριζόμασταν μαζί με το Γκράμισι», θά γράψει ο Τάσκα, «τή θέση που ήταν ένθερμος υποστηρικτής της, της σπουδαιότητας του προβλήματος του Νότου στην πολιτική των σοσιαλιστών και την κάνουμε, όπως εκείνος, έναν από τους άξονες της ανανέωσής της».

Και νά η ευκαιρία για νά πειραματιστούμε πόσο η σοσιαλιστική ομάδα του Τορίνο μπορούσε νά αποφομώσει αυτές τις νέες θέσεις. Μέ το θάνατο του Πίλαντε Γκάου, βουλευτή της εκλογικής περιφέρειας Μπάργκο Σάν Πάολο του Τορίνο, έμενε κενή η έδρα του στη βουλή: γεννιόταν έτσι το πρόβλημα εξεύρεσης νέου σοσιαλιστή υποψήφιου. Οι νέοι σκέφτηκαν νά προτείνουν την ύ-

---

που καταπίαζαν τους χωρικούς της Σαρδηνίας κι εγώ σκεφτόμουν τότε πως έπρεπε ν' αγωνιστούμε για την εθνική ανεξαρτησία του νησιού: "Στή θάλασσα οι στεριανοί!" Πόσες φορές δεν επανέλαβα αυτά τ' λόγια.»

πονηφιότητα στον Γκαετάνο Σαλδέμινι πού, τόν 'Οκτώβρη του '13, ως υποψήφιος τῆς περιφέρειας Μολφέτα - Μπιτόντο, εἶχε ἤττηθεῖ ἀπό τίς διαίτητες τῶν τραμπούκων τοῦ Τζολίτι. Μ' αὐτό τόν τρόπο θά ἐπιβεβαιωνόταν ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἐργατῶν τοῦ Τορίνο πρὸς τοὺς ἀγρότες τῆς Πούλια, πού εἶχαν χάσει τόν ἀντιπρόσωπό τους στὴ βουλή ἐξαιτίας τῆς κυβερνητικῆς αὐθαιρεσίας. Ὁ Ἄντζελο Τάσκα συζήτησε τὸ θέμα τῆς υποψηφιότητας τοῦ Σαλδέμινι μὲ τόν Ὀτάβιο Παστόρε, γραμματέα τότε τῶν σοσιαλιστῶν τοῦ Τορίνο, στὸ Σπίτι τοῦ λαοῦ τῆς λεωφόρου Σικάρντι. Ἡ πρόταση, πού ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπὴ (ἀριστερὴ στὴν πλειοψηφία τῆς), ἀνακοινώθηκε ἀργότερα στὸ Σαλδέμινι, πού ὁμως τὴν ἀπέριψε. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, λέει ὁ Ὀτάβιο Παστόρε, «ὁ Γκράμισι δὲν εἶχε ἀκόμα ἀναπτύξει καμιά ἰδιαίτερη δραστηριότητα μέσα στὸ κόμμα». Ὡστόσο τὴν πρόταση γιὰ τὴν υποψηφιότητα τοῦ Σαλδέμινι, πού ρίχτηκε, ὁμως θυμᾶται ὁ Γκράμισι, ἀπὸ «μιά ομάδα σοσιαλιστῶν ὅπου ἀνήκαν οἱ μέλλοντες συντάκτες τοῦ Ordine nuovo» πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν τὴν πρώτη πολιτικὴ πρωτοβουλία τοῦ σαρδηνοῦ φοιτητῆ στὸ Τορίνο. Αὐτὴ ἡ πρόταση ὥρμασε μέσα ἀπὸ τίς προσωπικὲς συζητήσεις ἀντὶ νὰ προκύψει μέσα ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ δημόσια συζήτηση τῆς τοπικῆς ομάδας. Βέβαια αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τὴν οὐσία, ὅτι δηλαδὴ κάτι καινούργιο ἄρχισε νὰ διαγράφεται στὴ γραμμὴ τῶν σοσιαλιστῶν τοῦ Τορίνο, ἀκόμα καὶ ἂν προερχόταν ἀπὸ τὴν παρότρυνση ἐνὸς νέου εἰκοσιτριῶν χρόνων, πού μόλις εἶχε γραφεῖ στὸ κόμμα καὶ ἦταν ἀγνωστὸς ἀγωνιστής, παρὸν αὐτὰ ὁμως, ἤδη προετοιμασμένος νὰ ζήσει γνήσια, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους νέους, τὴν πολιτικὴ ἐμπειρία.

Ὁ κύκλος τῶν γνωριμιῶν του μεγάλωνε. «Συχνά», διηγεῖται ὁ Ἄντζελο Τάσκα, «συζητούσαμε μὲ τοὺς συναδέλφους καὶ τοὺς φίλους μας κάτω ἀπὸ τίς στοῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἀλλὰ ὁ κόσμος μας, σ' αὐτόν πού μπῆκε τότε ὁ Γκράμισι, ἀποτελοῦνταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ νεαροὺς ἰταλλῆλους καὶ ἐργάτες· μ' αὐτούς, ὅταν βγαίναμε τὸ βράδι ἀπὸ τὸ Σπίτι τοῦ λαοῦ τῆς λεωφόρου Σικάρντι καὶ συνόδευε ὁ ἓνας τὸν ἄλλον στὸ σπίτι του, ἀνταλλάζαμε μὲ τίς ὄρες ἰδέες, ἐλπίδες, τρέλες». Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν πρώτων ἐνθουσιασμῶν. Ἀναπολώντας τὸ νεανικὸ πάθος ἐκείνων τῶν ἡμερῶν ὁ Γκράμισι θά γράψει:

Μετὰ ἀπὸ τίς συγκεντρώσεις τοῦ κόμματος, βγαίναμε συχνά ὅλοι μαζὶ, περιτριγυρίζοντας τὸν ἡγέτη μας, καὶ διασχίζαμε τοὺς δρόμους τῆς ἐρημῆς πιά πόλης, ἐνῶ οἱ τελευταῖοι νυκτόβιοι κοντοστέκονταν καὶ μᾶς στραβοκοίταζαν γιατί, ξένοιαστοί, μὲ τίς ψυχὲς ἀκόμα γεμάτες πάθος καθὼς εἴμασταν, συνεχίζα-

με τίς συζητήσεις μας, παρεμβάλλοντας άγριες προτάσεις, ήχη-
ρά γέλια, καλπασμούς στο βασίλειο του αδύνατου και του δνει-
ρου.

Ή Εύρωπη δάδιζε προς την καταστροφή. Τέσσερις μέρες πριν
άρχισει ή «άνώφελη σφαγή», στις 28 Ίούλη '14, ή καθοδήγηση
και ή κοινοβουλευτική ομάδα των σοσιαλιστών ζήτησαν την ά-
πόλυτη ουδετερότητα της Ίταλίας, πού διακηρύχτηκε επίσημα
στις 4 Αύγουστου. Άλλά ή συζήτηση ως προς τίς εξελίξεις και
την επέκταση της ουδετερότητας φούντωσε γρήγορα και μέσα
στοις σοσιαλιστές. Ήπηρεξε μεγάλη σύγχυση και άκόμα και τώ-
ρα θά ήταν δύσκολο νά προσδιορίσουμε άν τή διέδιδε ή εφημε-
ρίδα *Avanti!* του Μπενίτο Μουσολίνι ή άν ή άστατη πορεία της
εφημερίδας προερχόταν από φήμες πού ήδη κυκλοφορούσαν. Γε-
γονός είναι ότι αρκετοί σοσιαλιστές, παρόλο πού έρμήνευαν τον
πόλεμο σαν σύγκρουση ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, έτειναν σα-
φώς νά ξεχωρίσουν μέσα από τίς κεντρικές απολυταρχικές αυτο-
κρατορίες τή δημοκρατική Γαλλία και απ' αυτή την άποψη πη-
ραν τό μέρος των χωρών πού δέχτηκαν την επίθεση, δηλαδή της
Γαλλίας και του Βελγίου. Στις 18 Οκτώβρη δημοσιεύτηκε στην
τρίτη σελίδα του *Avanti!* ένα μακροσκελές άρθρο του Μουσολίνι
τέ τίτλο «Άπό την άπόλυτη ουδετερότητα στην ενεργητική και
δραστήρια ουδετερότητα». Οι αντιδράσεις διχάστηκαν. Ο Άν-
τζελο Τάσκα έγραψε, για τό περιοδικό των σοσιαλιστών του Το-
ρίνο *Il Grido del popolo* (τεύχος 24 Οκτώβρη), ένα άρθρο
χτυπώντας τό Μουσολίνι: τόνιζε την άνάγκη της «απόλυτης» ου-
δετερότητας της Ίταλίας. Όμως από αρκετά χρόνια, ο διευθυν-
τής του *Avanti!* είχε πολλούς αναγνώστες. «Εμείς οι νέοι, θά
γράψει ο Μάριο Μοντανιάνα, «είμασταν όλοι ένθουσιασμένοι μέ
τό Μουσολίνι: λίγο γιατί ήταν σχετικά νέος κι αυτός, λίγο γιατί
είχε κατατροπώσει τούς ρεφορμιστές, και τέλος, γιατί τά άρθρα
στο *Avanti!* μās φαίνονταν δυναμικά και επαναστατικά». Έπενέ-
θη και ο Γκράμιο στο θέμα της ουδετερότητας (ήταν τό πρώτο
του πολιτικό κείμενο) μ' ένα άρθρο πού δημοσιεύτηκε στο *Il*
Grido del popolo στις 31 Οκτώβρη του '14. «Τό έδειξε πριν δη-
μοσιευτεί στον Τολάτι και κείνος τό ένέκρινε» αναφέρουν οι Μαρ-
τσέλα και Μαουρίτσιο Φεράρα. Ο τίτλος, «Ενεργητική και δρα-
στήρια ουδετερότητα», επαναλάμβανε τον όρισμό του Μουσολίνι.
Ήταν όμως φανερά διαφορετικοί οι σκοποί: τό φανερώνουν οι
διαφορετικές θέσεις των δύο απέναντι στον πόλεμο. Ή πολεμική
του νεαρού φοιτητή στρεφόταν έναντίον των ρεφορμιστών. Αύ-
τοί, έγραφε, «λένε ότι θέλουν νά μ π ο υ ν στο π α ι -
χ ν ι δ ι (άλλά αφήνουν τούς άλλους νά παίζουν και νά κερδί-

ζουν) και θα ηθελαν το προλεταριάτο να παρακολουθει σαν αμερόληπτος τα γεγονότα, αφήνοντας σ' αυτούς να του προετοιμάσουν την κατάλληλη στιγμή, ενώ στο μεταξύ οι αντίπαλοι δημιουργούν από τώρα τη δική τους μόνοι τους και τους προετοιμάζουν το στίβο για την πάλη των τάξεων». Πώς να το εμποδίσουμε; Καθήκον των επαναστατών επρεπε να ήταν, κατά το Γκράμισι, η προετοιμασία των ευνοϊκότερων συνθηκών για την τελική ρήξη (την επανάσταση) μέσα από μια αδιάκοπη σειρά ρηγμάτων που θα επέφεραν πάνω στις ενεργητικές και παθητικές δυνάμεις της κοινωνίας. Και αν η αστική τάξη προοριζόταν από τη μοίρα της για πόλεμο, να λοιπόν που διαγραφόταν μια άλλη σειρά ρηγμάτων που θα προετοιμάζαν την τελική επανάσταση.

Δέ θέλει λοιπόν ο Μουσολίνι το γενικό αγχώλιασμα, την ένωση όλων των κομμάτων σε μια εθνική δημοκρατία, γιατί τότε η θέση του θα ήταν αντισοσιαλιστική... Ούτε η θέση του Μουσολίνι αποκλείει να μπορέσει το προλεταριάτο, μετά από μια αποτυχία ή μια αποδεδειγμένη ανικανότητα της κυρίαρχης τάξης, να απαλλαχτεί απ' αυτή και να πάρει την εξουσία.

Μ' αυτή την ερμηνεία των θέσεων του Μουσολίνι, ο Γκράμισι προνοητικά πρόσθετε: «... αν, τουλάχιστον, ερμήνευσα σωστά τις μπερδεμένες δηλώσεις του, και αν τις ανέπτυξα σύμφωνα με την ίδια γραμμή που θ' ακολουθούσε και ο ίδιος». Αργότερα θα του ήταν δύσκολο να σήσει τη ρετσινιά του φιλοπόλεμου που του κόλλησαν εξαιτίας μιας σεχταριστικής ερμηνείας αυτού του άρθρου.

Απομονώθηκε και πάλι. Ήταν φυσικό, στην κατάσταση του, να πληρώσει την έντονη δραστηριότητα με την επιδεινωση της υγείας του. Γιατί στην πολιτική δραστηριότητα και στη μελέτη είχε προστεθεί τώρα και η διοριστική εργασία για να τα βγάλει πέρα. Έδινε ιδιαίτερα μαθήματα. Στο τρίτο έτος, στη φθινοπωρινή εξεταστική περίοδο, μπόρεσε να δώσει μόνο ένα μάθημα: τη νεολατινική λογοτεχνία στις 11 Νοέμβρη (μέ 27).

---

4. Έξι χρόνια αργότερα, κατακρίνοντας τον καθηγητή της Ιταλικής λογοτεχνίας Ουμπέρτο Κόσκο, που χαρακτήρισε τους παλιούς του μαθητές «ξένοιαστη νεολαία», θά γράφει: «Αυτός ξέρει, αυτός που βοήθησε μερικούς από μας σε στιγμές οικονομικής απόγνωσης, αυτός ξέρει ότι οι σοσιαλιστές μαθητές του ζούσαν με τις 70 λιρέτες του Ίδρύματος, αυτός ξέρει ότι οι σοσιαλιστές μαθητές του, όταν ηθελαν ν' αγοράσουν βιβλία, επρεπε να τρέχουν σαν άλογα από τη μια άκρη της πόλης ως την άλλη παραδίδοντας ιδιαίτερα μαθήματα, και ο ίδιος άνησυχουσε μέχρι να τους βρει, γιατί τότε ο "δάσκαλος" έδειχνε πολλή στοργή για τους μαθητές του».

Γιά νά διατηρήσει τήν ύποτροφία θά ἔπρεπε νά δώσει ἀκόμα ἰταλική καί λατινική λογοτεχνία καί σαυνοκριτικά. Δέν παρουσιάστηκε. Καί στή συνεδρίαση τῆς 19 Δεκέμβρη τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ἑπαρχῶν ἀποφάσισε νά τοῦ διακόψει γιά τέσσερις μήνες τήν ύποτροφία, παρόλο πού ἔλαβε ὑπόψη, ὅπως βλέπουμε ἀπό τά πρακτικά, ἐτή δήλωση τοῦ καθηγητῆ Μπάρτολι πρὸς τήν Πρυτανεία, πού βεβαιώνει ὅτι ὁ νέος ὑποφέρει κατὰ διαστήματα ἀπό νευρικές κρίσεις πού τόν ἐμποδίζουν ν' ἀφιερῶθαι στή μελέτη μέ τήν πρέπουσα ἐπιμέλεια.

Ἄρχιζε μιά δύσκολη ἐποχή. Ὁ Γκράμισι σταμάτησε νά συχνάζει στό Σπίτι τοῦ λαοῦ καί νά γράφει γιά τό Π Grido. Ἀπομονώθηκε καί ἀπό τούς φίλους. Συνέχιζε νά παραδίδει ἰδιαίτερα μαθήματα, καί αὐτή ἡ ἀπασχόληση, τότε πού ἡ κατάσταση τῆς ὑγείας του ἦταν ἤδη τόσο σοβαρή, χειρότερη τά πράγματα. «Ἴσως δούλεψα πάρα πολύ, περισσότερο ἀπ' ὅτι μοῦ ἐπέτρεπαν οἱ δυνάμεις μου», θά γράφει στήν ἀδελφή του Γκρατσιέτα. «Δούλεψα γιά νά ζήσω, ἐνῶ γιά νά ζήσω ἔπρεπε νά ἀναπαύομαι, νά ξεδίνω. Σ' αὐτά τά δύο χρόνια δέ γέλασα ἴσως ποτέ, ὅπως δέν ἔκλαψα καί ποτέ. Προσπάθησα νά νικήσω τή φυσική ἀδυναμία μου μέ τή δουλειά καί ἐξαντλήθηκα περισσότερο.»

Ἐίχε ξεκόψει καί μέ τήν οἰκογένεια. «Πέρασε ἀρκετός καιρός χωρίς νά γράψω στή μητέρα μου, ἴσως καί δύο χρόνια, καί ἔμαθα πόσο λυπηρό εἶναι νά μὴν παίρνεις γράμματα.» Σιγά σιγά ἡ Σαρδηνία, τὰ μέρη τῆς πρώτης του ἐρηθίας, οἱ δικοί του πού ἔμειναν στή Γκιλάρτσα, ὅλα γίνονταν γιά τό νέο, πού περνοῦσε μιά δύσκολη κρίση, ἕνα μακρινό, παμπάλαιο σκηνικό. Ξεθώριαζε ἡ ἀνάμνηση τῶν στοργικῶν συμβουλῶν τῆς μητέρας, ὅταν ἐκεῖνη ἤθελε νά τόν πείσει ὅτι λίγο κριθάρι στόν καφέ ἀνανεώνει, καί κείνος διαμαρτυρόταν: «Ἐγὼ δέ θέλω νεροζοῦμι γιά ν' ἀνανεωθῶ, ἐγὼ θέλω νά πῶ πραγματικό καφέ!» Ξεθώριαζαν καί οἱ μέρες πού περνοῦσε κατασκοπεύοντας τούς σκαντζόχοιρους στή κοιλάδα τοῦ Τίρσο, ταΐζοντας γεράκια, κορυδαλοὺς καί χελῶνες, φτιάχνοντας ἰστιοφόρα μέ τό Λουτσάνο, τό γιὸ τοῦ φαρμακοποιοῦ. Τώρα τό κεφάλι ἦταν συνέχεια γεμάτο πόνος.

Παρόλ' αὐτά ὅμως συνέχιζε νά μελετᾷ, γιὰ τό πανεπιστήμιο καί γιά τόν ἑαυτό του: δέν τό ἔβαλε κάτω. Στίς 13 Ἀπρίλη 1915 ἔδωσε ἀκόμα ἕνα μάθημα, τήν ἰταλική λογοτεχνία (πού ἦταν καί τό τελευταῖο: ἡ «πανεπιστημιακή του θητεία» σταμάτησε ἐδῶ).

Στό Τορίνο, τῆ Δευτέρα 17 Μάη, μιά ὀδομάδα πρὶν μπεῖ ἡ Ἰταλία στόν πόλεμο, οἱ ἐργατικές συνοικίες ξεσηκώθηκαν γιά νά διαμαρτυρηθοῦν ἐναντίον τῆς ἐπέμβασης πού προδιαγραφόταν ἀναπόφευκτη. Στήν παραλυμένη ἀπό τήν ἀπεργία πόλη οἱ διαδηλωτές ἀντιμετώπιζαν στήν ὁδὸ Τσερνάια, καί κατόπιν σέ ὅλη τήν

περιοχή, λόχους Ιππικού και κεί σκοτώθηκε από σφαίρα ο νεαρός μαραγκός Κάρλο Ντετζάνι. Ο στρατός εισέβαλε και κατέλαβε τό Σπίτι του λαού. Ο Γκράμισι παρακολουθούσε τά γεγονότα χωρίς νά παίρνει μέρος.

“Τότερα, σιγά σιγά, άρχισε νά συνέρχεται από τή βαθιά κρίση. Στίς 13 Νοέμβρη 1915, ένα χρόνο και από τήν πρώτη του ανάμιξη στό θέμα τής ουδετερότητας, δημοσίευσε ένα άρθρο στό *Il Grido del popolo*: αναφερόταν στή συνάντηση, πού πραγματοποιήθηκε στίς 15 Σεπτέμβρη σέ μιά μικρή έλβετική πόλη, στό Τσίμερβαλντ, τών αντιπροσώπων τών ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων, πού ήταν έναντίον του πολέμου (τό *Avanti!* στίς 14 Οκτώβρη 1915 δημοσίευσε τήν απόφαση: για πρώτη φορά χιλιάδες Ιταλοί σοσιαλιστές αγωνιστές έβλεπαν τυπωμένο τό όνομα του Λένιν, πού ήταν ένας από κείνους πού είχαν υπογράψει τό μανιφέστο). Τό άρθρο του Γκράμισι δέν ξεκινούσε όμως από τή συνάντηση του Τσίμερβαλντ αλλά από τό Χ Έθνικό Συνέδριο του Ισπανικού σοσιαλιστικού κόμματος, πού φάνταζε στά μάτια του νεαρού άρθρογράφου σάν απόδειξη «επιδίωσης μιās καθαρά σοσιαλιστικής δραστηριότητας στην Εύρώπη»:

Και τά μικρά κινήματα μās φαίνονται μεγάλα γιατί τά συνδέουμε μέ άλλα πού μόνο έμεις τά αισθανόμαστε γιατί τά ζούμε... Αισθανόμαστε σάν μόρια ενός κόσμου πού κυφορει, αισθανόμαστε αυτή τήν παλίρροια πού ανεβαίνει άργά αλλά μοιραία και πού οι μυριάδες σταγόνες, πού τήν άποτελούν, είναι σταθερά συνδεμένες μεταξύ τους· αισθανόμαστε ότι μέσα στην συνείδησή μας ζει πραγματικά ή Διεθνής.

Πρός τό τέλος του '15, όταν ξανάδωσε σημεία ζωής στην οικογένεια, μετά τή μακριά σιωπή, ο νέος έβλεπε ότι μπορούσε νά ξεπεράσει τίς ταλαιπωρίες τών τελευταίων χρόνων:

Δέν έπρεπε ν' αποξενωθώ, όπως έκανα, από τή ζωή. Έζησα δυό χρόνια έξω από τόν κόσμο· σχεδόν μέσα σέ όνειρο. Άφησα νά σπάσουν ένα ένα τά νήματα πού μέ ένωναν μέ τόν κόσμο και τούς ανθρώπους. Έζησα τά πάντα μέ τή λογική και τίποτε μέ τή καρδιά... Και όχι ως προς έσας μόνο... Για μένα ήταν σάν νά μήν ύπηρεχαν οι άλλοι άνθρωποι, ήμουν σάν λύκος μέσα στην φωλιά του.

Περασμένα δάσανα, κατά κάποιο τρόπο. Τώρα ο νεαρός, στά 25 του, ξανάβρισκε σιγά σιγά τή γεύση τής ζωής στην πολιτική συζήτηση και στην δημοσιογραφική δραστηριότητα. Άρθρα του άρχιζαν νά δημοσιεύονται στην αφιερωμένη στό Τορίνο σελίδα του *Avanti!*, ή συνεργασία του στό *Il Grido* ήταν τακτική άνάμεσα

στά άλλα άρθρα του και ένα συγκινητικό αφιέρωμα για τό Ρενάτο Σέρα, λίγους μήνες μετά τό θάνατό του στό Ποντγκόρα: ό Γκράμοσι σύγκρινε τό χαμένο νεαρό κριτικό μέ «τό μεγαλύτερο κριτικό πού εδεδε ή Εύρώπη», τό Φραντσέσκο Ντέ Σάνκτις. Μέ τό νέο ξεκίνημα στήν πολιτική δουλειά, ή στροφή στή ζωή του Γκράμοσι ήταν αποφασιστική. 'Ακόμα δέν είχε πάρει τήν απόφαση νά εγκαταλείψει όριστικά τό πανεπιστήμιο⁵. 'Υπερείχαν όμως τ' άλλα του ενδιαφέροντα. 'Ο σοσιαλισμός έδινε απάντηση σέ όλα του τά προβλήματα, ακόμα και στά προσωπικά, πού τόν είχαν βασανίσει τόσο, ήταν ή λύση τής δύσκολης κρίσης. Πράγματι τότε, πρós τό τέλος του 1915 και τίς αρχές του '16, γεννιόταν ό «επαγγελματίας επαναστάτης».

'Η ζωή μου — διαβάζουμε σ' ένα γράμμα εκείνης τής εποχής πρós τήν οικογένεια — είναι φρικτή μόνο επειδή νιώθω τό αίσθημα νά μή μπορώ νά νικήσω τήν αδυναμία μου, νά εργαστώ τόσο όσο πρέπει για νά ζήσω και για νά είμαι ελεύθερος νά εργάζομαι για τόν εαυτό μου και για τό μέλλον μου και όχι μόνο για νά ζώ μέρα μέ τή μέρα. 'Απεναντίας σās διαβεβαιώνω ότι αν αισθανόμουν πάντα καλά θά είχα τή δυνατότητα νά κερδίζω και πεντακόσες λιρέτες τό μήνα. Αυτό πού μου κάνει κακό είναι ή μοναξιά, είναι ή εξάρτησή μου από τούς άλλους, είναι τό φαί τής ταβέρνας όπου ξοδεύω πολλά και τρέφομαι και ασχημα.

Θά μπορούσε νά φέρει από τή Γκιλάρτσα κάποιον δικό του' αλλά αυτό απαιτούσε σταθερό μισθό και καλή υγεία. «Μπορώ ν' αναλάβω τήν ευθύνη και τής δικής σας δυστυχίας; Αυτή ή σκέψη μέ εμπόδιζε πάντα νά σās προτείνω νά έρθει κάποιος από σās εδώ στό Τορίνο. 'Αλλά νιώθω ότι δέ μπορώ πιά ν' άντέξω έτσι, επί ξύλου κρεμάμενος. Θά γράψω στό Μάριο για νά μάθω τί σκοπεύει νά κάνει.»

'Αλλά ό Μάριο ήταν στόν πόλεμο. Σέ λίγο θά πήγαιναν ό Τζεγάρο και ό Κάρλο. Στή Γκιλάρτσα ό κύριος Τσιτσιλο και ή κυρία Πεπίνα είχαν μείνει μόνοι μέ τά κορίτσια. Πάντα ή «θεία» Πεπίνα έλεγε: «Θά μου τά σφάζουν τά παιδιά μου»: ό 'Αντόνιο θά

5. Σ' ένα γράμμα τής 29 Γενάρη 1918 στό Σεράτι, διευθυντή του Avanti!, πού ίσως ειρωνικά τόν είχε αποκαλέσει στό φύλλο τής 26 Γενάρη «έξιο μελετητή τής γλωσσολογίας», θά πει για τόν εαυτό του: «'Ως φοιτητής — ως αφήσομαι κατά μέρος τήν ειρωνία και τή μετριοφροσύνη, δέν είμαι τόσο μελετηρός και ακόμα λιγότερο αξιος — προσπαθώντας τή διπλωματική μου εργασία πάνω στήν Ιστορία τής γλώσσας, προσπαθώντας νά εφαρμόσω στις έρευνές μου τίς κριτικές μεθόδους του Ιστορικού όλισμο».

ἐξηγήσει διὰ αὐτῆς ἡ φράσις ἐν τῇ σαρδηνικῇ διάλεκτῳ εἶναι φοβερά πῶς ἐκφραστικὴ ἀπ' ὅ,τι ἐστὶν ἰταλικὰ: *faghete a pezza*. Ἐπειὴ ἡ λέξις *pezza* χρησιμοποιεῖται μόνον γιὰ τὰ σφαγμένα ζῶα, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος *carne*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Ἀνέτειλε τό ἄστρο ἑνός καινούργιου συγγραφέα, τελείως διαφορετικοῦ ἀπό κείνους πού εἶχαν συνηθίσει μέχρι τότε οἱ ἀναγνώστες τῶν σοσιαλιστικῶν ἐφημερίδων. Ἀπό τίς πρώτες μέρες τοῦ 1916 ἡ ζωὴ τοῦ Ἀντόνιο Γκράμισι κυλοῦσε στό κτίριο τῆς Συνεταιριστικῆς συμμαχίας τοῦ Τορίνο, τώρα κατεδαφισμένο, τό Σπίτι τοῦ λαοῦ, στὸν ἀρ. 12 τῆς λεωφόρου Σικάρντι (σήμερα, αὐτό τό κομμάτι λέγεται λεωφόρος Γκαλιλέο Φεράρις). Ἐκεῖ ἦταν καί τὰ γραφεῖα τοῦ A.G.O. (Γενική ἔνωση ἐργατῶν), ὁ Συνεταιρισμὸς τῶν σιδηροδρομικῶν, πού ἀνῆκε στή δύναμη τῆς Συνεταιριστικῆς συμμαχίας, τό Ἐργατικό Κέντρο καί τὰ κλαδικά συνδικάτα (ὅπως ἡ FIOM), ἕνα πολυϊατρεῖο μέ ἐιδικευμένους γιατροὺς γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν ἐργαζόμενων καί, στό Ισόγειο, ἕνα μεγάλο, πολυσύχναστο πάντα, κυλικεῖο (τό Μάη τοῦ 1915 ἡ ἄστυνομία εἶχε καταστρέψει τό Λαϊκὸ Θέατρο, πού κι αὐτό στεγαζόταν στό Ισόγειο). Στό τελευταῖο πάτωμα, σέ τρία μικρὰ δωμάτια, στεγαζόταν ἡ διεύθυνση καί τὰ γραφεῖα τοῦ ἑβδομαδιαίου *Il Grido del popolo* (διευθυντῆς του ἦταν ὁ Τζουζέπε Μπιάνκι καί ὅταν ἐπιστρατεύτηκε, στὰ 1916, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση μιά δασκάλα ἀπὸ τὴ Λομβαρδία, ἡ Μαρία Τζούντισε, μητέρα ὀκτώ παιδιῶν), τῆς ἐφημερίδας *Avanti!* πού ἔβγαине στό Μιλάνο (ὑπεύθυνος σύνταξης, μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μπιάνκι, ἦταν ὁ Ὅταβιο Παστόρε) καί τὰ γραφεῖα τῶν σοσιαλιστῶν (δίπλα σ' ἕνα δωματιάκι ἦταν τὸ Centro τοῦ Fascio, ψυχὴ τοῦ νεολαϊστικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος τοῦ Τορίνο). Οἱ τρεῖς καί μοναδικοὶ συντάκτες τοῦ *Avanti!* ἦταν ὁ Παστόρε, σιδηροδρομικὸς ὑπάλληλος τότε, ὁ Γκράμισι καί ἕνας περίεργος τύπος δημοσιογράφου, ὁ πρῶν σερβιτόρος Λέο Γκαλέτο, γραφικὸς ἀκόμα καί στό ντύσιμο, μέ πλατύγυρο καπέλο καί γραβάτα ἀλά Lavallière.

Ἡ ὑπογραφή τοῦ Γκράμισι δέν ἐμφανιζόταν σχεδόν ποτέ κάτω ἀπὸ τὰ μικρὰ δοκίμια, τὰ χρονογραφήματα, τίς σατιρικές σημειώσεις, πού σχολίαζαν ἕνα ἔγκλημα ἢ μιά διάλεξη ἢ ἕνα θέαμα πού τό *Il Grido* καί τό *Avanti!* τοῦ Τορίνο (ἢ ἀφιερωμένη στό

Τορίνο σελίδα του *Avanti!*) δημοσίευαν τώρα συχνά. «Ἡ δειλία ξεπρωχγε τό Γκράμισι νά ζεῖ ἀπρόσωπα», σημειώνει ὁ Πιέρ Πάολο Παζολίνι. Ἐν ὅμως ὁ Παζολίνι ἐννοεῖ καί τή συνήθεια τοῦ Γκράμισι νά μὴν ὑπογράφει τὰ ἄρθρα του, αὐτὸ δὲν ἦταν συστολή· ἦταν ἐπιστημονικὴ ἀδιαφορία, ἀπέχθεια πρὸς τοὺς ἐξωτερικούς τύπους, ἀγάπη γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἰδέες, ἔχθρα γιὰ κάθε εἶδος εἰδωλολατρίας, πού ἀρχίζε πρῶτα ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν ὀνομάτων. Κάτω ἀπὸ τὰ ἄρθρα του, τὸ πολὺ πολὺ μπορούσε κανεὶς νά διαβάσει τὰ ἀρχικά «A.G.» ἢ «Alfa Gamma»: ἀπὸ τὰ ἀρχικά ἀπλῶς μόνο ἕνας περιορισμένος κύκλος ἀναγνωστῶν μπορούσε νά φτάσει στό ὄνομα τοῦ πρωτόπειρου δημοσιογράφου: δυόμισι χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του στὴ δημοσιογραφία, τὸν Ἰούλη τοῦ '18, δταν μνημονευόταν ἡ δίκη γιὰ τὰ κινήματα τοῦ προηγούμενου καλοκαιριοῦ, ἡ ἔφημερίδα *La Stampa* θά τὸν ὀνομάσει Γκρανίσκι Ἀντόνιο καί ἡ *Gazzetta del popolo* Ἀντόνιο Γκράντσι. Ἄλλὰ ὅσο ἄσσημο καί ἄν ἦταν τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ εἰκοσιπεντάχρονου νέου, πού δὲν εἶχε σημαντικὸ ρόλο στό σοσιαλιστικὸ κόμμα καί πού ἔμεινε στό περιθώριο τῆς ἐνεργητικῆς πολιτικῆς ζωῆς τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ πολέμου, πολλοὶ ἀρχίζαν νά ξεχωρίζουν κιόλας τὴν ἐκκεντρικότητα ἐκείνων τῶν ἀρθρῶν ἀπέναντι στὴν παραδοσιακὴ δημοσιογραφία τῆς ἀριστερᾶς. Δημοσιεύονταν στὴν ἔκδοση τοῦ *Avanti!* τοῦ Πιεμόντε μιά συλλογικὴ στήλη μὲ χρονικὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Τορίνο, ἢ *Sotto la Mole* [Κάτω ἀπὸ τὸν ὄγκο], πού ἴσως εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸ Τζουζέπε Μπιάνκι. Εἶχαν τὴ σύνταξη ὁ ἴδιος ὁ Μπιάνκι, ὁ Παστόρε καί ἄλλοι. Μὲ τὴ συνεργασία καί τοῦ Γκράμισι ἡ στήλη ἀνέβηκε ποιοτικά: ἦταν μικρὰ σατιρικά κομμάτια, μικρὰ κομψοτεχνήματα πού ἕψκωναν τὸ νεαρὸ σαρδηνὸ συγγραφέα σὲ ὑποδειγματικὸ *ramphlétaire*, μοναδικὸ σὲ μιά χώρα ὅπου τὸ *ramphlet* εἶναι ἕνα σχεδόν ἄγνωστο εἶδος. Ἀκόμη ἐμφανιζόταν, σὲ ὅλα τὰ γραπτά τοῦ Γκράμισι, ἀπὸ τὰ σύντομα θεωρητικὰ δοκίμια μέχρι τὰ θεατρικὰ χρονικά, ἕνα καινούργιο στυλ· ἕνα πέρασμα ἀπὸ τὴ ρητορικὴ ἐμφαση τῶν Ραμπετζάνα καί Μπαρμπέρις στὴν καλαισθητὴ ἀπλὴ κουθέντα· ἡ γλώσσα μετρημένη, μερικὲς φορές μὲ μιά κλασικὴ τελειότητα, ἀπέιχε πολὺ ἀπὸ τὴν ἀκατάστατη γλώσσα τῶν «παλιῶν»· ἡ συνοχὴ ἦταν ὁ μίτος πού ἔβωνε ὅλα τὰ κείμενα καί φαινομενικὰ μακρινὲς ἀναφορὲς ἦταν στὴν οὐσία μιά εὐκαιρία γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη ἑνὸς ἀτέλειωτου διαλόγου· ἡ πρωτοτυπία καί ἡ σαφήνεια τῶν πολιτικῶν θέσεων, πού φωτιζόνταν πάντα ἀπὸ τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ θεωρία πού δὲ μετατρέπεται σὲ πράξι εἶναι κενὴ ἀφηρημένη ἔννοια καί ὅτι οἱ πράξεις πού δὲν ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὴ θεωρία εἶναι ἄκαρπες παρορμήσεις. Ἀπὸ τότε ἀκόμα διαφαινόταν καθαρὰ στό Γκράμισι ἡ τάση γιὰ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, πού μετὰ θά ὀνομαστεῖ

«μαιευτική», «σωκρατική», εκπαίδευσης τῶν μαζῶν, καί ὄχι ἀπλῆς ἀνακίνησης τῶν παθῶν μέ δημαγωγικούς λόγους. Ὁ Γκομπέτι θά γράψει ὅτι «ἂν θέλουμε νά διεισδύσουμε στά βαθύτερα χαρακτηριστικά τῆς κουλτούρας καί τῆς ψυχολογίας τῆς ἑμάδας πού καθοδηγοῦσε τό κομμουνιστικό κίνημα στό Τορίνο, πρέπει νά ανατρέξουμε στήν ἱστορία τῆς σοσιαλιστικῆς δημοσιογραφίας τῶν χρόνων τοῦ πολέμου». Ὁ Γκράμοσι ὑπῆρξε ἡ ἀποκάλυψη ἐκείνης τῆς καινούργιας σοσιαλιστικῆς δημοσιογραφίας καί, στά χρόνια τοῦ πολέμου, ὁ ἀποκλειστικός σχεδόν πρωταγωνιστής της.

Ὁ Ἄντζελο Τάσκα, ὁ πιό δραστήριος πολιτικά ἀπό τοὺς «κουλτουριάρηδες» νέους, ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τό Τορίνο, γιατί ἐπιστρατεύθηκε ἀμέσως μετά τήν ἔναρξη τοῦ πολέμου. Τό ἴδιο καί ὁ Τολιάτι: ἐνῶ κρίθηκε ἀνίκανος διὰ πέρασε περιοδεύων, κατατάχθηκε ἐθελοντής στό ὑγειονομικό σῶμα (ἡ πολιτικὴ του δραστηριότητα ἦταν ἐξάλλου μέχρι τότε ἐντελῶς περιθωριακὴ: μερικοί, ὅπως ὁ Ἀντρέα Βιγκλόνγκο, ἀποκλείουν νά ἦταν μέλος τοῦ ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος πρὶν τὸν πόλεμο· ἄλλοι, ὅπως ὁ Τζοβάνι Μποέρο, πιστεύουν ὅτι, πηγαίνοντας ἐθελοντὴς στὸν πόλεμο, εἶχε ἤδη πάψει ν' ἀνήκει στό σοσιαλιστικὸ κόμμα καί ὅτι πέτυχε τὴν «ἐπανεγγραφή» του μόνο τό 1919). Τέλος, ὁ τελευταῖος ἀπὸ τὴν παρέα, ὁ Οὐμπέρτο Τερατσίνι: τὸν συνέλαβαν στά 21 του χρόνια, τό Σεπτέμβρη τοῦ '16, γιατί μοίραζε στό Τρίνο Βερτσολέζε ἀντιπολεμικὸ προπαγανδιστικὸ ὑλικό· τὴ γλύτωσε φθινά γιατί καταδικάστηκε σ' ἓνα μῆνα μέ ἀναστολή, ἀλλὰ δὲ μπόρεσε ν' ἀποφύγει τὴ στρατολόγηση (στό τέλος τῆς ἐκπαίδευσης, λόγω φρονημάτων, δέν τοῦ ἔδωσαν τό βαθμῖο τοῦ ἀξιωματικοῦ καί θά ἔφτανε στό μέτωπο, στό Μοντεμπελοῖνα, σάν ἀπλὸς στρατιώτης). Ἀπὸ τὴν παλιὰ φρουρά ἔμεινε, λοιπόν, μόνο ὁ Γκράμοσι.

Γιὰ νά καταλάβουμε μέ τί εἶδος ἀπλοϊκῆς καί δημαγωγικῆς δημοσιογραφικῆς παράδοσης εἶχε νά κάνει, ἀρκοῦν αὐτὰ τὰ λόγια τῆς Τζούντισε: «Τό Π Γρίδο δέν εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ ἀπλό, ἀρκετὰ εὐκόλο, ἀρκετὰ σαφές... Ἐμεῖς εἶμαστε συνηθισμένοι νά διαβάζουμε λιγότερο μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία τῆ θεωρίας καί περισσότερο μέσα ἀπὸ τό βιβλίο τῆς ζωῆς... Ξέρουμε ὅτι ἡ μάζα νιώθει καί ἐνεργεῖ ὄχι ὅπως σκέφτεται καί συλλογίζεται, ἀλλὰ ὅπως αἰσθάνεται· διὰν θά αἰσθάνεται σοσιαλιστικὴ, χωρὶς πολλὰ θεωρίες, θά ἐνεργήσει μέ σοσιαλιστικὸ τρόπο»: αὐτὰ τὰ λόγια ἦταν ἓνας τρόπος γιὰ νά ἐπαναλάβει τό refrain πού εἶχε τονιστεῖ δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τό Μπορντίγκα, διὰν ἐπέκρινε τὸν Τάσκα: «Δὲ γίνεται κανεὶς σοσιαλιστὴς μέ τὴ μόρφωση ἀλλὰ ἀπὸ τίς πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς τάξης ὅπου ἀνήκει». Ὁ παλιὸς σοσιαλισμὸς τοῦ Τορίνο, πρὶν ἀνανεωθεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὴ «γενιὰ κόρη αὐτοῦ τοῦ ἴδιου», βασιζόταν σ' αὐτὴ τὴ θέση. Ὁ Γκράμοσι δέν ἐπηρεάστηκε,

Έστω κι αν δούλευε κάτω από τη διεύθυνση, ως πούμε έτσι, της Μαρίας Τζούντισε: ήταν ένας τελείως ελεύθερος σκοπευτής. Από τους πρώτους κύβλας μήνες του '16 είχε υπογραμμίσει στο Π Grido την αναγκαία σχέση μεταξύ πνευματικής δραστηριότητας και επανάστασης:

‘Ο άνθρωπος είναι κυρίως πνεύμα, δηλαδή ιστορική δημιουργία, και όχι φύση. Διαφορετικά δε θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε γιατί δεν πραγματοποιήθηκε ακόμα ο σοσιαλισμός, αφού από ανέκαθεν υπήρχαν εκμεταλλευτές και εκμεταλλεόμενοι, συσσωρευτές πλούτου και έγωιστικοί καταναλωτές του. Είναι γεγονός ότι μόνο βαθμιαία και σταδιακά απέκτησε η ανθρωπότητα συνείδηση της αξίας... Και αυτή η συνείδηση διαμορφώθηκε όχι κάτω από μία άγρια παρόρμηση των φυσιολογικών αναγκών, αλλά από τον έξω στοχασμό μερικών ανθρώπων πρώτα και κατόπιν μιας δλόκληρης τάξης, πάνω στις αιτίες ορισμένων γεγονότων και πάνω στον καλύτερο τρόπο για να μετατρέψουν τα γεγονότα από πρόσχημα ύποταγής σε σύμβολο επανάστασης και κοινωνικής ανοικοδόμησης. Αυτό σημαίνει ότι κάθε επανάσταση προετοιμάστηκε από μία έντονη προσπάθεια κριτικής, μορφωτικής διέσδυσης.

Κατέληγε φέροντας σαν παράδειγμα τη γαλλική Έπανάσταση που προετοιμάστηκε από το Διαφωτισμό. ‘Ο στόχος που έβαζε τώρα ο νέος συντάκτης του Π Grido και του Avanti! ήταν να μεταδώσει την κουλτούρα, που χωρίς αυτή τό προλεταριάτο ποτέ δε θα μπορούσε να συνειδητοποιήσει την ιστορική του λειτουργία. Και αυτή η βασανιστική σκέψη, αυτή η ανάγκη να ξαναζηήσει με ιεραποστολικό ζήλο τη διαφωτιστική έμπειρία (έλλαζε τό περιεχόμενο γιατί είχαν αλλάξει και οι σκοποί) έκανε τό Γκράμισι, από την αρχή της καριέρας του, δημιουργό κουλτούρας: μέ δπιο θέμα κι αν καταπιανόταν.

‘Ανατρέχοντας στη δραστηριότητα που ανέπτυξε σαν θεατρικός κριτικός (είχε αρχίσει να γράφει θεατρικές κριτικές από 25 χρόνων) θά πει μετά από λίγα χρόνια σ' ένα γράμμα του στην Τατιάνα: «Ξέρεις ότι έγω, πολύ πίο πριν από τον Άντριάνο Τίλγκερ, ανακάλυψα και συνέβαλα στην εκλαίκευση του θεάτρου του Πιραντέλο; Έγραφα για τον Πιραντέλο... τόσα που θά σχημάτιζα ένα τόμο 200 σελίδων και οι παρατηρήσεις μου ήταν τότε πρωτότυπες και ύποδειγματικές: ή ανέχονταν εύγενικά τον Πιραντέλο ή τον γελοιοποιούσαν ανοιχτά». ‘Ακόμα και ή στήλη Sotto la Mole, που γεννιόταν μέρα μέ τη μέρα ακόμα και από μία έστω και άσημαντη άφορμή, φαινόταν στους προσεκτικότερους αναγνώστες τόσο ύποδειγματική που την έκοβαν για να τη συγκεν-

τρώσουν σέ τόμο. Τό ὁμολογῆ ὁ ἴδιος ὁ Γκράμσι.

Μέσα σέ δέκα χρόνια δημοσιογραφίας — θά πεῖ — ἔγραψα τόσες ἀράδες πού θά μπορούσαν νά σχηματίσουν δεκαπέντε ἢ εἴκοσι τόμους τετρακοσίων σελίδων, ἀλλά ἦταν θέματα τῆς μέρας καί κατά τή γνώμη μου ἔπρεπε νά ξεχαστοῦν μετά τή δημοσίευση. . . Ὁ καθηγητής Κόσμο ἤθελε τό '18 νά διαλέξει μερικά κομμάτια πού ἔγραφα καθημερινά σέ μιά ἑφημερίδα τοῦ Τορίνο· θά τά δημοσίευε μέ μιά πολύ εὐνοϊκή γιά μένα παρουσίαση, ἀλλά ἐγώ δέ θέλησα νά τοῦ τό ἐπιτρέψω.

Γιά νά ἐφαρμόξει ὄχι μόνο μέ τό γραπτό λόγο τό καθήκον πού εἶχε ἐπιβάλλει στόν ἑαυτό του, νά προωθεῖ δηλαδή τήν κουλτούρα ἀνάμεσα στούς ἐργάτες, ἔβγαине ὄλο καί περισσότερο ἀπό τό κλειστό περιβάλλον τῆς σύνταξης. Συναγωνιστές του θά θυμούνται ἀργότερα, σάν κύριο χαρακτηριστικό τῆς προσωπικότητος τοῦ Γκράμσι, αὐτή του τήν τάση γιά τήν προπαγάνδα τῶν ἰδεῶν καί τήν ὄθηση πού ἔδινε σ' αὐτές μελετώντας καί ἐμβαθύνοντας μεθοδικά στά προβλήματα. Δέν εἶχε διοικητικά ἀξιώματα στή σοσιαλιστική ὁμάδα. Σάν ἀπλός ὁπαδός, σάν δημοσιογράφος τοῦ κόμματος πήγαινε στούς περιφερειακοὺς συλλόγους τοῦ Τορίνο γιά νά κάνει διαλέξεις. Ἔκανε μιά διάλεξη στίς 25 Αὐγούστου τοῦ '16 στό Μπόργκο Σάν Πάολο μέ θέμα *Au dessus de la mêlée*, τό ἔργο τοῦ Ρομαίν Ρολάν πού μόλις εἶχε ἐκδοθεῖ στή Ἰταλική· ἄλλες στίς 16 καί 17 Ὀκτώβρη, μέ θέμα τῆ γαλλικῆ Ἐπανάσταση, στούς συλλόγους τῆς Μπαριέρα ντί Μιλάνο καί τοῦ Μπόργκο Σάν Πάολο· καί ἀκόμα μιά στίς 17 Δεκέμβρη μέ θέμα τήν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ. Μιά σελίδα ἀπό τήν ἱστορία, ἕνα βιβλίον πού μόλις εἶχε κυκλοφορήσει, μιά θεατρικὴ παράσταση, ὄλα αὐτά τοῦ ἔδιναν ἀφορμὲς γιά νά προπαγανδίζῃ τις νέες ἰδέες. Τό Μάρτη τοῦ '17 στό θέατρο Καρινιάνο ἡ Ἔμα Γκραμάτικα ἔπαιξε τό «Κουιλόσιτο». Στήν ψυχρὴ ἀντίδραση τοῦ κοινοῦ ἀπέναντι στήν περιπέτεια τῆς Νόρας Χέλμαρ, πού ἀπογοητευμένη ἀπό τόν ἄντρα της τόν ἐγκαταλείπει, ὁ Γκράμσι ἔβλεπε τήν ἐξέγερση τοῦ λατίνου ἄντρα ἐναντία σ' ἕνα ἔθιμο πού ἦταν σίγουρα πιό προχωρημένο, «σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ γυναίκα καί ὁ ἄντρας δέν εἶναι πιά μόνο μῦς, νεῦρα καί ἐπιδερμίδα, ἀλλά εἶναι κυρίως πνεῦμα· σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ οἰκογένεια δέν εἶναι πιά μόνο ἕνας οικονομικός θεσμός, ἀλλά εἶναι κυρίως ἕνας ἠθικός κόσμος πού ἐξελίσσεται, πού συμπληρώνεται μέσα ἀπό τήν ἐσωτερικὴ ἔνωση δύο ψυχῶν, πού ξαναβρίσκουν ἡ μιά στήν ἄλλη αὐτό πού λείπει ἀπό κάθε μιά ξεχωριστά· σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ γυναίκα δέν εἶναι πιά μόνο τό θηλυκό πού ἀνατρέφει μέ ὄλο της τό εἶναι τά μικρά της καί νιώθει γι' αὐτά μιά ἀγάπη πού δημιουργήθηκε ἀπό τοὺς

σπασμούς της σάρκας και των συγκινήσεων, αλλά είναι επίσης ένα ξεχωριστό ανθρώπινο δημιουργήμα, που έχει δική της συνείδηση, που έχει δικές της εσωτερικές ανάγκες, που έχει μια δική της ανθρώπινη προσωπικότητα. . . ». Αυτό ήταν το θέμα της διάλεξης που έδωσε ο Γκράμσι το Μάη του '17 για τη γυναικεία δμάδα του Μπόργκο Καμπιντόλιο.

Ήταν νέος και ο τρόπος που αντιμετώπιζε το πρόβλημα των σχέσεων με τ' άλλα κόμματα, σε σύγκριση με τους Ραμπετζάνα, Μπαρμπέρις και τη Τζούντισε. Ο Μπατίστα Σαντιά θυμάται μια επίσκεψη στη σύνταξη του Π Grido. Τέσσερις νέοι συζητούσαν σε χαμηλό τόνο με το Γκράμσι. Μιλούσαν μεταξύ τους στον κληθντικό.

Στό τέλος της μεγάλης συζήτησης έμαθα με κατάπληξη ότι πρόκειται για καθολικούς νέους που ή αντίθεσή τους στον πόλεμο διέφερε από τη δική μας γιατί ήταν αποκλειστικά ειρηνευτική, («Είμαστε έναντιον όλων των πολέμων», Ελεγαν) και αναφέρονταν στα εὐαγγελικά διδάγματα. Ο Γκράμσι, για να με κουρντίσει, μου πρότεινε να βοηθήσω εκείνους τους νέους. Δέ μπήκα άμέσως στο νόημα και ρώτησα άθῶα αν έπρεπε να προσευχηθῶ μαζί τους για να πετύχουμε τό μεγάλο θαῦμα της ειρήνης.

Νά πῶς αναφέρει ο Σαντιά τήν ξερή άπάντηση του Γκράμσι:

Τό μοναδικό πράγμα που σᾶς διδάσκουν είναι ένας άνόητος άντικληρικαλισμός, άπαιδαγώγητος πνευματικά και πολιτικά. Οὔτε εἰγώ πάω στην έκκλησία γιατί δέν πιστεύω. Άλλά πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι αυτοί που πιστεύουν στη θρησκεία είναι ή πλειοψηφία. Άν συνεχίσουμε να κάνουμε παρέα μόνο με τούς άθεους θα συνεχίσουμε να είμαστε μειοψηφία. Τπάροχον άστοί άντισοσιαλιστές που είναι άθεοι, κοροϊδεύουν τούς παπάδες και δέν πάνε στην έκκλησία και όμως θέλουν τόν πόλεμο και μᾶς χτυποῦν σκληρά. Άυτοί οι νέοι, αντίθετα, πηγαίνουν στην έκκλησία, δέν είναι βιομήχανοι και ζητοῦν μόνο να δουλέψουν μαζί μας για να λήξει όσο γίνεται γρηγορότερα ο πόλεμος.

Τόσο ή άρνηση του σχεταριστικού άντικληρικαλισμού όσο και ή θέση της συμμαχίας των τάξεων θα είναι πάντα στό επίκεντρο της σκέψης του Γκράμσι.

Άποφασισμένος να οδηγήσει τόν πολιτικό λόγο έξω από τά λάθη στα άποια τόν έπνιγαν οι «παλιοί» σοσιαλιστές, γέμιζε τίς μέρες του με τή δουλειά στην σύνταξη και με τίς συζητήσεις - παρεμβάσεις που κι αυτές ήταν μία εργασία. Άφιέρωνε πολύ λίγο χρῶ-

νο στις προσωπικές του υποχρεώσεις. Ήταν αναγκασμένος άκόμα νά δίνει ιδιαίτερα μαθήματα: ό μισθός από τήν έφημερίδα *Avanti!*, 50 λιρέτες τό μήνα (συνεργαζόταν άφιλοκερδώς στό Π Grido), δέν του έφτανε δέβαια γιά νά ζήσει. "Όστερα, τίς σπάνιες φορές πού ήταν έλεύθερος, έκανε παρέα μέ μερικούς φίλους από τή Σαρδηνία, κάποιο Κορόνα, προϊστάμενο στά κρασιά τής Συνεταιριστικής συμμαχίας, και κάποιο Μούρα, ιδιοκτήτη ενός μπάρ στήν πλατεία Στατούτο' πήγαινε έπίσης στό σπίτι του 'Ατίλιο και τής Πία Καρένα (ήταν ή στενογράφος τής έφημερίδας) ή περνούσε τά βράδια του στό σπίτι μιās φιλικής του οικογένειας, του Μπρούνο Μπουότζι. Του άρεσε όμως περισσότερο νά βρίσκειται μέ τούς νέους τής σοσιαλιστικής οργάνωσης.

"Ένας άπ' αυτούς, ό 'Αντρέα Βιγκλόνγκο, γιός του έπιστάτη του δημοτικού σχολείου Τζατσίντο Πακίότι, τόν πληροφόρησε πρόσ τό τέλος του '16 ότι οι νέοι είχαν σκοπό νά εκδώσουν ένα φυλλάδιο. Ζήτησε νά γράψει. Τό φυλλάδιο, μέ τέσσερις μόνο σελίδες, κυκλοφόρησε στις 11 Φλεβάρη 1917 μέ τίτλο *La Città futura*.

Έίχε γραφτεί όλο από τό Γκράμοσι τό συμπλήρωναν μόνο άποσπάσματα από κείμενα του Γκαετάνο Σαλδέμινι (στή δεύτερη σελίδα άποσπάσματα από τήν «Κουλτούρα και λαϊκότητα» μιά σημείωση συνιστούσε «όλοι οι νέοι θά πρέπει νά διαβάσουν αυτό τό έργο»), του Μπενενέτο Κρότσε (στήν τρίτη σελίδα «Η θρησκεία από τήν «Κριτική» του) και του 'Αρμάντο Καρλίνι (στήν τέτη και πάλι σελίδα «Τί είναι ή ζωή;» από τό «Στοιχεία γιά τή μελέτη τής φιλοσοφίας», πού «συνιστάται θερμά νά διαβαστεί και νά προσεχτεί»): και μόνο ή έκλογή των συγγραφέων είναι ένδεικτική του πνευματικού επιπέδου. Στις τέσσερις σελίδες τής *La Città futura*, πού μπορεί νά θεωρηθεί σαν τό τελευταίο στάδιο τής νεανικής διαμόρφωσης του Γκράμοσι, πρόβαλλαν ξεκάθαρα οι ιδεαλιστικές του επιδράσεις. 'Ο Κρότσε έδώ χαρακτηριζόταν σαν «ό μεγαλύτερος στοχαστής τής Εύρώπης αυτή τή στιγμή». «Σ' ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα γιά τό έργο του Κρότσε "Θρησκεία και γαλήνη"», θά πεί ό ίδιος ό Γκράμοσι, «έγώ έγραψα ότι, όπως ή θεωρία του Χέγκελ ήταν ή άφετηρία τής φιλοσοφίας τής τράξης στό 19ο αιώνα γιά τή γέννηση του σύγχρονου πολιτισμού, έτσι και ή φιλοσοφία του Κρότσε μπορούσε νά είναι στις μέρες μας τό προανάκρουσμα γιά τήν επανεξέταση τής φιλοσοφίας τής πράξης γιά τίς επόμενες γενιές». Στήν πραγματικότητα, στό εισαγωγικό σημείωμα, πού αναφέραμε, δέν ήταν ξεκάθαρο ένα τέτιο νόημα. «Τό θέμα», παραδέχεται ό Γκράμοσι, «είχε μόλις υπογραμμιστεί, μ' ένα σαφώς πρωτόγονο τρόπο και άσφαλώς άσχημα, γιατί εκείνη τήν εποχή ή αντίληψη τής ένότητας άνάμεσα στή θεωρία

καί τήν πράξη, στή φιλοσοφία καί τήν πολιτική, δέν ἦταν ξεκάθαρη μέσα μου κι ἐγώ ἔκλινα μάλλον πρὸς τή θεωρία τοῦ Κρότσε».

Ἡ *La Città futura* ἀρχίζει μέ τό ἀρθρο «Τρεῖς ἀρχές, τρεῖς τάξεις», πού εἶχε λογοκριθεῖ σέ μερικά σημεία.

· Ἡ τάξη καί ἡ ἀταξία — ὑποστήριζε ὁ νεαρός ἐπαναστάτης — εἶναι οἱ δύο λέξεις πού ἀναφέρονται συχνότερα στήν ἀναμέτρηση πολιτικοῦ χαρακτήρα. Κόμματα τῆς τάξης, ἄνθρωποι τῆς τάξης, δημόσια τάξη... Ἡ λέξη τάξη ἔχει μιά θαυματουργή δύναμη· σ' αὐτή τῇ δύναμη βασίζεται κατά μεγάλο μέρος ἡ διατήρηση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ἡ παρούσα τάξη παρουσιάζεται σάν κάτι ἀρμονικά συντονισμένο, σταθερά συντονισμένο, καί ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτῶν διστάζει καί φοβάται τήν ἀβεβαιότητα, πού μπορεῖ νά ἐπιφέρει μιά ριζική ἀλλαγὴ... Σχηματίζεται στή φαντασία ἡ εἰκόνα ἑνός βίαιου διαμελισμοῦ, δέ φαίνεται τό πιθανό ἀποτέλεσμα τῆς νέας τάξης πραγμάτων, πού θά εἶναι καλύτερα ὀργανωμένη ἀπὸ τήν παλιά, πιά ζωντανή ἀπὸ τήν παλιά... Φαίνεται μόνο ἡ βίαιη κατασπάραξη καί ἡ φοβισμένη ψυχὴ ὀπισθοχωρεῖ ἀπὸ φόβο δι τὴν χάσει τὰ πάντα, δι χρίσεται μπροστά στοῦ χάος, ἀναπόφευκτη ἀταξία...

Ἄ Ο Γκράμσι κατέληγε:

Οἱ σοσιαλιστές δέν πρέπει ν' ἀντικαταστήσουν μιά τάξη μέ μιά ἄλλη. Πρέπει ν' ἀποκαταστήσουν τήν τάξη αὐτή καθαυτὴ (μέ ὅλη τῇ σημασία τῆς λέξης). Ἡ νομικὴ ἀρχὴ πού θέλουν νά πραγματοποιήσουν εἶναι: **δυνατότητα ὀλοκληρωμένης πραγμάτωσης τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, πού παρέρχεται σέ δλους τούς πολίτες. Μέ τήν ὑλοποίησιν αὐτῆς τῆς ἀρχῆς πέφτουν δια τὰ συνταγματικά προνόμια. Αὐτὴ ὁδηγεῖ στή μεγαλύτερη ἐλευθερία μέ τό μικρότερο καταναγκασμό. Θέλει κανόνας τῆς ζωῆς καί τῆς ἐξουσίας νά εἶναι ἡ ἱκανότητα καί ἡ παραγωγικότητα, πέρα ἀπὸ κάθε παραδοσιακὸ σχῆμα. Θέλει ὁ πλοῦτος νά μὴν εἶναι ὄργανο σκλαβιάς, ἀλλὰ ν' ἀνήκει ἀπρόσωπα σέ δλους, νά δίνει σέ δλους τὰ μέσα γιὰ κάθε δυνατὴ εὐημερία. Θέλει τό σχολεῖο νά μορφώνει τούς εὐφρεῖς ἀπ' ὅποιον κι ἂν ἔχουν γεννηθεῖ... Ἀπ' αὐτὴ τήν ἀρχὴ ἐξαρτῶνται ὀργανικά ὅλες οἱ ἄλλες βασικὲς ἀρχές τοῦ σοσιαλιστικοῦ προ-**

1. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

γράμματος. Αυτό δέν είναι ούτοπία. Είναι παγκόσμια γνωστό, μπορεί νά πραγματοποιηθεί από τή θέληση. Είναι θέμα τάξης, τής σοσιαλιστικής τάξης. Αυτής τής τάξης πού πιστεύουμε ότι θά πραγματοποιηθεί πρώτα στήν 'Ιταλία καί μετά στίς άλλες χώρες².

Στό νεανικό αυτό φυλλάδιο καθρεφτίζονταν καθαρά μερικές πλευρές τής προσωπικότητας του Γκράμισι: όπως ή ένταση του ανθρώπου πού νιώθει τήν ανάγκη νά οργανωθεί καί νά παλέψει³, πού δέ συμβιδάζεται μέ τούς ταξικούς έχθρους⁴, ό σαρκασμός⁵, ή απέχθεια γιά τή λαϊκιστική ρητορική των εγυμνων καί ροζιασμένων χεριών⁶, τέλος ή πίστη στήν «ισχυρή θέληση του ανθρώπου, σάν κινήτρια δύναμη τής ιστορίας, καί ή αντίστοιχη άποτροφή μπρός στήν «επιστημονική προκατάληψη» των θετικιστών, των ρεφορμιστών τύπου Κλάουντιο Τρέβες, των ειδωλολατρών του «φυσικού νόμου», τής «μοιραίας εξέλιξης των πραγμάτων». Η πολεμική του νεαρού Γκράμισι ενάντια στή ρεφορμιστική πτέρυγα του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος ήταν από τότε έντονη καί δριμυεία: «Νά περιμένουμε νά γίνουμε πενήντα τοίς εκατό σύν ένας, είναι τό πρόγραμμα των δειλών πού περιμένουν τό σοσιαλι-

---

2. 'Η τελευταία υπογράμμιση δική μου.

3. «Πιστεύω, όπως ό Φρειδερίκος Χέμπελ, ότι "ζωή σημαίνει νά είσαι αντίρτης". Όποιος ζει πραγματικά, δέ μπορεί νά μήν είναι πολίτης, νά μήν έχει πολιτική θέση. Μισώ τούς αδιάφορους... 'Η αδιαφορία επηρεάζει άσχημα τήν ιστορία. Ένεργει παθητικά, αλλά ενεργεί... Γεγονότα ώριμάζον στή σκιά, λίγα χέρια πού ξεφεύγουν από κάθε έλεγχο υπαίουν τό νήμα τής συλλογικής ζωής καί ή μάζα άγνοεί, γιατί αδιαφορεί... Είμαι αντίρτης, ζώ, αισθάνομαι στίς αντίρτικες καρδιές των όμοιων μου νά πάλλει κίόλας ή δραστηριότητα τής μελλοντικής πόλης πού φτιάχνουν οι δικοί μας... Ζώ, είμαι αντίρτης. Γι' αυτό μισώ αυτούς πού δέν παίρνουν θέση, μισώ τούς αδιάφορους.»

4. «Όταν συζητάς μ' έναν αντίπαλο, δοκίμασε νά έρθεις στή θέση του: θά τόν καταλάβεις καλύτερα καί ίσως νά καταλήξεις ότι έχει λίγο ή πολύ δικιο. Άκολούθησα γιά ένα διάστημα ατή τή συμβουλή των σοφών. Άλλά οι θέσεις των αντιπάλων μου ήταν τόσο θρώμικες πού κατέληξα: είναι καλύτερα νά είσαι άδικος καμιά φορά παρά νά νιώσεις πάλι έκείνη τήν άγρία πού προκαλεί έμετό.»

5. Γιά τούς διανοούμενους πού απομακρύνονται από τό σοσιαλιστικό κίνημα έγραφε: «Υπάρχουν οι έρασιτέχνες τής πίστης, όπως άκριβώς υπάρχουν οι έρασιτέχνες τής γνώσης... γιά πολλούς ή κρίση συνείδησης δέν είναι: παρά μιά άπλήρωτη συναλλαγματική ή ή έπιθυμία ν' ανοίξουν ένα τρέχοντα λογαριασμό.»

6. «Προτιμώ νά πληρώσει ένας χωρικός τό σοσιαλιστικό κίνημα παρά ένας καθηγητής πανεπιστημίου. Μόνο πού ό χωρικός θά έπρεπε νά φροντίσει νά έχει τόσες έμπειρίες καί τόσο πλατιές ιδέες όσες μπορεί νά έχει ό καθηγητής πανεπιστημίου, γιά νά μήν είναι στείρα ή δράση του καί ή πιθανή του θυσία.»

σμό από ένα βασιλικό διάταγμα υπογραμμένο από δύο ύπουργούς».

Διαφαινόταν ήδη ό Γκράμισι τού L' Ordine πυονο και τελικά σέ μία ύποσημείωση στό τέλος τής τελευταίας σελίδας τής La Città futura Έλεγε:

Δώσαμε σ' αυτό τό φυλλάδιο ένα τίτλο πού δέν είναι μόνο δικός μας. Πρίν έξαπολυθεί ό πόλεμος στόν κόσμο μέ τήν άκάθεκτη ρομφαία του, άποφασίσαμε μέ μερικούς φίλους νά κυκλοφορήσουμε ένα νέο σοσιαλιστικό περιοδικό, πού θά ήταν ή έστία τών νέων ήθικών δυνάμεων, τού νέου, [λέξη λογοκριμένη] ίσως έπαναστατικού] και Ιδεαλιστικού πνεύματος τής νιότης μας. . . Μέ τή μεγάλη πίστη τής ψυχής μας, πού ξεχειλίζει από νιάτα και πάθος, σκεφτόμασταν νά ξαναρχίσουμε μία παράδοση καθαρά Ιταλική, τήν παράδοση τού Μαρσί-νι, ζωντανεμένη από τούς σοσιαλιστές. Άλλά δέν παραιτηθήκαμε από τό σκοπό μας. Τά μέλη τού πυρήνα μας, πού άρπαξε ό πόλεμος, θά ξαναγυρίσουν. Και τό περιοδικό θά βγει.

Ήταν Φλεβάρης. Άκολούθησαν άμέσως τά γεγονότα τής Ρωσίας. Τί άκριβώς είχε συμβεί στην Πετρούπολη δέν ήταν εύκολο νά τό καταλάβει κανείς στην άρχή. Άντικειμενικές δυσκολίες γιά τή συγκέντρωση άκριβών πληροφοριών, ή λογοκρισία και ή τάση όρισμένων έφημεριδών, όπως ή Gazzeta del popolo, νά διαστρεβλώνουν τά γεγονότα γιά λόγους έσωτερικής προπαγάνδας, έμπόδιζαν μία καθαρή εικόνα εκείνων τών γεγονότων. Στις 18 Μάρτη μαθεύτηκε διι άνατράπηκε ό τσάρος: υπήρχε μία προσωρινή κυβέρνηση άποφασισμένη νά συνεχίσει τόν πόλεμο, αλλά ήδη μία ομάδα ύπερεπαναστατών μαξισμιστών, μέ άρχηγό τό Λένιν, ενεργούσε γιά τήν άμεση ειρήνη πού έπρεπε νά έπιτευχθεί μέ κάθε θυσία. Τό πρώτο σχόλιο τού Γκράμισι δημοσιεύτηκε στό Π Grido στις 29 Άπρίλη 1917. Ήποστήριζε διι «διαβάζοντας τις έφημερίδες, διαβάζοντας όλες τις ειδήσεις πού επέτρεπε ή λογοκρισία νά δημοσιευθοούν» δέν ήταν εύκολο νά καταλάβει κανείς τήν ούσία τής ρώσικης επανάστασης, αν ήταν δηλαδή φιλελεύθερη ή προλεταριακή.

Οι άστικές έφημερίδες. . . μās είπαν πώς έγινε ν' αντικατασθεί ή άπολυταρχία από μία άλλη δύναμη, πού δέν έχει άκόμα ξεκαθαριστεί ποιά είναι, και διι αυτές έλπίζουν νά είναι ή άστική. Κι έκαναν άμέσως τόν παραλληλισμό: ρώσικη επανάσταση - γαλλική επανάσταση και δρθηκαν διι τά γεγονότα μοιάζουν. Ήμεεις όμως είμαστε πεισμένοι διι ή ρώσικη επανάσταση είναι, πέρα από ένα γεγονός, μία προλεταριακή πράξη, και διι πρέπει φυσικά νά καταλήξει σέ σοσιαλιστικό καθεστώς.

Λεπτομερείς πληροφορίες μπόρεσαν νά πάρουν από τή *La Stampa* στίς 10 Μάη, πού δημοσίευε τά συνθήματα του Λένιν: "Άμηση ειρήνη, δηλ ή έξουσία στό προλεταριάτο μέσα από τά Συμβούλια των εργατών και των άγροτών. Τώρα ή Λένιν ήταν ό μόνιμος στόχος όλου του συντηρητικού Ιταλικού τύπου· και γι' αυτό τό προλεταριάτο έβλεπε στό πρόσωπο του Λένιν τό «μεγαλύτερο σοσιαλιστή» και τό «μεγαλύτερο επαναστάτη άπ' όλους τους γνωστούς ήγέτες των ρωσικών σοσιαλιστικών κομμάτων» (αυτά έγραφε τό *Il Grido*).

Οι ρώσοι μαξimalιστές είναι ή ίδια ή ρώσικη επανάσταση. Οι Κερένσκι, Ζερετέλι, Τσερνόφ [πρωταγωνιστές τής άστικοδημοκρατικής επανάστασης του Μάρτη] είναι τό παρόν τής επανάστασης, είναι οι ένσαρκωτές τής πρώτης κοινωνικής Ισοροπίας, είναι ή συνισταμένη των δυνάμεων όπου οι μετριοπαθείς παίζουν άκόμα μεγάλο ρόλο. Οι μαξimalιστές είναι ή συνέχεια τής επανάστασης: γι' αυτό είναι ή ίδια ή επανάσταση. . . [Ό Λένιν] ξεσήκωσε δυνάμεις πού δέ θά πεθάνουν ποτέ. Αυτός και οι μπολοσεβίκιοι σύντροφοί του είναι πεσιμένοι διό σοσιαλισμός μπορεί νά πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε στιγμή.

Μέ τή μεγάλη άπήχηση στην Ίταλία τής άστικοδημοκρατικής επανάστασης του Μάρτη και μέ τήν έμπιστοσύνη πού οι σοσιαλιστές συγγραφείς (μέ πρώτο τό Γκράμσι) και οι ήγέτες μιάς πτέρυγας του Ιταλικού κινήματος έτρεφαν στό κόμμα του Λένιν, άπό τήν ώθηση του οποίου περίμεναν άπό φιλελεύθερη νά γίνει σοσιαλιστική ή ρώσικη επανάσταση, ήταν φυσική ή ύποδοχή πού έπιφύλαξε ένα πλήθος σαράντα χιλιάδων εργαζομένων, στίς 13 Αυγούστου 1917 στό Τορίνο, στό Γκόλντενμπεργκ και στό Σμιρνόφ, πού είχαν σταλεί άπό τήν προσωρινή κυβέρνηση για μία πρώτη έπαφή μέ τίς χώρες τής Άντάντ. Πρίν άπό μέρες ό Γκόλντενμπεργκ είχε δηλώσει στον άνταποκριτή τής *La Stampa* στό Παρίσι: «Ό Λένιν δέν είναι φίλος μας και μεις είμαστε αντίπαλοί του». Όταν οι δυό αντιπρόσωποι τής κυβέρνησης Κερένσκι έμφανίστηκαν στό μπαλκόνι του κτιρίου τής λεωφόρου Σικάρντι, τό πλήθος τους ύποδέχτηκε μέ τήν κραυγή «Ζήτω ό Λένιν». Μετά άπό δέκα μέρες στό Τορίνο έστηναν όδοφράγματα.

Ή άρχική άφορμή ήταν ή έξαφάνιση του ψωμιού άπό τά πρατήρια. Όμως μόνο άλλες ατίες μπορούσαν ν' άνάψουν στους επαναστάτες τόν ένθουσιασμό πού φάνηκε άπό τή βία τής πάλης και άπό τόν άριθμό των νεκρών και των τραυματιών. Τά κηρύγματα ένάντια στον πόλεμο άπό μήνες είχαν γίνει πολύ έντονα. Στο λαϊκό αίσθημα είχε ήδη ριζώσει ή πεποίθηση ότι συμφέρει στό προλεταριάτο νά χάσει 500 δικούς του σε μία μάχη για τή δική

του υπόθεση παρά να θυσιάσει δέκα χιλιάδες πολεμώντας ενάντια στους γερμανούς για το αποκλειστικό συμφέρον της αστικής τάξης. Καί στά εργοστάσια, όπου ή πειθαρχία ελεγχόταν από ένα στρατιωτικό εκπρόσωπο και ίσχυε ο στρατιωτικός ποινικός κώδικας, ή δυσαρέσκεια των εργατών μεγάλωνε μέρα μέ τή μέρα. Σ' αυτό τό περιβάλλον πού ήταν πρόσφορο για τήν ιδέα «νά κάνουμε όπως στή Ρωσία» ή επαναστατική απόπειρα ήταν αναπόφευκτη.

Άρχισαν νά πυροβολούν τό πρωί τής Πέμπτης 23 Αύγούστου. Ή εξέγερση άπλωνόταν χωρίς άρχηγούς και καθοδήγηση. Μεγάλα δέντρα, τράμ, αναποδογυρισμένες λοξά στους δρόμους σιδηροδρομικές άμαξες εφτιαχναν τίς έστίες τής επανάστασης. Μεταξύ των σοσιαλιστών ήγετών και των επαναστατών δέν υπήρχαν δεσμοί. Τό πλήθος, πέρα από κάθε καλά προγραμματισμένο επαναστατικό σχέδιο, φαινόταν νά έχει μόνο ένα σκοπό: νά λεηλατήσει, νά καταστρέψει. Καί οι στρατιώτες, αντί νά συναδελφωθούν μέ τούς εργάτες, όπως αυτοί πίστευαν, αντιδρούσαν μέ πυροβολισμούς'. Ύπήρχαν καμιά πενηνταριά νεκροί και πάνω από διακόσιοι τραυματίες. Μετά άκολούθησε κύμα συλλήψεων, πού θά στερούσε τή σοσιαλιστική όργάνωση άπ' όλους σχεδόν τούς ήγέτες της. Άπό τότε, τό καθήκον τής καθοδήγησης του εργατικού κινήματος στό Τορίνο, στό βαθμό πού μπορούσες νά αναπτύξεις μιά δράση μέσα σέ μιά πόλη πού τό Σεπτέμβρη του 1917 είχε κηρυχθεί ζυπόλεμη περιοχή (και αυτό σήμαινε νά σέρνονται στά στρατοδικαία για πράξεις, πληροφορίες και κρίσεις πού διέφεραν από τή γραμμή και τίς επίσημες πληροφορίες των στρατιωτικών άρχων), τό εμπιστεύθηκαν σέ μιά προσωρινή επιτροπή.

Ό Γκράμισι ήταν ανάμεσα στους δώδεκα τής επιτροπής. Για πρώτη φορά, στά είκοσιέξι του, είχε ένα σημαντικό άξίωμα στή σοσιαλιστική όργάνωση του Τορίνο. Θά γράψει τήν 1η του Μάρτη 1921, στήν ήμερήσια L' Ordine nuovo:

Σέ πολύ σοβαρές και δύσκολες για τήν εργατική τάξη του Τορίνο στιγμές, σέ μερικούς από μās εμπιστεύτηκαν κομματικά άξιώματα μέ μεγάλη ευθύνη: όταν διαλύθηκε ή όργάνωση και καταλήφθηκε από τούς στρατιωτικούς τό μέγαρο τής λεωφόρου Σικάρντι, μετά από τά γεγονότα του '17, ένας από μās όνομάστηκε πολιτικός γραμματέας τής όργάνωσης' όταν μετά τήν ήττα του Καπορέτο ένας από μās στάλθηκε στή συνάντηση

---

7. Ό Γκράμισι θυμόταν ότι στήν καταστολή πήρε μέρος ή Ταξιαρχία Σάσαρι. Είναι άνακριβές. Έχεινες τίς μέρες ή Ταξιαρχία ταξίδευε από τό Τοιουτίαλε στο ύψιπεδο τής Μπαϊνούτζα και στις 29 Αύγούστου θά πήγαινε στο Κράβεκ.

της Φλωρεντίας, και κει επρεπε να αποφασιστει η σταση και η πορεια του κομματος.

Οι Λάτζαρι και Μπομπάτσι, της καθοδήγησης, και ο Τζίνο Πέσι, της επαναστατικής μαξιμαλιστικής φράξιας, είχαν προγραμματίσει μιá μυστική συνάντηση για τις 18 Νοέμβρη 1917 στη Φλωρεντία (ο Πέσι είχε κάνει γραμματέας του Έργατικού Κέντρου του Κάλιαρι, όταν ο Τζενάρο Γκράμοσι ήταν ταμίας και τότε, στο λύκειο ακόμα, τον είχε γνωρίσει ο Αντόνιο). Σκοπός της συνάντησης ήταν να τονίσουν πόσο ξένο ήταν το προλεταριάτο από τον αστικό πόλεμο ακόμη και μετά το Καπορέτο· ο Γκράμοσι συμμεριζόταν τη γνώμη του Μπορντίγκα για την ανάγκη μιáς δραστηριότητας επέμβασης του επαναστατικού προλεταριάτου στην κρίσιμη φάση του πολέμου.

Έδώ και τέσσερις μόλις μέρες οι μπολσεβίκοι ήταν στην έξουσία (6 - 14 Νοέμβρη). Στην Ιταλία έφταναν πολύ λίγες ειδήσεις που τις κουτσούρευε ή λογοκρίσια και δίνονταν διαστρεβλωμένες από τα μεγάλα πρακτορεία ειδήσεων. Μέ τον τίτλο «Τά σατουρνάλια του λενινισμού» ή Gazzetta del popolo είχε γράψει στις 10 Νοέμβρη: «Πλήθος μαξιμαλιστών λεηλάτησε τις αποθήκες κρασιών του Χειμερινού Ανακτόρου και μεθυσμένο τό πλήθος διαλύθηκε από δυνάμεις στρατού». Θεωρούσαν τό μεγάλο ιστορικό γεγονός σάν μιá άναταραχή που προκάλεσαν οι Βάνδαλοι. Άλλα ο είκοσιεξάχρονος Γκράμοσι, που λίγους μήνες πριν, στις 28 Ιούλη, είχε εκδηλώσει καθαρά την εμπιστοσύνη του στη σοσιαλιστική διεξοδό της φιλελεύθερης επανάστασης, αντίληφθηκε άμέσως, παρόλα τα κενά, που άφηνε ή λογοκρίσια, και τις διαστρεβλώσεις του αστικού τύπου, διι συντελούνταν μιá μεγάλη στροφή. Πρόλαβε να γράψει στο Il Grido της 24 Νοέμβρη, παρουσιάζοντας ένα άρθρο του Σουβαρέν, σέ μιá σύντομη σημείωση τά εξής:

Δέν έχουμε καμιá εξακριβωμένη ειδηση πάνω στα τελευταία γεγονότα της ρώσικης επανάστασης. Είναι πιθανό για αρκετό καιρό να μην έχουμε ακριβείς ειδήσεις. Τό Il Grido είχε προβλέψει, και ήταν εύκολο να προβλεφθει, διι ή ρώσικη επανάσταση δέ θά σταματούσε στη φάση Κερένσκι. Η ρώσικη επανάσταση συνεχίζεται και θά συνεχιστει ακόμα.

Τήν ίδια μέρα, 24 Νοέμβρη 1917, δημοσιεύτηκε στην εθνική έκδοση του Avanti! ένα κύριο άρθρο μέ τίτλο «Η επανάσταση εναντίον του "Κεφαλαίου"» μέ την ύπογραφή του Αντόνιο Γκράμοσι. Είναι μιá καινούργια μαρτυρία, ασφαλώς ή πιό σπουδαία, της ιδεαλιστικής διαμόρφωσης του Γκράμοσι και της τάσης του να μην

κλειστεί μέσα σε μονολιθικά σχήματα, όπως μερικοί έρμηνευτές της θεωρίας του Μάρξ.

Ἡ επανάσταση τῶν μπολσεβίκων — δεβαίωσε ὁ νέος ἀρθρογράφος (στὴν πρώτη του «ἐξόρμησι» ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῶν σελίδων καὶ τῶν φύλλων τοῦ Τορίνο) — εἶναι ἡ επανάσταση ἐναντία στὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Κάρλο Μάρξ. Τὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ ἦταν, στὴ Ρωσία, περισσότερο τὸ διβλίον τῶν ἀστῶν, παρὰ τῶν προλετάρων. Ἦταν ἡ κριτικὴ ἀπόδειξις τῆς μοιραίας ἀναγκαιότητος πού ἐπέβαλλε νὰ σχηματιστεῖ στὴ Ρωσία μιά ἀστικὴ τάξι, ν' ἀρχίσει μιά καπιταλιστικὴ ἐποχὴ, νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἕνας πολιτισμὸς δυτικῶν τύπου, πρὶν μπορέσει ἀκόμα τὸ προλεταριάτο νὰ σκεφτεῖ τὸν ξεσηκωμὸ του, στίς ταξικὲς του διεκδικήσεις, τὴν επανάστασή του. Τὰ γεγονότα ἀνέτρεψαν τὰ κριτικὰ σχήματα μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ ἱστορία τῆς Ρωσίας θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξελιχθεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ ἱστορικῶν ὕλισμου. Οἱ μπολσεβίκοι ἀρνοῦνται τὸν Κάρλο Μάρξ, δεβαίω-
νουν μὲ τὴ μαρτυρία τῆς δράσης πού ἀνέπτυξαν καὶ τῶν κατακτήσεων πού πραγματοποιοῖσαν διὰ οἱ κανόνες τοῦ ἱστορικῶν ὕλισμου δὲν εἶναι τόσο ἀνθεκτικοί, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφτοῦμε καὶ ὅπως σκεφτήκαμε.

Ἦταν ἕνας λόγος γεμάτος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Χέγκελ καὶ τοῦ Κρότσε:

Ἄν οἱ μπολσεβίκοι ἀρνοῦνται μερικὲς θέσεις τοῦ «Κεφαλαίου», δὲν ἀρνοῦνται τὴ σύμφυτη, ζωογόνα σκέψις του. Αὐτοὶ δὲν εἶναι «μαρξιστὲς», αὐτὸ εἶναι ὄλο' δὲ συνέθεσαν πάνω στὰ ἔργα τοῦ Δάσκαλου μιά ἐπιφανειακὴ διδασκαλία δογματικῶν θέσεων πού δὲ δέχονται συζήτησι. Ζοῦν τὴ μαρξιστικὴ σκέψις, αὐτὴ πού δὲν πεθαίνει ποτέ, πού εἶναι ἡ συνέχεια τῆς ἰταλικῆς καὶ γερμανικῆς ἰδεαλιστικῆς σκέψις καὶ πού στὸν ἴδιον τὸ Μάρξ ἔπαιρνε μιά θετικιστικὴ καὶ νατουραλιστικὴ χροιά.

Ἄκόμα μιά φορὰ ὁ Γκράμσι ἀρνιόταν τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψι σὰν ἀυθόρμητη καὶ μοιραία ἐξέλιξι πού καθορίζεται ἀπὸ ὠμά οικονομικά γεγονότα' στὸ ντετερμινισμό τῶν θετικιστῶν αὐτὸς ἀντέτασσε τὴν ἀνθρώπινη θέλησι σὰν τὸ μεγαλύτερον παράγοντα τῆς ἱστορίας. Πρέπει νὰ προσθέσουμε (καὶ ἡ βαθιὰ συναίσθησι τῶν δυσκολιῶν πού συνοδεοῦσαν κάθε ἱστορικὸν σπαραγμὸν θὰ εἶναι πάντα παρούσα στὸ Γκράμσι) διὰ τὸ νεαρὸν μελετητὴν καὶ ἀγωνιστὴν διέφερε πολὺ ἀπὸ κείνους πού φαντάζονταν μὲ αἰσιοδοξία διὰ τὴ Ρωσία εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ ἕνας κόσμος γεμάτος εὐτυχία, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶχε ἀνατραπεῖ τὸ παλιὸ καθεστῶς. «Στὴν ἀρχὴ θὰ εἶναι ὁ κολλεκτιβισμὸς τῆς φτώχειας, τοῦ πόνου», διαβεβαίωσε ὠ-

μά, προσθέτοντας όμως: «ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία δέ θά μπορούσε ἀμέσως νά κάνει περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ὁ κολλεκτιβισμός. Σήμερα θά ἔκανε πολύ λιγότερα, γιατί θά εἶχε ἀμέσως ἀντίθετο ἕνα δυσारेσθημένο προλεταριάτο, μανιασμένο, ἀνίκανο πιά νά ὑποφέρει γιά ἄλλα τόσα ἀκόμα χρόνια τούς πόνους καί τίς πίκρες πού θά ἔφερναν οἱ οικονομικές δυσκολίες».

Ἐκείνη τήν περίοδο, ἐκτός ἀπό τή δημοσιογραφική του δραστηριότητα, παραχωρήθηκαν πολύ λίγες ὀργανωτικές καί προπαγανδιστικές πρωτοβουλίες στό Γκράμσι ἀπό τή στρατιωτική λογοκρισία, δταν ἦταν προσωρινά στή γραμματεία τῆς ὀργάνωσης. Σ' αὐτό τό διάστημα ἀρτήθηκε ἀπό τό προσωρινό ἐκτελεστικό μόνο μιά ἀπόφαση κατά τοῦ τελωνειακοῦ προστατευτικοῦ συστήματος. Πάνω σ' αὐτό τό θέμα, τόσο ἀγαπητό στό Γκράμσι ἀκόμα καί ἀπό τήν πρώτη νιότη του, εἶχε βγει στίς 20 Ὀκτώβρη 1917 ἕνα εἰδικό φύλλο τοῦ Il Grido, μέ τή συμμετοχή τῶν Οὐγκο Μοντόλφο, Οὐμπέρτο Κόσμο, Μπρούνο Μπούτζι κι ἕνα ἄρθρο τοῦ Τολιάτι, τό πρῶτο του κείμενο γιά μιά σοσιαλιστική ἔφημερίδα: αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό ντεμποῦτο του στήν ἐνεργητική πολιτική: δταν πῆρε τό πτυχίο τῆς νομικῆς, γράφτηκε στή φιλοσοφική καί τώρα παρακολουθοῦσε στήν Καζέρτα ἕνα τμήμα γιά ἀξιωματικούς. Κατά τά ἄλλα, ὁ Γκράμσι δέ μπορούσε νά προσφέρει πολλά ἐξαιτίας τῆς ἀντικειμενικά δυσμενοῦς κατάστασης. Παρόλ' αὐτά, ἦταν ἀπό τούς ἰδρυτές ἑνός πνευματικοῦ ὀμίλου: ἡ πολιτική ἐπιμόρφωση τῶν νέων συνέχιζε νά εἶναι στήν κορυφή τῶν ἐνδιαφερόντων του. «Δίνω σ' ἕνα νέο — μαθαίνουμε ἀπό ἕνα γράμμα πού ἔστειλε τότε στό Τζουζέπε Λομπάρντο - Ραντίτσο — νά διαβάσει κεφάλαια ἀπό τήν "Κουλτούρα καί ἠθική ζωή" τοῦ Κρότσε, ἀπό τά "Παιδαγωγικά καί κοινωνικά προβλήματα" τοῦ Σαλθέμινι, ἀπό τή "Γαλλική Ἐπανάσταση" ἢ ἀπό τήν "Κουλτούρα καί λαϊκότητα" τοῦ Σαλθέμινι πάλι ἀπό τό "Κομμουνιστικό μανιφέστο", μιά "Προσθήκη" τοῦ Κρότσε στήν "Κριτική" ἢ κάτι ἄλλο, πού νά ἀντανακλᾷ όμως τό σημερινό ἰδεαλιστικό κίνημα». Ἀφοῦ ἔδινε τό θέμα, ὕστερα ἀπό μερικές μέρες ἀκολουθοῦσε συζήτηση, πάντα ἢ σχεδόν πάντ.α ἔξω.

Κάναμε — μου λέει ὁ Κάρλο Μπocάρντο, ἕνας ἀπό τούς νέους τοῦ ὀμίλου — μακρινούς περιπάτους κάτω ἀπό τίς στοές, ὁ

---

8. Πρόκειται, ὅπως εἶναι εὐκολο νά διαπιστώσουμε, γιά συγγραφείς καί κείμενα πολύ ἐνδεικτικά γιά τή μορφωτική διαμόρφωση τοῦ νεαροῦ ἐπαναστάτη, γιά τόν ὁποῖο ὁ Μάρξ ἦταν «δάσκαλος τῆς πνευματικῆς καί ἠθικῆς ζωῆς, καί ὄχι βoscός ἀρματωμένος μέ βέργα», ὅτε «μεσοίος πού ἄφησε μιά σειρά ἀπό παραβολές γεμάτες κατηγορικές προταγές, ἀπό ἀπόλυτους, ἀδιαμφισβήτητους κανόνες, ἔξω ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου».

Γκράμισι στεκόταν στή μέση, προχωρώντας αργά κι ἐμείς τόν περικυκλώναμε. Ἐρχονταν ὁ Ἀντρέα Βιγκλόνγκο, ὁ Ἀτίλιο Καρένα, ἀδελφός τῆς Πία,· καί μερικές φορές καί ὁ Ἀντζελο Παστόρε, ὁ μικρότερος ἀδελφός τοῦ Ὄταβιο. Ὁ Γκράμισι μᾶς ἀρνεῖ νά μιλάμε. Εἴμασταν παιδιά δεκάξι δεκαεφτά χρόνων, ἡ ἀγνοιά μας ἦταν ἀνάλογη μέ τά χρόνια μας καί ἡ ἀλαζονεία ἀνάλογη μέ τήν ἡλικία καί τήν ἀγνοια. Ἀλλά ὁ Γκράμισι δέν ἔχανε τήν ὑπομονή του· δέν ἔπαιρνε ποτέ τό ὕφος τοῦ θεωρητικοῦ θεματοφύλακα ὅλης τῆς σοφίας· τοῦ ἀρεσε νά μαθαίνει τίς ἰδέες τῶν ἄλλων καί τίς ἀκουγε μέ εὐχαρίστηση. Μετά, ὅταν ἔπαιρνε τό λόγο τελευταῖος, ἔθετε τό πρόβλημα, ἐμείς καταλαβαίναμε τά λάθη μας καί τά διορθώναμε. Συνεχίσαμε νά συναντιώμαστε κάθε βράδι, ἐπί δυό μῆνες περίπου. Θυμάμαι τό τελευταῖο βράδι τοῦ 1917, πού τό περάσαμε στό σπίτι τοῦ Ἀντρέα Βιγκλόνγκο. Γιά νά γιορτάσουμε τόν ἐρχομό τοῦ νέου χρόνου, ἡ μητέρα τοῦ Ἀντρέα μᾶς ετοίμασε μιά ὥραια πιατέλα τηγανίτες. Εἴμασταν στό γραφεῖο τοῦ σχολείου ὅπου ὁ πατέρας τοῦ Ἀντρέα ἦταν ἐπιστάτης. Περιμέναμε τόν καινούργιο χρόνο διαβάζοντας καί σχολιάζοντας τίς «Ἀναμνήσεις» τοῦ Μάρκου Ἀυρήλιου... Ἀργότερα ἕνας ἕνας φύγαμε γιά τό στρατό καί ὁ ὄμιλος διαλύθηκε.

Εἶναι κρίμα πού μιά ἀφιέρωση τοῦ Γκράμισι στό νεαρό Καρένα, πρὶν αὐτός πάει φαντάρος, χάθηκε. Ἡ ἀφιέρωση ἦταν γραμμένη πάνω σέ μιά ἀπό τίς πρώτες σελίδες τοῦ βιβλίου «Ἀναμνήσεις τοῦ Αὐτοκράτορα Μάρκου Ἀυρήλιου», ἐκδόσεις Μαρμπέρα 1911, καί περιλάμβανε, ὅπως μοῦ λέει ὁ Ἀλφόνσο Λεονέτι, μιά σειρά προστακτικές πού ἀποτελοῦσαν τό δεκάλογο τοῦ ὄμιλου: θά εἶσαι, θά κάνεις κλπ.

Τώρα ὁ Γκράμισι (μετά τή φυλάκιση τῆς Μαρίας Τζούντισε) ἦταν ὁ μοναδικός συντάκτης τοῦ *Il Grido* καί οὐσιαστικά καί ὁ διευθυντής του. Σύντομα αὐτό τό ἐβδομαδιαῖο περιοδικό τῶν σοσιαλιστῶν ἄλλαξε ὄψη. Ἀγρυπνος γιά τίς ἐξελίξεις τῆς ρώσικης ἐπανάστασης, ὁ εἰκοσιεφτάχρονος διευθυντής ἔδινε γιά μετάφραση, σ' ἕνα πολωνό σύντροφο, τόν Ἄρον Βίζνερ, κείμενα μπολσεβίκων συγγραφέων, εἰδήσεις, ντοκουμέντα καί μετά τά δημοσίευε.

Τό μικρό προπαγανδιστικό περιοδικό τοῦ κόμματος — θυμάται ὁ Πιέρο Γκομπέτι — ἔγινε στά 1918 μιά ἐπιθεώρηση κουλτούρας καί σκέψης. Δημοσίευσε τίς πρώτες μεταφράσεις ἐπαναστατικῶν ρώσικων ἀρθρῶν, πρόβαλε τήν πολιτική ἐξήγηση τῆς δράσης τῶν μπολσεβίκων. Ἐμφυχωτής αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ἦταν ὁ Γκράμισι. Στό πρόσωπο τοῦ Λένιν ἔβλεπε τήν ἥρωική θέληση γιά ἀπελευθέρωση: τά αἷτια πού διαμόρφωναν

τό μολσεβίκικο μύθο, βαθιά φυλαγμένα μέσα στη λαϊκή ψυχολογία, έπρεπε νά δροϋν όχι σάν μοντέλο γιά τήν Ιταλική επανάσταση, αλλά σάν έρέθισμα γιά μιá ελεύθερη πρωτοβουλία πού νά ξεκινά από τά κάτω.

Δέν ήταν λοιπόν μοντέλο ή επανάσταση γιά νά μεταφερθεί μηχανικά, ήταν μάθημα, προτροπή γιά μιá Ιστορική και κοινωνικο-οικονομική έρευνα μέσα στην Ιταλική πραγματικότητα: ο Γκράμισι έξακολουθούσε ν' άρνείται τήν αντίληψη ότι ή πολιτική είναι μιá άφηρημένη κανονιστική επιστήμη εκτός τόπου και χρόνου. Η πρώτη προσπάθεια του νεαρού φοιτητή όταν έφτασε στη βιομηχανική μητρόπολη ήταν νά ξεπεράσει τόν τρόπο ζωής και σκέψης του έπαρχιώτη. Τελικά ο Γκράμισι έτεινε νά ξεπεράσει και τά έθνικά σύνορα, «ή τουλάχιστο», σύμφωνα μέ τήν αυτοβιογραφική του μαρτυρία, «σύγκρινα τόν έθνικό τρόπο μέ τόν ευρωπαϊκό, σύγκρινα τίς πνευματικές ανάγκες τής Ιταλίας μέ τίς πνευματικές ανάγκες και τά ρεύματα τής Ευρώπης (μέ τόν τρόπο πού αυτό ήταν δυνατό και πραγματοποιήσιμο στις δοσμένες συνθήκες, είναι αλήθεια, αλλά τουλάχιστο σύμφωνα μέ τίς απαιτήσεις και τίς ανάγκες πού αισθανόμουν πολύ δυνατά)». Καί όπως ή γνησιότητα του «τρείς και τέσσερις φορές έπαρχιώτη» βρισκόταν στην προσπάθεια νά μπει μέσα στην έθνική κουλτούρα χωρίς ν' άπαρνηθεί τήν έμπειρία τής Σαρδηνίας, έτσι και ή γνησιότητα του ανθρώπου μέ τήν Ιταλική κουλτούρα βρισκόταν τώρα στην προσπάθεια νά συνδεθεί μέ τά ευρωπαϊκά ρεύματα και μέ τό «γίγνεσθαι» τής λενινιστικής επανάστασης μέ άμετάβλητη προσοχηστά τυπικά και αυτόνομα δεδομένα τής έθνικής πραγματικότητας πού ήταν διαφορετική από τή ρώσικη. Ο «αυτονομισμός» του Γκράμισι, ή προσπάθεια έρευνας των Ιστορικών συνθηκών μέσα στις όποιες είχε διαμορφωθεί ή Ιταλική κοινωνία και του πώς θά μπορούσε ν' αναπτυχθεί ή ταξική πάλη, ειδικά στους κόλπους αυτής τής κοινωνίας, ήταν πράγματα όλοφάνερα στό Il Crido.

Τό τελευταίο τεύχος του περιοδικού κυκλοφόρησε στις 19 Οκτώβρη. Δίκαια λοιπόν, στό αποχαιρετιστήριο σημείωμα, ο «μοναδικός συντάκτης» του περιοδικού, πού ήταν ή αποκάλυψη τής δημοσιογραφίας του Τορίνο στά χρόνια του πολέμου, έγραψε ότι τό είχε μετατρέψει από «έβδομαδιαίο τοπικής είδησεογραφίας και ευαγγελικής προπαγάνδας» σέ μιá «μικρή έπιθεώρηση σοσιαλιστικής κουλτούρας, σύμφωνα μέ τίς διδασκαλίες και τήν τακτική του επαναστατικού σοσιαλισμού».

‘Ο πόλεμος τέλειωσε. ‘Ο Τζενάρο είχε υπηρετήσει ως ανθυπολοχαγός στο «21ο Σκαπανέων» στο Μοντερόσο και στο Μοντενέρο και αργότερα στά θουνά πάνω από τό Καπορέτο’. “Όταν απολύθηκε, διεύθυνε ένα συνεταιρισμό καταναλωτικών ειδών στο Κάλιαρι, στή λεωφόρο Βιτόριο. Καί ο Κάρλο, ο μικρότερος αδελφός, πού ήταν αξιωματικός στον πόλεμο, είχε γυρίσει στή Σαρδηνία, στή Γκιλάρτσα: γιά κάμποσο καιρό δέ μπορούσε νά προσαρμοστεί στήν κοινωνική ζωή βρίσκοντας μιά οποιαδήποτε απασχόληση. ‘Ο Μάριο, εξάλλου, συνέχιζε νά φοράει τό χακί. Οί γυμνασιακές σπουδές στήν Ιερατική σχολή τον βοήθησαν νά γίνει ύπολοχαγός. Είχε γνωρίσει στο Βαρέζε μιά κοπέλα από τή Λομβαρδία, αριστοκρατικής καταγωγής, τήν Άννα Μαφεί Παραβιτσίνι, πού σύντομα θά τήν παντρευόταν. Στο μεταξύ έλπιζε νά μονιμοποιηθεί στο στρατό. Στή Γκιλάρτσα ο κύριος Τσιτσιλό και ή κυρία Πεπίνα είχαν παρέα έκτός από τον Κάρλο, τή Γκρατσιέτα και τήν Τερεζίνα. ‘Η Έμα, δύο χρόνια μεγαλύτερη από τον Άντόνιο, είχε βρει δουλειά στο Τίρσο, σάν λογίστρια στήν εταιρία πού έχτιζε τό φράγμα. Οί Γκράμισι δέν υπέφεραν οικονομικά δπως πρώτα. Ζούσαν τώρα σχετικά ήρεμα και ήταν περήφανοι μέ τή δημοσιογραφική επιτυχία του Νίνο στή μεγάλη πόλη. ‘Ο κύριος Τσιτσιλό, είναι αλήθεια, δέ μπορούσε ακόμα νά καταλάβει τίς ιδέες πού είχαν μπει στο κεφάλι αυτού του εύλογημένου παιδιού του, αυτή τήν παράξενη αυταπάτη ότι μπορούσε ν’ αλλάξει τήν όμη του κόσμου. Άν ήταν δημοσιογράφος στή *La Domenica del Corriere*, άς πούμε, ή στή *Giornale d’ Italia*, αυτές ναι, αυτές ήταν καθωσπρέπει εφημερίδες, φτιαγμένες από ανθρώπους μέ πηγμένο μυαλό, θά είχε πολύ διαφορετικό κύρος... Σ’ αυτά τά λόγια

1. Θά θυμηθεί ο Γκράμισι: «‘Ο Νάναρο πολέμησε σέ εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, σάν σκαφτιάς, κάτω από τή γή, ακούγοντας, μέσα από τό διάφραγμα πού χώριζε τή σοά του από τήν αυστριακή, τή δουλειά του έχθροθ γιά νά επισπεύσει τήν ανατίναξη τής δικής του δυναμτίδας και νά τον τινάξει στον άέρα».

ή κυρία Πεπίνα, φανατική αναγνώστρια όλων τῶν ἄρθρων πού ἔστειλεν ὁ Νίνο στό σπίτι ὑπογραμμισμένα μέ κόκκινο, ἀντιδρούσε ἤπια λέγοντάς του γιά νά τοῦ κόψει τή φόρα: «Πάει νά πει ὅτι ἔτσι νιώθει...».

Στή Σαρδηνία, τότε στά 1919, δέν ἤξεραν σχεδόν τίποτε γιά τόν Ἀντόνιο Γκράμσι. Ἀλλά οἱ κάτοικοι τῆς Γκιλάρτσα ἄρχιζαν κιόλας νά τόν θεωροῦν σάν μιά μικρή τοπική δόξα.

Μιά μέρα, στό δρόμο πού πηγαίνει ἀπό τή Γκιλάρτσα στήν Ἀμπασάντα, στήν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ — διηγείται ὁ Βέλιο Σπάνο — μιά συγγενής μου μοῦ εἶπε, δείχνοντάς μου μιά ὠραία κοπέλα: — Βλέπεις, εἶναι ἡ ἀδελφή τοῦ Νίνο Γκράμσι. Ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ἀκουγα αὐτό τό ὄνομα καί ρώτησα ποιός ἦταν. Μοῦ ἀπάντησε ἀκαθόριστα, λέγοντάς μου ὅτι ἦταν καθηγητής, δημοσιογράφος πού ζοῦσε στήν ἡπειρωτική Ἰταλία. Ἀλλά μιλοῦσε μέ ὑπερηφάνεια.

Ἀπό τίς 5 Δεκέμβρη 1918, ὁ Γκράμσι δούλευε ἀποκλειστικά στήν ἐφημερίδα *Avanti!*, πού τώρα ἐκδίδεται καί στό Πιεμόντε (ἡ ἐκτύπωση γινόταν στό Τορίνο, στήν ὁδὸ Ἀρτσιβέσκοβάντο ἀρ. 3, στή γωνία τῆς ὁδοῦ XX Σεπτέμβρη). Εἶχε ἀλλάξει. Τώρα, στά εἰκοσιοκτὼ του χρόνια, δέν ἔμοιαζε καθόλου μέ τό νεοπαλὸ, κλεισμένο στόν ἑαυτό του νεαρό, ὅπως ὅταν πρωτοῦλε στό Τορίνο. Εἶχε ὑπομείνει καρτερικά τή μοναξιά ἀκόμη κι ἐξαιτίας τῆς ἀγανάκτησης τοῦ νησιώτη, πού νιώθει ἐχθρική τή μεγαλοπόνη καί ἀντιδρᾶ στήν ψυχρότητα τοῦ περιβάλλοντος μέ τήν πλήρη ἀπομόνωση. Μέχρι πού δέθηκε μέ μιά ἐνδιαφέρουσα δουλειά. Τό ἄγχος ἐξαιτίας τῆς ἀναπηρίας του σιγά σιγά ἐξαφανιζόταν. Εἶχε βελτιωθεῖ καί ἡ ὑγεία του: ἦταν περήφανος ὅταν εἶδεινε πόση δύναμη εἶχε, σφίγγοντας δυνατά τὰ χέρια τῶν συναδέλφων στή σύνταξη, καί μετὰ γελοῦσε, εὐχαριστημένος σάν παιδί. Γεμάτος ζωτικότητα, πού οὔτε τήν ὑποψιαζόταν, κατόρθωσε νά ἐλευθερώσει νέες ἀνεκμετάλλευτες δυνάμεις καί μέ τή σιγουριά πού ἀπέκτησε γιά τόν ἑαυτό του, ὁ Γκράμσι πού ἦταν φτιαγμένος περισσότερο γιά τίς «ἀδύτηρες ἐρευνες τοῦ γλωσσολόγου», ὅπως θά πει ὁ Γκομπέτι, παρὰ γιά μιά ἀγωνιστική ζωή, ἦταν μιά μακρινή εἰκόνα. Ἦταν ψυχρός, ἀνίκανος γιά διαχτυκότητες ἐξαιτίας τῆς παλιᾶς συνήθειας νά δαμάζει τὰ αἰσθήματά του, πού τὰ ἐκρυβε πίσω ἀπό τοὺς συγκρατημένους τρόπους. Βέβαια χωράτενε καί γελοῦσε ἄλλά ἦταν ἕνα γέλιο ἐγκεφαλικό, δεδισμένο, ἕνα ξέσπασμα. Αὐθόρητες ἦταν οἱ ἐκρήξεις θυμοῦ πού ἐνεργοῦσαν σάν ἀσφαλτοκίττη δικλίδρα στή μεγάλη πίεση τῶν ὀδοντηρῶν κάποτε συναισθημάτων, στή μεγάλη προσπάθεια στή δουλειά καί στή μελέτη. Στίς πολιτικές του ἐπιθέσεις ἀπέφευγε τοὺς ἀπαλούς τόνους. Κωμω-

διογράφοι και θιασάρχες περίμεναν με αγωνία τις θεατρικές του κριτικές και όταν μία φορά ο Νίνο Μπερίνι τόν πλεύριζε για μία δλόκληρη εβδομάδα με την έλπιδα να πετύχει σάν αντίλλαγμα μία είνουική κριτική, τό άποτέλεσμα ήταν και πάλι άρηνητικό. Τό καλόπιασμα συγγραφέων και ήθοποιών τόν ένοχλοΰσε. Ή σκληρότητα τής κρίσης προερχόταν πάντα από μία άποστοροφή, τόσο δυνατή μέσα του, προς τήν ύποκρισία, πού συχνά φοβόταν ότι ή μετριοπαθής από έπιείκεια κρίση περιείχε τουλάχιστο μία δόση άνειλικρίνειας.

Γιά μερικούς μήνες δέν είχε αξιώματα στό κόμμα. Είχε πάρει μέρος στην προσωρινή έπιτροπή πού διεΰθυνε τήν δργάνωση μετά τή μαζική σύλληψη τών παλιών ήγετών έξαιτίας τών ταραχών του Αύγουστου του 1917. Όταν οι στρατιώτες γύρισαν από τόν πόλεμο και άδειασαν οι φυλακές, ήταν φυσικό νά έπιστρέψουν στην δμαλότητα. Στη νέα έκτελεστική έπιτροπή του σοσιαλιστικού κόμματος στό Τορίνο, πού εκλέχτηκε στις 28 Νοέμβρη του '18, ξεχώριζαν οι «σκληροί αδιάλλακτοι» (μεταξύ άλλων οι Φραντσέσκο Μπαρμπέρις, Τζοβάνι Μποέρο, Πιέτρο Ραμπετζάνα, Τζοβάνι Τζιλόντι και, αργότερα, ο Τζοβάνι Παρόντι). Ο Γκράμισι δούλευε τώρα άποκλειστικά στό Αναντι! Οι μέρες του κυλούσαν στό δωματιάκι ενός μικρού κτιρίου τής οδού Άρτσιβεσκοδάντο, δχι μακριά από τό Όπλοστάσιο τών Σαβόια. Παλιά ήταν άναμορφωτήριο για άνήλικους. Για νά φτάσει κανείς εκεί, έυπαινε από τήν οδό Άρτσιβεσκοδάντο, δίσχιζε μία αύλή, όπου ή Συνεταιριστική συμμαχία του Τορίνο είχε μία άποθήκη παπουτσιών. Στο λόγεο του πρώην άναμορφωτηρίου ήταν τό τυπογραφείο, ένα ιεστήριο Marinoni λίγο παλιούτσικο και 6 λιντυπικές, και στό πάνω πάτωμα τά γραφεία τής σύνταξης, έφτά δκτώ χώροι έξοικονομημένοι με ξύλινα χωρίσματα. Μία έσωτερική έλικοειδής σκάλα έωνε τά δύο πατώματα. Ο Γκράμισι είχε ένα παλιό γραφείο με πολλά συρτάρια στις δύο πλευρές. Άνάμεσα σέ στοίβες από βιβλία, σωρούς από άκατάστατα ριγμένες έφημερίδες, τυπογραφικά δοκίμια πού έτρεπε νά διορθωθούν ή πού είχαν συσσωρευτεί από μέρες, έγραφε, μελετούσε, άκουγε τούς εργάτες, τούς άνταποκριτές από τά εργοστάσια, πολιτικούς και συνδικαλιστές τής πόλης και τής έπαρχίας, τους φοιτητές, τά μέλη τών έσωτερικών εργατικών έπιτροπών πού, κυρίως τό βραδάκι, έρχονταν νά τόν θροΰν. Γύριζε στό σπίτι, αργά τή νύχτα, συνοδευόμενος πάντα από μερικούς νεότερους συναδέλφους: από τόν Άλφόνσο Λεονέτι, πού είχε έρθει από τήν Πουλια για νά διδάξει στό Ινστιτούτο Ούγκο Φώσκολο και άκόμα από τούς Τζουζέπε Άμορέτι, Μάριο Μοντανιάνια, Άντρεά Βιγκλόνγκο, Φελίτσε Πλατόνε.

Γύρισαν ο Τάσκα, ο Τολιάτι και ο Τερατσίνι. Ξανάντισε ή ιδέα

γιά τήν έκδοση μιᾶς ἡμεριίδας ἀπό τήν καλιά ομάδα τοῦ πανεπιστημίου. Ὁ Γκράμσι εἶχε μελετήσει σέ βάθος καί συνέχιζε νά παρακολουθεῖ μέ μεγάλο ἐνδιαφέρον τήν δικτωδριανή ἐπανάσταση καί τίς ἐξελίξεις τῆς. Τά πρῶτα ἀποσπάσματα ἀπό τά ἔργα τοῦ Λένιν, πού εἶχαν δημοσιευθεῖ ἀπό γαλλικά περιοδικά καί ἀπό τό ἀμερικάνικο *Liberator*, πού διεύθυνε ὁ Μάξ Ἰστυμαν, εἶχαν γίνει γνωστά στήν Ἰταλία ἀπό τό 1917. Τώρα ὁ «Ἰμπεριαλισμός» καί τό «Κράτος καί ἐπανάσταση» κυκλοφοροῦσαν καί στήν Ἰταλία. Ἀπ' αὐτά τά βιβλία ὁ Γκράμσι μπόρεσε νά δώσει καινούργιες ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα πού τοῦ ὑπέβαλλε ἡ ἔμπειρία τοῦ νότιου τοῦ μεταφυτεμένου στή μεγάλη ἐργατοῦπολη. Ἀπό δῶ καί ἡ ἀπαίτηση, πού ἔνωσαν ἔντονα καί οἱ ἄλλοι νέοι, νά δημιουργήσουν ἕνα καινούργιο περιοδικό ὅπου θά μπορούσαν νά συζητηθοῦν αὐτά τά θέματα μέ τή μεγαλύτερη ἐλευθερία, μακριά ἀπό τίς ἐπιδράσεις τῆς ἡγεσίας τοῦ κόμματος.

Ὁ Πιέρο Γκομπέτι μᾶς δίνει τό πορτραῖτο τῶν Ἰδρυτῶν τοῦ *L' Ordine* πιονο πού τοὺς συναναστράφηκε γιά πολύ καιρό. Ὁ Ἄντζελο Τάσκα εἰκοσιεφτά χρονῶν τότε ἐρχόταν στήν πολιτική κίνηση μέ μιᾶ κατεξοχήν λογοτεχνική παιδεία καί μέ προπαγανδιστική καί ἀποστολική νοοτροπία. Ὁ σοσιαλισμός του ἦταν ἐδ σοσιαλισμός τοῦ λόγιου, τοῦ μεσσία πού ἀντιλαμβάνονταν τή λαϊκή ἀπολύτρωση σάν διαφωτιστική παλιγγενεσία καί στή θέση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ὄνειρευόταν μιᾶ ἠθική ἐργατική μικροαστική κοινωνία, πού θά τρεφόταν ἀπό μετριοπαθεῖς ἀταξιστικές συνήθειες, ἀπό μιᾶ ἡρεμία συγκεντρωμένη στό σπίτι - κῆπο». Ὁ Τερατσίνι καταγόταν ἀπό ταπεινὴ ἑβραϊκὴ οἰκογένεια (καί ὄχι ἀπό τοὺς Τερατσίνι *diamantaires*). Ἦταν εἰκοσιεσσάρων χρονῶν. Ἦταν ἐκτιμημαγωγικός ἀπό σύστημα, ἀριστοκράτης, ἀντίθετος σέ κάθε εἶδους ρητορικές διαιότητες, βαθύς στοχαστής, σταθερός στήν πολεμική καί στή δράση μέχρι στυγνότητας καί ἰσχυρογνωμοσύνης». Τὸν ἀποκαλοῦσαν «ὁ διπλωμάτης, ὁ μακιαβέλης». Ὁ Τολιάτι, πού μπόρε τελευταῖος στὸν πολιτικὸ ἀγῶνα, ὑπέφερε τίς συνέπειες τῆς ἀνησυχίας του, ἐπὺ φ α ι ν ὅ τ α ν ἀδυσώπητος καί τυραννικός κυνισμός, ἦ τ α ν ὁμως ἀναποφασιστικότητα πού θεωρήθηκε ὑποπτη καί ἴσως ἦ τ α ν μόνο μιᾶ ὑπερκριτική πού δύσκολα μποροῦσε νά ὑπερνικηθεῖ». Τέλος ὁ Γκράμσι:

Τὸ μυαλό ὑπερνίκησε τό σῶμα... Ἡ φωνὴ εἶναι κοφτὴ ὅπως ἡ διαλυτικὴ κριτικὴ του, ἡ εἰρωνεία βουτηγμένη στό δηλητήριο τοῦ σαρκασμοῦ, τό δόγμα πού τό ζεῖ μέ τήν τυραννία τῆς Λογικῆς κόβει τήν παρηγοριά τοῦ χιοῦμο... Ἡ ἀνταρσία του εἶναι πότε ἡ μνησικακία καί πότε ἡ πιὸ βαθιά ὀργή τοῦ νησιώτη πού δέ μπορεῖ νά ἐκδηλωθεῖ παρά μόνο μέ τή

δράση, πού δέ μπορεί νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τήν αλῶνια σκλαβιά παρά μόνο μεταφέροντας στίς προσταγές καί στή δραστηριότητα τοῦ ἀπόστολου κάτι τό τυραννικό.

Ποιῶ καινούργιου λόγου φορεῖς ἤθελαν νά γίνουν οἱ Γκράμοι, Τάσκα, Τερατοῖνι καί Τολιάτι; Ὑπῆρχε ὁμοιογένεια μεταξύ τους; Ὑπῆρχε μιά κοινὴ ἰδέα, πέρα ἀπὸ τὴ διαμαρτυρία ἐναντίον τῶν Τουράτι, Μοντιλιάνι, Τρέβες καί τῶν ἄλλων ἐκπροσώπων τῆς ρεφορμιστικῆς παράδοσης; «Ἄλλοίμονο», θά πεῖ ὁ Γκράμοι. «Τὸ μοναδικὸ αἶσθημα πού μᾶς ἔνωσε... προερχόταν ἀπὸ ἓνα ἀόριστο πάθος γιὰ μιά ἀκαθόριστη προλεταριακὴ κουλτούρα· θέλαμε νά δημιουργήσουμε, νά δημιουργήσουμε, νά δημιουργήσουμε ἀγωνιούσαμε, χωρὶς ἓνα προσανατολισμό, δουτηγμένο στή θυελλώδη ζωὴ ἐκείνων τῶν μηνῶν μετὰ τὴν ἀνακωχὴ, δταν φαινόταν ἄμεσος ὁ καταποντισμὸς τῆς Ἰταλικῆς κοινωνίας.» Συγκεντρώθηκαν, συζήτησαν, ὁ Τάσκα βρῆκε τὰ χρήματα, 6 χιλιάδες λιρέτες. Τὴν 1η Μάη τοῦ '19 κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο φύλλο τοῦ L' Ordine πῦνοο ἐπὶ μοναδικὸ ντοκουμέντο ἐπαναστατικῆς καί μαρξιστικῆς δημοσιογραφίας», θά πεῖ ὁ Γκομπέτι, «πού ἐμφανίστηκε στὴν Ἰταλία μὲ κάποια ἰδεολογικὴ σοβαρότητα». Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα φιγουράριζε τὸ δνομα, Ἄντονιο Γκράμοι, «γραμματέας τῆς σύνταξης». Τὴ διαχείριση ἀνέλαβε ἡ Πία Καρένα, πού ἦταν καὶ θαυμάσια μεταφράστρια γαλλικῶν κειμένων (Ρολάν, Μπαρμπύς, Μαρσέλ Μαρτινέ, κ.ἄ.).

Ἄρχικὰ ὁμως ἡ ἐφημερίδα δυσκολεύτηκε νά πάρει τὴν κατεύθυνση πού ὄνειρευόταν ὁ Γκράμοι. «Ἦταν μιά ἀνθολογία, τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιά ἀνθολογία» (αὐτὴ ἡ ὑπερβολὴ εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Γκράμοι), «ἦταν μιά ἐπιθεώρηση ἀφηρημένης κουλτούρας, πού εἶχε τάση νά δημοσιεύει φρικτὰ διηγηματάκια καὶ καλοσχεδιασμένες ξυλογραφίες». Ἡ κριτικὴ πῆρε συγκεκριμένο χαρακτήρα ἀργότερα. Ὁ Γκράμοι κατηγοροῦσε τὸν Τάσκα διὰ τὸ πόριτε «τὴν πρόταση νά ἀφιερῶσουν τίς κοινὲς προσπάθειες γιὰ ν' ἀνακαλύψουν μιά σοβιετικὴ παράδοση μέσα στὴν Ἰταλικὴ ἐργατικὴ τάξη, καὶ νά ἀναζητήσουν τὴ φλέβα τοῦ πραγματικοῦ Ἰταλικοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος». Ποιὰ ἦταν λοιπόν, σ' αὐτὸ τό σημεῖο, ἡ πορεία τῆς ἔρευνας τοῦ Γκράμοι; Σ' ἄν προσηκτικὸς μελετητῆς τῆς ἐμπειρίας τῶν σοβιέτ (στὰ ρώσικα σοβιέτ = συμβοίλιο), τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐργοστασιακῶν καὶ ἀγροτικῶν συμβουλίων, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν ὀργανωθεῖ οἱ ἐργάτες κι οἱ ἀγρότες τῆς Ρωσίας, ὁ νέος ἀναρωτιόταν: «Ἐπάρχει στὴν Ἰταλία, σ' ἄν θεσμὸς τῆς ἐργατικῆς τάξης, κάτι πού νά μπορεί νά συγκριθεῖ μὲ τὰ σοβιέτ, κάτι πού νά πλησιάζει τό χαρακτήρα τους;... Ὑπάρχει ἓνα σπέρμα, μιά ἀμυδρὴ θέληση, μιά ὑποτυπώδης δια-

κυβέρνηση τύπου σοσιέτ στην 'Ιταλία, στο Τορίνο;». Η απάντηση ήταν: «Ναί, υπάρχει στην 'Ιταλία, στο Τορίνο, ένα σπέρμα εργατικής κυβέρνησης, ένα σπέρμα των σοσιέτ είναι η έσωτερική επιτροπή». 'Αλλά πώς μπορούσε ν' αναπτυχθεί αυτή η εμβρυώδης εργατική δημοκρατία μέχρι νά γίνει όργανο της προλεταριακής εξουσίας; Η κεντρική ιδέα του Γκράμοσι ήταν ότι δ λ ο ι ο ι εργάτες, δ λ ο ι ο ι υπάλληλοι, δ λ ο ι ο ι τεχνικοί και δ λ ο ι ο ι αγρότες, δηλαδή δ λ α τ ά ενεργητικά στοιχεία της κοινωνίας γ ρ α μ μ έ ν ο ι ή μ ή σ τ ό σ υ ν δ ι κ ά τ ο και σέ δ ποιοδήποτε κόμμα κι αν ανήκαν... ή ακόμα κι αν δέν ανήκαν πουθενά, αλλά ά π λ ά και μόνο γιατί ήταν εργάτες, α γ ρ ό τ ε ς κ λ π., έπρεπε νά γίνουν από άπλοι έκτελεστές, δ ι ε υ θ υ ν τ έ ς της παραγωγικής διαδικασίας, από άπλοι τροχοί του καπιταλιστικού μηχανισμού, α τ ο μ α στήν ουσία έπρεπε τά δημοκρατικά έλεγμένα από τους εργαζομένους όργανα (τά συμβούλια των εργοστασίων, της αγροτιάς, της συνοικίας) νά ασκούν από τά κάτω τήν εξουσία, πού παραδοσιακά στο εργοστάσιο και στην ύπαιθρο ασκούσαν οι ιδιοκτήτες και στη δημόσια διοίκηση οι αντιπρόσωποι του καπιταλιστή. Η έσωτερική επιτροπή εκλεγόταν από τους οργανωμένους στο συνδικάτο εργάτες: αντίθετα τό εργοστασιακό συμβούλιο έπρεπε νά εκλέγεται άπ' όλους τους εργάτες, χωρίς νά ξηαιρούνται ούτε οι άναρχοί ούτε ακόμα και οι καθολικοί: δ Γκράμοσι δέν είχε αντικληρωκαλιστικές προκαταλήψεις'. 'Εξάλλου δέν έπρόκειτο πιά, όπως στην περίπτωση των συνδικάτων, νά παλεύουν για καλύτερες άμοιβές, για ένα δημοκρατικό έσωτερικό κανονισμό της ζωής του εργοστασίου, για τό ώράριο, για τίς συνθήκες υγιεινής, για τήν άνάπαυση κ λ π. Τό εργοστασιακό συμβούλιο, αποτελούμενο από τους έλεγμένους έπιτροπους κάθε τμήματος, δέν έπρεπε νά διαπραγματεύεται μέ τόν καπιταλιστή, αλλά άπλά και μόνο νά τόν αντικαθιστά για νά κανονίζει μέχρι και τήν τελευταία λεπτομέρεια στη ζωή του εργοστασίου. 'Υπήρχε όμως εκείνη τή στιγμή σέ όλη τήν 'Ιταλία, και όχι μόνο στο Τορίνο, μία τέτια προετοιμασία των μαζών, ώριμότητα, επαναστατικό πνεύμα πού νά επέτρεπε αυτή τή στροφή; Θά μπορούσαμε μέ σιγουριά νά σκεφτούμε ότι φυσούσε παντού επαναστατικός άνεμος; 'Ός προς αυτό τό ζήτημα η συζήτηση είναι ακόμα άνοιχτή μεταξύ αυτών πού απο-

2. Θά γράφει: τήν επόμενη χρονιά, τό Μάρτη του 1920: «Στήν 'Ιταλία, στη Ρώμη, έρίσκει τό Βατικανό, είναι δ Πάπας: τό φιλελεύθερο κράτος άναγκάστηκε νά βρεί ένα σύστημα ίσοστασίας μέ τήν πνευματική εξουσία της εκκλησίας: τό κράτος των εργατών θά πρέπει νά βρεί κι αυτό ένα σύστημα ίσοστασίας».

δίδουν τήν ἥττα τοῦ κινήματος τῶν ἐργοστασιακῶν συμβουλίων στή χλιαρότητα τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος καί τῆς Γενικῆς Ἐργατικῆς Συνομοσπονδίας καί κείνων πού τό θεωροῦν σάν ἕνα διανοουμενίστικο κατασκευάσμα στημένο ἀπό μιὰ ομάδα νεαρῶν λογίων πού δέν ἐξέτασαν τό ἔδαφος ὅπου προοριζόταν νά ἰσχυθεῖ τό οἰκοδόμημα: γιατί μόνο στό Τορίνο στέκονταν σέ στερεό ἔδαφος οἱ βάσεις. Εἶναι σίγουρο ὅτι στό Τορίνο ἡ ἰδέα πού ἔριξε στίς 21 Ἰούνη 1919 τό L' Ordine nuovo (μέ τό ἄρθρο «Ἐργατική δημοκρατία») εἶχε μεγάλη ἀπήχηση ἀνάμεσα στούς ἐργάτες.

Ἡ φόρμουλα «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου» — κατέληγε τό γραμμένο ἀπό τό Γκράμοι μέ τή συνεργασία τοῦ Τολιάτι ἄρθρο — θά καταστήσει νά εἶναι μόνο μιὰ φόρμουλα, μιὰ εὐκαιρία γιά νά κάνουμε ἐπίδειξη ἐπαναστατικῆς φρασεολογίας. Ὅποιος θέλει τό σκοπό, πρέπει νά θέλει καί τά μέσα. Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυση ἑνός νέου κράτους, τυπικά προλεταριακοῦ, στό ὅποιο συγκλίνουν οἱ θεσμικές ἐμπειρίες τῆς καταπιεζόμενης τάξης, στό ὅποιο ἡ κοινωνική ζωὴ τῆς ἐργατικῆς καί ἀγροτικῆς τάξης γίνεται γενικό καί ἰσχυρά ὀργανωμένο σύστημα. Αὐτό τό κράτος δέν αὐτοσχεδιάζεται.

Τό προλεταριάτο τοῦ Τορίνο δέν ἄργησε νά συμφωνήσει.

Μᾶς κάλεσαν, ἐμένα, τόν Τολιάτι καί τόν Τερατσίνι — διηγεῖται ὁ Γκράμοι — νά δώσουμε διαλέξεις στούς μορφωτικούς συλλόγους καί στίς ἐργοστασιακές συνελεύσεις· οἱ ἐσωτερικές ἐπιτροπές μᾶς προσκάλεσαν νά συζητήσουμε σέ κλειστές συγκεντρώσεις μέ τούς ὀργανωτικούς καί τούς οικονομικούς ὑπευθύνους. Συνεχίσαμε· τό πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιτροπῆς ἔγινε τό κύριο πρόβλημα, ἔγινε ἡ ἰδέα τοῦ L' Ordine nuovo· εἶχε μπεῖ σάν τό βασικό πρόβλημα τῆς ἐργατικῆς ἐπανάστασης, ἦταν τό πρόβλημα τῆς προλεταριακῆς «ἐλευθερίας». Τό L' Ordine nuovo ἔγινε γιά μᾶς καί γιά ὄσους μᾶς ἀκολουθοῦσαν, «ἡ ἐφημερίδα τῶν ἐργοστασιακῶν συμβουλίων».

Πληρῖαζαν στό μεταξύ οἱ μέρες, 20 καί 21 Ἰούλη, τῆς μεγάλης ἀπεργίας γιά συμπάρασταση στίς σοσιαλιστικο-σοβιετικές δημοκρατίες τῆς Ρωσίας καί τῆς Οὐγγαρίας, πού ἐναντίον τους οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἀντάντ, ἐκτός ἀπό τήν Ἰταλία, ὑποδαύιζαν ἀντεπαναστατική ἐκστρατεία. Τίς τελευταῖες μέρες τοῦ Μάρτη 1919 εἶχε μεταθεῖ στό Τορίνο, γιά τήν προστασία τῆς δημόσιας τάξης, ἡ Ταξιαρχία Σάσαρι, πού τήν ἀποτελοῦσαν κατ' ἐξοχήν ἐπαρχιώτες, ὄλοι σχεδόν βοσκοί καί χωρικοί ἀπό τή Σαρδηνία. Ἀπό

τό Μάη ὁ Γκράμισι ἦταν καί πάλι στήν ἐκτελεστική ἐπιτροπή τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος στό Τορίνο, μαζί μέ ἀδιώλλακτους ἐπαναστάτες, ὄλοι ἐργάτες, ἐκτός ἀπό μιᾶ γυναίκα, τήν Κλεμεντίνα Μπέρα Περόνε, ὑπάλληλο (γραμματέας ἦταν ὁ Τζοβάνι Μπλόε-ρο). Ὁ Γκράμισι τώρα φιλοδοξοῦσε νά συναδελφώσει τοὺς συμπατριῶτες τῆς Ταξιαρχίας Σάσαρι μέ τοὺς ἐργάτες τοῦ Τορίνο· νά τοὺς δώσει νά καταλάβουν ὅτι πυροβολώντας ἕναν ἐργάτη θά χτυποῦσαν ἕναν ἄνθρωπο πού ἀγωνίζεται καί γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν βοσκῶν καί τῶν ἀγροτῶν ἀπό τήν παντοτινή σκλαδιά. Δέν ἦταν εὐκόλη δουλειά καί ἔπρεπε νά διεξαχθεῖ σέ διπλό μέτωπο, γιατί ἡ μνήμη τῆς καταστολῆς ἄλλων κινημάτων ἦταν καυτή ἀκόμα μέσα στίς μάζες τοῦ Τορίνο, ἔπρεπε λοιπόν νά ἐπιναφέρουν στήν τάξη πολλοὺς ἐργάτες, εἰδικά τοὺς ἀναρχικούς πού τοὺς χαρακτήριζε ἕνα ἐκδικητικό πνεῦμα. Ὅσο γιά τοὺς στρατιῶτες τῆς Ταξιαρχίας, ἡ ψυχική τους κατάσταση καθρεφτιζόταν σ' αὐτό τό περιστατικό, πού ἀναφέρει ὁ Γκράμισι, μ' ἕνα θυροσδέψη ἐργάτη ἀπό τό Σάσαρι πού ἔκανε τίς πρώτες προπαγανδιστικές ἐπαφές. Ὁ θυροσδέψης πλησίασε ἕναν ἀπό τό Σάσαρι: ἡ συζήτηση ἦταν ἐγκάρδια.

Τί ἤρθατε νά κάνετε στό Τορίνο; — ἤρθαμε νά πυροβολήσουμε τοὺς κυρίους πού κάνουν ἀπεργία. — Μά αὐτοὶ πού ἀπεργοῦν δέν εἶναι κύριοι, εἶναι ἐργάτες καί εἶναι φτωχοί. — Ἐδῶ εἶναι ὄλοι κύριοι: φοροῦν κολλάρο καί γραβάτα· κερδίζουν 30 λιρέτες τήν ἡμέρα. Τοὺς φτωχοὺς ἐγώ τοὺς ξέρω καί ξέρω πῶς ντύνονται· στό Σάσαρι, μάλιστα, ἐκεῖ ὑπάρχουν πολλοὶ φτωχοί· ὄλοι οἱ «σκαφτιάδες» εἴμαστε φτωχοὶ καί κερδίζουμε 1,50 λιρέτα τήν ἡμέρα. — Μά κι ἐγώ εἶμαι ἐργάτης καί φτωχός. — Ἐσύ εἶσαι φτωχός γιατί εἶσαι σαρδηνός. — Ἄν δμως κάνω ἀπεργία μέ τοὺς ἄλλους, θά πυροβολήσεις καί ἐναντίον μου; Ὁ φαντάρος σκέφτηκε γιά λίγο, μετά ἀκούμπησε τό χέρι του στόν ὄμο μου: — Ἄκου, ὅταν κάνεις ἀπεργία μέ τοὺς ἄλλους, μείνε στό σπίτι!

«Αὐτό ἦταν», σχολιάζει ὁ Γκράμισι, «τό πνεῦμα τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῆς Ταξιαρχίας, πού ἀριθμοῦσε μόνο ἕνα μικρό ἀριθμό μεταλλωρύχων ἀπό τό λεκανοπέδιο τῆς Ἰγκλέζιας. Καί ὄμως, μετά ἀπό λίγους μῆνες, τήν παραμονή τῆς γενικῆς ἀπεργίας τῆς 20 - 21 Ἰουλίου, ἡ Ταξιαρχία ἀπομακρύνθηκε ἀπό τό Τορίνο». Ἐφυγε μέ δυό μεταγωγικά τραίνα γιά τή Ρώμη στίς 2 τῆ νύχτα τῆς 18 Ἰουλίου. «Οἱ κάτοικοι τοῦ Τορίνο», θυμάται ὁ φαντάρος Ἄντόνιο Κοντίνι ἀπό τή Μπονόρβα, «στέκονταν, τῆ νύχτα τῆς ἀναχώρησης, στίς δυό πλευρές τοῦ δρόμου καί μᾶς χειροκροτοῦσαν. Ἦταν εὐχαριστημένοι μαζί μας γιατί ἐμεῖς, ὀ-

χι όπως οι άλλοι, είχαμε σεβαστεί τους κατοίκους, όπως αυτοί είχαν σεβαστεί εμάς. Ούτε ένας πυροβολισμός ούτε μία σύγκρουση. Γι' αυτό ήταν ευχαριστημένοι και μās χειροκροτούσαν.

Δύο μέρες μετά, στις 20 'Ιούλη, ο Γκράμισι είχε την πρώτη, πολύ σύντομη εμπειρία από τή φυλακή. Ένας νεαρός εργάτης, πολιτικός κρατούμενος κι αυτός, ο Μάριο Μοντανιάνο, τόν θυμάται σε μία αϋλή τής φυλακής.

Είδα τουλάχιστον μία ντουζίνα φρουρούς νά περικυκλώνουν και ν' ακούν με εϋλάβεια έναν άνθρωπάκο, ντυμένο στά σκοϋρα, πού τούς μιλούσε χαμογελώντας. Ήταν ο Γκράμισι. Μέσα σε τριανταξί ώρες, όσο ήταν κλεισμένος στό κελί του, κατόρθωσε νά κατακτήσει, νά μαγέψει πολλούς δεσμοφύλακες, σαρδηνούς όπως κι αυτός, μιλώντας τους τήν κοινή διάλεκτο, με κείνο τόν άτλο τρόπο του, τό λαϊκό αλλά συγχρόνως πλούσιο σε αισθήματα, γεγονότα και ιδέες. Τό νέο είχε διαδοθεί από τόν ένα φύλακα στόν άλλο: «Ξέρεις, στό τάδε κελί είναι ένας σαρδηνός, ένας πολιτικός. . . Πήγαινε νά τού μιλήσεις». Πήγαν πολλοί, παρά τήν άσθητή πειθαρχία. . . Καί τώρα μερικοί άπ' αυτούς—όλοι όσοι τολμούσαν νά τό κάνουν — τόν συνόδευαν, μέχρι τό γραφείο τού πρωτόκολλου, γιά νά απολαύσουν άκόμα λίγο τή συζήτησή του, περήφανοι γιά κείνον τόν τόσο έξυπνο, τόσο μορφωμένο και τόσο συμπαθητικό σαρδηνό.

Και νά, τίς πρώτες μέρες τού Σεπτέμβρη, εκείνο πού, στά σχέδια τών ύποκινητών, έπρεπε νά είναι ή άρχή τού επαναστατικού κινήματος. Οι δύο χιλιάδες εργάτες τής Φιάτ - Μπρεβέτι εξέλεξαν σε κάθε τμήμα τούς έπίτροπους: είχε γεννηθεί τό πρώτο εργοστασιακό συμβούλιο. Άκολούθησαν οι εργάτες τής Φιάτ - Κέντρο. Ή δράση τους είχε προετοιμαστεί με μία έντονη προπαγανδιστική καμπάνια: όλο τό καλοκαίρι, ο Γκράμισι και οι συνεργάτες τού L' Ordine πυονο έπέμεναν ότι οι παραδοσιακοί θεσμοί τού εργατικού κινήματος (κόμμα και εργατική συνμοσπονδία), πού ήταν άνίκανοι νά συγκρατήσουν τόσο σφρίγος επαναστατικής ζωής, έπρεπε νά ενισχυθούν από «ένα δύκτιο προλεταριακών θεσμών βαθιά ριζωμένων στή συνείδηση τών μεγάλων μαζών», τά εργοστασιακά συμβούλια. Είχαν δημοσιευτεί κείμενα και παρεμβάσεις τού Τζών Ρήντ («Πώς λειτουργεί τό Σοβιέτ»), τού Φουρνιέ («Ένα σχήμα σοσιαλιστικού κράτους»), τού Γκράμισι («Τό ούγγρικό σοβιέτ»), τού Ότάβιο Παστόρε («Τό πρόβλημα τών έσωτερικών έπιτροπών»), τού Λένιν («Άστική και προλεταριακή δημοκρατία»), τού Άντρέα Βιγκλόγγιο («Πρός καινούργιους θεσμούς»). Ή αναφορά στις εμπειρίες τών συμβουλίων άλλων χωρών ήταν σταθερή: όπως στήν επαναστατική συνδικα-

λωστική Ένωση τῶν Industrial Workers of the World (IWW), ψυχὴ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ ἀμερικανὸς μαρξιστὴς Ντανιέλ Ντέ Λεόν, ἢ τὸ ἀγγλικὸ κίνημα τῶν shop-stewards (κάθε δεκαπέντε ἐργάτες ἐκλέγουν ἕναν ἀντιπρόσωπο· ἡ συνέλευση τῶν ἀντιπροσώπων ἀποτελεῖ τὴν ἐργατικὴ ἐπιτροπὴ· ὅλες οἱ ἐργατικὲς ἐπιτροπὲς μιᾶς ἐπαρχίας ἀπαρτίζουν τὴν τοπικὴ ἐργατικὴ ἐπιτροπὴ). Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ τὴ σύγκριση αὐτῶν τῶν κινήματων, μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς σοβιετικῆς ἐμπειρίας καὶ ἀπὸ τὴ συζήτηση, γεννιόταν στὰ ἐργοστάσια τοῦ Τορίνο ἡ ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ νέου σχήματος προλεταριακῆς αὐτοκυβέρνησης, τῶν ὀργανωμένων στὸ κόμμα ἢ «τῶν ἀνοργάνωτων», ἐγγεγραμμένων ἢ μὴ στὸ συνδικάτο προλετάρων. Τώρα ἡ ἴδρυση τῶν πρώτων ἐργοστασιακῶν συμβουλίων στὴ Φιάτ σήμαινε ὅτι ἡ ἰδέα ἦταν πραγματοποιήσιμη. Στις 5 Ὀκτώβρη, στὴν ἐφημερίδα Resto del Carlino, ὁ Τζόρτζιο Σορέλ ἔγραψε: «Ἡ ἐμπειρία πού συντελεῖται στὰ ἐργοστάσια τῆς Φιάτ ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅλα τὰ κείμενα πού δημοσιεύτηκαν κάτω ἀπὸ τίς εὐλογίες τῆς Neue Zeit». Ἦταν μιὰ ἐπιδοκιμασία πού μπορούσαν νὰ τὴν ἐκμεταλλεῦθουν ἐκεῖνοι πού κατηγοροῦσαν ἤδη τοὺς ὀρντινοβιστὲς γιὰ ἀναρχοσυνδικαλισμό. Ὁ Γκράμισι, γιὰ νὰ προλάβει αὐτὴ τὴν ἐπίθεση πού πολλοὶ ὑποπεύονταν, ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἐτόσο ἐμφυχωμένο ἀπὸ μιὰ εὐλικρινὴ ἀγάπη γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ προλεταριάτου ὥστε νὰ χάσει κάθε ἐπαφή μὲ τὴ ζωὴ, κάθε ἔννοια τῆς ἱστορίας τοῦ προλεταριάτου» Σορέλ καὶ ἀνάμεσα στὴ συνδικαλιστικὴ θεωρία «ὅπως θέλησαν νὰ τὴν παρουσιάσουν μαθητὲς καὶ ἐφαρμοστὲς καὶ ὅπως ἴσως δὲν ἦταν ἀρχικὰ στὸ μυαλό τοῦ δάσκαλου». Μετὰ πρόσθεσε:

Ὁ Σορέλ δὲν κλείστηκε σὲ καμιὰ φόρμουλα καὶ σήμερα, διατηρώντας ὅ,τι ἦταν ζωτικὸ καὶ καινούργιο στίς ἰδέες του, δηλαδή τὴν ἀναγνωρισμένη ἀνάγκη νὰ ἐκφραστεῖ τὸ προλεταριακὸ κίνημα μὲ δικὰ του σχήματα, νὰ ζωντανέψει δικούς του θεσμούς, σήμερα αὐτὸς μπορεῖ νὰ παρακολουθεῖ ὄχι μόνον μὲ ὀξυδέρκεια, ἀλλὰ μὲ πνεῦμα γεμάτο κατανόηση τὸ δημιουργικὸ κίνημα πού ξεκίνησαν οἱ ῥώσοι ἐργάτες καὶ χωρικοί, καὶ μπορεῖ ἀκόμα ν' ἀποκαλεῖ «συντρόφους» τοὺς ἰταλοὺς σοσιαλιστὲς πού θέλουν ν' ἀκολουθήσουν ἐκεῖνο τὸ παράδειγμα³.

Συνέχισαν νὰ δημοσιεύονται, σὲ κάθε τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ, θεωρητικὲς μελέτες, πρακτικὲς προτάσεις, ντοκουμέντα καὶ μαρτυρίες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν ἐργατικῶν συμβουλίων, μεταφρασμένα ἀπὸ τὸ ῥώσικο, ἀγγλικὸ καὶ γαλλικὸ ἐργατικὸ τύ-

3. L' Ordine nuovo, 11 Ὀκτώβρη 1919.

πο: κείμενα τῶν Ἄρθουρ Ράνσομ, Μπουχάριν, Μπέλα Κούν, Ζύλ Χούμπερ - Ντροζ. Τό φθινόπωρο, κοντά σ' αὐτή τή δραστηριότητα θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας τῶν συμβουλίων καί σύγκρισης μέ κείμενα καί ἐμπειρίες τῶν ρώσων καί τῶν δυτικῶν ἐπαναστατῶν περιελάχθηκε καί ἡ προσυνοδριακὴ συζήτηση.

Οἱ πρῶτες μεταπολεμικὲς ἐκλογές κηρύχθηκαν γιὰ τὶς 16 Νοέμβρη 1919. Οἱ ἐθνικὲς συνελεύσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος πραγματοποιήθηκαν στὴ Μπολόνια ἔξι ἑβδομάδες πρὶν, ἀπὸ τὶς 5 ὡς τὶς 8 Ὀκτώβρη, καί ἦταν ἓνα συνέδριο προσανατολισμένο τελείως πρὸς τ' ἀριστερά: ἀκόμα καί οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς δεξιᾶς εἰσήγησης ψήφισαν τὴν ἔνταξη τοῦ ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος στὴν Τρίτη Διεθνή. Καμιά ἀπὸ τὶς τρεῖς εἰσηγήσεις δὲ χαρακτηριστικῆς ρεφορμιστικῆς: ὁ Τουράτι εἶπε ὅτι μιλοῦσε ἀπὸ μέρους τῆς ομάδας αὐτοῦ, μέ τὴν ἀνόητη καὶ ξεπερασμένη ὀρολογία μέ τὴν ὁποία μᾶς κατηγοροῦν, ἐμφανίζεται ὡς ρεφορμιστικῆς. Ποιὲς ἦταν ὅμως οἱ διαφορὲς; Στὴν ἄκρα ἀριστερά, ἓνας νεαρὸς μηχανικός, ὁ Ἀμαντέο Μπορντίγκα, πού ἀπὸ τὸ Δεκέμβρη τοῦ '18 διεύθυνε στὴ Νάπολι τὸ ἑβδομαδιαῖο περιοδικὸ *Il Soviet*, ἦταν ἐπικεφαλὴς τῆς ομάδας τῶν «ὀπαδῶν τῆς ἀποχῆς». Πίστευε ὅτι τὸ δικαίωμα πού παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν ἀστικὴ τάξη στοὺς ἐκμεταλλεζόμενους, νὰ ρίχνουν δηλαδὴ κάθε τόσο ἓνα ψηφοδέλτιο στὴν κάλπη, ὄχι μόνον δὲ θά εἰνοοῦσε τὴν πρόοδο τῶν ἐργαζομένων ἀλλὰ θά ἐσθῆνε καί τὴν ἐπαναστατικὴ τους ὄρμη. Μόνον ὅταν τὸ προλεταριάτο ἔχανε τὴν αὐταπάτη ὅτι μποροῦσε νὰ προοδεύσει μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιπροσωπευτικὲς διαδικασίες τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ περὶ θόταν ὅτι μοιραία ἡ ἐξουσία ἔπρεπε νὰ κατακτηθεῖ μέ τὴ βία, τότε μόνον θά ἀποφάσιζε νὰ ἀνατρέψει τὰ ἐμπόδια μέ ὅλες τὶς δυνάμεις του. Καί οἱ μαξιστικὲς τοῦ Σεράτι διακήρυτταν ἐπὶ τῆς χρήσης τῆς βίας γιὰ τὴν ἄμυνα ἀπέναντι στὴν ἀστικὴ βία, γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καί γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῶν ἐπαναστατικῶν κατακτήσεων· ἀντίθετα ὅμως μέ τοὺς «ὀπαδοὺς τῆς ἀποχῆς», θεωροῦσαν τοὺς ὀργανισμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους (βουλὴ, δήμους, κλπ.) χρήσιμα θήματα ἐγὼ τὴν ἐντονότερη προπαγάνδισι τῶν κομμουνιστικῶν ἀπόψεων». Ὁ Μπορντίγκα καί ὁ Σεράτι διαφοροῦσαν ἀκόμα πάλιν σέ δύο σημεία: τὸ ὄνομα τοῦ κόμματος, πού ὁ Μπορντίγκα ἤθελε νὰ γίνῃ κομμουνιστικὸν κόμμα Ἰταλίας, καί στὴν ἐνότητα τοῦ κόμματος, πού ὑπεράσπιζε ὁ Σεράτι, ἐνῶ ὁ Μπορντίγκα ζητοῦσε τὴ διαγραφὴ ἐκείνων πού ὑποστήριζαν ἐπὶ δυνατότητα χειραφέτησης τοῦ προλεταριάτου στοὺς κόλπους τοῦ δημοκρατικοῦ καθεστώτος» ἀπορίπτοντας ἐπὶ μέθοδο τῆς ἐνοπλῆς πάλης ἐναντία στὴν ἀστικὴ τάξη γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου». Τέλος, ἡ δεξιὰ πτέρυγα ἀμφισβητοῦσε τὴ θέση τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὶς ἐκλογές, πού, κατὰ τὴν κρίση τοῦ

Λάτζαρι, όχι μόνο δέ θά τσάκιζε τό κοινοβουλευτικό σύστημα, ἀλλά θά διευκόλυνε τήν ἀστική τάξη νά τό κατευθύνει· ἐξάλλου, ἀμφισβητούσε καί τήν ἀρχή τῆς βίας σάν μοναδικό δρόμο γιά τήν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας. Στό Τορίνο, στήν προσυνεδριακή συζήτηση, ἡ ομάδα τοῦ L' Ordine πυονο τάχθηκε μέ τό Σεράτι καί ὑπερίσχυσε· ὁ γραμματέας τῆς τοπικῆς ὀργάνωσης Τζοβάνι Μποέρο, καί ὁ Τζοβάνι Παρόντι ὑποστήριξαν τήν πρόταση τῆς «ἀποχῆς»: αὐτή τήν πρόταση ὑποστήριξε ὁ Μποέρο στό συνέδριο τῆς Μπολόνια. Στό συνέδριο ἡ ψηφοφορία ἔδωσε τήν πλειοψηφία στους «ἄπαδούς τῶν ἐκλογῶν» τοῦ Σεράτι (48.411 ψῆφοι)· ἡ «ἐνωτική μαξιμαλιστική» εἰσήγηση τοῦ Λάτζαρι συγκέντρωσε 14.880 ψήφους· μόνο 3.417 ψῆφοι πῆγαν στήν εἰσήγηση τῶν «ἄπαδῶν τῆς ἀποχῆς». Τό κίνημα τῶν συμβουλίων τοῦ Τορίνο δέν εἶχε στή Μπολόνια μεγάλη ἀπήχηση, πέρα ἀπό τά εἰρωνικά σχόλια τοῦ Τουράτι γιά «τή θανατοουργή σημασία τῆς λέξης σοσιέτ» καί «τόν ἀτομικιστικό ψῆφο τῶν ἀνοργάνωτων καί τῶν ἀπεργοσπαστῶν». Στήν πραγματικότητα, οὔτε ὁ Σεράτι οὔτε ὁ Μπορντίγκα συμμερίζονταν τίς προτάσεις τοῦ L' Ordine πυονο. Ἡ συζήτηση, πού εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπό τό συνέδριο, ὀξύνθηκε. Κατά τό Μπορντίγκα, μέ τά ἐργοστασιακά συμβούλια ἐπαναλαμβανόταν τό λάθος ἐφόσον πίστευαν «ὅτι τό προλεταριάτο μπορεῖ νά χειραφετηθεῖ κερδίζοντας ἔδαφος στίς οἰκονομικές σχέσεις, ἐνῶ ὁ καπιταλισμός κραταίει, μέ τό κράτος, τήν πολιτική ἐξουσία»· καί τό ἄλλο λάθος ἦταν ὅτι ἀντέτασσαν ἕνα ὄργανο οὐσιαστικά σωματειακό στό μοναδικό ὄργανο ἀπελευθέρωσης τοῦ προλεταριάτου, στό ταξικό κόμμα, δηλαδή στό κομμουνιστικό. Ἀπό τή μεριά του ὁ Σεράτι θεωροῦσε τήν ψῆφο πού εἶχε δοθεῖ στους «ἀνοργάνωτους» ἀποκλάνηση· γιατί ἡ παραχώριση τῆς ψήφου στους «ἀνοργάνωτους» ἦταν μιά ἐπικίνδυνη πίστωση ἐπαναστατικῆς δυνατοῦτητας στήν «ἀμορφη μάζα». Ὁ Σεράτι ἀπέδιδε στό Γκράμισι καί στους φίλους του ἐμιά περιεργη σύγχυση ἀνάμεσα στά σοσιέτ, ὄργανα πολιτικά καί μέσα διακυβέρνησης **δ τ α ν ἔ χ ε ι π ι ἄ θ ρ ι α μ β ε ὑ σ ε ι ἡ ἔ π α ν ἄ σ τ α σ η**, καί στίς ἐργοστασιακές ἐπιτροπές, **τ ε χ ν ι κ ἄ ὄ ρ γ α ν α τῆς παραγωγῆς καί τῆς βιομηχανικῆς διάταξης**. Καί κατέληγε: «Ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἡ συνειδητή δικτατορία τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος».

Ὡστόσο στό Τορίνο (ὅπου τό ἰταλικό σοσιαλιστικό κόμμα κέρδισε πανηγυρικά τίς ἐκλογές, ἐξασφαλίζοντας ἕνδεκα ἀπό τίς δεκαοκτώ ἔδρες τῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας: δέν ὑπῆρχε ὁμως κανένας ὑποψήφιος ἀπό τό L' Ordine πυονο) ἡ ἀπάντηση τοῦ Γκράμισι, ὅτι ἡ ἐπαναστατική διαδικασία ἔπρεπε νά πραγματοποιηθεῖ στόν τάπο παραγωγῆς, δηλαδή στό ἐργοστάσιο, γιατί ἦταν οὐτοπία νά νοεῖται ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς προλεταριακῆς ἐξου-

σίας σάν μιά δικτατορία τού συστήματος τών οργανώσεων τού σοσιαλιστικού κόμματος, είχε ἀπήχηση ἀκόμα καί ἀνάμεσα στους ὑποστηρικτές ἄλλων τάσεων πού, σέ ἔθνικο επίπεδο, στρέφονταν ἐναντίον τών συμβουλίων. Ὅπως, π.χ. οἱ «ὀπαδοί τῆς ἀποχής» Μπρέρο καί Παρόντι πού ἦταν μέ τό Γκράμοι.

Τό κίνημα τών συμβουλίων ἐξαπλώθηκε. Τό φθινόπωρο, περισσότεροι ἀπό τριάντα χιλιάδες μεταλλουργοί, συμπεριλαμβανομένων καί κείνων τῆς Φιάτ - Λινγκότο, τῆς Φιάτ Ντιάτο, τῆς Σαβιλιάνο, τῆς Λάντσια, κλπ. εἶχαν τά δικά τους ἐργοστασιακά συμβούλια. Ἡ πρώτη συντονισμένη δράση τών συμβουλίων ἔγινε στίς 3 Δεκέμβρη 1919, δυό ὁδομάδες μετὰ ἀπό τίς πολιτικές ἐκλογές.

Μετὰ ἀπό διαταγή τού κόμματος, πού συγκέντρωσε στά χέρια του ὅλο τό μηχανισμό τῆς μαζικῆς κινητοποίησης — θά διηγηθεῖ ὁ Γκράμοι — τά ἐργοστασιακά συμβούλια κινητοποιήσαν, μέσα σέ μιά ὥρα, χωρίς καμιά προετοιμασία, ἑκατόν εἴκοσι χιλιάδες ἐργάτες, παραταγμένους κατὰ ἐργοστάσια. Μιά ὥρα μετὰ, ἡ προλεταριακή στρατιά σάν χιονοστιβάδα ἔφτασε ὡς τό κέντρο τῆς πόλης καί σκόρπισε ἀπό τοὺς δρόμους καί ἀπό τίς πλατεῖες ὅλο τό ἐθνικιστικό καί μιλιταριστικό σκυλόλοῦ'.

Δέν ἦταν τώρα πιά ἓνα κίνημα πού οἱ βιομήχανοι μπορούσαν νά τό παρακολουθοῦν μέ τήν ἀρχική τους ἀδιαφορία. Ἡ εἰκαιρία τῆς ἀντεπίθεσης δόθηκε τίς τελευταῖες μέρες τού Μάρτη 1920.

Ἐίχε ἐφαρμοστεῖ σέ ὅλη τήν Ἰταλία ἡ θερινή ὥρα. Οἱ ἐπίτροποι τμημάτων μιάς ἑξαρτημένης ἀπό τή Φιάτ βιομηχανίας ζήτησαν νά συνεχιστεῖ τό ὥραριο ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ἡλιακή ὥρα' κι ἐπέμεναν οἱ δειχτες τού μεγάλου ρολοιοῦ τού ἐργοστασίου νά δείχνουν τήν παλιά ὥρα. Σέ ἀπάντηση, ἀπολύθηκε ὁμαδικά ὁλόκληρη ἡ ἐπιτροπή. Ἀκολούθησε μιά ἀπεργία διαμαρτυρίας στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος, γιά συμπαράσταση, ὅλοι οἱ μεταλλουργοί τού Τορίνο, καταλαμβάνοντας τά ἐργοστάσια. Ἡ ἀντίδραση τών βιομηχάνων δέν ἄργησε. Στίς 29 Μάρτη, ἀφοῦ ἀποφάσισαν νά κλείσουν τά ἐργοστάσια, μπήκαν τά στρατεύματα. Στή διάρκεια τών διαπραγματεύσεων γιά τήν ἐπίλυση τῆς διαφοράς, οἱ βιομήχανοι ἔθεσαν τό πρόβλημα τών ἐργοστασιακῶν συμβουλίων. Δέν τ' ἀναγώριζαν' θά ὑποχωροῦσαν σέ δευτερεύοντα αἰτήματα ἀρκεῖ νά ἔλγηε τό κίνημα τών συμβουλίων. Ἡ σύγκρουση ὀξύνθηκε. Ἀλλά ἡ ἡγεσία τού ἰταλικού σοσιαλιστικού κόμματος καί ἡ

---

4. «Τό κίνημα τών ἐργοστασιακῶν συμβουλίων στό Τορίνο», ἀναφορά πού στάλθηκε τόν Ἰούνη 1920 στήν Ἐκτελεστική Ἐπιτροπή τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς, καί δημοσιεύθηκε ἀπό τήν ἐφημερίδα L' Ordine πικνο στίς 14 Μάρτη 1921.

Γενική Έργατική Συνομοσπονδία δέν υποστήριξαν αποφασιστικά τόν άγώνα, όπως περιέμεναν οί κάτοικοι του Τορίνο, τή στιγμή πού αυτός γεννιόταν από τή διεκδίκηση του δικαιώματος νά διαφυλαχτούν οί καινούργιοι θεσμοί τής προλεταριακής έξουσίας.

Ήταν ένα κόμμα πού περνούσε κρίση, έξασθενημένο, αντί νά βγει ένισχυμένο από τήν πρόσφατη, τόσο απότομη, αύξηση: είχε τώρα 300 χιλιάδες έγγεγραμμένους, ενώ προπολεμικά αριθμούσε μόνο 50 χιλιάδες· είχε 2 έκατομμύρια μέλη στή Γενική Έργατική Συνομοσπονδία, ενώ τό '14 είχε μισό έκατομμύριο· ή κοινοβουλευτική ομάδα είχε ακριβώς τριπλασιαστεί, από 50 σέ 150 βουλευτές. Ήταν μιά αύξηση πού προκαλούσε εύφορία, αλλά έθετε συγχρόνως καινούργια προβλήματα μέ δύο συνέπειες: πρώτο, μιά διάχυτη έπαναστατική πίστη πού βασιζόταν περισσότερο στήν ελπίδα ότι ή πορεία του προλεταριάτου θά συνεχιζόταν μέχρι τή μοιραία τελική νίκη, αντί νά βασίζεται στή γνώση και στή διαθεσιμότητα των απαραίτητων μέσων γι' αυτή τή νίκη· δεύτερο, ή τοποθέτηση «άπειρων και άπροετοίμαστων θεωρητικά δημαγωγών» σέ «εύπεύθυνα διοικητικά αξιώματα, έντελώς έξω από τίς Ικανότητες τους» (κατά τό Νένι). Οί αξιόλογοι διανοητικά άνθρωποι βρίσκονταν στίς μικρές ομάδες τής δεξιάς, μέσα στους ρεφορμιστές, και τής άριστεράς (L' Ordine nuovo)· δύο ομάδες και οί δύο συνέπεις μέ τίς θέσεις τους: οί μόν έβλεπαν φανερά ότι ή έπαναστατική προοπτική είχε χαθεί· οί άλλοι πίστευαν ακράδαντα ότι ή στιγμή ήταν άντικειμενικά έπαναστατική και γι' αυτό τό σκοπό ήταν και αποφασισμένοι ν' άπαιτήσουν άπ' όλο τό κόμμα τήν υιοθέτηση αυτών των μέσων. Ή παρεξήγηση ήταν στό κέντρο, όπου ή πλειοψηφία, διαχωρίζοντας τή θέση της από τους ρεφορμιστές, ώθούσε μέχρι τόν παροξυσμό τήν έπαναστατική τάση, χωρίς όμως νά θέτει τό πρόβλημα γιά τήν πραγματοποίηση του έπαναστατικού σχεδίου, και σ' αυτό διέφερε από τήν κομμουνιστική πτέρυγα. Τό Ιταλικό σοσιαλιστικό κόμμα βασανιζόταν από ένα είδος «ταράφωσης και άκίνδυνης μονομανίας» (Τάσκα). Είχε δημιουργηθεί στους κόλπους του μιά «παρασιτική ψυχολογία, σάν εκείνη τήν ψυχολογία του κληρονόμου πού βρίσκεται στό προσκέφαλο του έτοιμοθάνατου [τής άστικής τάξης] και πού δέν αξίζει τόν κόπο νά συνημεύσει ούτε τό ψυχολόγημά του». Και νά ή αναπόφευκτη συνέπεια, μέ μιά εικόνα του

5. Ο Κλάουντιο Τρέβες, μέλος τής δεξιάς, αντικατόπτριζε τήν πραγματική κατάσταση των διαθέσιμων δυνάμεων, όταν, τό Μάρτη 1920 σ' ένα περιδότηο λόγω του στή Βουλή, πού είναι γνωστός σάν «λόγος τής εξιλέωσης», άπευθυνόμενος στό Νίτι, είπε: «Εσείς δέ μπορείτε πιά νά μας επιβάλετε τή δική σας τάξη πραγμάτων και μεις δέ μπορούμε ακόμα νά σας επιβάλουμε τή δική μας».

Τάσκα και πάλι: «Περμιένοντας τήν κληρονομιά, πού τώρα πιά είναι σίγουρη, ή πολιτική Ιταλική ζωή μετατρέπεται σ' ένα συνεχές συμπόσιο, όπου καταξοδεύεται μέσα σ' ένα όργιο λέξεων τό κεφάλαιο τής προσεχούς επανάστασης».

Ότε τώρα, πού στό Τορίνο τό μέτωπο τών εργοδοτῶν και όι μεταλλουργοί ήταν ἀντιμέτωποι σέ μιά ἀναμέτρηση, και ίσως ἀποφασιστική, ή ήγεσία τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος ἔδειχνε ότι ήθελε νά βγεί ἀπό τήν ἀσαφή γραμμή τής, πού ἀπό τή μιά δεχόταν τήν επαναστατική ὑπόθεση και ἀπό τήν ἄλλη, μετά ἀπό τό όργιο τών λέξεων, ήταν στείρα στήν πράξη. Ὁ Γκράμισι ετοίμασε και ἐγκρίθηκαν ἀπό τήν τοπική ὀργάνωση 9 σημεία γιά τό Ἐθνικό Συμβούλιο τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, πού ἀργότερα δημοσιεύθηκαν μέ τόν τίτλο «Γιά μιά ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος». Δέ θά συζητήσουμε ἐδῶ ἄν, στήν εισαγωγή, τό κείμενο καθρέφτιζε τήν πραγματική Ιταλική κατάσταση, πού τή θεωροῦσε επαναστατική, ή ἄν ήταν ἐπηρεασμένο ἀπό μιά ἀφηρημένη ἰδέα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλο τό επαναστατικό δυναμικό τών Ιταλῶν εργατῶν καθρεφτιζόταν στήν πρωτοβουλιακή ἱκανότητα τοῦ προλεταριάτου τοῦ Τορίνο. «Όι διομηχανικοί ἐργάτες και όι ἀγρότες είναι ἀκράδαντα ἀποφασισμένοι, σέ ὅλη τήν ἐπικράτεια, νά θέσουν μέ σαφή και βίαιο τρόπο τό ζήτημα τής ἰδιοκτησίας πάνω στά μέσα παραγωγής.» Καί τό «μαξιμαλιστικό» κέντρο συμμεριζόταν αὐτή τή διαπίστωση ὅσο κι ἄν ήταν λαθεμένη. Δίσταζε ὁμως νά βγάλει τά συμπεράσματα:

Τό σοσιαλιστικό κόμμα παρακολουθεῖ σάν θεατής τήν εξέλιξη τών γεγονότων, δέν ἔχει ποτέ δική του γνώμη, πού νά είναι σύμφωνη μέ τίς επαναστατικές θέσεις τοῦ μαρξισμού και τής Διεθνούς, δέ ρίχνει συνθήματα πού νά γίνουν ἀποδεκτά ἀπό τίς μάζες, πού νά δίνουν μιά γενική κατεύθυνση, πού νά ἐνώνουν και νά συγκεντρώνουν τήν επαναστατική δράση. Τό σοσιαλιστικό κόμμα, σάν πολιτική ὀργάνωση τής πρωτοπορίας τής ἐργατικῆς τάξης, θά ἔπρεπε ν' ἀναπτύξει μιά κοινή δράση ἱκανή νά ξεσηκώσει ὅλη τήν ἐργατική τάξη γιά νά κερδίσει τήν επανάσταση και νά τήν κερδίσει γιά πάντα.

Ἀντίθετα, «και μετά τό συνέδριο τής Μπολόνια, ἔμεινε ἕνα καθαρά κοινοβουλευτικό κόμμα, πού μένει ἀμετακίνητο μέσα στά στενά ὄρια τής ἀστυκῆς δημοκρατίας... Αὐτό δέν ἀπέκτησε μιά δική του αὐτόνομη ὄντοτητα σάν τυπικό κόμμα τοῦ επαναστατικοῦ προλεταριάτου και μόνο τοῦ επαναστατικοῦ προλεταριάτου». Μέ τούς ρεφορμιστές είναι παθητικό* είναι ξεκομμένο ἀπό τίς γραμ-

6. «Ότε ή ήγεσία τοῦ κόμματος οὔτε ή διεύθυνση τοῦ *Avanti!* ἀντιπαρά-

μές τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς: τὸ *Avanti!* καὶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ κόμματος ἀγνοοῦν τὶς πολεμικὲς πάνω στὴ θεωρία καὶ τὴν τακτικὴ τῆς Διεθνoῦς, καὶ τὸ κόμμα μένει ἔξω ἀπ' αὐτὴ τὴ ζωντανὴ συζήτηση τῶν ἰδεῶν, ὅπου σκληραγωγοῦνται οἱ ἐπαναστατικὲς συνειδησεις καὶ χτίζεται ἡ ἐνότητα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς δράσης τῶν προλετάρων ὄλων τῶν χωρῶν».

Ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀνάλυση — συνέχισε τὸ κείμενο τοῦ Γράμμοι — προκύπτει ἤδη ποιὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀνανεωτικὸ καὶ ὀργανωτικὸ ἔργο πού ἐμεῖς θεωροῦμε ἀπαραίτητο στὴ σύνθεση τοῦ κόμματος. Τὸ κόμμα πρέπει ν' ἀποκτήσει μιὰ δική του σαφὴ καὶ ξεχωριστὴ ὄντοτητα: ἀπὸ κοινοβουλευτικὸ μικρο-αστικὸ κόμμα πρέπει νὰ γίνῃ τὸ κόμμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ προλεταριάτου... Ἐνα κόμμα ὁμοιογενές, μὲ συνοχή, μὲ δικές του ἀρχές, μὲ δική του τακτικὴ, μὲ σκληρὴ καὶ ἀμείλικτη πειθαρχία. Οἱ μὴ κομμουνιστὲς ἐπαναστάτες πρέπει νὰ διώχονται ἀπὸ τὸ κόμμα καὶ ἡ ἡγεσία, ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τὸ ἄγχος νὰ διατηρήσει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἰσοροπία μεταξὺ τῶν διαφόρων τάσεων καὶ τῶν διαφόρων ἡγετῶν, πρέπει νὰ ἐπιστρατεύσει ὅλη τῆς τὴν ἐνεργητικότητα γιὰ νὰ θέσει τὶς ἐργατικὲς δυνάμεις σὲ πολεμικὴ ἐτοιμότητα... Τὸ κόμμα πρέπει νὰ βγάλει ἕνα μανιφέστο ὅπου ἡ ἐπαναστατικὴ κατάκτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας νὰ μπαίνει μὲ σαφὴ τρόπο, μὲ τὸ ὅποιο νὰ καλεῖ τὸ βιομηχανικὸ καὶ ἀγροτικὸ προλεταριάτο νὰ προετοιμάζεται καὶ νὰ ἐξοπλίζεται καὶ ὅπου νὰ ὑπογραμμίζονται οἱ κομμουνιστικὲς λύσεις γιὰ τὰ σημερινὰ προβλήματα: προλεταριακὸς ἔλεγχος πάνω στὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανομή, ἀφοπλισμὸς τῶν παρακρατικῶν ὀργανώσεων, ἔλεγχος τῆς τοπικῆς ἀποδιοίκησης πού θ' ἀσκεῖται ἀπὸ τὶς ἐργατικὲς ὀργανώσεις.

Βάση τοῦ κειμένου ἦταν τὸ σημεῖο 3, προφητικὸ γιὰ τὸ ἀντιδραστικὸ φασιστικὸ κύμα βίας.

Ἡ σημερινὴ φάση τῆς ταξικῆς πάλης στὴν Ἰταλία εἶναι ἡ φάση πού προηγείται: ἡ τῆς κατάκτησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο... ἡ μιᾶς τρομερῆς ἀντίδρασης τῶν ἰδιοκτητῶν καὶ τῆς κυβερνητικῆς κλάσας. Θὰ χρησιμοποιηθεῖ κάθε εἶδους βία γιὰ νὰ ὑποδουλώσουν τὸ βιομηχανικὸ καὶ ἀγροτικὸ προλεταριάτο σὲ μιὰ δουλικὴ ἐργασία: θὰ προσπαθήσουν νὰ συντρίψουν ἀδυσώπητα τοὺς ὀργανισμοὺς πολιτικῆς πάλης τῆς ἐργατικῆς τάξης (σοσιαλιστικὸ κόμμα)

θεσαν ἕνα δικό τους ἐπαναστατικὸ σχέδιο στὴν ἀσταμάτητη προπαγάνδα πού οἱ ρεφορμιστὲς καὶ οἱ ὀρτορουνιστὲς διεξήγαγαν στὴ Βουλὴ καὶ στὶς συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις.»

καί νά ἐνωματώσουν τούς ὀργανισμούς οἰκονομικῆς ἀντίστασης (συνδικάτα καί συνεταιρισμούς) στό γρανάζια τοῦ ἀστικοῦ κράτους.

Ὅταν ἔγραφε αὐτά τά ἐννέα σημεῖα, μόνο τά μεταλλουργικά ἐργοστάσια εἶχαν ἐρημώσει στό Τορίνο. Οἱ βιομήχανοι ἀντιτίθενταν: τό κράτος ἦταν μέ τό μέρος τους.

Σήμερα τό Τορίνο — σημειώνει ὁ Γκράμοι στίς 3 Ἀπρίλη 1920 στό *Avanti!* τοῦ Τορίνο — εἶναι ἕνα πολιορκημένο φρούριο: μιλοῦν γιά πενήντα χιλιάδες στρατιῶτες, στό λόφο παραμονεύουν τά κανόνια, στήν ὑπαιθρο ἀναμένουν οἱ ἐνισχύσεις, στήν πόλη τά τεθωρακισμένα· τά μυδραλλιοβόλα εἶναι στημένα πάνω σέ σπίτια, στίς συνοικίες πού λέγεται ὅτι εἶναι πανέτοιμες γιά τήν ἐξέγερση, στίς ἄκρες τῶν γεφυρῶν, στίς διασταυρώσεις καί στό ἐργοστάσια.

Τό κράτος φοβόταν τήν ἐξέγερση· ἴσως οἱ βιομήχανοι σκόπευαν, ὅπως πίστευε ὁ Γκράμοι, νά τήν προκαλέσουν, ἔτοιμοι νά τήν καταπνίξουν στό αἷμα καί νά συντρίψουν μιά γιά πάντα τό ἐργατικό κίνημα τοῦ Τορίνο. Ὁ Γκράμοι πρόβλεπε τό σχέδιο τοῦ μετώπου τῶν βιομηχάνων πού ἦταν νά ἐξαπολύσουν τήν ἐπίθεση. Θεωροῦσε ὅμως ὅτι δέν εἶχαν ὀρμιάσει οἱ συνθήκες γιά τή μετωπική σύγκρουση: «Στήν πόλη μας αὐτές τίς τελευταῖες μέρες ἔχει συγκεντρωθεῖ ἕνα πλῆθος ἐπαναστατικῶν δυνάμεων πού τείνει νά ἐξαπλωθεῖ ἀναζητώντας διέξοδο. Καί ἡ διέξοδος δέν πρέπει νά εἶναι πρὸς τό παρόν ἕνα ἐπικίνδυνο τοπικό μακελειό, ἴσως μοιραῖο». Πίστευε ὅτι συνέφερε, γιά τήν ὥρα, «μιά αὔξηση τοῦ ρυθμοῦ προετοιμασίας σέ ὅλη τή χώρα, μιά ἐξάπλωση τῶν δυνάμεων, μιά γενική ἐπιτάχυνση τῆς διαδικασίας ἀνάπτυξης τῶν στοιχείων πού ὀφείλουν νά συνδράμουν ὅλα μαζί σ' ἕνα κοινό ἔργο». Καί ὅμως στίς 13 Ἀπρίλη κηρύχτηκε ἡ γενική ἀπεργία. Ἦταν ἡ κατάλληλη λύση, τή στιγμή πού τά ἀφεντικά περιέμεναν, ὅπως πίστευε ὁ Γκράμοι, τήν εὐκαιρία γιά τή μετωπική σύγκρουση;

Τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς ἀπεργίας τοῦ Ἀπρίλη, ἡ καινοτομία σέ σχέση μέ ἄλλες ἀπεργίες, πού γίνονταν γιά οἰκονομικά ὀφέλη ἢ γιά νά διαμαρτυρηθοῦν ἐνάντια στόν πόλεμο, ἦταν ὅτι αὐτή τή φορά τό προλεταριάτο δέν τό ἐσπρωχνε στήν ἀπεργία ἢ πείνα ἢ ἡ ἀνεργία, δέ ζητοῦσε βελτίωση μισθοῦ ἢ νέους κανονισμούς ἐργασίας. Ἡ ἐργατική τάξη τοῦ Τορίνο ριχνόταν τώρα σέ μιά μάχη γιά τόν ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς μέσα ἀπό τά ἐργοστασιακά συμβούλια. Ἦταν ὅμως ἕνας δύσκολος ἀγώνας, πού δέν τόν ὤ-

7. *Avanti!* τοῦ Τορίνο, 3 Ἀπρίλη 1920.

ποστήριζαν οι μάζες της υπόλοιπης Ιταλίας κι επομένως ήταν χωρίς βάσιμες προοπτικές επαναστατικής διεξόδου, εξαιτίας της άπομόνωσής στην όποια θριαμβόταν το προλεταριάτο του Τορίνο. Η πόλη «είχε πλημμυρίσει από μία στρατιά αστυνομικών» γύρω της, στά στρατηγικά σημεία, τοποθετήθηκαν κανόνια και μυδραλλιοβόλα». Μετά από αντίσταση δέκα ημερών ή επιστροφή στην εργασία έγινε πάνω σε μία συμφωνία που πρακτικά σήμαινε την ήττα του Γκράμισι και των δρντινοβιστών.

Μεγάλωνε επίσης, εκείνη την εποχή, ή διαφωνία μεταξύ της ομάδας του Γκράμισι από τή μία μεριά και των συνδικαλιστικών ήγετων και της ήγεσίας του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος από τήν άλλη, που τους κατηγορούσαν για «στενοκεφαλιά». "Αρχισε ή διαμάχη μεταξύ Αναντι! του Μιλάνο, που άντανακλούσε τίς θέσεις της πλειοψηφίας του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος, και Αναντι! του Πιεμόντε, που ήταν κάτω από τήν επίδραση των δρντινοβιστών, που μέ τίς θέσεις τους συμφωνούσε και ο αρχισυντάκτης Ότάβιο Παστόρε. Ό Σεράτι κατηγορήσε τους σοσιαλιστές ήγέτες του Τορίνο ότι δέχτηκαν τήν πρόκληση των διοικητών σε λάθος χρόνο και ότι ζήτησαν, τήν τελευταία στιγμή, τή βοήθεια των άλλων προλετάρων της Ιταλίας, που ήταν «λιγότερο δυνατοί» και «λιγότερο προετοιμασμένοι»: επιχείρημα που, αν και μπορούσε νά αντικρουστεί (μέ τήν ευθύνη που είχαν ο Σεράτι και ή πλειοψηφία του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος για τή «λιγότερη δύναμη» και τή «λιγότερη προετοιμασία»), θά ήταν παρόλ' αυτά στην ουσία άναμφισβήτητο. Τό Αναντι! του Πιεμόντε άπάντησε: «Τό προλεταριάτο του Τορίνο ήττήθημε τοπικά, αλλά νίκησε έθνικά, γιατί ο άγώνας του έγινε υπόθεση όλου του προλεταριάτου της χώρας». Μέ διαφορετικά λόγια επαναλαμβάνεται ή τελική φράση της τελευταίας άνακοίνωσης που μοίρασε ή άπεργιακή επιτροπή: «Η μάχη έληξε, ο πόλεμος συνεχίζεται».

Άλλά ή έσωτερική κρίση του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος στην πράξη πήγαινε πέρα από τήν άδιαλλαξία των διαφόρων τάσεων, της ρεφορμιστικής, της μαξimalιστικής και της κομμουνιστικής. Άκόμα και άνάμεσα στις κομμουνιστικές ομάδες (Π Soviet του Μπορντίγκα και L' Ordine πυονο) έλειπε ή συνοχή μέσα στην ομάδα του L' Ordine πυονο διαφαινόταν από τή μία μεριά τό ρήγμα μέ τόν Τάσκα και από τήν άλλη διαγράφονταν οι διαφορετικές θέσεις που άπομάκρυναν τό Γκράμισι από τόν Τερατσίνι και τόν Τολιάτι.

Πέρα από τήν κοινή έχθρα άπέναντι στους ρεφορμιστές, ο

8. Άναφορά του Γκράμισι προς τή Διεθνή, που ήδη τήν έχομε μνημονεύσει.

Γκράμσι διαφωνούσε μέ τό Μπορντίγκα σέ όλα σχεδόν τά επίκαιρα θέματα: στά εργοστασιακά συμβούλια, στήν επαναστατικότητα του κόμματος, στή στάση τών σοσιαλιστών άπέναντι στίς έκλογές. Κατά τό Μπορντίγκα, τό νά στηρίζονται στό σχήμα τών συμβουλίων σήμαινε ότι ένδιαφέρονται περισσότερο γιά τή δημιουργία θεσμών τής σοσιαλιστικής έξουσίας παρά γιά τήν κατάκτηση τής έξουσίας. Ήταν λάθος, έγραψε τό Il Soviet, «νά βάζουν τό ζήτημα τής έξουσίας μέσα στό εργοστάσιο αντί νά βάζουν τό ζήτημα τής κεντρικής πολιτικής έξουσίας». Πάνω στήν επαναστατικότητα του κόμματος, από τήν πρώτη Φλεβάρη του '20 άκόμα, τό Il Soviet ύποστήριζε: «Κατά τή γνώμη μας τίποτε δέν αξίζει όσο μιά σωστή διάσπαση. Πρίν άπ' όλα, ό καθένας θά θρεθεί στή θέση του. Ξέρουμε μέ ακρίβεια άν κάποιος είναι κομμουνιστής ή όχι: δέν ύπάρχει πιά περίπτωση νά κάνουμε λάθος... Μιά σωστή διάσπαση θά ξεκαθαρίσει τά πράγματα. Οι κομμουνιστές είναι εδώ, οι όπορτουνιστές όλων τών άποχωρώσεων εκεί». Άντίθετα ό Γκράμσι πίστευε ότι ή διάσπαση προς τ' άριστερά δέ θά ήταν ή σωστή γραμμή και ότι οι κομμουνιστικές ομάδες πού ύπήρχαν μέσα στό σοσιαλιστικό κόμμα θά έπρεπε νά έξαπλωθούν μέσα στό κόμμα μέχρι νά κατακτήσουν τή διακυβέρνησή του.

Τέλος ή στάση τής ομάδας του Μπορντίγκα, δηλαδή τών «οπαδών τής άποχής», προερχόταν από μιά καθαρή διαφωνία μέ τούς «όρντινοβιστές». Σύμφωνα μέ τό Μπορντίγκα, ή άρνηση τής άστικής δημοκρατίας και τών θεσμών τής έπρεπε νά είναι ολοκληρωτική: ούτε ένας σοσιαλιστής στίς κάλπες. Στίς 8 Μάη 1920, ό Γκράμσι πήγε στή Φλωρεντία, προσκαλεσμένος σάν παρατηρητής, σέ μιά εκδήλωση τών «οπαδών τής άποχής» πού οργανώνονταν τώρα σέ πανεθνική κλίμακα: μάταια πρότεινε νά εγκαταλείψουν τήν προκατάληψη τής άποχής. «Δέ μπορεί νά δημιουργηθεί ένα πολιτικό κόμμα», είπε, «πάνω στήν περιορισμένη βάση τής άποχής. Χρειάζεται μιά πλατιά έπαφή μέ τίς μάζες και μπορούμε νά τήν πετύχουμε μόνο μέσα από καινούργια οργανωτικά σχήματα» (και τό εργοστασιακό συμβούλιο ήταν ένα καινούργιο σχήμα οργάνωσης). Ή πρόταση άπορίφτηκε. Ό Γκράμσι δέν άργησε νά εκφράσει μέ σκληρότητα τή γνώμη του, σχετικά μ' αυτό τό θέμα:

Πάντα πιστεύαμε — έγραψε στίς 3 Ίούλη στό L' Ordine nuovo — ότι χρέος τών κομμουνιστικών πυρήνων πού ύπάρχουν στό κόμμα είναι νά μήν πέσουν σέ χιμαιρικές μικροεπιδιώξεις (όπως τό πρόβλημα τής άποχής, τό πρόβλημα τής δημιουργίας ενός κομμουνιστικού πραγματικά κόμματος), αλλά νά δουλέψουν γιά νά δημιουργήσουν όλες εκείνες τίς προϋποθέσεις μέσα από τίς όποιες θά μπορούσαν νά λύσουν όλα τά

επιμέρους προβλήματα σάν προβλήματα τῆς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης τῆς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης.

Ἡ ἀποχὴ καὶ τὰ σχέδια τοῦ Μπορντίγκα γιὰ τὴν ἴδρυση ἐνός «πραγματικῶς» κομμουνιστικοῦ κόμματος, πού θά προερχόταν μὲ μιά πρὸς τ' ἀριστερὰ διάσπαση καὶ πού θ' ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα μιά μειωσιμηφία «καθαρῶν» ἐπαναστατῶν, δέν ἦταν λοιπὸν γιὰ τὸ Γκράμοσι τίποτε ἄλλο παρὰ «χμαιοικῆς μικροεπιδιώξεις».

Ἡ διαφωνία Γκράμοσι - Τάσκα γεννιόταν στὸ χῶρο τῶν συμβουλίων, ἐξαιτίας τῆς τάσης τοῦ Τάσκα, πού ἐπίμονα τὴν πολεμοῦσε ὁ Γκράμοσι, νά περιορίσει τὸ κίνημα σὲ συνδικαλιστικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὴν κηδεμονία τῆς Γενικῆς Ἑργατικῆς Συνομοσπονδίας (πού ἦταν κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν ρεφορμιστῶν). Μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὁ Τάσκα, ἀναπολώντας τὴν πρώτη του μαθητεία πλάι στὸ Μπορῦνο Μπουότζι καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς τῆς Ὅμοσπονδίας μεταλλουργῶν κατὰ τὴν ἀπεργία τῶν ἐργατῶν αὐτοκινήτων τὸ χειμῶνα 1911 - 12, θά πεῖ:

Ἐδῶ διαμορφώθηκαν ἡ ἄμεση ἐμπειρία μου γιὰ τοὺς ἐργατικούς ἀγῶνες καὶ οἱ δεσμοὶ μου μὲ τὴ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔμειναν ξένοι φυσικὰ οἱ μέλλοντες συντάκτες τοῦ L' Ordine πιονο. Αὐτὸ δημιούργησε μιά διαφορὰ ἀνάμεσά μας πού, ὅπως καὶ νά τὴν κρίνουμε, ἀπὸ δῶ πηγάζει ἡ διαφωνία πού μᾶς χώρισε καὶ προκάλεσε τὴ σχεδὸν διάσπαση τοῦ 1920.

Ἡ «σχεδὸν διάσπαση» φαινόταν καθαρά μέσα ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ L' Ordine πιονο, μέσα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ του πού ἦταν πάντα ζωηρὴ καὶ συχνὰ σκληρὴ καὶ πού κράτησε ἀπὸ τὸν Ἰούνη ὡς τὸν Αὐγούστο.

Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, ὁ Γκράμοσι ἔτεινε νά διαφοροποιηθεῖ καὶ ἀπὸ τοὺς Τερατσίνι καὶ Τολιάτι. Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπὴ τῆς ὀργάνωσης στὸ Τορίνο (πού ἀπὸ τὸ Φλεβάρη συμπεριλάμβανε ἐδρ-ντινοβιστές» καὶ «ἰταδούς τῆς ἀποχῆς») περνοῦσε μιά κρίση ἐξαιτίας τῶν «ἰταδῶν τῆς ἀποχῆς», πού, θέλοντας νά ἐπιταχύνουν τὴ διάσπαση στοὺς κόλπους τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος καὶ σκοπεύοντας νά ἐπιβάλουν ἀκόμη στοὺς σοσιαλιστές τὴ γραμμὴ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὶς προσεχεῖς δημοτικὲς ἐκλογές, πού εἶχαν ὀριστεῖ γιὰ τὶς 31 Ὀκτώβρη καὶ 7 Νοέμβρη, τὸν Ἰούλη παραιτήθηκαν. Ἐπρεπε τώρα λοιπὸν νά ἐκλεγεί τὸ νέο ἐκτελεστικὸ: ὁ Γκράμοσι δέν ἤθελε νά μπεῖ στὸ ἴδιο ψηφοδέλτιο μὲ τοὺς Τερατσίνι καὶ Τολιάτι. Ὅπως ὁ Τερατσίνι καὶ ὁ Τολιάτι, ἦταν κι αὐτὸς ὑπὲρ τῆς συμμετοχῆς τῶν σοσιαλιστῶν στίς ἐκλογές, δέ

χρειάζεται βέβαια νά τό επαναλάβουμε, καί απόριπτε κατηγορηματικά τήν πρόταση τοῦ Μπορντίγκα. Συγχρόνως όμως πίστευε ὅτι τόσο ἡ συμμετοχή στίς ἐκλογές ὅσο καί ἡ ἀποχή ἦταν ἐντελῶς εφευρετικά προγράμματα καί ὅτι ἡ διαμάχη ἐκλογές - ἀποχή δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά βαθαίνει τίς ἀντιθέσεις μεταξύ τῶν κομμουνιστικῶν ομάδων τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, μέ ὀλοκληρωτική καταστροφή τῆς δουλειᾶς στό πεδίο τῆς μαζικῆς δράσης, δηλαδή τῆς δουλειᾶς γιά ἐπαναστατική διαπαιδαγώγηση, πού ἦταν καί ἡ μόνη χρήσιμη. "Ἰδρυσε μιά Ὀμάδα κομμουνιστικῆς διαπαιδαγώγησης, πού ἦταν κάπου ἀνάμεσα στίς δύο ἄλλες ομάδες. Σκόπευε στό μεταξύ ν' ἀφήσει κατά μέρος τή συζήτηση γιά τίς δύο ἀντίθετες γραμμές ὡς πρός τίς ἐκλογές καί ἐνά ἐπιβάλλει στίς κομματικές συνεδριάσεις, μέ ἀκούραστη καί ὑπομονετική δραστηριότητα, τή συζήτηση τῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης» καί, ἀκόμα, ἐνά ἐπιβάλλει στήν ὀργάνωση νά ἐργαστεῖ σωστά γιά νά προετοιμάσει τά στελέχη τῆς ἐπανάστασης καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού θά πρέπει νά εἶναι ἡ συγκεκριμένη τῆς ἔκφραση καί, συνεπῶς, μέσα ἀπό τήν ᾄθηση τῶν μαζῶν, νά δώσει μιά σαφῆ κατεύθυνση στά συνδικάτα καί στό Ἐργατικό Κέντρο». Λίγοι τόν ἀκολούθησαν. Μπήκαν στήν Ὀμάδα κομμουνιστικῆς διαπαιδαγώγησης μόνο δέκα ἐπτά σύντροφοι (μεταξύ αὐτῶν ὁ Μπατίστα Σαντιά, ὁ Βιντσέντσο Μπιάνκο καί ὁ Ἀντρέα Βιγκλόνγκο). Ἡ ἀπομόνωση τοῦ Γκράμισι φάνηκε στίς ἐκλογές γιά τό νέο ἐκτελεστικό. Ἐπικράτησαν οἱ «ἑσπαδοί τῶν ἐκλογῶν» (Τολιάτι, Μοντανιάνο, Τερατοίνι, Ροβέντα, κλπ.), ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ Γκράμισι εἶχε ἀπομακρυνθεῖ, μέ 466 - 465 ψήφους. Οἱ «ἑσπαδοί τῆς ἀποχῆς» (Μπόερο, Παρόντι, κλπ.) πῆραν 186 - 185 ψήφους. Τά λευκά ψηφοδέλτια τοῦ Γκράμισι ἦταν 31. Ὁ Τολιάτι ἀνέλαβε γραμματέας τῆς ὀργάνωσης (ἦταν Αὐγούστος τοῦ '20).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Στή Μόσχα γινόταν, από τις 19 'Ιούλη, τό ΙΙ συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς. Ὁ κόκκινος στρατός εἶχε ὀριστικά συντρίψει τίς ἀντεπαναστατικές στρατιές τῶν Κολτσάκ, Ντενίκιν καί Βράνγκελ. Ὑπῆρχε μιά δυνατότητα νά ἐξαπλωθεῖ ἡ ἐπανάσταση σέ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου. Ἀλλά γεγονότα δυσάρεστα γιά τό ἐργατικό κίνημα τῆς Εὐρώπης προμηνοῦσαν τίς δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος. Στό Βερολίνο οἱ στρατιωτικοί μέ τούς σοσιαλδημοκράτες συμμάχους τους εἶχαν νικήσει, τό Γενάρη τοῦ '19, τούς σπαρτακιστές ἐπαναστάτες, καί εἶχαν σκοτώσει τούς κύριους ἡγέτες τους, τή Ρόζα Λούξεμπουργκ καί τόν Κάρλ Λίμπκνεχτ. Μιά ἄλλη συμμαχία ἀκόμα, μεταξύ στρατιωτικῶν καί σοσιαλδημοκρατῶν, εἶχε ἀνατρέψει, τήν 1η Μάη 1919, τή δημοκρατία σοβιετικοῦ τύπου τῆς Βαυαρίας. Στήν Οὐγγαρία, τήν κομμουνιστική κυβέρνηση τοῦ Μπέλα Κούν, πού εἶχε ἠττηθεῖ ἀπό τά ἀντεπαναστατικά ρουμανικά καί τσεχοσλοβακικά στρατεύματα, διαδέχτηκε, στίς ἀρχές τοῦ Αὐγούστου τοῦ '19, ὁ σοσιαλδημοκράτης Πένιτλε, ἀλλά μέ μιά κυβέρνηση - γέφυρα: ἀπό τίς 12 Αὐγούστου 1919, ὅταν ἀνέβηκε στήν ἐξουσία ὁ ναύαρχος Νικόλα Χόρτυ, στήν Οὐγγαρία μαινόταν ἡ λευκή τρομοκρατία. Ζυγίζοντας τά πράγματα, ἔβγαινε μόνο ἓνα συμπέρασμα: ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶχε νικήσει μόνο ἐκεῖ ὅπου τό ἐπαναστατικό κόμμα (τό μπολσεβίκικο στή Ρωσία) εἶχε προχωρήσει χωρίς (μάλιστα ἐνάντια) τά μετριοπαθῆ κόμματα πού εἶχαν ρεφορμιστική κατεύθυνση (μενσεβίκοι καί σοσιαλεπαναστάτες). Ἀναπόφευκτα ἡ κεντρική γραμμή τοῦ ΙΙ συνεδρίου τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς ἦταν ὁ πόλεμος ἐναντία στή σοσιαλδημοκρατία. Ἡ συνέλευση συζήτησε τούς εἰκασίενα δρους γιά τήν ἐνταξη τῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων στήν Τρίτη Διεθνή. Βασική προϋπόθεση ἦταν, ἐκτός ἀπό τήν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος σέ κομμουνιστικό κόμμα, ἡ ἄμεση διαγραφή τῶν ρεφορμιστῶν.

Κανένας ὁπαδός τοῦ L' Ordine πυονο δέ συμμετεῖχε στήν ἀντιπροσωπία τοῦ ἱταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος. Ὑπῆρχαν κομ-

μουνιστές «όπαδοί των εκλογών» και «όπαδοί της άποχής», δλοι έναντιοι (άπό τό Σεράτι ώς τό Μπορντίγκα) στούς «τορινέζου» και στό κίνημα των έργοστασιακών συμβουλιών. Τό συνέδριο όμως ελξε παρόλ' αυτά είνοικότερη εξέλιξη γιά τό διευθυντή του L' Ordine πυονο παρά γιά τού» διευθυντές του Avanti! και του Soviet.

Τί ήξεραν γιά τό Γκράμοι εκείνη τήν εποχή στή Μόσχα; Ρίχει φώς πάνω σ' αυτό ή μαρτυρία, τελείως άγνωστη σχεδόν, ένός μέλου» τής Διεθνοϋ», του V. Degott, πού ήρθε στήν Ίταλία πρós τό τέλος του '19. Τή διαβάζουμε σ' ένα διβλιαράκι πού τυπώθηκε στή Μόσχα τό 1923 μέ τίτλο «'Ελεύθερο», στήν παρανομία (άναμνήσεις παράνομης δουλειά» στού έξωτερικό κατά τό 1918 - 20)», και πού ποτέ δέ μεταφράστηκε'. Ο Degott άνέφερε:

Τυχαία έπεσε στά χέρια μου τό έβδομαδιαίο κομμουνιστικό περιοδικό L' Ordine πυονο πού διεύθυνε ο Γκράμοι και πού έκδιόταν στού Τορίνο. Μου κέντρισε τό ενδιαφέρον. Η σωστή θέση πού διέκρινε καθαρά σέ κάθε γραμμή μέ παρακίνησε νά ζητήσω άπό τό σύντροφο Viz... [Agon Wizner] νά παρακαλέσει τό Γκράμοι νά ήρθει στή Ρώμη. Ηρθε άμέσως. Ηταν ένας θαυμάσιος, ενδιαφέρων σύντροφος. Μικρόσωμος, καμπούρης, μέ μεγάλο κεφάλι (σάν νά μήν ήταν δικό του), δλέμμα βαθύ, έξυπνο. Μέ ήρεμία κάνει τήν άνάλυση τής Ιταλικής κατάστασης. Σέ κάθε του σκέψη διακρίνεται ο βαθύ» μαρξιστής. Στήν πόλη του Τορίνο... ή δάση τής εφημερίδα» του ήταν πλατιά δπως και ή έπιροή του Γκράμοι, παρόλο πού ο Σεράτι και ένας ρώσος σύντροφος, γνωστό» μέ τό όνομα Νικολίνι, ύποστηρίζαν παθιασμένα τό αντίθετο.

Όταν γύρισε στή Μόσχα γιά τό II συνέδριο τής Διεθνοϋ», ο Degott συναντήθηκε στού Σμόλνυ μέ τό Ζηνόβιεφ: «Του παρέδωσα τήν έκθεση του συντρόφου Γκράμοι». Ηταν ή έκθεση πάνω στού κίνημα των έργοστασιακών συμβουλιών. Μετά ο Degott ελδε τό Λένιν: «Μίλησα πολύ μαζί του γιά τό Σεράτι. Αναφέρθηκα στήν κολοσσιαία δουλειά πού κάνουν οι σύντροφοι μας στού Τορίνο μέ τήν καθοδήγηση του Γκράμοι».

Τέλου» μαθαίνουμε, άπό τή σχεδόν άνέκδοτη μαρτυρία του V. Degott, ότι ο Γκράμοι και οι «όρντινοβιστές», παρόλο πού ελχαν άποκλειστεί άπό τήν άντιπροσωπία του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος στού II συνέδριο τής Διεθνοϋ», δέν ήταν ξεκομμένοι άπό τήν κορυφή του κομμουνιστικού κινήματος. Η θέση τους ελξε

1. Στο Ρέντσο Ντέ Φελίτσε όφελω τή δυνατότητα εξέτασης των κειμένων πού άναφέρονται στήν παράνομη δουλειά στήν Ίταλία.

ἄμεση ἀπήχηση. Στό 17ο σημεῖο τῶν «Θέσεων πάνω στά βασικά καθήκοντα τοῦ II συνεδρίου τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς», πού συντάχθηκαν ἀπό τό Λένιν, εἰπώθηκε ἑξακάθαρα:

“Ὅσον ἀφορᾷ τό Ἰταλικό σοσιαλιστικό κόμμα, τό II συνέδριο τῆς III Διεθνούς θεωρεῖ ὅτι εἶναι οὐσιαστικά σωστές οἱ κριτικές τοῦ κόμματος καί οἱ πρακτικές προτάσεις πού συμφωνοῦν πλήρως μέ ἄλλες τίς βασικές ἀρχές τῆς III Διεθνούς. Αὐτές δημοσιεύθηκαν σάν εἰσηγήσεις στό ἔθνικό συνέδριο τοῦ Ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος ἀπό τήν ὁργάνωση τοῦ Τορίνο στό περιοδικό L' Ordine nuovo τῆς 8 Μάη 1920.

Ἐπρόκειτο γιά τό κείμενο τοῦ Ἀπρίλη, δηλαδή γιά τά 9 σημεῖα πού εἶχαν δημοσιευθεῖ μέ τίτλο «Γιά τήν ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος», πού ἤδη ἀναφέραμε. Στήν πορεία τοῦ συνεδρίου ὁ Λένιν ἐπιδοκίμασε καί ἄλλες φορές τίς θέσεις τοῦ Γράμσι.

Ὁ Σεράτι ἀπόριπτε τή γραμμή τῆς ἄμεσης διαγραφῆς τῶν ρεφορμιστῶν. Σέ ἄλλες χῶρες — δέν τ' ἀρνίονταν — οἱ ρεφορμιστές στή διάρκεια τοῦ πολέμου εἶχαν συμμαχήσει μέ τήν ἀστική τάξη καί μετά πρόδωσαν τήν ἐπανάσταση. Ἄλλά νά μεταθέσουμε μηχανικά αὐτή τή σκέψη καί στήν Ἰταλική κατάσταση, πού ἰσχύει μόνο γιά τή γερμανική καί γαλλική σοσιαλδημοκρατία, ἔχι ἁπλῶς καί γιά τοῦς ρεφορμιστές τοῦ Ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, θά ἦταν λάθος. Τοῦς ἀνεπιθύμητους ρεφορμιστές, τό Μπισολάτι, τόν Ποντρέκα, τό Μπονόμι, τό σοσιαλιστικό κόμμα τοῦς εἶχε ἤδη διαγράψει τό '12, στό συνέδριο τοῦ Ρέτζο Ἐμίλια. Νά βάλομε στό ἴδιο ἐπίπεδο μ' αὐτούς τοῦς Τουράτι, Μοντιλιάνι, Τρέδες, πού κατά τόν πόλεμο πειθάρχησαν στό κόμμα καί χαιρέτισαν τή ρωσική ἐπανάσταση σάν χαρμόσυνο γεγονός, ζητώντας ἀργότερα, μαζί μέ τίς κομμουνιστικές διαάδες, τήν εἴσοδο τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος στήν III Διεθνή, θά ἦταν ἄδικο. Μιά βαθμιαία κάθαρση τοῦ κόμματος θά ἦταν ἀποδεκτή, ἔχι ἁπλῶς καί ἡ διάσπαση*. Ὁ ἀργηγός τῶν μαξιμαλιστῶν σκεπτόταν ἐπίσης, καί ἔχι ἀβάσιμα, τοῦς κινδύνους πού θά ἐπέφερε τό σχίσμα μέσα στό σοσιαλιστικό μέτωπο τῆ στιγμῆ ἀκριβῶς πού στήν Ἰταλία ἡ ἀντιδραστική ἀστική τάξη ὁργάνωνε τήν ἀντεπίθεση.

---

2. Τό 1926, ὁ Γράμσι θά γράφει στή L' Unità γιά τό Σεράτι, πού εἶχε πεθάνει πρὶν λίγο καιρό, τά ἑξῆς: «Τό βασικό σημεῖο τῆς προσωπικότητας τοῦ Σεράτι, σάν κομματικό στελεχός, ἦταν τό αἶσθημα τῆς ἐνότητας, τῆς ἀδιάκοπης προσπάθειας νά διαφυλάξει αὐτή τήν ἐνότητα πού ἀντιπροσώπευε δεκάδες καί δεκάδες χρόνια θυσιῶν καί ἀγῶνα, πού σήμαινε μαζικούς διωγμούς καί χρόνια φυλάκιση».

Ἐγώ πιστεύω — εἰτε στό συνέδριο, μιλώντας στή συνεδρίαση τῆς 30 Ἰούλη — ὅτι πρέπει νά παίρνομε ὑπόψη τῆς ἰδιαίτης συνθήκης κάθε χώρας. . . Ἐγώ, ὡς ρωτῶ, σύντροφοι: ἂν π.χ. σήμερα γυρνοῦσαμε στήν Ἰταλία καί οἱ ἀντιδραστικές δυνάμεις μαίνονταν ἐναντίον μας, ἂν βρῖσκαμε τόν ἱμπεριαλισμό παραταγμένο ἐναντίον μας, θά μπορούσατε ἐσεῖς, σύντροφοι τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς, νά μᾶς συμβουλέψετε νά προχωρήσουμε στή διάσπαση μ' αὐτή τήν κατάσταση; Ὅχι, ἀξιότιμοι σύντροφοι, ἀφήστε τή δυνατότητα στό Ἰταλικό σοσιαλιστικό κόμμα νά διαλέξει μόνο του τήν ὥρα τῆς κάθαρσης. Ὅλοι ἐμεῖς ὡς διαβεβαιώνουμε ὅτι ἡ κάθαρση θά γίνει, ἀλλά δώστε μας τή δυνατότητα νά τήν πραγματοποιήσουμε μ' ἕνα τέτιο τρόπο ὥστε νά εἶναι χρήσιμη στήν ἐργατική μάζα, στό κόμμα, στήν ἐπανάσταση πού προετοιμάζουμε στήν Ἰταλία.

Ὁ Λένιν, ἀκλόνητος στή γενική του κρίση πάνω στή σοσιαλδημοκρατία καί καθόλου διατεθειμένος νά κάνει διακρίσεις στους Ἰταλούς ρεφορμιστές σέ σχέση μέ κείνους τῶν ἄλλων χωρῶν, ἀντιστάθηκε: στήν ἴδια συνεδρίαση τῆς 30 Ἰούλη 1920 ἀπάντησε στό Σεράτι:

Ἐμεῖς πρέπει νά ποῦμε ἀπλά στους Ἰταλούς συντρόφους ὅτι ἡ γραμμὴ τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς συμφωνεῖ μέ τή γραμμὴ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ L' Ordine nuovo καί ὄχι μέ τή γραμμὴ τῆς σημερινῆς πλειοψηφίας τῶν ἡγετῶν τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος καί τῆς κοινοβουλευτικῆς του ομάδας. . . Γι' αὐτό πρέπει νά ποῦμε στους Ἰταλούς συντρόφους καί σέ ὅλα τὰ κόμματα πού ἔχουν μιὰ δεξιὰ πτέρυγα: ἡ ρεφορμιστικὴ τάση δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τόν κομμουνισμό.

Τρεῖς μέρες μετά, στίς 2 Αὐγούστου, ὁ Μπορντίγκα ἔγινε ὁ στόχος τῶν κατηγοριῶν τοῦ Λένιν. Ἦδη στόν «Ἀριστερισμός» ὁ Λένιν εἶχε κατηγορήσει τόν ἀρχηγό τῆς ομάδας τῆς Νάπολι καί τοὺς συντρόφους «ἑταίρους τῆς ἀποχῆς» ὅτι ἔβγαζαν ἀπό τή δική τους «σωστὴ κριτικὴ γιά τοὺς κυρίους Τουράτι καί Σία τό παραπλανητικό συμπέρασμα ὅτι, γενικά, κάθε συμμετοχὴ στή βουλή εἶναι καταστρεπτικὴ»: «Οἱ Ἰταλοὶ "ἀριστεροὶ" δέ μποροῦν νά ἐπικαλεστοῦν οὔτε ἴχνος σοβαροῦ ἐπιχειρήματος ὑπὲρ αὐτῆς τῆς γνώμης. Αὐτοὶ ἀπλά ἀγνοοῦν (ἢ προσπαθοῦν νά ξεχάσουν) τὰ διεθνή παραδείγματα τῆς ἀληθινῆς ἐπαναστατικῆς καί κομμουνιστικῆς χρησιμοποίησης τῶν ἀστικῶν κοινοβουλίων, πού εἶναι ἀναμφισβήτητα ὠφέλιμα στήν προλεταριακὴ ἐπανάσταση». Στὴν ἔδρα τοῦ συνεδρίου ἐπανελάβε καί ἐπεξέτεινε τήν κριτικὴ:

Ὁ σύντροφος Μπορντίγκα, ὅπως φαίνεται, θέλησε νά ὑπε-

ρασπίσει ἐδῶ τὴν ἄποψη τῶν ἰταλῶν μαρξιστῶν· ἀλλὰ παρόλ' αὐτὰ δὲν ἀπάντησε οὔτε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πολλά ἐπιχειρήματα πού ἔφεραν οἱ ἄλλοι μαρξιστές ὑπὲρ τῆς κοινοβουλευτικῆς δράσης... Ἔσεῖς, σύντροφε Μπορντίγκα, ξέρετε ὅτι στὴ Ρωσία ἀποδείξαμε ὄχι μόνον θεωρητικά, ἀλλὰ καὶ πρακτικά, τὴ θέλησή μας νὰ καταστρέψουμε τὸ ἀστικό κοινοβούλιο. Ἀλλὰ ἐσεῖς ξεχάσατε ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο χωρὶς μιὰ ἀρκετὰ μακριὰ προετοιμασία καὶ ὅτι, στὶς περισσότερες χώρες, εἶναι ἀκόμα ἀδύνατο νὰ καταστρέψουμε τὸ κοινοβούλιο μονομιᾶς. Ἐμεῖς εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παλέψουμε καὶ μέσα στὴ βουλή γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κοινοβουλίου... Λέγεται ὅτι ἡ βουλή εἶναι ἓνα ὄργανο πού χρησιμοποιοῖ ἡ ἀστικὴ τάξη γιὰ νὰ ἐξαπατήσῃ τὶς μάζες. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα πρέπει νὰ στραφῆῖ ἐναντίον σας, σύντροφε Μπορντίγκα· αὐτὸ στρέφεται ἐναντίον τῶν θέσεών σας. Πῶς θὰ δείξετε στὶς πραγματικά καθυστερημένες καὶ ἐξαπατημένες ἀπὸ τὴν ἀστικὴν τάξιν μάζες τὸν ἀληθινὸ χαρακτήρα τοῦ κοινοβουλίου; Πῶς θὰ καταγγείλετε τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο κοινοβουλευτικὸ τέχνασμα, τὴ θέσιν τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου κόμματος, ἂν δὲ μπεῖτε στὴ βουλή, ἂν μείνετε ἔξω ἀπὸ τὴ βουλή;... Γιὰ τὴν ὥρα τὸ κοινοβούλιο εἶναι καὶ αὐτὸ ἓνα πεδίο μάχης γιὰ τὴν πάλη τῶν τάξεων.

Τὸ II συνέδριον τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς ἔληξε στὶς 7 Αὐγούστου 1920. Ὁ Γκράμσι ἀντλήσει καινούργια δύναμη, ἔστω καὶ ἂν ἡ προσωπικὴ του κατάστασις ἦταν ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴν, γιὰ ἄλλους λόγους, ἀντικειμενικά δύσκολη: ἦταν ἄγνωστος ἢ σχεδὸν ἄγνωστος ἔξω ἀπὸ τὸ Τορίνο καὶ, στὸ ἴδιον τὸ Τορίνο, θρῆσκοντα στα μαχαίρια μὲ τὸν Τάσκα, ἦταν ξεκομμένος ἀπὸ τοὺς «ἄποδοὺς τῆς ἀποχῆς», αὐτόνομος σὲ σχέση μὲ τὴν πλειοψηφίαν τῆς ὀργάνωσης (Τολιάτι, Τερασίνι, κλπ.) καὶ τὸν πολεμοῦσαν καὶ οἱ συνδικαλιστικὲς ἡγεσίαι. Εἶχε καλέσει ἀπὸ τὸ Κάλιαρι (γιὰ νὰ ἔχει μιὰ βοήθειαν στὶς δουλειᾶς του — λογαριασμοὺς καὶ παρόμοιαι σκοποῦρες — γιατί πελάγωνε) τὸν ἀδελφὸν του Τζενάρου, στὸν ὁποῖον ἀνέθεσαν τὴν διαχείρισιν τοῦ L' Ordine πονοῦ. Μὲ τὸ Τζενάρου δίπλα του, ξαναβρῆκε καὶ κάτι πού τοῦ ἔλειπε ἀπὸ πολὺ καιρὸ, μιὰ σταθερὴ στοργή, καὶ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ἓναν ὁδηγόν. Τοῦ ζητοῦσε τὴ συμβουλὴν του· σ' αὐτὸν ἐμπιστευόταν πράγματα πού δὲν ἤξεραν οὔτε οἱ πιὸ στενοὶ συναγωνιστῆς του. Θὰ πεῖ, μετὰ ἀπὸ χρόνια, σ' ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴ φυλακὴν: «Δὲν πιστεύω ὅτι θὰ ξανάβλεπα τὸν ἀδελφόν μου στὸ Τούρι. Ἐνωσα πολὺ εὐχαριστημένος γιατί μὲ τὸ Τζενάρου ἤμουν πολὺ πιὸ δεμένος ἀπ' ὅτι μὲ τὴν ὑπόλοιπὴν οἰκογένειαν». Αἰσθανόταν τώρα, μετὰ ἀπὸ τὸν ἐρχομὸν τοῦ μεγαλύτερου ἀδελφοῦ του στὸ Τορίνο, λιγότερον ἀπομονωμένος.

Δέν πρέπει όμως νά πιστέψουμε ότι οί έσωτερικές διεργασίες τής ομάδας του L' Ordine πυονο στή διάρκεια του καλοκαιριού είχαν μειωθεί, έστω και γιά λίγο. Μέ αδάμαστη επιμονή ο Γκράμσι συνέχιζε τόν άγώνα του γιά τά συμβούλια και τήν εξέλιξη των κομμουνιστικών ομάδων μέσα στους κόλπους του σοσιαλιστικού κόμματος. Τό L' Ordine πυονο τής 21 Αυγούστου δημοσίευσε τήν είδηση τής συμπαράστασης πού εξέφρασε ο Λένιν γιά τό κίνημα του Τορίνο και τή σχολίαζε σύντομα:

‘Η εισήγηση πού έτοιμάσε ή οργάνωση του Τορίνο γιά τό έθνικό συνέδριο του ‘Απρίλη άγνοήθηκε από τους κεντρικούς και υπεύθυνους οργανισμούς του κόμματος. ‘Αντίθετα διαβάστηκε στή Μόσχα από τους συντρόφους τής εκτελεστικής επιτροπής τής ΙΙΙ Διεθνούς κι έγινε δεκτή σάν βάση γιά τήν κριτική του σοσιαλιστικού κόμματος και σάν αντικείμενο μιάς χρήσιμης συζήτησης γιά ένα έκτακτο συνέδριο. ‘Η εισήγηση είχε γραφτεί τίς πρώτες μέρες τής άπεργίας των μεταλλουργών του Τορίνο, όταν ακόμα δέ συζητιόταν από κανένα, ούτε σάν πιθανότητα, ή γενική άπεργία... Τά γεγονότα τότε εξέλιχθηκαν σύμφωνα μέ τή θέληση των καπιταλιστών και ή εργατική τάξη ήττήθηκε’ έμειναν άκαρπες οί προσπάθειες τής οργάνωσης του Τορίνο ώστε νά τεθεί τό κόμμα επικεφαλής του κινήματος, ή οργάνωση κατηγορήθηκε γιά άπειθαρχία, έπιπολαιότητα, άναρχισμό... Περρασμένα ξεχασμένα... ‘Ομως, και μόνο ή ανάμνηση εκείνων των ήμερών, των ήμερών των παθών πού ζήσαμε τόν περασμένο ‘Απρίλη, μάς είναι ευχάριστη, όπως θά είναι άναμφίβολα ευχάριστο σέ όλους τους συντρόφους τής οργάνωσης και στήν εργατική τάξη νά πληροφορηθούν ότι ή γνώμη τής εκτελεστικής επιτροπής τής ΙΙΙ Διεθνούς είναι πολύ διαφορετική από κείνη, πού φαινόταν άμετάκλητη, των ύψηλών Ιταλών αντίπροσώπων του κόμματος’ είναι ευχάριστο νά πληροφορηθούν ότι ή γνώμη των κτεσοάρων ευέξαπτων του Τορίνο επιδοκιμάστηκε από τό άνώτατο όργανο του διεθνούς εργατικού κινήματος.

‘Ηταν οί παραμονές του τελευταίου έπαναστατικού κινήματος στήν ‘Ιταλία, δηλαδή τής κατάληψης των εργοστασίων.

‘Από τίς 20 Αυγούστου διαρκούσε σέ όλα τά εργοστάσια τής χώρας τό σαμποτάζ εξαιτίας τής άρνησης των βιομηχάνων νά συζητήσουν τίς μισθολογικές αύξήσεις πού είχε ζητήσει τό συνδικάτο των μεταλλουργών. Δηλαδή οί εργάτες, θέλοντας νά προλάβουν τό κλείσιμο των εργοστασίων, έμπαιναν μέσα στα εργοστάσια, αλλά άπέιχαν από τή δουλειά. ‘Ο σκοπός του συνδικάτου δέν ήταν έπαναστατικός: μ’ αυτή τήν έներγεια οί ήγέτες του σκό-

πευαν νά προκαλέσουν μόνο τή διαιτησία τῆς κυβέρνησης (τόν Ἰούνη ὁ Τζολίτι εἶχε ἐπανεέλθει στήν ἐξουσία: τό πρόγραμμα του φαινόταν μεταρρυθμιστικό, δέν ελειπαν ὁμοῦ οἱ συμβουλές καί οἱ ἀπειλές ἀπό τό μέτωπο τῶν ἐργοδοτῶν). Ἄλλά εἰδικά στό Τορίνο, ἡ δράση ἀπό ἀπλή διαμαρτυρία ἐγινε ἐπαναστατική. Ὅταν κηρύχθηκε τό κλείσιμο τῶν ἐργοστασίων τή νύχτα μεταξύ 31 Αὐγούστου καί 1ης Σεπτεμβρη, ἀκολούθησε τήν ἐπομένη ἡ ἐπ' ἀόριστο κατάληψη τῶν ἐργοστασίων. Τά συμβούλια ἀναλάμβαναν ὅλες τίς ἐξουσίες. Στήν τράπεζα διαπραγματεύσεων τοῦ Ἀνιέλι, στή Φιάτ - Κέντρο, καθόταν ἓνας σοσιαλιστής ἐργάτης, ὁ Τζοβάνι Παρόντι. Ἀποφασίστηκε νά θέσουν τέρμα στό σαμποτάζ καί νά ξανατιάσουν δουλειά μέ τήν καθοδήγηση τῶν ἐργοστασιακῶν συμβουλίων. Στά ἐργοστάσια τῆς Φιάτ - Κέντρο ἡ παραγωγή ἀνερχόταν γύρω στά 37 αὐτοκίνητα τή μέρα, ἔναντι τῶν 67 - 68 πού παράγονταν τήν ὁμαλή ἐποχή, παρά τήν ἐγκατάλειψη τῶν θέσεων ἀπ' ὄλους σχεδόν τοὺς τεχνικούς καί πολλοὺς ὑπαλλήλους. Ἀπό ἀρκετά μέρη, καί ὄχι μόνο ἀπό τήν Ἰταλία, ἔστρεφαν τώρα τό βλέμμα τους στό Τορίνο.

Οἱ κοινωνικὲς ἱεραρχίες — ἔγραψε τό *Avanti!* τοῦ Πιεμόντε στίς 5 Σεπτεμβρη 1920 — ἔσπασαν, οἱ ἱστορικὲς δυνάμεις ἀνατράπηκαν: οἱ τάξεις τῶν ἐκτελεστικῶν, οἱ τάξεις - ὀργάνο ἐγιναν ἰθύνουσες τάξεις... θρῆκαν στόν ἴδιον τους τόν ἑαυτό τους ἀντιπροσωπευτικούς ἀνθρώπους... τοὺς ἀνθρώπους πού ἀναλαμβάνουν ὅλες τίς λειτουργίες, πού ἀπό ἓνα στοιχειῶδες καί μηχανικό σύνολο διαμορφώνουν μιά ὀργανική σύνδεση, σχηματίζουν ἓνα ζωντανό δημιούργημα.

Τό πείραμα προκαλοῦσε τήν περιέργεια· προκαλοῦσε ἄν ὄχι τή φανερὴ ἐπιδοκιμασία, τουλάχιστο μιά προσοχὴ ἄξια σεβασμοῦ, ἀκόμα καί πέρα ἀπό τό σοσιαλιστικό χῶρο. Ὁ Γκομπέτι, σ' ἓνα γράμμα του τῆς 7 Σεπτεμβρη στήν Ἄντα Πρόσπερο, πού θά τήν παντρευόταν ἀργότερα, ἔγραψε:

Ἐδῶ εἴμαστε στήν καρδιά τῆς ἐπανάστασης. Παρακολουθῶ μέ συμπάθεια τίς προσπάθειες τῶν ἐργατῶν, πού πραγματικά χτίζουν μιά νέα τάξη πραγμάτων. Δέ νιώθω μέσα μου τή δύναμη νά τοὺς ἀκολουθήσω στό ἔργο τους, γιά τήν ὥρα τουλάχιστον. Ἄλλά μοῦ φαίνεται ὅτι βλέπω σιγά σιγά νά ξεκαθαρίζεται καί νά ἐπιχειρεῖται ἡ μεγαλύτερη μάχη τοῦ αἰῶνα. Τότε ἡ θέση μου θά εἶναι μέ τό μέρος ἐκεῖνου πού ἔχει περισσότερη πίστη καί πνεῦμα θυσίας... Εἴμαστε μπροστά σ' ἓνα ἥρωικό γεγονός. Βέβαια πιθανό νά καταπιγεῖ στό αἶμα· ἀλλά θά εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς παρακμῆς...

Ἐκείνες τὶς μέρες, ὁ Γκράμισι καὶ οἱ ἄλλοι «δρυντινοβιστές» (ἡ ἑφημερίδα εἶχε ἀναστείλει τὴν ἔκδοσή της, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀπεργία τοῦ Ἀπριίλη) ἐμφανίζονταν συχνὰ στὸ ἐργοστάσιο στὸ πλατερὸ τῶν ἐργατῶν γιὰ νὰ τοὺς προσανατολίζουν, γιὰ νὰ συζητήσουν μαζί τους τὰ ἀτέλειωτα προβλήματα πού παρουσίαζε ἡ ζωὴ στὸ ἐργοστάσιο, πού λειτουργοῦσε ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν θέσεων πολλῶν τεχνικῶν, γιὰ νὰ προσπαθήσουν νὰ λύσουν τὰ πρακτικὰ ζητήματα μὲ τὴ συνεργασία ὄλων. Ἡ νέα περιπέτεια εἶχε μετριάσει τὶς διχόνοιες. Τὴν ὥρα τῆς μάχης ἦταν ὄλοι ξανά πλάι πλάι: τὸ ἐπαναστατικὸ κύμα εὐθυγράμμιζε στὸ ἴδιο μέτωπο τὸν Τάσκα καὶ τὴν ὁμάδα κομμουνιστικῆς διαπαιδαγώγησης τοῦ Γκράμισι, τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μπορντίγκα (Παρόντι, Μποέρο) καὶ τοὺς ἡγέτες τῆς ὀργάνωσης (Τολιάτι, Μοντανίνα, Τερατσίνι, κλπ.) Ἀλλὰ σὲ μερικὰ ἐργοστάσια ὁ ἔξτρεμισμὸς ἰσχυρῶν εργατικῶν πυρήνων ἔπαιρνε κατευθύνσεις πού ἀντισυνοῦσαν τὸ Γκράμισι. Ὑπῆρχε σ' αὐτοὺς ἡ τάση νὰ ἀποχωρήσουν ἀμέσως ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ἓνα καινούργιο κόμμα, τὸ κομμουνιστικόν.

Μετὰ ἀπὸ τὸ ἄρθρο τῆς 3 Ἰούλη, στὸ ὁποῖο ἡ ἰδέα τῆς Ἰδρύσεως ἐνὸς πραγματικὰ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἶχε χαρακτηριστεῖ «χιμαιρική μικροεπιδίωξη», ὁ Γκράμισι δὲν εἶχε ἀλλάξει γνώμη. Συνέχιζε νὰ σκέφτεται ὅτι ἡ δουλειά πού ἔπρεπε νὰ γίνεαι ἦταν ἡ κομμουνιστικὴ προπαγάνδα στὴ βάση, γιὰ νὰ κατακτηθεῖ τὸ ἰταλικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ἀπὸ μέσα. Μόλις ἔμαθε τὶς διασπαστικὲς κινήσεις σὲ μερικὰ ἐργοστάσια, πού εἶχαν καταλάβει οἱ ἐργάτες, πῆγε νὰ βρεῖ ἓνα σύντροφο τῆς ὁμάδας του, τὸ Μπατίστα Σαντιά. Ἦταν τὸ βράδι τῆς 11 Σεπτέμβρη. Ὁ σκοπὸς πού φρουροῦσε τὴν εἴσοδο δὲν ἀναγνώρισε τὸ διευθυντὴ τοῦ L' Ordine πινονο κι ἔτρεξε νὰ ἀναγγεῖλει στοὺς ἐπιτρόπους τῶν τμημάτων, πού ἦταν συγκεντρωμένοι στὴν αἴθουσα τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιτροπῆς, ὅτι «ἓνας μικρόσωμος σύντροφος μὲ πολὺ μακριὰ μαλλιά» παρουσιάσθηκε στὴν πόρτα καὶ ζητοῦσε νὰ μπεῖ. Ὁ Γκράμισι ὀδηγήθηκε μέσα, ἔκανε ἓνα μακρὸ γύρο στὸ ἐργοστάσιο, συζήτησε μὲ τοὺς ἐργάτες πού δούλευαν καὶ μετὰ βρῆκε τὸν τρόπο νὰ ἀπομονωθεῖ μὲ τὸ Σαντιά. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Σαντιά πού ἀναφέρει τὸ διάλογο.

Γκράμισι: Εἶσαι ἐνήμερος γιὰ τὴν πρωτοβουλία πού θέλει νὰ πάρει ἡ Φιάτ - Κέντρο νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα καὶ νὰ ἰδρῦσει τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα;

Σαντιά: Ξέρω πολὺ λίγα πράγματα. Εἶμαι σύμφωνος, ὅμως, νὰ ἐγκαταλείψουμε τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα μόνον μετὰ ἀπὸ μιὰ κατάλληλη προετοιμασία. Στὸ Τορίνο πρέπει νὰ ἀποχωρήσου-

με σάν πλειοψηφία, καί ὄχι σάν ἕνας μικρός ἀριθμός διαφωνούντων.

Ἡ ἀπάντηση — σχολιάζει ὁ Σαντιά — δέν ἐξέπληξε τό Γκράμοι. Ἄρκετές φορές μετά τήν ἀπεργία τοῦ Ἄπριλη, εἴχαμε συζητήσει τό πρόβλημα ἢ στάση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος ἀπέκλειε κάθε ἐλπίδα καί ψευδαίσθηση νά δεχθεῖ ἡ καθοδήγηση τίς κατευθύνσεις τῆς III Διεθνούς. Καί ὁ Γκράμοι εἶχε πειστεῖ γι' αὐτό, μά ἤξερε ὅτι τό πρόβλημα ἦταν νά κατακτήσουμε τοὺς στρατολογημένους στό σοσιαλιστικό κόμμα ἐργάτες.

Γι' αὐτό δέ μπορούσε νά συμμαριστεῖ τό διασπαστικό σχέδιο τοῦ ἐργοστασιακοῦ συμβουλίου τῆς Φιάτ - Κέντρο ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ ὀπαδοί τοῦ Μπορντίγκα.

Ὁ προσανατολισμός πολλῶν συντρόφων τῆς κομμουνιστικῆς ὀμάδας ἐκείνου τοῦ ἐργοστασίου — συνεχίζει ὁ Σαντιά — ἦταν ἀνησυχητικό. Δηλητηριασμένοι ἀπό ἕνα χειρίστου εἶδους μαξιμαλισμό, ἐπηρεάζονταν περισσότερο ἀπό ἐξωτερικές φόρμουλες, παρά ἀπό τήν οὐσία τῆς ἰδεολογίας. Ὁ σύντροφος Παρόντι ἦταν ἐκτός συζήτησης. Ἄλλά ἐκεῖνες τίς μέρες δέν ἦταν εὐκόλο νά ξεπεράσουμε τήν ἀγανάκτηση πού μεγάλωνε μαζί μέ τή σταθερή πεποίθηση ὅτι παράκμαζε τό ἐργατικό κίνημα στά ἐργοστάσια.

Ὁ Γκράμοι μέ πολύ τάχτ καί ἀβρότητα συμβούλεψε τό Σαντιά νά ἔρθει σ' ἐπαφή μέ τόν Παρόντι.

Ἡ ἀποστολή ἀπέτυχε. Εἶναι πάλι ὁ Σαντιά πού διηγείται: «Στίς 20 Σεπτέμβρη τό καζάνι πού ἔβραζε ἀπό τίς 13 καί 14 στή Φιάτ - Κέντρο ἔσκασε. Οἱ σύντροφοι τῆς κομμουνιστικῆς φράξιας, δηλαδή οἱ «ὀπαδοί τῆς ἀποχῆς», ἀποφάσισαν νά διαχωρῶσιν τίς εὐθύνες τους ἀπό τοὺς ρεφορμιστές συνδικαλιστές ἡγέτες καί ἀπό τό σοσιαλιστικό κόμμα, ἐπιμένοντας στήν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης ἀποχώρησης ἀπό τό σοσιαλιστικό κόμμα καί στήν ἴδρυση τοῦ νέου κόμματος, τοῦ κομμουνιστικοῦ». Ἀμέσως, τήν ἐπομένη 21 Σεπτέμβρη, οἱ «ὀπαδοί τοῦ Μπορντίγκα» στό Τορίνο πρότειναν στήν κεντρική ἐπιτροπή τῆς φράξιας τῶν «ὀπαδῶν τῆς ἀποχῆς» (θά τό ἀναφέρει μετά ἀπό μέρες τό Soviet τοῦ Ἀμαντέο Μπορντίγκα) νά ἐαρχίσουν τίς ἐργασίες γιά τήν ἴδρυση τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, πού θ' ἀνήκει στήν Κομμουνιστική Διεθνή, καί νά συγκαλέσουν ἀμέσως ἕνα ἐθνικό συνέδριο γιά τή σύστασή του». Ὁ Μπορντίγκα, πῶ προνοητικός, ἦταν τῆς γνώμης ὅτι ἔπρεπε νά δώσουν μάχη μέσα στούς κόλπους τοῦ ἐθνικοῦ συνεδρίου τοῦ ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος πού πλησίαζε καί ἡ κεντρική

ἐπιτροπή τῆς φράξιας τῶν «ὀπαδῶν τῆς ἀποχῆς» ἀπέκρουσε τὴν πρόταση τῶν διασπαστῶν. Καί ἡ καθοδήγηση ἐπίσης τῆς ὀργάνωσης στό Τορίνο (πού ἐλεγχόταν ἀπό τοὺς Τολιάτι, Μοντανιάνι, Τερατοῖνι, κλπ.) πῆρε θέση ἐνάντια στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μποργετίγκα τῆς Φιάτ - Κέντρο. Στὶς 22 Σεπτέμβρη δημοσιεύτηκε στό *Avanti!* τοῦ Πιεμόντε μιά καταγγελία. «Τὸ θέμα δέν εἶναι — ἔλεγε — ἕνας ἀγῶνας δρόμου, ποιὸς θά φτάσει πρῶτος καὶ ποιὸς δεύτερος, τὸ θέμα εἶναι νά ἐνεργήσουμε μέ τέτιο τρόπο ὥστε τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα νά ἐμφανιστεῖ στό ἔξικημά του σάν ὁ μόνος μεγάλος ὀργανισμὸς πού νά συγκεντρῶσει ὄλες τίς ἐπαναστατικὲς δυνάμεις καὶ στὸν ὁποῖο νά ἔχει ἐμπιστοσύνη τὸ προλεταριάτο.»

Ἡ κατάληψη τῶν ἐργοστασίων στό μεταξύ κόντευε νά χρεωκοπήσει. Ἐξω ἀπὸ τὸ Τορίνο, ἡ προσχώρηση τῶν μαζῶν στὴν ἐπαναστατικὴ ἐπίθεση δέν εἶχε τὴν ἴδια ἐνταση καὶ οἱ συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις προοπαθοῦσαν νά βροῦν μόνο μιά τίμια διέξοδο, ὅπου σ' αὐτὸ τίς βοηθοῦσε ἡ μεσολαβητικὴ διάθεση τοῦ Τζολίτι. Τώρα πιά δέ μπορούσε νά γίνεи διαφορετικά, γιατί ἦταν δεδομένη ἡ παθητικὴ στάση μιᾶς μεγάλης μερίδας τοῦ προλεταριάτου τῆς Ἰταλίας.

Ἐπῆρχαν ἐργοστάσια — διηγεῖται ὁ Λουντοβίκο Ντ' Ἀραγκόνα — ὅπου οἱ ἐργάτες ἔδιναν μιά πραγματικὴ ἀπόδειξη συνείδησης καὶ ὀρμότητας· ἄλλα ὅπου οἱ ἐργάτες τὰ κατάφερναν πολὺ καλά, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ καπιταλιστὴς στή διευθύνση καὶ στή διαχείρηση· ἄλλα ὑπῆρχαν καὶ ἐργοστάσια ὅπου, γιὰ πολλοὺς λόγους ποὶ δέν ἐξαρτιόνταν μόνο ἀπὸ τὴν ὀρμότητα τῆς μάζας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πρῶτων ὑλῶν, διευθυντῶν, τεχνικῶν, κλπ., γινόταν ἀδύνατη ἡ λειτουργία τους: ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα πού οἱ ἐργάτες τὰ εἶχαν ἐγκαταλείψει καὶ ἀναγκαστήκαμε νά μεταφέρουμε ἐργάτες ἀπὸ τὸ ἕνα ἐργοστάσιο στό ἄλλο γιὰ νά ἔχουμε ἕνα μικρὸ πυρῆνα πού νά δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐκεῖ μέσα ὑπῆρχαν ἀκόμα ἐργάτες πού διεύθυναν καὶ τὰ ἔβγαζαν πέρα.

Σιγὰ σιγὰ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα ἀποδυνάμωσε. Οἱ ἐργάτες, οὐσιαστικά ἡττημένοι, ἀναγκάστηκαν νά ἐγκαταλείψουν τὰ ἐργοστάσια. Ἐπέστρεψαν στή δουλειά τίς πρῶτες μέρες τοῦ Ὀκτώβρη μ' ἕνα συμβιβασμὸ πού ὑπαγόρευσε ὁ Τζολίτι καὶ πού, ἀν ἀπὸ μιά μεριά δυσαρεστοῦσε τίς μέτωπο τῶν ἐργοδοτῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη σήμανε τὴν ἤττα καὶ τὸ τέλος τοῦ κινήματος τῶν ἐργοστασιακῶν συμβουλίων.

Ὁ Γκράμισι, μετὰ ἀπὸ χρόνια, σ' ἕνα γράμμα στό Τζίνο Τζίνι τῆς 10 Γενάρη 1924, θά πεῖ: «Τότε [στά 1919 - '20], μετὰ τὴν

επανάσταση, μ' ένα κόμμα δπως ήταν τό σοσιαλιστικό, μέ μιά εργατική τάξη πού γενικά τά έβλεπε δλα ρόδινα και αγαπούσε περισσότερο τό τραγούδι και τίς φανφάρες παρά τίς θυσίες, παραλίγο νά είχαμε άντεπαναστατικές απόπειρες πού θά μās τσάκιζαν άνεπανόρθωτα».

Στό μεταξύ πλησίαζαν οί δημοτικές εκλογές τής 31 'Οκτώβρη και 7 Νοέμβρη. Στή συνέλευση τών σοσιαλιστών του Τορίνο προτάθηκαν σάν ύποψήφιοι ό Τολιάτι, γραμματέας τής τοπικής οργάνωσης, και ό Γκράμοσι. «Έναντίον του Γκράμοσι, αναφέρει ό Τάσκα, «ξέσπασε στή συνέλευση μιά θύελλα διαμαρτυριών». Είχε κατηγορηθεί για ένα άρθρο («Ένεργητική και δραστήρια ουδετερότητα») πού είχε γράψει τόν 'Οκτώβρη του '14 και θεωρήθηκε φιλοπολεμικός. «Δέν πρέπει νά ξεχνάμε», συνεχίζει ό Τάσκα, «ότι εκείνα τά χρόνια τό σοσιαλιστικό κόμμα είχε αποφασίσει νά μή δεχτεί τήν ύποψηφιότητα αυτών πού κατά κάποιον τρόπο είχαν πάρει θέση ύπέρ του πολέμου... Μεσολάβησαν όμως και άλλοι παράγοντες». Δέν άμφιβάλλουμε, άν σκεφτούμε πόσο διαφορετικά δέχτηκαν τήν ύποψηφιότητα του Τολιάτι, πού βέβαια είχε καταταγεί έθελοντής' και νά οί άλλοι παράγοντες:

Κατά τό διάστημα 1916 - 18 και μετά, μέσα από τό L' Ordine πυνοο ό Γκράμοσι είχε χτυπήσει πολλά λάθη, είχε άπογυμνώσει, λίγο πολύ, πασιγνώστες μεταωδοξίες. Πολλές έχθρες έβραζαν έναντίον του στό καζάνι του Τορίνο... Σ' αυτό πρέπει νά προσθέσουμε ότι ό Γκράμοσι δέν είχε τίποτα τό ρητορικό και ήταν γνωστός μόνο σ' ένα περιορισμένο κύκλο διανοουμένων και εργατών.

Τώρα ή επίθεση έρχόταν από δεξιά. 'Αλλά είναι μοιραίο νά ύποψιαστούμε ότι οί διαφορές του καλοκαιριού, πού είχαν παραμεριστεί κατά τήν κατάληψη τών εργοστασίων, δέν είχαν έντελώς λυθεί, αφού ή ομάδα γύρω από τόν Τολιάτι και τόν Τερατοίνι, πού έλεγχε τήν τοπική οργάνωση μέ μεγάλη πλειοψηφία, δέν απέκρουσε, όπως από θέση ισχύος θά μπορούσε νά κάνει, τήν επίθεση ενάντια στήν ύποψηφιότητα του Γκράμοσι: πού πράγματι αποκλείστηκε από τό ψηφοδέλτιο.

Αυτό δέν ήταν όμως για τό Γκράμοσι, εκείνη τήν εποχή, ή μόνη πίκρα. Στίς 5 Νοέμβρη έφτασε από τή Γκιλιάρτσα ένα τηλεγράφημα. Έλεγε ότι ή Έμα, ή άδελφή του πού ήταν υπάλληλος στο Τίρσο, στο εργοτάξιο για τήν κατασκευή του φράγματος, ήταν βαριά άρρωστη. 'Ο Άντόνιο πήρε άμέσως τό πλοίο για τή Σαρδηνία: είχε μαντέψει περισσότερα πίσω από τίς λέξεις. Ζώντας σέ έλώδεις περιοχές, ή Έμα είχε προσβληθεί από κακοήθη έλο-

νοσία. Τήν είχαν ήδη θάψει, όταν ο 'Αντόνιο έφτασε στο χωριό'. Στή Γκιλάρτσα έμεινε κάμποσες μέρες. 'Αλλά ήταν άνησυχος' συχνά ή κυρία Πεπίνα τον έβρισκε θυθισμένο σέ ποιός ξέρει τί σκέφεις. Βλέποντάς τον πεσί και κόκκαλο και μέ τά σημάδια της κοούρασης στό χλωμό του πρόσωπο, ένα πρόσωπο έξαντλημένου παιδιού, είχε φοβηθεί. 'Ο 'Αντόνιο ήταν τότε 29 χρονών.

Γύρισε στό Τορίνο ενώ άναβε ή συζήτηση γιά τό έθνικό συνέδριο του σοσιαλιστικού κόμματος. Οί πυρήνες της άριστερας (δηλαδή οί πρώην οπαδοί της άποχής: λέμε «πρώην» γιατί ή παραδοχή τών 21 σημείων της ΙΙΙ Διεθνούς σήμαινε τήν έγκατάλειψη της γραμμής τους' οί «οπαδοί τών έκλογών» πού ύπερισχύοντας στή συζήτηση γιά τή συμμετοχή στίς έκλογές δέν είχαν πιά λόγο νά αυτονομάζονται έτσι' και άλλοι σοσιαλιστές της άριστερας) είχαν βρει ένα σημείο έπαφής, άποδεχόμενοι τίς θέσεις της Διεθνούς, πέρα από τίς βασικές διαφορές τους. Τό πρώτο δεκαπενθήμερο του 'Οκτώβρη έγινε στό Μιλάνο μιά συνάντηση όπου συντάχθηκε τό πρόγραμμα - μανιφέστο τών κομμουνιστικών ομάδων. Τό υπέγραφαν άντιπρόσωποι όλων τών ομάδων, οί Μπομπάτσι, Μπορντίγκα, Φορτικιάρι, Γκράμσι, Μισιάνο, Πολάνο, Ρεπόσι και Τερατσίνι. 'Η δάση της φράξιας είχε λοιπόν στηθεί. 'Επικυρώθηκε έπίσημα στίς 28 - 29 Νοέμβρη 1920 στήν 'Ιμολα, και από τό όνομα της πόλης πήρε τό όνομά της ή φράξια. Κυριαρχούσαν ο Μπορντίγκα και ή ομάδα του, πού ήταν ή μόνη καλά οργανωμένη σέ έθνική κλίμακα. Σ' ένα γράμμα ο Γκράμσι θά πει τό '23 στόν Τολιάτι: «'Εξαιτίας της άποστορφής πού νιώθαμε στά 1919 - '20 γιά τή δημιουργία μιās φράξιας μείναμε άπομονωμένοι, άφελείς ή σχεδόν άφελείς, ενώ στήν άλλη ομάδα, τών οπαδών της άποχής, ή παράδοση της φράξιας και της κοινής εργασίας ήφησε βαθιά σημάδια, πού άκόμα και σήμερα έχουν ιδεολογικές και πρακτικές άντανακλάσεις, πολύ σημαντικές γιά τή ζωή του κόμματος». 'Ηδη από τή συνάντηση στήν 'Ιμολα, και πρίν απ' αυτήν, συγκρούονταν δύο άντιλήψεις έντελώς άντίθετες: τό κόμμα σάν σεχταριστική ομάδα λίγων μισαλλόδοξων πού θά τήν ακολουθούσαν οί μάζες στήν έπαναστατική δράση (Μπορντίγκα), και τό κόμμα τών μαζών, «όχι ένα κόμμα πού χρησιμοποιεί τίς μάζες γιά νά έπιχειρήσει ήρωικές άπομιμήσεις τών γάλλων γιακωβίνων». Συνεπώς ύπήρχαν δύο άντίθετες θέσεις άπέναντι στό σοσιαλιστικό κόμμα: άποχώρηση (Μπορντίγκα), προσπάθεια γιά μιά έσωτερική άνανέωση (Γκράμσι). 'Ακόμα και μετά τήν

3. Τώρα τό όνομα της 'Έμα Γκράμσι είναι χαραγμένο σέ μιά πλάκα πού θυμίζει τά όνόματα όλων τών πεόντων κατά τήν έκτέλεση του έργου: βλέπουμε τήν πλάκα άμέσως μετά τήν είσοδο στό φράγμα.

κυκλοφορία του προγράμματος -μανιφέστου της κομμουνιστικής φράξιας, ο Γκράμοσι κατηγορήσει την αντίδραση ότι ήθελε να χτυπήσει το Τορίνο «σαν έδρα συνετούς πολιτικής σκέψης που άπειλει να κατακτήσει την πλειοψηφία του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος, που άπειλει να μετατρέψει το κόμμα από όργανο συντήρησης της καπιταλιστικής άγωνίας σε όργανο πάλης και επαναστατικής άνοικοδόμησης». Καί την επόμενη εβδομάδα, στις 24 'Οκτώβρη, στο άρθρο με τίτλο «'Η κομμουνιστική φράξια»: «Οι κομμουνιστές σκοπεύουν να οργανωθούν εύρύτατα και σκοπεύουν να κατακτήσουν τή διακυβέρνηση του σοσιαλιστικού κόμματος και της Γενικής Συνομοσπονδίας 'Εργατών».

'Αλλά εκείνη την εποχή ο ίδιος ο Λένιν ήταν πιο κοντά στο Μπορντίγκα παρά στο Γκράμοσι. 'Ο Σεράτι είχε γράψει στη 'L' Umanité της 14 'Οκτώβρη: «'Ολοι είμαστε ύπέρ των 21 όρων της Μόσχας. Τ ό θ έ μ α ε ί ν α ι ή έ φ α ρ μ ο γ ή τ ο υ ς. Δηλώνω ότι πρέπει να καθарίσουμε το κόμμα από τή νοσηρά στοιχεία κι εγώ πρότεινα τή διαγραφή του Τουράτι, αλλά δεν πρέπει να χάσουμε το πλήθος των έγγεγραμμένων στα συνδικάτα και στους συνεταιρισμούς. Οι άλλοι θέλουν μιά ριζική διάσπαση. Νά που βρίσκεται ή διαφωνία μας». 'Η άπάντηση του Λένιν εμφανίστηκε στο «Παραπλανητικές συζητήσεις γύρω από τήν έλευθερία», που γράφτηκε στις 4 Νοέμβρη - 11 Δεκέμβρη 1920. Στο τέλος ο Λένιν άντέτεινε:

'Ο Σεράτι φοβάται μήπως ή διάσπαση έξασθενήσει το κόμμα, και ιδιαίτερα τή συνδικάτα, τούς συνεταιρισμούς και τήν τοπική αυτοδιοίκηση. Οι κομμουνιστές αντίθετα φοβούνται το σαμποτάρισμα της επανάστασης από τούς ρεφορμιστές. Διατηρώντας στις γραμμές μας ρεφορμιστές, δ έ μ π ο ρ ο υ μ ε να νικήσουμε στήν προλεταριακή επανάσταση, δ έ μ π ο ρ ο υ μ ε να τήν υπερασπίσουμε. 'Επομένως ο Σεράτι διακινδυνεύει τήν τύχη της επανάστασης για να μη βλάψει τήν τοπική αυτοδιοίκηση του Μιλάνο.

Μέχρι εδώ ή θέση του Λένιν ήταν τελείως άποδεκτή από το Γκράμοσι. 'Αλλά ο Λένιν πήγαινε άκόμα πιο μακριά:

Σήμερα ή 'Ιταλία βρίσκεται κοντά σε άποφασιστικούς άγώνες του προλεταριάτου ενάντια στήν άστική τάξη για τήν κατάκτηση της κρατικής έξουσίας. Σε τέτιες στιγμές δεν είναι μόνο άπόλυτα άπαραίτητο ν' ατομακρυνθούν από το κόμμα οι ρεφορμιστές και οι όπαδοί του Τουράτι, αλλά μπορεί να είναι

4. L' Ordine nuovo, 17 'Οκτώβρη 1920.

χρήσιμο και τό ν' απομακρυνθούν απ' όλες τις υπεύθυνες θέσεις ακόμα και μερικοί εξαιρετοι κομμουνιστές που μπορεί να διατάζουν και να ταλαντεύονται στην «ένότητα» με τους ρεφορμιστές. Θά σās φέρω ένα λαμπρό παράδειγμα... Τήν παρμονή της 'Οκτωβριανής 'Επανάστασης μερικοί σημαντικοί μπολσεβίκοι και κομμουνιστές, όπως ο Ζηνόβιεφ, ο Κάμενεφ, ο Ρίκοφ, ο Νόγκιν, ο Μιλιούτιν, δίσταζαν από φόβο μήπως απομονωθούν επικίνδυνα οί μπολσεβίκοι, μήπως ριψοκινδυνέψουν πολύ ξεσηκώνοντας τήν επανάσταση, μήπως είναι πολύ αδιάλλακτοι μ' ένα μέρος των «μενσεβίκων» και των «σοσιαλεπαναστατών». 'Η σύγκρουση έφτασε σέ τέτω σημείο που αυτοί οί σύντροφοι εγκατέλειψαν επιδεικτικά όλες τις υπεύθυνες θέσεις τους και τή δουλειά τους μέσα στο κόμμα και στις σοβιετικές οργανώσεις. 'Αλλά μετά από μερικές βδομάδες, ή μερικούς μήνες τό πολύ, δλοι αυτοί οί σύντροφοι αναγνώρισαν τό λάθος τους και γύρισαν στις υπεύθυνες θέσεις μέσα στο κόμμα και στα σοβιέτ... Και νά τώρα που ή 'Ιταλία θρίσκειται σήμερα σέ παρόμοια στιγμή... Σέ αυτές τις στιγμές, σ' αυτές τις συνθήκες, τό κόμμα δέ θά εξασθενήσει, αλλά θά ενισχυθεί εκατό φορές περισσότερο αν απομακρυνθούν οί ρεφορμιστές έντελώς από τις γραμμές του και αν απομακρυνθούν από τήν ήγεσία του και εξέχοντες κομμουνιστές, όπως ίσως τά μέλη της σημερινής ήγεσίας του κόμματος, ο Μπαράτονο, ο Τζανερίνι, ο Μπάτσι, ο Τζακομίνι, ο Σεράτι.

Στήν πραγματικότητα επικύρωσε τή γραμμή του Μπροντζίγκα για διάσπαση προς τ' αριστερά. Είναι έντελώς αβάσιμη ή υπόθεση ότι ή ακόμα μεγαλύτερη ώθηση του Λένιν προς τ' αριστερά δοήθησε τήν εκούσια υποταγή του Γκράμισι στο Μπροντζίγκα; Μόνο μετά από τις «Παραπλανητικές συζητήσεις γύρω από τήν έλευθερία» δέχτηκε ο Γκράμισι τή διάσπαση σάν αναπόφευκτη λύση. Για πρώτη φορά στις 18 Δεκέμβρη, ούτε ένα μήνα πριν από τό συνέδριο του Λιθόρνο, επιδοκίμασε τή διάσπαση προς τ' αριστερά:

Θά ήταν γελοίο νά κλαψουρίζουμε για ό,τι έγινε και τό όποιο δέ μπορεί νά επανορθωθεί. Οί κομμουνιστές είναι και πρέπει νά είναι ψύχραιμοι και άτάραχοι κριτές: αν όλα (μέσα στο σοσιαλιστικό κόμμα) είναι υπό διάλυση, πρέπει νά τά ξαναφτιάξουμε όλα, πρέπει νά ξαναφτιάξουμε τό κόμμα, πρέπει από σήμερα κιόλας νά θεωρήσουμε και ν' αγαπήσουμε τήν κομμουνιστική ομάδα σάν αληθινό κόμμα, σάν τό σταθερό θεμέλιο του Ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος.

Τό επαναστατικό κύμα ξεθύμαινε καί ξεσηκωνόταν ἡ ἀντίδραση. Τό ἰταλικό σοσιαλιστικό κόμμα ἐπανάλαβε τίς δημοτικές ἐκλογές τῆς 31 Δεκέμβρη - 7 Νοέμβρη 1920 τὰ θετικά ἀποτελέσματα τοῦ '19 ἐπιτυγχάνοντας τήν πλειοψηφία σέ 2.162 δήμους σέ σύνολο 8 χιλιάδων (μεταξύ τῶν ὁποίων Μιλάνο καί Μπολόνια) καί σέ 26 νομούς σέ σύνολο 69. Στίς 21 Νοέμβρη, ἐνῶ ὁ Νιούντι, ὁ σοσιαλιστής δήμαρχος τῆς Μπολόνια, ἔβγαίνε στό μπαλκόνι τοῦ μεγάρου Ντ' Ἀκούρσιο γιά νά χαιρετήσῃ τὰ πλήθη πού ἐπευφημοῦσαν, μιά ὁμάδα φασιστῶν εἰσέβαλε στό μέγαρο πυροβολώντας μανιασμένα ἐπάνω στόν κόσμο. Ἐκσφενδονίστηκαν χειροβομβίδες ἀνάμεσα στό πλῆθος ἀπό ἕνα παράθυρο τοῦ μεγάρου. Ἔγινε μακελειό: ἀποτέλεσμα δέκα νεκροί καί πενήντα ὀκτώ τραυματίες. Ἔνα μήνα μετά, στή Φεράρα, σέ παρόμοιες περιστάσεις, οἱ φασίστες ἔκαναν ἔφοδο στό μέγαρο Ἐστένσε: τρεῖς ἀπ' αὐτούς ἔπεσαν νεκροί, σκοτωμένοι ἀπό τούς κόκκινους φρουρούς, ἔτσι οἱ τρομοκρατικές ἐξορμήσεις τῶν φασιστῶν πολλαπλασιάστηκαν. Ὁ Σεράτι, πού τώρα πιά νοιαζόταν περισσότερο γιά τήν ἄμυνα παρά γιά τήν ἐπίθεση, εἶχε αὐτές τίς δύο καλές ἀφορμές τουλάχιστο γιά νά θέλει, ἐκείνη τήν ἐποχή, τήν ἔνωση τῶν ἰταλῶν σοσιαλιστῶν. Ἀπάντησε στό Λένιν στίς 16 Δεκέμβρη 1920:

Ἐμεῖς δέν εἶμαστε ὑπερασπιστές τῶν ρεφορμιστῶν. Ἐπερασπίζουμε τό κόμμα, τό προλεταριάτο, τήν ἐπανάσταση ἀπό μιά ἀρρωστημένη μανία καταστροφῆς καί ἀφανισμοῦ. Ἐπερασπίζουμε τήν ἔνωση τοῦ ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος γιά νά μπορέσει ν' ἀντιμετωπίσει τίς δυσκολίες καί τίς θυσίες τοῦ αὐριο γιά τό ἔργο τῆς ἀνοικοδόμησις. Ἡ ἰταλική ἀστική τάξη ἄρχισε κιόλας ν' ἀντιδρᾷ. . . Σήμερα ἄρχισε ἡ περίοδος τῆς ἀστικῆς ἀντεπίθεσις σάν ἀπάντησις στήν ἐπίθεση πού ἐξαπέλυσε ἡ ἐργατική τάξη ἀπό τήν ἡμέρα τῆς ἀνακομῆς μέχρι σήμερα. Ὁ ἰταλικός καπιταλισμός — ἐνισχυμένος ἀπό τήν κρατική ἐξουσία, ἐνισχυμένος ἀπό τήν ἀστυνομία καί ἀπό τούς δικαστικούς του, ἐνισχυμένος ἀπό τό στρατό πού διατηρεῖ ἀκόμα ὅλες τίς δυνάμεις του — δέν εἶναι διατεθειμένος νά καταθέσῃ τὰ ὄπλα καί ὀργανώνεται σθεναρά, πυκνώνοντας τίς γραμμές του. Οἱ τελευταῖες δημοτικές ἐκλογές καί τὰ πρόσφατα γεγονότα ὀρισμένων πόλεων τῆς Ἰταλίας ἀπέδειξαν ἐπαρκῶς ὅτι ἡ κυρίαρχη τάξη σκοπεύει νά ἀντιτάξῃ στήν ἀποφασιστική πρόβλεψι τῆς ἐργατικῆς τάξης τό ἰσχυρό της μπλόκ.

Καί ἂν αὐτή ἦταν στήν Ἰταλία ἡ νέα κατάστασι, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀστική ἀντεπίθεσι, στήν ὁποία ἔπρεπε ν' ἀντισταθοῦν ἐνωμένοι, καί ὄχι κομματιασμένοι σέ πολλά σοσιαλιστικά κόμματα, ἦταν φυ-

σικό για τό Σεράτι ν' αναφερθεί σ' ένα γραπτό του Ζηνόδιεφ' για νά καταλήξει: «Εμείς πού δέν είμαστε κεντριστές, ζητάμε μόνο από την Τρίτη Διεθνή νά εφαρμόσει σ' εμάς, όπως τά εφαρμόζει σέ άλλους, τά ίδια τά δικά της κριτήρια' νά μās αφήσει δηλαδή κριτές της κατάστασης πού ώρμάζει και των μέτρων πού πρέπει νά λάβουμε για την υπεράσπιση του Ιταλικού σοσιαλιστικού κινήματος».

Ένα μήνα μετά, στις 15 Γενάρη 1921, άρχισε στό Λιθόρνο τό δέκατο έβδομο έθνικό συνέδριο του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος. Τό αποτέλεσμα δέν ήταν εκείνο πού περίμενε ο Λένιν, δηλαδή ή πλειοψηφία του Ιταλικού προλεταριάτου δέν έπιδοκίμασε τίς θέσεις των «καθαρών» κομμουνιστών.

Νικηθήκαμε — θά γράψει ο Γκράμισι τό '24 — γιατί ή πλειοψηφία του πολιτικά οργανωμένου προλεταριάτου δέν παραδέχτηκε ότι είχαμε δίκιο, δέν ήρθε μαζί μας, παρόλο πού είχαμε μέ τό μέρος μας τή δύναμη και τό κύρος της Διεθνούς, πού ήταν άπεριόριστα και στό όποια βασιζόμαστε. Δέν καταφέραμε νά διεξάγουμε μιά συστηματική καμπάνια, Ικανή νά φτάσει σέ όλους τους πυρήνες και τά συστατικά στοιχεία του σοσιαλιστικού κόμματος και νά τά ξεαναγκάσει νά σκεφτούν, δέν καταφέραμε νά μεταφέρουμε σέ κατονητή γλώσσα για κάθε Ιταλό εργάτη και αγρότη τή σημασία όλων των γεγονότων της 'Ιταλίας των χρόνων 1919 - '20.

Ό τρόπος μέ τον όποιο ή κομμουνιστική φράξια είχε φτάσει στή μάχη έφερε τα σημάδια του Μπορντίγκα. Στο συνέδριο του Λιθόρνο, ο Γκράμισι ούτε καν μίλησε. Η ήγερσία του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος έμεινε στό Σεράτι (πήρε 98 χιλιάδες ψήφους, έναντι 58 χιλιάδων πού πήραν οι «καθαροί» κομμουνιστές και 14 χιλιάδες οι ρεφορμιστές). Την έπόμενη, στις 21 Γενάρη 1921 (ο Γκράμισι στις 22 Γενάρη θά εκλείνει τά τριάντα του χρόνια), ή μειοψηφία των «καθαρών» κομμουνιστών («ένωτικοί» κομμουνιστές λέγονταν οι όπαδοί του Σεράτι) ίδρυσε στό θέατρο Σάν Μάρκο του Λιθόρνο τό νέο κομμουνιστικό κόμμα 'Ιταλίας.

Άπόλυτος κύριος ήταν ο 'Αμαντέο Μπορντίγκα, πού τελικά, μέ την ύποστηρίξη της Διεθνούς, πραγματοποίησε τή «χμαιορική μικροεπιδιώξη» (όπως είχε γράψει ο Γκράμισι τον 'Ιούλη) ενός κόμματος «άληθινά» επαναστατικού. Ό Γκράμισι, πού είχε μπει

5. • Η Κομμουνιστική Διεθνή δέν έχει φυσικά σκοπό νά πλάσει όλα τά κόμματα πάνω στό ίδιο σχήμα. . Η Κομμουνιστική Διεθνή αναγνωρίζει σαφώς ότι αναπτύσσονται τοπικά ζητήματα πού πρέπει νά λυθούν σύμφωνα μέ τίς ανάγκες των διαφόρων κομμάτων.»

σ' αυτή την πραγματικότητα πολύ πρόσφατα, έπρεπε νά δεχτεί ένα δευτερεύοντα ρόλο. Κινδύνεψε ν' αποκλειστεί από την πρώτη κεντρική έπιτροπή του νέου κόμματος. Στή συμμετοχή του υπήρξε μεγάλη αντίσταση. Ούτε οι καινούργιοι σύντροφοι, ή μερικοί απ' αυτούς, απέφυγαν νά χρησιμοποιήσουν τά φτηνά αποδοκιμαστικά τεχνάσματα πού στό παρελθόν είχαν χρησιμοποιήσει οι έσωτερικοί αντίπαλοι του Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος. «Μερικοί εκπρόσωποι», αναφέρει ο Τολιάτι, «ήθελαν νά έμποδίσουν τή συμμετοχή του Γκράμισι, και ανέφεραν τήν ήλιθια κατηγορία, πού διέδιδαν οι ρεφορμιστές και οι μαξιμαλιστές στή διάρκεια της σκληρής προσυνεδριακής πολεμικής, διτ ήταν όχι μόνο υπέρ του πολέμου αλλά και διτ ήταν γενναίος στό μέτωπο». Στήν κεντρική έπιτροπή μπήκαν όκτώ κομμουνιστές τής ομάδας του Π Σοβιετ (Μπορντίγκα, Γκριέκο, Φορτικιάρι, Ρεπόσι, Παρόντι, Πολάνο, Σέσα και Τάροια), πέντε μαξιμαλιστές τής άριστερας (Μπελόι, Μπομπάτσι, Τζενάρι, Μαραμπίνι και Μιζιάνο) και μόνο δύο δρυντινοδιστές (Τερατοίνι και Γκράμισι).

Τό κομμουνιστικό κόμμα 'Ιταλίας, πού γεννήθηκε σάν σεχταριστική ομάδα, γιά πολύ καιρό θά διατηρούσε αυτά τά χαρακτηριστικά. Θά γράψει ο Γκράμισι:

‘Η αντίδραση έβαλε σκοπό νά έπαναφέρει τό προλεταριάτο στήν κατάσταση πού θρισκόταν στήν άρχική περίοδο του καπιταλισμού: διασκορπισμένο, άπομονωμένο, άτομα και όχι τάξη πού αισθάνεται διτ άποτελεί μιά ένότητα και επιδιώκει τήν έξουσία. ‘Η διάσπαση του Λιβόρνο (ή άπομάκρυνση τής πλειοψηφίας του Ιταλικού προλεταριάτου από τήν Κομμουνιστική Διεθνή) ήταν άναμφίβολα ο μεγαλύτερος θρίαμβος τής αντίδρασης.

Λίγο καιρό μετά τή διάσπαση τοῦ Λιόβorno, ἤρθαν στιγμές στή ζωή τοῦ Γκράμοσι πού μερικοί τίς θεώρησαν σάν στιγμές σχετικῆς «ἀδράνειας» (Γκομπέτι). Ἄλλά εἶναι σωστή μιὰ τέτια γνώμη;

Ἀπό τήν 1η Γενάρη 1921 τό L' Ordine πιονο ἐπανεκδόθηκε σάν ἡμερήσια ἐφημερίδα μέ διευθυντή τό Γκράμοσι. Κέρδιζε τώρα 400 λιρέτες τό μήνα, σημαντικός πράγματι μισθός γιά κείνη τήν ἐποχή· ὁμως δέν εἶχε ἀφήσει τό ἀπλό δωματιάκι τῆς οἰκογένειας Μπέρα, στήν πλατεία Καρλίνα, διου ἔμενε ἀπό φοιτητής. Κάθε μέρα ἐρχόταν νά τόν πάρει, δταν ἔμπνοῦσε κατά τίς 2 - 3 τό μεσημέρι, ἕνας σωματώδης ἄντρας, ὁ Τζάκομο Μπερονόλφο, πρῶην λοχίας τοῦ ὄρεινου πυροβολικοῦ, πού τόν συνόδευε μέχρι τήν ταβέρνα, γιά νά τόν προστατεύει ἀπό πιθανές φασιστικές ἐπιθέσεις (μερικές φορές τόν συνόδευε, σάν σωματοφύλακας, καί ἕνας ἀνεργός ἀπό τή Γκιάρτσα, ὁ Τιτίνο Σάνα). Ἐτρωγε τό μεσημεριανό του στήν ὁδό Πάδου ἢ σ' ἕνα γαλακτοπωλεῖο τῆς ὁδοῦ Σάντα Τερέζα, κοντά στήν πλατεία Σολφερίνο, ἢ πιό συχνά στό σπίτι τῆς Πίλα Καρένα. Ὅποτερα ἔτρεχε ἀμέσως στήν ἐφημερίδα πού εἶχε ἀκόμα τά γραφεῖα τῆς στήν ὁδό Ἀρτοϊβεσκοβάντο. Τό βράδι ἔκανε ἕνα μικρό διάλειμμα γιά φαί· ἔσναγύριζε στήν ἐφημερίδα καί ἔμενε μέχρι τά ἑξημερώματα δταν ἄνοιγαν τά πρῶτα καφενεῖα τῆς ὁδοῦ Ρόμα καί Πάδου.

Ἦταν δύσκολοι καιροί, ἔπρεπε ν' ἀντιδράσουν στίς φοβέρες καί στίς διαιότητες, ζοῦσαν σέ ἀτμόσφαιρα πολιορκημένου φρουρίου, καί ὁ Γκράμοσι ἦταν πάντα στήν πρώτη γραμμῆ, γιά νά ἐνθαρρύνει, νά ἐμπνεῦνει, νά διορθώνει τά λάθη τακτικῆς: οἱ σύντροφοι τόν θυμοῦνται ἀκούραστο ὀδηγητή, ὑπόδειγμα σθεναρῆς ἀντοχῆς στό κύμα βαρβαρότητας.

Σέ σύγκριση μέ τά προπολεμικά χρόνια εἶχαν ἀλλάξει οἱ γενικές πολιτικές συνθήκες, κι ἐπομένως ἄλλαξαν καί οἱ συνθήκες τῆς δημοσιογραφικῆς δουλειᾶς, κι αὐτό ὄχι μόνο γιατί τό περιοδικό εἶχε γίνει τώρα ἡμερήσια ἐφημερίδα. Μαζί μέ τό L' Ordine

πιανο έβγαιναν και δύο άλλες κομμουνιστικές εφημερίδες: Π *Lavoratore* στην Τεργέστη, με διευθυντή τόν Ότάβιο Παστόρε, και Π *Comunista* στη Ρώμη, με διευθυντή τόν Τολιάτι. Έτσι, σκορπίστηκε η οργανική σύνταξη τού Τορίνο και τό άποτέλεσμα ήταν, καθώς λέει ό Γκομπέτι, «τρεις δυσανάγνωστες εφημερίδες»: ή κρίση του είναι σίγουρα υπερβολικά αυστηρή, τουλάχιστον ως πρός τό L' *Ordine* πιανο, όχι όμως και έντελώς άβάσιμη. Παρόλο πού διατηρούσε ακόμα κάτι από τήν παλιά του ζωντάνια, και αυτό εξακολουθούσε νά τό ξεχωρίζει από τόν κοινό τύπο τού κόμματος, τό L' *Ordine* πιανο σάν ήμερήσια εφημερίδα δέν είχε πιά τή χάρη τού εβδομαδιαίου περιοδικού. Ήταν τώρα τό επίσημο φύλλο τού κόμματος, έξαρτίόταν από τή γραμμή του, πού δέν ήταν άλλη από τή γραμμή τού Μπορντίγκα, και αυτή ή έλλειψη αυτόνομίας κατά κάποιο τρόπο τό έβλαπτε. "Όλο και πιό άραιά εμφανίζονταν ή δέν εμφανίζονταν με τήν ίδια σαφήνεια τά σημάδια τής ελεύθερης θεωρητικής έπεξεργασίας, τής φαντασίας και τού δημιουργικού ένθουσιασμού τού παρελθόντος. Στο νέο κόμμα ό Γκράμισι δεχόταν, για πολλούς λόγους όχι όμως εύκολα διακριτούς, τό δευτερεύοντα ρόλο πού τού είχε αναθέσει ό Μπορντίγκα.

Ή διαφωνία θά ξεσπάσει άνοιτά μετά από μερικά χρόνια, και τό Φλεβάρη τού '24 ό Τολιάτι θά γράψει στό Γκράμισι: «Δέ σου κρύβω τή γνώμη μου ότι σου, πολλά άπ' αυτά πού λές τώρα, θά έπρεπε νά τά έλεγες πριν από καιρό, όχι σε ιδιωτικές συζητήσεις πού μαθαίναμε έμμεσα, αλλά μπροστά στό κόμμα. Στην κεντρική έπιτροπή πού εκλέχθηκε στό Λιθόρνο, έσύ άντιπροσωπευες τήν ομάδα πού είχε διαφορετική γνώμη από κείνη τού Μπορντίγκα».

Άλλά τότε, τό 1921, ό Γκράμισι σκεφτόταν προφανώς ότι είχε σοβαρούς λόγους για νά δικαιολογήσει αυτή του τήν άρνηση νά πολεμήσει άνοιτά τίς σχεταριστικές ιδέες τού Μπορντίγκα. Ένας άπ' αυτούς τούς λόγους, πρέπει νά υποθέσουμε, ήταν τό μεγάλο κύρος πού άσκούσε ό άρχηγός τού Ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος στους όπαδούς του και στους κόλπους τής Διεθνούς, μετά τήν άποκήρυξη, τυπικά όμως μόνο, τού έξτρεμισμού. Στη διάρκεια τού ΙΙΙ συνεδρίου τής Κομμουνιστικής Διεθνούς, ό Λένιν, στις 28 Ίούνη 1921, αναφερόμενος στον έπιλογο τού συνεδρίου τού Λιθόρνο, είπε στον άντιπρόσωπο τού Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος Λάτζαρι τά εξής:

Είχατε 98 χιλιάδες ψήφους, αλλά προτιμήσατε νά μείνετε με 14 χιλιάδες ρεφορμιστές παρά με 58 χιλιάδες κομμουνιστές. Έστω κι αν αυτοί δέν ήταν πραγματικοί κομμουνιστές, έστω

κι ἂν ἦταν μόνο ὑποστηρικτές τοῦ Μπορντίγκα, πού δέν εἶναι ἔτσι, γιατί ὁ Μπορντίγκα, μετά ἀπό τό δεύτερο συνέδριο τῆς Διεθνούς, δήλωσε μέ ἀπόλυτη εἰλικρίνεια ὅτι ἀπορίπτει κάθε ἔννοια ἀναρχίας καί ἀντικοινοβουλευτισμοῦ, ἐσεῖς ὀφείλατε νά πάτε μαζί τους.

Ὁ Λένιν λοιπόν εἶχε συγχωρέσει τό Μπορντίγκα καί τό νά διαχωρῆσει κανεῖς τή θέση του ἀπό τό Μπορντίγκα ἐκεῖνη τήν ἐποχή μποροῦσε νά ἦταν παράτολμο, πραγματικός κίνδυνος γιά τήν ἐνότητα τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετώπου στήν Ἰταλία. Ἐπιπλέον μιά ξεκάθαρη συζήτηση μέσα στούς κόλπους τοῦ κόμματος δέ συνέφερε ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν πού δημιουργήθηκαν στή χώρα ἀπό τό φασιστικό ἀντιδραστικό κύμα· γιατί, γιά νά μήν ὑποκύβουν, ἔπρεπε νά ἀμύνονται ἐνωμένοι. Σ' ἓνα κείμενο τοῦ '24, ὁ Γκράμισι θά πει:

Μετά τή διάσπαση τοῦ Λιβόρνο, βρεθήκαμε σέ κατάσταση ἀνάγκης. Μόνο αὐτή τή δικαιολογία μποροῦμε νά βροῦμε γιά τή συμπεριφορά μας, γιά τίς ἐνέργειές μας μετά ἀπό τή διάσπαση τοῦ Λιβόρνο... Ἐπρεπε νά ὀργανωθοῦμε σάν κόμμα μέσα στή φωτιά τοῦ ἐμφυλίου πολέμου... ἀναγκαστήκαμε νά μετασχηματίζουμε τίς δμάδες τήν ἴδια στιγμή πού τίς ὀργανώναμε, νά τίς μετατρέπουμε σέ ἀποσπάσματα ἔτοιμα γιά πόλεμο στήν πόλη, γιά τόν πιό φρικτό καί δύσκολο πόλεμο πού ἀντιμετώπισε ποτέ ἡ ἐργατική τάξη.

Μέσα σ' αὐτή τήν ἀτμόσφαιρα ὁ Γκράμισι μποροῦσε νά πολεμήσει ἐνάντια στό σεχταρισμό τοῦ Μπορντίγκα; Ἀκόμα κι ἂν τό ἤθελε, ποιά θά ἦταν ἡ πραγματική του δύναμη; Θά τόν ἀκολουθοῦσαν οἱ κομμουνιστικές μάζες; Ἡ πρόσφατη σφιγγομέτρηση μᾶς κάνει ν' ἀμφιβάλουμε γι' αὐτό. Ὁ Γκράμισι εἶχε ἠττηθεῖ σάν ὑποψήφιος στίς πολιτικές ἐκλογές τῆς 16 Μάη 1921, τίς πρώτες μετά τήν ἴδρωση τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Οἱ κομμουνιστές τοῦ Τορίνο εἶχαν προτιμήσει τό Μιζιάνο καί τό Ραμπετζάνα. Ἐξάλλου πρέπει νά σκεφτοῦμε ὅτι, στούς κύκλους τῆς Διεθνούς, δέν τόν θεωροῦσαν ἀκόμα ἔτοιμο γιά ν' ἀναλάβει τήν ἀρχηγία τοῦ κόμματος. Ἐνδεικτική εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Degott, πού εἶδαμε πόσο τόν ἐκτιμοῦσε:

Ὁ Γκράμισι εἶναι πολύ πιό θαθύνους ἀπό τούς ἄλλους συντρόφους, ἀναλύει σωστά τήν κατάσταση. Ἐρμηνεύει μέ δξυδέρχεια τή ρώσικη ἐπανάσταση. Ἀλλά, ἐξωτερικά, δέ μπορεῖ νά ἐπιδράσει στίς μάζες. Πρῶτο, δέν εἶναι ρήτορας· δεύτερο, εἶναι νέος, μικρόσωμος καί καμπούρης καί αὐτό ἔχει μεγάλη σημασία γιά τίς μάζες.

Ἡ σωματική καί νευρική του ἐξάντληση ἐκείνο τόν καιρό εἶχε φτάσει σέ πολύ ἐπικίνδυνο βαθμό. Ἐνωθε καί πίκρα γιά τίς περιπέτειες τῆς οἰκογενείας του. Ὁ Τζενάρο ἀρνιόταν νά παντρευτεῖ τή μητέρα τῆς κόρης του. Ὁ Μάριο εἶχε μπεῖ στίς γραμμές τῆς ἀντίδρασης. Ἐγινε γενικός γραμματέας τῶν φασιστῶν στό Βαρέζε. Ὁ Γκράμοσι πῆγε νά τόν δεῖ. Μετά τό γάμο μέ τήν Ἄννα Μαφεί Παραβιτοῖνι, ὁ Μάριο ἐγκατέλειψε τό στρατό γιά νά δουλέψει σέ μιά ἐμπορική ἐταιρία. Ὁ Ἀντόνιο συζήτησε πολύ ὥρα μαζί του γιά τούς λόγους πού τόν δδήγησαν στό φασισμό μέ ἡρεμία τοῦ εἶπε: «Σοῦ φαίνεται σωστό; Σκέψου το. Εἶσαι ἕνα καλό, ἄξιο παιδί καί ξέρω ὅτι θά τό σκεφτεῖς καλά». Ἐξί χρόνια μετά θά γράψει στή μητέρα: «Ὅταν πῆγα νά τόν ἐπισκεφτῶ, στό σπίτι του, πρῖν μερικά χρόνια, νομίζω ὅτι πῆρα μιά σαφή εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντός του, στό ὁποῖο κινεῖται σάν ἦρωας. Ἀλλά εἶναι πράγματα πού δέ λέγονται καί ἐξάλλου ὁ Μάριο εἶναι ἀδελφός μου καί παρόλα αὐτά τόν ἀγαπῶ. Τώρα ἐλπίζω νά ἀσχολεῖται περισσότερο μέ τίς δουλειές του καί νά ἔβαλε μυαλό».

Ἦταν λοιπόν διάφορες οἱ στενοχώρειες τοῦ Γκράμοσι ἐκείνη τήν ἐποχή, σοβαρές ἢ περαστικές πού τόν ἐπηρέαζαν μέ διάφορους τρόπους. Φαίνεται λοιπόν αὐθαίρετη ἡ γνώμη τοῦ Γκομπέτι ὅτι εἶχε «νεκρωμένο μυαλό καί δραστηριότητα».

Σάν πνευματικός ἄνθρωπος συνέχιζε ἀκόμα μέ πρωτοτυπία καί σαφήνεια τήν ἀνάλυση τῶν ἐνεργῶν δυνάμεων τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας, μέχρι νά ἀνακαλύψει τήν ἀληθινή οὐσία τοῦ φασισμού, τήν ἀντιδραστική τάση αὐτῶν πού τόν ὑποστήριζαν, τή δειλία τῶν μικροαστικῶν δυνάμεων πού τόν ὑποβοηθοῦσαν καί τόν ἐπικείμενο κίνδυνο, πού οἱ ἄλλοι κομμουνιστές δέν ἔβλεπαν. Ἦταν πολυάριθμοι, τό 1921 - '22, οἱ Ντόν Φεράντε πού ἐπέμεναν νά μή βλέπουν τήν «επανούκλα» καί τήν «ἐπιδημία» καί στό τέλος πέθαιναν ἀπ' αὐτή. Ἡ ἐπίσημη γραμμή τοῦ κόμματος θεωροῦσε ὅτι ἦταν ἀδύνατη ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς φασιστικῆς ἢ στρατιωτικῆς δικτατορίας. Ὁ Γκράμοσι διαφωνοῦσε, ἀλλά περιοριζόταν στό νά ἐκφράζει τή διαφωνία του σέ ἀποκλειστικά ἰδιωτικές συζητήσεις. Ἀναγκάστηκε νά ἀποδεχθεῖ, τουλάχιστον τυπικά, θέσεις πού δέν ἐνέκρινε, καί ἀπέφυγε τήν (ἀνοιχτή) κριτική ἐναντίον τῶν θέσεων τοῦ Μπορντίγκα καί τῆς «ἀδιάντροπης καί πρόστυχης» συμπεριφορᾶς του.

Σάν ἄνθρωπος τῆς δράσης ἀφοσιωνόταν στήν ἐφημερίδα. Ἦταν ἀπαιτητικός μέ τούς συντάκτες, δέν ἀνεχόταν τίς ἀπροσεξίεις, τήν ἐπιπολαιότητα, τήν προχειρότητα μέ τήν ὁποία ἐτοίμαζαν ἕνα σχόλιο ἢ ἕνα χρονογράφημα. Ὅργιζόταν καί τά ἔδινε πίσω. Ἐνας συντάκτης, ὁ Ἀλφόνσο Λεονέτι, θυμᾶται τά ξεσπάσματα

τοῦ Γκράμισι, μερικές βραδιές, μπροστά στά τυπογραφικά δοκίμια μιᾶς σελίδας. «Αὐτό δέν εἶναι ἑφημερίδα», φώναζε, «εἶναι ἕνα σακί πατάτες! Αὐριο ὁ Ἄνιέλι μπορεῖ νά καλέσει τούς ἐργάτες καί νά τούς πει: "Βλέπετε, δέν ξέρουν νά κάνουν μιᾶ ἑφημερίδα κι ἔχουν τήν ἀπαιτήση νά κυβερνήσουν τό κράτος". Πρέτει νά ἐμποδίσουμε τόν Ἄνιέλι νά πει αὐτά τά πράγματα, ἀλλά δέ θά τό ἀποφύγουμε κυκλοφορώντας ἑφημερίδες πού μοιάζουν σάν σακιά μέ πατάτες!»

Στήν πολιτική, ἡ εὐθυγράμμιση μέ τίς θέσεις τοῦ Μπορντίγκα (μόνο τυπική καί μέ τήν πολύ περιορισμένη ἔννοια τῆς λέξης, γιά νά μήν ἀντιτίθεται ἀνοικτά σέ κείνες τίς θέσεις) δέν τόν ἐμπόδιζε νά ἐκφράζει, ἂν ὄχι ὅλες τίς ἰδέες του, τουλάχιστον μερικές βασικές ἀπαιτήσεις. Μιά ἀπ' αὐτές ἦταν τό «ἄνοιγμα» πρὸς τούς μή κομμουνιστές ἐργάτες, ἀκόμα καί τούς καθολικούς καί τούς διανοοῦμενους τῆς ἀντιπολίτευσης. Ἐίχε ἐμπιστευτεῖ τῆ θεατρική κριτική τῆς ἑφημερίδας L' Ordine πονοο ὁ ἕνα φιλελεύθερο, τόν Πιέρο Γκομπέτι. Τήν ἀνοιξη πῆγε στό Γκαρντόνε, μ' ἕνα λεγεωνάριο τοῦ Φιοῦμε, τό Μάριο Τζορντάνο, γιά νά μιλήσει μέ τό Ντ' Ἀνούτσιω (ἡ συνάντηση ὅμως δέν πραγματοποιήθηκε). Παρακολοῦθοῦσε πάντα μέ προσοχή τίς πρωτοβουλίες τῶν καθολικῶν τῆς ἀριστερᾶς πού ἦταν ὀργανωμένοι στό Λαϊκό Κόμμα (πέτρυνγα τοῦ Γκουίντο Μιλίονι). Πολεμοῦσε τόν ἀντικληρικαλισμό πού ἦταν βαθιά ριζωμένος σέ πλατιά στρώματα τοῦ προλεταριάτου τοῦ Πιεμόντε.

Θυμᾶμαι μιᾶ συνεδρίαση τῶν ἐπισκοπῶν — μου λέει ὁ Ἄντρεά Βιγκλόνγκο — στήν ὁποία πῆραν μέρος διακόσιες χιλιάδες πιστοί. Ὁ Γκράμισι θέλησε νά τήν καλύψουμε δημοσιογραφικά. «Ἔναι σημαντικό γεγονός, συμμετέχει ὁ λαός καί δέν πρέπει νά τό παραβλέψουμε», εἶπε. Ἔτσι ἐγώ ἔγραψα ἕνα σύντομο χρονικό πού δημοσιεύθηκε στό L' Ordine πονοο μ' ἕνα δίστιλο τίτλο. Μιά ἄλλη φορά, ἔτυχε νά γράψω ἕνα ἄρθρο δρωμάτατο ἐναντίον τῶν ἀντικληρικῶν. Ἐπῆρχαν φράσεις ὅπως: «Ἡ ἀντικληρική πορνογραφία, πού κατά περίεργη σύμπτωση ἀναπτύχθηκε τήν ἴδια χρυσή ἐποχή πού ὁ Πραμπολίνι κήρυττε τό εὐαγγέλιο, γεννήθηκε ἀπό τήν ἔλλειψη μιᾶς ἠθικῆς συνείδησης στούς κόλπους τοῦ ὀρθολογιστικοῦ σοσιαλισμοῦ πρὶν εἴκοσι χρόνια... Τό L' Asino εἶναι γιά μᾶς τούς νέους περίπου τό σῆμαλο τοῦ σοσιαλισμοῦ τοῦ 1900, πού ἦταν μασονικός, κοινοβουλευτικός, μικροαστικός». Ὁ Γκράμισι διάβασε τό κομμάτι, τό ἐνέκρινε καί τό δημοσίευσε στήν πρώτη σελίδα τῆς 27 Αὐγούστου 1921, μέ κυρτά καλλιγραφικά στοιχεία. Μερικοί ἐργατικοί σύλλογοι, ὅπως ἐκεῖνος τοῦ Μπόρ-

γχο Σάν Πάολο, άντέδρασαν μέ ζωηρές διαμαρτυρίες. 'Ο Γκράμοσι δέν έχασε τήν ψυχραμία του. Μοϋ ειπε: «'Εά καλλιγραφικά στοιχεία έκαναν καλά τή δουλειά τους».

Διαγραφόταν στό μεταξύ τό ρήγμα ανάμεσα στη Διεθνή και στό κομμουνιστικό κόμμα 'Ιταλίας πού τό καθοδηγοϋσε ο Μπορντίγκα. Πρίν από τή διάσπαση του Λιβόρνο ο Λένιν ειχε πει: «Τό ιταλικό κόμμα, γιά νά διεξαγάγει νικηφόρα τήν επανάσταση και νά τήν υπερασπίσει, πρέπει νά κάνει ένα δήμα πρós τ' άριστερά (χωρίς νά δέσει τά χέρια του και χωρίς νά ξεχάσει οτι άργότερα ίσως οι περιστάσεις ν' απαιτήσουν και μερικά δήματα πρós τά δεξιά)». Τό «θήμα πρós τ' άριστερά» ειχε γίνει μέ τήν απομάκρυνση των κομμουνιστικών ομάδων από τό σοσιαλιστικό κόμμα στό Λιβόρνο. Τώρα οι περιστάσεις απαιτούσαν μερικά δήματα πρós τά δεξιά: τή συμμαχία μέ τους σοσιαλιστές σ' ένα «ένιαιο μέτωπο» γιά νά αντισταθούν στην αντιδραστική επίθεση. Αυτή ήταν ή οδηγία πού ειχε έρθει από τό ΙΙΙ συνέδριο τής Διεθνούς ('Ιούνης - 'Ιούλης 1921). 'Αναγνώριζαν τώρα πιά στη Μόσχα οτι μέ τήν άντεπίθεση τής αντίδρασης, ειδικά στην 'Ιταλία, τό εργατικό κίνημα οπισθοχωρούσε' γι' αυτό ο άμεσος αντικειμενικός σκοπός τής εργατικής τάξης δέ μπορούσε πιά νά είναι, μ' αυτές τις συνθήκες, ή κατάκτηση τής εξουσίας και ή δικτατορία του προλεταριάτου, αλλά πάνω άπ' όλα ή υπεράσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών πού έπρεπε νά πραγματοποιηθούν μέσα από τον κοινό μέ τους σοσιαλιστές άγωνα. Στην 'Ιταλία, όπου ή διάσπαση του Λιβόρνο ειχε οξύνει τις αντιθέσεις, ή αντίσταση του Μπορντίγκα και τής ομάδας του πρós τή νέα πορεία ήταν σθεναρή. Τήν άντιλήφτηκε ο Λένιν και τήν κατηγόρησε. Έγραψε στις 14 Αύγουστου 1921 οτι μερικά κομμουνιστικά κόμματα, μεταξύ αυτών και τό ιταλικό, «υ π ε ρ έ θ α λ α ν κ ά π ω ς στην πάλη ενάντια στον κεντρισμό, ξ ε π έ ρ α σ α ν κ ά π ω ς τά δρια, πού πέρα άπ' αυτά ή πάλη αυτή μετατρέπεται σέ σπόρ». Στην πραγματικότητα, στον άγωνα ενάντια στο σοσιαλιστικό κόμμα, ο Μπορντίγκα και ή ομάδα του ειχαν υπερβάλλει περισσότερο από «κάπως». Τώρα πού ή Διεθνή ειχε αλλάξει τον παλιό αντικειμενικό σκοπό, τής άμεσης δηλαδή κατάκτησης τής εξουσίας, μ' ένα άλλο ενδιάμεσο σκοπό, τήν υπεράσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών, λίγους μήνες μετά τή διάσπαση του Λιβόρνο, πίστευαν οτι ή συμμαχία μέ τους σοσιαλιστές θά αντιστοιχούσε μέ τό νά παραδεχτούν πώς ή διάσπαση ειχε γίνει πρίν τήν ώρα της. Θά πει ο Γκράμοσι:

'Ο Λένιν έδωσε επιγραμματικά τή σημασία των διασπάσεων στην 'Ιταλία, δταν ειπε στο σύντροφο Σεράτι: «'Απομα-

κρυνθείτε από τόν Τουράτι καί μετά συμμαχεῖστε μαζί του». Αὐτή τή φόρμουλα ἔπρεπε νά τήν ἐφαρμοσοῦμε στή διάσπαση πού ἔγινε μέ διαφορετική μορφή ἀπό κείνη πού πρόβλεπε ὁ Λένιν. Ἐπρεπε δηλαδή, ὅπως ἦταν ἀπαραίτητο καί ἱστορικά ἀναγκαῖο, νά ἀπομακρυνθοῦμε ὄχι μόνο ἀπό τό ρεφορμισμό, ἀλλά καί ἀπό τό μαξιμαλισμό πού στήν πραγματικότητα ἀντιπροσώπευε καί ἀντιπροσωπεύει τόν τυπικό ἰταλικό ἀπορτουρισμό μέσα στό ἐργατικό κίνημα· ἀλλά μετά ἀπ' αὐτό, συνεχίζοντας ἀκόμα τήν ἰδεολογική καί ὀργανωτική πάλη ἐναντίον τους, νά προσπαθοῦσαμε νά συμμαχήσουμε ἐναντίον τῆς ἀντίδρασης. Γιά τὰ καθοδηγητικά στοιχεῖα τοῦ κόμματός μας, ὅμως, κάθε ἐνέργεια τῆς Διεθνούς νά πετύχει μιά προσέγγιση πρὸς αὐτή τή γραμμή, φαινόταν σάν σωτηρὴ ἄρνηση τῆς διάσπασης τοῦ Λιόρνο, σάν δήλωση μετανοίας.

Αὐτὰ τὰ λόγια γράφτηκαν τό '26. Πρὶν ἀπὸ τό II ἔθνικό κομμουνιστικό συνέδριο, τό Μάρτη τοῦ 1922 στή Ρώμη, ἡ διαφωνία Γκράμισι - Μπορντίγκα πάνω στό θέμα τοῦ ἐνιαίου μετώπου δέν ἦταν τόσο φανερή.

Τὴν τάση τοῦ Μπορντίγκα νά κλείνεται σέ στενά σεχταριστικά ὄρια, ἀντὶ νὰ καταπιάνεται μέ μεγάλες πολιτικές καί μαζικές ἐνέργειες γιά τὴν ἀναχαίτηση καί τὴν ἦττα τοῦ φασισμού, τὴν ἔδλεπε καί ἡ πλειοψηφία τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν, χωρὶς νά ἐξαιροῦνται ὁ Τολιάτι καί ὁ Τερασίνι. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Τολιάτι πού τό παραδέχεται.

Αὐτό πού ἐκπλήσσει περισσότερο καί πρέπει νά καταγραφεῖ μέ προσοχή — γράφει — εἶναι ὅτι κατέληξαν νά συνθηκολογήσουν μέ μιά σεχταριστικὴ ἀντίληψη τοῦ κόμματος ἀκόμα καί κείνοι οἱ σύντροφοι, ὅπως ὁ Τερασίνι καί ὁ Τολιάτι, πού κοντὰ στό Γκράμισι καί κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησή του ὄχι μόνο εἶχαν ἀκολουθήσει μιά ἀντίθετη κατεύθυνση στή δουλειά, ἀλλά καί ἐπεξεργάστηκαν πολὺ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες καί ἐμπνεύστηκαν στήν πορεία σημαντικῶν ἐνεργειῶν.

Ὁ Τάσκα καί οἱ ἄλλοι τῆς δεξιᾶς μειοψηφίας εἶχαν ταχθεῖ ἐναντίον τοῦ Μπορντίγκα. Ἀπὸ τὴν πλειοψηφία, μόνο ὁ Γκράμισι «δέν ἔκρυβε τίς ἐπικρίσεις του. Αὐτὲς ἔμειναν ὅμως», συνεχίζει ὁ Τολιάτι, «γιά μεγάλο διάστημα στὸν κύκλο τῶν προσωπικῶν συζητήσεων, δὲ συζητήθηκαν στήν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ, κι ἐκφράστηκαν σὲ μιά συνέλευση τῆς ὀργάνωσης τοῦ Τορίνο, μόνο τίς παραμονές τοῦ II συνεδρίου τοῦ κόμματος». Οἱ θέσεις πού προετοίμασε ὁ Μπορντίγκα γιά τό συνέδριο τῆς Ρώμης ἀπέκρουαν τὴν τακτικὴ τοῦ ἐνιαίου μετώπου· ἔρχονταν δηλαδή σὲ ἀντίθεση

μέ τη γραμμή της Διεθνούς. Κανένας, εκτός από τη δεξιά μειοψηφία, δέν έφερε αντίρρησης. Λέει ό Γκράμσι:

Στή Ρώμη δεχτήκαμε τίς θέσεις του Άμαντέο [Μπορντίγκα] γιατί παρουσιάστηκαν σάν μιά γνώμη γιά τό IV συνέδριο [της Διεθνούς] και όχι σάν γραμμή πολιτικής δράσης. Πιστέψαμε ότι έτσι κρατάμε ένωμένο τό κόμμα γύρω από τό βασικό του πυρήνα, σκεφτήκαμε ότι μπορούσαμε νά κάνουμε αυτή τήν παραχώρηση στόν Άμαντέο εξαιτίας του μεγάλου αξιώματος πού είχε στήν οργάνωση του κόμματος: δέ μετανιώνουμε γι' αυτό: πολιτικά θά ήταν αδύνατο νά καθοδηγήσουμε τό κόμμα χωρίς τήν ενεργητική συμμετοχή του Άμαντέο και της ομάδας του μέσα σ' αυτό... Έτσι υποχωρήσαμε κι έπρεπε νά ένεργήσουμε μέ τέτιο τρόπο ώστε ή υποχώρηση νά γίνει δαλά, χωρίς νέες κρίσεις και νέες απειλές γιά διάσπαση μέσα στους κόλπους της κίνησής μας, χωρίς νά προσθέσουμε και νέες διασπαστικές ζυμώσεις σέ κείνες πού προκαλούσε από μόνη της ή ήττα μέσα στό έπαναστατικό κίνημα.

Σ' αυτή τή θέση ύπήρχαν δσες χρειάζονταν επιφυλάξεις γιά τό δάσιμο των θέσεων του Μπορντίγκα, πράγμα πού εξασφάλιζε στό Γκράμσι τήν εϋνοια της Διεθνούς, και δση επιδοκιμασία χρειαζόταν απέναντι στό Μπορντίγκα γιά νά μήν τόν κάνει έχθρό. Έτσι διάλεξαν τό Γκράμσι ν' αντιπροσωπεύσει τό κομμουνιστικό κόμμα Ίταλίας στήν Έκτελεστική Έπιτροπή της Διεθνούς στή Μόσχα (ήδη μέ έντολή της Διεθνούς, είχε πάει στό Λουγκάνο και στό Βερολίνο: στή γερμανική πρωτεύουσα παρέμεινε από τίς 22 Γενάρη ως τίς 24 Φλεβάρη 1922).

Άναχώρησε πρós τό τέλος του Μάη 1922. Άφηνε τό Τορίνο μετά από παραμονή ένδεκα χρόνων σχεδόν: άφηνε επίσης τή διεύθυνση του L' Ordine nuovo: ό αποχαιρετισμός από τά γραφεία της οδού Άρτσιβσκοβάντο έγινε μέσα σέ ατμόσφαιρα έντονης συγκίνησης. Άλλά έμελλε νά είναι μιά μεγάλη καμτή της ζωής του: από τό κέρδος πού θά είχε, σάν πολιτικός, δίπλα στους πρωταγωνιστές της ρώσικης επανάστασης: από τή συνάντηση μέ τή Τζούλια Σούχι, πού θά του γέμιζε τή ζωή.

Ἐφθασε στή Μόσχα πολύ κακοδιάθετος. Ἦταν ἄρρωστος. Πλήρωνε τό τίμημα τῆς ἔντασης τοῦ τελευταίου καιροῦ, τίς πίκρες καί τήν ἀσυνεννοησία καί, πέρα ἀπ' αὐτό, τήν ἀβάστακτη γι' αὐτόν σωματική κούραση, τήν ἀσιτία καί τόν ψυχολογικό κλονισμό πού εἶχε ὑποστεί ἀπό παιδί. Ἡ ἐπιδείνωση τῆς ὑγείας του ἔγινε γρήγορα ἀντιληπτή καί στούς συντρόφους του, καί στήν ἀρχή τοῦ καλοκαιριοῦ ὁ Γκριγκόρι Ζηνόβιεφ, πρόεδρος τότε τῆς Διεθνοῦς, τόν συμβούλεψε νά νοσηλευθεῖ στό σανατόριο τοῦ Σερεμπριάνι Μπόρ, στά περίχωρα τῆς Μόσχας. Εἶχε νευρικά τίκ, «σχεδόν ἄγρια» ξεσπάσματα, σπασμωδικό ρίγος. «Μερικά πολύ εὐγενικά ἄτομα πού ἔρχονταν νά μέ δοθηῖσουν καί νά μοῦ κάνουν παρέα — θά δηγηθεῖ — μοῦ εἶπαν ἀργότερα ὅτι εἶχαν φοβηθεῖ, μιά πού ἤξεραν ὅτι εἶμαι καί σαρδηνός, μήπως μαχαιρώσω κανένα.» Ἀνάμεσα ἐστά πολύ εὐγενικά ἄτομα ἦταν καί μιά ἀσθενής, ἡ Εὐγενία Σούχτ, λίγα χρόνια μεγαλύτερή του, πού μιλοῦσε τέλεια τά ἰταλικά: μιά βαριά ψυχοσωματική ἐξάντληση τήν κρατοῦσε στό κρεβάτι. Ἔγιναν φίλοι μιά καί ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα τῆς ἀμεσης ἐπικοινωνίας, ἀφοῦ ἡ Εὐγενία γινώριζε τήν Ἰταλία καί μιλοῦσε ἰταλικά. Σύντομα ὁ Ἀντόνιο ἔμαθε πολλά γι' αὐτή καί γιά τήν οἰκογένειά της, πού ἔζησε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα στήν Ἰταλία, στή Ρώμη.

Εἶχε γεννηθεῖ στή Σιδηρία, ὅπου ὁ πατέρας της, σκανδιναβικῆς καταγωγῆς, Ἀπόλλο Σούχτ, ἦταν ἐξόριστος τοῦ τσάρου. Ἦταν τό τρίτο παιδί, μετά ἀπό δύο ἄλλες ἀδελφές, τή Ναντίνα καί τήν Τατιάνα. Κατά τό 1890, ἡ οἰκογένεια μετανάστευσε στή Γαλλία, στό Μονπελιέ, καί μετά στή Γενεύη. Σ' αὐτό τό διάστημα γεννιόνται ἡ Ἄννα καί στά 1896 ἡ Τζούλια, τελευταῖος ἦταν ὁ Βιτόριο, τό μοναδικό ἀγόρι. Στήν ἀρχή τοῦ αἵωνα, ἡ οἰκογένεια φτάνει στή Ρώμη. Ὁ κύριος Ἀπόλλο Σούχτ, πλούσιος, ἀφοσιωμένος στή μελέτη τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας καί μέ καλή μουσική μόρφωση, εἶχε μιά περιουσία πού τοῦ ἐπέτρεπε νά ζεῖ ἀνετα. Ὅλες οἱ κόρες του σπουδάζουν: ἡ Ναντίνα παίρνει δύο πτυ-

χία, επιστρέφει στη Ρωσία, στην Τιφλίδα, για να παντρευτεί η Τατιάνα παρακολουθεί στη Ρώμη φυσικές επιστήμες· η Εύγενια πάει στο Ίνστιτούτο Καλών Τεχνών της οδού Ριπέτα· η Άννα και η Τζούλια, που έχουν και οι δύο κλίση στη μουσική, σπουδάζουν βιολί στο Μουσικό Λύκειο της Ακαδημίας Σάντα Τροισόλια. Στη Ρώμη περνούν τα εφηβικά και νεανικά τους χρόνια πρώτα στην οδό Μονσεράτο, μετά στην οδό Μπουονκονσίλιο, κοντά στο Κολοσσαίο, και αργότερα στην οδό Άντα. Ο Άπόλο δέν εργάζεται, εκτός από μία περίοδο που διδάσκει ρωσικά στους αξιωματικούς του υπουργείου Πολέμου. Τό φθινόπωρο του '13, η οικογένεια αρχίζει να διαλύεται. Πρώτα εγκαταλείπουν την Ιταλία η Εύγενια και η Άννα. Πηγαίνουν στη Βαρσοβία· η Εύγενια διδάσκει σε ένα εβραϊκό σχολείο. Η Άννα παντρεύεται στις 13 Μάη του '15 τόν Τεοντόρο Ζάμπελ. Λίγους μήνες μετά και η Τζούλια, που τέλειωσε τό ωδείο, αφήνει την Ιταλία, και σε λίγο καιρό την ακολουθεί και η μητέρα. Ο Άπόλο και ο Βιτόριο πηγαίνουν στην Έλβετία. Στις 29 Σεπτέμβρη 1915 ο Άπόλο γράφει στη Λεονίλντε Περίλι, μία φίλη τών κοριτσιών από τή Ρώμη: «Πήρα ένα γράμμα από τή Μόσχα: η Τζένια βρήκε μία μικρή απασχόληση. Η Τζούλια όχι ακόμα. Η Άννα θά μείνει μέ τήν πεθερά της γιατί ο άνδρας της είναι σ' ένα στρατόπεδο κοντά στη Μόσχα». Στις αρχές του '16, η Εύγενια, η Άννα, η Τζούλια και η μητέρα βρίσκονται σε μία ύφαντουργική πολίχνη, τό Ίβάνοβο Βοσνιεσιένσκ, εκατό περίπου χιλιόμετρα από τή Μόσχα. Αργότερα, τό Δεκέμβρη του '16, δηλ η οικογένεια συγκεντρώνεται στη Μόσχα, εκτός από τή Ναντίνα, που δέν έχουν ειδήσεις της, και τήν Τατιάνα που έμεινε στην Ιταλία. Σε λίγο τό τσαρικό καθεστώς θά ανατραπεί. Οι Σούχι βρίσκονται στη Μόσχα και μέ τήν Οκτωβριανή Έπανάσταση. Μετά από τήν επανάσταση ξαναχωρίζουν: η Εύγενια και ο Βιτόριο μένουν στη Μόσχα· η Τζούλια μέ τόν πατέρα, τή μητέρα, τήν Άννα, τόν άντρα της Τεοντόρο Ζάμπελ και τό παιδί τους πάνε στό Ίβάνοβο.

Όταν η Εύγενια γνώρισε τό Γκράμσι, οι δικοί της έμεναν ακόμα στό Ίβάνοβο. Έρχονταν συχνά να τήν επισκεφτούν στό σανατόριο. Ο Γκράμσι συνάντησε για πρώτη φορά τή Τζούλια κατά τά μέσα Ιουλίου του '22. Μέχρι τότε η Εύγενια του είχε δείξει μεγάλη συμπάθεια. Η Τζούλια όμως τόν έντυπωσίασε. Ήταν ψηλή και ανοιχτόχρωμη, μέ ωραίο δβάλ πρόσωπο και μεγάλα θλιμμένα μάτια. Στους ώμους της έπεφταν μακριές κοτσίδες. Ήταν είκοσιέξι χρονών, πέντε χρόνια μικρότερη από τό νεαρό Ιταλό. Έλεγε έφτά χρόνια από τήν Ιταλία και τή νοσταλγούσε. Της είχε στοιχίσει που άφησε τήν Ιταλία. Όταν έφυγε από τήν Ιταλία, δεκαεννιά χρονών (πήγαινε στη Ρωσία που ακόμα δέ γνώρι-

ζε), έγραψε στή Νύκτε Περίλι στις 21 'Ιούνη 1915 από τό Τζάρι-κοφ: «Είμαι στή Βουλγαρία, πλησιάζω στή Ρωσία, αλλά άτομα-κρήνθια από τήν 'Ιταλία, από τή Ρώμη...». Καί τό Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου από τή Μόσχα: «Κάνει κιόλας κρύο έδώ... Με-λαγχολώ όταν σκέφτομαι δι στή Ρώμη... στή Ρώμη σήμερα είναι 15 Σεπτέμβρη». Τώρα δίδασκε στό 'Ωδείο του 'Ιβάνοβο.

'Ο Γκράμισι μπροστά της ένωθε δειλία. 'Ηταν τριανταένα χρο-νών και ποτέ πριν δέν είχε εκδηλώσει τά αισθήματά του σ' ένα κορίτσι. Τά συγκρατούσε από φόβο μήπως απογοητευθεί τόν κα-ταπίεζε ή συναίσθηση τής σωματικῆς του κατάστασης. «'Από πολ-λά, πολλά χρόνια είμαι πεισμένος δι είναι τελείως αδύνατο νά αγαπηθώ.» 'Η Τζούλια τόν τάραζε. Τῆς έγραψε μετά από τίς πρώτες συναντήσεις: «'Ηρθατε στή Μόσχα στις 5 Αύγουστου δ-πως μου είχατε πει; Σās περιμένα τρεῖς μέρες. Δέν κουνήθηκα από τό δωμάτιο από φόβο μήπως δέ μέ θρεῖτε άπως τήν άλλη φο-ρά... Πράγματι δέν ηρθατε στήν Μόσχα; Τουλάχιστον θά έρ-χόσαστε γιά μιá στιγμή... Θά έρθετε γρήγορα; Θά μπορέσω νά σας δώ και πάλι... Γράψτε μου. Τά λόγια σας μου κάνουν καλό και μέ κάνουν νά αισθάνομαι πιό δυνατός». "Όταν ή Τζού-λια έρχόταν νά επισκεπτεῖ τή Τζένια, έμεναν πολλές ώρες μαζί. Αὐτός δ φιλόσθενος νεαρός Ιταλός, μέ τήν τόση γλυκύτητα στά γαλάζια του μάτια και τόσο πλούσιος από έσωτερική δύναμη, τή γοήτευε. Οἱ πρώτες συναντήσεις στό σανατόριο και ή άνθηση του εἰδυλλίου θά ξανάρθουν άργότερα στή μνήμη του Γκράμισι πλημ-μυρισμένες από νοσταλγία:

'Ανατολοῦσα δίες τίς στιγμές τῆς κοινῆς μας ζωῆς, από τήν πρώτη μέρα πού σέ είδα στό Σερεμπριάνι Μπόρ και δέν τολ-μοῦσα νά μπῶ στό δωμάτιο γιατί δειλίαζα (ἀλήθεια, μ' έκανες νά νιώθω δειλία και σήμερα χαμογελάω μ' αὐτή τήν ἀνάμνηση) μέχρι τήν ἡμέρα πού έφυγες μέ τά πόδια κι εγώ σέ συνόδεψα μέχρι τό μεγάλο δρόμο μέσα από τό δάσος κι έμεινα πολλή ώρα ἀκίνητος γιά νά σέ δῶ ν' απομακρύνεσαι δλομόναχη, μέ τό φορτίο του ὄδοιπόρου, στό μεγάλο δρόμο, πού ὀδηγεῖ στό με-γάλο και τρομερό κόσμο.

'Ο νεαρός πού κάποτε είχε ὁμολογήσει δι ζοῦσε μόνο μέ τό μυαλό και καθόλου μέ τήν καρδιά, ἀπόκτησε τώρα μιá νέα ἰσορο-πία. Μέχρι τότε, σέ διη του τή ζωή ήταν συνεχῶς κλεισμένος στον έαυτό του, φυλακισμένος στα ἀντιφατικά του αισθήματα, από τή μιá τήν έμφυτη τάση προς τήν κοινωνικότητα και από τήν ἄλλη τή θέληση νά είναι δυνατός και χωρίς τό στήριγμα τῆς ἀγάπης.

Πόσες φορές — θά γράψει στή Τζούλια — δέν ἀναρωτήθη-

κα ἂν μπορούσα νά δεθῶ μέ τίς μάζες, ἀφοῦ δέν ἀγάπησα ποτέ κανένα, οὔτε τούς συγγενεῖς μου ἀκόμα, ἂν μπορούσα ν' ἀγαπήσω τό λάο, ἀφοῦ ποτέ δέν εἶχα ἀγαπήσει θαθιά τούς μεμονωμένους ἀνθρώπους. Αὐτό δέ θά εἶχε ἀντίκτιπο στή ζωή ἐνός ἀγωνιστή, δέ θά μείωνε καί δέ θά μετέβαλλε σ' ἕνα καθαρά διανοητικό γεγονός, σ' ἕνα καθαρά μαθηματικό ὑπολογισμό τήν ἐπαναστατική μου ιδιότητα; Αὐτές τίς μέρες τά σκέφτηκα καί τά ξανασκέφτηκα πολύ ὅλα αὐτά, γιατί σκέφτηκα πολύ ἐσένα, ἐσένα πού μπήκες στή ζωή μου καί μου ἔδωσες τήν ἀγάπη καί μου ἔδωσες αὐτό πού μου ἔλειπε πάντα καί πού μ' ἔκανε συχνά κακό καί θάνατο.

Ἄνακάλυπτε τέλος ὅτι ἐδέ μπορούμε νά γίνουμε κομμάτια καί νά βάλομε μόνο τό ἕνα κομμάτι νά δουλέψει: ἡ ζωή εἶναι ἡ ἐνότητα ὅλων τῶν κομματιῶν καί κάθε ἐνέργεια τοῦ ἐνός ἀποκτᾷ δύναμη μέ τήν ἐνέργεια τοῦ ἄλλου· ἡ ἀγάπη δίνει δύναμη στή ζωή... δημιουργεῖ ἰσοροπία, δίνει μεγαλύτερη ἔνταση στό ἄλλα πάθη καί στό ἄλλα αἰσθήματα». Ὅμως, ἐξαιτίας τῶν περιστάσεων, ὁ δεσμός τοῦ Γκράμσι ἦταν γεμάτος ἀπό πεταχτές συναντήσεις καί μακρινούς ὀδυνηρούς ἀποχωρισμούς.

Ἄπό τήν Ἰταλία ἔφθαναν φοβερές φήμες. Στίς 28 Ὀκτώβρη 1922 εἶχε γίνει ἡ πορεία στή Ρώμη: τήν ἐπομένη ὁ βασιλιάς ἔδωσε ἐντολή στό Μπενίτο Μουσολίνι νά σχηματίσει κυβέρνηση. Πέρασαν δύομισί χρόνια ἀπό τότε πού, τόν Ἀπρίλη τοῦ '20, ὁ Γκράμσι εἶχε γράψει: «Ἡ σημερινή φάση τῆς ταξικῆς πάλης στήν Ἰταλία εἶναι ἡ φάση πού προηγεῖται: ἡ ἀπό τήν κατώκτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπό τό ἐπαναστατικό προλεταριάτο... ἡ ἀπό μιά τρομερή ἀντίδραση ἀπό τό κεφάλαιο καί τήν κυβερνητική κᾶστα». Τώρα ἔβγαине ἀληθινή ἡ δεύτερη προφητεία. Τά ἐργατικά κέντρα εἶχαν λεηλατηθεῖ καί πυρποληθεῖ, ὁμάδες φασιστῶν καταλάμβαναν μέ ἔφοδο τίς δημοκρατικές ἐφημερίδες, τούς ἡγέτες τῆς ἀριστερᾶς τούς καταδίωκαν, τούς ἔβλειναν στίς φυλακές, τούς ξυλοφόρτωναν, τούς σκότωναν. Ὅλα αὐτά συνέβαιναν τίς παραμονές τοῦ IV συνεδρίου τῆς Διεθνούς πού θά ἀρχίξε στή Μόσχα στίς 5 Νοέμβρη 1922. Καί νά τό πρόβλημα: πῶς θά ἔπρεπε νά ἀντιδράσουν στό κύμα βίας τά ἐργατικά καί ὅλα τά ἄλλα δημοκρατικά κόμματα; Μεμονωμένα ὅπως στό παρελθόν, ἢ ἐνωμένα πίσω ἀπό τόν ἴδιο προμαχῶνα; Ὁ Ζηνόβιεφ, ὁ Μπουχάριν καί γενικότερα οἱ μπολσεβίκοι πού ἐπηρεάζαν τή Διεθνή συνιστοῦσαν τό ἐνιαῖο μέτωπο τῶν προλεταριακῶν κομμάτων· ἔβλεπαν σάν ἐντελῶς ἀπαραίτητη τήν ἔνωση τῶν κομμουνιστῶν μέ τούς σοσιαλιστές, κυρίως μετά τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τό Ἰταλικό σοσιαλιστικό κόμμα, στό συνέδριο τοῦ Ὀκτώβρη '22, τῆς ρεφορμιστικῆς πτέ-

ρυγας. 'Ο Μπορντίγκα και ὁ ἴδιος ὁ Τερατσίνι πολεμοῦσαν μέ ἀδιαλλαξία αὐτό τόν προσανατολισμό.

'Ο Γκρατζιαντέ, σέ μιά συγκέντρωση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος Ἰταλίας, θά πεῖ, ἀπευθυνόμενος στούς ἀντιενωτικούς: «Ἡ διάσπαση τοῦ Λιβόρνο ὀδήγησε, ἀναπόφευκτα, πολύ πρός τ' ἀριστερά. Ἐγώ, καί μαζί μου πολλοί σύντροφοι, αὐτό τό θεωρήσαμε κακό, ἐσεῖς, ἀντίθετα, τό κρίνατε θετικό καί εἶσασαν εὐχαριστημένοι. Σ' αὐτή τῇ διάσπαση ἀτόπων βρίσκεται ἡ βάση τῆς βαθιᾶς πολιτικῆς διαφωνίας». Ἀλλά ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀντίθεση στή συγχώνευση μέ τούς σοσιαλιστές ἦταν ξεκάθαρη γι' αὐτούς πού στό Λιβόρνο ἔκριναν θετική τῇ διάσπαση πρός τ' ἀριστερά, ἀντί πρός τά δεξιά, τώρα οἱ ὑποστηρικτές τῆς συγχώνευσης καί οἱ ἄσπονδοι ἐχθροί της, μέ τήν εὐκαιρία, διαφωνοῦσαν καί γιά τό φασισμό. Οἱ περισσότεροι, σχετικῶς κλεισμένοι μέσα σέ ἄκαμπτα σχήματα, ἔβλεπαν στήν ἴδια μοίρα φασίστες καί σοσιαλδημοκράτες, τούς θεωροῦσαν ὅλους ταξικούς ἐχθρούς, ὅλους τό ἴδιο ὑπερασπιστές τῆς ἀστικῆς τάξης: τί Μουσολίνι, τί Τουράτι· συνεπῶς, πού ἦταν τό καινούργιο γεγονός ἀφοῦ ἕνα ἀστικό κόμμα, δηλαδή τό φασιστικό, εἶχε πάρει στήν κυβέρνηση τῇ θέσῃ ἑνός ἄλλου ἀστικοῦ κόμματος; Γιά τό Μπορντίγκα, μετά τήν πορεία στή Ρώμη, ἔγινε μόνο μιά ἀπλή ἀλλαγὴ κυβέρνησης στήν Ἰταλία. Κι ἔτσι τό ἔβλεπαν ὅλοι οἱ πρῶην ὀπαδοί τῆς ἀποχῆς· καί ὄχι μόνο ἐκεῖνοι. 'Ο Τερατσίνι θεωροῦσε τήν πορεία στή Ρώμη καί τήν παραχώρηση τῆς ἐξουσίας στό Μουσολίνι μιᾶ θελλώδη κυβερνητικὴ κρίση». Ἀπό τήν πλευρά του ὁ Τολιάτι ἔγραφε στίς 27 Ἰουλίου 1922: «'Ο αἰσχροῦς τύραννος, ἐναντίον τοῦ ὁποίου πρέπει νά ξεσηκωθοῦν ὅλες οἱ ἐνεργητικῆς δυνάμεις πού ὑπάρχουν ἀκόμα μέσα στίς μάζες, θά ἔχει ἕνα μόνο πρόσωπο καί τριπλό ὄνομα. Θά ὀνομάζεται συγχρόνως Τουράτι, Ντόν Στουῆρτζο καί Μουσολίνι». Ἐφέφυγε ἀπό τούς Ἰταλούς κομμουνιστές ἡγεῖτες ἡ διαφορά τοῦ φασισμοῦ ἀπό τά πατροπαράδοτα δημοκρατικά κόμματα· καί ἐπειδὴ δέν ἀντιλαμβάνονταν τόν κίνδυνο, δέν ἐξέταζαν καν τό πρόβλημα μιᾶς ἀστικῆς δικτατορίας πού μποροῦσε νά ὑποσκελίσῃ τήν ἀστικὴ δημοκρατία. Ἐτσι δέν κατάλαβαν τήν καινούργια γραμμὴ τῆς Διεθνούς (τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἀμεσου σκοποῦ καί τό πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση στήν ἄμυνα: ἀγῶνας γιά τὴν ὑπεράσπιση τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν καί ὄχι πιά, ἢ τουλάχιστον ὄχι γιά τὴν ὥρα, προλεταριακὴ ἐπανάσταση), ὅπως δέν κατάλαβαιναν καί τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συμμαχίας ἢ καλύτερα τῇ συσπείρωση δυνάμεων, πού, σύμφωνα μέ τὴ γνώμη τῆς πλειοψηφίας τῶν κομμουνιστῶν, δέν ἀντιπροσώπευαν τίποτε ἄλλο παρά τὴν ἀριστερὴν πτέρυγα τῆς ἀστικῆς παράταξης. 'Ο Γκράμισι ἦταν ἕνας ἀπὸ τούς λίγους πού συνέλαβε τό νέο νόημα τοῦ φα-

οισμού, τή σοβαρότητα του κινδύνου που αντιπροσώπευε και τήν
ορθότητα της άμυντικής γραμμής που πρότεινε ή Διεθνής.

Βγήκε από τό σανατόριο για τίς εργασίες του IV συνεδρίου.
Είχε ξεπεράσει τήν κρισιμότερη φάση τής αρρώστιας του, αλλά
δέν ήταν ακόμα καλά: «Όταν πήγα στο IV συνέδριο είχα μόλις
βγει από τό σανατόριο, μετά από έξι μήνες περίπου νοσηλείας,
πού δέ μέ ώφέλησε και πολύ, έμπόδισε όμως τήν επιδείνωση τής
αρρώστιας μου και τήν παράλυση στά πόδια πού έως μέ κρατού-
σε στο κρεβάτι για μερικά χρόνια. Από γενική άποψη συνεχιζό-
ταν ή νευρική εξάντληση και ήταν αδύνατο νά εργαστώ εξαιτίας
τής άμνησίας και τής άπνείας». Άμέσως τόν πλησίασε ο Μαρία
Ράκοζι. Ό Γκράμσι δέν τόν εκτιμούσε ιδιαίτερα. Τόν θεωρούσε
«ήλίθιο», χωρίς «έχνος πολιτικής δξυδέρκειας». «Μέ τή διπλωμα-
τική λεπτότητα πού τόν διέκρινε», διηγείται, «έπεσε πάνω μου για
νά μου προσφέρει τήν ήγεσία του κόμματος, παραμερίζοντας τόν
Άμαντέο, πού θά αποκλειόταν από τήν Κομιντέρν, αν έξακολου-
θούσε τή γραμμή του». Ό Γκράμσι, αν και διαφωνούσε μέ τό
Μπορντίγκα, γοητευόταν από τήν ισχυρή του προσωπικότητα και
φοβόταν μήπως μιά ρήξη προκαλέσει τή διάλυση του κόμματος:

Ή συμπεριφορά μου δέν ήταν αυτόνομη, αλλά εξαρτιόταν
πάντα από τήν άνησυχία για τό τί θά έκανε ο Άμαντέο στήν
περίπτωση πού γινόμουν αντίπαλός του: θά άποσυρόταν, θά
δημιουργούσε κρίση, ποτέ δέ θά καταδεχόταν νά έρθει σέ συμ-
βιβασμό... "Αν πήγαινα αντίθετα [στό Μπορντίγκα], ή Διεθ-
νής θά μέ υποστήριζε, αλλά μέ ποιά αποτελέσματα, τότε, όταν
τό κόμμα οργανωνόταν μέ δυσκολία, μέσα στον εμφύλιο πόλε-
μο, και τό Αντιτί! τό κτυπούσε και έκμεταλλευόταν κάθε δια-
φωνία για νά μās διαλύσει;

Άπόρριψε τήν πρόταση του Ράκοζι:

Είπα ότι θά έκανα τό παν για νά βοηθήσω τό Έκτελεστικό
τής Διεθνούς νά λύσει τό Ιταλικό ζήτημα, αλλά πιστεύα ότι ή-
ταν αδύνατο νά αντικατασταθεί ο Άμαντέο (ακόμα λιγότερο
μέ τό άτιμό μου) χωρίς μιά προεργασία για τόν προανατολι-
σμό του κόμματος. Έξάλλου, για νά αντικαταστήσουμε τόν Ά-
μαντέο στή δεδομένη Ιταλική κατάσταση, θά έπρεπε νά διαβέ-
τουμε περισσότερα άτομα, γιατί ο Άμαντέο, πράγματι, στίς γφ-
νικές Ικανότητες εργασίας, αξίζει τουλάχιστον τρεις.

Οι συζητήσεις για τή συγχώνευση δέν έπαιρναν τέλος. Από
μιά μεριά ήταν ο Τάσκα πού συμφωνούσε μέ τή γραμμή τής Διεθ-
νούς για τήν άμεση συγχώνευση. Ό Μπορντίγκα, έπιμένοντας σθε-
ναρά, ζητούσε νά αναβληθεί τουλάχιστον κάθε απόφαση. «Έγώ

περπατούσα σέ άναμμένα κάρβουνα», γράφει ο Γκράμοσι, «και αυτό δέ βοηθοῦσε καθόλου τήν κατάσταση τής συνεχιζόμενης χρένια άδυναμίας μου». Τά κατάφερε εγλιστρώμεντας σάν χέλι» (ή έκφραση είναι δική του). Στους κόλπους τού Ιταλικού σοσιαλιστικού κόμματος είχε δημιουργηθεί «ή φράξια τής ΙΙΙ Διεθνούς» (οι λεγόμενοι *terzini*), πού διακήρυττε πίστη στην Κομμουνιστική Διεθνή. 'Ο Γκράμοσι πρότεινε μιά ενδιάμεση θέση, δηλαδή ότι έπρεπε άμέσως νά πραγματοποιηθεί ή συγχώνευση όχι μέ ολόκληρο τό Ιταλικό σοσιαλιστικό κόμμα, αλλά, για τήν ώρα, μόνο μέ τούς *terzini*, και αυτή ή θέση υπερίσχυσε («'Αθελά μου άπόκτησα», θά πει μετά ο Γκράμοσι, «τή φήμη τής δαμονικής παμπόνηρης άλεπούς»). Καθορίστηκαν οι δεκατέσσερις όροι για τή συγχώνευση και διορίστηκε μιά μικτή έπιτροπή για τήν εφαρμογή τους. 'Ο Μπορντίγκα προτάθηκε νά μπει στην έπιτροπή, άρνήθηκε όμως και πήρε ο Γκράμοσι τή θέση του· οι άλλοι τής έπιτροπής ήταν οι Σκοτσιμάρο και Τάσκα από τούς κομμουνιστές, οι Σεράτι και Μάφι από τούς σοσιαλιστές.

Παρόλα αυτά ο Γκράμοσι δέν έπέστρεψε στην 'Ιταλία και ο Τάσκα αναγκάστηκε νά έκπατριστεί στην 'Ελβετία. 'Ενώ στην 'Ιταλία οι Σκοτσιμάρο και Μάφι προχωρούσαν τίς εργασίες για τή συγχώνευση, παρά τήν αντίθεση τής πλειοψηφίας τών κομμουνιστών και τών σοσιαλιστών, ο Γκράμοσι συνέχιζε νά δουλεύει στό 'Εκτελεστικό τής Διεθνούς στη Μόσχα. 'Επρεπε νά θυσιάζει μεγάλο μέρος τής ιδιωτικής του ζωής για τίς πολιτικές του υποχρεώσεις. Πήγαινε συχνά στό σανατόριο για θεραπεία και για νά δλέπει τή Τζένια Σούχι. 'Εκεί πέρασε τά Χριστούγεννα τού '22:

''Εκανα τό τελευταίο χριστουγεννιάτικο δέντρο τό '22, για νά διασκεδάσω τή Τζένια πού δέ μπορούσε άκόμα νά σηκωθεί από τό κρεβάτι ή καλύτερα δέ μπορούσε άκόμα νά περπατάει χωρίς νά στηρίζεται στους τοίχους και στά έπιπλα. Δέ θυμάμαι καλά, αν ήταν όρθια· θυμάμαι όμως ότι τό μικρό δέντρο ήταν στό τραπέζακι δίπλα στό κρεβάτι φορτωμένο κερία πού τ' ανάψαμε όλα μαζί μόλις μπήκε ή Τζούλια, πού είχε πάει νά δώσει μιά συναυλία για τούς άρρώστους, στό δωμάτιο όπου είχα μείνει κι εγώ για νά κάνω παρέα στη Τζένια.

Οι συναντήσεις μέ τή Τζούλια γενικά ήταν άκανόνιστες άκόμη κι έξαιτίας τής πολιτικής δουλειάς του: «Δέν είμαι άκόμα θέβαιος», τής έγραφε στις 13 Φλεβάρη 1923, «αν τήν Κυριακή θά μπορέσω νά έρθω στό σπίτι σας. Μας καλοῦν σέ συγκεντρώσεις κάθε στιγμή, στις πιο άπίθανες ώρες, και θά μέ στεναχωρούσε πολύ νά άπουσιάσω από μιά συνέλευση χωρίς νά δικαιολογήσω τήν άπουσία μου». Σάν αντιπρόσωπος τής Διεθνούς έδειχνε μεγάλη εύση-

νειδησία. Ἄλλὰ ἡ νεαρή καὶ γλυκιά βιολονίστρια σήμαινε πολλὰ γιὰ τὸ Γκράμοσι: «Θέλω, τὸ θέλω ἀπόλυτα νὰ συνεχίσετε νὰ μ' ἀγαπᾶτε... ἐγὼ δια αὐτὰ τὰ πῆρα στὰ σοβαρά, πολύ στὰ σοβαρά». Εἶχε τὴν ὥρα, πού γνώρισε τὴ Τζούλια, ἐπὶ ὠραιότερο, τὸ μεγαλύτερο καὶ τὸν ἰσχυρότερο λόγο τοῦ κόσμου, πού τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὶς σκέψεις, τὶς ἀσχολίες καὶ τοὺς ἀγῶνες πού κάποτε ἦταν ἀποκλειστικοὶ καὶ τοῦ ἀποροφοῦσαν κάθε περίσσειμα φυσικῆς καὶ πνευματικῆς δύναμης. Ἔτσι, ξαφνικά, ὁ πειθαρχωτάτος καὶ ἀκαμπτος ἀντιπρόσωπος τῆς οργάνωσης, πού κινούσε ἀπὸ τὴ Μόσχα τὰ νήματα τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης στὸ μισὸ κόσμο, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὴ φάση «τῆς ἀρκούδας τῶν σπηλαιῶν» στὴ φάση «τοῦ αἰσθηματικοῦ λύκου», ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἐπιτρέψει στὸν ἑαυτό του μιά παρεκτροπή. Ἀπὸ τὴν Ἰταλία εἶχε φτάσει ἓνα τηλεγράφημα: ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ἰταλικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος εἰδοποιούσε ὅτι ἐκδόθηκε ἔνταγμα σύλληψης ἐναντίον τοῦ Γκράμοσι καὶ τὸν συμβούλευε νὰ μὴν ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα. Πῆγαν πρῶι πρῶι νὰ τὸν βροῦν στὸ Λούξ, τὸ ξενοδοχεῖο τῆς ὁδοῦ Γκόρκι, ὅπου ἔμενε. Δέν ἦταν ἐκεῖ, καὶ κανένας ἀπὸ τοὺς ἰταλοὺς δέν ἤξερε πού βρισκόταν: ὁ Γκράμοσι δέν εἶχε ἀφήσει καμιὰ εἰδοποίηση. Τότε γύρσαν μ' ἓνα αὐτοκίνητο διὰ τὴ Μόσχα: μάταια, ὁ Γκράμοσι ἦταν ἀφαντος. Ποιὸς ξέρει τί νὰ ὑποψιάστηκαν οἱ ἀγγελιοφόροι ὅταν, ἔντρομοι ἀπὸ τὴν ἀπουσία του, ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ κινητοποιήσουν τὴ Γκαπεου. Ὅταν πιά ὁ Γκράμοσι ἔφτασε στὸ Λούξ, θὰ πεῖ ὁ ἴδιος, ὅλοι τὸν κοίταζαν σάν «ἓνα φάντασμα». Ὁ Γκράμοσι θέλησε ἀπλά νὰ εἶναι, γιὰ μιά νύχτα, μόνο ὁ ἐρωτευμένος. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὁ Ἀντόνιο καὶ ἡ Τζούλια, δεμένοι μὲ ὑποχρεώσεις πού τοὺς κρατοῦσαν σὲ διαφορετικὲς πόλεις, ὁ ἓνας στὴ Μόσχα καὶ ἡ ἄλλη στὸ Ἰβάνοβο, κινηγώντας σχεδόν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἐπωφελοῦμενοι τὶς λίγες ἐλεύθερες στιγμὲς, ἔζησαν τὴν πιὸ εὐτυχομένη ἐποχὴ τους. Ὅσπου ἔφτασε ἡ ὥρα τοῦ ἀποχωρισμοῦ.

Στὴν Ἰταλία ἡ κατάσταση εἶχε ἐπιδεινωθεῖ. Οἱ ὑπεύθυνοι τῆς Διεθνούς ἔβλεπαν μὲ ἀνησυχία τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα Ἰταλίας, πού εἶχε διαλυθεῖ ἀπὸ τὸ κύμα συλλήψεων (ὁ Μπορντίγκα καὶ ὁ Γκριέκο ἦταν στὴ φυλακὴ ἀπὸ τὶς 3 Φλεβάρη 1923) καὶ πού ἀναγκαστικά ἀδρανοῦσε ἀπὸ τὸ σχεταριστικὸ πνεῦμα πολλῶν ἡγετῶν του καὶ εἶχε πέσει σὲ πλήρη μαρασμό.

Μετὰ τὴ σύλληψη τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, δηλαδή τοῦ Ἀμαντέο [Μπορντίγκα] καὶ τοῦ Ρουτζέρο [Γκριέκο] — γράφει ὁ Γκράμοσι — μάταια περιμέναμε [στὴ Μόσχα] ἐνάμισι μῆνα περίπου νὰ λάβουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, γιὰ τὴ διάλυση τῆς οργάνωσης ἀπὸ τὴ δράση τῆς ἀστυ-

νομίας, ποιά μέτρα πήρε τό υπόλοιπο Έκτελεστικό, πού ειχε μείνει ελεύθερο, γιά νά Ξανασυνδέσει τά νήματα τής οργάνωσης καί νά άνοικοδομήσει τό κόμμα. Άντίθετα, μετά τό πρώτο γράμμα, πού λάβαμε άμέσως μετά τίς συλλήψεις καί Έλεγε διι δια εΐχαν καταστραφεί καί διι τό κέντρο του κόμματος έπρεπε νά άναουσταθεί ab ipiis, δέ λάβαμε πιά καμιά συγκεκριμένη πληροφορία: πήραμε όμως γράμματα πού πολεμοΰσαν τό ζήτημα τής συγχώνευσης, γραμμένα μέ ύφος πού φαινόταν τόσο πιο άλαζονικό καί άνεύθυνο όσο ο άποστολέας ειχε. μέ τό πρώτο γράμμα του, δημιουργήσει τήν έντύπωση διι τό κόμμα δέ στηριζόταν πιά παρά μόνο στό άτομό του... Μπήκε ώμά τό πρόβλημα πόσο άξιζε τώρα πιά τό κέντρο του Ιταλικού κόμματος. Κάναμε όξεία κριτική στό γράμματα πού παίρναμε καί μέ ρώτησαν τί σκεφτόμουν νά ύποδείξω... Καί σ' έμένα τά γράμματα ειχαν κάνει φοβερή έντύπωση... Καί γι' αυτό έφτασα νά πώ καθαρά διι άν νόμιζαν πώς ή κατάσταση ήταν πράγματι δπως φαινόταν άντικειμενικά από τό ύλικό πού διαθέταμε, θά ήταν καλύτερα νά τελειώνουμε μιά καί καλή καί νά άναδιοργανώσουμε τό κόμμα στό έξωτερικό μέ καινούργια άτομα εκλεγμένα από τή Διεθνή.

Τόν Ιούνιο του '23 τό διευρυμένο Έκτελεστικό άποφάσισε λοιπόν νά εκκαθαρίσει τήν παλιά πλειοψηφία του Μπορντίγκα καί νά προταθούν γιά τό Έκτελεστικό του κομμουνιστικού κόμματος Ιταλίας οι Τολιάτι, Σκοτσμάρο, Φορτικιάρι, Τάσκα καί Βότα. Ο Φορτικιάρι, πρώην οπαδός τής άποχής, άρνήθηκε: τόν αντικατέστησε ο Τζενάρι, έχθρός των θέσεων του Μπορντίγκα. Άλλά στις 21 Σεπτέμβριο 1923 καί τό νέο Έκτελεστικό (Τολιάτι, Τάσκα, Βότα, Τζενάρι καί ο Λεονέτι, πού αντικαθιστούσε τό Σκοτσμάρο) πιάσθηκε από τήν άστυνομία στό σπίτι του εργατή Ρενάτο Σκαντζάνι, σ' ένα προάστιο του Μιλάνο, καί κατέληξε στή φυλακή. Ο Γκράμισι πήρε έντολή νά πάει στή Βιέννη γιά νά παρακολουθεί από πιο κοντά τή δύσκολη κατάσταση του κόμματος στήν Ιταλία. Έμελλε στό νεαρό σαρδηνό νά περάσει από τή σχετική άπομόνωση τής τελευταίας περιόδου του Τορίνο στή μεγαλύτερη ύπευθυνότητα. Στά τριανταδίο του χρόνια ήταν, σύμφωνα μέ τή γνώμη τής Διεθνούς, ο πραγματικός ήγέτης του Ιταλικού κόμματος.

Άφησε τή Μόσχα γιά νά πάει στή Βιέννη τέλη Νοέμβριο του '23, άφου ειχε δουλέψει ένάμισο χρόνο στό Έκτελεστικό τής Διεθνούς. Αυτό υπήρξε μιά μεγάλη στροφή στή ζωή του. Τόν καταπίεζε μόνο ή σκέψη διι έπρεπε νά άποχωριστεί τή Τζούλια. Άλλά ή νεαρή μουσικός καταλάβαινε τίς θυσίες πού θ' άπαιτούσε πάντα ή δραστηριότητα του Άντόνιο. Λίγους μήνες μετά, στις 7 Ι-

ούνη 1924, ο Γκράμισι θά γράψει στή μητέρα: «Ἡ σύντροφός μου συμερίζεται πλήρως τίς ιδέες μου' δέν εἶναι Ιταλίδα, ἀλλά ἔξησε πολύ καιρό στήν Ἰταλία καί σπούδασε στή Ρώμη. Ὀνομάζεται Τζούλια (Γιούλκα στή γλώσσα της) καί εἶναι ἀπόφοιτος τοῦ Ὁδείου: εἶναι γενναία μέ δυνατό χαρακτήρα, καί εἰμαι σίγουρος δι' ὅλοι σας θά τήν ἐκτιμήσετε καί θά τήν ἀγαπήσετε, όταν τή γνωρίσετε. Τό καλοκαίρι ἤ τό φθινόπωρο θά ἤθελα νά ἔρθω μαζί της γιά μερικές μέρες στή Σαρδηνία¹.

---

1. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

Ἡ Ἀντζέλικα Μπαλαμπάνοφ κατάφερε νά τοῦ δοθεῖ ἄδεια παραμονῆς στή Βιέννη. Ἔμενε σ' ἕνα δρόμο ἀρκετά μακριά ἀπὸ τὸ κέντρο. Τὸ δωμάτιο δὲν εἶχε θέρμανση καὶ τὸ κρεβάτι, ἔγραφε, εἶναι γερμανικό, πολὺ σκληρὸ καὶ πολὺ ἄβολο, μὲ πουσπουλένιο πάπλωμα ἀντὶ γιὰ σεντόνια καὶ κουβέρτες, πού μοῦ φεύγει ἀπ' ὄλες τίς μεριές καὶ συνεχῶς ξυπνῶ μὲ παγωμένο τὸ ἕνα πόδι ἢ τὴν πλάτη». Ἡ σπιτονοικοκυρὰ του, μιά ἔβραία πού πρῶτα εἶχε ἀσπαστεῖ τὸν καθολικισμό καὶ ἀργότερα ἀποκήρυξε κι αὐτὴ τὴ θρησκεία γιὰ νά παντρευτεῖ ἕνα κομμουνιστὴ, τὸ Γιόζεφ Φρέν, εἶχε τώρα ἀφιερωθεῖ καὶ πάλι στὴ θρησκεία, νοσταλγοῦσε τὸν παλιὸ καλὸ αὐτοκράτορα, καταριόταν τὸ κόμμα πού τὴν ὑποχρέωνε νά φιλοξενεῖ ἕνα ξένο καὶ μποροῦσε νά βρεῖ τὸ μετὰ τῆς μὲ τὴν ἀστυνομία (μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες, ὁ Γκράμσι θ' ἀλλάξει σπῆ). Οἱ μέρες του στὴ Βιέννη κυλοῦσαν σχεδὸν μέσα στὴν ἀπομόνωση. Δὲν ἔβγαινε παρά μόνο γιὰ νά πάει στὸ ἐστιατόριο ἢ σὲ καμιὰ συνάντηση τῆς οργάνωσης. Ἡ πόλη δὲν τὸν τραβοῦσε: «Τὸ χιόνι σκεπάζει τοὺς δρόμους, τὸ τοπίο εἶναι μιά σειρὰ ἀπὸ ἄσπρες στίβες πού μοῦ θυμίζουν τίς ἀλυκές τοῦ Κάλιαρι μὲ τοὺς κατάδικους. Πόσο πιὸ θλιβερὴ καὶ ἀποκαρδιωτικὴ εἶναι ἡ Βιέννη ἀπὸ τὴ Μόσχα. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν ἔλκυθρα νά οργάνουν χαρούμενα μὲ τὰ κουδοῦνια τους τοὺς κάτασπρους δρόμους: ὑπάρχουν μόνο τὰ τράμ μὲ τὸ σαματὰ τους. Ἡ ζωὴ κυλᾷ θλιβερὴ καὶ μονότονη». Ἦταν μόνος καὶ ἔρημος. Εἶχε ἕνα γραμματέα, τὸ Μάριο Κοντεβίλα, καταβεβλημένο ἀπὸ φυματίωση καὶ χωρὶς πνευματικὴ ζωντάνια: «Εἶμαι πάντα μόνος. Μὲ τὸ σύντροφό μου δὲν ἔχω καμιὰ πνευματικὴ ἐπικοινωνία πέρα ἀπὸ τίς τετριμμένες καθημερινές κουβέντες». Γι' αὐτὸ περίμενε τὴ Τζούλια μὲ λαχτάρια.

Αὐτὸ ἦταν τὸ θέμα πού ἐπαναλάμβανε στὰ γράμματά του: «Ζῶ πολὺ ἀπομονωμένος καί, γιὰ ἕνα διάστημα, δὲ μπορεῖ νά γίνει διαφορετικὰ. Νιώθω τὴν ἀπουσία σου, νιώθω γύρω μου ἕνα μεγάλο κενό. Καταλαβαίνω σήμερα πὼς σ' ἀγαπῶ πιὸ πολὺ ἀπὸ χθές καὶ προχθές καὶ πὼς κάθε μέρα θά σ' ἀγαπῶ περισσότερο. Πότε

θά μπορέσεις νά έρθεις νά ζοῦμε καί νά δουλεύουμε μαζί;». Έπεμενε πάντα στό θέμα τῆς κοινῆς ζωῆς:

Σκέφτηκα ὅτι ἴσως εἶμαι πολύ ἐγωιστής ζητώντας ἀπό σέ-
να νά έρθεις κοντά μου, νά ἀφήσεις τίς συνήθειές σου γιά νά
μείνεις μαζί μου' μακριά ἀπό τήν τωρινή σου δημιουργική δρα-
στηριότητα πού σφύζει γύρω σου, πού εἶναι στόν ἀέρα πού ἀ-
ναπνέεις ἔστω κι ἂν ἡ προσωπική σου ἐργασία εἶναι μηχανική
καί ἐξωτερική. Σκέφτηκα ὅτι θέλω νά σ' ἔχω κοντά μου ἐπει-
δή εἶμαι πολύ μόνος κι αὐτή ἡ μοναξιά μέ θλίβει πολύ. . . Ἀ-
γαπημένη μου, πρέπει νά έρθεις. Σ' ἔχω ἀνάγκη. Δέ μπορῶ
νά ζήσω χωρίς ἐσένα. . . Νιώθω ξεκρέμαστος, μακριά ἀπό
τήν πραγματικότητα. Ἀναπολῶ πάντα μέ ἀπέραντη θλίψη τίς
μέρες πού περάσαμε μαζί: μέσα σέ τόση οικειότητα, μέσα σέ
τόση διαχυτικότητα.

Ἄλλά ἡ Τζούλια δέ θά ἐρχόταν. Ἐνωθε ἀδύναμη: ἄρχισαν νά
ἐκδηλώνονται τά πρῶτα σημάδια τῆς νευρικής ἐξάντλησης πού
λίγα χρόνια μετά, στή διάρκεια τῆς φυλάκισης τοῦ Ἀντόνιο, θά
τήν ἐσπρωχνε στά πρόθυρα τῆς τρέλας. Γιά νά δικαιολογήσει αὐ-
τή τῆς τήν ἀδυναμία νά πάει στή Βιέννη, ἔλεγε ὅτι δέ μποροῦσε
ν' ἀφήσει μόνους τοὺς δικούς της. Ἄλλά καί ὁ Ἀντόνιο ἐπέμενε:
«Σκέφτηκα κι ἐγώ τοὺς δικούς σου: ἀλλά δέ μπορεῖς νά έρθεις
γιά λίγους μῆνες; . . . Πόσο ὠραία θά ἦταν αὐτή ἡ νέα παρένθε-
ση κοινῆς ζωῆς; . . . Πόσο καθημερινές χαρές τῆς κάθε ὥρας, τοῦ
κάθε λεπτοῦ. . . Αἰσθάνομαι τό πρόσωπό σου δίπλα στό δικό μου
καί τό χέρι μου νά σοῦ χαιδεύει τό κεφάλι καί νά σοῦ λέει σ' ἀ-
γαπῶ ἔστω κι ἂν τό στόμα σωμαίνει». Ἀπό τά γράμματα τῆς
Τζούλιας φαινόταν κάτι, μιᾶ ὑποψία μόνο, ἀπό τή σωματική καί
πνευματική της κατάπτωση.

Μοῦ φαίνεται πῶς σέ βλέπω — τῆς ἔγραφε ὁ Ἀντόνιο στίς
21 Μάρτη 1924 — πάντα σοβαρή, σκυθρωπή. Θά ἤθελα γι'
αὐτό νά σ' ἔχω κοντά μου: θά σκαρφιζόμουν, νομίζω, πολλά
πράγματα γιά νά σ' εὐχαριστήσω, γιά νά σέ κάνω νά γελάς.
Θά ἔκανα ρολόγια ἀπό φελλό, βιολιά ἀπό πεπιεσμένο χαρτί,
σαῦρες ἀπό κερί μέ δύο οὐρές, θά ἐξαντιλοῦσα ὄλο τό ρεπερτό-
ριο τῶν ἀναμνήσεων ἀπό τή Σαρδηνία. Θά σοῦ διηγόμουν καί
ἄλλες ἱστορίες, ὄλο καί πύο θαυμάσιες, ἀπό τή λίγο ἄγρια καί
πρωτόγονη παιδική μου ἡλικία, πού ἦταν τόσο διαφορετική
ἀπό τή δική σου. Καί μετά θά σ' ἀγκάλιαζα καί θά σέ φιλοῦσα
τόσες πολλές φορές γιά νά σέ νιώθω μέσα μου ὀλοζώντανη, ζωή
τῆς ζωῆς μου, ὅπως ἀκριβῶς εἶσαι.

Ἡ Τζούλια ἔμεινε στή Μόσχα· περίμενε παιδί: τό εἶχε ἀναγ-

γείλει κάπως άόριστα στον Άντόνιο: «Άνέθηκε τό αίμα στό κεφάλι μου διαβάζοντας τό γράμμα σου. Ξέρεις γιατί. Άλλά ή είδηση είναι άόριστη και έγώ λιώνω, γιατί θά ήθελα νά σε άγκαλιάσω και νά νιώσω κι έγώ τήν καινούργια ζωή πού ένωνει τίς δικές μας πολύ περισσότερο άπ' όσο είναι τώρα, μονάκριβη άγάπη μου» μετά τήν πρώτη είδηση πέρασαν βδομάδες σιωπής. Στίς 29 Μάρτη 1924 ό Άντόνιο τής έγραψε:

Στίς 24 Φλεβάρη άφησες κάτι νά έννοηθεί γιά τήν έγκυμωσύνη σου. Αυτό μέ γέμισε χαρά. Καιγόμουν άπό τήν έπιθυμία νά γίνεις μητέρα' αυτό θά δυνάμωνε τήν προσωπικότητά σου, θά σε βοηθούσε νά ξεπεράσεις τήν κρίση πού μου φαινόταν ότι ύπόθεσκε μέσα σου, πού ήταν δεμένη μέ τόν παρελθόν σου, μέ τήν παιδική σου ήλικία, μέ όλη σου τήν πνευματική ανάπτυξη, θά σου επέτρεπε νά μου δοθείς ολοκληρωτικά... Η άγάπη σου μ' έκανε δυνατό, μ' έκανε πραγματικό άντρα, ή τουλάχιστο μ' έκανε νά καταλάβω τί σημαίνει νά είσαι άντρας και νά έχεις προσωπικότητα. Δέν ξέρω άν ή άγάπη μου είχε τίς ίδιες συνέπειες sé σένα: πιστεύω πώς ναι, γιατί ένιωσα έντονα και σ' έσένα, όπως σ' έμένα, αυτή τή δημιουργική δύναμη. Σκέφτηκα πολύ, τή σύντομη περίοδο τής ολοκληρωμένης εύτυχίας μας, πόσο ή μητρότητα θά συμπλήρωνε όλα αυτά. Έσύ έκανες μόνο ένα ύπαινιγμό και μετά τίποτα.

Κοντά στον πόνο πού ένιωθε γιά τό χωρισμό άπό τή Τζούλια, εκείνους τούς μήνες τής παραμονής του στή Βιέννη, έρχόταν νά προστεθεί και ή πολιτική άπομόνωση. Ό Γκράμσι δυσκολευόταν νά παρακολουθεί έπαρκώς τά ρώσικα γεγονότα και τήν πορεία του κόμματος στην Ίταλία. Άπό τίς αρχές του '22 ό Λένιν είχε μείνει παράλυτος στά πόδια και στό δεξί χέρι και τό Μάρτη του '23 δέ μπορούσε πιά νά μιλήσει. Στο ρώσικο κομμουνιστικό κόμμα ή πάλη των διαφόρων ομάδων άρχισε νά δξύνεται. Στίς 13 Γενάρη 1924, όχτώ μέρες πριν πεθάνει ό Λένιν, ό Γκράμσι έγραψε: «Δέν ξέρω ακόμα μέ ακρίβεια τούς δρους τής συζήτησης πού έγινε στό [ρώσικο] κόμμα. Είδα μόνο τήν άπόφαση τής κεντρικής επιτροπής γιά τή δημοκρατία μέσα στό κόμμα, αλλά δέν είδα τίποτε άλλο. Δέ γνωρίζω τό άρθρο του Τρότσκι ούτε και κείνο του Στάλιν. Δέ μπορώ νά έξηγήσω τήν έπίθεση του τελευταίου, πού μου φάνηκε άρκετά άνεύθυνος και επικίνδυνος. Άλλά ίσως ή άγνοια των θεμάτων μέ κάνει νά κρίνω λαθεμένα».

Στήν Ίταλία έξάλλου ή σύγχυση μέσα στό κόμμα έδω κι ένα χρόνο είχε φτάσει στό άμήν. Η δεξιά μειοψηφία (Τάοχα, Βότα, Γκρατζιαντέ) και ή πλειοψηφία (Τολιάτι, Σκοτσιμάρο, Τερατσίνι) ό Μπορντίγκα ήταν φυλακή και άπό τόν Ίούνη του '23 δέν ή-

ταν πιά μέλος του 'Εκτελεστικού) τρώγονταν μεταξύ τους. 'Η γραμμή τακτικής της Διεθνούς (πρώτα «ένιαιο μέτωπο» αργότερα συγχώνευση με τους σοσιαλιστές' τέλος, αφού απέτυχαν και οι διαπραγματεύσεις για τή συγχώνευση, ο πολιτικός συνασπισμός των δύο κομμάτων) γίνονταν δεκτές από την πλειοψηφία με κρύα καρδιά και χωρίς καμιά σοβαρή θέληση για εφαρμογή, επειδή ήταν ολοφάνερα μέσα της τά σημάδια του σεχταρισμού ακόμα και μετά την αποπομπή του Μπορντίγκα από τό διευρυμένο 'Εκτελεστικό της Διεθνούς τον 'Ιούνη του '23. 'Ο Τάσκα στή σύνοδο της κεντρικής επιτροπής της 9 Αύγουστου 1923 ειπε:

Έχω στήν κατοχή μου τό πρακτικό μιās σύσκεψης των συντρόφων της πλειοψηφίας και απ' αυτό προκύπτει ότι ενώ από μέρους του συντρόφου Πάλμι [Τολιάτι] και άλλων εκφράστηκε ή επιθυμία νά συμμορφωθούν με τήν πολιτική της Διεθνούς, μετά από μιá εξήγηση πού θά ξεκεθάριζε τήν παλιά και τή νέα θέση της πλειοψηφίας, ο σύντροφος Ούρμπανι [Τερατσίνι] αντίθετα εκφράζει τή γνώμη ότι αρχικά θά έπρεπε νά δεχτούν, αλλά μετά νά δουλέψουν κρυφά πάνω στήν παλιά γραμμή του κόμματος, πού ή Μόσχα δέν εγκρίνει.

Και μόνο τό πρακτικό πού ήρθε στά χέρια του Τάσκα, χωρίς αμφιβολία με πλάγια μέσα, δείχνει τό κλίμα του κομμουνιστικού κόμματος 'Ιταλίας εκείνους τούς μήνες. 'Αναφέρει ο Τολιάτι: «Μέσα από τήν πάλη των ομάδων, πού αντικαθρεφτιζόταν και στά πιο λεπτά καθοδηγητικά όργανα, ήταν κανόνας ή άναζήτηση επιστολών και έγγραφων και από τούς μέν και από τούς δέ, για νά χρησιμοποιηθούν έναντίον των εκπροσώπων της αντίθετης ομάδας». Μέσα σ' αυτή τή δρώμικη ατμόσφαιρα, όπου ή αμφιβολία και ή ίντριγκα ήταν κάτι τό συνηθισμένο, αναπτυσσόταν ή συζήτηση πάνω σέ μιá πρωτοβουλία πού πήρε μέσα από τή φυλακή ο Μπορντίγκα: αυτός, αν και πρόβαλλε έξτρεμιστικές ιδέες, ειχε, αν μή τί άλλο, τό χάρισμα νά μή τις κρύβει, παίρνοντας δηλ τήν εύθύνη, έστω και αν αυτό ειχε βαρύτατες συνέπειες για τον έ-αυτό του, ακόμα και τήν απώλεια της έξουσias. Έριξε λοιπόν τήν ιδέα νά διακόψει τις σχέσεις με τή Διεθνή ή πλειοψηφία του κομμουνιστικού κόμματος 'Ιταλίας. Γι' αυτό τό σκοπό πρότεινε νά κυκλοφορήσουν ένα μανιφέστο ύπογραμμένο απ' όλους τούς ήγγέτες, εκτός του Τάσκα, έννοείται, και των άλλων της δεξιάς μειοψηφίας. 'Ο Γκράμοσι ήταν ο μόνος από τούς έρωτηθέντες πού κατέκρινε χωρίς δισταγμούς αυτή τήν πρωτοβουλία. Μαζί του, από άλλη όμως σκοπιά, τάχθηκε και ο Λεονέτι. 'Ο Τερατσίνι και ο Σκοτσιμάρο αντίθετα συμφώνησαν. 'Ο Τολιάτι ήταν αναποφάσι-στος' από τή μιá θεωρούσε τήν πρόταση του Μπορντίγκα «σύμφω-

νη με μία αύστηρή λογική που άγγιζει την υπερβολή» (ε'Η τακτική της Διεθνούς τείνει να μας δέσει στο σοσιαλιστικό κόμμα, όπως ακριβώς είμασταν δεμένοι μαζί του πριν από το συνέδριο του Λιβόρνο και ακόμα χειρότερα): από την άλλη δεν έκρυβε τους σοβαρούς κινδύνους της ρήξης:

Πρακτικά, με τις σημερινές συνθήκες, να κάνουμε δσα λέει ο Άμαντέο σημαίνει ότι αρχίζουμε άνοιχτό πόλεμο με την Κομμουνιστική Διεθνή, άποχωρούμε απ' αυτή, χάνουμε λοιπόν ένα ισχυρό, ήθικό και υλικό στήριγμα, κατανούμε μία μικροομάδα που θα κρατιέται από προσωπικούς σχεδόν δεσμούς μόνο, και σε μικρό διάστημα θα είμαστε καταδικασμένοι, αν δε διαλυθούμε, να χάσουμε όπωσδήποτε κάθε άμεση άληθινή και πρακτική έπιροή στην εξέλιξη του πολιτικού άγώνα στην Ίταλία.

Στις 5 Γενάρη 1924, ο Γκράμοσι γράφοντας από τή Βιέννη στο Σκοτσμάρο δικαιολόγησε ως εξής τή άρνησή του να υπογράψει τό μανιφέστο:

Πράγματι μετά τή δημοσίευση του μανιφέστου ή πλειοψηφία θά μπορούσε ν' αποκλειστεί τελείως από τήν Κομιντέρν. Άν ή πολιτική κατάσταση στην Ίταλία δέν τό έμπόδιζε, πιστεύω ότι ο άποκλεισμός θά ήταν γεγονός. Σύμφωνα με τή θέση του κόμματος, που πηγάζει από τό μανιφέστο, ο άποκλεισμός θά έπρεπε να είναι όριστικός. Άν μία όργάνωσή μας έκανε μόνο τά μισά απ' αυτά που θέλει να κάνει ή πλειοψηφία του κόμματος στην Κομιντέρν, ή διάλυσή της θά ήταν άμεση. Δέ θέλω υπογράφοντας τό μανιφέστο να έμφανιστώ σαν παλιάτσος.

Οι αντίρρησης του Γκράμοσι δέν περιορίζονταν μόνο σε καθαρά τυπικά σχήματα. Άπό τά πρώτα χρόνια της πολιτικής του διαμόρφωσης, υπήρξε ο άνθρωπος του «διαλόγου» και των «άνοιγμάτων». Τόν άηδίαζαν τά σεχταριστικά κλεισίματα. Τά είχε χτυπήσει, λογομαχώντας με τήν ομάδα του Η Soviet και πριν από τό συνέδριο του Λιβόρνο. Έπειτα ή ίδρυση του ΚΚΙ πραγματοποιήθηκε άναπόφευκτα ύστερα από τίς κατευθύνσεις της Διεθνούς, με μία διάσπαση πολύ πιο άριστερά απ' όσο ήταν έπιθυμητό ένα μήνα πριν από τό συνέδριο του Λιβόρνο. Τό «θήμα προς τά δεξιά», που υπέδειξε στη συνέχεια ή Διεθνή, δέ μπορούσε να μην τό δρει σύμφωνο: «Δέν πιστεύω καθόλου ότι ή τακτική που αναπτύχθηκε μέσα από τά διευρυμένα Έκτελεστικά και από τό IV συνέδριο [όπου έπικυρώθηκε ή πρόταση για τή συνένωση του ΚΚΙ με τό σοσιαλιστικό κόμμα] ήταν λάθος. Ούτε ως προς τή γε-

νική τοποθέτηση ούτε ως προς τις επιμέρους λεπτομέρειες». Τό μανιφέστο καλοῦσε τώρα τὸ Γκράμσι νὰ λύσει ἐπειγόντως δύο προβλήματα, ἐκ τῶν πραγμάτων συνδεμένα μεταξύ τους: 1) πῶς ν' ἀποτρέψει τὸ Μπορντίγκα ἀπ' αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία; 2) πῶς νὰ σχηματίσει μιὰ νέα ἡγεσία διατεθειμένη νὰ ἐφαρμόσει τὶς καινούργιες κατευθύνσεις τῆς Διεθοῦς μέ εὐλικρίνεια.

Ὁ Γκράμσι δὲν εἶχε αὐταπάτες ὡς πρὸς τὴν εὐκαμψία τοῦ Μπορντίγκα: «Αὐτὸς ἔχει μιὰ ἰσχυρὴ προσωπικότητα καὶ μιὰ τόσο βαθιὰ πεποίθηση ὅτι θρῖσκεται στὸ σωστὸ δρόμο, πού καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς νὰ τὸν μπλέξει σ' ἓνα συμβιβασμὸ εἶναι παράλογο. Θὰ συνεχίσει νὰ μάχεται καὶ μέ κάθε εὐκαιρία θὰ ξαναπαρουσιάζει πάντα ἀπαράλλακτες τὶς θέσεις του» καὶ ἀκόμα: «Εἶμαι πεισμένος ὅτι εἶναι ἀμετάπειστος, εἶμαι ἀκόμα πεισμένος ὅτι δὲ θὰ δίσταζε ν' ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸ κόμμα καὶ τὴ Διεθνή ἀντὶ νὰ δουλέψει ὑπεύθυνα ἐναντία στὶς πεποιθήσεις του». Παρέμενε τὸ ἀρκετὰ λεπτὸ πρόβλημα τῆς στάσης του ἀπέναντι στὸ Μπορντίγκα:

Κι ἐγὼ σκέφτομαι ὅτι τὸ κόμμα δὲ μπορεῖ νὰ κάνει χωρὶς τὴ συνεργασία του: ἀλλὰ τί νὰ κάνουμε;... Αὐτὸς τοῦτος ὁ ἄκαμπτος καὶ ἰσχυρὸς χαρακτήρας του, πού φτάνει μέχρι τὴν παραφροσύνη, μᾶς ὑποχρεώνει ἀντίθετα νὰ σκεφτοῦμε τὸ πρόβλημα τῆς οἰκοδόμησις τοῦ κόμματος καὶ τοῦ κέντρου του καὶ χωρὶς αὐτὸν καὶ ἐναντίον του. Σκέφτομαι ὅτι σὲ θέματα ἀρχῆς δὲν πρέπει πιά νὰ συμβιβαζόμεσθε ὅπως στὸ παρελθόν: ἀξίζει περισσότερο ἢ ἀνοιχτῆ, εὐλικρινῆς καὶ βαθιὰ πολεμικῆ, πού ὠφελεῖ τὸ κόμμα καὶ τὸ προετοιμάζει γιὰ κάθε ἐνδεχόμενον. Φυσικὰ τὸ ζήτημα δὲν κλείνει: αὐτὴ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἡ γνώμη μου.

Τὸ λεπτὸ σημεῖο ἦταν τώρα ποιὸ ἐπρεπε ν' ἀποτελέσουν τὴ νέα ἡγεσία. Μέχρι τὰ τέλη Γενάρη 1924, ὁ Γκράμσι εἶχε πολλοὺς ἐνδοιασμούς. Ἐκρίνε ὅτι ἡ παλιὰ ομάδα τοῦ L' Ordine πονο εἶχε πιά διαλυθεῖ καὶ τουλάχιστο γιὰ τὴν ὥρα ἀπέκλειε τὸ νὰ μποροῦσε νὰ βασιστεῖ ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ κόμματος στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὸ πρόγραμμα τῆς παλιᾶς ομάδας τοῦ Τορίνο. Ἐγραψε στὶς 28 Γενάρη 1924 στὸν Ἀλφόνσο Λεονέτι:

Δὲ συμμερίζομαι τὴν ἀποψὴ σου ὅτι πρέπει νὰ ἀξιοποιήσουμε καὶ πάλι τὴν ομάδα τοῦ Τορίνο, πού σχηματίστηκε γύρω ἀπὸ τὸ L' Ordine πονο... Ἐξάλλου ὁ Τάσκα ἀνήκει στὴ μειοψηφία, ἀφοῦ ἔφτασε στὰ ἄκρα μέ τὴ θέση πού πήρε ἀπὸ τὸ Γενάρη τοῦ 1920 καὶ ὀξύνθηκαν ἔτσι οἱ πολεμικὲς ἀνάμεσα μας. Ὁ Τολιάτι, ὅπως πάντα, εἶναι ἀναποφάσιτος: ἡ ἐι-

σχυρή» προσωπικότητα του 'Αμαντέο τόν έχει έντυπωσιάσει βαθιά και μένει στη μέση αναποφάσιτος, ψάχνοντας δικαιολογίες σέ νομικά σοφίσματα. 'Ο Ουμπέρτο [Τερατσίνι] νομίζω ότι είναι κατά βάθος πιο έξτρεμιστής από τόν 'Αμαντέο, γιατί άσπάστει τις αντίληψεις του, αλλά δέ διαθέτει τή διανοητική του δύναμη, τό πρακτικό του μυαλό, τήν οργανωτική του Ικανότητα. Μέ ποιά έννοια λοιπόν θά μπορούσε ν' αναστηθεί ή ομάδα; Θά έμοιαζε σάν μιά κλίκα γύρω από τό άτομό μου, συγκεντρωμένη γιά γραφειοκρατικούς λόγους. Οι ίδιες βασικές ιδέες πού χαρακτηρίζαν τή δραστηριότητα του L' Ordine πιονο είναι σήμερα ή θά ήταν αναχρονιστικές... Σήμερα οι προοπτικές είναι διαφορετικές και πρέπει ν' αποφύγουμε μέ προσοχή τήν έπιμονή πάνω στό ζήτημα τής παράδοσης του Τορίνο και τής ομάδας του. Θά καταλήγαμε σέ προσωπικές φιλονικίες γιά τά πρωτοτόκια μιās κληρονομιάς αναμνήσεων και λέξεων.

Σέ κείνες τις συνθήκες δέν υπήρχαν πολλές δυνατές λύσεις· και στις έπόμενες βδομάδες ο Γκράμοσι αναθεώρησε κατά κάποιο τρόπο τήν αρχική του θέση, πού πιθανώς συνδεόταν όχι μόνο μέ τήν κριτική άνάλυση των γεγονότων του Τορίνο και των εξέλιξεών τους, αλλά και μέ τήν αποθάρρυνση τής στιγμής. Τήν πρωτοχρονιά του 1924 είχε γράψει στη Τζούλια: «Τράβα τ' αὐτί του Μπιάνκο. Πές του ότι τώρα γράφω τουλάχιστον έξι γράμματα τή μέρα. Ποτέ δέν έγραφα τόσα γράμματα στη ζωή μου, δσα αυτές τις μέρες». Δέ συμπαιθούσε τήν άλληλογραφία. Συνέχισε νά γράφει σ' όλη τή διάρκεια τής παραμονής του στη Βιέννη· σιγά σιγά ή άναποφασιστικότητα μερικών συντρόφων έσθεσε και άλλοι έκριναν σκότιμο νά δώσουν τήν ίδια έντύπωση. 'Η νέα ομάδα σχηματίστηκε και αυτή μέ άμφιβολίες. Μπήκαν όμως οι προϋποθέσεις γιά μιά εργασία παράλληλη μέ τή γραμμή τής Διεθνούς. Τήν 1η Μάρτη 1924 ο Γκράμοσι έγραψε στό Σκοτσιάρο και τόν Τολιάτι:

Δέν είχα ούτε τήν Ικανότητα ούτε τήν απαραίτητη θέληση και δέ μπορούσα ν' αναλάβω τήν ευθύνη νά καθορίσω τή νέα κατάσταση στις συνθήκες πού βρισκόμουν. Σήμερα, μετά τό γράμμα σας, σκέφτομαι διαφορετικά: είναι δυνατή ή δημιουργία μιās ομάδας Ικανής νά δουλέψει και νά έχει Ισχυρή πρωτοβουλία. Σ' αυτή τήν ομάδα θά συνεισφέρω και θά συνεργαστώ, όσο τό επιτρέπουν οι δυνάμεις μου, όσο αξίζουν αυτά τά πράγματα. Δέν είναι δυνατό νά κάνω δια δσα θά ήθελα, γιατί περνά ακόμα μέρες φοβερής αδυναμίας και φοβάμαι ότι θά ξαναπέσω στην κωματώδη κατάσταση και στη νευρική κατά-

πτωση πού πέρασα τά τελευταία χρόνια, αλλά ἐγώ θά προσπαθήσω ἔτσι κι ἄλλιως.

Δούλευε, παρά τήν κλονισμένη ὑγεία του, καί γιά τίς ἐκδόσεις τοῦ κόμματος, ἔκανε ἀκόμα καί μεταφράσεις. Στίς 12 Φλεβάρη 1924, κυκλοφόρησε στό Μιλάνο τό πρῶτο φύλλο τῆς *L' Upià*. Ἀπό τήν 1η Μάρτη ἐπανεκδόθηκε γιά τρίτη φορά τό δεκαπενθήμερο *L' Ordine* πυονο. Ἐγραψε γι' αὐτό στίς 15 Μάρτη στή Τζούλια:

Σοῦ στέλνω τό πρῶτο τεῦχος τοῦ *L' Ordine* πυονο, ἄν καί δέν εἶμαι πολύ ἱκανοποιημένος. Ἦταν ἔτοιμο ἕνα μήνα πρὶν καί εἶχε συνταχθεῖ βιαστικά γιὰτί νομίζαμε ὅτι θά κυκλοφοροῦσε ἀμέσως. Εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία. Τυπώθηκαν 6.500 τεύχη (1.500 τεύχη περισσότερα ἀπό τό 1920) καί τήν πρώτη μέρα ἔξαντλήθηκαν ὅλα: ἀπό τό Τορίνο, ἀπό τό Μιλάνο, στή Ρώμη ζητοῦσαν περίπου ἄλλες δύο χιλιάδες τεύχη πού δέ μπόρεσαν νά σταλοῦν... Αὐτή ἡ ἀφοσίωση καί οἱ ἐλπίδες πού στηρίζουν πολλοί σύντροφοι στό ἔργο πού τό ἐπανεκδοθέν *L' Ordine* πυονο θά μπορέσει ν' ἀναπτύξει μέ συντρίβουν σήμερα: αἰσθάνομαι ἀκόμα περισσότερο τήν ἀδυναμία μου, τήν ἀνικανότητά μου. Χρειάζεται σιδερένια θέληση, μυαλό καθαρό καί εὐστροφία, ἱκανότητα σωματικῆς ἐργασίας, αὐτά ἀκριβῶς πού λείπουν.

Θά ἤθελε κοντά του τή Τζούλια γιά νά ξαναβρεῖ μερικῆς ἀπ' αὐτές τίς δυνάμεις. Ἀλλά ἐκείνη δέ μποροῦσε νά μετακινηθεῖ τώρα πού περιμένε τή γέννηση τοῦ παιδιοῦ.

Θά μποροῦμε ἀκόμα νά παίζουμε σάν παιδιά; Τώρα εἶμαστε σοβαροί ἄνθρωποι, σέ λίγο θά ἔχουμε ἕνα παιδί καί δέν πρέπει νά δίνουμε κακά παραδείγματα στά μικρά. Βλέπεις πόσοι νέοι ὀρίζοντες ἀνοίγουν; Κάνω τόν παλαβό, ἀλλά δέν ἔχω πολύ κέφι. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σ' ἀγαπῶ πολύ, σέ σκέφτομαι συνέχεια καί μοῦ φαίνεται ὅτι σ' ἀγκαλιάζω σφιχτά σφιχτά. Μοῦ συμβαίνουν παράξενα πράγματα: μόλις πῆρα τό τελευταῖο σου γράμμα νόμιζα ὅτι θά ἐρχόσουν στή Βιέννη καί ὅτι θά σέ συναντοῦσα στό δρόμο. Γιά μιὰ ἀκόμη φορά δέν ἐνωθα καλά, δέ μποροῦσα νά κοιμηθῶ καί τό γράμμα σου μοῦ εἶχε πραγματικά τινάζει τό ἠθικό. Σκέφτομαι ὅτι ὅταν σέ ξαναγκαλιάσω θά νιώσω ἄσχημα, τόσο μέ παρασύρει τό πάθος. Ἀγαπημένη μου Γισούλα, εἶσαι ὅλη μου ἡ ζωή, νιώθω τή ζωή μου ὅπως δέν τήν εἶχα νιώσει ποτέ πρὶν σ' ἀγαπήσω: κάτι τό μεγάλο καί τό ὠραῖο πού γεμίζει ὅλες τίς στιγμές μου καί δονεῖ ὅλο μου τό εἶναι. Θέλω νά εἶμαι δυνατός σήμερα, ὅπως δέν τό

ἐπιθύμησα ποτέ, γιατί θέλω νά εἶμαι εὐτυχομένος ἀπό τήν ἀγάπη σου καί αὐτή ἡ θέληση ἀντανακλάται σ' ἄλλη μου τή δραστηριότητα. Σκέφτομαι διότι όταν θά εἶμαστε μαζί θά εἶμαστε ἀκατανίκητοι καί θά βρούμε τόν τρόπο νά νικήσουμε καί τό φασισμό· θέλουμε ἕνα κόσμο ἐλεύθερο καί ὠραίο γιά τό παιδί μας καί γιά νά τό πετύχουμε θ' ἀγωνιστοῦμε ὅπως δέν ἀγωνιστήκαμε ποτέ, μέ τήν πανουργία πού δέν εἶχαμε ποτέ, μέ ἐπιμονή καί μέ μιά δύναμη πού θ' ἀνατρέψει ὅλα τά ἐμπόδια.

Στίς 12 Μάη 1924, μετά ἀπό πεντέμισο μῆνες, ἄφησε τελικά τή Βιέννη. Στίς ἐκλογές τῆς 6 Ἀπριλίου εἶχε ἐκλεγεί βουλευτής σέ μιά περιφέρεια τοῦ Βένετο. Χάρη στή βουλευτική ἀσυλία, πού τόν προστάτευε ἀπό τή σύλληψη, μποροῦσε νά ἐπιστρέφει τώρα στήν Ἰταλία. Ἐλεγε δύο χρόνια. Ἐμαθε ἀμέσως, ἀπ' αὐτούς πού τά εἶχαν ζήσει, τά τραγικά γεγονότα ἐκείνων τῶν χρόνων, τίς δολοφονίες, τοὺς ξυλοδαρμούς, τοὺς ἐμπρησμούς. Καί ὁ ἀδελφός του ὁ Τζενάρο εἶχε ὑποστῆ τή βιαιότητα τῶν φασιστῶν. Ἦταν τό Δεκέμβρη τοῦ 1922· μιά συντρόφισσα, ἡ Πία Καρένα, τόν δοθήθησε ἀργότερα νά φύγει στή Γαλλία.

Ὁ Γκράμισι μόλις γύρισε στήν Ἰταλία βρήκε διότι τό κόμμα, σάν ὁμοιογενῆς ὀργάνωση, δέν ὑπῆρχε πιά. Ἐπῆρχε ἀνάμεσα στό κεφάλι καί τό σῶμα, ἀνάμεσα στή νέα ἡγεσία καί τά περιφερειακά στελέχη ἕνα ρήγμα, μιά ἀποσύνδεση πού ὀδηγοῦσε στήν παράλυση ἢ, ἀκόμα χειρότερα, στήν ἀντίφαση ἑνός ὀργανισμοῦ πού προσανατολιζόταν σέ μιά κατεύθυνση ἀπό τή σκέψη (τίς κατευθύνσεις τῆς Διεθνούς καί τοῦ Γκράμισι) καί ἀπό τά πόδια (ἡ βάση) κινιόταν σ' ἄλλη κατεύθυνση. Δηλαδή ὁ Μπορντιγκα, πού ἔχασε τήν ἀρχηγία τοῦ κόμματος μετά ἀπό μιά ἀποφασιστική ἐπέμβαση τῆς Διεθνούς, συνέχιζε παρόλα αὐτά νά ἐλέγχει τήν πλειοψηφία τῶν ὀργανώσεων: οἱ μάζες, εὐαίσθητες σ' ἕνα ὀρισμένο εἶδος ἐμπρηστικῶν κηρυγμάτων, τόν ἀκολουθοῦσαν στίς ἐξτρεμιστικές του ἐκδηλώσεις, στήν ἀρνηση κάθε ἄλλης προοπτικῆς, ἔστω καί ἐνδιάμεσης, πού ἦταν ἡ ἐπαναστατική. Τό συσχετισμό δυνάμεων μέσα στό κόμμα ὁ Γκράμισι τόν διαπίστωσε στή διάρκεια μιᾶς παράνομης σύσκεψης πού συγκάλεσαν στά περίχωρα τοῦ Κόμο τό Μάη, λίγες μέρες μετά τήν ἐπιστροφή του στήν Ἰταλία. Ἡ σύσκεψη ἦταν ἡ εὐκαιρία γιά μιά πρώτη ἀναμέτρηση

1. Θά πει ὁ Γκράμισι στή γυναίκα του: «Ἦταν λυπηρό γιά μένα νά γυρίσω στήν Ἰταλία καί... ἀμέσως νά μάθω ἀπό τοὺς ἄλλους τό κνηρητό πού ἔκαναν οἱ φασίστες στό φάντασμά μου, νομίζοντας διότι θρίσκομαι στό Τορίνο, καί τοὺς ξυλοδαρμούς καί τά χτυπήματα μέ ξυπολόγη πού ἔφαγε γιά λογαριασμό μου ὁ ἀδελφός μου, χάνοντας ἔτσι ἕνα δάχτυλο καί πολύ αἷμα».

2. Ἡ σύσκεψη, θά γράφει ὁ Γκράμισι, «ἔγινε σάν μιά τουριστική ἐκδρομή

ση: μιά τελείως δυσολώνη άνομέτρηση για τό Γκράμοι. Οι παρόντες έπρεπε νά ψηφίσουν πάνω σέ τρείς εισηγήσεις: ή πρώτη, πού εισηγήθηκε ή πλειοψηφία τής κεντρικής έπιτροπής (ό Γκράμοι καί ή ομάδα του), συγκέντρωσε τούς ψήφους τεσσάρων μόλις μελών τής κεντρικής έπιτροπής (τρείς όμως άπουσάζαν) καί τεσσάρων γραμματέων έπιτροπών πόλης· ή δεύτερη, πού εισηγήθηκε ή δεξιά μειοψηφία (ό Τάσκα καί ή ομάδα του), έγινε δεκτή από τέσσερα μέλη τής κεντρικής έπιτροπής καί έξι γραμματείς έπιτροπών πόλης· νικήτρια, μέ μεγάλη διαφορά από τίς άλλες, βγήκε ή εισήγηση του Μπορντίγκα, πού τήν ένέκρινε ένα μέλος τής κεντρικής έπιτροπής καί τριανταεννιά γραμματείς έπιτροπών πόλης καί ό γενικός γραμματέας τής νεολαίας. Έκείνη τή μέρα ό Γκράμοι κατάλαβε τό μέγεθος τής δουλειάς πού έπρεπε νά κάνουν για τήν πραγματική κατάκτηση του κόμματος, πού ήταν διεθνιστικό στόν κορυφή καί μπορντιγκιανό στό επίπεδο τών μεσαίων στελεχών. Άλλά δέν κατέθεσε τά όπλα. Έίχε αλλάξει τά δυό χρόνια πού έμεινε στό έξωτερικό. Τώρα, στά τριαντατρία του χρόνια, είχε άλλο ύφος, πιό άγριο, θέληση επιβολής πού κανείς πριν δέν τήν υποψαζόταν. Έδλεπε τώρα πιό καθαρά άπ' ό,τι στό παρελθόν, ότι έπρεπε νά συμβαδίζουν άναγκαστικά ή έπεξεργασία τής πολιτικής σκέψης καί ή άσκηση τής έξουσίας, για τήν επιτυχία αútης τής σκέψης. Δέν είχε ακόμα συνέλθει από τή σωματική κρίση. Έπέφερε πάντα από άυπνία. Όμως, γεμάτος από κείνη τή θέληση, πού τόσες φορές τόν είχε βοηθήσει νά ξεπεράσει φοβερές κρίσεις, άρχισε νά δουλεύει χωρίς άνάσα.

στό θουνό από τούς υπαλλήλους μιās εταιρίας του Μιλάνο: συζητούσαμε όλη τή μέρα πάνω στις διάφορες τάσεις, στην τακτική καί στη διάφρακεια του γεύματος στο καταφύγιο, πού ήταν γεμάτο έκδρομείς, βγάλαμε φαιιστικούς λόγους, θμνους στο Μουσολίνι, μιá κωμωδία γενικά, για νά μñν προκαλέσουμε ύποψίες καί νά μñν ένοχληθομε στις σνεδριάσεις πού γίνονταν σέ γραφικές, κάτασπρες από νάρκισσους κοιλάδες».

Στή Ρώμη ξμενε σέ μιά μικρή βίλλα τῆς ὁδοῦ Βεζάλιο, πάροδο τῆς ὁδοῦ Νομεντάνα, ὡς οἰκότροφος μιᾶς οἰκογένειας γερμανῶν, τῶν Πασάργκε, πού ἤξεραν πολύ λίγα πράγματα γι' αὐτόν, ἀγνοώντας ἀκόμα καί τή βουλευτική του ἰδιότητα¹.

Σέ κείνο τό δωμάτιο — θυμάται ὁ Φελίσε Πλατόνε, πού ἦταν μέλος τῆς ομάδας τοῦ L' Ordine πυονο — δέν ἄργησε νά ξαναβρεῖ τίς παλιές του συνήθειες: συζητήσεις, πολυάριθμες ἐπισκέψεις, ἀγάπη γιά τίς ἰδέες καί τή δουλειά. Τίς πρώτες μέρες δέν παύαμε ν' ἀναπολοῦμε τήν περίοδο τοῦ L' Ordine πυονο· ξαναἤρθε σ' ἐπαφή μέ τούς παλιούς φίλους, πού θά τούς ἤθελε, ἂν μπορούσε, ἀκόμα ἄλλους κοντά του· ζητοῦσε πληροφορίες γιά ἄλλους· ἀνυπομονοῦσε νά ξαναδεῖ τόν Ἄμορέτι καί τό Μοντανιάννα, τούς δυό «παλιούς» συντάκτες τοῦ L' Ordine πυονο. Ἡ ταβέρνα, ὅπου συνήθως τρώγαμε (κοντά στό σταθμό Τέρμινι: τήν εἶχε ἀνακαλύψει ὁ Τζενάρι), ἔγινε ἀμέσως τόπος συνάντησης γιά τούς συντρόφους πού ἤθελαν ἢ ἔπρεπε νά μιλήσουν μέ τό Γκράμισι. Μερικοί νυχτερινοί περὶπατοί κατά προτίμηση πρὸς τό Κολοσσαῖο καί μερικά ἔργα στόν κινηματογράφο ἦταν ἡ ψυχαγωγία μας.

Ὁ Γκράμισι πρὸσχεε πάντα, ὅπως καί στά χρόνια τοῦ Τορίνο, τούς νέους. Ἄρχισαν νά δημιουργοῦνται στή Ρώμη, μετά τίς ἐκλογές τῆς 6 Ἀπρίλη 1924, ομάδες τοῦ L' Ordine πυονο. «Στήν πρώτη ομάδα», διηγεῖται ὁ Βέλιο Σπάνο, «εἴμασταν καμιά εἰκοσαριά: ὁ μεγαλύτερος ἦταν 22 χρονῶν. Εἶχαμε ἐτοιμάσει μιά σειρά θέματα καί ὀρίζαμε ἕνα εισηγητή κάθε φορά. Μαζευόμασταν σ' ἕνα παλιό μαγαζί πίσω ἀπό τήν Πιάτσα Βενέτσια, ὅπου δέν ὑπῆρχε παρά ἕνα τραπέζι καί τρεῖς ἢ τέσσερις καρέκλες· τήν καλύτερη τή δίνουμε στό Γκράμισι, μιά ἄλλη στόν εισηγητή. Οἱ ἄλλοι

1. «Κάνω τό σοβαρότατο κύριο καθηγητή. μ' ἔχουν σέ μεγάλη ἐπόληψη καί βρήκα τήν ἡσυχία μου σέ ἀνέλπιστο βαθμό.»

βασικά μένουμε δρθιοι. 'Εμείς θέλαμε νά μιλάει ὁ Γκράμοσι, ὁ Γκράμοσι ἤθελε νά μιλάμε ἑμεῖς».

Μεσολάβησε ἡ κρίση Ματεότι. 'Ο Γκράμοσι δέν εἶχε οὔτε ἕνα μῆνα στήν 'Ιταλία ὅταν, στίς 10 'Ιούνη 1924, ἔξαφανίστηκε ὁ Ματεότι. 'Η κοινή γνώμη ἔμεινε ἐκπληκτῆ ἦταν φοβισμένη τρία χρόνια τώρα ἀπό τήν τρομοκρατία καί τίς πρώτες μέρες οἱ ἀντιδράσεις ἦταν ἀόριστες. 'Ο Γκράμοσι δέ δίστασε καί ἀμέσως ἀποφάσισε νά περάσει στήν ἐπίθεση.

Ἐνας ἀστυνομικός — θυμᾶται ὁ Τζουζέπε 'Αμορέτι, συντάκτης τοῦ *L' Upiá*, πού ἔβγαине στό Μιλάνο — ἦρθε στήν ἐφημερίδα γιά νά μᾶς ἀνακοινώσει μέ συνοχμοτικό ὄφος τήν ἔξαφάνιση τοῦ σοσιαλιστῆ βουλευτῆ. Μᾶς εἶπε ὅτι ἔπρεπε νά δημοσιεύσουμε τήν εἶδηση μόνο καί στήν οὐσία νά ἀποσιωπήσουμε τήν ὑπόθεση. Τό νόημα τῆς ὑπόδειξης ἦταν ἀπειλητικό, διπλωματικό δωως. — Ἄν ὄχι, παρατηρήσαμε, καί μεις θά χουμε τό τέλος τοῦ Ματεότι; — Καί ὁ ἀστυνομικός συγκραταβατικά, σάν νά μᾶς ἔλεγε: «Ἄν οἷς ἀρέσει». Κι ἔφυγε. Μείναμε ἀναποφάσιστοι. Ὅλο τό σύστημα καταπίεσης κρεμόταν ἀπειλητικό πάνω ἀπό τό κεφάλι μας. Στήν πόρτα ἦταν πάντα μιά δλόκληρη φρουρά μελανοχιτώνες. Ἡ ἐφημερίδα μποροῦσε νά ληλατηθεῖ, τά κεφάλια μας νά σπάσουν ἀκόμα μιά φορά. . . Ἐκεῖνη ἀκριβῶς τῆ στιγμῆ νά ἡ φωνή τοῦ Γκράμοσι στό τηλέφωνο ἀπό τῆ Ρώμη. Ἔποεπε νά ἐπιτεθοῦμε καί μάλιστα νά μποῦμε ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπίθεσης. Οἱ λαϊκές μάζες πού ἔβραζαν ἔπρεπε νά παρακινηθοῦν ἀπό μᾶς.

'Η *L' Upiá* κυκλοφόρησε μέ δλοσέλιδο τίτλο: «Κάτω ἡ κυβέρνηση τῶν δολοφόνων».

Καί ἡ κοινή γνώμη πού ἀρχικά ἀντέδρασε μονδιασμένα στή φασιστική ἀνοδο, βοηθώντας την ἔτσι, αὐτῆ τῆ φορά ξεσηκώθηκε. Σέ λιγότερο ἀπό δύο βδομάδες μετά τήν ἔξαφάνιση καί τῆ δολοφονία τοῦ Ματεότι στίς 22 'Ιούνη, ὁ Γκράμοσι ἔγραφε στή Τζούλια:

Ἐξῆσα ἀξέχαστες μέρες καί συνεχίζω νά τίς ζω. Ἄπό τίς ἐφημερίδες εἶναι ἀδύνατο νά σχηματίσεις σαφῆ γνώμη γιά τό τί συμβαίνει στήν 'Ιταλία. Προχωροῦσαμε πάνω σ' ἕνα ἠφαίστειο ἔτοιμο νά ἐκραγεῖ ἔξαφνικά, ὅταν κανένας δέν τό περίμενε, εἰδικά οἱ φασίστες πού ἦταν σίγουροι γιά τήν αἰώνια ἔξουσία τους, τό ἠφαίστειο ἔξεράγη, ἀπελευθερώνοντας ἕνα ἀστείρευτο ποταμό ἀντρεωμένης λάδας πού σκορπίστηκε σέ δλη τῆ χώρα παρασύροντας ἐντελῶς τό φασισμό. Τά γεγονότα ἐξελίσσονταν μέ ἀνήκουστη, ἀστραπιαία ταχύτητα ἀπό μέρα

σέ μέρα, από ώρα σέ ώρα ή κατάσταση άλλαζε, τό καθεστώς χτυπιόταν απ' όλες τίς πλευρές, ο φασισμός απομονωνόταν στή χώρα και αίσθανόταν αυτή του την απομόνωση στον πανικό των ήγητών του, στή λιποταξία των οπαδών του. Η εργασία ήταν πυρετώδης· έπρεπε από ώρα σέ ώρα νά παίρνομε μέτρα, νά δίνουμε οδηγίες, νά προσπαθοῦμε νά καθοδηγήσομε τό λαϊκό χείμαρρο πού ξεχείλιζε. Σήμερα ή δξεία φάση τής κρίσης φαινομενικά ξεπεράστηκε. Ο φασισμός συγκεντρώνει απελευσμένα τίς δυνάμεις του πού, αν και έλαττώθηκαν, συνεχίζουν διως νά κυριαρχούν μέ τή βοήθεια του κρατικού μηχανισμού, εξαιτίας τής άπίστευτης διάλυσης και αποδιοργάνωσης των μαζών. 'Αλλά έγινε ένα μεγάλο δήμα πρós τά μπρός, από τό κίνημά μας: ή εφημερίδα τριπλασίασε τήν κυκλοφορία της, σέ πολλά κέντρα οι σύντροφοί μας μπήκαν επικεφαλής των μαζών, και προσπάθησαν ν' αποπλίσουν τους φασίστες, τά συνθήματά μας γίνονται δεκτά μέ ένθουσιασμό και επαναλαμβάνονται στά ψηφίσματα πού ψηφίζονται μέσα στά εργοστάσια· αυτές τίς μέρες πιστεύω ότι τό κόμμα μας έγινε πραγματικά τό κόμμα των μαζών.

Οι φευδαισθήσεις του Γκράμσι γιά τήν Ικανότητα του κόμματος δέ θά κρατούσαν πολύ. Ο φασισμός, αφού ξεπέρασε τήν αρχική άναστάτωση, ξανακέρδιζε έδαφος και αναδιοργανωνόταν γιά τήν άντεπίθεση, στηριζόμενος στή διάλυση των μαζών και ειδικότερα στήν αδράνεια των κομμάτων τής αντιπολίτευσης.

Οι ομάδες, πού αντίτάχθηκαν άποφασιστικά στό φασισμό ή έκείνες πού διατηρούσαν ακόμα δρισμένες επιφυλάξεις στις μεθόδους τής κυβέρνησης, συμφώνησαν σ' ένα μόνο σημείο: νά διαμαρτυρηθούν άπέγοντας από τίς εργασίες τής βουλής. 'Αλλά ποιά σοβαρή πολιτική θέληση έμψύχωνε τά κόμματα τής αντιπολίτευσης; Παρέμεναν οι άποστάσεις μεταξύ των ομάδων, οι άμοιβαίες ύποψίες, ή άδιαλλαξία των ιδεολογιών και τής τακτικής. 'Αρχιζαν από μιά ουσιαστικά μισοφασιστική πτέρυγα, πρόθυμη νά ύποστηρίξει τήν κυβέρνηση, αν ο Μουσολίνι έγγυόταν τήν άποκατάσταση τής συνταγματικής νομιμότητας, μέχρι τους κομμουνιστές, μιά μικρή ομάδα (19 μόλις βουλευτές) πού είχε σκοπό ν' ανατρέψει τήν κυβέρνηση έπυθίνοντας έκκληση στό λαό. Καί στό κέντρο ήταν οι φιλελεύθερες ομάδες πού πίστευαν ακόμα, παρόλα αυτά, στή σύνεση του βασιλιά, από τον οποίο περιμέναν μιά λυτρωτική παρέμβαση· ύπήρχαν οι καθολικοί του Λαϊκού Κόμματος, πού έθροεύονταν τό σοσιαλισμό όσο και τό φασισμό (μερικés φορές και ακόμα περισσότερο). Η συνεχής πολεμική ενάντια στή συγχώνευση του ΚΚΙ μέ τή νέα ήγητική σοσιαλιστική ομάδα

Βέλα - Νένη είχε ανοίξει μιά άδυσσο μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα, δέν πολεμοῦσε τό φασισμό ένας άποφασιστικός και μαχητικός συνασπισμός, αλλά μιά εύκαιριακή συνεργασία ομάδων, άσύνδετων, άναποφάσιτων για δράση, και πρακτικά άνίκανων νά προχωρήσουν πέρα από δογιομένες φράσεις. Τίς πρώτες μέρες μετά από τήν κρίση Ματεότι, όταν δέν κυκλοφοροῦσε πιά κανένας μέ τό διακριτικό φασιστικό σήμα στό πέτο, ο Γκράμοι πρότεινε στήν Έπιτροπή τῶν Δεκαέξι (ένα είδος έκτελεστικού τῶν αντιπολιτευόμενων κομμάτων) γενική πολιτική άπεργία. Ή πρόταση άπορίφθηκε και ο Γκράμοι σχολίαζε στίς 22 Ίούνη: «Παχιά λόγια, αλλά καμιά θέληση για δράση: φοβήθηκαν μήπως ύπερισχύσουμε και έκαναν μανούδρες για νά μάς ύποχρεώσουν νά εγκαταλείψουμε τή συνεδρίαση».

Γιά μήνες ή δραστηριότητα τῶν αντιπολιτευόμενων κομμάτων περιορίστηκε σέ άφηρημένες διατυπώσεις άρχῶν, σέ μερικά άρθρα στίς έφημερίδες και ουσιαστικά σ' ένα μονότονο γαϊτανάκι άνώφελων παραπόνων. Άλλά πρέπει επίσης νά πούμε ότι, αν μερικές ομάδες δυσπιστοῦσαν στήν πρόταση τοῦ Γκράμοι για ένα δραστήριο έναίο μέτωπο τῆς αντιπολίτευσης πού νά μήν άρχοῦνταν σέ «ένοχλητικές κραυγές» (ὅπως σωστά άποκάλεσε ο Μουσσολίνι τό αληθινό πρόγραμμα τῆς αντιπολίτευσης), σ' αυτό συντελοῦσε ο ξετρεμισμός πού χαρακτηρίζει, από τήν ίδρυσή του ακόμα, τό κομμουνιστικό κόμμα. Ή πολιτική δραστηριότητα τοῦ Γκράμοι καταδικάζεταν απ' αυτό τό σοβαρό περιορισμό: ήταν έτικεφαλής ενός νέου κόμματος, άνοργάνωτου κι ακόμα χειρότερα, έξασθενημένου από τό δηλητήριο τοῦ σεχταρισμοῦ, δηλαδή άδρανοῦσε από τά προσκόμματα πού έβαζαν οι άνίκανοι τῆς άριστερας. Άναπόφευκτα ο Γκράμοι επηρεαζόταν απ' αυτό. Δέν τοῦ ξεφευγε ότι τό αντιδραστικό φασιστικό κύμα είχε έξωθήσει τήν εργατική τάξη σέ τέτιες θέσεις πού ήταν πολύ δύσκολο τό επαναστατικό ξεσκήμα. Έτσι δέ δίσταζε νά θυγάει δυό λογικά συμπεράσματα: πρώτο, τήν αναγκαιότητα ν' ανακτήσει στό μεταξύ τίς θέσεις πού έχασε, πριν από τήν άποφασιστική έφοδο για τήν άνατροπή τῆς αστικής τάξης· δεύτερο, τήν αδυναμία ν' ανακτήσει τίς χαμένες θέσεις χωρίς μιά εϋρύτερη συμμαχία μέ τίς αντιφασιστικές δυνάμεις, ακόμα και τίς αστικές. Ο Μπορντίγκα δέν ήθελε τή συμμαχία γιατί άρνιόταν άπλούστατα τό σκοπό, τήν άνόρθωση δηλαδή τῆς αστικής δημοκρατίας: μοναδικός του σκοπός ήταν ή εγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, χωρίς ένδιάμεσες φάσεις. Και ο Γκράμοι έβαζε σάν τελικό σκοπό τήν προλεταριακή επανάσταση, αλλά, σέ αντιδιαστολή μέ τό Μπορντίγκα, δέν είχε παραισουργεί από τή λατρεία τῶν μέσων. Ξεκινοῦσε από διαφορετική διανοητική διαμόρφωση και δέν ήταν διατεθειμένος νά παγιδευτεί σέ άκαμπτές

μαγικές συνταγές σέ κάποια Ιστορική στιγμή. Γι' αυτό είχε δεχτεί τις τελευταίες οδηγίες τής Διεθνούς σάν τις πιο κατάλληλες γιά τή νέα κατάσταση στήν ούσία: Έπρεπε πρώτα ν' αντισταθούν στήν αντιδραστική θύελλα και μετά νά έτοιμάσουν, μέσα στό καθοριστό των αστικών έλευθεριών, τήν επίθεση γιά τό θρίαμβο τής σοσιαλιστικής επανάστασης. Αύτές οι δύο στιγμές, ή αντίσταση στό φασισμό και ή επαναστατική προπαγάνδα, στήν πολιτική δράση του Γκράμσι μάλλον συγγέονταν. Αυτό έξαρτιόταν ίσως και από τό ότι ήταν κατ' όνομα μόνο άρχηγός ενός κόμματος, πού ούσιαστικά ήταν ποτισμένο από τις ιδέες του Μπορντίγκα όπως έδειξε ή συνάντηση του Μάη στό Κόμο. Είναι βέβαιο ότι ενώ από τή μία πρότεινε στίς ομάδες πού υπάκουαν στους Τρέβες, Άρτουρο Λαμπριόλα και Άμέντολα τήν ένωση των αντιφασιστικών δυνάμεων, σύμφωνα μέ τό σχέδιο τής Διεθνούς και τό δικό του νά θρούν συμμαχους γιά τήν ανάγκη των αστικών έλευθεριών, από τήν άλλη πολεμούσε βίαια έναντίον των οπαδών των Τρέβες, Άρτουρο Λαμπριόλα και Άμέντολα, πού τους θεωρούσε έκφραστές τής καπιταλιστικής τάξης και πού έπρεπε νά χτυπηθούν. Η άρχή ενός σοβαρού διαλόγου γινόταν έτσι δύσκολη έξαιτίας τής έλλειψης έμπιστοσύνης, πού τόν διέκοπτε πριν άκόμα άρχίσει. Νά ποιά ήταν τότε ή εικόνα τής αντιπολίτευσης: δέν υπήρχε δμόνοια μεταξύ των αστικών δημοκρατικών ομάδων και των εργατικών κομμάτων· μεγάλες διαφορές χώριζαν τό ρεφορμιστικό κόμμα (Τουράτι, Τρέβες) από τό σοσιαλιστικό (Βέλα - Νένι) και αυτά τά δύο σοσιαλιστικά κόμματα από τό κομμουνιστικό· και οι διαιρέσεις πολλαπλασιάζονταν στό έσωτερικό των κομμάτων: έτσι ή φραξιονιστική δράση των οπαδών του Μπορντίγκα μείωνε τή δύναμη του κομμουνιστικού κόμματος, πού κατασπαράζονταν από καυγάδες και όχι μόνο ιδεολογικούς (μιά πού ή προσωπική συκοφαντία έδινε και ζταιρνε), τή στιγμή ακριβώς πού στήν άπόγνωση των φασιστών νά κρατηθούν, θά έπρεπε ν' αντιτάξουν τήν άρραγή ένότητα.

Τό μόνο φανερό αποτέλεσμα τής κρίσης Ματεότι ήταν ή χαλάρωση τής καταπίεσης. Ο Γκράμσι μπορούσε νά κινηθεί μέσα στήν πόλη χωρίς ένοχλήσεις· γιατί ή αστυνομία δέ λειτουργεί, όπως δέ λειτουργεί κανένα φασιστικό κρατικό όργανο όταν σαμποτάρεται από τους υπαλλήλους του. Δέν ξέρω μέχρι πότε θά συνεχιστεί αυτή ή κατάσταση. Τά γεγονότα ύποχρεώνουν τό κόμμα σέ μιά πολύ δύσκολη περίοδο μαθητείας, μετά από τρία χρόνια παρανομίας και άποκλειστικής άμυνας τής οργάνωσης. Πρέπει νά κινηθούμε, νά κάνουμε κινητοποιήσεις, νά θυγούμε έξω: οι σύντροφοι, πού δέν ήταν προφοτομασμένοι γι' αυτή τήν ξαφνική άλλαγή, φάνηκαν λίγο άπρόθυμοι. Κάθε βδομάδα είχε τρεις τέσσε-

ρις επαφές με τα καθοδηγητικά όργανα του κόμματος και με τα τοπικά στελέχη. «Συγκεντρώσεις πολύ ενδιαφέρουσες», θά πει, «ειδικά εκείνες με την εργατική μάζα. Συνομιλίες, συζητήσεις, πληροφορίες, προβλήματα που έπρεπε να λυθούν, ζητήματα αρχής και όργανωσης που έπρεπε να κανονιστούν». Έξω από το περιβάλλον του κόμματος δέ συναστροφόταν κανένα.

Στή Ρώμη ζούσε ένας αδελφός του πατέρα του, ο Τσέζαρε, υπάλληλος στο υπουργείο Οικονομικών. Δέν πήγε να τον επισκεφτεί κι έγραψε στή μητέρα (γράμμα ανέκδοτο):

Δέ συνάντησα ποτέ τό θείο Τσέζαρε και ούτε ξέρω πού μένει. Δέ θά πάω να τον δω ούτε στο γραφείο ούτε στο σπίτι, έστω και αν μάθω τή διεύθυνσή του. Θυμάμαι ακόμα τό φόβο του όταν τον συνάντησα τό 1917, όταν βρέθηκα στή Ρώμη οάν μάρτυρας σέ μιά πολιτική δίκη: φοβόταν μήν τον μπλέξω και μου ελτε ένα σωρό ψέματα για να πιστέψω ότι οι αστυνομικοί είχαν πάει στο σπίτι του για να μέ ζητήσουν, πράγμα πού επινόησε φυσικά ο φόβος του. Αύτός ξέρει ότι δρίσκομαι στή Ρώμη και μπορεί να ξρθει να μέ βρει στή Βουλή: αν δέν τό έκανε ακόμα, σημαίνει ότι έχει όπωσδήποτε τούς λόγους του κι εγώ δέ θέλω ούτε να τούς συζητήσω ούτε να τον φέρω σέ δοκιμασία.

Ήταν μόνος.

Έγραψε στή Τζούλια στίς 7 Ίούλη: «Άγαπημένη μου Γιούλκα, θυμάμαι τά χάδια σου και αυτό μου φέρνει πυρετό, μέ κάνει να αισθάνομαι πολύ βαριά τή μελαγχολική μοναξιά μου, δέν απολαμβάνω τίς ομορφίες τής Ρώμης, θά ήθελα να πήγαινα βόλτα μαζί σου, για να τίς δλέπαμε μαζί, για να θυμόμαστε μαζί, και γι' αυτό κλείνομαι στο σπίτι: αισθάνομαι όπως ή άρκούδα των σπηλαίων». Τπέφερε ξανά από άυπνίες, έξάντληση:

Οι σκέψεις μέ κουράζουν, ή εργασία έξαντλεί τά νεύρα μου πού είναι κιόλας σέ άξιοθρήνητη κατάσταση. Πόσα πράγματα θά έπρεπε να κάνω αλλά δέν τό κατορθώνω. Σκέφτομαι έσένα, πόσο γλυκό είναι να σ' αγαπώ, να σέ νιώθω τόσο κοντά αν και είσαι τόσο μακριά: αγαπημένη μου Γιούλκα, ή σκέψη σου και από μακριά μέ βοηθά να είμαι πιο δυνατός. Άλλά ή ζωή μου δέ μπορεί να ξαναβρει τον κανονικό της ρυθμό όσο θά είμαστε χωρισμένοι: ή άγάπη μου για σένα είναι ένα μεγάλο μέρος τής προσωπικότητάς μου, γι' αυτό δέ μπορώ να σκεφτώ τον έαυτό μου χωρίς έσένα.

Τά γεγονότα όπου ήταν βυθισμένος τον τράνταζαν για τά καλά.

Πρέπει στο μεταξύ να αναδιοργανώσουμε το κόμμα που είναι αδύναμο και που στο σύνολό του λειτουργεί πολύ άσχημα. Είμαι μέλος του πολιτικού Κέντρου και γενικός γραμματέας: θά έπρεπε να έχω τη διεύθυνση της εφημερίδας, αλλά οι δυνατότητες μου δέ μου τό επιτρέπουν. Θα μπορούσω να δουλέψω για λίγο ακόμα. Πρέπει να έχουμε τα μάτια μας τέσσερα, να παρακολουθούμε τα πάντα... Μας λείπουν υπεύθυνοι συνεργάτες, ειδικά στη Ρώμη: στις συνεδριάσεις που παίρνω μέρος διαπιστώνω με ικανοποίηση την καλή θέληση και τό ζήλο των συντρόφων, αλλά είμαι απαισιόδοξος από την έλλειψη γενικής προετοιμασίας. 'Η κατάσταση είναι άριστη για μās... 'Ο φασισμός συντρίβεται: φαίνεται ότι τά 'χασαν, δέ μπορούν να θρουν ένα σωστό πολιτικό μέτρο. 'Ολα στρέφονται εναντίον τους. 'Η εξέλιξη όμως των γεγονότων θά είναι σχετικά άργη, γιατί έμεις είμαστε ακόμα πολύ λίγοι και καθόλου καλά οργανωμένοι.

Είναι γράμμα της 18 Αυγούστου 1924. 'Ο Γκράμισι είχε γίνει πατέρας πριν από οχτώ μέρες: τό γράμμα της Τζούλια με τά νέα δέν είχε φτάσει ακόμα.

Τρεις μέρες πριν, στις 15 Αυγούστου, είχε γράψει στη μητέρα του: «Τό παιδί μου θά πρέπει να έχει γεννηθεί, αλλά δέν πήρα ακόμα καμιά είδηση εξαιτίας της απόστασης που με χωρίζει από τή σύντροφό μου: ήξερα πως οι γιατροί υπολόγιζαν να γεννήσει ανάμεσα στις 8 και 15 Αυγούστου. Εύχομαι να πήγαν όλα καλά και ελπίζω να έχω νέα την επόμενη εβδομάδα». Μετά, στις 18, στη Τζούλια:

Ένω σου γράφω, ίσως έχει κιόλας γεννηθεί τό παιδί, τό έχεις κοντό σου κι εσύ μπορείς να τό χαϊδεύεις, αφού υπέφερες τόσο για να τό φέρεις στη ζωή. Γι' αυτό ή χαρά μου είναι κάπως μελαγχολική. Πόσα πράγματα θά ήθελα να ξέρω κι όμως είναι αδύνατο. 'Αλλά τί σημασία έχει να ξέρω, αφού ήταν αδύνατο να υποφέρω μαζί σου;... Καί ή εύτυχία μου σκιάζεται λίγο κι αισθάνομαι λίγο θλιμμένος... 'Εγραψα στη μητέρα μου ότι σε λίγο θά έχουμε παιδί: αγωνιά να μάθει νέα. 'Αν μπορείς να μου στέλνεις φωτογραφίες στειλ' τες μου διπλές: θά δώσω όπωσδήποτε μεγάλη χαρά στη μητέρα μου, που νιώθει τους οικογενειακούς δεσμούς δίαια και παθιασμένα, όπως όλοι στη Σαρδηνία.

Την επομένη, 19 Αυγούστου, έφυγε για τό Μιλάνο και τό Τορίνο. 'Εμεινε μακριά από τή Ρώμη δεκαπέντε μέρες. 'Όταν γύρισε,

2. Τό γράμμα είναι ανέκδοτο.

στις 3 Σεπτέμβρη, βρήκε δύο γράμματα από τή Τζούλια. Τῆς ἔγραψε:

Διάβασα τὰ γράμματά σου καί δέν ξέρω τί νά σοῦ γράψω. Πράγματα σοβαρά ἢ μελοδραματικά; Κοροϊδεύω τόν ἑαυτό μου. Δέν ξέρω, νά... Ἴσως ἕνα ἀπαλό χᾶδι θά ἔδειχνε καλύτερα ἀπό τὰ λόγια αὐτό πού θά ἤθελα νά σοῦ πῶ. Ἐγκρίνω δ-λα δσα ἔκανες. Ἐγκρίνω καί τό ὄνομα, ἄν καί μοῦ φαίνεται ὑπερβολικό, γιά ἕνα μωρό πού ζυγίζει μόλις τριάμισι κιλά (ἴσως σήμερα νά ζυγίζει περισσότερο) καί πού ἀκόμα δέν ἔχει οὔτε ἕνα δόντι, νά ὀνομάζεται Λέβ. Ἀλλά θά γίνει ἕνας ἀληθινός Λέβ, ἔτσι;. . . Ἐξάλλου δέ μ' ἐνδιαφέρει τίποτ' ἄλλο' μ' ἐνδιαφέρει νά εἶναι ἕνα ζωντανό πλάσμα τό παιδί μας, μ' ἐνδιαφέρει νά ἀγαπιώμαστε περισσότερο ἀπό χθές γιατί σ' αὐτό βλέπουμε τούς ἑαυτούς μας πῶς δυνατούς κι εὐτυχισμένους. . . Θά περιμένω νά νιώσω κι ἐγώ τή χαρά σου, βοηθώντας στήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος τοῦ παιδιοῦ. Μιά ἐνδιαφέρουσα στιγμή θά εἶναι ὅταν ὁ μικρός θά φέρει τό ποδαράκι του στό στόμα γιά πρώτη φορά: θά πρέπει νά μοῦ ἀναγγεῖλεις ἀμέσως αὐτή του τήν κίνηση, πού θά δείχνει ὅτι ἔγινε κύριος τῶν ὀρίων τοῦ ἔθνικοῦ του ἐδάφους.

Εἰδοποίησε τή μητέρα του δύο μέρες μετά, στις 5 Σεπτέμβρη:

Γεννήθηκε στις 10 Αὐγούστου, ἡ μητέρα του εἶναι καλά καί μοῦ ἔγραψε τό ἐπόμενο πρωί καί στις 18. Ζύγισε 3 κιλά καί 600 γραμμάρια, εἶχε πολλά μαῦρα μαλλιά, καλοσχηματισμένο κεφάλι, μεγάλο μέτωπο, πολύ γαλανά μάτια — σοῦ μεταφέρω τήν περιγραφή πού μοῦ ἔκανε ἡ μητέρα του καί πού πολύ ποιητικά προσθέτει ὅτι μοιάζει λουσομένο στόν ἥλιο σάν ἕνα καρπὸ πάνω στό δένδρο. Τώρα εἶναι 25 ἡμερῶν καί πρέπει νά ἔχει μεγαλώσει. Ὀνομάζεται Λέβ, πού στά ἰταλικά σημαίνει Λέων, ὄνομα ἀρκετά ὑπερβολικό γιά ἕνα θρέφος πού ζυγίζει μόνο τριάμισι κιλά καί δέν ἔχει ἀκόμα οὔτε ἕνα δόντι. Εἶναι πολύ βαρῦ νά εἶμαι τόσο μακριά ἀπό τή σύντροφό μου αὐτές τίς στιγμές: σκέφτομαι ὅτι δέ θά πρέπει νά ἔρθει ἀμέσως: εἶναι δύσκολο νά ταξιδέψει 5 μέρες μέ τό τραῖνο μ' ἕνα παιδί λίγων μηνῶν. Στό μεταξύ μένει μέ τήν οἰκογένειά της. Μόλις μπορέσει, θά μοῦ στείλει φωτογραφίες τοῦ παιδιοῦ καί θά σοῦ τίς στείλω. Ἔτσι θά μπορέσεις νά δεῖς τό καινούργιο σου ἔγγονάκι, πού πρὸς τό παρόν βασανίζει, σέ ἀπόσταση τριῶν χιλιάδων χιλιομέτρων ἀπό τήν Ἰταλία, μόνο τή μητέρα του πού γράφει τρελά πράγματα γι' αὐτό: γράφει ὅτι τίς δγάζει τή γλώσσα γιά νά τή θυμῶνει, καί αὐτό μοῦ φαίνεται ὑπερβολικό. Ἐσένα πῶς

σου φαίνεται; 'Αλλά ίσως δλες οί μητέρες βλέπουν αυτά τά θαύματα στο πρώτο τους παιδί'.

'Αργότερα στο παιδί έδωσαν τ' όνομα Ντέλιο, του Ντέλιο Ντελόγκου ξάδελφου του 'Αντόνιο, μέ τόν όποιο είχε ζήσει μαζί όταν ήταν παιδί, στο 'Οριστάνο, και πού είχε πεθάνει πολύ νέος (θά ρωτήσει τή μητέρα: «ό θεϊός Σεραφίνο ξέρει πώς έδωσα τ' όνομα του Ντέλιο στο παιδί μου;»).

Τώρα τόν έθλιβε ακόμα περισσότερο να ζει μακριά από τή Τζούλια: «Καμιά φορά μου έρχονται πολλές μελαγχολικές σκέψεις. Σκέφτομαι δλο αυτό τόν καιρό πού μέινουμε ό ένας μακριά από τόν άλλο τήν έντονη ζωή σου και τήν άπουσία μου από τόσα πράγματα, σε τόσες στιγμές. Τό χειρότερο είναι ότι δέ βλέπω μιά γρήγορη λύση γι' αυτή τήν κατάσταση και θά είναι πολύ δύσκολο γιά ένα διάστημα να άπουσιάσω από τήν 'Ιταλία και καταλαβαίνω δλα τά εμπόδια πού συναντάς γιά να έρθεις έσύ στην 'Ιταλία». Θά ήθελε να τή βοηθήσει κάπως εκείνη, αν και ήταν σε δύσκολη θέση, πίστευε ότι θά τά κατάφερνε μόνη της κι άρνιόταν κάθε χρηματική βοήθεια. Άρχισαν να συζητούν πολύ αυτό τό θέμα:

Μά γιατί δέ δέχτηκες τά χρήματα πού [ό Βιντσέντσο Μπιάνκο, πολιτικός πρόσφυγας στη Μόσχα] είχε έντολή να σου παραδώσει; Δέ νομίζω ότι αυτό έρχεται σε αντίθεση μέ τίς άρχές μας και τόν τρόπο τής ζωής μας: θά ένιωθα μεγάλη εύχαρίστηση, αν είχες δεχτεί. Σκέφτομαι συχνά ότι δέ μπορώ να προσφέρω τίποτα σε σάς, στο παιδί: και θά ήθελα κάτι να κάνω αν ήξερα ότι ή δουλειά μου έχει κάποια σημασία γιά τή ζωή σας ή ότι σάς προσφέρει μιά βοήθεια γιά να ξεπεράσετε μιά δυσκολία, θά ήμουν πολύ ευτυχισμένος: θά νόμιζα έτσι ότι ένας νέος δεσμός θά γεννιόταν γιά να μās ένώσει, γιά να μās δώσει τήν ψευδαίσθηση ότι είμαστε πιο κοντά'.

Προσπάθησε ξανά μιά δέν τά κατάφερε. Στίς 6 'Οκτώβρη 1924,

3. Τό γράμμα είναι ανέκδοτο.

4. Τό 1931 θά τής πει από τή φυλακή: «Γιατί άρνήθηκες τόσο πεισματικά τή βοήθεια πού σου έστειλα μέ τό Μπιάνκο; Γιατί δέν κατάφερα να έπιβληθώ όποτε ν' αναγνωρίσεις ότι είχα χρέος να σε βοηθήσω; Είχα εισπράξει 8.200 λιρέτες από συγγραφικά δικαιώματα και τά κατέθεσα δλα γιά τήν καινοόργια έφημερίδα [L' Unitá]. Πώς δέχτηκε να χρεωθείς 12 ρούβλια, ανώ έγώ κατέθετα 8.200 λιρέτες στην έφημερίδα, ανώ θά μπορούσα χωρίς καμιά δυσκολία και κόνοντας και τό καθήκον μου να διαθέσω μόνο τά μισά; Όλα αυτά μέ αποθαρρύνουν ακόμα και τώρα και δείχνουν πόσο οί σχέσεις μας ήταν άουσιες και γεμάτες άνοοσιο ρομαντισμό. Είναι άλήθεια ότι έσύ δέν άνέφερες τίποτα γιά τά 12 ρούβλια, αντίθετα μέ κορόιδευες γιά τήν "αξίωσή" μου να σε βοηθήσω, αλλά τώρα νιώθω ότι έπρεπε να θρω τόν τρόπο να σου έπιβάλω και αυτά πού δέν ήθελες».

ἀπολογούμενος σχεδόν, τῆς ἔγραψε:

Γιατί ἤθελα νά σοῦ δώσει κάτι ὁ Μπιάνκο; . . . Σκέφτηκα μόνο αὐτό: ὅτι θά ἦμουν εὐτυχής ἂν ἤξερα ὅτι κάτι ἀπό τή ζωή τοῦ παιδιοῦ καί τή δική σου ὀφειλόταν σέ μενα· ἀντιπροσώπευε μιά μικρή θυσία, ἄς ποῦμε ἕνα πακέτο τοιγάρα ἢ ἕνα καφέ λιγότερο. Γιατί αὐτό; Ἴσως ἡ ἀνάμνηση τῶν παιδικῶν μου χρόνων πού συνδέεται μέ ὕλικές στερήσεις καί θάσανα, πού ξεπερνιόνται μόνο μέ τή μητέρα καί τ' ἄλλα ἀδέρφια καί συνδέουν καί δημιουργοῦν δεσμούς σταθεροῦς καί ἀφοσίωση πού τίποτε δέ μπορεί νά τήν καταστρέψει. Νομίζεις ὅτι ἡ καλύτερη ἀπό τίς κομμουνιστικές κοινωνίες θά μπορέσει νά μετατρέψει ριζικά αὐτές τίς προϋποθέσεις τῶν ἀτομικῶν σχέσεων; Γιά ἕνα μεγάλο διάστημα σίγουρα ὄχι.

Ἡ τάση νά ἐνώνονται ὅλοι μαζί γιά νά ξεπεράσουν τίς δυσκολίες, ἐξηγοῦσε, εἶναι ἕνα αἶσθημα πού δέν ἔχει τίποτε τό ἀστικό, ἀλλά ἀντίθετα εἶναι ἴδιο τῶν τάξεων πού ὑποφέρουν ἀπό τήν ἀστάθεια τῆς ζωῆς καί τήν ἀνασφάλεια γιά τό ψωμί, γιά τά ρούχα, γιά τή στέγη, γιά τά παιδιά, γιά τούς γέρους. «Ἐσύ νομίζεις ὅτι εἶσαι τελείως ἀσφαλῆς ἐπειδή ζεῖς στό σοβιετικό καθεστῶς; ὡστόσο πρέπει νά παραδεχτεῖς ὅτι ἀκόμα καί σ' ἕνα σοβιετικό καθεστῶς διατηροῦνται ἀκόμα αὐτές οἱ συνθήκες γιά πολλούς.» Ἐπῆρχαν οἱ νόμοι τοῦ σοβιετικοῦ κράτους πού ἐμπιστεύονται τό παιδί στίς φροντίδες τῆς κοινωνίας πέρα ἀπό τόν πατέρα καί τή μητέρα, κλπ., καί ἡ Τζούλια τοῦ τό ὑπενθύμισε. Ἄλλά αὐτό τοῦ θύμιζε περισσότερο Ρουσσώ παρά Λένιν: «Ὅταν μοῦ περιέγραψες τή σκηνή τῶν παιδιῶν πού ξεφωνίζουν ὅλα μαζί πάνω σ' ἕνα μεγάλο κάρρο, ὅταν τά μοιράζουν στίς μητέρες γιά νά τά ταῖσουν, εἶδα τήν εἰκόνα τόσο ζωντανή, πού σκέφτηκα νά σέ νευριάσω γράφοντας σου ὅτι ἴσως κάθε φορά δίνουν στίς μητέρες διαφορετικά παιδιά, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ σοβιετική πειθαρχία δέν εἶναι τόσο τέλεια, ὥστε νά ἀποκτήσουν σταθερή συνείδηση οἱ πιαιπὲ [οἱ παραμάνες] πού ἐργάζονται στή νοσοκομεία». Γυρνοῦσε καί πάλι στά αἰτία τῆς μελαγχολίας του: «Κρίμα πού δέ πρόρεσα νά μοιρασθῶ μαζί σου τίς χαρές καί τίς ἀγωνίες τῶν πρώτων καιρῶν τοῦ παιδιοῦ μας καί αὐτό εἶναι κάτι πού θά λείπει πάντα ἀπό τή ζωή μου».

Οἱ συνθήκες τῆς δουλειᾶς του εἶχαν γίνει πολύ δύσκολες. Τόν Ἰούλη, στό ἀποκορύφωμα τῆς κρίσης Ματεότι, ἔβλεπε σίγουρα τήν πτώση τοῦ φασισμού. Οἱ εἰκασίες, πού ἀνέπτυξε σέ μιά συγκέντρωση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, βασιζόνταν στά ἔξης σημεῖα: 1) ὁ φασισμός ἔφτασε στήν ἔξουσία καλλιεργώντας καί ἐκμεταλλευόμενος «τήν ἄλλειψη συνείδησης καί τή δειλία τῆς μικροαστι-

κῆς τάξης πού μέθυσε ἀπό μίσος ἐναντίον τῆς ἐργατικῆς τάξης». «Χαρακτηριστικό τοῦ φασισμού εἶναι ὅτι κατόρθωσε νά δημιουργήσει μιὰ μαζική ὀργάνωση ἀπό μικροαστοὺς. Εἶναι ἡ πρώτη φορά στήν ἱστορία πού πραγματοποιεῖται αὐτό. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ φασισμού ἔγκειται στό ὅτι βρῆκε τό κατάλληλο σχῆμα ὀργάνωσης γιά μιὰ κοινωνική τάξη πού στάθηκε πάντα ἀνίκανη νά ἐνωθεῖ καί νά ἀποκτήσει μιὰ ἐνιαία ἰδεολογία». 2) ὁ φασισμός δέ διατήρησε καμιά ὑπόσχεση, δέν ἐκπλήρωσε καμιά ἐλπίδα, δέν ἀπάλυνε καμιά ἀθλιότητα. «Οἱ μεσαῖες τάξεις, πού στήριξαν ὅλες τίς ἐλπίδες τους στό φασιστικό καθεστῶς, παρασύρθηκαν ἀπό τή γενική κρίση». 3) γι' αὐτό ὁ φασισμός εἶναι καταδικασμένος σέ θάνατο:

Τό κύμα ἀγανάκτησης πού ξεσηκώθηκε ἀπό τό ἔγκλημα [Ματεότι] ξάφνιασε τό φασιστικό κόμμα, πού κατατρομοκρατήθηκε ἀπό τόν πανικό καί τά 'χασε: τά τρία ἔγγραφα πού συντάχθηκαν ἐκείνη τήν ἀγωνιώδη στιγμή ἀπό τό βουλευτή Φίντσι, τό Φιλπέλι καί τόν Τσεζαρίνο Ρόσι καί γνωστοποιήθηκαν στήν ἀντιπολίτευση δείχνουν πόσο οἱ φασιστικές κεφαλές ἔχαναν κάθε ἀσφάλεια καί συσσωρεύαν λάθη πάνω στά λάθη: ἀπό κείνη τή στιγμή τό φασιστικό καθεστῶς ἄρχισε νά πνέει τά λoίσθια· στηρίζεται ἀκόμα ἀπό τίς ἀποκαλούμενες βοηθητικές δυνάμεις, ἀλλά κρατιέται σάν τόν κρεμασμένο στό σκοινί. Τό ἔγκλημα Ματεότι ἀπέδειξε ὅτι τό φασιστικό κόμμα δέ θά κατορθώσει ποτέ νά γίνει ἕνα κανονικό κόμμα ἐξουσίας, ὅτι ὁ Μουσσολίνι δέν εἶναι φτιαγμένος γιά πολιτικός ἀρχηγός κράτους καί ὅτι σάν δικτάτορας δέν ἔχει τίποτε ἄλλο παρά μερικές ἐξωτερικές γραφικές πόζες: δέν εἶναι ἕνα στοιχείο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, εἶναι ἕνα ἐπαρχιακό φολκλορικό προϊόν, προορισμένο νά περάσει στήν ἱστορία στίς τάξεις τῶν διαφόρων ἐπαρχιακῶν κομμικῶν τύπων παρά στίς τάξεις τῶν Κρόμβελ, Μπολιβάρ καί Γκαριμπάλντι.

Στήν πραγματικότητα οἱ «βοηθητικές δυνάμεις», πού ἀγκάλιαζαν τό φασισμό, δέν ἦταν καθόλου τό σκοινί πού βαστάει τόν κρεμασμένο. Ὅταν οἱ φασίστες ξεπέρασαν τήν ἀρχική ἀμηχανία, ἰσχυροί ἀπό τήν ὑποστήριξη τοῦ ἀγροτικοῦ καί βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἄρχισαν νά ἀνακτοῦν τίς δυνάμεις τους καί τήν ἐπιθετικότητά τους. Στίς 31 Αὐγούστου ὁ Μουσσολίνι εἶχε πεί στούς μεταλλωρύχους τοῦ Μόντε Ἀμιότα: «Τή μέρα πού [οἱ ὀμάδες τῆς ἀντιπολίτευσης] θά περάσουν ἀπό τήν ἐνοχλητική φρασεολογία τους σέ συγκεκριμένες πράξεις, ἐκείνη τή μέρα ἐμεῖς θά τοῦς δώσουμε βορά στούς μελανοχίτωνες». Ξανάρχιζε τό κύμα τῶν φασιστικῶν διαιιοτήτων: καί πάλι, ὅπως τό 1921 - '22, ξυλοδαρ-

μοί, δολοφονίες, λεηλασίες, επιθέσεις σ' εφημερίδες, ξερυνες και καταστροφές στά σπίτια τῶν ἀντιφρονοῦντων. Στίς 5 Σεπτέμβρη 1924, κακοποιήθηκε θάναυσα στό Τορίνο ὁ Πιέτρο Γκομπέτι (οἱ γονεῖς του, ἐπειδή οἱ φασίστες τοὺς ἔκαψαν τό σπίτι, πῆγαν νά μείνουν στό τετράγωνο ἀνάμεσα στήν πλατεία Καρλίνα καί στήν ὁδὸ Σάν Μάσιμο, ὅπου εἶχαν μείνει ὁ Ἄντζελο Τάσκα καί ὁ Γκράμισι). Ἀργότερα στίς 12 Σεπτέμβρη, δολοφονήθηκε στή Ρώμη ἕνας φασίστας βουλευτής, ὁ Ἀρμάντο Καζαλίνι, μέσα στό τραμ ἀπό ἕνα παράφρονα, τό Τζοβάνι Κόρβι. Γιά τοὺς φασίστες ἦταν πάτσι καί πόστα: ὁ Καζαλίνι ἀποζημίωνε τό Ματεότι. Τό καταπιεστικό καθεστῶς ξανάγινε πολὺ σκληρό. Ὁ Γκράμισι δέν εἶχε πιά τήν ἐλευθερία κινήσεων τῶν προηγούμενων μηνῶν:

Μετά τή δολοφονία τοῦ φασίστα βουλευτῆ Καζαλίνι, ἐμένα, ἐνῶ πρῶτα δέν μ' ἐνοχλοῦσαν, ἄρχισαν νά μέ παρακολουθοῦν: ἐκείνες τίς μέρες μέ ἀναγνώρισε ἕνας φασίστας ἀπό τό Τορίνο καί μ' ἔδειξε στήν παρέα του: ἡ ἀστυνομία, γιά νά μέ προστατεύσει, ἄρχισε νά μέ παρακολουθεῖ, δυσκολεῖντας κάθε μου κίνηση καί ἀναγκαζόμενον νά κυκλοφορῶ μέ ταξί καί νά ἔσοδεύω χρήματα, ἀντὶ νά παίρνω τό τραμ, ὅταν πρέπει νά πηγαίνω σέ ὀρισμένες συγκεντρώσεις.

Ἔπρεπε νά ἐνεργεῖ μέ μεγάλη ἀποφασιστικότητα. Στίς 20 Ὀκτώβρη, ἡ κομμουνιστικὴ κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα, ἀποδεχόμενη τήν πρόταση τοῦ Γκράμισι, πρότεινε στήν Ἐπιτροπὴ τῆς ἀντιπολίτευσης νά μετατραπεῖ δλόκληρη αὐτὴ σέ Ἀντικοινοβούλιο, σάν ἡ μόνη ἀντιπροσωπευτικὴ συνέλευση τῆς λαϊκῆς θέλησης, ἐναντίον τῆς φασιστικῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας πού εἶχε καταστήσει μιὰ καθαρά αὐθαίρετη ἔκφραση. Ἡ πρόταση ἀπορρίφθηκε.

Στό μεταξὺ εἶχαν διεξαχθεῖ, παρουσία τοῦ Γκράμισι, σέ πολυάριθμες πόλεις τῆς Ἰταλίας, τὰ συνέδρια τῶν κομμουνιστικῶν τοπικῶν ὀργανώσεων. Σ' ἕνα διάλειμμα αὐτῆς τῆς πυρετώδους δραστηριότητος, ἀμέσως μετά τό παράνομο τοπικὸ συνέδριο τοῦ κόμματος στό Κάλιαρι, πού πῆρε μέρος καί ὁ ἴδιος καί ἔγινε σ' ἕνα λιβάδι ἀνάμεσα στίς ἀλυκές καί τό Κουάρτο στίς 26 Ὀκτώβρη 1924, ὁ Ἀντόνιο μπόρεσε νά περάσει μερικές μέρες μέ τοὺς δικούς του στή Γκιλάρτσα.

Ἦταν Κυριακὴ. Ὁ Γκράμισι ἔφτασε τό προηγούμενο βράδι στό Κάλιαρι μέ τό τραῖνο ἀπό τήν Ὀλβια καί διανυκτέρευσε στό γραφεῖο τοῦ δικηγόρου Ἀλμπέρτο Φίγκους, στήν ὁδὸ Ὁσπεντάλε, πολὺ κοντά στό σπίτι τῆς λεωφόρου Βιτόριο, ὅπου ἔμεινε σάν μαθητῆς λυκείου. Θά τοῦ ἄρρεσε μόλις ἔφτασε νά βγεῖ στοὺς δρόμους νά περπατήσῃ, γιά νά ξαναδεῖ τοὺς τύπους πού πέρασε τήν ἐφηβεία του. Ἀλλά, πρὸς τό παρόν, ἔπρεπε νά προσέχει. Γιατὶ σέ

τρεις μέρες ήταν ή δεύτερη επέτειος τής πορείας στή Ρώμη και ήδη από τό Σάββατο οί φασίστες είχαν αρχίσει νά κινητοποιούνται παντού. Κοιμήθηκε σ' ένα ράτζο· τό μικρό γραφείο είχε μόνο ένα τραπέζι, μερικές καρέκλες και μιά λάμπα πετρελαίου. Τό επόμενο πρωί, μόλις έφεξε, ήρθε νά τόν πάρει ό Νίνο Μπρούνο, ένας νεαρός μεταλλουργός.

Φορούσε ένα παλιό και θρώμικο πουκάμισο, χωρίς γραβάτα — μου λέει ό Μπρούνο —. Δέν τόν είχα δει ποτέ πρίν, άκουγα μόνο νά μιλοῦν γι' αυτόν και τόν φανταζόμουν ψηλό και δυνατό, σωστό κολοσσό. Άντίθετα σωματικά ήταν κακοφτιαγμένος και άπεριποίητος, ήταν άξύριστος, τά πυκνά του μαλλιά ήταν άχτένιστα και τό φτηνό του κοστούμι λεκιασμένο. Βγήκαμε γιά νά πάμε στόν τόπο τής συγκέντρωσης πού είχα υποδείξει έγώ. Έφεγγε λίγο, οί δρόμοι ήταν έρημοι. Είχα διαλέξει ένα ήσυχο δρόμο, έξοχικό σχεδόν, έρημο: κάναμε ένα μεγάλο γύρο γιά νά μή μās δούν. Άλλά εκείνος δέ φαινόταν νά κουράζεται. Ήταν ένας εύχάριστος εύθυμος τύπος, άστειευόταν, γελούσε και μου μιλούσε στή σαρδηνική διάλεκτο. Φτάσαμε στόν καθορισμένο τόπο, στό 'Ις Άρένας, άνάμεσα στό Ποέτο και Μόντε Ουρπίνου, κατά τίς έφτά. Ήταν εκεί κιόλας αρκετοί αντιπρόσωποι και άλλοι έρχονταν μεμονωμένα. Στό τέλος θά είμασταν δλοι περίπου είκοσι. Και άμέσως αρχίζει τό συνέδριο. Ήταν ή εποχή πού ώρίμαζαν τά ρόδια, καθήσαμε κατά γής, κανένας δέ μπορούσε νά μās δει καθώς είμασταν μακριά από τούς δρόμους, μέσα σ' άμπελία και θάμνους. Ό Γκράμισι, καθισμένος κάτω από ένα δέντρο, κάνει τήν εισήγηση. Είπε γιά τό Μπορντίγκα και μετά γιά τήν άνάγκη άναδιοργάνωσης τού κόμματος και γιά τήν προπαγάνδα πού έπρεπε νά γίνει στή Σαρδηνία γιά νά πείσουμε τούς βοσκούς, τούς άγρότες και τούς ψαράδες νά έρθουν στό πλευρό τών εργατών όλης τής 'Ιταλίας. Άκολούθησε ή συζήτηση, και μοναδικός υπερασπιστής τού Μπορντίγκα ήταν ό αντιπρόσωπος από τό Σάσαρι, πού όμως κάποια στιγμή έφυγε γιά νά πάρει τό τραίνο τών δύο. Έμεις τρώγαμε. Κάποιος από τό Όριστάνο, ό Σκάλας, είχε φέρει πάστες: ό Γκράμισι δέν ήθελε νά φάει και εύθυμα λέει ότι προτιμά ψωμί και τυρί, πίνει λίγο κρασί και παίρνει μερικά μήλα. Τό συνέδριο τέλειωσε στίς έξι τό απόγευμα. Γυρίσαμε στήν πόλη καθένας χωριστά, έκτός από τό Γκράμισι πού τόν συνόδεψα έγώ.

Τήν επομένη, αφού τέλειωσε πιά τό συνέδριο και δέν υπήρχε φόβος γιά παρακολούθηση, έκαναν ένα γεῦμα στήν καρδιά τής πόλης, στοῦ Φάνι, μιά ταβέρνα στήν πλατεία Κάρλο Φελίτσε. Πή-

γαν για καφέ σ' ένα μπάρ της πλατείας Γιένε. Σερβίρησε τό Γκράμοσι ένας νεαρός κομμουνιστής, ό Τζοβάνι Λάν (έφτά χρόνια μετά θά θρεθούν μαζί στίς φυλακές του Τουρί). 'Αργότερα, στίς δύο, ό Γκράμοσι πήρε τό τραίνο για τή Γκιλάρτσα.

Είχε νά πάει στό χωριό από τό θάνατο της Έμα, από τό '20. Στήν οικογένεια είχαν αλλάξει μερικά πράγματα. 'Ο Κάρλο ήταν 27 χρονών, είχε ένα ύποδηματοποιείο και μ' αυτό τό μικρό έμπόριο ψευτοζούσε. 'Η Τερεζίνα, υπάλληλος στό ταχυδρομείο, είχε παντρευτεί πριν λίγους μήνες τόν Πάολο Πασουλέζου, προεστάμενο στό ταχυδρομείο. Μέ τούς γέρονς (ό κύριος Τσιτσιλο ήταν 64 χρονών και ή κυρία Πεπίνα 63) έμεναν μόνο ό Κάρλο και ή Γκρατσιέτα' μαζί τους έμενε και ή Έντμέα, ή κόρη του Τζενάρου, κοριτσάκι τεσσάρων χρόνων τότε. Τώρα δυο περιέμεναν τό Νίνο, κάνοντας πυρετώδεις προετοιμασίες. 'Η κυρία Πεπίνα, κυρίως, έλεινε από τήν αγωνία νά ξανασφίξει στήν άγκαλιά της τό γιό της πού στά τριαντατρία του χρόνια ήταν δουλευτής και (μεγαλύτερη εύτυχία δέ θά μπορούσε νά της δώσει) είχε γυναίκα και παιδί. 'Όμως και ό κύριος Τσιτσιλο μετρούσε τίς ώρες και τά λεπτά.

Οι παλιοί φίλοι πήγαν νά ύποδεχτούν τό Νίνο στό σταθμό της Άμπασάντα.

Μόλις κατέβηκε από τό τραίνο — διηγείται ό συμπατριώτης του Πεπίνο Μαμέλι — μās άγκάλιασε. Μετά πρόσεξα δι μου έκλεισε τό μάτι και είδα σέ μικρή άπόσταση δύο πού είχαν κατεβεί από τό τραίνο και στέκονταν εκεί, δήθεν άδιάφοροι. 'Ηταν άστυνομικοί. 'Ο Νίνο μās μιλούσε μπροστά στήν άνοιχτή πόρτα του βαγονιού και όταν σφύριξε ό σταθμάρχης για τήν άναχώρηση ξανανέβηκε στό τραίνο. Τό ίδιο έκαναν και οι άστυνομικοί. 'Η άμαξοστοιχία άρχισε νά κινείται. Χαιρετούσαμε κουνώντας τά χέρια. 'Ο Νίνο άνοιξε άστραπιαία τήν πόρτα και πήδηξε κάτω. Δέν ξέρω ούτε αν τόν πήραν είδηση οι άστυνομικοί. 'Όποσδήποτε όταν πιά τό τραίνο άνέπτυξε ταχύτητα, δέ μπορούσαν νά κάνουν τίποτε. 'Ο Νίνο ξεμπέδεψε εύκολα απ' αυτός.

Πήραν τό δρόμο για τή Γκιλάρτσα. Είχε πάει πριν τέσσερα χρόνια, αλλά ήταν μία διαστική επίσκεψη τριών τεσσάρων ημερών σέ μία δύσκολη στιγμή: όταν πέθανε ή Έμα στά 31 της χρόνια' έξάλλου ή κρίσιμη κατάσταση πού άφησε στό Τορίνο, τό κίνημα των εργοστασιακών συμβουλίων πού συνετριβή, ή έκδοση του Αναντί! στό Πιεμόντε, πού κόντευε νά κλείσει γιατί κατηγορήθηκε στό προσυνέδριο από τό Σεράτι για άπειθαρχία, και οι διχι πάντα φιλικές συζητήσεις μέ τόν Τολιάτι και τόν Τερατσίνι ά-

πό τους οποίους είχε διαφοροποιηθεί καιρό τώρα, όλα ταυτα του προξενουσαν αποκαρδιωση, αβεβαιότητα και σύγχυση στο μυαλό... 'Από τό καλοκαίρι του '13 λοιπόν, έντεκα χρόνια, δέν είχε μείνει γιά μεγάλο διάστημα στό χωριό. Δέ φαινόταν νά έχει άλλα-ξεί τίποτα. 'Η Γκιλάρτσα ήταν δμοια όπως πάντα, μέ τά χαμηλά πέτρινα σπιτάκια και τό γκριζογάλανο καπνό πού κυμάτιζε ήρεμα πάνω από τά κεραμίδια, μέ τή μυρωδιά των πορτοκαλιών, μέ τους χωρικούς τρέχοντας καθάλα στά γαϊδουράκια καθώς γύριζαν από τή δουλειά, και τίς θείες Τάνε και τους Κοτζόνκου και τους Ρεμούντου Γκάνα στην έξώπορτα· μοναδικός νεωτερισμός ήταν τά πρώτα ποδήλατα πού έφτασαν εδώ γιά νά συναγωνιστούν τά γαϊδουράκια. Οι γέροι, βλέποντάς τον, έφερναν τό χέρι στό καπέλο, γιά νά τόν χαιρετήσουν διαδίδοντας τό νέο: έφτασε ο γιός της Περίνα Μαρτσίας, έφτασε ο άνηπιός της Γκράτσια Ντελόγκου.

'Αμέσως άρχισαν νά παρελαύνουν οι προύχοντες του χωριού, «ακόμα και οι φασίστες», διηγείται ο Γκράμοι, «πού έρχονταν νά μ' επισκεφτούν καμαρωτοί, δίνοντάς μου συγχαρητήρια πού έγινε... βουλευτής έστω και κομμουνιστής. Οι σαρδηνοί πετυχαίνουν στη ζωή έ! Θάρρος! Έμπρός Σαρδηνία!». Έκεινος διασκέδαζε μ' αυτά. «'Αλλά ήρθαν και τά μέλη του τοπικού Συνδέσμου 'Αλληλοβοηθείας των βιοτεχνών, εργατών και αγροτών, σπρώχνοντας τόν πρόεδρό τους πού δέ θά ήθελε νά εκθέσει τόν άχρωμάτιστο πολιτικά Σύνδεσμό τους και μου έθεσαν πολλές έρωτήσεις: γιά τή Ρωσία, γιά τή λειτουργία των σοβιέτ, γιά τόν κομμουνισμό, τί σημαίνει κεφάλαιο και καπιταλιστές, ποιά είναι ή τακτική μας απέναντι στό φασισμό κλπ.» 'Ο Κάρλο, πού είχε οργανώσει τή συγκέντρωση, φύλαγε έξω. 'Ο Τσελέστε Νεγκαρβίλε, άναφερόμενος στην αφήγηση εκείνων των συζητήσεων πού του έκανε ο Γκράμοι, γράφει:

'Ηταν άνθρωποι πολύ πρωτόγονοι, αποκαμωμένοι από τή μίζερη ζωή και τους μόχθους, κρέμονταν από τά χείλια του. Δέν ήταν όμως τόσο εύκολο νά τους έξηγήσει αυτά πού ήθελαν νά μάθουν, αλλά ή μοναδική ικανότητα του Γκράμοι νά συζητά μέ τους εργαζόμενους έκανε θαύματα. Ένας αγρότης του ειπε τήν πρώτη κιόλας μέρα: «'Όταν μάθαμε ότι έβαλες ύποψηφιότητα στις εκλογές, αποφασίσαμε νά σέ ψηφίσουμε, γιατί σέ ξέρουμε τίμιο άνθρωπο. Όμως μās ειπαν ότι δέ μπορούσαμε [πράγματι ο Γκράμοι ήταν ύποψήφιος στις περιφέρειες της Βενέτσια - Τζούλια και του Πιεμόντε] και αυτό μās στεναχώρησε. 'Αλλά γιά νά πούμε και τήν αλήθεια, δέν ξέρουμε καλά καλά σέ ποιό κόμμα ανήκεις». 'Ο Γκράμοι ειπε ότι

ἀνήκει στο κομμουνιστικό κόμμα και ἐξήγησε τί είναι αὐτό τό κόμμα. Οἱ χωρικοί ἔμειναν γιά λίγο σκεπτικοί και μετά ξ-
νας εἶπε: «Ἄφου ἔφυγες ἀπό τή Σαρδηνία πού είναι τόσο
φτωχή, γιατί πήγες πάλι κι ἔμπλεξες στό κόμμα τῶν φτωχῶν;».

Αὐτές οἱ ἐπισκέψεις ἐνοχλοῦσαν ἀρκετά τήν κυρία Πεπίνα.
Ἐξάλλου και ὁ Νίνο προτιμοῦσε νά φλυαρεῖ μέ τή μητέρα και νά
παίζει μέ τή μικρή κόρη τοῦ Τζενάρο, ἀν ἐξαιρέσουμε μερικές πα-
ραχωρήσεις πού ἔκανε σέ ὀρισμένους ἐπισκέπτες. Ἐλεγε στούς
δικούς του γιά τή Τζούλια, πῶς γνωρίστηκαν, τί δουλειά ἔκανε,
και ἡ κυρία Πεπίνα δέ χόρταινε νά τόν ἀκοῦει ἐκστατική. «Ἐ-
λαιψαν τά μάτια της ἀπό συγκίνηση, μου λέει ἡ Τερεζίνα, γγια-
τί ἔβλεπε τό Νίνο ἤθεμο, δπως δέν τόν εἶχε δεῖ ποτέ, εὐτυχισμένο
ἀπό τήν ἀγάπη του γιά τή Τζούλια και τό παιδί». Ἐπαίξε μέ τή
Μέα ἴσως γιατί σκεφτόταν τό Ντέλιο. Ἡ Μέα, πού ἀπό κείνη τήν
ἐποχή θυμᾶται ἄλλα πράγματα θολά και ἄλλα μέ λεπτομέρειες,
διηγείται: «Γελῶσε πάντα, μέ συντρόφευε σέ φανταστικά ταξί-
δια, ἐνῶ μέ χόρευε στά γόνατά του και τρελαινόταν μέ τίς ἀταξίες
μου». Γιά τό Γκράμοσι αὐτές ἦταν στιγμές μεγάλης ἡρεμίας. Λί-
γες μέρες μετά θά γράφει στή Τζούλια:

Ἐπαιξα πολύ μέ τήν τετράχρονη ἀνηψούλα μου' ἐπειδή φο-
βόταν τά δρασμένα καθούρια, ἔφτιαξα ἕνα ὀλόκληρο παραμύ-
θι βάζοντας μέσα 530 κακά καθούρια. Ὁ ἀρχηγός του ὁ Φα-
τασίλας πλαισιωνόταν ἀπό ἕνα λαμπρό ἐπιτελεῖο (ἀπό τή δα-
σκάλα Βδέλα, τό δάσκαλο Κατσαρίδα, τό λοχαγό Μπαρμπα-
μπλου κλπ.) και γιά ἄλλη μικρή ομάδα, τά καλά καθούρια, μέ
τόν Πεταλούδα, τό Μπαρμπάμ, τόν Ἄσπροῦλη, τό Μαυρού-
λη, κλπ. Μέ τά χέρια μου τά κακά καθούρια τήν τοιμοῦσαν
στά πόδια, τά καλά ἔτρεχαν πάνω στό ποδηλατάκι ὀπλισμένα
μέ σοῦβλες και σκοῦπτες γιά νά τήν ὑπερασπίσουν' τό σπῆτι ἀν-
τηχοῦσε ἀπό τά τσιούφ τσιούφ, τή φασαρία πού ἔκαναν τό πο-
δήλατο, οἱ σκοῦπτες και οἱ ἦχοι πού προσπαθοῦσα νά μιμηθῶ
κάτω ἀπό τά ἔκκληχτα μάτια τῆς μικρῆς, πού φανταζόταν παν-
τοῦ καθούρια και ἐνθουσιαζόταν μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ παραμυ-
θιοῦ και δημιουργοῦσε και ἄλλα ἐπεισόδια και ἀστεῖα. Ξανά-
τησα λίγο τήν παιδική μου ἡλικία και διασκέδαζα πολύ περισ-
σότερο ἔτσι παρᾶ μέ τίς ἐπισκέψεις τῶν ἐπισήμων τοῦ χωριοῦ.

Οἱ διακοπές κράτησαν δέκα μέρες, ἀπό 27 Ὀκτώβρη ὄς 6 Νο-
έμβρη 1924. Ἐπρεπε ν' ἀποχωριστοῦν. Ἡ κυρία Πεπίνα ἔδω-
σε στό γιό της ἕνα χωριάτικο σκουφάκι ἀπό τό χωριό Ντέσουλο
γιά νά τό χαρίσει στή Τζούλια. Ὅταν ἀποχαιρετήθηκαν, ἡ μητέ-
ρα δέν ἤξερε ὅτι θά ἦταν τό τελευταῖο ἀγκάλιασμα.

Ἡ φασιστική πίεση μεγάλωνε καί γινόταν δλο καί περισσότερο φανερή ἡ ἀνικανότητα τῆς ἀντιπολίτευσης ν' ἀντιταχθεῖ σ' αὐτή ἀποτελεσματικά. Στίς 12 Νοέμβρη 1924, πέντε μέρες μετά τήν ἐπιστροφή τοῦ Γκράμισι ἀπό τή Σαρδηνία, μέ τό ἀνοιγμα τῆς βουλῆς πού εἶχε παραμείνει κλειστή γιά πέντε μῆνες, συνέπεσε ἡ πρώτη ἀποχώρηση τῶν κομμουνιστῶν ἀπό τά ἀντιπολιτευόμενα κόμματα. Ἐνας κομμουνιστής βουλευτής, ὁ Λουίτζι Ρεπόσι, εἶχε τήν ἐντολή νά εἰσέλθει στήν αἴθουσα τοῦ Μοντετσιτόριο, ὅπου τιμοῦσαν τή μνήμη τοῦ Ματεότι, καί νά κάνει μιᾶ δήλωση. Στήν αἴθουσα ἦταν μόνον οἱ φασίστες καί φιλοφασίστες βουλευτές. Ὁ Ρεπόσι δέν πτοήθηκε καί μπροστά σέ κείνο τό «εἶχος» πού ἦταν ἡ ἀφρόκριμα τῶν φασιστικῶν στοιχείων εἶπε: «Ἀπό καταβολῆς κόσμου δέν ἐπιτρέπεται στους ὑπεύθυνους τῆς δολοφονίας νά τιμοῦν τή μνήμη τῶν θυμάτων τους». Μετά ἀπό δύο βδομάδες δλη ἡ κοινοβουλευτική κομμουνιστική ομάδα, πού ἀποχώρησε καί ἐπίσημα ἀπό τήν ἀντιπολίτευση, ἐμπαινε στήν αἴθουσα γιά νά κατευθύνει ἀπό τό δῆμα τῆς βουλῆς τόν ἀντιφασιστικό ἀγῶνα.

Τήν ἴδια μέρα, στίς 26 Νοέμβρη, ὁ Γκράμισι ἔγραφε στή Τζούλια:

Δουλεύουμε μέ ἀγωνία. Πολιτικά ἡ κατάσταση διαμορφώνεται γιά τήν ὥρα ἔτσι, πού μᾶς ὑποχρεώνει σέ μιᾶ μικρή δραστηριότητα, γιγαντιαία ὅμως στό σύνολό της. Τό προλεταριάτο ἀφυπνίζεται καί ἀποκτᾶ συνείδηση τῆς δυνάμει του· ἀκόμα μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀφύπνιση ἀνάμεσα σούς ἀγρότες, πού ἡ οἰκονομική τους κατάσταση εἶναι φοβερή· ἀλλά ἡ μαζική ὀργάνωση εἶναι ἀκόμα δύσκολη καί τό κόμμα στό σύνολο τῶν πυρήνων καί τῶν ἐπαρχιακῶν ομάδων του καθυστερεῖ νά κινηθεῖ καί νά δουλέψει. Τό κέντρο τοῦ κόμματος πρέπει νά παρεμβαίνει συνεχῶς στίς διάφορες περιπτώσεις, νά ὑποκινεῖ καί νά ἐλέγχει τή δουλειά, νά βοηθᾷ τούς συντρόφους, νά τούς κατευθύνει, νά συνεργάζεται μαζί τους. Γίναμε πολύ ληυροί: κατορθώσαμε νά κάνουμε δημόσιες συγκεντρώσεις μπροστά στά ἔργο-

στάσια παρουσία τεσσάρων χιλιάδων εργατῶν ποῦ ἐπευφημοῦσαν τό κόμμα καί τή Διεθνή. Οἱ φασίστες δέν προκαλοῦν πιά τόσο φόβο· ἔτυχε κιόλας, μετά ἀπό μιὰ συγκέντρωση, ἡ μάζα νά ὀρμᾷ στά σπίτια μερικῶν ἀρχιφασιστῶν. Ἡ ἀστική τάξη εἶναι διαλυμένη: δέ μπορεί πιά νά σχηματίσει μιὰ κυβέρνηση ἐμπιστοσύνης: πρέπει νά στηριχθεῖ ἀτελειομένα στό φασισμό· τά ἀντιπολιτευόμενα κόμματα ἐξασθενοῦν καί στήν πραγματικότητα δουλεύουν γιά νά πετύχουν ἀπό τό Μουσολίνι μόνο ἓνα μεγαλύτερο σεβασμό τῶν νομικῶν θεσμῶν.

Δέν τό πέτυχαν.

Τόν Ἰούλιό ὁ Γκράμοσι εἶχε πει σέ μιὰ συγκέντρωση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, ποῦ ἀργότερα δημοσιεύτηκε στό *L' Ordine* πινοο τῆς 1ης Σεπτεμβρίου, τά ἑξῆς:

Θά ὑπάρξει ἓνας συμβιβασμός ἀνάμεσα στό φασισμό καί τά κόμματα τῆς ἀντιπολίτευσης;... Εἶναι πολύ ἀπίθανο... Ὁ φασισμός ἀπό τή φύση τῆς οργάνωσής του δέν ἀνέχεται συνεργάτες μέ ἴσα δικαιώματα, θέλει μόνο σκλάβους μέ ἀλυσίδες: δέ μπορεί νά ὑπάρξει μιὰ ἀντιπροσωπευτική συνέλευση σέ φασιστικό καθεστῶς, κάθε συνέλευση γίνεται ἀμέσως ἓνας καταλυσιμὸς ἀνδρεικέλων ἢ ὁ προθάλαμος οἴκου ἀνοχῆς γιά κατώτερους, μισομειωμένους ἀξιοματικούς.

Στίς 3 Γενάρη τοῦ 1925 φάνηκε ἡ ὀρθότητα τῆς κρίσης του. Μακροπρόθεσμα τά κόμματα τῆς νόμιμης ἀντιπολίτευσης ξεγελιόνταν ἀπό τή διαδικασία «εδαλοποίησης» τῶν φασιστῶν. Μακροπρόθεσμα πίστευαν ὅτι ἡ κατάσταση εἶχε ξεφύγει ἀπό τά χέρια τοῦ Μουσολίνι, ὅτι αὐτός δέν ἦταν ἄμεσα ὑπεύθυνος γιά τό κύμα βίας, καί ὅτι ἡ βαρβαρική ἀπομάκρυνση τῶν ἀκραίων στοιχείων ἀπό τό φασιστικό κόμμα θά ἔκλεινε χωρίς ἄλλο τήν παρένθεση τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Γιά νά βγοῦν ἀπ' αὐτές τίς αὐταπάτες ἀρχοῦσαν τά ἀποσπάσματα τοῦ Τσέζαρε Ρόσι, ποῦ δημοσιεύτηκαν στίς 27 Δεκέμβρη 1924 στήν ἐφημερίδα τοῦ Ἀμιέντο-λα Π Μονδο. Ὁ πρόην διευθυντής τοῦ Γραφείου Τύπου τῆς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως, ἀρνούμενος νά γίνει ὁ ἀποδιοπομπαίος τράγος, ἔγραφε: «Ὅλα ὅσα συνέβησαν ἔγιναν πάντα μέ τήν ἀμεση θέληση ἢ μέ τήν ἔγκριση ἢ μέ τήν συνεργία τοῦ ντοῦτσε». Ἐπτὰ μέρες μετά, ἐγκαταλείποντας τή γνωστή τακτική τοῦ νά λέει ἄλλα καί νά κάνει ἄλλα, στά λόγια νά σέβεται τό Σύνταγμα καί στίς πράξεις νά ἑμπνέει τή βία, ὁ Μουσολίνι μίλησε ὡμά. Εἶπε στή βουλή: «Δηλώνω ἐδῶ, ἐνώπιον αὐτῆς τῆς συνέλευσης καί ἐνώπιον ἔδου τοῦ Ἰταλικοῦ λαοῦ, ὅτι λαμβάνω ἐγώ, καί μόνον ἐγώ, τήν πολιτική εὐθύνη, τήν ἠθική καί τήν ἱστορική εὐθύνη ἔδων τῶν

γεγονότων... *Αν ο φασισμός ήταν μία Ένωση έγκληματιών, εγώ είμαι ο άρχηγός αυτής της Ένωσης!». Μέσα σέ τρείς μέρες, από τίς 3 ως τίς 6 Γενάρη έκλεισαν 95 λέσχες και γραφεία συλλόγων πού ήταν πολιτικά ύποπτα, διαλύθηκαν 25 «άναρρεπτικές» οργανώσεις και 120 ομάδες της Ένωσης Italia Libera, έγιναν 655 άστυνομικές έρευνες σέ στίτια, συνελήφθηκαν 111 «άναρρεπτικά στοιχεία». Οί κατασχέσεις έφημερίδων της άντιπολίτευσης έγιναν κανόνας. Ποιά ήταν ή άπάντηση της άντιπολίτευσης; Και πάλι άφηρημένες διαβεβαιώσεις άρχών. Τά κόμματα της νόμιμης άντιπολίτευσης συγκεντρώθηκαν στίς 8 Γενάρη σέ μία αίθουσα του Μοντετσιτόριο και συμφώνησαν γιά μία κοινή διακήρυξη, όπου άνάμεσα σ' άλλα έλεγαν: «Η συνταγματική και δμαλοποιητική μάσκα έπεσε: ή κυβέρνηση ποδοπατά θεμελιακούς νόμους του κράτους, πνίγει μέ άνήκουστη αυθαιρεσία τήν έλεύθερη φωνή του τύπου, καταπνίγει κάθε δικαίωμα συγκέντρωσης, κινητοποιεί τίς ένοπλες δυνάμεις του κόμματός της, ενώ άνέχεται και αφήνει άτιμώρητους τούς βανδαλισμούς και τούς έμπρησμούς πού πλήττουν τούς έχθρούς της». Η άνακάλυψη των δλοκληρωτικών τάσεων του φασισμού έρχόταν πολύ άργά. Τό άντίμετρο γιά τήν προστασία της Ίταλίας από τό δεσποτισμό ήταν μία στάλα νερού, πού δέν έσβηθε θέβαια τή φωτιά όπου καίγονταν οί συνταγματικές έλευθερίες. Δέν ήταν θέβαια δυνατό νά έλπίζουσαν παρόμοιες καταγγελίες θά άνησυχούσαν τό Μουσολίνι. Στίς 12 Γενάρη ο Γκράμοι έγραψε στή Τζούλια: «Ζούμε στήν Ίταλία μία φάση πού μου φαίνεται ότι δέ συμβαίνει σέ κανένα άλλο κράτος, γεμάτη άπρόσπαστα, γιάτί ο φασισμός πέτυχε στό έργο του, νά διαλύσει δηλαδή όλες τίς οργανώσεις και έπομένως όλα τά μέσα μέ τά όποια οί μιάζες μπορούσαν νά εκφράζουσαν τή θέλησή τους».

Δέν ένωθε καλά: «Τά νεύρα μου είναι άρρωστα, αλλά περισσότερο μέ άνησυχεί ή άναμμία» (4 Δεκέμβρη 1924)· «Έδώ και λίγες μέρες ύποφέρω από νευραλγία και άπντία: τό κεφάλι μου είναι βαρύ και θολό» (2 Φλεβάρη 1925). Τά γεγονότα δέν τόν άφηναν νά ξεκουραστεί και ή ένταση διαρκούσε έδώ κι ένα χρόνο¹. Έγραφε άρθρα και, όπως θυμάται ο Φελίτσε Πλατόνε, ταξίδευε από τή μία ως τήν άλλη άκρη της χώρας οργανώνοντας συγκεντρώσεις «γιά νά διαλύει παρεξηγήσεις, νά γκρεμίζει προκαταλήψεις, νά ξεκαθαρίζει τήν κατάσταση, νά καθορίζει προοπτικές, νά κινητοποιεί άνθρώπους και οργανώσεις». Σέ άλλους άγωνιστές άπευθυνόταν μέ τίς σημειώσεις μιās κομματικής σχο-

1. Θά γράφει στή Τζούλια στίς 16 Γενάρη 1926: «Ζούμε χωριστά πάνω από ένα χρόνο: γιά μένα αυτό σήμαινε πιά έντονη ζωή, όταν σωματικά δέν ήμουν άκόμα σέ θέση νά τή ζήσω πλήρως».

λῆς μέ ἀλληλογραφία. Τοῦ εἶχε μείνει ἐπίσης ἡ συνήθεια τῶν φοιτητικῶν χρόνων τοῦ Τορίνο, νά διδάσκει τοὺς νέους κάνοντας μεγάλους νυχτερινούς περιπάτους στοὺς δρόμους τῆς πόλης.

Δύο τρεῖς — θυμᾶται ὁ Βέλιο Σπάνο — τόν συνοδεύαμε τὸ βράδι μέ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ κέντρο μέχρι τὴν ὁδὸ Νομεντάνα. Στὴ συζήτηση ἐκεῖνου τοῦ ἀνθρώπου, πού ἦταν τέρας μορφώσεως, δέν ὑπῆρχε καμιὰ ἀσάφεια, δέν ὑπῆρχε τίποτε πού νά θυμίζει ἀποστήθιση ἀπὸ διδλία... Μιλοῦσε ἀργά, καθὼς περπατοῦσε· καί ἔπλαθε τὸ συλλογισμό του ἀργά, κομμάτι κομμάτι, μέ μιὰ παρατήρηση, συχνότερα μέ μιὰ ἐρώτηση ἢ μέ τὴν ἀπάντηση ἑνὸς ἄλλου συντρόφου.

Ἐκείνη τὴν ἡμέραν ἔλασε ἀπὸ τὸν Βέλιο Σπάνο ἕνα γράμμα πρὸς τὸν Ἰβάνοβο καὶ τὴν Τατιάνα Σούχτ. Τὸ γράμμα εἶχε γράψει ἡμεῖς ἀπὸ τὸν Βέλιο Σπάνο. Πῆγαιναν συχνά μαζί γιὰ φαί: ὁ Λούσου τὸν ρωτοῦσε γιὰ τὴν Ρωσία· ὁ Γκράμσι γιὰ τὸ ἀγροτικό κίνημα στὴ Σαρδηνία. Οἱ εὐκαιρίες γιὰ ψυχαγωγία, κινηματογράφου ἢ θεάτρο δέν ἦταν πολλές. Ποτέ σχεδὸν δέν τοῦ τύχαινε νά βγεῖ ἀπὸ κείνη τὴν καθαρά πολιτικὴ ἔρημος, ὅπως ἔγραψε στὴ Τζούλια.

Στὸ τέλος τοῦ Γενάρη τοῦ '25 γνώρισε τὴν Τατιάνα Σούχτ. Τὴν ἀναζητοῦσε μάταια ἀπὸ τότε πού ἤρθε στὴ Ρώμη. Ἡ Τατιάνα ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἦταν ξεκομμένη ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Εἶχε μείνει στὴ Ρώμη διὰ τὸν δικὸν της ἕνα γύριον στὴν πατρίδα. Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ Μάρτη καὶ τοῦ Ὀκτώβρη καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἔκαναν δύσκολη τὴ σύνδεση ἐξαιτίας τῆς ἀπομόνωσης τῆς Ρωσίας. Ἔτσι τῆς ἦταν δύσκολο νά μάθει κάτι γιὰ τοὺς δικούς της. Στὶς 17 Αὐγούστου 1921 ἡ Τζούλια ἔγραψε στὴ Λεονίλντε Περίλι: «Ἄν θὰ φτάσει αὐτὸ τὸ γράμμα, ψάξτε νά βρεῖτε τὴν Τατιάνα καὶ νά τῆς δώσετε τὴ διεύθυνσή μας». Τὸ γράμμα, πού γράφτηκε στὸ Ἰβάνοβο καὶ ταχυδρομήθηκε ἀπὸ τὴ Γερμανία, παρά τοὺς δύσκολους καιροὺς ἔφτασε· ἀλλὰ ἡ Περίλι δὲ βρῆκε ἀμέσως τὴν Τατιάνα καὶ διὰ τὸ τελικὰ ἀνακάλυψε τὰ ἴχνη της, τακτοποίησε τὸ ζήτημα μ' ἕνα παράξενο τρόπο. Ἡ Τατιάνα ἐνῶσε ἄσκημα· ὑποτεινόταν ὅτι κάποιος δικός της εἶχε πεθάνει καὶ δέν ἔγραφε ἀπὸ φόβο μήπως αὐτὸς τῆς τὸ προαίσιον βγεῖ ἀληθινὸ καὶ ζοῦσε ἔτσι σὲ μιὰ κατάσταση ἀγωνίας χωρὶς διέξοδο. Ἀπὸ τὸ Γκράμσι πῆρε τίς πρώτες εἰδήσεις· ἀπ' αὐτὸν ἔμαθε γιὰ τὸ γάμο μέ τὴ Τζούλια. Ἦταν τότε γύρω στὰ σαράντα, τέσσερα πέντε, χρόνια μεγαλύτερη ἀπὸ τὸν Ἀντόνιο. Ἔπρεπε νά ἦταν ὠραία κοπέλα, ἀλλὰ εἶχε γεράσει πρὶν τὴν ὥρα της ἀπὸ τίς ταλαιπωρίες πού εἶχε ὑποστῆ (τώρα κέρδιζε χρήματα διδάσκοντας φυσικὴ σ' ἕνα διεθνὲς ἴνστιτούτο τῆς ὁδοῦ Σαβόνα, τὸ Κραντόν). Ἀμέσως

μετά τή συνάντηση, ὁ Γκράμοσι ἔγραψε στή Τζούλια στίς 2 Φλεβάρη:

Γνώρισα τήν Τατιάνα, τήν ἀδελφή σου. Χθές εἶμασταν μαζί ἀπό τίς τέσσερις τό ἀπόγευμα ὡς τά μεσάνυχτα σχεδόν' μιλήσαμε γιά πόσα πράγματα, γιά τήν πολιτική, γιά τή ζωή της ἐδῶ στή Ρώμη, γιά τίς δυνατότητες δουλειᾶς. Φάγαμε μαζί κι ἔτσι δέν ἀπορῶ καθόλου πού εἶναι τόσο ἀδύνατη. Τρώει ἐλάχιστα ἂν καί δέν ὑποφέρει ἀπό καυιά ὀργανική ἀρρώστια, καί μπορῶ νά πῶ ὅτι φαίνεται πολύ ὑγιής. Νομίζω ὅτι γίναμε κιόλας φίλοι οἱ δύο μας. . . Ὑποσχέθηκε νά μοῦ διηγηθεῖ ὅλες τίς περιπέτειές της, ἔτσι θά μπορέσω νά στά διηγηθῶ ὅλα ἀπό κοντά. Εἶμαι πολύ εὐχαριστημένος πού τή γνώρισα. Γιατί σου μοιάζει πολύ, γιατί πολιτικά εἶναι πολύ πιο κοντά μας ἀπ' ὅσο μ' ἔκαναν νά πιστεῖω. . . Ἔχει ἀντιρῆσεις μόνο ὡς πρός τήν ἐλευθερία τοῦ τύπου πού τήν ἀρνιοῦνται στούς «εἰσέροους» [σοσιαλεπαναστάτες] καί ὡς πρός τά θάσανα τῆς φυλακῆς πού ὑφίστανται κάποια Ἰσπανηλία (μού φαίνεται) καί ἡ Σπυριντόνοβα: θά ἤθελε νά δουλέψει γιά τά σοσιέτ, ἀλλά τήν ἔκαναν νά πιστεῖει ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν σοσιέτ στή Ρώμη εἶναι ὅλοι διεφθαρμένα καθάρματα καί δέ θά ἤθελε νά ἔχει πάρε δῶσε μαζί τους, δέ θά ἤθελε νά πιστεύουν ὅτι συνεργάζεται μαζί τους γιά νά ἔχει τά προνόμια τῆς Ἐπανάστασης χωρὶς νά ἔχει κάνει θυσίες.

Συναντήθηκαν καί πάλι. Αὐτές οἱ λίγες ἐπαφές μαζί της δέν ἔφταναν ὅμως στό Γκράμοσι, πού περίμενε μέ ἀνυπομονησία τή στιγμή πού θ' ἀγκάλιαζε τή Τζούλια καί θά γνώριζε ἐπιτέλους τό Ντέλιο. Εἶχε συγκαληθεῖ στή Μόσχα, γιά τίς 21 Μάρτη, μιά συνεδρίαση τοῦ διευρυμένου Ἐκτελεστικοῦ τῆς Διεθνούς. Ὁ Γκράμοσι θά ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς ἰταλικῆς ἀντιπροσωπίας. Ἐγραψε στίς 7 Φλεβάρη στή Τζούλια:

Τό ταξίδι μου ἀναβλήθηκε γιά δεκαπέντε μέρες ἀκόμα, ἀλλά θά γίνει σίγουρα ἀπ' ὅ,τι φαίνεται. Θά μοῦ δώσουν μέχρι καί κανονικό διαβατήριο. Μιά μικρή παρηγοριά γιά τήν καθυστέρηση. Θά μπορέσουμε νά κάνουμε μερικῆς βόλτες στό τέλος τοῦ Μάρτη ἢ στίς ἀρχές Ἀπριλῆ; . . . Ἐρεῖς, ἡ ἀδελφή σου μέ τήν παρουσία της μέ φέρνει πιο γρήγορα κοντά σου γιατί σου μοιάζει σέ μερικά χαρακτηριστικά καί σέ μερικῆς κινήσεις: ὁ τόνος τῆς φωνῆς της εἶναι ἡ ἡχώ τῆς δικῆς σου (θά ἦταν εὐχαριστημένη ἂν ἤξερε ὅτι ἔγραψα «ἡχώ», γιατί κάποτε σχεδόν παρεξηγήθηκε πού μπόρεσα νά συγκρίνω τή φωνή της μέ τή δική σου, πού τή θρῖσκει θαυμάσια): τή συναν-

τῶ συχνά· ἔρχεται συχνά μαζί μου στά ταβερνάκια τῆς Ρώμης, ἀλλά δέν τά κατάφερα νά τή δάλω νά φάει λίγο περισσό-
τερο ἀπ' ὅ,τι τρώει συνήθως... Ἦθελε νά σοῦ πάρει παπου-
τσια μέ κάτι τακούνια πού τρώμαξα: ἀντιστάθηκα ἥρωικά, ὑπο-
στηρίζοντας ὅτι ποτέ δέ θά φοροῦσες τέτια ἑξαμδλώματα...
Θέλει ν' ἀγοράσει παπουτσάκια καί γιά τό παιδί: εἶναι πράγ-
ματι τρομερή γυναίκα ἢ ἀδελφή σου μ' αὐτή της τή μανία νά
παπουτσώνει δλο τόν κόσμο.

Ἔφυγε πρὸς τά τέλη Φλεβάρη τοῦ '25. Εἶχε νά δεῖ τή γυναί-
κα του ἀπό τό Νοέμβρη τοῦ '23, ἐνάμισι χρόνο σχεδόν. Γνώρισε
τό Ντέλιο ὅταν κόντευε νά γίνει 8 μηνῶν. Ὁ μικρός του ἦταν
ἐπιτέλους «ἕνα παιδί ζωντανό καί ἀληθινό καί ὄχι ἡ τρυφερή ἀ-
ποτύπωση τῆς εἰκόνας πάνω στό φωτογραφικό χαρτί». Ἀνησυχί-
σε πού τόν βρῆκε ἄρρωστο μέ κοκκύτη: συχνά τόν ἔβγαζε περι-
πατο μέ τό καρποσάκι στά πάρκα κοντά στήν Ἱβερσκάια Γιαμισκάια
(σήμερα ὁδός Γκόρκι) ὅπου ἔμεναν οἱ Σούχτ. Ἀλλά πολύ πε-
ρισσότερο ἀπό τήν ἀρρώστια τοῦ Ντέλιο τόν τάραζε ἡ νοσηρή κα-
τάσταση τῆς νύφης του Εὐγενίας. Εἶχε συνέλθει ἀπό μιά βαριά
ψυχοσωματική ἐξάντληση πού τήν ὑποχρέωσε νά μείνει γιά μέγα-
λο διάστημα στό σανατόριο ἀκίνητη στό κρεβάτι· ὥστόσο τῆς εἶχε
μείνει μιά ἐκδηλη νευρική ἀδυναμία μέ ἀνησυχητικά παθολογικά
σημάδια. Στό σανατόριο εἶχε νιώσει γιά τό Γκράμισι κάτι περισσό-
τερο ἀπό φιλία· τώρα θεωροῦσε ὅτι ἦταν καί αὐτή μαμά τοῦ Ντέ-
λιο. Ἔτσι, μόλις ἔφτασε στή Μόσχα, ὁ Γκράμισι ἔμεινε ἐκπληκτος
ἀπό ἕνα ἐπεισόδιο (τό διηγεῖται ὁ ἴδιος σ' ἕνα γράμμα ἀνέκδοτο):
εἶχε ἀποφασίσει μέ τή Τζούλια νά χαρίσει στή γιαιτρό, πού φρόν-
τισε τό παιδί, μιά ρεπροντυξιόν τοῦ Κορέτζο, πού ἀπεικόνιζε τά
παιδιά τῆς Δανάης· στήν ἀφιέρωση ὑπόγραψε «ὁ πατέρας» ὕστε-
ρα κάτω ἀπό τ' ὄνομα τῆς Τζούλια, ἡ Τζένη θέλησε νά βάλει καί
κείνη τ' ὄνομά της καί δίπλα ἔγραψε «οἱ μαμάδες». Ὁ κύριος Ἀ-
πόλο ἦταν πολύ στεναχωρημένος ἀπ' αὐτό· δέν ἤθελε νά φωνά-
ζει ὁ Ντέλιο μαμά τήν Εὐγενία. Ἐλεγε συνέχεια: ὁ Ντέλιο ἔχει
μόνο μιά μαμά, μιά μαμά, μόνο μιά μαμά. Ἀλλά καί ὁ Γκράμισι
ἀνησυχοῦσε· προτίμησε διωξ νά μή θίξει τό πρόβλημα. Ἐκτι-
μοῦσε πολύ τή Τζένη. Τή γνώρισε ὅταν ἐκείνη δέ μποροῦσε νά
σηκωθεῖ ἀπό τό κρεβάτι καί τώρα θυμόταν πόσο ὑπέφερε· καί κα-
ταλάβαινε ὅτι, μέσα στή φυσική ἀδυναμία της νά εἶναι ἀποτελε-
σματικά δραστήρια, ὁ Ντέλιο ἦταν γι' αὐτήν ἕνας πραγματικός
γίός, δηλαδή ὁ μεγαλύτερος δεσμός μέ τή ζωή καί τόν κόσμο. Ἐ-
δειξε ἀνθρωπιά. Ἄφησε τή Μόσχα μέ τήν ὑπόσχεση τῆς Τζούλια
ὅτι γρηγόρα ἢ ἴδια, τό παιδί καί ἡ Τζένη θά πῆγαιναν στή Ρώμη.

Στίς 28 Ἀπρίλη ἦταν καί πάλι στήν Ἰταλία. Ἡ κυβέρνηση εἰ-

χε έτοιμο ένα νομοσχέδιο, για τό οποίο ή ύπουργική εισηγήση έλεγε ότι στρεφόταν κυρίως έναντιόν τής μασονίας· τό νομοσχέδιο όμως είχε καταρτιστεί για γενικότερους σκοπούς, για νά περιοριζεί τή δραστηριότητα συλλόγων, οργανισμών και ιδρυμάτων και νά ελέγχει τή συμμετοχή σ' αυτά τών δημοσίων υπαλλήλων»: μέσα απ' αυτό ήταν εύκολο νά μαντέψει κανείς τούς πραγματικούς σκοπούς τών εισηγητών, πού ήταν άποφασισμένοι νά δημιουργήσουν ένα όργανο για νά πλήξουν, μέ τό πρόσχημα ότι ένεργούν μέσα σέ νόμιμα πλαίσια, όλες τές αντιφασιστικές οργανώσεις. Ός πρός τή μασονία, ο φασισμός, σύμφωνα μέ τό Γκράμισι, είχε συναγωνιστικές σχέσεις, όχι όμως πόλεμο μέ αντίθετους αντικειμενικούς στόχους· ο φασισμός μπορεί νά είχε σκοπό νά κόψει τά πόδια τής μασονίας για νά τής επιβάλει μετά, από θέση ισχύος, ένα συμβιβασμό: αλλά μετά απ' αυτό τό νόμο ή κατασταλτική μανία τής κυβέρνησης θά στρεφόταν κυρίως έναντιόν τών οργανώσεων μέ τές οποίες θά ήταν αδύνατος ο συμβιβασμός. Στίς 16 Μάη 1925 ο Γκράμισι πήγε στη βουλή νά καταγγείλει τό καταπιεστικό πνεύμα τού νόμου. Ήταν ή πρώτη του εμφάνιση στη βουλή. Ό νεαρός άρχηγός τής άριστερης αντιπολίτευσης (ο Γκράμισι ήταν τότε 34 χρονών) και κείνος πού μέχρι τό '14 ήταν ο διευθυντής τού *Avanti!* και ο άρχηγός τής επαναστατικής νέας γενιάς και τώρα, στά σαρανταδύο του χρόνια, όνομαζόταν «ντουτσε» από τές δυνάμεις έφόδου τής αντιδραστικής αστικής τάξης, ήταν επιτέλους ο ένας απέναντι στον άλλο. Γνωρίζονταν καλά, άν και ποτέ πριν δέν είχε τύχει νά συναντηθούν. Μιλώντας τήν 1η Δεκέμβρη τού 1921 από τά έδρανα τής αντιπολίτευσης ο Μουσολίνι είχε πει στη βουλή: «Οι άναρχικοί λένε για τό διευθυντή τού *L' Ordine nuovo* ότι κάνει τό χαζό, κάνει τό χαζό γιατί στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα σαρδηνό καμπούρη καθηγητή τής οικονομίας και τής φιλοσοφίας, μέ άναμφίβολα δυνατό μυαλό». Και ο Γκράμισι στις 15 Μάρτη 1924 είχε γράψει στό δεκαπενθήμερο *L' Ordine nuovo*.

Έχουμε στην Ίταλία φασιστικό καθεστώς, έχουμε έτικεφαλής τού φασισμού τό Μπενίτο Μουσολίνι, έχουμε μία έπίσημη ιδεολογία άπου ο ά ρ χ η γ ό ς έχει θεοποιηθεί, άνακηρύχθηκε αλάθητος, άνακηρύχθηκε οργανωτής και έμπνευστής τής νέας Ίερής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Βλέπουμε νά δημοσιεύονται καθημερινά στις έφημερίδες δεκάδες και εκατοντάδες εύχαριστήρια τηλεγραφήματα από πλατιές τοπικές πατρίες πρός τόν ά ρ χ η γ ό. Βλέπουμε φωτογραφίες: τή μάσκα μέ τά σκληρότερα χαρακτηριστικά ενός προσώπου πού έχουμε συναντήσει ήδη στις σοσιαλιστικές συγκεντρώσεις. Γνωρίζουμε

αυτό τό πρόσωπο: γνωρίζουμε εκείνο τό περιστροφικό παίξιμο τῶν ματιῶν στίς κόγχες, πού κάποτε μέ τήν τεχνητή τους ἀγριότητα προξενούσαν ρίγος στούς ἀστούς καί σήμερα στούς προλεταριάτο. Γνωρίζουμε κείνη τήν κλειστή ἀπειλητική γροθιά. Γνωρίζουμε ἄλλο αὐτό τό μηχανισμό, ἄλλο αὐτό τόν ἐξοπλισμό καί καταλαβαίνουμε ὅτι μπορεῖ νά ἐντυπωσιάξει καί νά συγκινεῖ τή νεολαία τῶν ἀστικῶν σχολείων· αὐτό τό πρόσωπο κάνει πράγματι φοβερή ἐντύπωση ἀκόμα καί ὅταν τό δοῦμε ἀπό κοντά. . .

Ἄλλά ποιός ἦταν πράγματι ὁ Μουσολίνι; Ἦταν ὁ συγκεντρωτικός τύπος τοῦ Ἰταλικοῦ μικροαστοῦ, λυσσαλέος, ἄγριο μίγμα ὅλων τῶν ὑπολεμμάτων πού παρέμειναν στό ἔθνικό ἔδαφος ἀπό διάφορους αἰῶνες κυριαρχίας τῶν ξένων καί τῶν παπάδων: δέ μποροῦσε νά γίνει ὁ ἀρχηγός τοῦ προλεταριάτου· ἔγινε ὁ δικτάτορας τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἀγαπᾷ τά σκληρά πρόσωπα ὅταν ξαναγίνεται δουροδική, πού ἐλπίζει νά δεῖ στήν ἐργατική τάξη τόν ἴδιο τρόπο πού ἔνωθε αὐτή γιά κείνο τό κυκλικό παίξιμο τῶν ματιῶν καί κείνη τήν κλειστή τετωμένη ἀπό μίσος γροθιά. Τώρα γιά πρώτη φορά οἱ δύο ἀρχηγοί ἀντιμετώπιζαν ὁ ἕνας τόν ἄλλο στήν αἴθουσα τοῦ Μοντετσιτόριο. Ἦταν δύο διαφορετικές προσωπικότητες, δύο ἀντίθετες ἰδιουσυγκρασίες.

Ὁ δυνατός τόνος τοῦ ἀπό δῆματος ὀμιλητῆ δέν ἦταν χαρακτηριστικό τοῦ Γκράμισι· ὁ λόγος του λές κι ἔβγαине κατευθεῖαν ἀπό τό μυαλό καί ὄχι ἀπό τό λαϊμό καί τούς πνεύμονες. Ὁ Γκομπέτι εἶχε γράψει στή *La Rivoluzione liberale* τήν ἐπομένη τῶν ἐκλογῶν τοῦ Ἀπριλί: «Ἄν μιλήσει ὁ Γκράμισι στό Μοντετσιτόριο ἴσως δοῦμε τούς φασίστες βουλευτές συγκεντρωμένους καί σιωπηλοὺς ν' ἀκοῦν τή λεπτή καί ἀδύνατη φωνή του καί σ' αὐτή τους τήν προσπάθεια ν' ἀκούσουν, θά νομίσουν ὅτι νιώθουν μιά νέα συγκίνηση στή σκέψη. Ἡ διαλεκτική τοῦ Γκράμισι δέν στρέφεται ἐναντία στίς μηχανοραφίες ἢ στήν ἀπάτη, ἀλλά ἀποδεικνύει μέ στοιχεῖα τήν ἀπαραίτητη ἀναγκαιότητα μιᾶς ἀστικῆς κυβέρνησης, ξεκινώντας ἀπό τό καθαρό ὕψος τῆς γεγκελιανῆς σκέψης». Προφητικά λόγια. «Ἐνῶ μιλοῦσε ὁ Γκράμισι», θυμᾶται ὁ Βέλιο Σπάνο, «ὄλοι οἱ βουλευτές εἶχαν στραφεῖ πρὸς τά ἔδρανα τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς γιά νά ἀκούσουν καλύτερα τήν ἀδύναμη ἄκαμπτη φωνή του. Μιά μεγάλη φωτογραφία, πού δημοσιεύτηκε σέ μιά ἑφημερίδα τῆς Ρώμης, εἶδει τόν ἀρχηγό τοῦ φασιστικοῦ κόμματος νά ἔχει φέρεῖ τό χέρι στό αὐτί προσπαθώντας ν' ἀκούσει προσεκτικά». Ἦρμος ὁ Γκράμισι ἀνέλυε τό βαθύτερο νόημα τῆς μασονίας² καί τοῦ φασισμού³. Καί κατέληγε στά πρῶτα συμπερά-

2. «Ἄν λάβουμε ὑπόψη τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐπιτεύχθηκε ἡ ἔνωση

σματα:

Στήν πραγματικότητα ὁ φασισμός πολεμáει τή μόνη ὀργανωμένη ἀποτελεσματικά δύναμη πού εἶχε στήν Ἰταλία ἡ ἀστική τάξη, γιά νά τήν παραμερίσει στήν κατάληψη τῶν θέσεων πού δίνει τό κράτος στούς λειτουργούς του. Ἡ φασιστική «ἐπανάσταση» εἶναι μόνο ἡ ἀντικατάσταση ἑνός διοικητικοῦ προσωπικοῦ μ' ἕνα ἄλλο προσωπικό.

Μουσολίνι. Μιάς τάξης μέ μιάν ἄλλη, ὅπως συνέβη στή Ρωσία, ὅπως συμβαίνει κανονικά σέ ὅλες τίς ἐπαναστάσεις, ὅπως θά κάνουμε μεθοδικά ἐμεῖς! [Ἐπιδροκμασίες].

Γκράμσι. Ἐπανάσταση εἶναι μόνο ἐκεῖνη πού βασίζεται σέ μιá νέα τάξη. Ὁ φασισμός δέ βασίζεται σέ καμιά τάξη πού νά μὴν ἦταν στήν ἐξουσία...

Μουσολίνι. Ἀλλά ἂν μεγάλο μέρος τῶν καπιταλιστῶν εἶναι ἐναντίον μας, ἂν σᾶς παραθέσω πολύ μεγάλους καπιταλιστές πού ψηφίζουν ἐναντίον μας, πού εἶναι στήν ἀντιπολίτευση: οἱ Μότα, οἱ Κόντι...

Φαρινάτσι. Καί βοηθοῦν τίς ἀνατρεπτικές ἐφημερίδες! [Σχόλια].

Μουσολίνι. Ἡ Alta Banca δέν εἶναι φασιστική, τό ξέρετε!

Ἦταν εὐκόλο στό Γκράμσι νά ἀντιτάξει ὅτι ὁ φασισμός προετοιμαζόταν ἀκριβῶς γιά νά ἔρθῃ σέ συμβιβασμό μέ τίς ὀμάδες πού δέν εἶχαν ἀκόμα ἀποροφηθεῖ ἀπό τό σύστημα:

Ὁ φασισμός ἀπέτυχε ἐντελῶς νά ἀποροφήσει ὅλα τά κόμματα στήν ὀργάνωσή του. Μέ τή μασονία χρησιμοποίησε τήν πολιτική τακτική τοῦ *royautage*, μετά τό τρομοκρατικό σύστημα τοῦ ἐμπρησμοῦ τῶν στοῶν, καί τέλος σήμερα χρησιμοποιεῖ τή νομοθετική δράση, χάρις στήν ὁποία ὀρισμένες προσωπικότητες τῆς Alta Banca καί τῆς ὑψηλῆς γραφειοκρατίας θά καταλήξουν νά ἀκολουθήσουν τούς κυρίαρχους γιά νά μὴ χάσουν τή θέση τους, ἀλλά μέ τή μασονία ἡ φασιστική κυβέρνηση θά πρέπει νά ρθεῖ σέ συμβιβασμό. Τί γίνεται δταν ἕνας ἐχθρός εἶναι δυνατός; Πρῶτα τοῦ κόβουν τά πόδια καί μετά κάνουν τό συμβιβασμό σέ συνθήκες φανερῆς ἀνωτερότητας. [...] Γι' αὐτό ἐμεῖς λέμε ὅτι στήν πραγματικότητα ὁ νόμος ἐγίνε ἐιδικά

τῆς Ἰταλίας, ἂν λάβουμε ὑπόψη τήν ἀρχική ἀδυναμία τῆς ἰταλικῆς καπιταλιστικῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ μασονία ἦταν τό μοναδικό ἀληθινό καί ἀποτελεσματικό κόμμα πού εἶχε ἡ ἀστική τάξη γιά πολύ καιρό.»

3. «Τό πρῶτο ἐνοτικτῶδες καί ἀθόρητο σύνθημα τοῦ φασισμοῦ, μετά τήν κατάληψη τῶν ἐργοστασίων, ἦταν: "Οἱ ἀγρότες νά ἐλέγχουν τήν ἀστική τάξη τῶν πόλεων δταν αὐτή δέν ξέρει νά εἶναι ἰσχυρή ἀπέναντι στούς ἐργάτες".»

έναντίον τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων. Ρωτᾶμε λοιπόν γιατί ἐδῶ καί ἀρκετούς μῆνες χωρὶς τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα νὰ ἔχει κηρυχθεῖ ἐγκληματικὴ ἔνωση, οἱ καραμπινιέροι συλλαμβάνουν τοὺς συντρόφους μας κάθε φορά πού τοὺς βρίσκουν νὰ εἶναι συγκεντρωμένοι πάνω ἀπὸ τρεῖς. . .

Μουσολίνι. Κάνουμε δ,τι κάνετε στή Ρωσία. . .

Γκράμσι. Στή Ρωσία ὑπάρχουν νόμοι πού τηροῦνται: ἔσεῖς ἔχετε τοὺς δικούς σας νόμους. . .

Μουσολίνι. Ἐσεῖς κάνετε φοβερές ἀστυνομικὲς ἐφόδους. Κάνετε πολὺ καλά! [Γέλια].

Γκράμσι. Στὴν πραγματικότητά ὁ μηχανισμὸς ἀστυνόμησης τοῦ κράτους θεωρεῖ ἤδη τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα μυστικὴ ὀργάνωση.

Μουσολίνι. Δέν εἶναι ἀλήθεια!

Γκράμσι. Στὸ μεταξὺ συλλαμβάνεται χωρὶς καμιά εἰδικὴ κατηγορία ὅποιος βρεθεῖ σέ μιά συγκέντρωση τριῶν προσώπων, μόνο γιατί εἶναι κομμουνιστής, καί ρίχνεται στή φυλακή.

Μουσολίνι. Ἄλλὰ ἀποφυλακίζονται γρήγορα. Πόσοι εἶναι στή φυλακή; Τοὺς ψαρεύουμε ἀπλῶς γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσουμε!

Γκράμσι. Εἶναι μιά μορφή συστηματικῆς δίωξης πού προηγείται τοῦ νέου νόμου καί μάλιστα αὐτὸς θὰ τὴ δικαιώσει. Ὁ φασισμὸς υἱοθετεῖ τὰ ἴδια συστήματα μέ τὴν κυβέρνησι Τζολίτι. Κάνετε δπως ἔκαναν στὸ Νότο οἱ ἄνθρωποι τοῦ Τζολίτι πού συνελάμβαναν τοὺς ψηφοφόρους τῆς ἀντιυπολίτευσης. . . γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσουν.

Μιά φωνή. Ἐπῆρξε μόνο μιά περίπτωση. Δέ γνωρίζετε τὸ Νότο.

«Εἶμαι ἀπὸ τὸ Νότο», ἀπάντησε ἀμέσως ὁ Γκράμσι. Οἱ συνεχεῖς διακοπὲς τὸν ἐμπόδιζαν ν' ἀναπτύξει ὁμαλά τὴν ὁμιλία του. Κατάφερε δμως πάντα νὰ βρῖσκει τὸν εἰρημὸ:

Μιά κι ἡ μασονία θὰ περάσει μαζικά στὸ φασιστικὸ Κόμμα καί θ' ἀποτελέσει μιά τάση του, εἶναι φανερό πὼς ἐλπίζετε αὐτὸς ὁ νόμος νὰ ἐμποδίσει τὴν ἀνάπτυξη μεγάλων ἐργατικῶν καί ἀγροτικῶν ὀργανώσεων. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀξία, ἡ ἀληθινὴ σημασία τοῦ νόμου.

Μερικοὶ φασίστες θυμοῦνται ἀκόμη θολὰ τίς διδασκαλίες τῶν παλιῶν τους δασκάλων, ἀπὸ τότε πού ἦταν ἐπαναστάτες καί σοσιαλιστές, καί πιστεύουν πὼς μιά τάξη δέν μπορεῖ νὰ παραμείνει τέτια διαρκῶς καί νὰ ἀναπτυχθεῖ ὡς τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας χωρὶς νὰ ἔχει ἓνα κόμμα καί μιά ὀργάνωση πού νὰ συνοψίζει τὸ καλύτερο καί πιὸ συνειδητὸ μέρος της. Ἐπάρχει

κάτι αληθινό σ' αυτή τή θολή αντιδραστική διαστροφή τών μαρξιστικών διδαγμάτων.

'Αλλά, στή δεδομένη περίπτωση, ήταν σίγουρο ότι ή διάλυση τών εργατικών κομμάτων θά έσπρωχε πρὸς τά πίσω γιά πάντα τίς δυνάμεις τοῦ Ιταλικοῦ προλεταριάτου; Σ' αὐτόν πού τοῦ φώναξε «Ἔσείς δέ γνωρίζετε τό Νότο», ὁ σαρδηνός βουλευτής ἔλεγε τώ-
ρα:

Στήν Ἰταλία ὁ καπιταλισμός μπόρεσε ν' ἀναπτυχθεῖ ὅσο τό κράτος καταπίεζε τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς, εἰδικά στό Νότο. Ἔσείς σήμερα νιώθετε νά ἐπείγουν αὐτά τά προβλήματα, γι' αὐτό ὑπόσχεσθε ἕνα δισεκατομμύριο γιά τή Σαρδηνία, δημόσια ἔργα καί ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια σέ ὄλο τό Νότο· ἀλλά γιά νά κάνετε σοβαρό καί συγκεκριμένο ἔργο θά ἔπρεπε ν' ἀρχίσετε μέ τήν ἐπιστροφή στή Σαρδηνία τών 100 - 150 ἑκατομμυρίων ἀπό φόρους πού ἀποσπάτε κάθε χρόνο μέ τή δία ἀπό τό σαρδηνικό λαό. Θά ἔπρεπε ν' ἀποδώσετε στό Νότο τά ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια φόρους πού ἀποσπάτε κάθε χρόνο ἀπό τοὺς κατοίκους τοῦ Νότου. Κάθε χρόνο τό κράτος παίρνει ἀπό τίς νότιες περιοχές ἕνα σύνολο φόρων πού δέν τό ἀνταποδίδει μέ κανένα τρόπο, οὔτε μέ κανενός εἶδους ὑπηρεσίες... Ποσά πού τό κράτος ἀπομυζεῖ ἀπό τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς τοῦ Νότου γιά νά στηρίξει τό βόρειο Ιταλικό καπιταλιστικό σύστημα, θά σχηματιστεῖ ἀναγκαστικά, παρόλου τούς καταπιεστικούς νόμους, παρά τίς δυσκολίες γιά τήν ἴδρυσή μεγάλων ὀργανώσεων, ἡ ἔνωση τών εργατῶν καί τών ἀγροτῶν ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ... Ἔσείς μορεῖτε «νά κατακτήσετε τό κράτος», μορεῖτε νά τροποποιήσετε τοὺς κώδικες, μορεῖτε νά προσπαθήσετε νά ἐμποδίσετε τήν ὑπαρξή τών ὀργανώσεων, μέ τή μορφή πού λειτουργοῦσαν ὡς τώρα· δέ μορεῖτε νά ἐπιβληθεῖτε στίς ἀντικειμενικές συνθήκες πάνω στίς ὁποῖες εἰστε ὑποχρεωμένοι νά κινηθεῖτε. Δέ θά κάνετε τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά πιέζετε τό προλεταριάτο νά βρεῖ ἄλλο δρόμο, διαφορετικό ἀπ' αὐτό πού μέχρι σήμερα εἶναι γνωστός στό πεδίο τῆς μαζικῆς ὀργάνωσης. Αὐτό θέλουμε νά ποῦμε ἐμεῖς στό προλεταριάτο καί στοὺς Ιταλούς ἀγρότες ἀπ' αὐτό τό βῆμα: ὅτι οἱ ἐπαναστατικές δυνάμεις τῆς Ἰταλίας δέ θά καθήσουν νά τίς ποδοπατήσετε, ὅτι τά βρώμικα ὕνειρά σας δέ θά μπορέσουν νά πραγματοποιηθοῦν.

Στήν αἴθουσα γινόταν θόρυβος. Γιά τό Γκράμισι ἦταν ἡ πρώτη καί τελευταία φορά. Ποτέ πιά δέ θά μιλοῦσε ἀπό κεῖνα τά ἔδρανα.

Διηγούνται, αλλά δέν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες, ότι ο Μουσο-
λίσι, θλέποντάς τον άμέσως μετά στο κυλικείο τής βουλής, πήγε
νά τόν συναντήσει άπλώνοντας του τό χέρι νά τόν συγχαρεί γιά
τό λόγο του. Άδιάφορος ο Γκράμισι συνέχισε νά ρουκῶ τόν καφέ
του, κάνοντας ότι δέν είδε τό άπλωμένο χέρι.

Μετά έννέα μέρες έγραψε στή 'Τζούλια:

'Η δουλειά γίνεται πολύ άκατάστατα καί ασύνδετα: αυτό έ-
χει αντίκτυπο στήν ψυχική μου κατάσταση πού είναι ήδη άρ-
κετά άνωστατωμένη. Οι δυσκολίες πολλαπλασιάζονται, τώρα έ-
χουμε κι ένα νόμο γιά τίς (ένάντια στίς) όργανώσεις, πού προ-
μηνύει γενικά ένα συστηματικό αστυνομικό σχέδιο γιά τή διά-
λυση του κόμματός μας. Μ' αυτό τό νόμο έκανα τήν πρώτη μου
έμφάνιση στή βουλή. Οι φασίστες μου συμπεριφέρθηκαν εύ-
νοϊκά, έπομένως από έπαναστατική άποψη άρχισα μέ μία άπο-
τυχία. Έπειδή είναι αδύνατη ή φωνή μου, μαζεύτηκαν όλοι γύ-
ρω μου γιά νά μ' άκούσουν καί μ' άφησαν νά πῶ κείνο πού ή-
θελα, παρεμβαίνοντας συνεχώς μόνο καί μόνο γιά νά παρασύ-
ρουν άλλου τή συζήτηση, χωρίς όμως νά τό κάνουν έπίτηδες.
Διασκεδάσα άκούγοντας αυτά πού έλεγαν, αλλά δέ μπορούσα νά
είμαι συγκρατημένος στίς άπαντήσεις καί αυτό ήταν τό παιχνί-
δι τους, γιατί κουράστηκα καί δέν κατόρθωσα πιά νά άκολουθή-
σω τό σχήμα πού είχα σκεφτεί νά δώσω σ' αυτή μου τήν πα-
ρέμβαση.

'Ηταν κουρασμένος. Τό καλοκαίρι στή Ρώμη του προκαλούσε
άυπνία πού τόν έξαντλούσε. Έπρεπε νά κινείται μέ προφυλάξεις,
έβγαινε μόνο γιά τά άπολύτως άπαραίτητα καί δέν έδλεπε παρά
μόνο λίγους φίλους:

Νιώθω τή μοναξιά μου πάνω από κάθε πράγμα, ακόμα καί
στήν παράνομη όργάνωση του κόμματος πού υποχρεώνει σέ ά-
τομική καί ανεξάρτητη δουλειά. Προσπαθῶ νά δραπετεύσω άπ'
αυτή τήν καθαρά πολιτική έρμηνο πηγαίνοντας συχνά στήν Τα-
τιάνα πού μου θυμίζει έσένα. Άλλά ή άπουσία σου δέ μπορεί
ν' αναπληρωθεί μέ κανένα τρόπο. Όλες οι σκηνές μπροστά μου,
στό γύρω κόσμο, μου θυμίζουν έσένα καί τό Ντέλιο κι έτσι αϊ-
σθάνομαι πιά σκληρή τή δυστυχία μου. . . Δέν πειράζει. . . Ό-
λα θά περάσουν, γιατί είμαι σίγουρος ότι θά έρθεις στήν 'Ιτα-
λία καί ότι θά μπορέσουμε μέ όλες τίς δυνάμεις μας νά δοθούμε
δ ένας στόν άλλο, νά δυναμώσουμε τήν προσωπικότητά μας, κα-
μαρώνοντας έτσι μαζί τήν ανάπτυξη του Ντέλιο.

'Η Τζούλια καί ο μικρός τόν συνάντησαν τό φθινόπωρο στή
Ρώμη.

Τό διευρυμένο Έκτελεστικό του Μάρτη - 'Απρίλη 1925 είχε επικυρώσει τή γραμμή τῶν δύο τελευταίων συνεδρίων τῆς Διεθνούς, του IV καί του V: ὁ τελικός στόχος ἦταν ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου· ἀλλά στήν Ἰταλία ἔπρεπε νά πραγματοποιηθεῖ στό μεταξύ ἕνας ἐνδιάμεσος στόχος, ἡ ἀνάκτηση τῶν ἀστικοδημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν· καί γι' αὐτό τόν ἀγῶνα ἦταν ἀπαραίτητη, σύμφωνα μέ τήν κρίση τῆς Διεθνούς, ἡ πύο πλατιά συμμαχία τῶν ἐργαζόμενων μαζῶν καί τῶν κομμάτων τους μέ ὀδηγό τήν ἐργατική τάξη, πού θά τήν καθοδηγοῦσε ἡ πρωτοποριακή ὀργάνωση τοῦ προλεταριάτου, δηλαδή τό κομμουνιστικό κόμμα. Ὁ Γκράμοσι, προσηκτικός μελετητής τῶν ἐξελίξεων τῆς ἰταλικῆς κατάστασης πού τότε, μετά ἀπό τρία χρόνια φασιστικῆς τρομοκρατίας, χαρακτηριζόταν περισσότερο ἀπό μιά ἀναζωπύρωση τῶν δημοκρατικῶν πόθων μέσα στίς μάζες παρά ἀπό μιά ἐπαναστατική ἐπιθυμία, δέν ἀμφέβαλλε ὅτι αὐτή ἦταν ἡ σωστή γραμμή. Ἐίχε γράψει στό L' Ordine πινονο τῆς 1ης Σεπτέμβρη τοῦ 1924:

Ἡ κρίση πού προέκυψε ἀπό τήν ὑπόθεση Ματεότι μᾶς πρόφερε πολλά διδάγματα. . . Μᾶς δίδαξε ὅτι οἱ μάζες, μετά ἀπό τρία χρόνια τρομοκρατίας καί καταπίεσης, ἔγιναν πολύ συνετές καί δέ θέλουν νά κάνουν μεγάλα θήματα. . . [Αὐτή ἡ σύννεση] τελικά θά ἔξαφανιστεῖ σίγουρα καί μάλιστα σέ μικρό διάστημα: ἀλλά ὡστόσο ὑπάρχει καί μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ μόνο ἂν ἐμεῖς λίγο λίγο κάθε φορά, σέ κάθε εὐκαιρία, σέ κάθε στιγμή, προχωρώντας βέβαια μπροστά, δέ χάσουμε τήν ἐπαφή μέ τό σύνολο τῆς ἐργαζόμενης τάξης.

Ἄπό δῶ πηγάζει ἡ ἀνάγκη γιά τόν ἀγῶνα ἐναντία στήν ὀμάδα Μπορντίγκα: «Ἄν ὑπάρχουν στό κόμμα μας ὀμάδες καί τάσεις πού φανατίζονται, πού πιέζουν τήν κατάσταση, θά πρέπει ν' ἀγωνιστοῦμε ἐναντίον τους ἐξ ὀνόματος ὀλου τοῦ κόμματος». Ὁ Μπορντίγκα ὀμως δέ φαινόταν διατεθειμένος νά καταθέσει τά ὀπλα.

Ἄπέκρουε ὀλες τίς ἐνδιάμεσες λύσεις. Στήν ἀστική κυριαρχία

δέ μπορούσε νά δοθεί ἄλλη λύση διαφορετική ἀπό τή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Δέν προτιμοῦσε τήν ἀστική κυριαρχία πού ἀσκεῖται μέ δημοκρατικά σχήματα ἀπό τή δεσποτικά ριζωμένη ἀστική κυριαρχία. Μέ τήν ἀνοδο τῶν φασιστῶν στήν ἐξουσία ὑπῆρξε μόνο μιά ἀπλή ἀλλαγὴ ἐχθρικῶν πρὸς τὸ προλεταριάτο δυνάμεων καὶ ἐπειδὴ, κατὰ τήν ἀποψή του, τὸ μόνο πραγματικὰ ἐχθρικό κόμμα στήν ἀστική κυριαρχία ἦταν τὸ κομμουνιστικό (ἐβρισκε δὲ αὐτὸ ἄλλα κόμματα, χωρὶς διάκριση, ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστές μέχρι τὸ Κόμμα Δράσης τῆς Σαρδηνίας, ὅτι ἦταν σημεῖα στήριξης τῆς ἀστικῆς τάξης), στό κομμουνιστικό κόμμα καὶ μόνον σ' αὐτό, ἀμόλυττο ἀπὸ βρώμικες συμμαχίες, ἔπεφτε τὸ βάρος νὰ χτυπήσει τὸ φασισμό, γιὰ ν' ἀντικαταστήσει τὸ ἀστικό κράτος μέ τὸ προλεταριακό, χωρὶς καμιά ἐνδιάμεση φάση δημοκρατικοῦ τύπου, πού τὴ θεωροῦσε πῶς ὀλέθρια καὶ ἀπὸ τὸ φασισμό. Ἐξάλλου ὁ φασισμός καταργώντας τίς δημοκρατικές αὐταπάτες, δέν ἀνοίγε καλύτερα τὸ δρόμο πρὸς τὸν κομμουνισμό; Αὐτὸ δέν τεκμηριῶνε καλύτερα αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα; Ἦταν ἓνα σχηματικό συμπέρασμα, ἐκτὸς πραγματικότητας ἦταν μιά τακτική αὐτοκτονίας, ἔχοντας σάν μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νὰ καταδικάσει σέ ἀπομόνωση τὸ κομμουνιστικό κόμμα καὶ πρακτικὰ ἀποσκοποῦσε στὴ δημιουργία καθαρὰ ἐπαναστατικοῦ θορύβου, τὴ στιγμή πού δὲ χρειαζόταν ν' ἀντιπαραθέσει κανεὶς ἐπαναστατικές φωνές στὸν ὀλοκληρωτικό φασισμό, ἀλλὰ συγκεκριμένες πράξεις. Ἰδρύθηκαν τὴν ἀνοίξη τοῦ '21 οἱ ὀμάδες *Arditi del popolo*, μιά ὀργάνωση ἀποφασισμένη νὰ μπεῖ στό χῶρο τῆς ἐνοπλῆς ἀντίστασης ἐνάντια στὴ φασιστικὴ βία. Ὁ Μπορντίγκα, ἐπειδὴ ἔκρινε ὅτι κάθε εἶδος συμμαχίας μέ τοὺς σοσιαλιστές ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τὰ αἷτια πού προκάλεσαν τὸ σχίσμα πρὶν λίγους μῆνες στό Λιβόρνο, παράγγειλε στοὺς κομμουνιστές νὰ μὴ ἀνακατωθοῦν μέ τοὺς σοσιαλιστές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δέν ἐμποδίστηκε σ' αὐτὴ του τὴν ἀκραία ἀπόφαση ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἡγέτες τοῦ κόμματος, πού τότε ὅλοι ἢ σχεδὸν ὅλοι ἔχαν τὴν ἴδια ἀκραία τοποθέτηση μέ τὸν ἀρχηγό τους. Ἀπὸ τότε ἡ γραμμὴ του δέν εἶχε ἀλλάξει καθόλου. Ὁ Ζηνόβιεφ προσπάθησε νὰ τὸν πάρει μέ τὸ μέρος του προσφέροντάς του τὴ θέση τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Διεθνούς. Ἀλλὰ σ' αὐτὸν τὸν ἀκαμπτο ἄνθρωπο, πού ἦταν κομμένος καὶ ραμμένος γιὰ τὴν ἐπίθεση, ἡ λατρεία τῆς προσήλωσης στὶς λαθεμένες ἰδέες του ἦταν πῶς δυνατὴ ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία.

Μπρὸς στό συνέδριο, πού θὰ ἐπιβεβαίωνε τὸν πραγματικὸν συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων στό ἐσωτερικὸ τοῦ κόμματος, ὁ Γκράμισι ἔπρεπε νὰ ταξιδέψει πολὺ. Ἀναφερόμενος σέ μιά συγκέντρωση ὄλων τῶν μελῶν τῆς ὀργάνωσης τοῦ Μιλάνο (ὑπεύθυνοι ἀχτίδων, τοπικῶν γραφείων, πυρήνων), πού ἐγίνε τὸ καλοκαίρι τοῦ '25,

ὁ Τζοβάνι Φαρίνα μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν εἰσαγωγή τοῦ Γκράμισι: «Ὁ ἰταλικὸς λαὸς αὐτὴ τὴ στιγμή δὲν ἀγωνίζεται γιὰ τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἀλλὰ γιὰ τὴ δημοκρατία. Ἄν δὲ καταλαβαίνομε αὐτό, σημαίνει ὅτι δὲν καταλαβαίνομε τὴ σημασία τῶν γεγονότων πού ἐξελλίσσονται κάτω ἀπὸ τὰ μάτια μας». Ἦταν ὑποπτα, αἰρετικά λόγια στὴν κρίση αὐτῶν πού «ἐβλεπαν τὴν ἐπανάσταση σὲ κάθε γωνιά τοῦ δρόμου» (λέει ὁ Καρίνα) καὶ ὁ μύθος ὅτι ὁ Γκράμισι ὑπαναχώρησε σὲ σοσιαλδημοκρατικές θέσεις ἔδωσε τροφή γιὰ σχόλια στὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τοῦ κόμματος.

Τὸ καλοκαίρι δούλεψε ἐντατικά. Ἐγραψε στὶς 15 Αὐγούστου στὴ Τζούλια: «Ἦμουν καὶ εἶμαι ἀκόμα καὶ τώρα μακριὰ ἀπὸ τὴ Ρώμη· πρέπει νὰ ταξιδεύω γιὰ νὰ διοργανώσω συγκεντρώσεις καὶ πρέπει νὰ προσπαθῶ συνεχῶς νὰ χάνουν τὰ ἴχνη μου οἱ ἀστυνομικοί». Ἐνωθε πολὺ τὴν ἔλλειψη τῆς Τζούλια καὶ τοῦ παιδιοῦ:

Γύρισα πολὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ, εἶδα τόπους πού λένε ὅτι εἶναι πολὺ ὠραῖοι, τοπία πού φαίνεται ὅτι εἶναι τόσο ἐξαισία ὥστε ἔρχονται ἀπὸ μακριὰ οἱ ξένοι γιὰ νὰ τὰ θαυμάσουν. Πήγα στὸ Μιραμάρε, γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ μοῦ φάνηκε ὅτι ὁ Καρντούτσι εἶχε μιά ψεύτικη εἰκόνα· οἱ ἄσπροι πύργοι μοῦ φάνηκαν σάν φρεσκοασβεστωμένα φουγάρα: ἡ θάλασσα ἦταν κιτρινασμένη, γιὰτι μερικοὶ μπαζαδόροι, πού ἔφτιαχναν ἕνα δρόμο, ἔριξαν τόνους τὰ μπάζα· ἀκόμα κι ὁ ἥλιος μοῦ φάνηκε σάν ἀχρηστὴ πιά θερμάστρα. Σκέφτηκα ὅμως ὅτι διες αὐτές οἱ ἐντυπώσεις πρέπει νὰ συνδέονται μὲ τὸ ὅτι ἐγὼ ἔγινα «ἀπαθής», ὅπως παρατήρησε ἡ μητέρα σου, μὲ τὸ ὅτι ἔχασα τὴ γεύση τῆς φύσης καὶ τῆς ζωῆς πού μὲ περιβάλλει, γιὰτι σκέφτομαι πάντα ὅτι ἐσὺ εἶσαι μακριὰ, γιὰτι ἀπὸ τότε πού σ' ἀγάπησα δὲ μπορῶ νὰ νιώσω καμιὰ χαρὰ ἂν δὲ συνδέεται μὲ σένα καὶ σταματᾷ ἀμέσως ὅταν σκέφτομαι ὅτι δὲν εἶσαι κοντά μου καὶ δὲ μπορεῖς νὰ δεῖς αὐτὰ πού βλέπω ἐγώ... Γιὰ μένα ὁ Ντέλιο εἶναι σάν ἕνας κομήτης, ἀλλὰ μήπως καὶ ἡ ἀγάπη μας δὲν ἔχει λίγο τὸν ἴδιω χαρακτήρα;

Κάθε παιδί τοῦ θύμιζε τὸ Ντέλιο. Στὶς σύντομες ἐπισκέψεις του στὸ Μιλάνο φιλοξενιόταν στὴν ὁδὸ Νάπο Τοριάνι 7, στὴν ἔδρα τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου L' Unita. Στὸν ἡμιόροφο ἔμενε μὲ τὴ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιά του, ὁ διαχειριστὴς τῆς ἐφημερίδας Ἀλαντίνο Μπιμπολότι. Ὁ Γκράμισι εἶχε πάντα στὴ διάθεσή του ἕνα δωματιάκι σὲ κείνο τὸ πάτωμα. Ὁ Φιντία Σασάνο, συντάκτης τότε τῆς L' Unita, τὸν θυμᾶται ἐνὰ παίζει καὶ νὰ τρέχει μὲ τὰ τέσσερα πίσω ἀπὸ τὰ παιδιά τοῦ Μπιμπολότι, ὅταν δὲν τὸν ἔβλεπε κανεὶς».

Τὸ Σεπτέμβρη μετακόμισε γιὰ μερικές μέρες στὸ σπίτι τοῦ Το-

λιάτι, στη Ρώμη· κάτω από την καθοδήγησή του, πράγματι, γραπτηκαν οι θέσεις για το III εθνικό συνέδριο του κόμματος, που θα γίνονταν το Γενάρη στη Λυών. Τό κείμενο, που έφερεν τη σφραγίδα του νέου πνεύματος, ήταν ένα δοκίμιο σαφές και απλό πάνω στην Ιταλική κατάσταση και τά καθήκοντα του κομμουνιστικού κόμματος. Μέ έπιστημονική ακρίβεια, μακριά από κάθε ρητορική Έξαση, που χαρακτηρίζει πολλά κείμενα συνεδρίων του Ιταλικού εργατικού κινήματος, αναλύονταν οι κοινωνικές και οικονομικές δομές της χώρας, οι αντιθέσεις του καπιταλιστικού καθεστώτος, οι συνιστώσες και ο ρόλος του φασισμού μέσα σε κείνες τις αντιθέσεις και κατότιν οι πολιτικές και ταξικές «κινητήριες» δυνάμεις της προλεταριακής επανάστασης και κείνες που θά Ξιπταιναν στό κίνημα και θά συσπειρώνονταν σ' ένα είδος συμμαχίας για να πετύχουν τό θρίαυθο ενάντια στό φασισμό. Ένδεικτικό της βαθιάς ανάλυσης αυτού του κειμένου είναι η προφητική πρόβλεψη για τις μελλοντικές Ξξελίξεις του φασισμού:

Έπιστέγασμα δλης της προπαγανδιστικής Ιδεολογίας, της πολιτικής και της οικονομικής δράσης του φασισμού είναι η «ιμπεριαλιστική» τάση του. Αυτή η τάση Ξκφράζει την ανάγκη που νιώθουν οι βιομηχανικές και αγροτικές Ιθύνουσες τάξεις να θρούν Ξξω από τόν εθνικό χώρο τά στοιχεία για τη λύση της κρίσης της Ιταλικής κοινωνίας. Μέσα σ' αυτή την τάση υπάσχει τό σπέρμα ενός πολέμου που φαινομενικά θ' άγωνίζεται για την Ξπέκταση της Ίταλίας, αλλά στην πραγματικότητα μέσα σ' αυτόν η φασιστική Ίταλία θά είναι ένα δργανο στά χέρια μιας η περισσότερων ιμπεριαλιστικών ομάδων που διαφιλονικούν τόν κόσμο.

Συνοπτικά, αυτά ήταν τά βασικά στοιχεία των θέσεων για τό συνέδριο της Λυών: ο δρισμός του φασισμού σαν μεθόδου σταθεροποίησης του Ιταλικού καπιταλισμού· η διακήρυξη της ηγεμονίας του προλεταριάτου στον αντιφασιστικό άγώνα· Ξπίσης η ανάλυση όλων των μαζικών δυνάμεων που θά υπορούσαν να κερδηθούν σ' ένα εργατο-αγροτικό συνασπισμό και η διάκριση ανάμεσα σε άστικές δυνάμεις που ήταν δεινές στό φασισμό και σε κείνες που εντάσσονταν η μπορούσαν να ενταχθούν σε δημοκρατικά αντιφασιστικά σχήματα· τέλος, στη βάση όλων αυτών, υπήσχε η Ξπύκρωση του πωταρχικού ρόλου του κομμουνιστικού κόμματος, που με τη διάθρωσή του σε πυρήνες στους τόπους παραγωγής θά Ξιπαινε Ξπικεφαλής της εργατικής τάξης. Ήταν ένα μεγάλο βήμα πός τά Ξμπρός σε σέση με τις θέσεις του Μπορντίγκα, άν και υπήσχαν μέσα σ' αυτές τις διατυπώσεις ύπολειμματα του παλιού σεχταρισμού (θά τό παραδεχτεί και ο ίδιος ο Τολιάτι: «Τ-

πάρχουν ακόμα, σ' αυτό τό κείμενο, ίχνη του παλιού σχεταριστικού προσανατολισμού». Έδώ ενδιαφέρει νά τονίσουμε τή συνεισφορά του Γκράμισι στό σπάσιμο τών παλιών σχημάτων.

Τόν ελχε ταραξεί η εΐδηση, πού του έφεραν μερικοί σύντροφοι, για τή σύγυρη μετάβαση τής Τζούλια στή Ρώμη για νά εργαστεί. «Δέν ξέρω πώς νά κρίνω αυτή τήν εΐδηση, επειδή δέν ανέφερες τίποτε γι' αυτό· τό είπα στήν Τατιάνα και ή καημένη δέν κοιμήθηκε από τή συγκίνηση. Είναι σύγυρη δι τάρθεισ άπωσδήποτε και σέ περιμένει μέ άγωνία». Η Τζούλια και ο Ντέλιο έφτασαν τόν 'Οκτώβρη' μαζί τους ήρθε και ή Τζένη. Ο Γκράμισι πού στο μεταξύ είχε μετακομίσει μέ τούς Πασάργκε σ' ένα σπίτι τής οδού Μοργκάνι, τούς νοίκιασε ένα έπιπλωμένο διαμέρισμα στήν οδό Τράπανι. Έκρινε σκόπιο νά μή μείνει μαζί τους. Φοβόταν μή τούς μπλέξει και ανακαλέσει ή κυβέρνηση τήν άδεια παραμονής. Τά πράγματα είχαν σφίξει ξανά. Στίς 4 'Οκτώβρη οι φασίστες έσπειραν τόν τρόμο στή Φλωρεντία, δολοφονώντας τόν πρώην σοσιαλιστή βουλευτή Γκαετάνο Πιλάτι και τό δικηγόρο Γκαετάνο Κόνσολο μέσα στο σπίτι του, μπροστά στα μάτια τής γυναίκας του και τών παιδιών του, τραυματίζοντας πολλούς άλλους, λεηλατώντας σπίτια αντιπάλων, σέ μιά νύχτα άπιστευτης βαρβαρότητας. Η ζωή τών αντιφρονούντων δέν ήταν πιά άσφαλής. Έπρεπε νά κινούνται μέ προσοχή. Στίς 24 'Οκτώβρη τό δωμάτιο του Γκράμισι στήν οδό Μοργκάνι έγινε άνω κάτω στή διάρκεια μιάς αστυνομικής έρευνας. Αργότερα, στίς 4 Νοέμβρη, ή άποκάλυψη τής άπάπειρας ενός πρώην σοσιαλιστή βουλευτή, του Τίτο Τζανμπόνι, νά σκοτώσει τό Μουσολίνι, πυροβολώντας έναντιον του από τό δωμάτιο του ξενοδοχείου Ντραγκόνι, όταν θά έμφανίζόταν στο μπαλκόνι του Παλάτσο Κίτζι για νά εκφωνήσει λόγο για τήν έπέτειο τής νίκης, συντέλεσε στήν έξαγρίωση τών φασιστών και ή ατμόσφαιρα έγινε ακόμα πιο βαριά. Η Τζούλια πήγαινε πρωί άπόγευμα στή ρώσικη πρεσβεία, όπου εργαζόταν σαν υπάλληλος (για νά μείνει στήν 'Ιταλία μέ τόν 'Αντόνιο είχε εγκαταλείψει τό διολι και τή διδασκαλία τής μουσικής) και ο Γκράμισι πήγαινε νά τή συναντήσει στήν οδό Τράπανι άργά, για φαί, μόνοντας εκεί μέχρι άργά τά μεσάνυχτα. Δέν έβγαιναν ποτέ μαζί. Καμιά φορά ή Τζούλια πήγαινε μέ τίς αδελφές της και τή Λεονίλντε Περίλι σέ διάφορα κοντσέρτα. Ο 'Αντόνιο δέν τίς συνόδευε. Έμεινε σπίτι νά παιζει μέ τό παιδί.

Ο Ντέλιο ήταν περίπου έναμιοι χρονών, αλλά ο πατέρας του διέκρινε σ' αυτόν έξαιρετικές άρετές και του συμπεριφερόταν σαν σέ μεγάλο άνθρωπο. «Έπαιζε πιάνο, δηλαδή καταλάβαινε», θά πεί, «τή διαφορετική διαβάθμιση τών τόνων του ήχου στα πληκτρα από τή φωνή τών ζώων: τό πουλάκι δεξιά, ή αρκούδα άρι-

στερά και στή μέση τὰ διάφορα ἄλλα ζῶα». Θά πεί ἀκόμα, πεισιμέ-
τους στά σοβαρά γιά τίς μεγάλες διανοητικές ικανότητες τοῦ γιου
του: «Ἐκμεταλλεύονταν τήν ἀγάπη του γιά τὰ ζῶα μέ δυό τρό-
πους: μέσα ἀπό τή μουσική, γιατί προσπαθοῦσε νά βγάλει τούς
μουσικούς ἤχους σύμφωνα μέ τή φωνή τῶν ζῶων, ἀπό τή βαρύτο-
νη ἀρκοῦδα μέχρι τήν ὀξεῖα φωνή τοῦ πουλιουῦ, καί μέσα ἀπό τό
σχέδιο». Στό μικρό ἄρρεσε νά διασκεδάζει μέ τὰ ἴδια πάντα πράγ-
ματα: «Πρῶτα ἔπρεπε νά βάλει τό ρολοῖ τοῦ τοίχου στό τραπέζι
καί νά κάνει ὄλες τίς δυνατές κινήσεις· μετά ἔπρεπε νά γράψει
ἕνα γράμμα στή γιαιγιά του μέ τίς εἰκόνες τῶν ζῶων πού τόν εἶ-
χαν ἐντυπωσιάσει ἐκείνη τή μέρα· ὕστερα πήγαινε στό πιάνο κι ἔ-
κανε τίς φωνές τῶν ζῶων, καί κατόπιν ἔπαιζε μέ διάφορους τρό-
πους».

Τό σπίτι τό ἔφερεν δόλτα ἡ Τζένη. Αὐτή μαγεύερε, αὐτή πρό-
σεχε τό παιδί ὄσο ἡ Τζούλια καί ἡ Τατιάνα ἦταν στό γραφεῖο καί
στό σχολεῖο. Καί οἱ δυό εἶχαν ἰσοστέι τήν ἐπιρροή της, ἄν καί τῆς
συγχωροῦσαν μερικά φερσίματα πού εἶχαν καθαρά νοσηρό χα-
ρακτήρα. Ὁ Γκράμισι γιά πολύ καιρό προβληματιζόταν, ἰδιαίτερα
μετά τό ταξίδι του στή Μόσχα, γιά τήν προσήλωση τῆς Τζένης
στό Ντέλιο. Ἐξάλλου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπό τήν εἶδηση πού διά-
βασε σέ μιά ἐφημερίδα γιά τό δράμα μιᾶς οἰκογένειας ἀπό τή
Σαρδηνία πού συνέβη στή Τζένοβα: μιά γυναίκα, πού ἔπασχε ἀπό
καρκῖνο, δηλητηριάστηκε καί δηλητηρίασε καί τό ἡλικίας 5 χρο-
νῶν ἀνηψάκι της. Στό γράμμα πού ἄφησε ἔλεγε ὅτι ἤθελε νά τό
πάρει μαζί της στόν παράδεισο, γιατί οὔτε κεῖ θά μπορούσε νά
ζήσει χωρίς αὐτό. Αὐτή ἡ νοσηρή ἀγάπη, πού μπορούσε νά φτά-
σει μέχρι τό ἔγκλημα, τοῦ προξενοῦσε ἀνησυχία. Μερικές φορές
ἄκουσε τό Ντέλιο νά τόν φωνάζει «ντιάντια» πού στά ρωσικά ση-
μαίνει θεῖος. Μόνο μιά ἀπότομη παρέμβαση τῆς Τάνια διόρθωσε
τά πράγματα. Ὁ Γκράμισι ἀπό μέρους του, ἄν καί ἀνησυχοῦσε,
πρόσεχε νά μή δημιουργεῖ δράματα.

Τό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Γενάρη 1926, πέρασε κρυφά
τά γαλλικά σύνορα, γιά τό ἔθνικό συνέδριο τοῦ κόμματος (ὄργα-
νώθηκε στή Λυών), πού ἦταν τό τρίτο μετά τό Ἰδρυτικό τοῦ Λι-
δόρνο καί κείνο τῆς Ρώμης τό Μάρτη τοῦ '22. Ἡ φυγή ἀπό τήν
πατρίδα δέν ἦταν εἴκολλη: ὁ Γκράμισι ὁμως ἦταν συντησιμένος
στίς μεγάλες πορεῖες πάνω στά θουνά καί στίς ὑπαίθριες συγκεν-
τρώσεις· τήν προηγούμενη χρονιά, σ' ἕνα γράμμα του στή Τζού-
λια, μιλοῦσε γιά «κάποια ἐξοικείωση σέ ταξίδια πάνω στά χιόνια
καί ὕπνο πάνω σ' αὐτά τό δράδι γιά ξεκούραση». Στή Λυών ἦ-
ταν ἀντιπρόσωποι ἀπ' ὅλη τήν Ἰταλία (18,9% οἱ ἀπόντες πού δέ
γνωμοδότησαν). Ἡ μέθοδος πού ἀκολούθησαν γιά τή σύγκληση
τῶν ἐπαρχιακῶν συνεδρίων, γιά τή συζήτηση σ' αὐτά καί γιά τό

διορισμό των αντιπροσώπων στο έθνικό συνέδριο ἀμφισβητήθηκε από την ομάδα του Μπορντίγκα, που κατηγορήσε την πλειοψηφούσα ομάδα του Γκράμισι για κατάχρηση έξουσίας. Στις 20 Γενάρη, μιλώντας στην πολιτική επιτροπή του συνεδρίου, ο Γκράμισι υποστήριξε, γιπώνοντας την άριστερη πτέρυγα, το ανέπικαιρο των επαναστατικών προσπαθειών.

Σέ κανένα κράτος — ελτε — δέν είναι σέ θέση τό προλεταριάτο νά κατακτήσει την έξουσία και νά τή διατηρήσει μόνο με τίς δικές του δυνάμεις: πρέπει λοιπόν νά επιδιώξει νά βρει συμμαχους. πρέπει δηλαδή νά έχει μιá τέτια πολιτική που νά του επιτρέψει νά τεθεϊ επικεφαλής των άλλων τάξεων που έχουν αντικαπιταλιστικά συμφέροντα και νά τίς οδηγήσει στον άγώνα για την άνατροπή της αστικής κοινωνίας. Τό ζήτημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την Ίταλία, όπου τό προλεταριάτο είναι ή υειοψηφία των λογαζόμενων μαζών και γεωγραφικά βρίσκεται σέ τέτια θέση που δέ μπορεί νά επιδιώξει ένα νικηφόρο άγώνα για την έξουσία. αν δέ δώσει μιá σωστή λύση στο πρόβλημα των σχέσεων με την άγροτική τάξη. Για την τοποθέτηση και την έπιλυση αυτού του προβλήματος θά πρέπει ν' ασχοληθει ιδιαίτερα τό κόμμα μας στο άμεσο μέλλον.

Έπρεπε λοιπόν τώρα νά σκεφτούν, μέσα από τή γραμμή του Γκράμισι, την πολιτική όργάνωση και όχι την κατάκτηση της έξουσίας με επαναστατικά μέσα. Οι θέσεις της πλειοψηφίας της κεντρικής επιτροπής εγκρίθηκαν από τό 90.8% των ψήφων του συνεδρίου ή άκρα άριστερά της κεντρικής επιτροπής (Μπορντίγκα) πήσε τό 9.2% των ψήφων. Άλλά ο Μπορντίγκα έκανε ποσοφυγή στη Διεθνή καταγγέλλοντας σαν αντικανονικό τό συνέδριο (και ή Διεθνή άπέριψε την ποσοφυγή).

Στό μεταξύ στην Ίταλία ή φασιστική θύελλα άρχισε νά σαοώνει και τά τελευταία υπολείμματα ελευθερίας. Οι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος είχαν αποχωρήσει από την αντιπολίτευση και επανεμφανίστηκαν στην αίθουσα του Μοντεσιτόριο στις 16 Γενάρη 1926. Χτυπήθηκαν μέχρι αίματος από τους φασίστες και την έπομένη ο Μουσσολίνι ελτε:

“Όποιος από την αντιπολίτευση θέλει νά επιστρέψει σ' αυτή την αίθουσα για νά τον άνεχτοΰμε άπλώς πρέπει επισήμως και δημοσίως ν' άναγνωρίσει: πρώτον, τό τετελεσμένο γεγονός της φασιστικής επανάστασης, για την όποία μιá προκατειλημμένη αντιπολίτευση είναι άγρηστη πολιτικά και ιστορικά παράλογη· αυτή έχει νόημα μόνο για κείνους που ζούν πέρα από τά σύνορα του κράτους· δεύτερο, ν' άναγνωρίσει επισήμως

καί δημοσίως ὅτι ἡ αἰσχροὺς θορυβώδης καμπάνια τῆς ἀντιπολίτευσης ἔχει ἀποτύχει οἰκτρὰ, γιατί δέν ὑπῆρξε ποτέ ἓνα ἠθικό θέμα πού ν' ἀφορᾷ τήν κυβέρνηση ἢ τό κόμμα· τρίτο, νά διαχωρήσει ἐπισήμως καί δημοσίως τήν εὐθύνη του ἀπό κείνου πού στό ἐξωτερικό συνεχίζουν τόν ἀντιφασιστικό σάλο. Μόνο ἂν δεχτοῦν καί ἀκολουθήσουν αὐτούς τοίς δρους οἱ παραστρατημένοι τῆς ἀντιπολίτευσης μποροῦν νά ἐλπίζουν στήν ἀνοχή μας καί νά ἐπιστρέψουν σ' αὐτό ἐδῶ τό χῶρο. Χωρίς τήν ἀποδοχή καί ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν δρων, μέχους ὅτου θρῖσκουμαι σ' αὐτή ἐδῶ τή θέση, καί ὑπόσχομαι ὅτι θά μείνω ἀρεκέτο καιρό, αὐτοί δέ θά ξαναμποῦν ἐδῶ: οὔτε αὔριο, οὔτε ποτέ!

Ἄρχιζε τό «ναπολεόντειο ἔτος τῆς φασιστικῆς ἐπανάστασης», ὅπως εἶχε πεί ὁ Μουσολίνι γιά τό 1926. Τό ἐνωτικό σοσιαλιστικό κόμμα (τό κόμμα τοῦ Τουράτι), ὅτου ἀνῆκε ὁ Τίτο Τζανμπόνι, εἶχε διαλυθεῖ ἀμέσως μετὰ τήν ἀνακάλυψη τῆς δολοφονικῆς ἀπόπειρας ἐναντίον τοῦ Μουσολίνι καί ἡ ἐφημερίδα του *La Giustizia* δέ μποροῦσε πιά νά ἐκδοθεῖ. Ἄπό τό Νοέμβρη τοῦ 1925 δέν κυκλοφοροῦσε οὔτε ἡ *Rivoluzione liberale*: ὁ διευθυντής τῆς Ἀσφάλειας τοῦ Τορίνο εἶχε ἐπιβάλλει στόν Πιέρο Γκομπέτι νά κλείσει καί νά σταματήσῃ κάθε ἐκδοτική καί δημοσιογραφική δραστηριότητα· στίς 6 Φλεβάρη 1926 ὁ Γκομπέτι ἔφυγε καί πῆγε στό Παρίσι (γιά νά πεθάνει ἐκεῖ μετὰ ἀπό ἔννεα μέρες, μικρότερος ἀπό 25 χρονῶν). Πολιτικοί πρόσφυγες ἦταν ἐπίσης ὁ Ἀμέντολα καί ὁ Σαλβέμινι. Ἐνας νόμος τῆς 31 Γενάρη 1926 ὄριζε γιά αὐτούς πού συνέχιζον στό ἐξωτερικό τόν ἀντιφασιστικό ἀγῶνα, τήν ἀφαίρεση τῆς ἰταλικῆς ἰθαγένειας καί ἐπίσης τή δήμευση περιουσιακῶν στοιχείων καί στήν ἔσχατη περίπτωση τή δήμευση ὁλόκληρης τῆς περιουσίας. Στερήθηκαν τήν ἰταλική ἰθαγένεια μετὰξὺ ἄλλων ὁ Σαλβέμινι καί ἓνας καθολικός δημοσιογράφος, ὁ Τζουζέπε Ντονάτι, πού εἶχε καταγγείλει τόν ἀρχηγό τῆς Ἀστυνομίας Ντέ Μπόνιο ὡς συνυπεύθυνο τῆς δολοφονίας τοῦ Ματεότι. Ἡ δίκη γιά τήν ὑπόθεση Ματεότι ἔγινε στό Κέφι ἀπό τίς 16 ὡς τίς 24 Μάρτη 1926. Οἱ τοπικές ἀρχές καί οἱ δικαστές δέχτηκαν τό γραμματεῖα τοῦ φασιστικοῦ κόμματος, Ρομπέρτο Φαρινάτσι, σινηγόρο τῶν κατηγορουμένων, στό δημαρχεῖο καί τή νομαρχία. Ὁ ἐπίτροπος ἀπέκλεισε τό φόνο ἐκ προμελέτης· δέχτηκε τόν ἐξαιελείας. Οἱ Ντουμίνι, Βόλπι καί Ποβερόμο καταδικάστηκαν σέ 5 χρόνια. 11 πῆνες καί 20 μέρες (τούς χαρίστηκαν τά τέσσερα χρόνια σ' ἓνα διάταγμα ἀμνηστίας τῆς προηγούμενης χρονιάς). Ἐγαν περάσει δυό βδομάδες ἀπό τή μέρα πού βγήκε ἡ ἀπόφαση, ὅταν στίς 7 Ἀπρίλη μιὰ ἀγγλίδα ὑπήκοος 62 ἐτῶν, ἡ Βιολέτα Τζίμπσον, πυροβόλησε ἐναντίον τοῦ Μουσολίνι, στήν ἔξοδο τοῦ

Παλάτσο ντέι Κονσερβατόρι στο Καμπιντόλιο, τραυματίζοντάς τον ελαφρά στη μύτη. Ήταν παράφρων και είχε νοσηλευτεί σε τρελοκομείο. Για αντίποινα οι φασίστες στράφηκαν έναντι των γραφείων των τελευταίων φιλελεύθερων εφημερίδων. Ληπλάτησαν τὰ γραφεία των εφημερίδων Il Mondo και Vocce repubblicana. Η ζωή είχε γίνει τώρα πιά πολύ δύσκολη για τό Γκράμοσι.

Ήρθε στη Ρώμη ο 'Απόλο Σούχτ, μιά ωραία μορφή που ξμοιαζε σάν ήρωας του Τολστόι, μέ δυνατό σῶμα και μακριά άσπρα γένια. Βέβαια ή Ρώμη του 1926, σταυροδρομί ένοπλων ομάδων, λίγο θύμιζε τήν ήρεμη και φιλελεύθερη Ρώμη που είχε γνωρίσει στα πρώτα 15 χρόνια του αιώνα. Άλλά ο Ντέλιο ήταν μιά καλή δικαιολογία για νά ζήσει εκεί. Η οικογένεια Σούχτ ξαναβρισκόταν λοιπόν στην Ίταλία, όπως πριν από δέκα χρόνια, εκτός από τή Ναντίνα Λεοντιέβα, που δέν είχαν πιά είδησεις της, τήν Άννα που έμνε στη Μόσχα μέ τόν άντρα της, τό Βιτόριο και τή μητέρα. Παρά τίς γενικές δυσκολίες της ζωής και τήν ήμπαρρανομία ήταν εύτυχημένοι εκείνοι οι μήνες για τό Γκράμοσι' μπορούσε τουλάχιστο ν' άνοιξει τήν καρδιά του μέσα στην οικογένεια: ή Τζούλια και ο Ντέλιο δίπλα του τόν βοηθοῦσαν ν' άντέχει τίς δυσκολίες της πολιτικής δουλειάς.

Η Τζούλια περίμενε παιδί. Δέ θά ήθελε ν' αφήσει γι' αυτό τό λόγο τή δουλειά της στη ρώσικη πρεσβεία και τήν Ίταλία. Όμως κάθε άπόφαση έξαρτιόταν από τή σκλήρυνση της πολιτικής κατάστασης. Έπρεπε νά λάβουν υπόψη, μέ άρκετό ρεαλισμό, ότι ήταν άδύνατο νά συνεχίσουν νά ζούν στην Ίταλία' ίσως ακόμα και ο Άντόνιο υποχρεωνόταν νά φύγει, όπως τόσοι και τόσοι άλλοι ήγέτες της αντιπολίτευσης. Συνεπώς άξιζε, κατέληγε ή Εὐγενία, νά επισπεύσουν τήν άναχώρηση, επιβάλλοντας αυτή της τή γνώμη στη Τζούλια: ή γέννηση του παιδιού θά μπέρδευε ακόμα περισσότερο τά πράγματα' επιπλέον τό ξαφνικό πέραςμα από τό γλυκό κλίμα της Ρώμης στο σκληρό της Μόσχας μπορούσε νά τούς πειράξει' και πέρα άπ' αυτό, αν πήγαιναν στη Μόσχα, ο Άντόνιο θά είχε μεγαλύτερη έλευθερία κινήσεων, όταν τά γεγονότα τόν υποχρέωναν νά εγκαταλείψει τήν Ίταλία. Ο συλλογισμός της Εὐγενίας φάνηκε λογικός. Τόν Ίούλη άφησαν τή Ρώμη, προγραμματίζοντας νά κάνουν διακοπές στο Τραφόι κοντά στο Μπολσάνο. Η Τζούλια πέρασε τά σύνορα στις 7 Αὐγούστου του 1926 (μετά από είκοσιτρείς μέρες, στις 20 Αὐγούστου θά γεννοῦσε τό Τζουλιάνο). Η Εὐγενία και ή Τατιάνα έμειναν μέ τό Ντέλιο στο Τραφόι. Στα τέλη Αὐγούστου τίς συνάντησε και ο Άντόνιο εκεί:

Είχα τήν εντύπωση — θά γράψει στη Τζούλια — ότι ο

Ντέλιο ήταν πολύ καλύτερα απ' ότι στη Ρώμη: μου φαίνεται ότι στυλώθηκε και δυνάμωσε. Αναπτύχθηκε και πνευματικά: ήρθε σ' επαφή με τό έξωτερικό περιβάλλον, έμαθε μιά ατέλειωτη σειρά από νέα πράγματα. Σκέφτομαι ότι ή παραμονή του στο Τραφόι, που περιβάλλεται από βουνά και τεράστιους δγκους πάγων, θά του αφήσει στή μνήμη του βαθιά σημάδια. Πάίξαμε. Του έφτιαξα μερικά ψευτοπαιχνιδάκια: άνάψαμε φωτιά στήν έξοχή· δέν ύπήρχαν όμως σαῦρες για νά του μάθω πώς νά τίς πιάνει. Νομίζω ότι τώρα άρχίζει μιά σημαντική φάση τής ζωής του, αυτή που αφήνει δυνατές άναμνήσεις, γιατί στή διάρκεια τής ανάπτυξης κατακτά τό μεγάλο και τρομερό κόσμο.

Του μπήκε στο μυαλό νά του μάθει μερικές λέξεις από τή σαρδηνική διάλεκτο. «Ήθελα νά του μάθω νά τραγουδάει *Lassa sa figu, ruzone* [άφησε τό σύκο, πουλάκι], αλλά οι θείες του άντέδρασαν άποφασιστικά.» Ο μικρός έφυγε με τή θεία Τζένη τό Σεπτέμβρη. Ο Άντόνιο δέ θά τόν ξανάβλεπε πιά.

Ἐτιδύθηκε στό γράψιμο μιᾶς μελέτης γιά τό πρόβλημα τοῦ Νότου, θέμα ὄχι καινούργιο γι' αὐτόν. Ἦταν τό θέμα τῶν πρώτων του πολιτικῶν ἀναζητήσεων, δταν, παιδί ἀκόμα, ζοῦσε στή Γκιλάρτσα καί στό Σαντουλουσούρτζου σ' ἓνα ἀγροτικό καί ποιμενικό περιβάλλον καί ἀργότερα, σάν μαθητής λυκείου, στό Κάλιαρι, τόν καιρό πού διάβαζε τά γραφτά τοῦ Σαλβέμινι. Ὅταν πῆγε στό Τορίνο, στό νέο περιβάλλον τῶν ἐργατῶν τοῦ ἐργοστασίου καί ὄχι πιά τῶν χωρικῶν, συνέχισε νά τό σκέφτεται ἀπό διαφορετική ὁμως ὀπτική καί μέ ἄλλη ὄριμότητα: ἐμβαθύνοντας ἀκόμα περισσότερο μέχρι νά τό δεῖ σάν μιά ὄψη ἑνός γενικότερου προβλήματος, τοῦ προβλήματος τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Τό παιδί πού εἶχε μορφωθεῖ μέσα στό πνευματικό περιβάλλον τῆς Σαρδηνίας, σ' ἓνα περιβάλλον συνεχοῦς διαμαρτυρίας γιά τήν καθυστέρηση τοῦ σαρδηνικοῦ λαοῦ ἐξαιτίας τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ νησιοῦ, εἶχε ἀρχικά μιά στενή ἀκόμα ἀντίληψη γιά τό πρόβλημα τοῦ Νότου μέ ἐπιδράσεις μιᾶς ἀμφίβολης ἐπαρχιώτικης ἀπολύτρωσης: ἐκεῖ πρωταγωνιστοῦσε ὁ λ ὀ κ λ η ρ η ἢ Σαρδηνία γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν χωρικῶν καί τῶν πεινασμένων τάξεων, καί αὐτή ἡ ἀπελευθέρωση μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τόν ἀγῶνα ὁ λ ὀ κ λ η ρ η ς τῆς Σαρδηνίας, σάν περιοχή - ἔθνος, ἐνάντια στήν ἐπηρεωτική Ἰταλία». Ὅστερα ἤρθε ὁ προσανατολισμός πρὸς τό σοσιαλισμό, ἤρθε ἡ ἀνακάλυψη τῆς ταξικῆς κοινωνίας, ἡ ἐπαλήθευση τῆς πραγματικότητας στό Τορίνο: δέν ἐπιφελοῦνταν ἀπό τό προστατευτικό καθεστῶς, καρκίνωμα τῆς οἰκονομίας τοῦ Νότου, ὁ λ ὀ κ λ η ρ η ἢ ἐπηρεωτική Ἰταλία τῶν βιομηχανιῶν, ἀλλά μόνο ἡ τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν, ἡ τάξη τῶν ἀφεντικῶν τῶν προστατευομένων ἐργοστασίων. Ἡ προσχώρηση τοῦ Γκράμισι, στά εἰκοσιδύο του χρόνια, στό ἀντιπροστατευτικό μανιφέστο τῶν Ντεφένου καί Φαντέλο, στά 1913, προερχόταν ἀπό μιά διάθεση διαμαρτυρίας ἀπέναντι στήν παρασιτική ἐργοδοσία. Ἀρχισε τότε νά ξεκαθαρίζει μέσα του μιά ἀλήθεια:

δέν υπάρχει τό πρόβλημα τοῦ Νότου ξεχωρα ἀπό τό ἐθνικό ζήτημα, σάν ἓνα ἄλλο πρόβλημα, πού μποροῦσε νά λυθεῖ μέ ειδικά μέτρα' δέ μποροῦσε νά υπάρξει μιὰ σωστή πολιτική γιά τό Νότο, ἂν ἡ γενική πολιτική τοῦ κράτους ἐμπνέεται ἀπό ἰδιαίτερα συμφέροντα. Διαβάζουμε σ' ἓνα ἀπό τά πρῶτα ἄρθρα πού ἔγραψε ὁ Γκράμισι σέ ἡλικία 25 ἐτῶν, ὅταν ἀπό μόλις λίγους μῆνες δούλευε σάν τακτικός συνεργάτης στή *Il Grido del popolo* («'Ο Νότος καί ὁ πόλεμος», 1ῃ Ἀπρίλη 1916):

Ἐπιπλέον δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό ειδικούς νόμους καί ἰδιαίτερη μεταχείριση. Ἐχει ἀνάγκη ἀπό μιὰ γενική πολιτική, ἐξωτερική καί ἐσωτερική, πού νά ἐμπνέεται ἀπό τό σεβασμό τῶν γενικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας καί ὄχι ἀπό ἰδιαίτερες πολιτικές ἢ τοπικιστικές τάσεις. Δέ φτάνει νά φτιάξουμε ἓνα δρόμο ἢ ὄρεινούς ὕδατοφράκτες, γιά ν' ἀνταμείψουμε τίς ζημιές πού ὑπέστησαν ὀρισμένες περιοχές ἐξαιτίας τοῦ πολέμου. Πρέπει, πρῶτα ἀπ' ὅλα, οἱ μελλοντικές ἐμπορικές συμβάσεις νά μήν ἀποκλείουν τίς ἀγορές ἀπό τά προϊόντα αὐτῶν τῶν περιοχῶν.

Ἐπει, ἀφοῦ τοποθέτησε τό ζήτημα τοῦ Νότου μέσα στό ἐθνικό ζήτημα, ἦταν ἐπόμενη ἡ ἐξέλιξη τῆς σκέψης τοῦ Γκράμισι τό 1919-20, ὅταν τό πρόβλημα τοῦ Νότου ἐμπαινε στό γενικότερο πλαίσιο τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων πού θά ἔλυσε ὁ σοσιαλιστικός κράτος: «Ἡ ἀστική τάξη τοῦ Βορρά ὑποδούλωσε τή νότια Ἰταλία καί τά νησιά καί τά μετέτρεψε σέ ἀποικίες γιά ἐκμετάλλευση' τό προλεταριάτο τοῦ Βορρά, ἂν ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τήν καπιταλιστική σκλαβιά, θά ἀπελευθερώσει καί τίς νότιες ἀγροτικές μάζες πού εἶναι σκλαβωμένες στήν τράπεζα καί στήν παρασιτική βιομηχανία τοῦ Βορρά» (*L' Ordine nuovo*, 3 Γενάρη 1920). Ἦταν τό ἀποτέλεσμα μακρόχρονης σκέψης, πού προερχόταν ἀπό τήν ἀμεση γνώση τῆς ζωῆς τῶν χωρικῶν καί τῶν ποιμένων τῆς Σαρδηνίας. Ὁ βουλευτής, πού στίς 16 Μάη 1925 τοῦ φώναξε στή Βουλὴ «Ἐσεῖς δέ γνωρίζετε τό Νότο», δέ γνώριζε προφανῶς τίποτε γιά τό Γκράμισι, οὔτε γιά τό παρελθόν του, οὔτε γιά τήν ἐνδιαφέροντά του. Ἀλλά πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ Γκράμισι, σάν εἰδικός μελετητής τῶν προβλημάτων τοῦ Νότου, ἦταν ἄγνωστος γενικά ἔξω ἀπό τόν κύκλο τῶν πῶ στενῶν συντρόφων του. Ἡ μελέτη πού προετοίμασε τό φθινόπωρο τοῦ 1926, λίγο πρὶν συλληφθεῖ, θά προξενούσε ἐκπληξη σέ πολλούς, ὅταν θά δημοσιευόταν στό Παρίσι τό '30 (δημοσιεύτηκε τό Γενάρη στό *Lo Stato operaio*, 4ος χρόνος, τεῦχος 1).

Εἶναι ἓνα δοκίμιο πού σηματοθεῖ τό πέρασμα ἀπό τή δημοσιογραφία τῶν χρόνων τοῦ ἀγῶνα στήν περισυλλογὴ τῆς περιόδου

της φυλακής. Στην παραγωγή της προηγούμενης δεκαετίας, πού ήταν κατ' έξοχήν συνδεμένη, μέρα με τή μέρα, με τίς άμειότερες αιτίες της πολιτικής μάχης, βρίσκονται σελίδες πού προαναγγέλλουν καθαρά τό μεγάλο μελετητή πού αποκαλύπτεται στά «Τετράδια» αλλά ύπήρχαν τότε άλλες επείγουσες ανάγκες, της προπαγάνδας και της πολεμικής, και ή δημοσιογραφία κατέληγε φυσικά νά ελναι ένα άπλο γιά τήν κινητοποίηση του προλεταριάτου, ένα όργανο επίθεσης: ο Γκράμοσι της δεκαετίας 1916 - '26 ελναι κυρίως (έννοείται όχι αποκλειστικά) ένας pamphlétaire. Στή μελέτη γιά τό πρόβλημα του Νότου αυτός ο τόνος παραμένει: σέ όρισμένα μέρη ή εξέλιξη ελναι κείνη ενός pamphlet' βλέπουμε όμως άμέσως τό Γκράμοσι νά ύψώνεται μέ ευρύτητα πνεύματος, πέρα από τήν ένδεχόμενη πολεμική, ν' αλλάζει τήν προοπτική του' βλέπει τώρα τό θέμα από μιά άποψη «άφιλοκερδή», für ewig, άπ' αυτή πού θά γράψει τίς σημειώσεις της φυλακής' και γεννιέται ένα ύποδειγματικό δοκίμιο, πρότυπο πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης της Ιταλικής πραγματικότητας.

Περιγράφει, μέ τή μαρξιστική μέθοδο έρευνας, τήν εξέλιξη των τελευταίων 30 έτών της πολιτικής ζωής της χώρας. Άπό τίς αρχές του αιώνα, μετά από μιά δικτατορία έντελώς αποκλειστική και βίαια, ή Ιταλική άστική τάξη νιώθει ότι δέ μπορεί πιά νά κυβερνήσει ήρεμα. Η έξέγερση των σικελών άγροτών τό 1894 και ή έξέγερση στό Μιλάνο τό 1896 ήταν οι κρίσιμες έμπειρίες της. Πρέπει λοιπόν νά στριχθεί σέ μιά άλλη τάξη, νά βρει νέες συμμαχίες μέσα σ' ένα σχήμα άστικής δημοκρατίας. Έχει δύο δυνατότητες έπιλογής: ή μιά άγροτική δημοκρατία, δηλαδή μιά συμμαχία μέ τους άγρότες του Νότου, μιά πολιτική ελεύθερου έμπορίου, καθολικής ψηφοφορίας, διοικητικής αποκέντρωσης, χαμηλών τιμών στά βιομηχανικά προϊόντα' ή ένα βιομηχανικό καπιταλιστικό εργατικό συνασπισμό, χωρίς καθολική ψηφοφορία, ύπέρ του προστατευτικού δασμού, ύπέρ της διατήρησης του κρατικού συγκεντρωτισμού, ύπέρ μιάς μεταρρυθμιστικής πολιτικής των μισθών και των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Διαλέγει τή δεύτερη λύση: ή άστική κυριαρχία εκπροσωπείται τώρα από τό Τζολίτι και τό σοσιαλιστικό κόμμα καταντά όργανο της πολιτικής του Τζολίτι. Παρόλο πού τό προλεταριάτο αντιδρά αύθόρμητα στην πολιτική των ρεφορμιστών ήγετών, τό σοσιαλιστικό κόμμα ύποχρεώνεται μετά τό 1910 νά γυρίσει στην αδιάλλακτη τακτική και ο βιομηχανικό - εργατικός συνασπισμός χάνει τήν αποτελεσματικότητά του. Σ' αυτό τό σημείο ο Τζολίτι αλλάζει θέση: τή συμμαχία άστών και εργατών αντικαθιστά μέ τή συμμαχία άστών και καθολικών, πού αντιπροσωπεύουν τίς άγροτικές μάζες της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας. Ποιό ήταν λοιπόν, μέσα σ' αυτά τά

πλαίσια, τό καθήκον τῆς ἐργατικῆς τάξης; Ἡ ἀπάντηση τοῦ Γκράμοσι εἶναι ἀποφασιστική: πρώτα ἀπ' ὅλα πρέπει ν' ἀπομονωθεῖ ἡ ἀστική τάξη ἀποσπώντας ἀπ' αὐτήν τούς πλαστούς συμμάχους τῆς. Τό προλεταριάτο, ὑποστηρίζει ὁ Γκράμοσι, μπορεῖ νά γίνει ἡγετική καί κυρίαρχη τάξη μόνο ἂν δημιουργήσῃ ἓνα σύστημα ταξικῆς συμμαχίας, πού νά τοῦ ἐπιτρέπει νά κινητοποιήσῃ ἐναντίον τοῦ καπιταλισμοῦ καί τοῦ ἀστικοῦ κράτους τήν πλειοψηφία τῶν ἐργαζομένων μαζῶν, πράγμα πού σημαίνει, μέσα στόν πραγματικό συσχετισμό τῶν τάξεων πού ὑπάρχουν στήν Ἰταλία, ὅταν θά κατωρθώσῃ νά ἐπιτύχει τή συναίνεση πλατιῶν ἀγροτικῶν μαζῶν. Καί ἐπειδή τό ἀγροτικό ζήτημα πῆρε στήν Ἰταλία δύο ιδιόμορφες μορφές, τό ζήτημα τοῦ Νότου καί τό ζήτημα τοῦ Βατικανοῦ, τό νά κατακτήσῃ τήν πλειοψηφία τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν σημαίνει, γιά τό προλεταριάτο τῆς Ἰταλίας, νά κάνει δικά του αὐτά τά δύο ζητήματα ἀπό κοινωνική ἄποψη, νά κατανοήσῃ τά ταξικά αἰτήματα πού ἀντιπροσωπεύουν αὐτά, νά ἐνωματώσῃ αὐτά τά αἰτήματα στό ἐπαναστατικό του πρόγραμμα. Μόνο ἔτσι, ἂν ξεφυγε ἀπό τά κορπορατιβιστικά κατόλouta, τό προλεταριάτο θά μπορέσῃ νά γίνει ἡγετική τάξη. Διαφορετικά, τά ἀγροτικά στρώματα, πού εἶναι ἡ πλειοψηφία τοῦ ἰταλικοῦ πληθυσμοῦ, θά παραμείνουν κάτω ἀπό τήν ἀστική καθοδήγηση, δίνοντας ἔτσι στό κράτος τή δυνατότητα ν' ἀντιστέκεται στήν προλεταριακή δρμή καί νά τή συντριβεῖ. Ἀλλά, ἀφοῦ ξεκαθαρίσῃ τήν πορεία του, πῶς θά κατωρθώσῃ ν' ἀποκτήσῃ τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν; Ἡ κοινωνία τοῦ Νότου, γράφει ὁ Γκράμοσι, εἶναι ἓνας ἀγροτικός συνασπισμός πού ἀποτελεῖται ἀπό τρία κοινωνικά στρώματα: ἀπό τή μεγάλη, ἄμορφη καί διαλυμένη μάζα τῶν ἀγροτῶν, ἀπό τούς διανοοῦμενους τῆς μικρῆς καί μεσαίας ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί ἀπό τούς μεγάλους γαιοκτήμονες καί τούς μεγάλους διανοοῦμενους. Τό δεύτερο στῶμα (τῶν μικρῶν καί μεσαίων διανοοῦμενων) προέρχεται ἀπό μιά τάξη μέ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: τό μικρό ἢ μέσο γαιοκτήμονα πού δέν εἶναι ἀγρότης, πού δέ δουλεύει τή γῆ, πού θά ντρεπόταν νά κάνει τόν ἀγρότη, ἀλλά πού ἀπό τή λίγη γῆ πού ἔχει καί πού τή νοίκιασε ἢ τήν ἔδωσε ἐξ ἡμισείας, θέλει νά βγάλῃ ὅσο γιά νά ζεῖ εὐπρεπῶς, νά στέλνῃ στό πανεπιστήμιο ἢ στήν ἱερατική σχολή τούς γιούς του, νά κάνει προίκα στίς κόρες, πού πρέπει νά παντρευτοῦν ἓνα ἀξίωματικό ἢ ἓνα δημόσιο ὑπάλληλο. Ἀπ' αὐτή τήν τάξη, οἱ μέσοι διανοοῦμενοι κληρονομοῦν μιά σφοδρή ἀντιπάθεια γιά τόν ἀγρότη, πού τόν θεωροῦν σάν μιά μηχανή πού πρέπει νά τῆς ἀπομυζήσουν τό αἷμα καί πού μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ εὐκόλα μιά πού ὑπάρχει ὑπερπληθυσμός, καί ἐπίσης ἓνα ἀταβιστικό αἶσθημα φόβου γιά τόν ἀγρότη καί τήν καταστροφική του διαί-

τητα, συνεπώς υπάρχει μιά ραφιναρισμένη ύποκρισία και μιά πολύ λεπτή τέχνη να ξεαπατούν και να εξημερώνουν τις αγροτικές μάζες. Αιτός ο τύπος του διανοούμενου, δημοκρατικός με τό αγροτικό του πρόσωπο και αντιδραστικός όταν στρέφεται προς τό μεγάλο ιδιοκτήτη και τήν κυβέρνηση, πολιτικάντης, διεφθαρμένος και δόλιος, είναι ό μεσολαβητής πού συνδέει τόν αγρότη τού Νότου με τό μεγαλοκτηματία. Πραγματοποιείται έτσι ένας τερατώδης αγροτικός συνασπισμός πού στό σύνολό του λειτουργεί σαν μεσολαβητής και επόπτης τού βόρειου καπιταλισμού και τών μεγάλων τραπεζών. Μοναδικός του σκοπός είναι νά διατηρήσει τό status quo. Οί μεγάλοι γαιοκτήμονες στό πολιτικό πεδίο και οί μεγάλοι διανοούμενοι στό ιδεολογικό (Γζουστίνο Φορτουνάτο, Μπενεντέτο Κρότσε) συγκεντρώνουν και κυριαρχούν πάνω σέ όλες τίς έσωτερικές έκδηλώσεις μέσα στό συνασπισμό. Ήτληξαν ομάδες μέσων διανοούμενων, γράφει μετά ό Γκράμισι, πού προσπάθησαν νά βγούν από τόν αγροτικό συνασπισμό και νά τοποθετήσουν τό ζήτημα τού Νότου σέ νέο σχήμα. Ήν σκεφτούμε καλά, τό ζήτημα τού Νότου είναι ή κυριότερη αίτια εμπνευσης τών καλύτερων μορφωτικών πρωτοβουλιών τού 20ού αιώνα στην Ήταλία, από τή La Voce τού Πρετσολίνι ως τή L' Unità τού Σαλδέμινι: μόνο πού ό Φορτουνάτο και ό Κρότσε, υπέρτατοι πολιτικοί και πνευματικοί ρυθμιστές όλων αυτών τών πρωτοβουλιών, πέτυχαν ώστε νά μήν ξεπεράσει όρισμένα όρια ή τοποθέτηση αυτών τών προβλημάτων τού Νότου, νά μή γίνει επαναστατική. Σ' αυτό τό πανόραμα, ή ομάδα τού L' Ordine πιονο ξεχωρίζει σαφώς. Καί αυτή ή ομάδα, δέχεται ό Γκράμισι, δέχτηκε τή διανοητική επίδραση τών Τζουστίνο Φορτουνάτο και Μπενεντέτο Κρότσε: αλλά άργότερα, αποδεχόμενη τό προλεταριάτο τής πόλης σαν σύγχρονο πρωταγωνιστή τής Ιταλικής Ιστορίας και συνεπώς και τού ζητήματος τού Νότου, ήρθε σέ μιά τέλεια ρήξη με κείνη τήν παράδοση. Μέ ποιά έννοια; Προσπάθησε νά ενεργήσει σαν μεσολαβητής ανάμεσα στό προλεταριάτο τού Βορρά και σέ κείνους τούς διανοούμενους τού Νότου πού τοποθετούν τό ζήτημα τού Νότου σέ νέες, πιό προχωρημένες θέσεις. Ήπ' αυτούς τούς διανοούμενους, κατά τό Γκράμισι, ή πιό ολοκληρωμένη και ένδιαφέρουσα μορφή είναι ό Γκουίντο Ντόρσο. Δέν πρόκειται γιά κομμουνιστές διανοούμενους: παρόλ' αυτά όμως ή ρήξη τού αγροτικού συνασπισμού θά μπορέσει νά επιτευχθεί μόνο με τή διαμόρφωση ενός στρώματος διανοουμένων τής άριστεράς, νέων μέσων διανοούμενων πού δέ θά δένουν πιά τόν αγρότη στό γαιοκτήμονα. Ή συμμαχία ανάμεσα στό προλεταριάτο και τίς αγροτικές μάζες τού Νότου — καταλήγει ό Γκράμισι — απαιτεί αυτή τή διαμόρφωση.

Τό χειρόγραφο διακόπτεται έδώ. Ή σύλληψη τού Γκράμισι τόν

ἐμπόδισε νά τό ξανακοιτάξει καί νά τό συμπληρώσει. Ἄλλά κι ἔτσι ὅπως εἶναι, σάν πρῶτο σχεδιάσμα μιᾶς θέσης πού ἴσως εἶχε σκοπό ν' ἀναπτύξει πιό ὀλοκληρωμένα, ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ἐμπνευσμένου δοκίμιου, τόσο γιά τή μέθοδο τῆς ἔρευνας ὅσο καί γιά τήν ὀξυδέρκεια τῶν κρίσεων.

Ἀπό τή Σοβιετική Ἐνωση ἔφθαναν συνεχῶς ἀνησυχητικές εἰδήσεις. Οἱ ἀντιθέσεις πού γεννήθηκαν μέσα στους κόλπους τῆς ἡγεσίας τῶν μπολσεβίκων, πρὶν ἀκόμα πεθάνει ὁ Λένιν, εἶχαν ὀξυνθεῖ, μαινόνταν ἢ πάλι τῶν ὁμάδων. Ὁ Τρότσκυ, πού εἶχε ἠττηθεῖ ἀπὸ τὴν τρῶικα (Στάλιν, Ζηνόβιεφ, Κάμενεφ), ὅταν κατάργειλε τὸ κόμμα γιὰ γραφειοκρατική σκλήρυνση, καὶ πού εἶχε πάλι ἠττηθεῖ πάνω στό δίλημμα «διαρκῆς ἐπανάσταση» ἢ «οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ μιά μόνο χώρα», δέν εἶχε μετριάσει τὴν ἀντιπολίτευσή του στό Στάλιν. Ἀλλὰ ὁ γενικός γραμματέας τοῦ ΚΚΣΕ συγκέντρωνε πάνω του, τώρα πιά, ἀπέραντη ἐξουσία. Εἶχε ἀπαλειφθεῖ μέ μαεστρία ἡ σύσταση πού περιείχε ἡ «Διαθήκη» πού ὑπαγόρευσε ὁ Λένιν στίς 24 - 25 Δεκέμβρη 1922 καὶ 4 Γενάρη 1923.

Ἀπὸ τότε πού ὁ σύντροφος Στάλιν ἔγινε γενικός γραμματέας — ἔλεγε ὁ Λένιν — συγκεντρώνει στὰ χέρια του τεράστια δύναμη, καὶ δέν εἶμαι πεισμένος ὅτι θά μάθει νά τὴ χρησιμοποιεῖ πάντα μέ τὴ σύνεση πού χρειάζεται. . . Ὁ Στάλιν εἶναι πολὺ σκληρὸς καὶ αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα εἶναι ἀπαράδεκτο γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ γενικοῦ γραμματέα. Γι' αὐτὸ προτείνω στους συντρόφους νά βροῦν ἕνα τρόπο ν' ἀπομακρύνουν τὸ Στάλιν ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση καὶ νά διορίσουν ἕνα διάδοχο. . . πού νά εἶναι πῶς ὑπομονετικός, εὐλικρινής, εὐγενικός, προσεκτικός μέ τοὺς συντρόφους καὶ λιγότερο δύστροπος.

Ἄν ὁ Στάλιν ἔμεινε στὴν ἐξουσία, παρά τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ Λένιν, αὐτὸ τὸ ὄφειλε στό Ζηνόβιεφ καὶ τὸν Κάμενεφ· αὐτοὶ φρόντιζαν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ν' ἀπομακρύνουν, πάνω ἀπ' ὅλα, τὸν ἀνταγωνιστὴ πού θεωροῦσαν πῶς ἐπικίνδυνο, τὸν Τρότσκυ, καὶ ὑποστηρίζαν τὸν τρίτο τῆς τριανδρίας, πετυχαίνοντας ἔτσι ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐπιτροπὴ, σέ μιά συγκέντρωση τοῦ Μάη 1924, τὴ μὴ συζήτηση τῆς διαθήκης στό XIII συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ καὶ τὴν ἐπανεκλογή τοῦ Στάλιν στὴ γραμματεία τοῦ κόμματος. Κατόπιν

ὁ Στάλιν ἀποδεσμεύθηκε καί ἀπό τούς Ζηνόβιεφ καί Κάμενεφ. Τό κατρακύλημα ἀπό ἕνα καθεστῶς προλεταριακῆς δημοκρατίας σ' ἕνα καθεστῶς ἀπολυταρχικῆς κυβέρνησης στό ὄνομα τοῦ προλεταριάτου ἐξελισσόταν ραγδαία. Στό Πολιτικό Γραφεῖο, ὁ Τρότσκι, ὁ Ζηνόβιεφ καί ὁ Κάμενεφ, πού σχημάτισαν ἕνα ἀντιπολιτευτικό συνασπισμό, ἀπομονώθηκαν. Μαζί μέ τό Στάλιν τούς χτυποῦσε καί ἡ δεξιὰ (Μπουχάριν, Ρίκοφ καί Τόμσκυ). Τούς χτυποῦσε ἐπίσης καί ἡ νέα φρουρά (Μολότοφ, Βοροσίλοφ καί Καλίνιν), πού ὁ Στάλιν εἶχε φροντίσει νά ἐκλεγεί στό Πολιτικό Γραφεῖο στό XIV Συνέδριο, τό Δεκέμβρη τοῦ 1925, γιατί δέν ἤθελε νά ἐξαρτᾶται τελείως ἀπό τήν ὑποστήριξη τῆς δεξιᾶς. Τώρα, ἀνάμεσα στό καλοκαίρι καί τό φθινόπωρο τοῦ 1925, οἱ προσοπικές ἀντιζηλιές καί οἱ διαφωνίες στό ἰδεολογικό πεδίο δξύνθηκαν ἀπό τή διαφορετική ἐρμηνεῖα πού ἔδιναν ὁ συνασπισμός τῆς ἀντιπολίτευσης καί ἡ πλειοψηφία στή «Νέα οἰκονομική πολιτική» (NEP) πού ἐπιθυμοῦσε ὁ Λένιν. Ἡ NEP ἦταν ἕνα σύστημα μικτῆς οἰκονομίας: ἡ μεγάλη βιομηχανία θά ἦταν κρατική, ἡ μικρή καί ἡ μεσαία, τό ἐμπόριο καί ἡ γεωργία θά ἔμεναν στήν ἰδιωτική πρωτοβουλία. Ἀπό δῶ προέκυπτε μιά ἀντίθεση συμφερόντων ἀνάμεσα στήν ἐργατική τάξη, πού ἦταν ὑποχρεωμένη νά ὑποστεῖ μεγάλες στερήσεις ἀπό τήν κρίση τῶν βιομηχανιῶν, καί τά ἀγροτικά στρώματα, πού πιέζαν γιά μιά πολιτική χαμηλῶν τιμῶν στά βιομηχανικά προϊόντα καί ὑψηλῶν τιμῶν στά γεωργικά. Στή διαμάχη, ὁ συνασπισμός τῆς ἀριστερῆς ἀντιπολίτευσης ἵπποστήριξε τήν ἀνάγκη μιᾶς ταχείας ἐκβιομηχάνισης, μοναδικό σταθερό στήριγμα τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης. Διαφορετικά ἡ ἐξασθένιση τοῦ προλεταριάτου καί ἡ ὑπερβολική δύναμη πού θά δινόταν στους πλούσιους χωρικούς (κουλάκους), μέ τήν ἀποδοχή τῶν αἰτημάτων τους, θ' ἄνοιγαν τό δρόμο γιά τήν παλινδρόωση τοῦ καπιταλισμοῦ. Πάνω σ' αὐτά συζητοῦσαν στή Μόσχα τό καλοκαίρι καί τό φθινόπωρο τοῦ 1926, μέ ἰδιαίτερη τραχύτητα, ἐξαιτίας τῆς ὀργῆς καί τῆς σκληρῆς ἐχθρας στήν ὁποία εἶχαν ἐμπλακεῖ, καί πού εἶχε ξεσηκώσει ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία. Ὁ Στάλιν δέν εἶχε δεθεῖ ἀποφασιστικά μέ τή φιλοαγροτική πολιτική τοῦ Μπουχάριν, ἀλλά ἐκείνη τή στιγμή τήν ὑποστήριξε. Ἐπολόγιζε ὅτι τόν συνέφερε ἡ ἀλληλεγγύη μέ τή δεξιὰ γιά τόν δριστηκό περιορισμό τοῦ συνασπισμοῦ τῆς ἀριστερᾶς καί ὑπολόγιζε ἐπίσης τόν κίνδυνο, ἂν προχωροῦσε τήν κρατικοποίηση τῆς γῆς, τῶν ζυμώσεων μέσα στόν ἀγροτικό κόσμο, ἐνῶ ἦταν ἀνοικτός ἀκόμα ὁ ἀγώνας ἐναντία στους Τρότσκι, Ζηνόβιεφ καί Κάμενεφ. Ἡ σύγκρουση μεταξύ τῶν διαφωνούντων καί τῆς πλειοψηφίας τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς ἔφθασε στή μεγαλύτερη δξύτητα τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1926.

Στήν ουσία ὁ Γκράμοσι συμμαριζόταν τίς θέσεις τῆς πλειοψηφίας. Ἦταν μέ τό μέρος τῶν ἀντιπάλων τοῦ Τρότσκι καί στό θέμα τῆς διαμάχης «οἰκονομία τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ μία μόνο χώρα» ἢ «διαρκῆς ἐπανάσταση» (θά γράψει μία σημεῖωση στή φυλακή ἀπορίπτοντας τή θέση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ναπολεονισμοῦ, τῆς ἐξαγωγῆς τῆς ἐπανάστασης). Ἐώρα, στή νέα ἀναμέτρηση, δέ μποροῦσε νά μήν ἀπορίψει, ἀφοῦ ἦταν δεδομένη ἡ βασική του ἀντίληψη (ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιά τή σταθερότητα τῶν προλεταριακῶν κατακτήσεων ἢ διαρκῆς συμμαχία τῶν ἐργατῶν καί τῶν ἀγροτῶν), τήν ἀναβίωση τοῦ κορπορατιβισμοῦ πού τοῦ φαινόταν ὅτι διέβλεπε στίς θέσεις τοῦ συνασπισμοῦ τῆς ἀριστερᾶς. Μά πέρα ἀπό τήν οὐσία τῆς διαμάχης, ἦταν ὁ τρόπος τῆς συζήτησης, ἡ μαγία, ἡ σκληρότητα, πού τόν ἐβαζαν σέ ἀνησυχία ἦταν ὁ ἀντίκτυπος πού εἶχε ἡ διάσπαση στούς κόλπους τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΣΕ στό διεθνές κίνημα, πού τότε ἔδινε μάχη, εἰδικά στήν Ἰταλία, γιά νά μή σβήσει. Μποροῦσαν οἱ ῥῶσοι ἐπαναστάτες νά μήν τό ὑπολογίσουν αὐτό; Μποροῦσαν νά ξεχάσουν τά καθήκοντά τους ἀπέναντι στό προλεταριάτο τῶν ἄλλων χωρῶν; Στίς 14 Ὀκτώβρη 1926, μέ ἐντολή τοῦ πολιτικοῦ γραφείου τοῦ ἰταλικοῦ κόμματος ἀποφάσισε ν' ἀπευθύνει ἕνα γράμμα, χωρίς περιστροφές, στήν κεντρική ἐπιτροπή τοῦ ΚΚΣΕ. Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς σκέψης του ἦταν πάντα ἡ δύναμή του. Δέν εἶχε φανατισμό καί ἔγραψε ἐκεῖνο πού ἐνωθε.

Οἱ ἰταλοὶ κομμουνιστές καί ὅσοι οἱ συνειδητοὶ ἐργαζόμενοι τῆς χώρας μας — ἔλεγε τό γράμμα — παρακολούθησαν πάντα μέ τή μεγαλύτερη προσοχή τίς συζητήσεις σας. Στίς παραμονές ὄλων τῶν συνδιασκέψεων καί τῶν συνεδρίων τοῦ ΚΚΣΕ, εἴμασταν σίγουροι ὅτι, παρόλη τή σκληρότητα τῆς κριτικῆς, ἡ ἐνότητα τοῦ ῥώσικου κόμματος δέ θά ἔμπαινε σέ κίνδυνο... Σήμερα, παραμονές τῆς XV συνδιάσκεψης, δέν ἔχουμε πιά τή σιγουριά τοῦ παρελθόντος· νιώθουμε ἀβάσταχτη ἀγωνία· νομίζουμε ὅτι ἡ σημερινή συμπεριφορά τῆς ὁμάδας τῆς ἀντιπολίτευσης καί ἡ ὀξυτήτα τῆς πολεμικῆς ἀπαιτοῦν τήν παρέμβαση τῶν ἀδελφῶν κομμάτων... Σύντροφοι, ἐσεῖς εἴσασταν, σ' αὐτά τά ἐννέα χρόνια παγκόσμιας ἱστορίας, τό ὄργανωτικό καί ὑποκινητικό στοιχεῖο τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ὄλων τῶν χωρῶν... Τό ἔργο πού ἐσεῖς ἐκτελέσατε δέν ἔχει προηγούμενο σέ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους, πού νά συγκρίνεται σέ βάθος καί πλάτος. Ἀλλά ἐσεῖς σήμερα καταστρέφετε τό ἔργο σας, ἐσεῖς ὑποτιμάτε καί διατρέχετε τόν κίνδυνο νά ἐκμηδενίσετε τόν καθοδηγητικό ρόλο πού τό ΚΚΣΕ κατάκτησε χάρι στήν ὄθηση τοῦ Λένιν· μᾶς φαί-

νεται ότι τό θίαιο πάθος τῶν ρώσικων προβλημάτων οἶς κάνει νά μή βλέπετε τίς διεθνείς πλευρές τῶν ρώσικων προβλημάτων, οἶς κάνει νά ξεχνάτε ότι τά καθήκοντά σας, σάν ρώσων ἀγωνιστῶν, πρέπει καί ὀφείλουν νά πραγματοποιηθοῦν μόνο μέσα στό πλαίσιο τῶν συμφερόντων τοῦ διεθνοῦς προλεταριάτου.

Ὡς πρός τήν οὐσία τῆς συζήτησης πού διεξαγόταν στό ΚΚΣΕ, ὁ Γκράμσι δέ δίσταζε νά παραδεχθεῖ τό παράδοξο τῆς κατάστασης πού κατήγγειλε ἡ ομάδα Τρότσκυ, Ζηνόδιεφ, Κάμενεφ: τό προλεταριάτο, κυρίαρχη τάξη, σέ συνθήκες ζωῆς κατώτερες ἀπό κείνες ὀρισμένων στοιχείων καί στρωμάτων τῆς κυριαρχοῦμενης καί ὑποκειμένης τάξης.

Καί ὁμως — συνέχιζε — τό προλεταριάτο δέ μπορεῖ νά γίνει κυρίαρχη τάξη ἂν δέν ξεπεράσει μέ τή θυσία τῶν κορπορατιβιστικῶν συμφερόντων αὐτή τήν ἀντίφαση, δέ μπορεῖ νά διατηρήσει τήν ἡγεμονία του καί τή δικτατορία του, ἂν δέ θυσιάσει αὐτά τά ἄμεσα συμφέροντα, χάρη τῶν γενικῶν καί διαρκῶν συμφερόντων, ἀκόμα καί όταν γίνει κυρίαρχη τάξη. Βέβαια εἶναι εὔκολο νά δημαγωγεῖ κανεῖς σ' αὐτό τό ἐπίπεδο, εἶναι εὔκολο νά ἐπιμένει στίς ἀρνητικές πλευρές τῆς ἀντίφασης: «Εἶσαι σύ ὁ κυρίαρχος, νηστικέ καί κακοντυμένε ἐργάτη, ἤ εἶναι κυρίαρχος ὁ γουνοφορεμένος περμαν πού ἔχει στή διάθεσή του ὄλα τ' ἀγαθά τῆς γῆς;». . . Εἶναι εὔκολο νά δημαγωγεῖ κανεῖς σ' αὐτό τό ἐπίπεδο καί εἶναι δύσκολο νά μή δημαγωγεῖ όταν τό ζήτημα μπαίνει μέ ὄρους κορπορατιβιστικοῦ πνεύματος καί ὄχι μέ κείνους τοῦ λενινισμοῦ, τῆς θεωρίας τῆς ἡγεμονίας τοῦ προλεταριάτου πού ἱστορικά βρίσκεται σέ μιά ὀρισμένη θέση καί ὄχι σέ μίαν ἄλλη. . . Σ' αὐτό τό σημεῖο βρίσκεται ἡ βάση τῶν σφαλμάτων τῆς ἀντιπολίτευσης καί ἡ αἰτία τῶν κρυφῶν κινδύνων πού περιέχονται στή δραστηριότητά της. Μέσα στήν ἰδεολογία καί στήν πρακτική τῆς ἀντιπολίτευσης ξαναγεννιέται ὄλη ἡ παράδοση τῆς σοσιαλδημοκρατίας καί τοῦ συνδικαλισμοῦ πού ἐμπόδισε ὡς τώρα τό προλεταριάτο τῆς Δύσης νά ὀργανωθεῖ σέ ἡγετική τάξη.

Καταλήγοντας ὁ Γκράμσι ἀπεθύμησε στίς δύο συγκρουόμενες ὀμάδες μιά ἔκκληση γιά ἐνότητα:

Οἱ σύντροφοι Ζηνόδιεφ, Τρότσκυ, Κάμενεφ συντέλεσαν ἀποφασιστικά στό νά μᾶς διαπαιδαγωγήσουν γιά τήν ἐπανάσταση, μᾶς διόρθωσαν, μερικές φορές, πολύ δραστικά καί αὐστηρά, ἔγιναν δάσκαλοι μᾶς. Σ' αὐτούς, εἰδικά, ἀπευθυνόμαστε, σάν τούς κυριότερους ὑπεύθυνους τῆς σημερινῆς κατάστασης, για-

τί θέλουμε να είμαστε σίγουροι ότι η πλειοψηφία της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΣΕ δέ σκοπεύει να επιβληθεί έτσι κι αλλιώς σ' αυτό τον άγωνα και ότι είναι διατεθειμένη να αποφύγει τα έκτακτα μέτρα.

Τό γράμμα δέν άρρεσε στον Τολιάτι, πού αντιπροσώπευε, τότε στη Μόσχα, τό Ιταλικό κόμμα στη Διεθνή. Κατά τή γνώμη του, τό βασικό μειονέκτημα αυτής της τοποθέτησης ήταν ότι έβαζε σέ πρώτο πλάνο τή διάσπαση και μόνο σ' ένα δεύτερο πλάνο τό πρόβλημα της ορθότητας ή μή της γραμμής πού ακολουθήσε ή πλειοψηφία της κεντρικής επιτροπής. Έπορευε, αντίθετα, και τό ελεγε διεξοδικά σ' ένα γράμμα του προς τό Γκράμοσι στις 18 Οκτώβρη, να εκφράσει τήν ύποστήριξη τους στη γραμμή της πλειοψηφίας «χωρίς να θάλει κανένα περιορισμό». Τί νόημα είχε, ξεάλλου, ή έκκληση για ένότητα;

Ο έγγενής κίνδυνος στη θέση πού πήρατε στό γράμμα σας — σημειώνω δ Τολιάτι — είναι μεγάλος και από τό γεγονός ότι πιθανόν, από τώρα και στό έξής, δέ θά ύπάρχει πιά ή ένότητα της παλιής λενινιστικής φρουράς ή θά πραγματοποιείται πολύ δύσκολα συμφύως. Στο παρελθόν, δ μεγαλύτερος συντελεστής αυτής της ένότητας ήταν τό τεράστιο κύρος και ή προσωπική επίδραση του Λένιν. Αυτό τό στοιχείο δέ μπορεί να αναπληρωθεί.

Άλλά ήταν δίκαιο ν' αποδίξει σέ δ λ η τήν ήγεσία τήν ενότητα της διάσπασης χωρίς διάκριση ανάμεσα στην πλειοψηφία και τήν ομάδα της αντιπολίτευσης;

Στό πρώτο μέρος της επιστολής σας, εκεί όπου εκθέτονται οι συνέπειες πού μπορεί να έχει στό δυτικό κίνημα υιά διάσπαση του ρώσικου κόμματος και του ήγετικού του πυρήνα, έσεις μιλάτε άόριστα για δλους τούς ρώσους συντρόφους, δηλαδή δέν κάνετε καιιά διάκριση ανάμεσα στους συντρόφους πού είναι επικεφαλής της κεντρικής επιτροπής και τούς άοχηγούς της αντιπολίτευσης. Στη σελίδα 2 του γοαστου του Άντόνιο καλοΐνται οι σύντροφοι ρώσοι «νά σκεφθούν και να έχουν μεγαλύτερη επίγνωση των εθνικών τους». Δέν ύπάρχει κανένας ύπαιτιγμός για κάποια διάκριση ανάμεσά τους. . . Μπορούμε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι τό πολιτικό γραφείο του ΚΚΙ θεωρεί ότι όλοι είναι υπεύθυνοι, ότι πρέπει όλους να τούς ανακαλέσει στην τάξη. Είναι αλήθεια ότι στό τέλος του γράμματος αυτή ή έντύπωση διορθώνεται. Λέει, ότι δ Ζηνόβιεφ, δ Κάμνεφ και δ Τρότσκι είναι οι «μεγαλύτεροι» υπεύθυνοι της κατάστασης και προσθέτει: «θέλουμε να είμαστε σίγουροι ότι η πλειοψηφία της

κεντρικής επιτροπής του ΚΚΣΕ δέ σκοπεύει νά επιβληθεῖ ἔτσι σ' αὐτό τόν ἀγώνα καί ὅτι εἶναι διατεθειμένη νά ἀποφύγει τά ἔκτακτα μέτρα». Ἡ ἔκφραση «θέλουμε νά εἶμαστε σίγουροι» ἔχει περιοριστική σημασία, δηλαδή πᾶει νά πεί ὅτι δέν εἶμαστε σίγουροι. Τώρα, πέρα ἀπό ὁποιαδήποτε παρατήρηση πάνω στή σκοπιμότητα τῆς ἐπέμβασης στή σημερινή ρώσικη διένεξη, ἀποδίδοντας λίγο ἄδικο καί στήν πλειοψηφία τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, πέρα ἀπό τό γεγονός ὅτι μιά τέτια τοποθέτηση δέ μπορεῖ παρά νά καταλήξει πρὸς ὀλίγον ὄφελος τῆς ἀντιπολίτευσης, πέρα ἀπ' αὐτές τίς παρατηρήσεις σκοπιμότητας, μπορούμε νά βεβαιώσουμε ὅτι ἔχει καί λίγο ἄδικο ἢ πλειοψηφία τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς;

Ὁ Τολιάτι τό ἀπέκλειε. Εἶχε εὐθυγραμμισθεῖ τελείως μέ τίς θέσεις τῆς ομάδας Στάλιν - Μπουχάριν, καί θεωροῦσε σωστό ὅτι ἡ πάλῃ ἐναντία στήν ομάδα Ζηνόβιεφ - Κάμενεφ - Τρότσκυ ἔπρεπε νά φθάσει σ' αὐτά ἄκρα· νά γιατί δέ συμεριζόταν στό γράμμα τοῦ Γκράμσι τήν ἔκκληση γιά ἐνότητα καί τήν ἀποφυγή τῶν ἐκτάκτων μέτρων ἐναντία στήν ομάδα τῆς ἀντιπολίτευσης.

Ἐπάρχει, χωρίς ἀμφιβολία, μιά αὐστηρότητα στήν ἐσωτερική ζωὴ τοῦ ΚΚΣΕ. Ἀλλά πρέπει νά ὑπάρχει. Ἄν τὰ δυτικά κόμματα θά ἤθελαν νά ἐπέμβουν στήν ἡγετική ομάδα καί νά ἀφαιρέσουν αὐτή τή σκληρότητα, θά διέπρατταν ἕνα ἀρκετά σοβαρό λάθος. . . Εἶναι σωστό τὰ ἄλλα κόμματα νά βλέπουν μέ ἀνησυχία τήν ὄξυνση τῆς κρίσης τοῦ ρώσικου ΚΚ καί εἶναι σωστό νά προσπαθῶσιν, ὅσο μποροῦν, νά τήν ἀυβλύνουν. Εἶναι, ὅμως, βέβαιο ὅτι ὅταν εἶμαστε σύμφωνοι μέ τή γραμμὴ τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά συμβάλουμε στό νά ξεπεραστεῖ ἡ κρίση εἶναι νά ἐκφράσουμε τήν ὑποστήριξή μας σ' αὐτή τή γραμμὴ, χωρίς νά βάζουμε κανένα περιορισμό.

Ὁ Γκράμσι δέν ἄλλαξε γνώμη οὔτε μετὰ τήν ἀπάντηση τοῦ Τολιάτι. Τό ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Τολιάτι σ' ἕνα γράμμα στό Τζανσίρο Φεράτα: «Ὁ Γκράμσι πῆρε τό γράμμα μου, πού τοῦ μετέφερε ἕνα μέλος τῆς σοβιετικῆς ἀντιπροσωπίας στή Ρώμη. Πιθανό νά τό διάβασε διαστικά σ' ἕνα γραφεῖο αὐτῆς τῆς ἀντιπροσωπίας, ὅπου καί τοῦ εἶχε παραδοθεῖ, καί ἀπάντησε ἀμέσως μ' ἕνα σύντομο γράμμα ὅτι δέν παραδέχεται τὰ ἐπιχειρήματά μου». Ἦταν ἡ τελευταία ἀμφση ἐπαφῆ τοῦ Γκράμσι μέ τόν Τολιάτι. Δέ θά ξανάβλεπε πιά ὁ ἕνας τόν ἄλλο οὔτε θ' ἀντάλλαζαν γράμματα.

Ἀπό τίς 23 ὡς τίς 26 Ὀκτώβρη ἔγινε στή Μόσχα μιά ὁλομέλεια τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς καί τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ

παρότρυνση του Γκράτσι ν' αποφύγουν τὰ «ἔκτακτα μέτρα» δὲν εἶχε φυσικά ἀπήχηση. Ἡ ομάδα Στάλιν - Μπουχάριν ἦταν τώρα πιά ἀποφασισμένη νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα: ὁ Τρότσκι ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ πολιτικὸ γραφεῖο· ὁ Ζηνόβιεφ παύθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου τῆς Διεθνοῦς (θὰ τὸν ἀντικαθιστοῦσε ὁ Μπουχάριν)· ὁ Κάμενεφ, πού ἀπὸ τὸν Ἰούλιο εἶχε ἤδη παραχωρήσει τὴ θέση του ὡς ἐπιτρόπου γιὰ τὸ ἔξωτερικὸ ἐμπόριο στό Μιχογιάν, ἀπομακρύνθηκε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ πολιτικὸ γραφεῖο.

Ἡ γραμματεία τῆς Διεθνοῦς ὥστόσο εἶχε ἀποφασίσει, μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Γκράτσι, νὰ στείλει στὴν Ἰταλία ἕνα γραμματέα της, τὸ Ζιλ Χούμπερτ - Ντροζ, πού εἶχε σάν ἀποστολὴ νὰ ἐκθέσει τὴν κατάσταση τῶν διενέξεων στό ΚΚ τῆς Ρωσίας. Συγκλήθηκε στὴ Βαλπολτσέβερα, κοντὰ στὴ Τζένοβα, μιὰ σύσκεψη τοῦ ἰταλικοῦ πολιτικοῦ γραφείου: οἱ ἐργασίες θὰ διεξάγονταν παράνομα ἀπὸ 1 ὠς 3 Νοέμβρη. Στὶς 31 Ὀκτώβρη, τὴν παραμονὴ τῆς συνάντησης, ἡ κατάσταση κάλπαιζε πρὸς τὴν καταστροφὴ. Στὴ Μπολόνια ἔγινε ἀπάτεια κατὰ τοῦ Μουσολίνι, πού ἀποδόθηκε σ' ἕνα δεκαπεντάχρονο παιδί, τὸν Ἀντέο Τζαμπόνι. Ἡ φασιστικὴ χιαιότητα ἔφτασε στὰ ἄκρα: νέες λεηλασίες, ἀπειλητικὲς ἀποστολές (ἀκόμα καὶ στό σπίτι τοῦ Μπενενέτο Κρότσε στὴ Νάπολι), ἐμπρησμοὶ τυπογραφείων ἐφημερίδων τῆς ἀντιπολίτευσης. Νὰ κινεῖται φανερά ἦταν γιὰ τὸ Γκράτσι μιὰ περιπέτεια γεμάτη κινδύνους. Παρόλ' αὐτὰ, ἄφησε τὴ Ρώμη καὶ ξεκίνησε γιὰ τὴ Βαλπολτσέβερα.

Ἦθελε νὰ φθάσει στὴ Τζένοβα — ἀναφέρει ὁ Τολιάτι βασίζομενος σὲ πληροφορίες πού τοῦ ἔδωσαν σύντροφοι πού ἦταν τότε δίπλα στό Γκράτσι — περνώντας μέσα ἀπὸ τὸ Μιλάνο, δπου τὸν περίμεναν μερικοὶ σύντροφοι. Στὸ Μιλάνο δὲ μπόρεσε οὔτε νὰ κατεβῆ ἀπὸ τὸ τραῖνο. Ἐνας ἀστυνόμος, κρατώντας τον πάνω στό τραῖνο, τοῦ εἶπε: «Κύριε βουλευτά, γιὰ τὸ καλὸ σας, γυρίστε στὴ Ρώμη». Αὐτὸ καὶ ἔκανε. Πῆρε τὸ πρῶτο τραῖνο πού ἔφρευγε, σώζοντας ἔτσι ἀπὸ τὸν κίνδυνο τόσο τοὺς συντρόφους στό Μιλάνο ὅσο καὶ κείνους τῆς Τζένοβα, ἀρνούμενος νὰ πάρει μέρος στὴ συγκέντρωση γιὰ τὴν ὁποία εἶχε προετοιμασθεῖ πολὺ.

Μερικὲς μέρες μετὰ, στὶς 4 Νοέμβρη, ἔγραφε στὴ Τζουλία: «Ἐξαιτίας ἑνὸς ἐπεισοδίου ἀναγκάστηκα νὰ ἐπιστρέψω στὴ Ρώμη». Ἡ σύσκεψη τῆς Βαλπολτσέβερα, πού θὰ ἔκρυπε νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα, δὲν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα. Σὲ μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Ρουτζέρο Γκριέκο στὸν Τολιάτι, μὲ ἡμερομηνία 30 Νοέμβρη 1926, διαβάζουμε: «Ἡ σύσκεψη, μεταξύ 31.10 καὶ

2.11, μέτρια! απουσίαζαν 'Αμαντέο [Μπορντίγκα], 'Αντόνιο [Γκράμισι], 'Αντζελο [Τάσκα] και άλλοι. Είμασταν λίγοι...». Κα-
νένα στοιχείο, έστω και άοριστο, δέ μᾶς επιτρέπει νά υποθέσουμε
δτι ὁ Κοும்περτ - Ντροζ προσπάθησε νά συναντηθεῖ, ἀμέσως μετά
τήν ἀνώφελη συγκέντρωση τῆς Βαλπολτσέβερα, χωριστά μέ τό
Γκράμισι πού ἦταν πάντα ὁ κυριότερος ὑπεύθυνος τοῦ κόμματος
καί ὁ συντάκτης καί ἐμπνευστής τοῦ κειμένου πού στάλθηκε στή
Μόσχα. Ἐμπόδισε τή συνάντηση ἢ κατάσταση πού ἐπιδειωνόταν
ὀλοταχῶς ἐκεῖνες τίς μέρες στήν Ἰταλία;

Ἡ ἀπόπειρα στή Μπολόνια ἦταν μιά καλή πρόφραση γιά τήν
ἐνίσχυση τῆς φασιστικῆς ἐξουσίας. Στίς 5 Νοέμβρη τό ὑπουργι-
κό συμβούλιο ἔδωσε τό ἀποφασιστικό χτύπημα σέ κείνη τή λίγη
δημοκρατία πού εἶχε ἀπομείνει ἀκόμη στήν Ἰταλία. Ἡ κυβέρνηση
ἀποφάσισε ν' ἀκυρώσει ὅλα τά διαβατήρια, διέταξε τή χρήση δ-
πλων ἐναντίον ἐκείνων πού θά προσπαθοῦσαν νά περάσουν τά σύ-
νορα κρυφά, τήν παύση τῶν ἀντιφασιστικῶν ἐφημερίδων, τή διά-
λυση τῶν κοιμμάτων καί τῶν συλλόγων πού ἦταν ἀντίθετοι στό κα-
θεστώ. Ἦταν ἐπίσης ἔτοιμο ἕνα νομοσχέδιο γιά τήν καθιέρωση
τῆς θανατικῆς ποινῆς καί τοῦ εἰδικοῦ δικαστηρίου. Ἡ βουλή θά
τό συζητοῦσε καί θά τό ἐνέκρινε στίς 9 Νοέμβρη.

Σέ κείνη τήν ἐξαιρετικά δύσκολη κατάσταση ὅλοι πίστευαν δτι
ὁ Γκράμισι ἔπρεπε νά καταφύγει σέ ἀσφαλές μέρος. Εἶχε προε-
τοιμασθεῖ ἡ φυγή του στήν Ἑλβετία. Πῆγε στή Ρώμη, μ' ἐντολή
νά τόν συνοδεύσει μέχρι τό Μιλάνο, ἡ γυναῖκα τοῦ διαχειριστῆ
τῆς L' Unità, ἡ Ἔστερ Τζαμπόνι. Ὁ Γκράμισι θεώρησε καλό νά
μῆ τήν ἀκολουθήσει. Οἱ αἰτίες; Μπορεῖ νά εἶναι δύο.

Ἀπό καιρό — ἔγραψε ἡ Καμίλα Ραβέρα σέ μιά ἀναφορά
στόν Τολιάτι κατά τά μέσα Νοέμβρη τοῦ 1926 — ἐμεῖς ἐπι-
μέναμε δτι ἦταν ἀναγκαῖο νά πῆγαινε «ἐξω» ὁ Ἄντόνιο σάν
κέντρο τοῦ γραφείου μας στό ἐξωτερικό πού θά εἶχε εἰδικά κα-
θήκοντα καί θά ἦταν στενά συνδεμένο μέ τό δικό μας κέντρο.
Γενικά ὁ Ἄντόνιο πρόβαλλε ἀντιρῆσεις: παρατηροῦσε δτι ἕνα
τέτιο μέτρο ἔπρεπε νά τό πάρουν δταν θά τό δικαιολογοῦσαν
ἀπόλυτα οἱ περιστάσεις ἀκόμη καί στους ἐργάτες· δτι οἱ ἀρ-
χηγοί ὀφείλαν νά μείνουν στήν Ἰταλία, ἐκτός ἂν αὐτό γινόταν
ἀδύνατο· παρατηροῦσε καί πολλά ἄλλα πράγματα ἄλλης φύσης
καί ὅλα ἦταν τέτια πού δέ μποροῦσαμε νά μῆ τά λάβουμε ὑ-
πόψη.

Μεγάλη ἦταν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Γκράμισι νά μῆ λείψει ἀπό τή συνε-
δρίαση τῆς βουλῆς στίς 9 Νοέμβρη, δταν θά συζητοῦσαν τούς κα-
ταπιεστικούς νόμους πού εἶχαν ἐγκριθεῖ στίς 5 Νοέμβρη ἀπό τό
ὑπουργικό συμβούλιο. Ἀλλά εἶναι πάλι πιθανό νά μῆν πίστευε τό

ένδεχόμενο τῆς σύλληψης μέχοι τότε πού ἡ βουλευτική ιδιότητα τοῦ ἐξασφάλιζε τήν ἀσυλία. Οἱ τελευταῖες ἐξελίξεις τῆς κατάστασης τόν ὀδηγοῦσαν σέ μιά λαθεμένη αἰσιοδοξία. Τό πρωί τῆς 6 Νοέμβρη μιά φασιστική ἐφημερίδα, ἡ Π *Tevere*, δῆγχε μέ μιά πρόταση τοῦ Ρομπέρτο Φαρινάτσι, στήν πρώτην σελίδα, σέ περιοριστη θέση. Πρότεινε ὀνομαστικά τήν ἄρση τῆς βουλευτικῆς ἀσυλίας γιά τοῖς βουλευτές τῆς ἀντιπολίτευσης· οἱ λόγοι, πού αἰτιολογοῦσαν τήν ἄρση τῆς ἀσυλίας, ἦταν ἡ συστηματική ἀπουσία ἀπό τό κοινοβουλευτικό ἔργο τῶν βουλευτῶν τῆς ἀντιπολίτευσης, γεγονός πού δέ μποροῦσε νά συμπεριλάβει τοῖς κομμουνιστές, γιατί ὅταν ἀπουακρύνθησαν ἀπό τήν ἀντιπολίτευση εἶχαν ἤδη ἔαναπαρεῖ τίς θέσεις τους στήν ἐθνοσυνέλευση· πράγματι, στόν ὀνομαστικό κατάλογο πού δημοσιεύθηκε στήν ἐφημερίδα Π *Tevere* δέν ἀναφέρονταν οἱ βουλευτές τῆς κομμουνιστικῆς ὀμάδας. Εἶναι πιθανό νά ἐξαριτόταν ἀπ' αὐτό ἡ σχετική ἠρεμία τοῦ Γκράμισι. Τό θράδι τῆς 8 Νοέμβρη, σέ μιά αἴθουσα τοῦ Μοντετσιτόριο, συγκέντρωσε μερικοῖς συναδέλφους τῆς ὀμάδας καί ἔδωσε ἐντολή στόν Ἔτσιο Ριμπόλντι νά ἐπέμβει στή συνεδρίαση τῆς ἐπομένης ἐνάντια στήν πρόταση γιά τή θεσμοποίηση τῆς θανατικῆς ποινῆς καί ἐνάντια στήν πρόταση Φαρινάτσι γιά τήν ἄρση τῆς βουλευτικῆς ἀσυλίας τῶν βουλευτῶν τῆς ἀντιπολίτευσης. Ἄλλά, νά, τό θραδάκι ἡ ἔσφινική ἀλλαγὴ σκηρικου. «Κατά τίς 8 ὁ Μουσσολίνι — θυμᾶται ὁ Ριμπόλντι — κάλεσε στό Παλάτσο Κίτζι (ὅπου ἦταν ἡ κατοικία του) τό Φαρινάτσι καί τόν Ἄουγκουστο Τουράλο καί ἀνακοίνωσε ὅτι ἔπρεπε νά συμπεριληφθοῦν στόν κατάλογο καί οἱ κομμουνιστές βουλευτές. Ὁ Φαρινάτσι ἔκανε γνωστό ὅτι ἡ ἡμερήσια διάταξη αἰτιολογοῦσε τήν ἀποβολή τῶν βουλευτῶν τῆς ἀντιπολίτευσης μέ τήν ἐγκατάλειψη τοῦ κοινοβουλευτικῆς ἔργου, ἐνῶ οἱ κομμουνιστές ἔπαιρναν πάντα μέρος. Ὁ Μουσσολίνι ἀπάντησε ὅτι αὐτό τό ἤθελε τό Στέμματα.» Ὁ βασιλιάς εἶχε πάρει μέρος στήν προετοιμασία τοῦ πραξικοπήματος καί τό ἱποστήριξε, ἀλλά μέ αὐτό τόν ὄσο. Ἄργά, ὁ Γκράμισι ἄφησε τό Μοντετσιτόριο, χωρίς νά ὑποπτεύεται τήν ἀλλαγὴ τῆς τελευταίας στιγμῆς, πηγαινόντας πρὸς τό σπίτι του ἔξω ἀπό τήν Πόρτα Πία. Δέν κοιμήθηκε ἔκχε. Στίς 10.30 τόν συνέλαβαν, ἄν καί προστατεῦσαν ἀπό τήν ἀσυλία. Ἦταν 35 χρονῶν.

Ἄμέσως μετὰ τή σύλληψη ἔγραψε στή Τζούλια:

Μοῦ ἔγραψες ὅτι ἐμεῖς οἱ δύο εἴμαστε ἀκόμα ἀρκετά νέοι γιά νά ἐλπίζουμε ὅτι θά δοῦμε μαζί νά μεγαλώνουν τά παιδιά μας. Τώρα, ἐσύ πρέπει νά τό θυμᾶσαι καλά αὐτό, πρέπει νά τό σκέφτεσαι κάθε φορὰ πού θά μέ θυμᾶσαι καί νά μέ συνδέεις μέ τά παιδιά. Εἶμαι οἴγουρος ὅτι θά εἶσαι δυνατή καί θαρραλέα,

δπως ἦσουν πάντα. Τώρα θά πρέπει νά εἶσαι ἀκόμη πῶ δυνατή ἀπ' ὅ,τι ἦσουν στό παρελθόν γιά νά μεγαλώσουν καλά τά παιδιά καί νά εἶναι σέ ὅλα ἄξια μέ σένα.

Ἔγραψε στή μητέρα του:

Σέ σκέφθηκα πολύ αὐτές τίς μέρες. Σκέφθηκα τά νέα θάσανα πού θά σοῦ δώσω, τώρα σ' αὐτή τήν ἡλικία καί ὕστερα ἀπ' ὅλα τά θάσανα πού πέρασες. Παρόλ' αὐτά πρέπει νά εἶσαι δυνατή, ὅπως εἶμαι κι ἐγώ, καί νά μέ συγχωρέσεις μέ ὅλη τήν τρυφερότητα τῆς ἀπειρης ἀγάπης καί τῆς καλωσύνης σου. Ἄν ξέρω διτι εἶσαι δυνατή καί ὑπομονετική στόν πόνο, θά εἶναι μιὰ πηγὴ δύναμης καί γιά μένα. Ἐγώ εἶμαι ἡσυχος καί ἤρεμος. Ἡθικά ἤμουν προετοιμασμένος γιά ὅλα. Θά προσπαθῶ νά ξεπεράσω καί τίς σωματικές δυσκολίες πού μέ περιμένουν καί νά διατηρήσω τήν ἰσοροπία μου. . . Ἀγαπημένοι μου, αὐτὴ τῆ στιγμή εἰδικά σφίγγεται ἡ ψυχὴ μου δταν σκέφτομαι διτι δέν ἤμουν πάντα στοργικός καί καλός μαζί σας, ὅπως θά ἔπρεπε νά ἤμουν καί ὅπως ἀξίζατε. Νά μ' ἀγαπᾶτε πάντα τό ἴδιο καί νά μέ θυμᾶστε.

Ἄρχιζε ὁ μακρὺς γολγοθᾶς τοῦ Γκράμσι.

Ἡ σκέψη ὅτι ὁ Γκράμσι ἔμεινε νά συλληφθεῖ γιὰ νά γίνει ἡ-
ρωας, ἐνῶ μπορούσε νά ξεφύγει τῆ σύλληψη, εἶναι πολὺ ρητορικὴ
καὶ τελικὰ ἀντίθετη στὴν προσωπικότητά του, πού δέν εἶχε καθό-
λου τάσεις γιὰ ἐντυπωσιακὲς πράξεις, ἀκόμα καὶ μεγάλες. Θά γρά-
ψει ἀργότερα στὴν Τατιάνα μὲ τόνο ειρωνικὸ καὶ λίγη πίκρα:

Μέ φαντάζεσαι πάνω κάτω σάν κάποιον πού διεκδικεῖ ἐπιμο-
να τὸ δικαίωμα νά ὑποφέρει, νά πάσχει, πού θέλει νά ζήσει μέ-
χρι καὶ δευτερόλεπτο καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν ποινὴ του.
Θά ἤμουν ἕνας νέος Γκάντι, πού θέλει νά ἀποδείξει μπροστά
στοὺς θεοὺς τοῦ πάνω καὶ τοῦ κάτω κόσμου τὰ δάσανα τοῦ Ἰν-
δικοῦ λαοῦ, ἕνας νέος Ἱερεμίας ἢ Ἡλίας ἢ δέν ξέρω κι ἐγὼ
ποιὸς ἄλλος προφήτης τοῦ Ἰσραὴλ πού πήγαινε στὴν πλατεία
νά φάει ἀκαθαρσίες γιὰ νά προσφέρει τὸν ἑαυτό του ὀλοκαύ-
τωμα στὸ θεὸ τῆς ἐκδίκησης. . .

Στὴν πραγματικότητα ὁ Γκράμσι, πού πρόσχε ιδιαίτερα τὰ ἐ-
πακόλουθα τῆς κάθε πράξης του, ἔνωθε πάντα μιά ἀπέχθεια γιὰ
κάθε τι πού τοῦ φαινόταν μάταιο, καὶ ἡ ρητορικὴ, ἀκόμα καὶ ἡ
ρητορικὴ τῆς θυσίας, ἦταν μιά συναισθηματικὴ παγίδα, στὴν ὁποία
δέν ἤθελε νά πέσει. Αὐτὴ ἦταν ἡ γραμμὴ του καὶ στὰ χρόνια τῆς
φυλακῆς: ποτὲ ἕνας ἀνώφελος πόνος, ἂν μὴ τῆ διεκδίκηση ἑνὸς νο-
μοθετημένου δικαιώματος ἢ κανονισμοῦ μπορούσε νά τὸν ἀποφύ-
γει (ὅπως π.χ. νά ἔχει μελάνι, πένα, χαρτί, βιβλία, νά πάει στὸ
νοσοκομεῖο τῆς φυλακῆς, νά μένει μόνος στὸ κελὶ ἀντὶ σέ μεγάλο
θάλαμο μὲ ἄλλους, νά ὑποβάλλει αἰτήσεις γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς
δίκης, νά ζητάει προσωρινὴ ἀποφυλάκιση)· καὶ ἐννοεῖται, ποτὲ δέ
ζήτησε μιά διευκόλυνση πού, ἂν δέν προερχόταν ἀπὸ τὴν ἄσκηση
ἑνὸς τυπικοῦ δικαιώματος, μπορούσε νά φανεῖ σάν πράξη ἐπιεί-
κειας τοῦ καθεστῶτος ἀπέναντί του καὶ νά σκιασεῖ ἔστω καὶ ἐλα-
φρά τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἀγωνιστῆ.

Τώρα ἔκανα διαβήματα γιὰ νά μπορῶ νά γράφω — διαβά-
ζουμε σ' ἕνα γράμμα πρὸς τὸν Κάρλο —. Αὐτὸ φτάνει. . . Βλέ-

πω αντίθετα ότι [ή Τατιάνα] κάνει όνειρα, σάν νά είναι δυνατό νά μετατραπεί ή φυλάκιση σέ έκτόπιση γιά λόγους ύγείας: σάν νά είναι δυνατό μέσω τής κανονικής όδοϋ, έννοείται, δηλαδή χάρη στους νόμους καί τούς γραπτούς κανονισμούς. Αυτό θά ήταν δυνατό μόνο μέ μία προσωπική χάρη, πού θά μπορούσε νά παραχωρηθεί, έννοείται, μόνο μετά από μία ένυπόγραφη δήλωση μετανοίας καί αναγνώριση τού καθεστώτος κλπ. 'Η Τατιάνα δέν τά σκέφτεται όλα αυτά: είναι τόσο άθώα καί άφελής πού μέ φοβίζει μερικές φορές, γιατί δέν έχω καμιά πρόθεση νά σκύψω τό κεφάλι μπροστά σ' όποιοδήποτε, ούτε ν' αλλάξω κατά μία κεραία τή συμπεριφορά μου. Είμαι αρκετά στωικός ώστε νά προβλέπω μέ τή μεγαλύτερη ήρεμία όλες τίς συνέπειες πού θά προκύψουν. Ήξερα από καιρό τί μπορούσε νά μου συμβεί. 'Η πραγματικότητα μου επιβεβαίωσε τήν απόφασή μου καί δέ μέ τάρραξε καθόλου. Μέ όλα αυτά πρέπει ή Τατιάνα νά ξέρει ότι γιά κάτι τέτια όνειρα δέν πρέπει ούτε νά ξαναγίνει λόγος καν, γιατί καί μόνο αναφέροντάς τα αυτά μπορεί νά κάνει τούς άλλους νά σκεφτούν ότι πρόκειται γιά προσέγγιση στό καθεστώς, πού υπέδειξα έγώ.

Καί μόνο αυτή ή ιδέα τόν εξόργιζε «μέχρι παραφροσύνης» καί τόν έκανε άγενή καί στήν Τατιάνα: «Κάθε σου ανάμιξη δέν κάνει τίποτε άλλο παρά νά ρίχνει μία σκιά άμφιβολίας πάνω στή δική μου θέση καί τών άλλων, ιδιαίτερα όμως στή δική μου κρυστάλλινη θέση. Γιατί δέ θέλεις νά καταλάβεις ότι είσαι άνίκανη, τελείως άνίκανη, νά λάβεις υπόψη σου τήν τιμή καί τήν άξιοπρέπειά μου σ' αυτά τά ζητήματα; . . . Θέλω μόνο νά ύποδειξω τήν αντικειμενική άδυναμία γιά σένα, πού είσαι ξένη άπ' αυτά, νά ξαναζωντανέψεις τή διά πυρός καί σιδήρου άτμόσφαιρα πού πέρασα έγώ στό παρελθόν». 'Απλούστατα δέν άρνήθηκε ποτέ αυτό πού οι νόμοι καί ο κανονισμός τών φυλακών τού επέτρεπαν. «Γενικά είμαι τής γνώμης, έξηγοϋσε στόν Κάρλο άναφερόμενος στό ένδεχόμενο άναθεώρησης τής δίκης, «ότι, στή θέση μου, κάθε προσφυγή στό νόμο είναι άναγκαία καί ύποχρεωτική, χωρίς νά έχω αϋταπάτες, αλλά γιά νά είμαι έντάξει μέ τή συνείδησή μου ότι έκανα ό,τι ήταν νομικά δυνατό γιά ν' άποδείξω ότι κατηγορήθηκα χωρίς νομική βάση».

Μετά τή σύλληψη ο πρώτος τόπος έκτόπισης ήταν ή Ούστικα, ένα νησάκι όκτώ τετραγωνικών χιλιομέτρων μέ 1600 κατοίκους, καί άπ' αυτούς οι 500 - 600 ήταν έκτοπισμένοι γιά κοινά εγκλήματα. 'Ο Γκράμσι έμενε μέ άλλους πέντε: τόν πρώην ρεφορμιστή βουλευτή Τζουζέπε Σπαράλινι, από τήν Περούτζα, τόν πρώην μαξimalιστή Πάολο Κόνκα, από τή Βερόνα, δύο συντρόφους από

τό 'Αμπρούτσο και τό μεγάλο αντίπαλό του στην έσωτερική διαμάχη τών τάσεων μέσα στό κόμμα, τόν 'Αμαντέο Μπορντίγκα. 'Υπήρχε μεταξύ τους, παρά τίς διαφορές τών ιδεών, και τήν πρόσφατη ακόμα ανάμνηση τής όξείας πολεμικής, πάρα πολύ μεγάλη κατανόηση. 'Επρεπε νά τά θγάλουν πέρα και ό Γ'κράμοσι δεχόταν μέ πνεύμα κατανόησης τίς άγγαρεύεις πού τού έπεφταν: «Συμμετέχω στό κοινό γεύμα και σήμερα κιόλας είναι ή σειρά μου νά κάνω τό γκαρσονί και τό λαντζέρη: δέν ξέρω ακόμα αν θά πρέπει νά καθαρίσω και τίς πατάτες, νά έτοιμάσω τίς φακές, ή νά πλύνω τή σαλάτα πρίν σερβίρω τό τραπέζι. 'Αναμένεται τό ντεπουτό μου μέ περιέργεια: μερικοί φίλοι ήθελαν νά μέ αντικαταστήσουν στό σερβίρισμα αλλά έμεινα ακλόνητος στην άπόφασή μου νά έκτελέσω τό καθήκον μου». Είχε αρκετά διβλία για διάβασμα. Είχε άπευθυνθεί σ' ένα φίλο τών φοιτητικών χρόνων, τόν Πιέρο Σράφα, πού δίδασκε πολιτική οικονομία στό πανεπιστήμιο τού Κάλιαρι και ό φίλος του, γιός ενός καθηγητή τού λυκείου Μποκόνι στό Μιλάνο, τού είχε άνοιξει ένα λογαριασμό στό διβλιοπωλείο τού Μιλάνο Σπέρλινγκ και Κούπφερ. Αλλά τά διβλία χρησίμευαν για τά μαθήματα γενικής μόρφωσης πού όργάνωσαν οι πολιτικοί έξόριστοι. 'Ο Γ'κράμοσι έκανε τό δάσκαλο αλλά και τό μαθητή. Δίδασκε ιστορία και γεωγραφία κι έπαιρνε μαθήματα γερμανικών. Τό έπιστημονικό τμήμα διευθυνόταν από τό Μπορντίγκα. Μετά, τό θράδι στό σπíti, έπαιζαν χαρτιά («Δέν είχα παίξει χαρτιά ποτέ μέχρι τώρα' ό Μπορντίγκα διαβεβαιώνει ότι έχω στόφα νά γίνω ένας καλός παίκτης τής έπιστημονικής κολτσινας»). Στα έξοδα διατροφής οι πολιτικοί έξόριστοι άνταπεξέρχονταν από κοινού μέ τίς δέκα λιρέτες τής κρατικής έπιχορήγησης τή μέρα. 'Ο Γ'κράμοσι διαβεβαίωσε ότι δέν είχε ανάγκη από βοήθεια' έγραψε στην Τατιάνα: «Δ έ θ έ λ ω κ α θ ό λ ο υ νά θυσιάζειςαι π ρ ο σ ω π ι κ ά για μένα: αν έχεις τή δυνατότητα, βοήθησε τή Τζούλια πού σίγουρα έχει μεγαλύτερη ανάγκη από μένα». 'Η παραμονή στην Οδστικά, πού δέν ήταν και τόσο καταπιεστική σέ τελευταία άνάλυση, τέλειωσε γρήγορα. Στίς 20 Γενάρη, 44 μέρες μετά τόν έρχομό του, ό Γ'κράμοσι άφησε τό νησί και όδηγήθηκε στις φυλακές τού Σάν Βιτόρε στό Μιλάνο. 'Εφθασε κεί στις 7 Φλεβάρη 1927.

'Η μεταγωγή κράτησε 19 βασανιστικές μέρες σταθμεύοντας σέ μιά άτέλειωτη σειρά φυλακών:

Θέλω νά σās δώσω μιά γενική εικόνα τής μεταγωγής... φτάνουμε κουρασμένοι, δρώμκοι, μέ τά χέρια νά πονούν από τίς άλυσίδες, αξύριστοι, άχτένιστοι, μέ τά μάτια βαθουλωμένα και γυαλιστερά από τήν ύπερδιέγερση και τήν άπνία' ριχνόμαστε καταγής πάνω σέ άχυρένια στρώματα, πού ποιός ξέρει

πόσο παλιά είναι, μέ τά ρούχα, γιά νά μήν ἔρθουμε σ' ἐπαφή μέ τή δρωμιά, τυλιγοντας τό πρόσωπο καί τά χέρια στά προσόψιά μας, σκεπασμένοι μέ λιγοστές κουβέρτες, ἴσα γιά νά μήν παγώνουμε. Ξαναφεύγουμε ἀκόμα πιό δρωμικοί καί κουρασμένοι, μέχρι τό νέο τόπο μεταγωγῆς, μέ τούς καρπούς τῶν χειρῶν ἀκόμα πιό μελανιασμένους ἀπό τίς χειροπέδες καί τό βάρος τῶν ἀλυσίδων καί ἀπό τόν κόπο τῆς μεταφορᾶς, μ' αὐτό τό χάλι, τῶν ἀποσκευῶν.

Ἡ φυλακή τοῦ Σάν Βιτόρε φάνηκε στό Γκράμισι, μετά ἀπ' αὐτό τό ταξίδι, ἓνα ἤρεμο λιμάνι. Ἀνακρίθηκε δυό μέρες μετά, στίς 9 Φλεβάρη, ἀπό τόν ἀνακριτή Ἐνρίκο Μάτσις. Ἦταν ἤρεμος. Ἀντί νά ἀναζητᾶ παρηγοριά, ἔδινε κείνος ἀπευθυνόμενος στή μητέρα:

Χρειάζεται ὑπομονή κι ἐγώ ἔχω τόνους δλόκληρους, κάρρα, μέ τό πσουβάλι (θυμᾶσαι τί ἔλεγε ὁ Κάρλο ὅταν ἦταν μικρός κι ἔτρωγε ἓνα νόστιμο γλυκό: «Θά ἤθελα τόσα γλυκά, ἓνα σακί δλόκληρο» κι ἐγώ ἔχω τόση ὑπομονή καί ἀκόμα περισσότερο). Ἐσύ θά πρέπει νά ἔχεις ὑπομονή καί καλωσύνη ὁμως. Τό γράμμα σου, ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται ὅτι δείχνει διαφορετική ψυχική κατάσταση. Γράφεις ὅτι νιώθεις γριά κλπ. Κι ὁμως ἐγώ εἶμαι σίγουρος ὅτι εἶσαι ἀκόμη πολύ δυνατή καί ἀντέχεις, παρά τήν ἡλικία σου καί τούς μεγάλους πόνους καί τά βάσανα πού πέρασες.

Τῆς θύμιζε ἓνα λογοπαίγνιο μέ τ' ὄνομά της (ἡ μητέρα του ὀνομαζόταν Μαρτσίας Κορρίας) καί μιᾶ λέξη τῆς σαρδηνικῆς διαλέκτου, *coggiazzu*, πού σημαίνει σκληρός.

Coggias coggiazzu, θυμᾶσαι; Εἶμαι σίγουρος ὅτι θά ξαναβρεθοῦμε, πάλι, ὄλοι μαζί, παιδιά, ἐγγόνια, καί ἴσως, πιούς ξέρει, καί δισέγγονα καί θά κάνουμε ἓνα μεγάλο τσιμποῦσι μέ τ' ἀγαπημένα μας φαγητά. Νομίζεις ὅτι θ' ἀρέσουν στό Ντέλιο; Μοῦ φαίνεται πώς νάί καί θά θέλει καί κείνος ἓνα σακί ἀπ' αὐτά· δέ μπορεῖς νά φανταστεῖς πόσο μοιάζει στό Μάριο καί στόν Κάρλο, ὅταν ἦταν μικροί, ἀπ' ὅσο θυμᾶμαι ἰδιαίτερα στόν Κάρλο, ἐκτός ἀπό τή μύτη του πού ἦταν τότε χοντρή. Μερικές φορές τά σκέφτομαι ὄλα αὐτά καί μ' ἀρέσει νά θυμᾶμαι γεγονότα καί εἰκόνες ἀπό τά παιδικά χρόνια· θρῖσκω σ' αὐτά πολύ πόνο καί πολλά βάσανα, εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά καί κάτι ὠραῖο καί εὐχάριστο. Καί μετά εἶσαι πάντα ἐσύ, ἀγαπημένη μου μαμά, καί τά χέρια σου πού δούλευαν πάντα γιά μᾶς, γιά νά ἀνακουφίσεις τούς πόνους μας καί νά βγάλεις κάτι ὠφέλιμο ἀπό τό κάθε τί.

Θυμάσαι τίς γκρίνιες μου για να έχω ωραίο καφέ, χωρίς τό κριθάρι και τά άλλα παλιούλικά;

Στίς 20 Φλεβάρη ο Άντόνιο έγραψε στήν Τερεζίνα:

Μέ άνησυχεί πολύ τό ήθικό τής μαμάς, από τήν άλλη όμως δέν ξέρω τί να κάνω για να τήν παρηγορήσω και να τήν έν-
θαρρύνω. Θά ήθελα να τήν πείσω ότι είμαι πάρα πολύ ήρεμος,
όπως πράγματι είμαι, αλλά βλέπω ότι δέν τά καταφέρνω... Εί-
ναι μιά σειρά συναισθήματα και άντιλήψεις πού δημιουργούν έ-
να είδος άδύσσου μεταξύ μας. Για κείνη, ή φυλάκισή μου είναι
μιά τρομερή συμφορά, λίγο μυστηριώδης, μέσα στήν άλληλου-
χία τών αίτίων και τών άποτελεσμάτων. Γιά μένα είναι ένα
έπεισόδιο τής πολιτικής πάλης πού δίνεται και θά συνεχίσει να
δίνεται όχι μόνο στήν Ίταλία, αλλά σε όλο τόν κόσμο, πούξ ξέ-
ρει για πόσον καιρό ακόμα. Μ' έπιασαν, όπως σ' ένα πόλεμο
μπορούσαν να μέ πιάσουν αλχμάλωτο, και ήξερα ότι αυτό μπο-
ρούσε να συμβεί, όπως μπορούσε να συμβεί και κάτι χειρότερο.

Τό Μάη ή Τατιάνα, πού ήθελε να τού παρασταθεί από κοντά,
μετακόμισε στό Μιλάνο' αλλά άρρώστησε και άναγκάστηκε να νο-
σηλευτεί σε κλινική. Ήταν ή μόνη από τήν οικογένεια πού στή
βοήθειά της μπορούσε να στηριχθεί. Ή μακριά άρρώστια της
τόν άποθάρρυνε. Στό μεταξύ ξέκοβε από παντού.

Άπό τόν άδελφό του τό Μάριο δέν ήξερε πιά τίποτε. Είχαν χα-
θει από τό 1921, μετά τήν έπίσκεψη τού Άντόνιο στό Βαρέζε.
Τώρα ο Μάριο δέν ένδιαφερόταν για τήν πολιτική ή δέν άνακα-
τευόταν τουλάχιστον, όπως όταν ήταν γραμματέας τών φασιστών
στό Βαρέζε. Έξακολουθούσε να έχει τίς ίδιες ιδέες, αλλά χωρίς
να έχει πιά τήν παλιά ένεργό δράση του. Είχε χτυπηθεί από τούς
κομμουνιστές σχεδόν τήν ίδια έποχή πού οί φασίστες αίματοκυ-
λούσαν τό Τζενάρο στό Τορίνο. Τώρα, αφού έγκατέλειψε τά ά-
ξιώματα, έξακολουθούσε ν' ασχολείται άποκλειστικά με τίς υποθέ-
σεις τής έμπορικής του έπιχείρησης. Ο Άντόνιο τό Μάη πήρε ει-
δήσεις από τόν άδελφό του και έγραψε στή μητέρα: «Θά ήθελα
να είχα τήν άκριθή διεύθυνση τού Μάριο' από τό 1921 δέν είχα
πιά σχέσεις μαζί του, αλλά τώρα έμαθα ότι ένδιαφερόθηκε για μένα
και γι' αυτό θά ήθελα να τόν εύχαριστήσω». Μετά έφτασε ένα
γράμμα στή Γκιλάρτσα, τής Άννα Μαφεί Παραβιτσιόι, τής γυ-
ναίκας τού Μάριο, και γι' αυτό τό γράμμα «με πολλά παράπονα»
ή κυρία Πετίνα πληροφόρησε άμέσως τόν Άντόνιο, πού έγραψε
στόν άδελφό του παρακαλώντας τον να έρθει στή φυλακή να μι-
λήσουν. Ο Μάριο πήγε τέλος Αύγουστου. Του φάνηκε «πολύ ά-
μήχανος»: δέν έδωσε μεγάλη σημασία σ' αυτή του τήν άμηχα-

νία πού μπορεί νά ήταν μόνο ή έντύπωσή του. Ήγραψε στις 29 Αυγούστου στήν Τατιάνα:

Τήν Πέμπτη μίλησα μέ τόν αδελφό μου τό Μάριο πού μου έδωσε κουράγιο γιά τήν κατάστασή σου. . . Μου ειπε ότι σέ κάλεσε, γιά μερικές μέρες, στό σπίτι του στό Βαρέζε. Γιατί δέ δέχεσαι; ή ζέστη τώρα πέρασε, όμως ή έξοχή πρέπει νά είναι ακόμα ευχάριστη και άξίζει νά δει κανείς την περρωχή τών λιμνών τής Λομβαρδίας. Ό αδελφός μου είναι καλό παιδί και είμαι σίγουρος ότι θά ελσαι άνετα στό σπίτι του. Γνωρίζω λίγο τή γυναίκα του· τήν είδα μόνο μιά φορά, πριν αρκετά χρόνια, όταν ήταν έγκυος, και δέ νομίζω ότι αυτή είναι ή κατάλληλη στιγμή γιά νά γνωρίσει κανείς μιά γυναίκα.

Και στις 20 Αυγούστου έγραψε στή μητέρα:

Τήν Πέμπτη ήρθε ό Μάριο και μίλησαμε περίπου ένα τέταρτο. Είναι πολύ καλά. Μου μίλησε γιά τίς δουλειές του πού τώρα πάνε αρκετά καλά. Μου φαίνεται ότι έχει μιά μικρή τάση πρós τό πάχος όπως ό μπαμπάς. Πριν ήρθει σέ μένα πήγε νά έπισκεφτεί τήν κουνιάδα μου στό νοσοκομείο κι έτσι μου έφερε νέα της και μέ καθησύχασε λίγο. Μου ύποσχέθηκε ότι θά σου γράψει άμέσως γιά νά σου πεί ότι μέ βρήκε πολύ καλά στήν υγεία μου.

Τό γράμμα πού έστειλε ό Μάριο στή Γκυλάρτσα, αντίθετα, ήταν σέ διαφορετικό τόνο και αυτό τόν λύπησε: «Ό Κάρλο γράφει σάν νά είχα τό ένα πόδι μου στόν τάφο· λέει νά ήρθει στό Μιλάνο και σκέφτηκε νά φέρει ακόμα και τή μαμά, μιά γυναίκα 70 χρονών περίπου, πού δέ μετακινήθηκε ποτε από τό χωριό, και πού ποτέ δέν ταξίδεψε μέ τό τραίνο πάνω από 40 χιλιόμετρα. Οί τρέλες του μέ λύπησαν και μέ εξόργισαν, μπορούσε νά ήταν πιό ειλικρινής μαζί μου και νά μήν τρομοκρατήσει τή γριά μάνα». Μέ πίκρα κατέληγε: «Δέ μπορώ πιά νά ύπολογίζω στό Μάριο».

Έξασθενοῦσαν και οι άλλοι δεσμοί. Τόν πίκραινε ή ιδέα ότι τόν είχε ξεχάσει ή Τζούλια. Ήγραψε στις 26 Φλεβάρη 1927 στή μητέρα: «Ένάμισι μήνα περίπου δέν έχω ειδήσεις γιά τή Τζούλια και τά παιδιά. Γι' αυτό δέ μπορώ νά σου γράψω τίποτε γι' αυτούς». Και στήν Τάνια στις 26 Μάρτη: «Ξαναείδα γράμμα τής Τζούλια, αλλά πόσο λίγο γράφει αυτή ή κοπέλα και πόσο ώραία μπορεί νά δικαιολογήσει τόν έαυτό της μέ τή φασαρία πού κάνουν τά παιδιά γύρω της». Στήν Τάνια, στις 25 'Απρίλη:

Μου γράφεις και μου λές γιά ένα γράμμα τής Τζούλια· μετά μου ξαναγράφεις και μέ πληροφορείς γιά ένα άλλο· ύστερα

παίρνω ένα γράμμα σου (και τὰ γράμματά σου μοῦ εἶναι πολύτιμα) ἀλλά δέν παίρνω τὰ γράμματα τῆς Τζούλια και οὔτε ἀκόμα τὰ ἔχω πάρει. Ἔ, λοιπόν, ἐσύ δέ μπορείς νά φανταστείς τή ζωή μου, ἐδῶ στή φυλακή. Δέ σκέφτεσαι διτι ἐγώ, μετά τήν πληροφορία, περιμένω κάθε μέρα και ἀπογοητεύομαι κάθε μέρα και αὐτό ἔχει ἀντίκτυπο στό κάθε λεπτό, τῆς κάθε ὥρας, ὅλων τῶν ἡμερῶν.

Στή μητέρα του, τήν 1η Αὐγούστου: «Ἀπό καιροῦ δέν ἔχω πάρει πιά εἰδήσεις ἀπό τή Τζούλια· τρεῖς μῆνες περίπου δέν ξέρω τίποτε οὔτε σὺ γι' αὐτήν οὔτε γιά τὰ παιδιά. Ἡ κονιάδα μου εἶναι ἀκόμα ἄρρωστη στό νοσοκομεῖο». Ἴσως γι' αὐτό ἔγραφε στίς 4 Ἰούλη σ' ἕνα σύντροφο, τόν Τζουζέπε Μπέρτι: «Αὐτό τόν καιρό περνῶ μιά περίοδο ἠθικῆς κόπωσης, ἐξαιτίας γεγονότων οἰκογενειακῆς φύσης».

Ἡ Τατιάνα βγῆκε ἀπό τήν κλινική τίς πρώτες μέρες τοῦ Σεπτεμβρίου 1927 και ἔτσι ὁ Ἀντόνιο ἔνωσε μεγάλη ἀνακούφιση. Τοῦ θύμιζε, ἀκόμα και μέ τὰ χαρακτηριστικά τῆς, τή Τζούλια'. Ἦταν πῶ διαχυτική ἀπό τή Τζούλια. Ἀντίθετα ἀπό τό χαρακτήρα τῆς ἀδελφῆς τῆς, ἦταν ἤρεμος τύπος, εἶχε λυρική ἰδιοσυγκρασία, μέ στιγμῆς ἔξαρσης και ρομαντικῆς διάθεσης· ἔνωσε τήν ἀνάγκη νά δώσει στόν Ἀντόνιο τή στοργή τῆς γυναίκας - μητέρας, προστατευτική και «καλή σαμαρίτισσα», και τόν ἀγαποῦσε· οἱ θυσίες πού ἔκανε γιά νά τοῦ συμπαρασταθεῖ, ἀντί νά τήν κουράζουν τήν ἐνθουσιαζαν σάν νά τῆς ἱκανοποιούσαν, και πράγματι τῆς ἱκανοποιούσαν, μιά ἐσωτερική ἀνάγκη συμμετοχῆς στόν πόνο τοῦ ἄλλου· και ἀφοσιωνόταν γιά νά τόν ἀνακουφίσει στίς δυσκολίες τῆς φυλακῆς· και στάθηκε στά δέκα αὐτά χρόνια τό ἀγαπητό στήριγμα τοῦ Ἀντόνιο. Τά αἰσθήματα τοῦ Γκράτσι ἀπέναντί τῆς ἀντικαθρεφτίζονται στήν τελευταία φράση τοῦ γράμματός πού τῆς ἔστειλε ἀμέσως μετά τή σὺλληψή του: «Σέ ἀγκαλιάζω τρυφερά, ἀγαπημένη μου, γιατί ἀγκαλιάζω μαζί σου ὅλα τ' ἀγαπημένα μου πρόσωπα». Ἡ Τατιάνα ἦταν ὁ μοναδικός ἄνθρωπος πού ἔνωθε κοντά του· κάτι σάν ἀδελφή τώρα πιά. «Βλέπεις σοῦ γράφω σάν νά ἦσουν ἀδελφή μου και σὺ ὅλων αὐτό τόν καιρό μοῦ παραστάθηκες περισσότερο και ἀπό ἀδελφή. Γι' αὐτό και σέ βασάνιζα λίγο καμιά φορά. Ἀλλά δέν εἶναι ἴσως ἀλήθεια διτι βασανίζομε αὐτούς πού ἀγαπᾶμε. Θέλω νά κάνεις τὰ πάντα γιά νά γιαιτρευτεῖς και νά εἶσαι καλά. Ἔτσι θά μπορείς νά μοῦ γράφεις, νά μ' ἐνη-

1. Θά τῆς πεῖ: «Παρατήρησα διτι μοιάζετε πολύ, πέρα ἀπό μερικά χαρακτηριστικά πού ξεχωρίζουν τήν ἀνεπανάληπτη προσωπικότητα τῆς κάθε μιᾶς. Ἐξἄλλου θυμῶσαι ἕνα ἀπόγευμα στή Ρώμη πού σοῦ μίλησα νομίζοντας διτι ἦσουν ἡ Τζούλια;».

μερώνεις για τή Τζούλια και τά παιδιά και νά μέ παρηγορείς λίγο μέ τή στοργή σου». Μετά στή μητέρα στις 3 'Οκτώβρη:

Ἡ κουνιάδα μου βγήκε ἀπό τό νοσοκομείο και κάθε τόσο ἔπισκέπτεται. Εἶναι ἀκόμα στήν ἀνάρρωση και κάνει μεγάλες θυσίες για μένα. Κάθε μέρα ἔρχεται στή φυλακή και μου στέλνει κάτι νόστιμες λιχουδιές: φρούτα, σοκολάτες, φρέσκα γαλακτερά. Τήν κατημένη δέν καταφέρνω νά τήν πείσω νά μήν κουράζεται τόσο και νά σκέφτεται λίγο περισσότερο τήν ὑγεία της. Νιώθω σχεδόν τατείνωση μπροστά σ' αὐτή τήν αὐταπάτηση πού καμιά φορά δέν τή βρίσκεις οὔτε σ' ἀδελφή.

Οἱ μέρες του κυλοῦσαν τώρα περιμένοντας τή δίκη, πού για τό ἀποτέλεσμά της δέν εἶχε καμιά αὐταπάτη. Περίμενε μιὰ βαριά καταδίκη. Ἄλλ' ἀπ' αὐτό δέν εἶχε χάσει τή συνηθισμένη ψυχραιμία του.

Τό ἥθικό μου εἶναι ἄριστο. Ἄλλοι μέ θεωροῦν διάβολο και ἄλλοι ἅγιο σχεδόν. Ἐγώ δέ θέλω νά παραστήσω οὔτε τό μάρτυρα οὔτε τόν ἥρωα. Πιστεύω δι εἶμαι ἀπλά ἓνας μέσος ἀνθρώπος, πού ἔχει σταθερές ἰδέες και δέν τίς ἀλλάζει μέ τίποτε στόν κόσμο. . . Τούς πρώτους μήνες πού ἦρθα στό Μιλάνο, ἓνας φρουρός τῆς συνοδείας μέ ρώτησε ἀφελέστατα ἄν ἀληθεύει δι θά γινόμουν ὑπουργός ἄν ἀλλάξα ἰδέες. Χαμογελώντας τοῦ ἀπάντησα δι ὑπουργός θά ἦταν ἴσως ὑπερβολικό, ἀλλά ὑφ' ὑπουργός μεταφορῶν ἢ δημοσίων ἔργων θά μπορούσα νά γίνω, γιατί αὐτά τ' ἀξιώματα ἔδιναν στούς σαρδηνοῦς δουλεντές. Κούνησε τοῦς ὤμους και μέ ρώτησε γιατί τότε δέν ἀλλάξα ἰδέες, φέρνοντας τό χέρι στόν κρόταφο, σάν νά μου ἔλεγε «εἶσαι τρελός;». Εἶχε πάρει στά σοβαρά τήν ἀπάντησή μου και νόμιζε δι ἔμουν πράγματι τρελός για δέσιμο.

Ἡ ἀνάκριση πήγαινε σέ μάκρος. Δέν ἦταν εὐκόλο νά ὀλοκληρώσουν μέ πειστικές ἀποδείξεις τό κατηγορητήριο, πού βασίζονταν ἀποκλειστικά σέ πληροφορίες, μέ πολλές προσωπικές κρίσεις τῆς ἀσφάλειας και τῶν καραμπινιέρων (φυσικά ὁ Γκράμι δέν ἦταν παρά ἓνα ἀνατροπτικό στοιχείο), ἓνα ἄτομο «λίαν ἐπικίνδυνο για τή δημόσια τάξη», ἢ δράση του ἦταν «δύσθρια» πού παρουσίαζαν κενά στή διατύπωση συγκεκριμένων πράξεων². Σέ

2. Γράμμα τῆς 12 Σεπτέμβρη 1927.

3. Σέ μιὰ ἐκθεση τῶν καραμπινιέρων τῆς Ρώμης ἀναφερόταν για τό Γκράμι: «Κατηγορήθηκε τό Νοέμβρη τοῦ 1922 ἀπό τή βασιλική εισαγγελία τῆς Ρώμης για κατοχή ὀπλων και ἐκρηκτικῶν» τό Νοέμβρη τοῦ 1922 ὁ Γκράμι βρισκόταν στή Μόσχα ἀπό ἐξάμηνο περίπου και νοσηλεύονταν στό σανατόριο.

κάθε φάση τής ανάκρισης αντίστοιχει μιά απόπειρα τής αστυνομίας νά παγιδέψει τό Γκράμι ρίχνοντας δίπλα του προδοκότες. Τό ένταλμα σύλληψης είχε ήμερομηνία 14 Γενάρη 1927. Στή διάρκεια τής μεταγωγής του από τήν Ούστικα στό Μιλάνο και όταν θρυσκόταν ακόμα στή Μπολόνια, τόν πλησίασε κάποιος και του ειπε ότι ονομαζόταν Ντάντε Ρομάνι και του έδωσε τς έξης πληροφορίες: ότι ήταν αναρχοσυνδικαλιστής, οδηγός τραίνου που τόν συνέλαβαν τό 1920 κατά τή διάρκεια των ταραχών στην Άνκόνα και ότι τώρα θρυσκόταν στή Μπολόνια γιατί έληξε ή ποινή του στό Πόρτολόνγκονε και πήγαινε στην Άνκόνα. Τού φάνηκε όμως πολύ καλά πληροφορημένος πάνω στα τελευταία γεγονότα τής Ίταλίας, αν και ήταν φυλακισμένος πολλά χρόνια και ο Γκράμι τόν υποψιάστηκε: δέν έπεσε στην παγίδα. Άκολούθησε στις 9 Φλεβάρη και 20 Μάρτη ή ανάκριση στις φυλακές του Σάν Βιτόρε. Στις 21 Μάρτη ο δικαστής Μάτσις εκλεινε τόν ανακριτικό φάκελο και τόν έστειλε στή Ρώμη στό Έκτακτο Δικαστήριο, που λειτουργούσε από τήν 1η Φλεβάρη. Άκόμα δέν είχαν στηρίξει τήν κατηγορία. Και νά που ξαναεμφανίζεται ο Ντάντε Ρομάνι. Μέχρι τότε οι συνθήκες τής κράτησης του Γκράμι ήταν σκληρές: μόνος στό κελί, μόνος στον περίβολο, αυστηρή έπιτήρηση για νά μήν επικοινωνεί με τους άλλους. "Όταν έφθασε ο Ρομάνι άλλαξαν τά πάντα. Περιέργως ο Ρομάνι μπορούσε νά τόν πλησιάζει περιέργως του επέτρεψαν νά περνάει ώρες δλόκληρες στό κελί του Γκράμι. Προσφέρθηκε νά θυάλει έξω γράμματα, μηνύματα, διαταγές" τό κομμουνιστικό κόμμα, έλεγε, ήταν σέ κρίση και γι' αυτό τόν συμβούλευε νά στήσει με μιά αποφασιστική επέμβαση τήν παράνομη οργάνωση του κόμματος. Τό τέχνασμα τής αστυνομίας απέτυχε' αλλά ή δικαστική μηχανή δέ σταμάτησε. "Ένα νέο ένταλμα στις 20 Μάη τόν κατηγορούσε για υποκίνηση σέ έμφύλιο πόλεμο, λεηλασίες, καταστροφές, σφαγές και άκολούθησε νέα ανάκριση στις 2 'Ιούνη. Ή απόδειξη τής ένοχής συνέχιζε νά παρουσιάζει δυσκολίες. Τό πρώτο δεκαπενθήμερο του 'Οκτώβρη εμφανίσθηκε στον περίβολο τής φυλακής κάποιος Κοράντο Μελάνι, συστήθηκε σάν έραστής τής αδελφής τής γυναίκας του γραμματέας των φασιστών στό Μιλάνο, Μάριο Τζαμπάολι. Έλεγε ότι τόν καταδίωκε ο Τζαμπάολι και έξηγούσε τους λόγους. Ή απόπειρα κατά του Μουσολίνι, στις 31 'Οκτώβρη στή Μπολόνια, ήταν στην πραγματικότητα φτιαγμένη και οργανωμένη στό Μιλάνο από τό Τζαμπάολι. Ένας μελανοχιτωνας πυροβόλησε στον άέρα και άμέσως ο Τζαμπάολι ρίχθηκε στον Άντέο Τζαμπόνι κόβοντάς του τό λαιμό. 'Ο Μελάνι είχε στην κατοχή του τά άποδεικτικά στοιχεία τής πλαστής απόπειρας" είχε επίσης στοιχεία για τς σχέσεις του Τζαμπάολι με οικους άνοχής και τυχερών παιχνιδιών" είχε στοιχεία

ἀπ' ἔτου προέκυπτε διὰ μερικοὺς φασίστας βουλευτὲς ἦσαν παιδεραστές. Ἐὰν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἔρχονταν σὴ δημοσιότητα θὰ προκαλοῦσαν μίαν κρίση σὺν καθεστῶς ἀκόμα πρὸς βαθιά καὶ ἀπὸ κείνη πού προκαλεσε ἡ δολοφονία τοῦ Ματεότι. Γιὰ διὰ αὐτὰ ὁ Τζαμπάολι ἤθελε νὰ ξεκαθαρίσει τοὺς λογαριασμοὺς του, ἀκόμα καὶ νὰ δηλητηριάσει τὸν ἐνοχλητικὸν κάτοχον τῶν στοιχείων. Ὁ Κοράντο Μελάνι τὰ προσέφερε σὺν Γκράμισι μὲ ἀντάλλαγμα μίαν μηνιαία ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα. Ἦταν μίαν ἀπλοῖκή παγίδα· ὁ Γκράμισι δὲν ἔπεσε σ' αὐτήν καὶ ὁ ἀνακριτικὸς φάκελος ἔμεινε γυμνὸς ἀπὸ ἐντυπωσιακῆς κατηγορίας, πού ἡ Ἀστυνομία σκεφτόταν νὰ προσθέσει. Ἀλλὰ ἡ δίκη δὲν μπορούσε νὰ καθυστερήσει ἄλλο· μετὰ ἀπὸ μερικὲς ἀναβολὰς δρίστηκε γιὰ τὴν 28 Μῆν 1928 σὴν Ρώμην.

Ἄφησε τό Μιλάνο στίς 11 Μάη 1928. Ἡ δίκη κράτησε ἀπό τίς 28 Μάη ὡς τίς 4 Ἰούνη. Ἦταν ἡ μεγάλη εὐκαιρία γιά τό Μουσολίни ν' ἀντικαταστήσει τήν τακτική δικαστική ἐξουσία, πού εἶχε κάπως ἀντισταθεῖ στήν πορεία τῆς φασιστικοποίησης τῶν ὀργάνων τοῦ κράτους, μέ μιά πολιτική δικαστική ἐξουσία, τό ἕκτακτο δικαστήριο γιά τήν προάσπιση τοῦ κράτους.

Ἀρχικά, αὐτό τό δικαστήριο ἀσχολήθηκε μέ μάλλον κοινές ὑποθέσεις, ὅπως τήν ἐκδίκαση τῶν ὑποθέσεων δύο κατηγορουμένων ἐργατῶν ἀπό τή Ρώμη, πού, σύμφωνα μέ τό κατηγορητήριο τοῦ ἐπιτρόπου Ἐπιφάνιο Πενέτα, εἶχαν ἐκτραπεῖ σέ βρισιές κατά τοῦ Μουσολίни: ὁ ἕνας : «Βρωμιάρη, γ. . . τά πεθαμένα σου», καί ὁ ἄλλος: «Ἀκόμα δέν τόν σκότωσαν». Τώρα ὅμως ἀπέναντι ἀπό τοὺς δικαστές κάθονταν μερικοί ἀπό τοὺς πῶ δυναμικούς ἐχθρούς τοῦ καθεστώτος, 22 ἄνθρωποι πού ὁ Μουσολίни τοὺς μισοῦσε γιατί αὐτοὶ ἀντιπροσώπευαν ἕνα πραγματικό κίνδυνο: στήν πρώτη σειρά, ὁ Ἀντόνιο Γκράμοσι, ὁ Οὐμπέρτο Τερασίни, ὁ Μάριο Σκοτσιμάρο, ὁ Τζοβάνι Ροβέντα καί οἱ πρῶην βουλευτές Λουίτζι Ἀλφάνο, Ἰντζίνο Μπόριν, Ἐνρίκο Φεράρι καί Ἐτσιο Ριμπόλντι. Ἔπρεπε νά εἶναι ἕνα μεγάλο δικαστικό show. Ἐπιστρατεύθηκαν ὅλα τά τελετουργικά φασιστικά σκηνικά, μιά διπλή σειρά στρατιωτῶν μέ μαῦρα κράνη, σιλέτα στό πλάι καί ἐφ' ὄπλου λόγχη, οἱ δικαστές μ' ἐπίσημη στολή, καί γενικά ἡ μακάβρια ἀτιμολογία τοῦ στρατιωτικοῦ δικαστηρίου. Στή θέση τῶν δημοσιογράφων οἱ ἀνταποκριτές τῆς Manchester Guardian, τῆς Petit Parisien καί τοῦ Τάσς. Μπόρεσαν νά παρακολουθήσουν τήν ἀκροαματική διαδικασία ὁ Κάρλο Γκράμοσι καί τ' ἀδέλφια τοῦ Τερασίни καί τοῦ Σκοτσιμάρο.

Οἱ 22 κατηγορούμενοι κάθησαν στά ἐδώλια «φρουρούμενοι ἀ-

1. Πρόεδρος ὁ στρατηγός Ἀλεσάντρο Σαπορίτι, εισηγητής ὁ δικηγόρος Τζάκομο Μπουκαφόρι, ἑνορκιο: πέντε ὕπατοι τοῦ φασιστικοῦ στρατοῦ, κατηγοροῦς ὁ δικηγόρος Μικέλε Ἰσγκρό.

πό στρατιωτική δύναμη αλλά χωρίς χειροπέδες», όπως διαβάζουμε στα πρακτικά της πρώτης μέρας της ακροαματικής διαδικασίας. Η κοινή γραμμή ήταν να παραδεχθούν τη δραστηριότητά τους μέσα στις γραμμές του κομμουνιστικού κόμματος, αρνούμενοι όμως τον ήγετικό ρόλο. Ήταν ψύχραιμοι· ο πρώτος που εξετάσθηκε στην ακροαματική διαδικασία στις 30 Μάη ήταν ο Γκράμισι. Ένας από την υπεράσπιση, ο δικηγόρος Τζουζέπε Σάρντο, περιγράφει ως εξής το διάλογο.

Πρόεδρος: Κατηγορείσθε για συνωμοτική δράση, για υποκίνηση έμφυλου πολέμου, για έγκληματικές ενέργειες, για πρόκληση ταξικού μίσους. Τί έχετε ν' απολογηθείτε;

Γκράμισι: Έπαναλαμβάνω τις καταθέσεις που έκανα στην 'Αστυνομία. Μέ συνέλαβαν, αν και ήμουν βουλευτής. Είμαι κομμουνιστής και η πολιτική μου δραστηριότητα είναι γνωστή γιατί την έχω αναπτύξει δημόσια σαν βουλευτής και σαν δημοσιογράφος στη L' Unità. Λέν ανέπτυξα κανενός είδους παρανόνη δραστηριότητα, γιατί ακόμη και αν τό ήθελα θά ήταν αδύνατο. Από χρόνια μέ παρακολουθούσαν στενά έξι άνθρωποι της αστυνομίας που είχαν διατεταγμένη υπηρεσία να μέ φρουρούν μέσα και έξω από τό σπίτι μου. Έτσι δέν έμεινα ποτέ μόνος· και μέ πρόφραση τήν προστασία μου, ασκήθηκε πάνω μου μιά τέττια παρακολούθηση, που σήμερα γίνεται ή καλύτερη υπεράσπισή μου. Ζητώ να καταθέσουν πάνω σ' αυτό σαν μάρτυρες ο Νουάργης και ο Διευθυντής της 'Ασφάλειας του Τορίνο. Έξάλλου αν τό ότι είμαι κομμουνιστής συνεπάγεται ευθύνη, τήν αποδέχομαι.

Πρόεδρος: Στα κατασχεθέντα χειρόγραφα σας μιλάτε για πόλεμο και κατάκτηση της έξουσίας από μέρους του προλεταριάτου. Τί σημαίνουν αυτά τά λόγια;

Γκράμισι: Πιστεύω, κύριε στρατηγέ, ότι όλες οι δικτατορίες στρατιωτικού τύπου περιπλέκονται, άργά ή γρήγορα, σ' ένα πόλεμο. Σ' αυτή τήν περίπτωση φαίνεται καθαρά ότι πέφτει τό βάρος στο προλεταριάτο ν' αντικαταστήσει τήν κυρίαρχη τάξη, παίρνοντας τά ήνία του κράτους, για να κατευθύνει τις τύχες του έθνους.

Μιλούσε μέ αδύνατη φωνή. Έκνευρίστηκε μόνο προς τό τέλος. Τόν έξόργισαν μερικές διακοπές του δημόσιου κατήγορου. Στάφηκε προς τούς δικαστές και, μέ θιαυότητα, είπε: «Έσείς θά οδηγήσετε τήν 'Ιταλία στην καταστροφή και σέ μās τούς κομμουνιστές θά πέσει τό καθήκον να τή σώσουμε».

Ήταν μαχητικοί, μέ τή σειρά τους, και οι άλλοι κατηγορούμενοι. Ανάμεσα σ' άλλα θυγήκε και μιά παλιά καταδίκη του βου-

λευτῆ Φεράρι γιά τίς ἀπεργίες στή Μόντενα τοῦ 1913. Μέ ἐτοιμότητα ὁ Φεράρι παρατήρησε: «Πράγματι, κύριε πρόεδρε, γιά τά περιστατικά πού ἀναφέρατε πῆρα πολλούς ἐπαίνους ἀπό τό διεθνήντῃ τοῦ *Avanti!*, τό σημερινό ἀρχηγό τῆς κυβέρνησης». Καί ὁ δικηγόρος Ριμπολντι, μέλος τοῦ νομικοῦ γραφείου τοῦ ΚΚΙ: «Ἐπεράσπισα περισσότερους ἀπό 300 κομμουνιστές πού κρίθηκαν ἀθῶοι καί ἀπαλλάχθηκαν ἀπό τό δικαστήριο. Λέν καταλαβαίνω γιατί πρέπει σήμερα νά καταδικαστῶ ἐγώ, μόνο καί μόνο γιατί τοὺς ὑπεράσπισα».

Ὁ ἐπίτροπος ἀγόρευσε στήν ἀκροαματική διαδικασία τῆς 2 Ἰοῦνη. Ἀνέπτυξε ἕνα βαρῦ κατηγορητήριο. Ἐπε ἐναντίον τοῦ Γκαόμισι: «Γιά εἴκοσι χρόνια, πρέπει νά ἐμποδίσουμε αὐτό τό μυαλό νά λειτουργεῖ».

Τέλος, στίς 4 Ἰοῦνη, πρὶν ἀποσυρθοῦν οἱ δικαστές γιά τήν ἀπόφαση, δόθηκε ὁ λόγος σποῖς κατηγορούμενους. Σηκώθηκε καί μίλησε γιά ὄλους ὁ Τερατσίνι.

Τερατσίνι: Ὁ καθένας ἀπό οὗς εἶπε στήν κατάθεσή του ποιά ἦταν ἡ θέση του στήν ὀργάνωση τοῦ κόμματος. Δέ ὑπῆρσαν νά ἀλλάξουν στό ἐλάχιστο τά λόγια μας οἱ διάφορες μαρτυρίες τῆς ἀστεινουλίας πού ἀνετα καλύπτονται πίσω ἀπό τό κοινῶς λεγόμενον «ἀπόρητο» καί σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὄλοι μας, χωρίς καμιά ἐξαίρεση, εἶμαστε οἱ κεφαλές τοῦ κόμματος. Καί ἂν ἦταν, ἐξάλλου, ἀλήθεια;

Πρόεδρος: Καλά, καλά. Θά τό λάβω ὑπόψη μου.

Τερατσίνι: Θαναύσια, κύριε πρόεδρε, ἀλλά νά λάβετε ὑπόψη σας καί αὐτά πού θά πῶ τώρα. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἔχω τόν τίτλο τοῦ δικηγόρου καί θέλω νά ἐπιδείξω τίς νομικές μου ἱκανότητες. Ὡ, ὄχι τῆς παλιᾶς ἐκείνης νομικῆς τῶν πεπαλαιωμένων ἀποφάσεων πού ἐκδόθηκαν ἀπό τά παλιά καθεστῶτα, ἀλλά τῆς σύγχρονης νομικῆς, ὅπως αὐτή προβάλλει ἀπό τά δεδικασμένα τῶν δικαστηρίων πού εἰπνέονται ἀπό τίς νέες ἀρχές τῆς ἠθικῆς καί τῆς πολιτικῆς. Ἰδοῦ: ὑπάρχει μιά ἀπόφαση πού ἐκδόθηκε τελευταία ἀπό ἕνα δικαστήριο πολύ πῖο ἀνώτερο ἀπ' αὐτό. . .

Πρόεδρος: Πῶς, πῶς;

Τερατσίνι: . . . ἀπό ἕνα δικαστήριο πού, σέ ἀντιδιαστολή μέ αὐτό, εἶναι ἕνα συνταγματικό δικαστήριο. . . .

Πρόεδρος: Προσέξατε τί λέτε.

Τερατσίνι: Κύριε πρόεδρε, καί σεῖς θά συμφωνήσετε μαζί μου, γιατί μιλάω γιά τῆ Γερουσία πού ἱδρύθηκε σάν Ἀνώτατο Ὅργανο Δικαιοσύνης, δηλαδή γιά τήν ἀνώτερη ἀπ' ὄλους τίς δικαστικές ἀρχές τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξη καί ἡ λειτουργία προ-

βλέπονται και καθορίζονται από τό ίδιο τό σύνταγμα του κράτους. Τώρα λοιπόν, σ' αυτή τήν απόφαση, πού ή κυβέρνηση θέλησε νά δώσει μεγάλη δημοσιότητα πρός γνώση και συμμόρφωση τών πολιτών, λέγεται ότι κανέναν άρχηγός ή υπεύθυνος κόμματος ή άλλης οργάνωσης δέ μπορεί νά θεωρηθεί υπεύθυνος για ένεργειες μελών ή όπαδών τών σχετικών κομμάτων ή οργανώσεων, τών σχετικών όταν δέ μπορεί νά αποδειχθεί συγκεκριμένα ή ένοχη. Άσφαλώς κατάλαβε τό δικαστήριο: άναφέρομαι στήν απόφαση τής ανακριτικής επιτροπής του Άνωτάτου Όργάνου στή δίκη έναντίον του στρατηγού Λουίτζι ντέ Μπονό, πού κατηγορήθηκε σαν συνένοχος στή δολοφονία του βουλευτή Ματτέοτι και πού άπαλλάχθηκε λόγω άμφιβολιών. Καί τώρα ρωτώ: δέν Ισχύει για μās αυτή ή απόφαση; Ό έπίτροπος στήν άγόρευσή του υποστήριξε έμμεσα πώς όχι. Καί δσον άφορά έμένα, έγώ δέν έχω καμιά άμφιβολία για τό ποιά θά είναι ή απόφαση του δικαστηρίου. Καί όμως, άκόμη και μ' αυτές τίς προβλέψεις, νά γίνουν δηλαδή δεκτές όλες οι κατηγορίες του έπιτρόπου πού προβλέπουν τή μεγαλύτερη ποινή, έγώ δέ μπορώ ν' άποκρίνω μιά κάποια εύχαριστηση. Μήν άπορείτε. Πράγματι, άν πάρουμε αυτά έδώ τά συμπεράσματα πού διατυπώθηκαν μόνο σέ νομική γλώσσα και τά μεταφράσουν σέ πολιτική, τί αντίκτυπο θά έχουν;

Πρόεδρος: Αφήστε τήν πολιτική και έλάτε στό θέμα.

Τεραταίνοι: Κύριε πρόεδρε, ζητώ τουλάχιστον τώρα πού τελειώνει αυτή ή δίκη, πού βασίζεται άποκλειστικά σέ πολιτική σκοπιμότητα, ζητώ έστω και ένα μόνο λεπτό για νά μπορέσω νά κάνω αυτό πού ξεί μέρες τώρα μās έχει άπαγορευτεί: νά μιλήσω πολιτικά. Έλεγα: ποιά είναι ή πολιτική σημασία τών συμπερασμάτων του δημόσιου κατήγορου; Αιτή και μόνο: τό άπλό γεγονός τής ύπαρξης του κομμουνιστικού κόμματος είναι άρκετό από μόνο του νό βάλει σέ επικείμενο μεγάλο κίνδυνο τό καθεστώς. Ά, νά λοιπόν τό ισχυρό κράτος, τό προασπισμένο κράτος, τό δλοκληρωτικό κράτος, τό πλήρως έξοπλισμένο κράτος! Νιώθει ν' άπειλείται ή σταθερότητά του' επικλέον και ή ασφάλειά του, μόνο γιατί άπέναντί του ύψώνεται αυτό τό μικρό κόμμα, τό περιφρονημένο, τό σημαδεμένο και κατατρεγμένο, πού είδε τους καλύτερους άγωνιστές του νά σκοτώνονται ή νά φυλακίζονται, πού υποχρεώθηκε νά χωθεί στό σκοτάδι για νά σώσει τους δεσμούς του μέ τήν εργατική μάζα για τήν όποία και μέ τήν όποία ζεί και άγωνίζεται. Πρέπει ν' άπορεί κανείς άν υίοθετώ τελείως τίς προτάσεις του δημόσιου κατήγορου;

Πρόεδρος: Τώρα φτάνει μ' αυτό τό θέμα. Έχετε τίποτ'

ἄλλο νά πεῖτε;

Τερατοῖνι: Θά εἶχα τελειώσει ἂν δέν ἐνιωθα τήν ὑποχρέωση ν' ἀκολουθήσω τό δημόσιο κατήγορο στό ἐπίπεδο τῶν προβλήσεων. Ὁχι διως στίς συναισθηματικές, ὅπου στάθηκε καί μου εἶναι πολύ εὐκόλο νά τόν νικήσω. Τήν καταδίκη μας δέ θά τήν ὑποδεχθεῖ ἡ χαρά καί τό χειροκρότημα ἀλλά ἡ θλίψη καί ὁ πόνος. Εἶμαι σίγουρος γι' αὐτό. Ἀλλά κύριε πρόεδρε, καί αὐτό πού κάνω εἶναι μιά πολιτική πρόβλεψη: ἐμεῖς θά καταδικαστοῦμε γιὰτί θεωρηθήκαμε ἔνοχοι γιά πρόκληση μίσους μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί γιά ἐνέργειες πρὸς ὑποκίνηση ἐμφυλίου πολέμου. Καί ὅμως αὔριο ὄλοι, διαβάζοντας τίς φοβερές καταδίκες μας, θά πειστοῦν ὅτι αὐτή ἡ ἐτυμηγορία καί ἡ δίκη πού κοντεύει νά τελειώσει εἶναι ἀπό μόνη της ἓνα ἐπαισῶδιο ἐμφυλίου πολέμου, μιά δυναμική πρόκληση μίσους μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

(Ὁ πρόεδρος τόν διακόπτει, ἤθελε νά τοῦ ἀφαιρέσει τό λόγο.)

Τερατοῖνι: Αὐτό δέ μπορεῖ νά εἰπωθεῖ, ἔτσι δέν εἶναι; Λοιπόν, θέλω νά τελειώσω μέ μιά σκέψη πῶς εὐχάριστη. Κύριε πρόεδρε, κύριοι δικαστές, αὐτή ἡ δίκη ἦταν πράγματι ὁ πῶς συμβολικός καί ἄξιος ἔορτασμός τῆς ὀγδοηκοστῆς ἐπετείου τοῦ συντάγματος, πού ἐσεῖς χθές γιορτάσατε ἐπίσημα μέ κανονιοβολισμούς καί φανφάρες στούς δρόμους αὐτῆς τῆς πρωτεύουσας.

(Τόν διακόπτει ὀριστικά ὁ πρόεδρος.)

Ἔπρεσαν βροχή τά χρόνια τῆς φυλακῆς. Ὁ Γκράμσι καταδικάστηκε σέ 20 χρόνια, 4 μῆνες καί 5 μέρες (ἄλλα τόσα οἱ Ροβέντα καί Σχοτσιμάρο· ὁ Τερατοῖνι σέ 22 χρόνια, 9 μῆνες καί 5 μέρες). Διαδόθηκε ὅτι ὁ Γκράμσι θά κατέληγε στίς φυλακές τοῦ Πορτολογκόνε. Στίς 8 Ἰουλίου τοῦ 1928, τέσσερις μέρες μετά τήν ἀπόφαση, ἡ Τερεζίνα μέ πρωτοβουλία τῆς ἔγραψε στό Μουσσόλι νι ἀπό τῆ Γκιλιάρτσα. Τοῦ ζητοῦσε νά δώσει τήν ἄδεια «γιά μιά αὐστηρή ἱατρική ἐξέταση» καί μετά ὁ ἀδελφός τῆς «νά νοσηλευτεῖ σ' ἓνα νοσοκομεῖο τῶν φυλακῶν ὅπου μέ τό κατάλληλο διαιτολόγιο καί τήν ἀνάλογη γιά τό φιλάσθενο ὄργανισμό του θεραπεία νά μπορέσει ν' ἀντέξει πῶς ἀνθρώπινα τήν ποινή πού τοῦ ἐπέβαλαν». Εἶχε κιάλας χάσει 12 δόντια καί ὑπέφερε, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό μιά γραπτή ἀναφορά, στίς 6 Ἰουλίου 1928, τοῦ γενικοῦ γραμματέα τοῦ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης πρὸς τόν ὑπουργό Ἐσωτερικῶν, ἀπό ἐπαροδοντοπάθεια σέ συσχετισμό μέ οὐραϊμικά φαινόμενα καί

2. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

ελαφροιά νευρική εξάντληση³. 'Ανακλήθηκε ή μεταγωγή στό Πορτολογκόνε.

Μέ προορισμό τίς φυλακές του Τούρι, καμιά τριανταριά χιλιόμετρα έξω από τό Μπάρι, έφθασε εκεί δ' Αντόνιο στις 19 'Ιούλη μετά από μεταγωγή 12 ήμερών:

Τό ταξίδι Ρώμη - Τούρι ήταν φοβερό. Φαίνεται ότι οι πόνοι πού ένιωθα στή Ρώμη και νόμιζα ότι ήταν από τό συνκώτι μου, δέν ήταν παρά ή αρχή τής φλεγμονής πού έκδηλώθηκε άργότερα. Πονούσα τρομερά. Στό Μπενεβέντο πέρασα δύο μέρες και δύο νύχτες επιαιτικές, σερνόμουν σαν τό φίδι, δέ μπορούσα νά σταθώ ούτε καθιστός, ούτε δρθιος, ούτε ξαπλωμένος. 'Ο γιατρός μου έλεγε ότι ήταν έρ.τυ ζωστήρ και δέ μπορούσε νά κάνει τίποτε.

'Εφτασε εξαντλημένος. «'Υπέφερε», διηγείται ένας συγκαταύμενος, δ Τζουζέπε Τσερέζα, «από μιά δερματική έξαρση ουραιμικού χαρακτήρα, είχε διαταραχθεί όλο τό πεπτικό του σύστημα, άνέπνεε μέ μεγάλη δυσκολία, και γιά νά περπατήσει λίγο έπρεπε νά στηριχτεί σέ κάποιον».

'Αμέσως άντιλήφθηκε τή ρουσφετολογία και τήν άπανθρωπία του διοικητικού και ύγειονομικού προσωπικού. 'Ενας πολιτικός κρατούμενος, δ 'Αουρέλιο Φοντάνα, θυμάται τίς παρατηρήσεις του Γκράμισι στό διευθυντή: «Μέ συνέλαβαν ένώ ίσχυε άκόμα ή βουλευτική άσυλία μου. Θά έπρεπε νά μου συμπεριφερθούν σαν σέ καρδιναλίο. Βλέπω, παρόλ' αυτά, ότι δέ μου συμπεριφέρονται ούτε σαν νά είμαι καντηλανάφτης». Γιατρός ήταν κάποιος Τσιστερνίνο, γιά τόν όποιο ένας δημοσιογράφος, δ Ντομένικο Τζουκάρο, έγραψε σέ μιά συνέντευξη πού του πήρε μετά από είκοσι χρόνια, χωρίς ποτέ νά διαψευστεί τίποτε ή νά ύποβληθεί μήνυση:

'Ο Γκράμισι είχε άνάγκη από καλύτερες λατρικές φροντίδες και δελτίωση των συνθηκών διαβίωσης... 'Ο γιατρός Τσιστερνίνο τόν έγκαταλείπει και μάλιστα μιά μέρα του λέει ότι σαν φασίστας δέ θά έπιθυμούσε άλλο από τό θάνατό του. Δέν πρέπει ν' άπορεί κανείς από τόν κυνισμό αύτου του άνθρώπου πού είναι ψεύτης και φοβιτσιάρης μέχρι δειλιάς... 'Απ' δ,τι λένε στό χωριό του, όταν τόν καλούν έπειγόντως τό βράδι, συνηθίζει νά ζητεί, πριν άκόμη κατεβεί, τήν άμοιβή του. Ρωτάει από τό παράθυρο εάν δ πελάτης είναι διατεθειμένος νά πληρώσει πέντε ή άκόμη και δέκα χιλιάδες λιρέτες.

Μεγαλύτερη περιποίηση είχε από δρισμένους φρουρούς' αλλά τό κελί του Γκράμισι ήταν δίπλα στό γραφείο ύπηρεσίας και συχνά οι θόρυβοι τόν έμπόδιζαν νά ήσυχάσει.

3. 'Η άναφορά είναι: άνέκδοτη.

Τίς πρώτες μέρες του Φλεβάρη του 1929, ύστερα από 28 μήνες φυλάκισης, πήρε επιτέλους τὰ διηλίια πού χρειαζόταν γιά νά δουλέψει'. Είχε κάνει ένα πλάνο δουλειᾶς καί τό είχε ἐκθέσει σέ γενικές γραμμές στήν Τατιάνα, τέσσερις μήνες μετά τή σύλληψή του, στίς 19 Μάρτη 1927.

Μου τριβελλίζει τό μυαλό — ἔγραφε — μιά ἰδέα: ὅτι θά ἔπρεπε νά κάνω κάτι für ewig σύμφωνα μέ μιά ἀντίληψη τοῦ Γκαίτε. πού θυμᾶμαι βασάνισε πολύ καί τό δικό μας τόν Πάσκολι. Μέ λίγα λόγια θά ἤθελα, μέ βάση ένα προκαθορισμένο σχέδιο, ν' ἀσχοληθῶ ἐντατικά καί συστηματικά μέ μερικά θέματα πού νά μέ ἀποροφήσουν καί νά γίνουν τό κέντρο τῆς ἐσωτερικῆς μου ζωῆς.

Σκεπτόταν τότε τέσσερα θέματα: 1) μιά ἔρευνα γιά τοὺς ἰταλοὺς διανοούμενους, τήν προέλευσή τους, τήν κατάταξή τους σέ δμάδες σύμφωνα μέ τὰ πολιτιστικά ρεύματα, τοὺς διάφορους τρόπους σκέψῆς τους· 2) μιά μελέτη συγκριτικῆς γλωσσολογίας· 3) μιά μελέτη γιά τό θέατρο τοῦ Πιραντέλο καί τή μεταβολή τοῦ θεατρικοῦ γούστου στήν Ἰταλία πού ἀντιπροσώπευε ὁ Πιραντέλο καί στόν καθορισμό του εἶχε συντελέσει· 4) μιά μελέτη γιά τὰ λαϊκά ἀναγνώσματα πού δημοσίευαν οἱ ἐφημερίδες καί τό λαϊκό γούστο στή λογοτεχνία. Ὅταν τοῦ ἔδωσαν χαοτή καί πολίῃ, δέν ἀφοσιώθηκε ἀμέσως στήν ἀνάπτυξη αὐτῶν ἢ ἄλλων θεμάτων· ἔκανε μεταφράσεις ἀπό τὰ γερμανικά: «Γιά τήν ὥρα κάνω μόνο μεταφράσεις, γιά νά συνηθίσω τό χέρι μου· ὡστόσο δάσω μιά τάξη στίς σκέψεις μου» (9 Φλεβάρη 1929). Τήν προηγουμένη μέρα εἶχε φτιάξει ένα σχέδιο στό πρῶτο φύλλο ἐνός τετραδίου (200 σελίδων μέ

1. Γράμμα 14 Γενάρη 1929· «Σέ λίγο θά ἔχω τὰ ἀπαραίτητα γιά νά γράψω στό κελί καί ἔτσι: θά ἐκπληρωθεῖ ἡ μεγαλύτερη ἐπιθυμία ἐνός φυλακισμένου». Στίς 9 Φλεβάρη: «Τώρα πού μποοῦ νά κρατῶ σημειώσεις, θέλω νά διαβάσω μέ πρόγραμμα καί νά ἐμβαθύνω σέ ὁρισμένα θέματα, καί ὅχι: πιά νά "καταβροχθίζω" μόνο τὰ διηλίια».

κόκκινο - μαύρο σκληρό έξώφυλλο) του οίκου Τζουζέπε Λατέρτσα και Τσολί:

ΠΡΩΤΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ: (8 Φλεβάρη 1929) — Σημειώσεις και παρατηρήσεις — Κύρια θέματα — 1) Θεωρία της ιστορίας και της ιστοριογραφίας· 2) 'Ανάπτυξη της ιταλικής αστικής τάξης ως το 1870· 3) Σχηματισμός των ιταλών διανοούμενων κατά ομάδες: ανάπτυξη, θέσεις· 4) 'Η λαϊκή λογοτεχνία των λαϊκών αναγνωσμάτων και οι αιτίες της σταθερής επιτυχίας τους· 5) Καβαλκάντε Καβαλκάντι: ή θέση του στη δομή και στην τέχνη της Θείας Κωμωδίας· 6) Καταγωγή και ανάπτυξη της Καθολικής Δράσης στην 'Ιταλία και στην Εύρωπη· 7) 'Η έννοια του φολκλόρ· 8) 'Εμπειρίες από τη ζωή της φυλακής· 9) Τό «ζήτημα του Νότου» και τό ζήτημα των νήσων· 10) Παρατηρήσεις πάνω στον ιταλικό πληθυσμό: ή σύνθεσή του, λειτουργία της μετανάστευσης· 11) 'Αμερικανισμός και φορντισμός· 12) 'Τό ζήτημα της γλώσσας στην 'Ιταλία: Α. Μαντσόνι και Τζ. Ι. 'Ασκολι· 13) 'Ο «κοινός νοῦς»· 14) Περιοδικά: θεωρητικά, κριτικο-ιστορικά, γενικής κουλτούρας (ἐκλαίκευση)· 15) Θεωρίες της σύγχρονης γραμματικής και γλωσσολογίας (τύπου «αυτό τό στρογγυλό τραπέζι εἶναι τετράγωνο»)· 16) Οἱ συνεχιστές του ἔργου του παπα-Μπρεσάνι.

'Από τήν ἀρχή, λοιπόν, ὁ Γ'κράμοι εἶχε ξεκάθαρα στό μυαλό του τίς γενικές γραμμές ἐνός πλάνου δουλειᾶς. Τίς προσδιόρισε μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια στήν Γατιάνα σ' ἕνα γράμμα τῆς 25 Μᾶη 1929: «'Αποφάσισα νά κρατῶ σημειώσεις καί ν' ἀσχοληθῶ μ' αὐτά τά τρία θέματα: —1ο τήν ιταλική ιστορία τοῦ XIX αἰώνα μέ εἰδική ἀναφορά στή διαμόρφωση καί τήν ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων ομάδων τῶν διανοούμενων· —2ο τή θεωρία τῆς ιστορίας καί τῆς ιστοριογραφίας· —3ο τόν ἀμερικανισμό καί τό φορντισμό».

Δούλενε κάτω ἀπό δύσκολες συνθῆκες, μέ τά βιβλία πούμποῦσε νά παίρνει ἀπ' ἔξω, σέ ἀκανόνιστα διαστήματα, ὅποτε καί ὅταν τοῦ τό ἐπέτρεπε ὁ συνηθισμένος νά προβάλλει ἐμπόδια καί ἄδικες δυσκολίες, ἀπό γραφειοκρατικό κομπορμισμό, διευθυντής. Οἱ συγκατατούμενοι τόν θυμοῦνται ἀποροφημένο μέ τίς ὥρες στή δουλειά του. Ἐγγραφε ὄρθιος: περπατοῦσε σκεφτικός καί μόνο ὅταν τοῦ ἐρχόταν καλοδιατυπωμένη ἡ φράση στό μυαλό, πήγαινε στό τραπεζάκι, ἀκουμποῦσε ἕνα γόνατο στό κάθισμα καί πάντα ὄρθιος, λίγο σκυφτός, σημειῶνε ἀμέσως μετά ξανάρχιζε νά περπατᾶ. Δέν ἦταν ποτέ ἕνας συγγραφέας μέ ἀδιάκοπη ἐμπνευση, οὔτε καί ἡ ἐμπειρία τῆς καθημερινῆς δημοσιογραφίας τόν βοηθοῦσε νά προχωρεῖ γρήγορα. Ἄλλά, μετά ἀπό πολλή σκέψη, ἐκεῖνο τό λίγο πού εἶχε νά γράψει τό ἔγραφε αὐθόρμητα, χωρίς

μετατροπές ή σθησίματα. Καί αυτό δύο ώρες κάθε μέρα, με υποδειγματική επιμονή, αν και ήταν πολλές οι δυσμενείς συνθήκες στη φυλακή: οι γενικές για τη ζωή κάθε φυλακισμένου και επιπλέον ή αδυναμία του να συμβουλευτεί εύκολα τα βιβλία και τ' απαραίτητα στοιχεία, ή προοδευτική σωματική και ψυχική κατάπτωση εξαιτίας των κακών οίωνων που συσσωρευόνταν ανάμεσα σ' αυτόν και τη Τζούλια από την έλλειψη τακτικής αλληλογραφίας. Τώρα πιά για τ' Γκράμοσι, ή δουλειά αυτή, οι από μνήμης σημειώσεις, οι σύντομες παρατηρήσεις με την κεντρική ιδέα στο πρώτο σχέδιο, τα δοκίμια που έμεναν άτελη με σκοπό να συμπληρωθούν ή να τα έπεξεργαστεί αργότερα, ήταν ή ίδια ή ζωή του, ήταν ο τρόπος του να συνεχίζει τον επαναστατικό του αγώνα, να παραμένει δεμένος με τον κόσμο, ιδεατά δραστήριος μέσα στην κοινωνία.

Στό τέλος θά έχουμε 32 τετράδια, που 21 τά έγραψε ή άρχισε να τά γράφει στό Τούρι: συνολικά 2.848 χειρόγραφες σελίδες που αντίστοιχούν σε τέσσερις χιλιάδες δακτυλογραφημένα φύλλα. Η πρώτη έντύπωση αυτού που πλησιάζει τά πρωτότυπα είναι ή άποσπασματικότητα. Τά θέματα αναπτύσσονται μέσα στά δρια μιās σύντομης σημείωσης: ή περίληψη ενός άρθρου που διάβασε, ιδέες άλλων που του άποτυπώθηκαν στό μυαλό, τό πρόχειρο σχέδιο ενός θέματος, σημειώσεις για τη γραφή ενός δοκιμίου ή μέρος του δοκιμίου στην τελική του μορφή: μιá συσώρευση λεπτομερειακού ύλικού που θά έπρεπε να τακτοποιήσει αργότερα. Μετά από πολλούς μήνες ή ακόμα και χρόνια, όταν και όπως μπορούσε να παίρνει βιβλία, ο Γκράμοσι ξαναπιάνει τό θέμα που μόλις είχε άρχισει ή που δέν είχε έμβαθύνει σ' αυτό αρκετά και τό πλουτίζει με νέες παρατηρήσεις, τό ξαναγράφει, τό επέκτεινει, τό συνδέει με προηγούμενες σημειώσεις. Τώρα τά θέματα είναι πιά οργανικά, πιά ολοκληρωμένα, όμως περιμένουν ακόμα μιá τακτοποίηση, ένα δέσιμο, μιá σύνθεση σε μιá ισοροπημένη μορφή. Μ' αυτή την τελευταία δουλειά της αντιγραφής ή της έπεξεργασίας και της αναδιάταξης των σημειώσεων σ' ένα οργανικό σχέδιο, ο Γκράμοσι δέ θά μπορέσει να καταπιαστεί παρά μόνο με μερικά θέματα. Η εικόνα της άποσπασματικότητας μένει, αλλά παρόλα αυτά υπάρχει ή κεντρική ιδέα που και προσανατολίζονται όλες οι σκόρπιες σημειώσεις.

Ποιά είναι αυτή ή κεντρική ιδέα; Διαφαίνεται ήδη, αρκετά καθαρά, στό δοκίμιο για τό ζήτημα του Νότου*. Έκεί εμπται-

2. Γράμμα στην Τατιάνα 19 Μάρτη 1927: «Θυμάσαι τό συντομότατο και πολύ επιφανειακό κείμενό μου για τή νότια Ίταλία και τή σημασία του Μπενεντέτο Κρότσε; Έ, λοιπόν, θά ήθελα ν' αναπτύξω πλατότερα τή θέση που μόλις είχα σκιαγραφήσει τότε».

νε, εισαγωγικά, τό πρόβλημα τῆς συμμαχίας τῶν τάξεων: τό προλεταριάτο θά μπορέσει νά νικήσει καί νά ἐγγυηθεῖ τή σταθερότητα στή νέα διάταξη μόνο στό μέτρο πού θά καταφέρει νά πάρει μέ τό μέρος του τίς ἄλλες ἐκμεταλλεύμενες τάξεις καί πρώτα ἀπ' ὅλα τήν ἀγροτική· ἀλλά ἡ ἀγροτική τάξη ἐσωματώνεται σ' ἓνα ἱστορικό μιλῶν ὅπου οἱ μέσοι διανοοῦμενοι ἀσκοῦν τό ρόλο τοῦ προπαγανδιστῆ μιᾶς ἀστικής *Weltanschauung*, τῆς ἀντίληψης γιά τή ζωή πού ἐπεξεργάζονται οἱ μεγάλοι διανοοῦμενοι τῆς κυρίαρχης τάξης· γιά ν' ἀποσπαστεῖ ὁ ἀγρότης ἀπό τοὺς γαιοκτημονες πρέπει νά εὐνοηθεῖ ἡ διαμόρφωση ἑνός νέου στρώματος διανοομένων πού ν' ἀποκρούσουν τήν ἀστική *Weltanschauung* (Γκομπέτι, Ντόρσο). Τά «Τετράδια» εἶναι ἡ συνέχεια καί ἡ ἐπέκταση τοῦ δοκιμίου γιά τό ζήτημα τοῦ Νότου· δρισκοῦμε σ' αὐτά τό ρόλο πού ἔπαιξαν οἱ διανοοῦμενοι στήν ἱστορία τῆς Ἰταλίας, μέχρι τό σχηματισμό τοῦ ἐνιαίου κράτους· τήν κριτική τῆς φιλοσοφίας πού θεμελιώνει θεωρητικά τήν ἀστική κυριαρχία· τή συμβολή τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων στήν ἐπεξεργασία μιᾶς νέας προλεταριακῆς *Weltanschauung*, μιᾶς νέας ἀντίληψης γιά τή ζωή πού θ' ἀντικρούει τήν ἀστική καί θά τήν ἀντικαταστήσει στή συνείδηση τῶν ἐκμεταλλεόμενων τάξεων. Ὁ Γκράμοσι τῶν «Τετραδίων» κινεῖται κυρίως σ' αὐτές τίς τρεῖς κατευθύνσεις: ἐξηγεῖ ἱστορικά τά μορφωτικά κινήματα τοῦ παρελθόντος· ὑποβάλλει σέ κριτική τή φιλοσοφία τοῦ Μπενετέτο Κρότσε· μάχεται τίς οικονομιστικές, μηχανιστικές, μορφολατρικές παρερμηνεῖες τοῦ μαρξισμού.

Κάθε ἱστορικός συνασπισμός, κάθε θεσμοθετημένη διάταξη, σκέφτεται ὁ Γκράμοσι πρωτοτυπώντας ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους μαρξιστές, στηρίζεται στή δία τῆς κυρίαρχης τάξης, στήν καταπιεστική δύναμη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλά καί στήν ἀποδοχή ἀπό τοὺς κυβερνώμενους τῆς κοσμοαντίληψης πού ἀνήκει στήν κυρίαρχη τάξη. Ἡ φιλοσοφία τῆς κυρίαρχης τάξης, μέσα ἀπό μιά σειρά διαδοχικῶν ἐκλαϊκεύσεων, ἔγινε κοινός νοῦς: ἔγινε δηλαδή ἡ φιλοσοφία τῶν μαζῶν, πού δέχονται τήν ἠθική, τὰ ἔθιμα, τοὺς βασικούς κανόνες συμπεριφορᾶς τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία ζοῦν. Γιά τό Γκράμοσι, τό πρόβλημα λοιπόν ἦταν νά δεῖ π ὡ ς ἡ κυρίαρχη τάξη κατόρθωσε νά πετύχει τή συναίνεση τῶν κατωτέρων τάξεων καί π ὡ ς αὐτές οἱ τάξεις θά μπορέσουν ν' ἀνατρέψουν τήν παλιά τάξη πραγμάτων καί νά ἐγκαθιδρῦσουν μιά ἄλλη τάξη, μέ ἐλευθερία γιά ὅλους. Δέν ἀναλύει λοιπόν ἀφηρημένα τί εἶναι ὁ καπιταλισμός γενικά καί τί εἶναι οἱ ἐκμεταλλεόμενες τάξεις. Ἡ πρώτη ἀπαίτηση τοῦ Γκράμοσι εἶναι νά διεισδύσει στήν καθορισμένη πραγματικότητα, δηλαδή στή συγκεκριμένη ἰταλική πραγματικότητα· νά δεῖ π ὡ ς σχηματίστηκε τό ἀστικό κρά-

τος στην Ίταλία και τί ρόλο έπαιξαν οί διανοούμενοι μέσα σ' αυτή τή διαδικασία σχηματισμοῦ.

Γιατί όμως ο λαός στο Ριζορτζιμέντο [Έθνική Παλιγγενεσία] έπαιξε δευτερεύοντα ρόλο και άπωοδήποτε κατώτερο, αφήνοντας τό Ριζορτζιμέντο νά χαρακτηριστεί «βασιλική κατάκτηση» και όχι λαϊκό κίνημα; Έπειδή, άπαντά ο Γκράμοι, έλειπε από τό λαό ή έθνική συνείδηση; αυτή τή συνείδηση ο λαός δέ μπορούσε νά τήν άποκτήσει από τήν κουλτούρα εκείνης τής έποχής, ούτε από τή λογοτεχνία πού δέν ήταν «έθνική - λαϊκή» άφού έμενε δεμένη σέ μιά «κοσμοπολιτική» παράδοση, τήν παράδοση τών διανοούμενων πού έκφραζόνταν από δύο ύπερεθνικές έξουσίες, τήν Άυτοκρατορία και τήν Έκκλησία. Μέσα σ' αυτή τήν έλλειψη έθνικής συνείδησης και τήν άποξένωση του λαοῦ από τό ένωτικό κίνημα, μπόρεσαν οί μετριοπαθείς άπαδοί του Καβούρ νά κατευθύνουν τή διαδικαασία ένοποίησης, νά τή ρυθίσουν σύμφωνα μέ τους σκοπούς τους μέχρι νά ιδρύσουν ένα νέο κράτος άπου πλάστηκαν οί μορφές τής άστικής δικτατορίας. Νά λοιπόν τό πρωταρχικό έλάττωμα του Ιταλικού κράτους, ή αίτία τής άδυναμίας του και τών διαρκών αντίδραστικών προσπαθειών: είναι ή έλλειψη του γιακωβίνικου πνεύματος από τό κίνημα πού του έπέτρεψε νά σταθεί.

Μετά τήν ένοποίηση, ο πρώτος μεγάλος θεωρητικός τής άστικοδημοκρατικής Weltanschauung είναι ο Μπενεντέτο Κρότσε. Αύτός πέτυχε, ύπογραμμίζει ο Γκράμοι, νά στρέψει ένεργητικά τήν προσοχή του πάνω στή σπουδαιότητα τής ήθικοπολιτικής στιγμής στην εξέλιξη τής ιστορίας. Ο ιδεαλιστικός ιστορισμός του Κρότσε διέλυσε τίς τρέχουσες έρμηνείες του μαρξισμού πού ήταν μηχανιστικές, θετικιστικές, έξελικτικές. Ο άνθρωπος είναι ο μοναδικός πρωταγωνιστής τής ιστορίας. Η σκέψη είναι τό έρέθισμα γιά τή δράση, γιά τή συγκεκριμένη ήθικο - πολιτική δραστηριότητα πού δημιουργεί τήν καινούργια ιστορία. Η φιλοσοφία του Κρότσε λοιπόν έρχεται σέ αντίθεση μέ τίς ντετερμινιστικές θεωρίες άξιοποιώντας τόν ένεργητικό ρόλο του ανθρώπου μέσα στην εξέλιξη του πραγματικού, πού είναι δημιουργία του πνεύματος, λειτουργεί σαν προϋπόθεση γιά τήν αναγέννηση τής μαρξιστικής σκέψης πού είχε άλλοιωθεί από τόν οικονομισμό, από τό μορολατρικό μηχανισμό. Άλλά γιά ποιόν άνθρωπο μιλά ο Κρότσε; Γιά τόν ιστορικά καθορισμένο άνθρωπο πού ζει σέ μιά δρισμένη πραγματικότητα, σ' ένα σύνολο άντικειμενικών συνθηκών πού έπαληθεύονται σέ συγκεκριμένο χώρο και χρόνο; Όχι, στή φιλοσοφία του Κρότσε είναι παρών ο καθολικός Άνθρωπος, μεταφυσικό όν και όχι ο κοινωνικός άνθρωπος, όχι ο άνθρωπος εκείνος πού ή προσωπικότητά του και ο τρόπος σκέψης του γεννιέται από μιά τριπλή σχέση: του ανθρώπου μέ τόν έαυτό του,

μέ τους άλλους ανθρώπους και μέ τή φύση ὑπάρχουν τό Πνεῦμα, ἡ Ἰδέα, ἀφρημένες ἔννοιες γιά τόν ἄνθρωπο πού κινεῖται καί δρᾷ μέσα σέ ὀρισμένες κοινωνικές σχέσεις. Ὁ ἄνθρωπος, πού ἀνυψώθηκε σέ δημιουργό τῆς ἱστορίας, τοποθετεῖται στήν πραγματικότητα ἔξω ἀπό τήν ἱστορία στόν ἱστορισμό τοῦ Κρότσε. Ἔτσι, παρατηρεῖ ὁ Γκράμσι, ἐνῶ ἡ ἱστορικιστική ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, πού ὑπάρχει στή φιλοσοφία τῆς πράξης, ἀπελευθερώθηκε ἀπό κάθε ὑπόλειμμα μεταφυσικῆς καί θεολογίας ἀκόμα καί στήν τελευταία τους θεωρησιακή ἐνσάρκωση (ὁ Ἄνθρωπος, τό Πνεῦμα), ὁ ἱστορισμός τοῦ Κρότσε παραμένει στή θεολογικο-θεωρησιακή φάση.

Ὁ Γκράμσι χαρακτηρίζει τόν Κρότσε ἐθνικό ἀρχηγό τῆς φιλελεύθερης δημοκρατικῆς κουλτούρας. Ὁ ἱστορισμός τοῦ Κρότσε, γράφει, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιά μορφή πολιτικῆς μετριοπάθειας πού θέτει σάν μοναδική μέθοδο πολιτικῆς πράξης ἐκείνη τή μέθοδο ὅπου ἡ πρόοδος, ἡ ἱστορική ἐξέλιξη προκύπτει ἀπό τή διαλεκτική τῆς συντηρησης καί τῆς ἀνανέωσης. Στή σύγχρονη γλώσσα, παρατηρεῖ ὁ Γκράμσι, αὐτή ἡ ἀντίληψη ὀνομάζεται ρεφορμισμός. Ἄλλά αὐτός ὁ ἱστορισμός τῶν μετριοπαθῶν καί τῶν ρεφορμιστῶν, συνεχίζει, δέν εἶναι καθόλου μιά ἐπιστημονική θεωρία, δέν εἶναι ὁ «ἀληθινός» ἱστορισμός· εἶναι μόνο ὁ ἀντίκτυπος μιᾶς πρακτικο-πολιτικῆς τάσης, μιᾶς ἰδεολογίας μέ τή χειρότερη ἔννοια. Πράγματι, γιατί ἡ «συντήρηση», πρῶτος ὄρος τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας (θέση), πρέπει νά εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ δεδομένη «συντήρηση», αὐτό τό δεδομένο στοιχεῖο τοῦ παρελθόντος; Τό παρελθόν εἶναι κάτι τό πολυσύνθετο, ἕνα σύνολο ζωῆς καί θανάτου, μέσα στό ὅποιο ἡ ἐπιλογή δέ μπορεῖ νά γίνει αὐθαίρετα, α ριγοῖ, ἀπό ἕνα ἄτομο ἢ ἀπό ἕνα πολιτικό ρεύμα. Ἄν ἡ ἐπιλογή ἐγινε ἔτσι (στά χερτιά), δέν πρόκειται γιά ἱστορισμό, ἀλλά γιά αὐθαίρετη βουλευτική ἐνέργεια, γιά ἐκδήλωση μιᾶς μονόπλευρης πρακτικο-πολιτικῆς τάσης, πού δέ μπορεῖ νά στηρίζει μιά ἐπιστήμη, ἀλλά μόνο μιά ἄμεση πολιτική ἰδεολογία. Ὁ Κρότσε θά ἤθελε νά ὑπαγορεύσει α ριγοῖ τούς κανόνες τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας· θά ἤθελε μονόπλευρα νά καθορίσει αὐτό πού πρέπει νά διατηρησε ἡ συνθεση ἀπό τή θέση (τό παρελθόν) πού ξεπεράστηκε ἀπό τήν ἀντίθεση (ἀνανεωτικό κίνημα)· καί μαντρώνει τή διαλεκτική διαδικασία μέσα στή φιλελεύθερη μορφή τοῦ κράτους. Ἄλλά πῶς, ἀναρωτιέται κανεῖς, οἱ ἀνταγωνιστικές δυνάμεις «θά μετριάσουν» τόν ἀγῶνα μέσα σέ ὀρισμένα δρια (τά δρια τῆς διατήρησης τοῦ φιλελεύθερου κράτους) χωρίς νά πέσουν σέ αὐθαιρεσία ἢ σέ προκατασκευασμένο σχέδιο; Στήν πραγματική ἱστορία, παρατηρεῖ ὁ Γκράμσι, ἡ ἀντίθεση πρέπει ὑποχρεωτικά νά τεθεῖ σ ἄ ν θ α σ ι κ ὸ ς ἄ ν τ α γ ω ν ι -

σ τ ή ς τῆς Θέσης, μέχρι πού τείνει νά τή ν κα τ α - σ τ ρ έ ψ ε ι τελείως καί νά τήν αντικαταστήσει, καί ἡ σύνθεση θά εἶναι ἕνα ξεπέρασμα, χωρίς ὅμως νά μπορεῖ νά καθοριστεῖ a priori αὐτό πού ἀπό τή θέση θά διατηρηθεῖ στή σύνθεση, χωρίς νά μποροῦν a priori «νά μετρηθοῦν» τά χτυπήματα ὅπως σ' ἕνα ρίγκ ὅπου διεξάγεται ἕνας συνεννοημένος ἀγώνας. Νά θεωρήσουμε τήν ἱστορική ἐξέλιξη σάν ἀθλητικό παιχνίδι, μέ διαιτητή καί καθορισμένους κανόνες πού πρέπει νά τηρηθοῦν, εἶναι μιὰ μορφή προσχεδιασμένης ἱστορίας, ἕνας ἀπό τοὺς τόσους τρόπους γιά νά «κόψουμε καί νά ράψουμε τόν κόσμον στά μέτρα μας». Αὐτή ἡ προσχεδιασμένη ἱστορία ἀνταποκρινόταν στά συμφέροντα τῆς κυριαρχῆς τάξης καί ἦταν φυσικό ὅτι ὁ μετριοπαθής καί ρεφορμιστικός ἱστορικός τοῦ Κρότσε θά γινόταν ἡ ἰδεολογία τῆς, ὅταν τὴν ἀστική δικτατορία τῶν ἀμέσως ἐπόμενων δεκαετιῶν ἀπὸ τὴν ἐνοποίηση ἔπρεπε νά τὴ διαδεχτεῖ ἕνας νέος συνασπισμός ἀστικοδημοκρατικῆς ἐξουσίας. Ὁ Κρότσε στάθηκε ὁ ἡγέτης τῶν μορφωτικῶν κινήματων πού γεννιόντουσαν γιά νά ἀνανεώσουν τὰ παλιά πολιτικά σχήματα ἢ πρυτάνευσή του σήμαινε τὴ δημιουργία ἐνός νέου μορφωτικοῦ κλίματος: μιὰ νέα Weltanschauung προτάθηκε στὴν ἔγκριση τῶν κυβερνωμένων. Ἡ ἀστικοδημοκρατικὴ ἡγεμονία μπόρεσε νά πραγματοποιηθεῖ χάρις στὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους τῶν πολιτῶν τῆς νέας κοσμοαντίληψης πού ἐπεξεργάστηκε ὁ φιλόσοφος τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γκράμσι στὸν Κρότσε εἶναι σταθερὴ: 1) γιατί πιστεύει ὅτι μιὰ ἀναγέννηση τοῦ μαρξισμοῦ πρέπει νά ξεκινήσει ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Κρότσε πού ταυτίζει τὴν ἱστορία μέ τὴ φιλοσοφία· 2) γιατί ἡ ἐπιρροή πού ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸ φιλόσοφο τοῦ φιλελευθερισμοῦ μᾶς ὑποχρεώνει νά σκεφτοῦμε τὴ λειτουργία τῶν μεγάλων διανοοῦμένων μέσα στὴν ὀργανικὴ ζωὴ τῆς πολιτιστικῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους καί τὴ διάσταση τῆς ἡγεμονίας καί τῆς συναίνεσης σάν ἀναγκαίαι μορφή τοῦ συγκεκριμένου ἱστορικοῦ συνασπισμοῦ.

Γιὰ τὸ πρῶτο σημεῖο ὁ Γκράμσι εἶναι σαφής.

“Ὅπως ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης ἦταν ἡ μετάφραση τοῦ χεγκελιανισμοῦ σὲ ἱστορικιστικὴ γλώσσα, ἔτσι ἡ φιλοσοφία τοῦ Κρότσε — γράφει — εἶναι σὲ σημαντικότερο βαθμὸ μιὰ ἀναμετάφραση σὲ θεωρησιακὴ γλώσσα τοῦ ρεαλιστικοῦ ἱστορικισμοῦ τῆς φιλοσοφίας τῆς πράξης. . . Τώρα πρέπει νά ἐπαναλάβουμε γιά τὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη τοῦ Κρότσε τὴν ἴδια ἀναγωγὴ πού οἱ πρῶτοι θεωρητικοὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς πράξης, οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς, ἔκαναν στὴν ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ. Αὐτὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς ἱστορικὰ γόνιμος τρόπος γιά νά καθορί-

σουμε μιά κατάλληλη αναγέννηση τῆς φιλοσοφίας τῆς πράξης, γιά νά ὑψώσουμε αὐτή τὴν ἀντίληψη (πού «χυδαιοποιήθηκε» ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀμεσης πρακτικῆς ζωῆς) στό ὕψος πού πρέπει νά φτάσει γιά τὴ λύση τῶν πολυσύνθετων καθηκόντων πού θέτει ἡ σημερινή ἀνάπτυξη τῆς πάλης, δηλαδή στὴ δημιουργία μιᾶς νέας ὁλοκληρωτικῆς κουλτούρας, πού νά ἔχει τὸ μαζικό χαρακτήρα τῆς προτεσταντικῆς Μεταρρύθμισης καὶ τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού νά ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς κουλτούρας καὶ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, μιά κουλτούρα πού, ἐπαναλαμβάνοντας τὰ λόγια τοῦ Καρντούτσι, νά συνθέτει τὸ Ροβεσπιέρο καὶ τὸν Κάντ, τὴν πολιτικὴ καὶ τὴ φιλοσοφία σέ μιά διαλεκτικὴ ἐνότητα πού κινεῖται μέσα σέ μιά κοινωνικὴ ὁμάδα ὄχι μόνο γαλλικὴ ἢ γερμανικὴ, ἀλλὰ εὐρωπαϊκὴ καὶ παγκόσμια. Ἢ πρέπει ἡ κληρονομιά τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας νά μὴ εἶναι μόνο μιά ἀπλή καταγραφή ἀλλὰ νά ξαναγίνει ἐνεργητικὴ ζωὴ, καὶ γιά νά γίνει αὐτὸ πρέπει νά λογαριαστοῦμε μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Κρότσε, δηλαδή γιά μᾶς τοὺς ἰταλοὺς τὸ νά εἴμαστε κληρονόμοι τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας σημαίνει νά εἴμαστε κληρονόμοι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κρότσε, πού ἀντιπροσωπεύει τὴ σημερινὴ παγκόσμια διάσταση τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας.

Γιὰ τὸ Γκράμισι τὸ βασικὸ πρόβλημα εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς νέας προλεταριακῆς *Weltanschauung*, μιᾶς νέας ἀντίληψης γιά τὴ ζωὴ πού (στὴν πρώτη φάση τοῦ κινήματος γιά τὴν κατάκτηση τοῦ κράτους) νά διεισδύει στὴ συνείδηση τῶν κυβερνωμένων καὶ μὲ τὸ νά ἀντικαθιστᾶ τὴν προηγούμενη νά περιορίζει τὸ χῶρο τῆς λαϊκῆς συναίνεσης ἀπέναντι στὴ φιλελεύθερη μορφή τοῦ κράτους· καὶ μετὰ (στὴ δευτέρη φάση, ὅταν θά ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία πού κατέκτησε) νά ἐξασφαλίζει στό νέο προλεταριακὸ κράτος τὴν πλατύτερη βάση ἀποδοχῆς. Ἔτσι τὸ προλεταριάτο θά γίνει *κ υ ρ ί α ρ χ η* καὶ *ἡ γ ε τ ι κ ῆ* τάξη συγχρόνως: ὅπου ἡ «κυριαρχία» ὑπάρχει γιά νά ὑποδουλώνει καὶ νά διαλύει τὶς καπιταλιστικὲς ὁμάδες καὶ ἡ «διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ καθοδήγηση» γιά νά κερδίζει στὴν ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ διὰς τὶς ἀνταγωνιστικὲς ὁμάδες τοῦ καπιταλισμοῦ. «Μιά κοινωνικὴ ὁμάδα», γράφει, «μπορεῖ καὶ μάλιστα πρέπει νά εἶναι ἡγετικὴ πρὶν ἀκόμα κατακτήσει τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία (αὐτὴ εἶναι μιά ἀπὸ τὶς κυριότερες προϋποθέσεις γιά τὴν ἴδια τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας)· ἀργότερα, ὅταν ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία καὶ ὅταν ἀκόμα τὴν κρατᾶ σταθερά, γίνεται κυρίαρχη ἀλλὰ πρέπει νά συνεχίσει νά εἶναι ἡγετικὴ».

Πρῶτη φάση: ἀγώνας γιά τὴν κατάκτηση τοῦ κράτους. Ἡ

ρώσικη επαναστατική εμπειρία, σκέφτεται ο Γκράμσι, δέ μπορεί να επαναληφθεί στη Δύση. Εκεί υπήρξε η δυνατότητα του πολέμου κινησεων, ή άστραπιαία και αυτόματα διαλυτική επίθεση, γιατί η πολιτιστική κοινωνία ήταν «πρωτόγονη και εύθραυστη», γιατί τό τσαρικό κράτος δέ στηριζόταν στη συναίνεση των κυβερνωμένων. Στή Δύση αντίθετα, όπου η διανοητική και ήθικη καθοδήγηση τής αστικής τάξης έδωσε μέ τή φιλελεύθερη μορφή του κρατους τη συναίνεση μεγάλων μαζών, «τό κράτος είναι ένα προχωρημένο χαράκωμα πίσω από τό όποιο βρίσκεται ένα ισχυρό φρούριο μέ έπάλξεις», δηλαδή ό τρόπος ζωής και σκέψης, οι πόθοι, ή ήθικη, τά ήθη πού ή πλειοψηφία των πολιτών έκανε δικά της γιατί συμμορφώθηκε μέ τήν κοσμοαντίληψη πού προπαγανδίζει ή κυρίαρχη αστική ταξη): αυτή είναι μία πολιτιστική κοινωνία «άνθεκτικη στίς καταστροφικές "επιδρομές" του άμεσου οικονομικού στοιχείου (κρίσεις, ύφέσεις, κλπ.)». Νά γιατί στά φιλελεύθερα κράτη είναι άναγκαίο τό πέρασμα από τόν πόλεμο κινήσεων στόν πόλεμο θέσεων, ή έγκατάλειψη τής στρατηγικής των μπουλσεβίκων γιά μία νέα στρατηγική, πού νά βασίζεται όχι πιά στην καθαρή και άπλή κατάκτηση του κράτους, «προχωρημένο χαράκωμα», αλλά πού, γιά τήν κατάκτηση του «προχωρημένου χαρακώματος» και γιά τή διατήρηση αυτών των θέσεων, νά κυριεύσει «τό ισχυρό φρούριο μέ έπάλξεις» τής πολιτιστικής κοινωνίας.

Μού φαίνεται ότι ό Ίλιτς είχε άντιληφθεί ότι χρειαζόταν μία αλλαγή από τόν πόλεμο κινήσεων, πού εφαρμόστηκε νικηφόρα στην Άνατολή τό '17, στόν πόλεμο θέσεων πού ήταν ή μόνη δυνατή λύση στη Δύση... Μόνο πού ό Ίλιτς δέν είχε χρόνο νά πάει σέ βάθος αυτή του τή διατύπωση, έχοντας όμως ύπόψη ότι μπορούσε νά τήν πάει σέ βάθος μόνο θεωρητικά, ενώ τό βασικό πρόβλημα ήταν έθνικό, δηλαδή άπαιτούσε μία άναγνώριση του έδάφους κι ένα καθορισμό των στοιχείων τής πολιτιστικής κοινωνίας.

Ό Γκράμσι στά «Τετράδια» πραγματοποιεί, όπως ήδη στη μελέτη γιά τό ζήτημα του Νότου, αυτή τήν άναγνώριση του έδάφους (του ί τ α λ ι κ ο υ έδάφους)· προσδιορίζει τά «στοιχεία του χαρακώματος και του φρουρίου» πού υπερασπίζουν τό αστικό κράτος: και γιά νά φτάσει έδω μελετά τήν εξέλιξη τής ιταλικής ιστορίας από τό τέλος τής Δημοκρατίας τής Ρώμης ως τίς μεσαιωνικές κοινότητες, τή Μεταρύθμιση, τήν Άναγέννηση, τήν Άντιμεταρύθμιση και φτάνει μέχρι τή στιγμή τής "Ένωσης" εξηγεί, μέ ιστορικοστική μέθοδο, τά γεγονότα του παρελθόντος, μέχρι νά καθορίσει τίς πραγματικές ένεργητικές δυνάμεις τής Ιτα-

λικής κοινωνίας, τίς δυνάμεις πού δδήγησαν στήν ίδρυση του ένωμένου κράτους· και άφου τοποθετεί μέσα στήν Ιστορική τους πραγματικότητα όλα τά Ιταλικά μορφωτικά ρεύματα, τοποθετεί Ιστορικά και τή φιλοσοφία του Κρότσε, άποδίδοντας της σέ τελειταία άνάλυση τό ρόλο κατασκευαστή «επάλξεων».

Άρχεϊ όμως, στόν πόλεμο θέσεων, νά αναγνωριστούν μόνο τά εστοιχεία του γασακώματος και του φρουρίου; Σίγουρα, δέν πολυά κανείς άν δέν κάνει ποότα άναγνώριση του έδάφους. Άλλά άργότερα, όταν τελειώσει ή άναγνώριση, πρέπει ο επιτιθέμενος στρατός νά έξει τά μέσα γιά τήν έπίθεση· στή συγκεκριμένη περίπτωση, ο προλεταριακός στρατός νά είναι ιδεολογικά έτοιμος γιά τόν πόλεμο, νά έξει ν' άντιπαραθέσει στήν άστική αντίληψη γιά τή ζωή μιά άλλη Weltanschauung, υιά νέα ήθική, νέα Ιδανικά, νέο τρόπο ζωής και σκέψης: τότε μόνο θά πέσουν πολλές «επάλξεις», θά εκλείψει ή συναίνεση στή φιλελεύθερη μορφή του κράτους και τό νέο κράτος, τό προλεταριακό, θά γεννηθεί στηριζόμενο άπό τή συναίνεση των κυβερνωμένων.

Λεύτερη φάση: ή διαχείριση τής έξουσίας. Ήταν ο ίδιος ο Λένιν, σημειώνει ο Γκράμσι, πού επαναξιολογεί, αντίθετα μέ τίς διάφορες «οικονομιστικές» τάσεις, τό μέτωπο τής μορφωτικής πάλης· ήταν ο ίδιος ο Λένιν πού δημιουργεί τή θεωρία τής ήγεμονίας (κυριαρχία + διανοητική και ήθική καθοδήγηση) σάν συμπλήρωμα τής θεωρίας του κράτους-δύναμη (δικτατορία του προλεταριάτου) και σάν σημεινή μορφή τής θεωρίας του Μάρξ. Τό νόημα αυτού είναι ολοκάθαρο: ή κυριαρχία (ο καταναγκασμός) είναι ένας τρόπος τής έξουσίας, υιά Ιστορική άναγκαιότητα σέ μιά δοσμένη στιγμή· ή καθοδήγηση είναι ο τρόπος πού έγγυάται τή σταθερότητα τής έξουσίας πού σποίζεται πάνω σέ βάσεις πλατιάς συναίνεσης. «Άπό τή στιγμή πού μιά κατώτερη ομάδα γίνεται πραγματικά αιτόνομη και ήγεμονική άναδεικνύοντας ένα νέο τύπο κράτους, γεννιέται συγκεκριμένα ή άπαίτηση νά οικοδομηθεί μιά νέα διανοητική και ήθική διάταξη, δηλαδή ένας νέος τύπος κοινωνίας, και συνεπώς», υπογραμμίζει ο Γκράμσι, «γεννιέται ή άπαίτηση νά γίνει ή έπεξεργασία των πιο καθολικών έννοιων, των πιο λεπτών και άποφασιστικών ιδεολογικών δαλων».

Στήν έπεξεργασία αυτών των έννοιων άφιερώνει μεγάλο μέρος τής δουλειάς του. Βασικό γιά τό Γκράμσι είναι ή άνάκτηση τής έννοιας «διαλεκτική» μέ τή χεικελιανο-μαρξιστική σημασία της. Ή πολυμική του Γκράμσι χτυπάει νι' αυτό δυι μόνο τόν Ιδεαλισμό του Κρότσε, πού γοησιοποιεί θεωρησιακά τή διαλεκτική και τήν πραγματική διαλεκτική τήν άντικαθιστά μέ μιά έννοιολογική διαλεκτική, τή διαλεκτική των πραγμάτων μέ τή δια-

λεκτική τῶν ἰδεῶν, ἔτσι πού στόν Κρότσε, διαπιστώνει ὁ Γκράμσι, «ἡ ἱστορία γίνεται τυπική ἱστορία, ἱστορία ἐνωϊῶν καί σέ τελευταία ἀνάλυση ἱστορία τῶν διανοουμένων, καί μάλιστα αὐτοβιογραφική ἱστορία τῆς σκέψης τοῦ Κρότσε, ἱστορία φύλλων σ' ἄνυσα» ἀλλά χτυπάει ἐπίσης, μέ τήν ἴδια ἔνταση, τόν παραδοσιακό ὕλισμό πού στό ἐλάττωμα τοῦ ἰδεαλισμοῦ (ἡ πραγματικότητα ἀνάγεται σέ ἰδέα) ἀντιδρᾷ μέ τό ἀντίθετο ἐλάττωμα (ἡ πραγματικότητα ἀνάγεται σέ ὕλη) καί ἀγνοώντας τή διαλεκτική ἀντιλαμβάνεται ἑξελικτικά τήν πορεία τῆς ἱστορίας, δταν στήν πραγματική ἱστορία, ὑποστηρίζει ὁ Γκράμσι, ἡ διαδικασία δέν εἶναι ἑξελικτική ἀλλά ὀλοκληρωτική ἄνοηση τῆς θέσης: ὅπου ἡ ἀντίθεση τρεῖνει νά καταστοῦν τή θέση, καί ὄχι ἀπλά νά τήν τροποποιήσει. Ἡ πολεμική του χτυπάει ἐπίσης τό μεταφυσικό ὕλισμό, δηλαδή τήν προσπάθεια ἀποχωρισμοῦ, πού ὁ Γκράμσι ἀποδίδει στό Μπουχάιν, τῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν πράξη, τῆς φιλοσοφίας σάν ἐπιστήμης τῆς διαλεκτικῆς (διαλεκτικός ὕλισμός) ἀπό τή θεωρία τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς (ἱστορικός ὕλισμός).

Ἐπί τῷ «Δοκίμιον» — γράφει ὁ Γκράμσι — λείπει μιά δ-ποιαδήποτε διαπραγμάτευση τῆς διαλεκτικῆς. . . Ἡ ἀπουσία μιᾶς διαπραγμάτευσης τῆς διαλεκτικῆς δυό αἰτίες μπορεῖ νά ἔχει ἡ πρώτη μπορεῖ νά συνίσταται στό ὅτι προηποτιθεται νά φιλοσοφία τῆς πράξης χωρισμένη σέ δυό στοιχεῖα: μιά θεωρία τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς πού νοεῖται σάν κοινωνιολογία. . . καί μιά φιλοσοφία στήν κυριολεξία, πού θά ἦταν ὁ φιλοσοφικός ἢ μεταφυσικός ἢ μηχανικός (χυδαῖος) ὕλισμός. Ἐκείνη καί μετά τή μεγάλη συζήτηση ἐνάντια στό μηχανισμό, ὁ συγγραφέας τοῦ «Δοκίμιου» δέ φαίνεται νά ἔχει ἀλλάξει καί πολύ τήν τοποθέτηση τοῦ φιλοσοφικοῦ προβλήματος. . . αὐτός συνεχίζει νά θεωρεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης χωρίζεται πάντα στά δυό: τή διδασκαλία τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς καί τή φιλοσοφία, πού ὑποστηρίζει ὅμως ὅτι εἶναι ὁ διαλεκτικός ὕλισμός καί ὄχι πιά ὁ παλιός φιλοσοφικός ὕλισμός. . . Ἡ οἷα δῶν τῶν λαθῶν τοῦ «Δοκίμιου» καί τοῦ συγγραφέα του συνίσταται ἀκοιῶς στήν ἀξίωση νά διαίρει τή φιλοσοφία τῆς πράξης σέ δυό μέρη: μιά «κοινωνιολογία» καί μιά συστηματική φιλοσοφία. Χωρισμένη ἀπό τή θεωρία τῆς ἱστορίας καί τῆς πολιτικῆς, ἡ φιλοσοφία δέ μπορεῖ νά εἶναι παρά μεταφυσική.

---

3. Πρόκειται γιά τό βιβλίον, «Θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ». Λεῖξο ἐγχειρίδιο τῆς μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας, πού δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά στή Μόσχα τό 1921.

Τέλος, ή διάδοση τής νέας προλεταριακής *Weltanschauung*. Στούς οργανικούς διανοούμενους τής εργατικής τάξης πέφτει τό καθήκον νά κερδίσουν στήν υπόθεση του σοσιαλισμού τούς παραδοσιακούς διανοούμενους καί συγχρόνως νά αγωνιστούν γιά νά γίνει ή νέα κοσμοαντίληψη κοινός νοός. Έτσι θά μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ, μέ τό πέρασμα από τήν άστική στήν εργατική τάξη τών «έπάλλητων» (μορφωτική καθοδήγηση) καί τών «προχωρημένων χαρακωμάτων» (κυριαρχία), ή ήγεμονία του προλεταριάτου.

«Συλλογικός διανοούμενος» τής εργατικής τάξης είναι τό κόμμα, ό «σύγχρονος Έγεμόνας».

Ό σύγχρονος ήγεμόνας, ό μύθος - ήγεμόνας, δέ μπορεί νά είναι [δπως τόν πρόβλεπε ό Μακιαβέλι] Ένα πραγματικό πρόσωπο, Ένα συγκεκριμένο άτομο· μπορεί νά είναι μόνο Ένας οργανισμός· Ένα στοιχείο σύνθετης κοινωνίας στό όποιο άρχισε ήδη νά συγκεκριμενοποιείται μιά συλλογική θέληση πού αναγνωρίζεται καί επιβεβαιώνεται λίγο πολύ στήν πράξη. Αύτός ό οργανισμός δόθηκε από τήν Ιστορική άνάπτυξη καί είναι τό πολιτικό κόμμα: τό πρώτο κύτταρο στό όποιο συγκεντρώνονται σπέρματα συλλογικής θέλησης πού τείνουν νά γίνουν καθολικά καί ολοκληρωμένα. . . Ό σύγχρονος Έγεμόνας πρέπει καί δέν μπορεί νά υήν είναι ό κήρυκας καί ό οργανωτής μις διανοητικής καί ήθικης μεταρρύθμισης, αυτό πού μετά σημαίνει δημιουργία του έδάφους γιά μιά παρατέρα άνάπτυξη τής έθνικης λαϊκής συλλογικής θέλησης γιά τήν έπίτευξη μις άνώτερης καί ολοκληρωμένης μορφής σύγχρονου πολιτισμού. Η δομή τής δουλειάς θά έπρεπε ν' άποτελείται άπ' αυτά τά δύο βασικά σημεία: διαύρφωση μις έθνικης - λαϊκής συλλογικής θέλησης, πού ό σύγχρονος Έγεμόνας θά είναι συγχρόνως ό οργανωτής καί ό ενεργητικός καί δραστήριος έκφραστής της, καί ήθική καί διανοητική μεταρρύθμιση.

Νά λοιπόν, σέ συντομία, ό κορμός τών «τετραδίων»: Ένα έργο ξεφρέινησης τής συγκεκριμένης Ιταλικής πραγματικότητας καί θεωρητικής έπεξεργασίας. Δέ λίθηκαν όλα τά προβλήματα, καί από τήν άλλη δέ μπορούσαν παρά νά έχουν μιά λύση ρευστή, άν λάθουμε υπόψη τίς ίδιες τίς άβέβαιες συνθήκες εργασίας (πρώτος ό Γκράμισι τό σημειώνει καί τό αναφέρει καθαρά σέ μιά σημείωση). Όμως όλα προβάλλονται μέ πρωτοτυπία· καί προβάλλονται μέ τέτια άκρίβεια καί τέτιο πλούτο ύποδείξεων ώστε νά μήν αφήνουν άμφιβολίες γιά τήν πρόθεση παρατέρα άνάπτυξης.

Τά «Τετράδια» ταξινομήθηκαν από τήν Τατιάνα Σούχτ, όχι όμως μέ τή σειρά πού γράφτηκαν. Παρόλ' αυτά μπορούμε νά τά

χρονολογήσουμε (μέ δδηγό τρία στοιχεία: μέ τίς υποδείξεις πού μᾶς ἄφησε ὁ Γκράμισι σέ μερικά γράμματα τῆς φυλακῆς· μέ τίς ἡμερομηνίες σέ μερικά τετράδια στήν πρώτη σελίδα ἢ μέσα στίς σημειώσεις — «γράφω τό Νοέμβρη τοῦ 1930», «αὐτό τό τετράδιο ἄρχισε τό 1933», κλπ. — μέ τίς ἡμερομηνίες τῶν περιοδικῶν πού ἀναφέρει). Ἀφοροῦν τήν πρώτη περίοδο δραστηριότητος (1929 -'30) τά τετράδια 16, 20, 9 καί 13. Σ' αὐτά ὁ Γκράμισι ἔγραψε τό δοκίμιο γιά τό Χ ἄσμα τῆς «Κόλασης» τοῦ Δάντη, δοκίμια γιά τούς διανοοῦνενους καί τό σχολεῖο καί σημειώσεις, πού ἀργότερα θά ἐπεξεργαζόταν εὐρύτερα, γιά τόν ἱστορικό ὕλισμό, τή φιλοσοφία τοῦ Κρότσε καί τό Ἐγχειρίδιο τοῦ Μπουχάριν. Πιθανῶς τῆς ἴδιας ἐποχῆς νά εἶναι καί τά τετράδια 15, 19 καί 26 μέ μεταφράσεις ἀπό τά γερμανικά: τά παραμύθια τῶν ἀδελφῶν Γκρίμ, τό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου «Οἱ γλωσσικές οἰκογένειες τοῦ κόσμου» τοῦ Φράντς Νικολάου Φίνκ, μιά εἰδική ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ Die Literarische Welt ἀφιερωμένη στή λογοτεχνία τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, οἱ συζητήσεις τοῦ Έκερμαν μέ τό Γκαίτε καί ποιήματα τοῦ Γκαίτε.

Ἄπό τή γυναίκα του ἔπαιρνε ἀραιά καί πού λίγα γράμματα, διαστικά, γραμμένα μέ μολύδι στό πρῶτο χαρτί πού ἔβρισκε μπροστά της, μέ ὕφος ἄλλοτε αὐστηρό καί ἄλλοτε στοργικό. Ἔνιωθε ἀμήχανος:

Εἶδα ὅτι ἡ Τζούλια δέν ἔγραψε ἀκόμα, μετά ἀπό τόσον καιρό. Αὐτό μέ πικραίνει. Δέν εἶναι μόνο γιατί δέ βρίσκει χρόνο. Ἔχω νά πάρω γράμμα της τέσσερις μῆνες περίπου, ὥστόσο ἐγώ τῆς ἔγραψα δυό φορές χωρίς νά πάρω ἀπάντηση. . . Δέ θά ἔνιωθα πιά ἱκανός νά τῆς γράψω χωρίς νά πάρω πρῶτα εἰδήσεις ἀπό τήν ἴδια. . . Δέν ἔχω γελοῖες εὐαισθησίες, ἀλλά καμιά φορά σκέφτομαι ὅτι ἂν δέ μοῦ γράφει, αὐτό μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι δέ θέλει πιά νά παίρνει γράμματα καί εἰδήσεις μου.

Δέν κατόρθωνε νά ἐξηγήσει αὐτή τή μεγάλη σιωπή πού καμιά φορά ἡ Τζούλια τήν ἔσπαγε, ὄχι μέ τυπικές κουδέντες, ἀπεναντίας μάλιστα γεμάτες τρυφερότητα: ὀλ' αὐτά τοῦ φαίνονταν παρῶλογο καί ρωτοῦσε τήν Τατιάνα: «Πῶς σοῦ φαίνεται πῶς πρέπει νά ἐρμηνεύσω τό γράμμα της, ὅπου μοῦ λέει ὅτι μετά ἀπό τό δικό μου τῆς 30 Ἰούλη ἔνιωσε πῶς κοντά μου, ὁμως ἀπό τότε πέρασαν τέσσερις μῆνες καί δέ μοῦ ἔγραψε; Ἐγώ μέχρι τώρα δέν κατάφερα νά βροῦ ἀνώτερη σύνθεση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης καί δέν ξέρω ἂν θά τή βροῦ». Ἔπρεπε στά χέρια του ἕνα βιβλίο τοῦ Σύλβιο Σπαβέντα, «Ἄπό τό 1848 ὡς τό 1861, γράμματα, κείμενα, ἔγγραφα», πού δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Κρότσε τό 1923. Ἐκεῖ εἶχε διαβάσει ἕνα κομμάτι πού καθρέφτιζε τήν ψυχική του κατάσταση. Ἦταν ἕνα γράμμα πού ἔγραψε στόν πατέρα του ὁ Ἰταλός πατριώτης ἀπό τίς βουρβονικές φυλακές.

Δέν ἔχω εἰδήσεις σας ἐδῶ καί δυό μῆνες. Κάπου τέσσερις, ἴσως καί περισσότερο, ἀπό τίς ἀδελφές μου. Καί ἀρκετό καιρό ἀπό τό Μπερτράντο. . . Δέ σκέφτομαι ὅτι ἡ οἰκογένειά μου μ' ἀγαπᾶ τώρα λιγότερο ἀπό παλιότερα, ἀλλά οἱ συμφορές συνήθως φέρνουν δυό ἀποτελέσματα, συχνά δηλαδή σβήνουν κάθε στοργή

γιά τούς δυστυχημένους και πιά συχνά, οί δυστυχημένοι παύουν νά νιώθουν στοργή γιά τούς άλλους. Δέ φοβάμαι τό πρώτο από τά δύο, όσο τό δεύτερο πού άφορά έμένα.

Λέν έγραφε πιά. 'Η Τατιάνα, φυσικά, πού και αύτή δέν είχε ειδήσεις από τή Τζούλια, πρόβαλλε στό γαμπρό της μιά σειρά ύποθέσεις γιά νά δικαιολογήσει τήν άδελφή της, αλλά σ' αυτό τό θέμα οί αντίδράσεις του 'Αντόνιο ήταν βίαιες:

Σέ πασακαλώ μή μου ζητάς νά γράψω στή Τζούλια, γιατί τότε δέ θά ξαναγράψω πιά ούτε και σέ σένα. Μή νομίζεις ότι έγω θυμώσεϊ ήμουν θυμωμένος πούν τέσσερις μήνες και ξεθύμανα τότε στά γράμματα πού σου έγραφα. Τώρα είμαι άδιάφορος. Μοῦ φαίνεται πασάξενο πού κατάντησα έτσι και μέ στεναχωρεϊ, αλλά αυτό συνέθη και δέν είμαι υπεύθυνος γι' αυτό, άν μπορούμε, δέβαια, νά μιλήσουμε γιά υπευθυνότητα σ' αυτά τά πράγματα. Πέρασα μιά κρίση πού κράτησε περισσότερο από ένα χρόνο (πολύ περισσότερο) και έζησα άσχημες στιγμές' τώρα, όπως συνήθως συμβαίνει, έγινα άδιάφορος και δέ θέλω νά φθειρώ τήν ύγεια σου και νά πονοκεφαλιάζω δλόκληρες βδουάδες. Σέ πασακαλώ, όταν σου ξαναγράψεις, δέ θέλω ούτε νά θίξεις αυτά τά πράγματα. Στέλνε μου ειδήσεις, άν πάρεις, αλλά υή μέ παρακινείζ ούτε νά μου κάνεις κηρύγματα.

'Από τόν 'Ιούλη του 1929 ως τόν 'Ιούλη του 1930 πήρε από τή Τζούλια μόνο ένα γράμμα, γι' αυτό έβλεπε τόν έαυτό του νά ύποφέρει διάφορα είδη φυλακής:

'Υπάρχει ή πραγματική φυλακή, μέ τούς τέσσερις τοίχους, μέ τό κιγκλίδωμα, μέ τό ματάκι στήν πόρτα, κλπ.' αυτό τό είχα προβλέψει και σάν δευτερεύουσα πιθανότητα, γιατί ή άρχική από τό 1921 ως τό 1926 δέν ήταν ή φυλακή, αλλά ή άπώλεια τής ίδιας τής ζωής μου. Αυτό πού δέν είχα προβλέψει ήταν ή άλλη φυλακή, πού προστίθεται στήν πρώτη, πού άποξενώνεσαι όχι μόνο από τήν κοινωνική αλλά και από τήν οικογενειακή ζωή κλπ. Μπορούσα νά προβλέπω τά χτυπήματα των έχθρών πού παλεμούσα, δέ υπονούσα νά προβλέπω τά χτυπήματα πού θά δεγούμουν από τ' άλλα μέρη, και μάλιστα από κεί πού δέν τά περίμενα.

Προαισθανόταν τίς αντίρρήσεις τής Τατιάνας, πού γιά νά του άνακουφίσει αύτή τή δεύτερη φυλακή υπέβαλλε τόν έαυτό της σέ μεγάλες θυσίες. Έξανθητικά γιά τήν ύγεια της ταξίδια στό Τουόρι, θλίψεις. Έξοδα, και όλα αυτά χωρίς καθόλου κούραση, πιστή σ' αυτόν μέχρι νά δίνει τήν έντίπωση ότι έχασε τήν ούσία τής

ζωής της και ότι δεν είχε άλλο σκοπό τώρα πιά παρά τη σωτηρία, την υγεία και την ψυχική ήρεμία του γαμπρού της. Αυτή ή αυταπάτηση της Τατιάνας δεν του ξέφυγε δέδαια, και ξινωθε εύγνομισμένη. "Όμως είχε αγατήσει και αγαπούσε ακόμη τη Τζούλια" ή παρουσία της Τατιάνας τον έκανε να νιώθει λιγότερο τό βάρος της φυλακής, δεν έσβηνε όμως τον πόνο πού του προξενούσε ή σιωπή της Τζούλια. "Έτσι, άπευθυνόμενος στην Τατιάνα, συμπλήρωνε τις σκέψεις του για τη δεύτερη φυλακή: «'Αλλά είσαι σύ, θά μου πεις. Πράγματι είσαι πολύ καλή και σ' αγαπώ πολύ. 'Αλλά σ' αυτή την περίπτωση δέ μετράει ή αντίκατάσταση των προσώπων». Τέλος, τον Αύγουστο και τό Σεπτέμβρη του 1930 πήρε δύο γράμματα της Τζούλια. Της απάντησε:

Μου έδωσε πολλή χαρά αυτό πού μου γράφεις: ότι ξαναδιαβάζοντας τά γράμματά μου του 1928 και του 1929 βρήκες ότι συμπίπτουν οι σκέψεις μας. Θά ήθελα όμως να ξέρω σέ ποιές περιπτώσεις και γύρω από ποιά πράγματα ειδικά ανακάλυψες αυτή την ταυτότητα. Από την άλληλογραφία μας λείπει άκριβώς αυτή ή πραγματική και συγκεκριμένη «άνταπόκριση». Δεν κατορθώνουμε ποτέ ν' αρχίσουμε ένα «διάλογο»: τά γράμματά μας είναι μιά σειρά «μονόλογου» πού δεν καταφέρνουν πάντοτε να συμφωνήσουν, ούτε στις γενικές γραμμές.

Πίστευε ότι ταίριαζε στην περίπτωση του αυτή ή λαϊκή σκανδιναβική ιστοριοϋλία: «Τρείς γίγαντες κατοικούν στη Σκανδιναβία, μακριά δ ένας από τόν άλλο, όπως τά ψηλά βουνά. Μετά από χιλιάδες χρόνια σιωπής, ο πρώτος γίγαντας φωνάζει στους άλλους: "Ακούω ένα κοπάδι από άγελάδες να μουγκρίζει!". "Όστερ" από 300 χρόνια ο δεύτερος απαντά: "Ακουσα και γώ τό μουγκρισμα". Και ύστερ' από άλλα 300 χρόνια ο τρίτος παραγγέλλει: "Αν συνεχίσετε να θορυβείτε έγώ θά φύγω!"».

Έβγαν κοπεϊ και πολλοί πολιτικοί δεσμοί και ο Γκράμισι υπέφερε. Γιατί ή πολιτική άπομόνωση δεν ήταν μόνο μιά άπομάκρυνση από την πρακτική άσαστηριότητα, ένα ξεκομμα από τους παλιούς συναγωνιστές, μιά άρροπορημένη και άναγκαστικά περιληπτική γνώση των πραγμάτων και των κατευθίνσεων πού συζητιόνταν στους κόλπους της Διεθνούς και στα έθνικά κομμουνιστικά κόμματα, και κυρίως στο Ιταλικό, αλλά κάτι ακόμα χειρότερο. Οι τελευταίοι προσανατολισμοί της Διεθνούς μετά τό VI συνέδριο (7 'Ιούλη - 1 Σεπτέμβρη 1928) και τη Χ 'Ολομέλεια του 'Εκτελεστικού ('Ιούλης 1929), δεν ανταποκρίνονταν πιά στις θέσεις του Γκράμισι και ο ίδιος δέ σκεφτόταν να τις διορθώσει.

"Ήδη από τόν Αύγουστο 1926, όταν πήρε μέρος για τελευταία

φορά στην κεντρική επιτροπή, λίγους μήνες πριν συλληφθεί, είχε πεί:

Κι αν ακόμα είναι αλήθεια ότι πολιτικά το φασισμό θά τον διαδεχθεί ή δικτατορία του προλεταριάτου, αφού κανένα κόμμα ή ενδιάμεσος συνασπισμός δεν είναι σε θέση να ικανοποιησει ξωτω και ελάχιστα τις οικονομικές ανάγκες των εργαζόμενων τάξεων που θά εισβάλουν βίαια στην πολιτική σκηνή την ώρα της διάλυσης των υπαρχουσών σχέσεων, δεν είναι βέβαιο και ούτε βέβαιο πιθανόν ότι το πέραςμα από το φασισμό στη δικτατορία του προλεταριάτου θά είναι άμεσο.

‘Ο Γκοάτσι έβλεπε πιο πιθανή, σαν διάδοχη κατάσταση, την αστικοδημοκρατική λύση και πίστευε ότι σ’ αυτή του την αξιολόγηση για την ανατροπή του φασισμού ανταποκρινόταν ή τακτική του μετώπου όλων των προλεταριακών δυνάμεων και κείνων που έντάσσονταν ή μπορούσαν να ένταχθούν σε υιά δημοκρατική πλατφόρμα. με την ήγεμονία της εργατικής τάξης, καθοδηγούμενης από το κομμουνιστικό κόμμα.

Τό VI συνέδριο έκλεισε τή «δεξιά» φάση της Διεθνούς κι έδωσε τέλος στην τακτική του «ενιαίου μετώπου». Στην απότομη αλλαγή φαινόταν ή αντανάκλαση των σκληρών έσωτερικών αγώνων στό κόμμα των ρώσων μπολσεβίκων. ‘Ο Στάλιν είχε κάνει πέρα, με τή βοήθεια του Μπουχάριν, την αντιπολίτευση (Ζηνόβιεφ, Τρότσκι, Κάμινεφ)· όμως τώρα έπρεπε ν’ αντιμετώπισει τις διαφορές με τό Μπουγάιν, που είχε ταχθεί στό πλευρό των Τόμσκι και Ρίκοφ στη «δεξιά αντιπολίτευση». Από τό 1926 ό Μπουχάιν ήταν πρόεδρος της Διεθνούς, όταν διαδέχθηκε στό αξίωμα τό Ζηνόβιεφ. Τό VI συνέδριο κατάργησε τό αξίωμα του προέδρου. ‘Αργότερα, στις 23 ‘Απρίλη 1929, ή κεντρική επιτροπή του ρώσικου κομμουνιστικού κόμματος απέκλεισε τό Μπουχάιν από τό πολιτικό γραφείο και από την προεδρία της Διεθνούς. ‘Ετσι, από τή συζήτηση πάνω στό ούσια ζητήματα (και από την πάλη για την έξουσία του ακολουθοῦσε τή συζήτηση και πού την έδινε ό Στάλιν με βξαιοδική αδιαλλαξία) προέκυπτε ένας νέος προσανατολισμός της Διεθνούς, που τά κυριότερα σημεία του ήταν: τό καπιταλιστικό καθεστώς βρίσκεται στό χειλος της καταστροφής· παντού ή προλεταριακή διαμαρτυρία τείνει να ριζοσπαστικοποιηθεί επαναστατικά· την κατάρευση της αστικής έξουσίας πρέπει να τή διαδεχτεί ή δικτατορία του προλεταριάτου, χωρο (σ ε ν δ ι ά μ ε ρ ε ς α σ τ ι κ ο δ η μ ο κ ρ α τ ι κ έ ς φ ά σ ε ι ς) ή σοσιαλδημοκρατία δεν είναι επαναστατική δύναμη, τή χρησιμοποιεί ή αστική τάξη για να σταματήσει την επαναστατική όρμη, είναι μια μορφή αστικής κυριαρχίας, έ-

να σοσιαλφασισμός. Νά λοιπόν ποιές είναι οι νέες κατευθύνσεις προς τὰ ἔθνηκά κόμματα: «αὐτόνομη» δράση, ἔξω ἀπό ὁποιοδήποτε σύστημα συμμαχιῶν, γιά τὸ χτύπημα τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος· δλοκληρωτικός ἀγώνας ἐνάντια στή σοσιαλδημοκρατία· ἀγώνας γιά τήν προστασία τῶν κομμάτων ἀπό τόν «πορτουνισμό», ὅπως ὀνομάστηκαν οἱ ἀποκλίσεις ἀπ' αὐτή τή γραμμή.

Ἦταν μιά σχεταριστική γραμμή πού ταύτιζε τή σοσιαλδημοκρατία μέ τὸ φασισμό, ἦταν πολιτική φαντασία γιατί δέν προερχόταν ἀπό μιά σωστή ἀνάλυση τῶν καυσιτάσεων καί ἀπλά παράλογη ὅσον ἀφορᾷ τήν Ἰταλία, ὅπου ἡ φασιστική ἀντίδραση εἶχε διαλύσει τίς προλεταριακές τάξεις, τίς εἶχε πετσοκόψει μέ τίς συλλήψεις καί τίς εἶχε ἀποστερησεῖ ἀπό τίς πολιτικές τους ὀργανώσεις καί τίς ἐφημερίδες τους καί δέν ἦταν σέ θέση νά ἐξεγερωθῶν ἐνάντια στή φασιστική δικτατορία χωρὶς τή συμμαχία τοῦ ἀγροτικοῦ μισοπρολεταριάτου, τῆς μεσαίας καί μικροαστικής τάξης, πού ἦταν ἀντίθετες στό καθεστῶς. Ἡ πορεία προσέγγισης τοῦ ΚΚΙ σ' αὐτή τή γραμμή ἦταν ἀργή καί διακεκομμένη. Στὴν ἐκκλήση γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς στροφῆς, ὁ Τολιᾶτι ἐβρισκε κουφούς πολλά ἡγετικά στελέχη καί ἓνα ὄχι εὐκαταφρόνητο μέρος τῶν μεσαίων στελεχῶν. «Ἡ συζήτηση γιά τὰ διεθνή ζητήματα, πού ἔγινε στήν τελευταία σύσκεψη τῆς κεντρικῆς μας ἐπιτροπῆς», παραδεχόταν στίς 3 Μάρτη 1929 τὸ Stato operaio, τὸ μηνιαῖο περιοδικὸ τοῦ ΚΚΙ πού διεύθυνε ὁ Τολιᾶτι καί τυπωνόταν στό Παρίσι, «ἀποκάλυψε τήν ὕπαρξη, ἀκόμη καί στοὺς κόλπους της, μιᾶς διαφοροποίησης πού συντελεῖται ἀκολουθώντας κατὰ προσέγγιση τίς ἴδιες γραμμές τῶν διαφοροποιήσεων πού συντελέστηκαν, σχετικὰ μέ τήν ἀποδοχή ἢ τήν ἐρμηνεία τῶν ἀποφάσεων τοῦ V I παγκοσμίου συνεδρίου, σέ ὅλα σχεδόν τ' ἄλλα κόμματα τῆς Διεθνούς». Τὸ ἄρθρο εἶχε τίτλο «Ὁ κίνδυνος τοῦ σπορτουνισμοῦ στό κόμμα μας». Ἐπαναλάμβανε ἐπίμονα: «Τὸ προλεταριάτο βάζει ὑποψηφιότητα νά διαδεχτεῖ τὸ φασισμό, γιατί τὸ ἱστορικό δῆλημα μπροστά στό ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἰταλική κοινωνία δέν εἶναι ἀνάμεσα σ' ἓνα προοδευτικό καπιταλισμό (ἀστική δημοκρατία) καί ἓνα καπιταλισμὸ πού κατρακυλάει πρὸς τὸ Μεσαίωνα (φασισμό), ἀλλὰ τὸ δῆλημα εἶναι ἀνάμεσα στή δικτατορία τοῦ κεφαλαίου καί στή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου». Ἡ Χ Ὀλομέλεια (Ἰούλης 1929) μεγάλωσε τήν πίεση πάνω στό ἰταλικὸ κόμμα. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Μπουχάριν καί τοῦ Χούμπερτ - Ντροζ ἐπρεπε νά γίνεῖ παράδειγμα· καί τὸ Stato operaio ἦταν ἀμέσως πολὺ σαφές στό τεῦχος τοῦ Ἰουλίου - Αὐγούστου:

Ἄν δέν ξεκαθαρίσουμε αὐστηρὰ τίς γραμμές μας, ἂν δέν

τίς ἀπελευθερώσουμε ἀπό κείνους πού ἐκφράζουν τήν ἐπιρροή μιᾶς ἰδεολογίας πού δέν εἶναι δική μας, ἀπό κείνους πού προσπαθοῦν νά φέρουν τήν ἀμφιβολία, τό δισταγμό καί τή σύγχυση, ὁ ἀγώνας γιά τήν κατάκτηση τῆς πλειοψηφίας δέν εἶναι δυνατός. Ἀπό τίς ἀποφάσεις τῆς Χ Ὀλομέλειας τά ἡγετικά ὄργανα τοῦ κόμματός μας θά πρέπει νά βγάλουν μιά σειρά πολύ σημαντικῶν συμπερασμάτων. Ὁ ἀγώνας ἐναντίον τοῦ ὀπορτουнизμοῦ πρέπει νά πάρει καί στίς γραμμές μας τήν ἴδια σκληρότητα πού πῆρε καί στ' ἄλλα κόμματα τῆς Διεθνούς, δηλαδή πρέπει νά διεξαχθεῖ χωρίς δισταγμούς, μέχρι τό βάθος.

Οἱ κριτικές τῆς Χ Ὀλομέλειας πρὸς τό ἰταλικό κόμμα συνίσταντο, μαθαίνουμε ἀπό τό Stato operaio: α) σέ μιά ἔκκληση νά δριστεῖ ἐπακριβῶς ἡ πολιτική γραμμή τοῦ κόμματος, σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τῆς Διεθνούς, διορθώνοντας μερικά «λάθη» πού διαπράχθηκαν· β) σέ μιά ἔκκληση νά δοθεῖ μεγαλύτερος τονισμός στήν πολιτική γραμμή τοῦ κόμματος· γ) σέ μιά ἔκκληση γιά τή μέ μεγαλύτερη ἔνταση, σαφήνεια καί ἀποτελεσματικότητα διεξαγωγῆ τοῦ ἀγώνα ἐνάντιο στό δεξιό ὀπορτουнизμό, τόσο μέσα στά καθοδηγητικά ὄργανα ὅσο καί σέ ὅλα τά πεδία δράσης. Τό Σεπτέμβριο ἀπομακρύνθηκε ἀπό τό κόμμα ὁ Ἄντζελο Τάσκα. Ἀλλά ἡ ἀντίσταση συνεχιζόταν. Καί τό Μάρτη τοῦ 1930 τό πολιτικό γραφεῖο τοῦ ΚΚΙ διασπάσθηκε. Τό κείμενο πού προτάθηκε γιά ψηφοφορία ὑποστήριξε:

Ἡ ἴδια ἡ πίεση πού ἀσκεῖ ὁ φασισμός τείνει νά καλλιεργήσει σέ ὀρισμένα στρώματα ἐργαζομένων τή γνώμη ὅτι ἡ καλύτερη τακτική, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο γιά τό προλεταριάτο νά χτυπήσει γρήγορα τό φασισμό, εἶναι ἐκείνη πού ὑποστηρίζει ἕνα κίνημα τῆς ἀστικής καί τῆς μικροαστικής τάξης πού προτίθεται νά ἐξαλείψει τό φασισμό ἀπό τήν Ἰταλία χωρίς μιά προλεταριακή ἐπανάσταση.

Αὐτή ἡ ἀντίληψη χαρακτηριζόταν ἀπό τό κείμενο «ριζικά λαθεμένη»: «Τό ν' ἀντιπαρατεθεῖ στό φασιστικό καθεστῶς ἕνα καθεστῶς ἀστικής δημοκρατίας πού θά ἔπρεπε νά τό διαδεχθεῖ ἔχει σάν μοναδικό σκοπό ν' ἀπομακρύνει τίς ἐργατικές καί ἀγροτικές μάζες ἀπό τόν ἐπαναστατικό ἀγώνα, ἀπό τήν προετοιμασία τῆς ἐξέγερσης καί τοῦ ἐμφυλίου πολέμου». Ὁ Τολιᾶτι, ὁ Λόνγκο καί ἡ Καμίλα Ραβέρα ψήφισαν ὑπέρ τῆς ἀπόφασης· τάχθηκαν ἐναντία ὁ ὑπεύθυνος τοῦ παράνομου τύπου Ἀλφόνσο Λεονέτι, ὁ ἡγέτης τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος Πάολο Ραβασόλι καί ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ ὀργανωτικοῦ γραφείου Πιέτρο Τρέσο· ὁ Γκριέκο καί ὁ Σιλόνε ἀπουσίαζαν· ἀποφασιστική ἦταν ἡ ψήφος τοῦ Πιέτρο Σέκια, ἄν

καί είχε, σάν αντιπρόσωπος τῆς νεολαίας, μόνο συμβουλευτική ψήφο. "Ἰστερ' ἀπό μερικούς μῆνες, ὁ Λεονέτι, ὁ Τρέσο καί ὁ Ραβατσόλι ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τό πολιτικό γραφεῖο καί τήν κεντρική ἐπιτροπή. Ἀρχίσε ἑναντίον τους μιὰ βίαιη δυσφημιστική ἐκστρατεία. Ἐποχρεύθηκαν ὅλοι νά καταδικάσουν καί τούς τρεῖς δημόσια. Ἀσκήθηκαν πιέσεις καί στόν Ἰνιάτσιο Σιλόνε νά ἐκφραστεῖ ἑναντίον τους, ἄν καί ἀποδοκίμαζε τή στροφή'.

Τί ἤξερε ὁ Γ'κράμισι; Καί ποιὰ ἦταν ἡ γνώμη του; Κανείς ἄλλος, ἐκτός ἀπό τόν ἀδελφό του Τζεγάρο, δέ θά μπορούσε νά μπεῖ νόμιμα στήν Ἰταλία, νά φτάσει στίς φυλακές τοῦ Τούρι καί νά τόν ρωτήσῃ. Ὁ Τολιάτι ἔψαξε καί τόν βρῆκε: ἐκεῖνο τόν καιρό ὁ Ἰζεγάρο δούλευε στό Παρίσι: πῆρε ἐντολή νά ἐνημερώσῃ γιά ὅλα τόν Ἀντόνιο καί ἐπιστρέφοντας νά ἀνακοινώσῃ τίς ἀπόψεις του. Στίς 9 Ἰούνη 1930 διαγράφονται ἀπό τό κόμμα οἱ Λεονέτι, Τρέσο καί Ραβατσόλι. Μιά βδομάδα ἀργότερα, στίς 16 Ἰούνη, ὁ Τζεγάρο μιλοῦσε μέ τόν ἀδελφό του στίς φυλακές τοῦ Τούρι.

« Ὁ Γ'κράμισι, πού δέ μπορούσε νά ξέρει ὅλες τίς λεπτομέρειες, ἀλλά μόνο τή γενική τοποθέτηση τῆς σύγκρουσης», ἀναφέρουν οἱ Μαρτσέλα καί Μασουρίτσιο Φεράρα, «ἔδωσε τή συγκατάθεσή του ἀπό τή φυλακή γιά τὰ πῶ αὐστηρά μέτρα». Στήν πραγματικότητα τά πράγματα πῆραν διαφορετική τροπή, ἄν καί μετὰ ὁ Τζεγάρο θεώρησε καλό, θά δοῦμε ἀργότερα γιατί, νά δώσει στόν Τολιάτι μιὰ καθησυχαστική ἀπάντηση.

Μπροστά στή συζήτηση ἦταν ἕνας σαρδηνός φρουρός, ἀπό τό Παουλιάτινο, ἕνα χωριό κοντά στή Γκιλάρτσα. «Μπορέσαμε νά μιλήσουμε ἐλεύθερα», μοῦ λέει ὁ Τζεγάρο. Στό λίγο χρόνο πού εἶχαν στή διάθεσή τους εἶπε στόν ἀδελφό του αὐτό πού ἔπρεπε νά πῇ. Ὁ Ἀντόνιο ταραχθῆκε. Ἦταν μέ τή γραμμὴ τῶν Λεονέτι, Τρέσο καί Ραβατσόλι: δέν δικαιολογοῦσε τή διαγραφή τους καί ἀπόριπτε τή νέα γραμμὴ τῆς Διεθνούς πού συμμεριζόταν ὁ Τολιάτι πολὺ ἐσπευσμένα, κατὰ τή γνώμη του. Τόν Ἰούλη ξανασυναντήθηκαν. Ὁ Τζεγάρο πῆγε στή Γκιλάρτσα νά δεῖ τούς δικούς του καί ξαναγύρισε στό Τούρι. Τόν παρακολουθοῦσε ἕνα πλῆθος ἀστυνομικῶν μέ πολιτικά. Ἀκόμα καί στό ἐστιατόριο πού ἔτρωγε μέ τή Τατιάνα ἀντιλήφθηκε τήν παρουσία τους. Αὐτὴ τὴ φορὰ παραδρισκόταν στή συζήτηση ὄχι ἕνας φρουρός, ἀλλά προσωπικά ὁ γραμματέας τοῦ ποινικοῦ τμήματος μ' ἐντολὴ τοῦ διευθυντῆ. Τά δύο ἀδελφία ἀναγκάστηκαν νά περιοριστοῦν σέ πληροφορίες οἰκογενειακοῦ χαρακτῆρα. Ἔτσι ὁ Τζεγάρο ξαναγύρισε στό Πα-

---

1. Στό τελευταῖο βιβλίο του «Ἐξοδος κινδύνου» ὁ Σιλόνε διηγεῖται αὐτές τίς σημαντικὲς στιγμὲς καί τὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τό κόμμα συνάντησή του μέ τόν Τολιάτι στήν Ἑλβετία.

ρίσι. «Πήγα νά βρω τόν Τολιάτι, μού διηγείται, «καί τοῦ εἶπα: ὁ Νίνο εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνος μαζί σας». Δέν περίμενα κάτι τέτιο καί τόν ρωτῶ τούς λόγους. Δέν καταλαβαίνει αὐτή μου τήν ἐκπληξη. Γ' αὐτόν ἡ ἀπάντηση στόν Τολιάτι εἶναι τό μόνο λογικό συμπέρασμα τοῦ μοναδικοῦ λογικοῦ συλλογισμοῦ καί μού δίνει ἐξηγήσεις: ὑποπιευόταν ὅτι μέσα στήν ἀναζωπύρωση τῆς πάλης, ἀποφασισμένη καθῶς ἦταν ἡ ὁμάδα γύρω ἀπό τόν Τολιάτι ν' ἀποτρέψει κάθε διαφωνία μέ τή γραμμή τῆς Διεθνούς, ἡ κατηγορία τοῦ ὀπορτουτισμοῦ θά ἔπεφτε καί στόν ἀδελφό του, ἂν γινόταν γνωστή ἡ πραγματική του θέση στό Παρίσι καί στή Μόσχα· γι' αὐτό τήν ἀπέκρυψε. «Ἄν ἄπαντοῦσα διαφορετικά», καταλήγει, «οὔτε ὁ Νίνο θ' ἀπέφευγε τή διαγραφή».

Στό μεταξύ ὁ Γκράμισι, στή φυλακή, βρισκόταν σ' ἓνα κυκλώνα σκέψεων μετά ἀπό τίς πληροφορίες τοῦ Γενάρου. Ἐγγραψε στήν Τατιάνα τή μέρα τῆς πρώτης ἐπίσκεψης (16 Ἰούνη): «Μίλησα λίγο πρὶν μέ τόν ἀδελφό μου καί αὐτό μού προξένησε ἓνα ζίκ ζάκ στίς σκέψεις μου». Ἦταν φυσικό. Ἀργότερα, σκέφθηκε πολύ πάνω σ' αὐτά τά προβλήματα καί τά περιστατικά, ἀλλά δέν ἄλλαξε γραμμή. Ἀπεινυτίας, πρὸς τό τέλος τοῦ χρόνου ἀποφάσισε ν' ἀρχίσει μιά νέα δουλειά πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης μετῶξυ τῶν φυλακισμένων συντρόφων καί τούς ἔκανε μαθήματα τήν ὥρα τοῦ περπάτου στήν αὐλή.

Εἶχε πρόθεση, μαθαίνουμε ἀπό μιά ἐκθεση πού ἔκανε στίς 22 Μάρτη 1933 στό Κέντρο τοῦ κόμματος ὁ Ἄθως Λίτσα μόλις βγήκε ἀπό τίς φυλακές τοῦ Τούρι, νά διαμορφώσει νέα στελέχη ἀνεπηρεάστα ἀπό τό στραβό δρόμο τοῦ σεχταρισμοῦ.

Αὐτός, πράγματι, — ἀναφέρει ὁ Λίτσα — δέν ἔπαυε νά ἐπαναλαμβάνει ὅτι το κόμμα εἶχε προσβληθεῖ ἀπό μαξιμαλισμό καί ὅτι ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση πού γινόταν μετῶξυ τῶν συντρόφων ἔτρεπε νά ὀδηγήσει ἀνάμεσα στ' ἄλλα στή δημιουργία ἐνός πυρήνα στελεχῶν πού θά ἔδινε στό κόμμα μιά ὑγιέστερη ἰδεολογική προσφορά. Πολύ συχνά, ἔλεγε, φοβόμαστε στό κόμμα ὅλες ἐκεῖνες τίς παλιές ὀνομασίες πού δέν ἀνήκουν στήν παλιά μαξιμαλιστική φρασεολογία... Κάθε τακτική, πού δέν ἀνταποκρίνεται στίς ὑποκειμενικές συνθήκες τῶν ὄνειροπόλων, θεωρεῖται γενικά σάν παραμόρφωση τῆς ἐπαναστατικῆς τακτικῆς καί στρατηγικῆς. Ἔτσι μιλάμε συχνά γιά ἐπανάσταση χωρὶς νά ἔχουμε ξεκάθαρε, τίς ἀπαιτούμενες γνώσεις γιά νά τήν πραγματοποιήσουμε, χωρὶς νά ἔχουμε τά μέσα γιά νά φθάσουμε στό σκοπό. Δέ μάθαμε νά προσαρμόζουμε τά μέσα στίς διάφορες ἱστορικές καταστάσεις. Γενικά ἔχουμε τάση νά κάνουμε πολιτική μέ τά λόγια, ἀντί μέ τίς πράξεις, ἢ νά συγκοῦμε τό ἓνα μέ τό ἄλλο.

Μιά άλλη μαρτυρία (του 1938) είναι κείνη του Τζουζέπε Τσερέζα:

Ἄγανακτοῦσε μπροστά στήν ἐπιπολαιότητα ὀρισμένων συντρόφων πού τό 1930 διαβεβαίωναν ὅτι ἐπίκειται ἡ πτώση τοῦ φασισμού (δύο ἢ τρεῖς μῆνες, τό πολύ μέχρι τό χειμῶνα, ἰσχυρίζονταν αὐτοί οἱ προφήτες τῆς ἐπιπολαιότητας) καί ὑποστήριζαν ὅτι ἀπό τή φασιστική δικτατορία θά περνούσαμε ἀπευθείας στή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Ὁ Γκράμσι πολεμοῦσε αὐτές τίς μηχανιστικές, ἀφηρημένες καί ἀντιμαρξιστικές θέσεις πού βασίζονταν κατά μεγάλο μέρος στόν παράγοντα «ἐξαθλίωση», ἀποφασιστικό γιά νά καταλήξουν οἱ μαζικές κινητοποιήσεις στήν προλεταριακή ἐπανάσταση καί στή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Ἔλεγε: «Ἡ ἐξαθλίωση καί ἡ πείνα μποροῦν νά προκαλέσουν λαϊκό ξεσῆκωμα, ἀνταρσίες πού μποροῦν νά σπάσουν τήν καθορισμένη ἰσοροπία, ἀλλά χρειάζονται καί πολλές ἄλλες συνθήκες γιά νά καταστρέψουμε τό καπιταλιστικό σύστημα».

«Ἐμεῖς διαβεβαιώνουμε», εἶχε πει ὁ Τολιάτι στό VI συνέδριο τῆς Διεθνούς, «ὅτι ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ φασισμού καί ὁ τελείως ἀντιδραστικός μετασχηματισμός πού ἐπιβάλλει στήν ἀστική κοινωνία δέν ἀνοίγουν τό δρόμο γιά μιά δεύτερη ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση, ἀλλά μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση εἶναι ὄριμη, ὅτι διασχίζουμε τήν περίοδο πολιτικῆς προετοιμασίας τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης καί ὄχι τήν περίοδο προετοιμασίας τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης».

«Ὁ Γκράμσι διατηροῦσε ὅλη του τήν πίστη στήν ἱκανότητα τῶν μαζῶν», ἀναφέρει ὁ Τσερέζα, «ἀλλά δέν κρυβόταν ὅτι ὁ σιδερένιος μανδύας τοῦ φασισμού εἶχε ἀναπόφευκτα προκαλέσει μεγάλο ἀποπροσανατολισμό, μιά ἀποθάρρυνση στό ἀγωνιστικό πνεῦμα τους καί ὑπογράμιζε ὅτι σ' αὐτές τίς συνθήκες οἱ προσδοκίες τῶν μαζῶν ἀπόβλεπαν ὀπωδῆποτε στή δημοκρατία».

Τό Stato operaio, ἔκφραση τῆς ὁμάδας γύρω ἀπό τόν Τολιάτι, εἶχε γράψει:

Ἐμεῖς ἀποκρούουμε τήν προοπτική τῆς λεγόμενης «μεταβατικῆς φάσης», δηλαδή τήν περίοδο τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης πού προηγείται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Αὐτό σημαίνει ὅτι δέ μπορούμε καί δέν πρέπει νά ἐργαστοῦμε μέ τήν προοπτική ὅτι ἡ κατάσταση θά ἐξελιχτεῖ μέ τέτιω τρόπο πού θά ἐπιτρέψει στίς ἐργαζόμενες μάζες καί στήν πρωτοπορία τους, τό προλεταριάτο καί τό κομμουνιστικό κόμμα, μιά περίοδο νομιμότητας ἢ μισοπαρανομίας

τοῦ κινήματος κατά τήν ὁποία θά μπορούσαμε νά ἀναδιοργανώσουμε τίς δυνάμεις μας μέρα μέ τή μέρα καί χωρίς νά πολυενοχληθοῦμε ἀπό τόν ἐχθρό. Αὐτή ἡ δυνατότητα, πού δόθηκε στους μπολσεβίκους μετά τή νίκη τῆς ἀστικής ἐπανάστασης τό Μάρτη τοῦ 1917, δέ θά δοθεῖ σέ μάς.

‘Ο Γκράμισι θεβαίωνε (μαρτυρία Τσερέζα):

‘Ο φασισμός ξανάριξε τό προλεταριάτο καί ὅλο τόν ἰταλικό λαό σέ πιά καθυστερημένες θέσεις· ἡ διαδικασία τῆς ταξικῆς πάλης στήν Ἰταλία θά ἐξελιχτεῖ, λοιπόν, στή γραμμή τῶν ἐλευθεριῶν πού καταστράφηκαν ἀπό τό φασισμό... Ἡ πίεση τῶν μαζῶν θά μπορεῖ νά ἐπιδρᾷ ἀκόμη καί σέ κείνο τό μέρος τῆς ἡγεσίας τῶν φασιστῶν πού ἐρχεται σ’ ἐπαφή μέ τούς ἐργαζόμενους. Συγχρόνως θά ἔχουμε μιά δραστηριοποίηση τῶν ἀστικῶν ἀντιπολιτευτικῶν τάσεων καί ἓνα πέρασμα στήν ἀντιπολίτευση «φιλοφασιστικῶν» ρευμάτων πού θά προσπαθήσουν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τήν ἀναγέννηση τοῦ κινήματος τῶν μαζῶν, συγκρατώντας το ὅμως μέσα στά ὄρια τοῦ ἀστικού κράτους. Μποροῦμε λοιπόν νά μιλάμε γιά ἀπευθείας πέρασμα ἀπό τή φασιστική δικτατορία στή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου; Ὅχι δέ μποροῦμε νά μιλάμε χωρίς νά πέσουμε σέ σχήματα λόγου.

Stato operaio: Συχνά ἀκοῦμε νά ἐπαναλαμβάνεται αὐτή ἡ διαβεβαίωση: ὅτι, ὀξυνόμενη ἡ οἰκονομική καί πολιτική κρίση τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας, θά βρεθοῦμε μπροστά στήν ἀπομάκρυνση τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπό τό φασισμό, πού, ὠθούμενη ἀπό τήν ἴδια τήν κατάσταση, θά γίνει «ἀντιφασιστική» καί θά σαρώσει τό ἔδαφος ἐνός μεγάλου μέρους τῶν θεσμῶν, τῶν μεθόδων διακυβέρνησης, κλπ., ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό σημερινό ἀντιδραστικό ἰταλικό καθεστῶς. Ἡ Συσπείρωση [τῶν δημοκρατικῶν κομμάτων] καί ὅλοι οἱ «δημοκρατικοί» στηρίζουν τήν πολιτική τους σ’ αὐτή τήν προοπτική. Ἀλλά μιά παρόμοια ἀντίληψη ἢ τουλάχιστον ὁ ἀπόηχος τῆς βρίσκεται, χωρίς ἀμφιβολία, σέ ὀρισμένα στρώματα ἰταλικῶν ἐργαζόμενων τάξεων, ἀκόμα καί σέ στοιχεῖα τοῦ κόμματός μας... Ἐνα πράγμα πού μποροῦμε καί μάλιστα πρέπει νά παραδεχτοῦμε εἶναι ὅτι δέ φτάνουμε σέ μιά ὀξυμένη κατάσταση ἄν δέν προκληθοῦν τουλάχιστο σ’ ἓνα μέρος τῶν ἡγετικῶν τάξεων καταστάσεις πανικῆς ἢ καί μόνο ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στίς δυνάμεις τους... Ἀλλ’ ἄν αὐτό ἀληθεύει, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά εἶναι ἀκόμα πιά ἀληθινό ὅτι θά διαπράτταμε πολύ μεγάλο λάθος ἄν στή βάση τῆς πολιτικῆς μας καί τῆς δουλειᾶς μας βάζαμε αὐτή τήν προοπτική: ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις ἀβεβαιότητας ἢ

πανικού θά ὀδηγήσουν στή δημιουργία ἑνός «ἀστικού ἀντιφασιστικοῦ» στρατοπέδου, δηλαδή θά ὀδηγήσουν σέ μίαν ἀντιφασιστική παράταξη αὐτῶν τῶν ἡγετικῶν τάξεων. Ἡ δράση τοῦ φασισμού σήμερα εἶναι τέτλια πού δέ μπορεῖ νά χτυπηθεῖ παρά μόνο ἀπό ἕνα μαζικό κίνημα πού θά ἔχει ἐπαναστατικό χαρακτήρα καί δέν ὑπάρχει κανένα ἀστικό ἢ μικροαστικό κόμμα πού νά θέλει καί νά μπορεῖ νά πάρει τήν πρωτοβουλία δημιουργίας ἑνός τέτιου κινήματος.

Γράμσι (ἔκθεση Λίζα): Μπορεῖ τό κόμμα νά ἀναπτύξει ἀπό κοινού δράση μέ τ' ἄλλα κόμματα πού μάχονται τό φασισμό στήν Ἰταλία... Οἱ ἐπαναστατικές προοπτικές στήν Ἰταλία πρέπει νά περιοριστοῦν σέ δύο, δηλαδή στήν πύο πιθανή καί στήν πύο ἀπίθανη. Τώρα, κατά τή γνώμη μου, ἡ πύο πιθανή εἶναι ἐκεῖνη τῆς μεταβατικῆς περιόδου. Γι' αὐτό πρέπει νά χαραχθεῖ ἡ τακτική τοῦ κόμματος πρὸς αὐτό τό σκοπό, χωρίς θέμα νά φανεῖ λιγότερο ἐπαναστατικό.

Stato operaio: Ἡ Συσπείρωση καί ἡ σοσιαλδημοκρατία μιλοῦν γιά «πλουτοκρατία» ἀντί γιά «καπιταλισμό» καί «ἰμπεριαλισμό», μιλοῦν γιά «πατερναλιστικό καθεστῶς» ἀντί γιά «κρατικό καπιταλισμό», γιά «σκοταδισμό» καί «ἐπικράτηση μεσαιωνικῶν δυνάμεων» ἀντί γιά ἀντίδραση καί δικτατορία τοῦ κεφαλαίου. Ἡ φρασεολογία τους θέλει νά κάνει τοὺς ἐργάτες νά ξεχάσουν ὅτι ὁ ἀγῶνας γιά τήν προλεταριακή ἐπανάσταση, ὁ ἀγῶνας γιά τό γκρέμισμα τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος, ὁ ἀγῶνας γιά τό σοσιαλισμό εἶναι τό καθήκον πού ἐμπιστεύεται σήμερα ἡ ἱστορία στήν ἐργατική τάξη καί εἶναι τό μοναδικό δυνατό περιεχόμενο τοῦ ἀγῶνα ἐνάντια στό φασισμό. Κάθε παραχώρηση πού θά κάνουμε, σ' αὐτό τό πεδίο, στίς πολιτικές καί ἱστορικές θέσεις τῆς Συσπείρωσης ἀκόμη καί στή διαφορούμενη καί ἐφησυχαστική φρασεολογία της, κάθε παραχώρηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ὀπορτουניσμός, εἶναι οὐσιαστική παρέκκλιση ἀπό τήν πολιτική μας γραμμή.

Γράμσι: (ἔκθεση Λίζα): Ἡ δράση γιά τήν κατάκτηση τῶν συμμάχων γίνεται ἐξαιρετικά λεπτό καί δύσκολο πράγμα γιά τό προλεταριάτο. Ἀπό τήν ἄλλη, χωρίς αὐτή τήν κατάκτηση ἀποκλείεται τό προλεταριάτο ἀπό κάθε σοβαρό ἐπαναστατικό κίνημα. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τίς ἰδιαιτέρους ἱστορικές συνθήκες πού στά πλαίσιά τους πρέπει νά δοῦμε τό βαθμό πολιτικῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀγροτικῶν καί μικροαστικῶν στρωμάτων στήν Ἰταλία, εἶναι εὐκόλο νά καταλάβουμε πῶς ἡ κατάκτηση αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων συνεπάγεται γιά τό κόμμα μιά ἱ-

διαίτερη δράση πού βαθμιαία ν' αγγίξει τά παραπάνω κοινωνικά στρώματα. Στο χωρικό τῆς νότιας Ἰταλίας ἢ μᾶς ἄλλης περιοχῆς θά εἶναι εὐκολο, σήμερα, νά καταλάβει πόσο ἀχρηστος κοινωνικά εἶναι ὁ βασιλιάς, ἀλλά δέ θά εἶναι τό ἴδιο εὐκολο νά τοῦ δώσουμε νά καταλάβει ὅτι ὁ ἐργάτης μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσει τό βασιλιά, ὅπως δέν πιστεύει ὅτι ὁ ἴδιος μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσει τ' ἀφεντικό του. Ὁ μικροαστός, ὁ δυσαρεστημένος ἀπό τίς ἀσταθεῖς συνθήκες ζωῆς ἢ γιατί δέν προάχθηκε ὑπαξιώματικός, κλπ., θά πιστέψει πῶς εὐκολο ὅτι μποροῦν νά καλύτερέσουν οἱ συνθήκες ζωῆς του σ' ἓνα δημοκρατικό παρά στό σοβιετικό καθεστῶς. Τό πρῶτο βῆμα πού πρέπει νά κάνουμε γιά νά κατευθύνουμε αὐτά τά στρώματα εἶναι ἐκεῖνο πού θά τά οδηγήσει στό νά ἐκφράσουν τή γνώμη τους πάνω στό συνταγματικό καί θεσμικό πρόβλημα. Ἡ ἀχρηστία τοῦ στέμματος ἔχει τώρα πιά γίνει ἀντιληπτή ἀπ' ὄλους τοὺς ἐργαζόμενους, ἀκόμα καί ἀπό τοὺς πῶς καθυστερημένους χωρικούς τῆς Μπασιλικάτα ἢ τῆς Σαρδηνίας. Σ' αὐτή τή βάση μπορεῖ τό κόμμα ν' ἀναπτύξει μιά ἀπό κοινού δράση μέ τά κόμματα πού ἀγωνίζονται ἐνάντια στό φασισμό στήν Ἰταλία.

Ὁ συλλογισμός τοῦ Γκράμοσι ἀναπτυσσόταν οὐσιαστικά ὡς ἑξῆς: 1) καί στίς εὐνοϊκότερες ἀκόμα συνθήκες, τό κόμμα δέ μποροῦσε νά βασιστεῖ παρά σέ 6.000 τό πολύ δραστήρια μέλη· 2) ἡ καταλληλότερη τακτική δέν εἶναι ἡ σεχταριστική ἀπομόνωση ἀλλά ἡ ἀναζήτηση τῶν ταξικῶν συμμαχιῶν· 3) οἱ καθυστερημένοι χωρικοί καί ἡ δυσαρεστημένη ἀπό τήν κατάστασή της μικροαστική τάξη μποροῦν νά κερδηθοῦν σέ μιά συμμαχία μέ τήν ἐργατική τάξη ἀλλά μόνο γιά τήν πραγματοποίηση ἑνός ἐνδιάμεσου στόχου, τήν ἀνάκτηση τῶν ἐλευθεριῶν πού καταπατήθηκαν ἀπό τό φασισμό. Ἐπρεπε, λοιπόν, νά ὑποκινηθεῖ καί νά καθοδηγηθεῖ ἓνα πλατύ ἀντιφασιστικό λαϊκό κίνημα. «Τό κόμμα», κατέληγε ὁ Γκράμοσι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Τσερέζα, «θά πρέπει νά βρεῖ ἓνα σύνθημα ἱκανό νά κινητοποιήσει ὅλες τίς ἀντιφασιστικές δυνάμεις γι' αὐτό τό κίνημα».

Τά μαθήματα γιά τοὺς συντρόφους στή φυλακή κράτησαν λίγες βδομάδες. Δέ συμμερίζονταν ὅλοι τίς θέσεις τοῦ Γκράμοσι: ὁ ἴδιος ὁ Λίτσα, γιά παράδειγμα, καί ὁ Ἄντζελο Σκούκια ἀπό τή Σπέτσια εἶχαν ἄλλες θέσεις. «Ὅταν ἤρθε στό φῶς ἡ διαφωνία, ἐκ καθένας ἀπό τοὺς παρόντες στή συζήτηση», ἀναφέρει ὁ Λίτσα, «προσκληθῆκε νά ἐπανεξετάσει τό ζήτημα καί σέ 15 μέρες νά πεῖ τή γνώμη του. Αὐτή ἡ ἐπανεξέταση τοῦ προβλήματος στάθηκε ἀδύνατη, γιατί ὁ Γκράμοσι κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ψευδῶν πληροφοριῶν», θυμιάται ὁ Λίτσα, «πίστεψε ὅτι οἱ συζητήσεις πού γί-

νονταν μεταξύ των συντρόφων είχαν μετατεθεί σε φραξιονιστικό επίπεδο».

Δέν ἐπρόκειτο ὅμως γιά «ψευδεῖς πληροφορίες».

Ἡ ἀλήθεια εἶναι — ἀναφέρει ὁ Τζοβάνι Λάου — δι πράγματι οἱ συζητήσεις μεταξύ των κρατουμένων συντρόφων δέν κρατοῦσαν πάντα τό χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς συζήτησης. Συχνά, πάρα πολύ συχνά, κατά τή γνώμη μου, ἔπεφταν σ' ἐπίτεδο κουτσομπολιοῦ, συκοφαντίας, μέ προσωπικές ἐκτιμήσεις πάνω στό Γκράμισι, πού κάποτε ἔφταναν μέχρι τή δυσφήμιση. Τότε ἤμουν στό ἴδιο κελί μέ τό Μπρούνο Σπαντόνι καί τόν Ἄντζελο Σκούκια. Ὁ Σκούκια ἔφρασε νά διαβεβαιώνει δι οἱ θέσεις τοῦ Γκράμισι ἦταν σοσιαλδημοκρατικές, δι ὁ Γκράμισι δέν ἦταν πιά κομμουνιστής, δι ἔγινε ὁπαδός τοῦ Κρότσε ἀπό ὀπορτουניσμό, δι ἔπρεπε νά καταγγελοῦμε στό κόμμα τή διαλυτικὴ του δράση καί ἀκόμα δι ἔπρεπε νά τόν κάνουμε πέρα ἀπό τήν διαμάδα καί τόν περίπατο. Ὁ Σπαντόνι κι ἐγώ στήν ἀρχή ἀνεχθήκαμε ὑπομονετικά αὐτό τό σύντροφο μέ τήν ἐλπίδα νά ἐπανεέλθει στά λογικά του ἄγοντάς του συγχρόνως καθαρά δι δέ θ' ἀνεχόμεσταν νά συνεχίσει τήν ἀξιοκατάκριτη δράση του. Ὅταν εἶδαμε δι δέ μπορούσαμε νά κάνουμε τίποτα, μιλῆσαμε στό Γκράμισι. Μᾶς εἶπε ἀμέσως δι καί σέ ἄλλα κελιά ἐκφυλίζονταν συχνά οἱ συζητήσεις σέ παράλογες προσωπικές ἐκτιμήσεις πού ὀδηγοῦσαν μόνο στή διαίρεση των συντρόφων.

Ἡ κατάσταση ἦταν ἐξαιρετικά τεταμένη. Κι ἐπειδή ὁ Γκράμισι προσπαθοῦσε ν' ἀποτρέψει τοὺς συντρόφους ἀπό τήν ἐχθρότητα πού ἔδειχναν στοὺς δεσμοφύλακες, δλοἱ τους πρῶνι χωρικοί καί ὄχι ἄμεσα ὑπεύθυνοι γιά τή σκληρότητα τῆς ζωῆς στή φυλακή, ὀδρισμένοι τόν κατηγοροῦσαν γιά ὑπερβολικὴ νομιμοφροσύνη καί φόβο μήπως χάσει κεκτημένα προνόμια, δηλαδή τό προνόμιο νά μπορεῖ νά ἔχει τ' ἀπαραίτητα γιά νά γράφει καί τά βιβλία του².

Ἀπομονώθηκε. Εἶπε κάποτε στό Λάου: «Πολλές φορές μοῦ ἔτυχε ν' ἀναλάβω τό ἄχαρο ἔργο νά ξύσω τό λούστρο γιά νά δῶ τί ὑπάρχει ἀπό κάτω. Ἐπάρχουν ἄτομα, πολλές φορές καί ἀνάμεσα μας, πού φαίνονται σημαντικά καί στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά φαφλατάδες».

2. Ἀκόμα μιὰ μαρτυρία τοῦ Λάου. Ὁ Γκράμισι, σ' ἕνα γράμμα στόν ἀδελφό του Κάρλο στίς 28 Μάρτη 1931 ἔγραφε: «Γιά νά διατηρήσω αὐστηρά τή διαγωγή μου ἀπόλυτης ὀρθότητος στίς ἀνάγκες τῆς φυλακῆς, συγκρούστηκα μέ ἄλλους κρατούμενους καί διέκοψα προσωπικές σχέσεις».

Μιά έκμυστήρευση στις 3 Σεπτέμβρη 1933: «'Ο επιθεωρητής Σαπορίτι, όταν ήρθε νά μ' επισκεφτεί, μού ειπε (καί δέν ξέρω κι ἐγώ ἀπό πού μπόρεσε νά βγάλει αὐτό τό συμπέρασμα) ὅτι στήν κακοδιαθεσία μου, ἐκτός ἀπό τά σωματικά αἷτια, ἔχαν ἰδιαίτερα ἐπιδράσει καί ψυχικές αἰτίες, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ ἐντύπωση ὅτι ἔχω ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό τούς δικούς μου (ὄχι ὕλικά, ἀλλά ἀπό μερικές πλευρές τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς πού βαραίνουν ἰδιαίτερα σ' ἓνα διανοούμενο)». Ἀπό τά μέσα τοῦ '30 ὡς τά τέλη τοῦ '32, ὁ Γκράμσι πέρασε δύομισι χρόνια δύσκολα, πού γίνονταν ἀκόμα δυσκολότερα ἐξαιτίας τῆς ἀτακτῆς ἀλληλογραφίας.

Ἡ Τζούλια ὑπόφερε ἀπό μιά βαριάς μορφῆς ψυχοσωματική ἐξάντληση· ὁ Ἀντόνιο δέν τό ἔμαθε ἀπό κείνη, ἀλλά ἀπό μερικούς ὑπαινιγμούς καί μετὰ σιγά σιγά ἔμαθε καί περισσότερες λεπτομέρειες πρὸς τό τέλος τοῦ '30. Τῆς ἔγραψε στις 13 Γενάρη 1931:

Αὐτές τίς τελευταῖες μέρες ἔμαθα, νομίζω θετικά πιά, γιά τήν κατάσταση τῆς ὑγείας σου. Μέ τόν τρόπο πού ἐνεργεῖς μοῦ φαίνεται ὅτι οἱ σχέσεις μας θά γίνουν συμβατικές, σχολαστικές, χωρίς αὐθορμητισμό καί δέ σκέφτεσαι ὅτι τά αἰσθήματα πού προκαλοῦνται ἀπ' αὐτό τό συρματόπλεγμα γίνονται ἀπελπισμένα καί νοσηρά. Εἶχαμε ὑποσχεθεῖ νά εἶμαστε πάντα εὐκρινεῖς καί ἀληθινοί στις σχέσεις μας: θυμᾶσαι; Γιατί δέν κρατήσαμε τό λόγο μας; Ἐγώ, φυσικά, εἶμαι πολύ εὐτυχισμένος όταν παίρνω νέα σου: γεμίζουν πολύ τό χαμένο χρόνο μου καί σπᾶνε τήν ἀπομόνωσή μου, ἀπό τή ζωή καί τόν κόσμο. Ἀλλά κι ἐσύ πρέπει νά γράφεις κάτι γιά σένα, γιατί κι ἐσύ μου φαίνεται ὅτι εἶσαι ἀπομονωμένη καί ξεκομμένη ἀπό τή ζωή· γράφοντάς μου θά νιώθεις λιγότερο αὐτή τήν ἐσωτερική μοναξιά.

Ἡ ἀρρώστια τῆς Τζούλια τόν βοηθοῦσε τώρα νά καταλάβει καί νά ἐξηγήσει τή μακρά σιωπή της καί ξανάγινε τρυφερός:

Νιώθω τήν αδυναμία μου νά κάνω κάτι πραγματικό και αποτελεσματικό γιά νά σέ βοηθήσω· παλεύω μέσα μου από τή μιά μ' Ένα συναίσθημα άπειρης τρυφερότητας γιά σένα, πού μου φαίνεσαι σάν μιά αδυναμία πού πρέπει νά παρηγορήσω άμέσως μ' Ένα χάδι, και από τήν άλλη διτ χροιάζεται από μέρους μου μιά μεγάλη προσπάθεια θέλησης γιά νά σέ πείσω από μακριά, μέ λόγια ψυχρά και άτονα, διτ παρόλα αυτά έσύ είσαι δυνατή και υπορείς και πρέπει νά ξεπεράσεις τήν κρίση... Σκέφτομαι πώς ή μεγαλύτερη άτυχία μας ήταν διτ μείναμε μαζί πάρα πολύ λίγο και πάντα σέ άνώμαλες γενικές καταστάσεις, ξεκομμένες από τήν άληθινή και συγκεκριμένη καθημερινότητα. Πρέπει τώρα, πού βρισκόμαστε σέ κατάσταση άνωτέρας βίας, νά επανορθώσουμε τά σφάλματα του παρελθόντος, γιά νά διατηρήσουμε στο δεσμό μας διτ δη του τήν ήθική σταθερότητα και νά σώσουμε από τήν κρίση διτ ώραίο ύπηρξε στο παρελθόν και ζει σήμερα στά παιδιά μας¹.

Πήρε, στά μέσα του Μάη, Ένα μεγάλο γράμμα από τή Τζούλια· ήταν διαφορετικό από τά συνηθισμένα: έδειχνε διτ συνερχόταν από τήν ψυχοσωματική έξάντληση και αυτό βοηθούσε στο νά διαλυθούν τά σύννεφα πού ύπηρξαν ανάμεσα στο ζευγάρι: «Μου φαίνεται πώς αυτό τό γράμμα εγκαινιάζει μιά νέα περίοδο στις σχέσεις μας κι είμαι εύτυχισμένος γι' αυτό, γιατί πρέπει νά σου δμολογήσω διτ έγώ άρχίζω νά "κλείνομαι στον έαυτό μου" και γι νόμουν πιο κλειστός κι από Ένα σκατζόχοιρο. Τώρα έσύ θά πρέπει νά μέ βοηθήσεις νά σταθώ» (18 Μάη 1931). Άλλά παρόμοια γράμματα από τή Τζούλια δέν ξαναπήρε πιά: νέα μακρά σιωπή και νέα γράμματα διαστικά, λίγες τυπικές γραμμές χωρίς ίχνος συγκεκριμένης είδησης. Στίς 30 Νοέμβρη 1931 τής έγραψε:

Άπό τό τελευταίο γράμμα σου μου φαίνεται διτ νιώθεις και σύ πώς κάτι δέν πάει καλά σ' αυτή τή διακεκομμένη άλληλογραφία μας, πού δίνεται μέ τό ζόρι, σέ διαστήματα μηνών και μηνών. Τό χειρότερο είναι διτ έγώ δέν κατορθώνω νά δω τράτο γιά ν' αλλάξω τήν πορεία των πραγμάτων. Στά μεγάλα διαλείμματα τής σιωπής σου σκέφτομαι αυτή τήν κατάσταση πού διαμορφώθηκε τόσο διαφορετικά άπ' ό,τι νόμιζα πριν πέντε χρόνια, μετά από τή σύλληψή μου. Πίστευα διτ θά μπορούσε νά ύπάρξει κάτι κοινό στη ζωή μας, διτ θά μέ βοηθούσες νά μή χάσω τελείως τήν έπαφή μέ τον κόσμο· τουλάχιστο μέ σένα και τά παιδιά. Άπεναντίας, και τό λέω ακόμα κι άν σέ κάνω νά νιώσεις πολύ άσχημα, έσύ συντέλεσες στην έπι-

1. Γράμμα στη Τζούλια της 9 Φλεβάρη 1931.

δείνωση της ατομώσεώς μου, κάνοντάς με να τή νιώθω πιο πικρή. Έπιμένει συχνά, στά γράμματά σου, δι «είμαστε λίγο σφιχτά δεμένοι, πιο δυνατοί», αλλά αυτό ακριβώς μου φαίνεται πιο και περισσότερο δι δέν ελναι αλήθεια και δι κι εσύ ή ίδια αμφιβάλλεις και παλεύεις μέ τήν αμφιβολία τήν ίδια στιγμή πού τό διαβεβαιώνεις... Στήν πραγματικότητα δέν ξέρω τίποτε για σένα: δέν ξέρω ούτε αν ξανάρχισες τή δουλειά σου. Τά γράμματά σου ελναι τελείως άδοριστα. Δέν καταφέρνω να φονταστώ τίποτε από τή ζωή σου. Πόσες φορές επιχείρησα ν' άνοιξω ένα διάλογο μαζί σου: σέ ρωτούσα, σου υπέδειξα τί θα μ' ενδιέφερε. Δέν πέτυχα τίποτε και θρίσκομαι σέ τέτνια ψυχική κατάσταση πού και τό γράμμα ακόμα μου ελναι δύσκολο και κοπιαστικό. Αυτό τό γράμμα ελναι μία νέα προσπάθεια πού κάνω για να ξνασυνδέσω τή ζωή μας' μου φαίνεται δι υπάρχει ακόμα ό τρόπος και ό χρόνος.

Τ'πήρασαν όμως, και από τό ένα μέρος και από τό άλλο, αν και σέ διαφορετικό μέγεθος, ψυχολογικά πλέγματα πού ήταν δύσκολο να λυθούν. Τό αίσθημα δι ξμεινε μόνη σέ μία δύσκολη φάση τής ζωής της (μιά πού ή Τατιάνα θα μπορούσε να πήγαινε στή Μόσχα για να τή βοηθήσει) πίκραινε τή Τζούλια τόσο, όσο πίκραινε τόν Άντόνιο τό αίσθημα δι ελχε εγκαταλειφθεί. Και σ' αυτή τή δάση ή κρίση των σχέσεων δξυνόταν.

Όσοσο ούτε οι δικοί του ήταν σταθεροί μαζί του όπως θα επιθυμούσε ό Άντόνιο. Τό '28 ήρθε σέ ρήξη μέ τό Μάριο και δέν έπαιρνε πιά γράμματα από τό Βαρέζε. Ό Τζενάρο στο ταξίδι του στο Τούρι, τόν Ιούνη - Ιούλη 1930, ελχε υποσχεθεί δι θα έγραφε συχνά: άμέσως μετά τήν επίσκεπή του έστειλε ένα γράμμα από τό Ναμούρ, πού λογοκρίθηκε άυστηρά' μετά τίποτε πιά. Έξάλλου ό Κάρλο περνούσε στιγμές βαθιάς άνησυχίας. Άναγκάστηκε να κλείσει τό κατάστημα υποδημάτων στή Γκιλάρτσα' εργάστηκε ένα μεγάλο διάστημα στή γαλακτοβιομηχανία στο Μακομέρ' μέ τήν πρώτη μείωση του προσωπικού δρέθηκε χωρίς δουλειά. Έπισκέφτηκε τό Νίνο στο Τούρι τέλη Σεπτέμβρη μέ αρχές Οκτώβρη του '30' επέστρεψε στή Γκιλάρτσα, αλλά δέν του έγραφε. «Ό Κάρλο δέ μου έγραφε πιά μετά από τό ταξίδι του στο Τούρι (ή τουλάχιστον εγώ δέν πήρα γράμματά του)» (17 Νοέμβρη 1930). «Άγαπημένη μου μαμά, δέ μπορώ να έξηγήσω τί συμβαίνει. Ό Κάρλο έχει να μου γράψει πάνω από τρεις μήνες... Σκέφτηκα δι ό Κάρλο μπορεί να ελχε ένοχλήσεις εξαιτίας μου και δέ θέλει ή δέν ξέρει πώς να μου έξηγήσει τή δύσκολη ψυχική του κατάσταση ή τούς δισταγμούς του» (15 Δεκέμβρη 1930). Σκέφτηκε να του βρει δουλειά. Αυτός πού μπορούσε ά-

κόμα νά τόν βοηθήσει ήταν ο Πιέρο Σράφα, ύψιγγητής τής πολιτικής οικονομίας στό Καίμπριτζ από μερικά χρόνια. Ήδη ο Σράφα τού είχε δείξει, σέ πολλές περιπτώσεις, τήν αφοσίωσή του. Αὐτός ξεστέλνε παιχνίδια στό Ντέλιο στό Ρώμη· αὐτός πλήρωνε τά διβλία πού παράγγελεν ο Γκράμισι στό βιβλιοπωλεῖο τοῦ Μιλάνο ἀπό τόν καιρό τής ἐξορίας στήν Οὔστικα. Ἴσως δέ θά τοῦ ήταν πολύ δύσκολο νά τακτοποιήσει τόν Κάρλο, μιά πού είχε πολλές γνωριμιές. Ὁ Ἀντόνιο τοῦ τό πρότεινε, καί στίς 26 Γενάρη 1931 ἔγραψε στόν ἀδελφό του:

Γιά ἀρκετό καιρό ἔμεινα μέ τήν ἐντύπωση ὅτι εἶχες ἐγκατασταθεῖ στό Μιλάνο καί γι' αὐτό δέν καταλάβαινα υφρικές νύξεις τής Τατιάνας γιά τήν παρουσία σου στή Ρώμη κάποια στιγμή· τελείως τυχαῖα, ἀπό ἕνα γράμμα τής Γκρατσιέτα, οὐ φαίνεται, ἔμαθα ὅτι εἶχες ἐπιστρέψει στή Γκιλάρτσα. Γιά ἕνα διάστημα ὅλα ἦταν ἕνα υυστήριο γιά μένα. καί αὐτό μ' ἔβαζε σέ ἀνησυχία. Γιατί: φοβόμουν μήπως στό Μιλάνο, καί μόνο γιά τ' ὄνοια Γκράμισι, ἡ ἀστυνομία σοῦ εἶχε στήσει κανένα ἀσκημο παιχνίδι, παρά τά καθαρά χαρτιά σου καί τίς πληροφορίες τής Ἀσφάλειας τοῦ Κάλιαρι. Ξέρω τί λέω, γιατί εἶδα κι ἔνωσα πάνω μου τό μίσος πού ἡ ἀστυνομία τοῦ Μιλάνο ἔδειξε ἐναντίον μου.

Στήν πραγματικότητα ο Κάρλο ἔφτασε στό Μιλάνο τό χειμῶνα τοῦ '31· εἶχε βρεῖ μιά δουλειά. Ἐπισκέφτηκε τό Νίνο τό Μάρτη. Στίς 28 τοῦ ἴδιου μήνα ο Γκράμισι τόν παρακάλεσε νά τοῦ γράψει συχνότερα: «Γιά τούς λόγους πού σοῦ ἐξέθεσα στή συνομιλία μας, θά ἤθελα, τουλάχιστο αὐτούς τούς μήνες πού θά μείνεις στό Μιλάνο, νά μοῦ ἔγραφες συχνότερα γιά τή ζωή σου καί πῶς τά περνᾷς». Πέρασε καιρός χωρίς νά γράψει: «Ὁ Κάρλο δέ μοῦ ἔγραψε ἀκόμα· ἂν ἔχεις τή διειθυσή του γράψτου ὅτι αὐτός ὁ τρόπος του μέ στεναχωρεῖ· δέ γράφει οὔτε στή μητέρα, παρόλο πού ξέρει τήν κατάστασή της» (4 Μάη 1931).

Περίμενε νά τοῦ ἔγραφαν τουλάχιστον οἱ γυναῖκες. Δέν τοῦ ἦταν δύσκολο ὅμως νά φανταστεῖ τή ζωή τής μητέρας, πού ἦταν τώρα πιά γριά καί ἀσκημο στήν υγεία της, τής Τερεζίνα, μέ τή δουλειά της στό ταχυδρομεῖο καί τό νοικοκυριό, καί τής Γκρατσιέτα:

Καί ἀπό τό σπίτι δέ μοῦ ἔγραφαν πιά ἐδῶ κι ἕνα μήνα τουλάχιστον. Ἡ μάνα δέ μπορεῖ νά γράψει κι οἱ ἀδελφές μου εἶναι πάρα πολύ ἀπασχολημένες· ἐξάλλου ξέρω τί ζωή κάνουν, γιατί τήν ἔζησα ἀρκετό καιρό καί φαντάζομαι πῶς θά κυλᾶν οἱ μέρες τους. Κάθε μέρα ἡ μάνα θά γκρινιάζει γιατί δέ μοῦ

γράφει κανείς κι έτσι δέ γράφω κι εγώ· όλοι θά υπόσχονται ότι θά γράψουν. . . τήν επομένη, αλλά όλοι θά τ' αναβάλλουν περιμένοντας νά τό κάνει ό άλλος και αυτό θά συνεχιστεί για πολύν καιρό. Είναι ένας περιεργος τρόπος ζωής, λίγο κινέζικος, και θυμάμαι καλά ότι έτσι έκανα κι εγώ'.

Καμιά φορά παρατονιόταν και στή μητέρα:

Γιατί μ' αφήνεις τόσον καιρό χωρίς ειδήσεις; ακόμα και μέ έλώδη πυρετό μπορεί κανείς νά γράψει δύο γραμμές κι εγώ θά είμαι ευχαριστημένος ακόμα και μέ μιά κάρτα. Γερνάω κι εγώ, τό καταλαβαίνεις; Και γι' αυτό γίνομαι νευρικός, ευερέθιστος και πιο ανυπόμονος. Κάνω τόν έξής συλλογισμό: δέ γράφει κανείς σ' ένα φυλακισμένο ή από αδιαφορία ή από έλλειψη φαντασίας. Στήν περίπτωση τή δική σου και τών άλλων δέ νομίζω ότι πρόκειται για αδιαφορία. Πρόκειται μάλλον για έλλειψη φαντασίας: δέν καταφέρνετε νά φανταστείτε ακριβώς πώς μπορεί νά είναι ή ζωή τής φυλακής και τί ουσιαστική σημασία έχει ή άλληλογραφία, πώς γεμίζει τίς μέρες και δίνει μιά κάποια γείωση στή ζωή μας. Δέν αναφέρω ποτέ τίς άρνητικές όψεις τής ζωής μου, πρώτ' άπ' όλα γιατί δέ θέλω νά κλαιγομαι: ήμουν άτυχος άγωνιστής στήν άμεση πάλη και οι άγωνιστές δέ μπορούν και δέν πρέπει νά κλαιγόνται, όταν άγωνίστηκαν, όχι γιατί τούς υποχρέωσαν, αλλά γιατί αυτοί τό θέλησαν συνειδητά από μόνοι τους. Αυτό όμως δέ σημαίνει ότι ή άρνητική όψη τής ζωής στή φυλακή δέν υπάρχει, ότι δέν είναι πολύ σκληρή και ότι δέ μπορεί νά χειροτερέψει από τά αγαπητά πρόσωπα.

Ήταν λόγια πού έγραψε στήν Τερεζίνα, στή Γκρατσιέτα, στήν άνηψιά του τή Μέα, ένδεκα χρονών τότε, όχι όμως και στή μητέρα.

Καταλάβαινε ότι ή μητέρα δέν ήταν σέ θέση νά του γράψει. Τόν συγκίνησε ένα γράμμα πού υπαγόρευσε στήν Τερεζίνα:

Πήρα τό γράμμα πού μου έστειλες, γραμμένο από τά χέρια τής Τερεζίνα. Πρέπει συχνά νά μου γράφεις έτσι· ένιωσα μέσα στό γράμμα δη σου τήν ψυχή και τή σκέψη σου, ήταν λοιπόν ένα γράμμα δικό σου και όχι τής Τερεζίνα. Ξέρεις λοιπόν τί μου θυμίσεις; Έχω ζωντανή τήν ανάμνηση τής πρώτης και δευτέρας δημοτικού, όταν μου διόρθωνες τά γραπτά: θυμάμαι καλά ότι δέν γατόρθωνα ποτέ νά θυμηθώ πώς ή λέξη *uccello* γράφεται μέ δύο *c* και αυτό τό λάθος μου τό διόρθωσες τουλάχιστον

2. Γράμμα στήν Τατιάνα τής 1ης Ιούλη 1931.

χιστο δέκα φορές. 'Αφού λοιπόν μᾶς βοήθησες νά μάθουμε νά γράφουμε... εἶναι δίκαιο τώρα ἕνας ἀπό μᾶς νά γίνει τό δεξί σου χέρι γιά νά γράφεις ὅταν δέν τά καταφέρνεις... 'Εξάλλου δέ μπορείς νά φανταστéis πόσα πράγματα θυμάμαι ἀπ' ὅπου ἐσί προβάλλεις πάντα σάν μιά εὐεργετική δύναμη γεμάτη τρυφερότητα γιά μᾶς. *'Αν σκεφτοῦμε καλά ὅλα τά προβλήματα τῆς ψυχῆς καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἢ τόν παράδεισο καί τήν κόλαση, δέν εἶναι κατά βάθος παρά ὁ τρόπος πού βλέπουμε αὐτό τό ἀπλό γεγονός: ὅτι κάθε πράξη μας μεταδίδεται στους ἄλλους σύμφωνα μέ τήν ἀξία τῆς, καλή ἢ κακή, περνάει ἀπό πατέρα σέ γιό, ἀπό τή μιά γενιά στήν ἄλλη μέ μιά συνεχῆ κίνηση. 'Αφού ὅλες οἱ ἀναμνήσεις πού ἔχω ἀπό σένα εἶναι γεμάτες καλωσύνη καί δύναμη καί ἀφού ἐσύ ἔδωσες ὅλες τίς δυνάμεις σου γιά νά μᾶς ἀναστήσεις, αὐτό σημαίνει ὅτι ἐσύ ἠρώσκεισαι ἀπό τότε στό μοναδικό ἀληθινό παράδεισο πού ὑπάρχει, καί πού γιά μιά μῆτέρα πιστεύω ὅτι εἶναι ἡ καρδιά τῶν παιδιῶν τῆς. Βλέπεις τί σου ἔγραψα;

*'Αν κι ἔταιρνε λίγα γράμματα ἀπό τή Σαρδηνία, ὁ Γκράμοι ἤξερε περισσότερα γιά τούς δικούς του στή Γκυλάρτσα, παρά γιά κείνους στή Μόσχα: «'Ασφαλῶς γνωρίζω καλύτερα τά παιδιά τῆς Τερεζίνα πού μοῦ ἔγραψαν ἀρκετές φορές καί γιά τά ὁποῖα ἡ Τερεζίνα μοῦ γράφει ἀρκετά, γιατί ἐγώ γνωρίζοντας ἄμεσα τό γενικό πλαίσιο τῆς ζωῆς τους μπορῶ νά ἐπικοινωνήσω μαζί τους. Φαντάζομαι ἀντίθετα ὅτι γιά τό Ντέλιο καί τό Τζουλιάνο πρέπει νά εἶμαι ἕνα εἶδος ἱπτάμενου 'Ολλανδοῦ». *'Ενωθε πολύ δεμένος μέ ὅλα τά παιδιά' προσπαθοῦσε, ὅπως μποροῦσε, νά τά παρακολουθεῖ καί νά τά κατευθύνει. Ἐίχε γράψει κάποτε στήν Τερεζίνα:

'Ο Φράνκο μοῦ φαίνεται πολύ ζωηρός καί ἔξυπνος. Νομίζω ὅτι τώρα θά μιλάει σωστά. Τί γλώσσα μιλάει; 'Ἐλπίζω νά τόν ἀφήσετε νά μιλάει στή διάλεκτο τῆς Σαρδηνίας καί νά μή τοῦ δημιουργεῖτε προβλήματα. Γιά μένα ἦταν λάθος πού δέν ἀφήσατε τήν 'Εντιμέα νά μιλήσει ἀπό μικρῆ ἐλεύθερα τή διάλεκτο. Αὐτό ἔβλαψε τή διανοητική τῆς διαμόρφωση κι ἔβαλε ἐμπόδια στή φαντασία τῆς. Σέ συμβουλεύω ἀπό τά βάθη τῆς καρδιάς μου νά μήν κάνεις τό ἴδιο λάθος, ν' ἀφήσεις τά παιδιά σου νά γευτοῦν ὅλη τή ζωή τῆς Σαρδηνίας πού θέλουν καί νά ἀναπτυχθοῦν αὐθόρμητα στό φυσικό περιβάλλον πού γεννήθηκαν.

Περνοῦσε ἀκόμα δλόκληρες ὥρες στό κελί συγκρίνοντας τίς φωτογραφίες τῶν παιδιῶν τῆς οἰκογένειας, μελετώντας τίς ὁμοιότητες καί τίς διαφορές ἀνάμεσα στους Ντέλιο καί Τζουλιάνο ἀπό τή μιά

καί τὰ παιδιά τῆς Τερεζίνα (Φράνκο, Μίμα καί Ντίντι) καί τήν κόρη τοῦ Τενάρο Μία ἀπό τήν ἄλλη*.

*Ἦταν ἄρρωστος. Κοιμόταν ἐλάχιστα. Τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1930 μέτρησε τίς ὥρες τοῦ ὕπνου του: «Μόνο δύο νύχτες κοιμήθηκα πέντε ὥρες. ἔννιά δλόκληρες νύχτες δέν ἔκλεισα μάτι, τίς ὑπόλοιπες κοιμήθηκα λιγότερο ἀπό πέντε ὥρες, δηλαδή κατά μέσο ὄρο λίγο περισσότερο ἀπό δύο ὥρες κάθε βράδι». Συχνά τοῦ διέκοπταν τόν ὕπνο ἀτ' ἔξω: θυμᾶται ὁ Λάν: «Ὁ Γκράμισι ἔμενε στό πρῶτο κελί τοῦ διαδρόμου, στόν πρῶτο ὄροφο, ὅπου μέρα καί νύχτα εἶχε μεγάλη κίνηση πρὸς τ' ἄλλα τμήματα καί τό ἀναρρωτήριο τῶν φυλακῶν. Μόνο ἂν εἶχε ὑπερησία κάποιος φύλακας λιγότερο σχολαστικός ἀπό τοὺς ἄλλους, περιοριζόταν κάπως ἡ κίνηση καί ἡ φασορία καί τὰ θάσανα τοῦ Γκράμισι». Εἶχε διαλείψεις: «Κοιμᾶμαι λίγο, μέ διακατέχει μιά μεγάλη ἀπραξία καί τό διάβασμα δέ μέ συγκινεῖ. Ὅπως λένε στή Σαρδηνία, τριγυρνᾶω στό κελί σάν τῆ μίγα πού δέ θρίσκει τόπο νά πεθάνει» (20 Ἰούλι 1931).

Ἐδῶ καί μερικούς μῆνες ὑποφέρω πολύ ἀπό ἀμνησία. Ἀπό καιρό δέν ἐνιωθα πιά ἐκείνες τίς δυνατές ἡμικρανίες ὅπως στό παρελθόν (ἡμικρανίες θά ἔλεγα «ἀπόλυτες»), ἀλλά σέ ἀντάλλαγμα ὑποφέρω, σχετικά περισσότερο, ἀπό μιά συνεχή κατάσταση πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ συνοπτικά σάν μιά ἐξασθένηση τοῦ ἐγκέφαλου* κούραση παντοῦ, ζαλάδες, ἀνικανότητα νά συγκεντρώσω τήν προσοχή μου, ἀδράνεια τῆς μνήμης κλπ.*

3. *Πῆρα ἓνα γράμμα ἀπό τήν ἀδελφή μου τήν Τερεζίνα, μέ τή φωτογραφία τοῦ Φράνκο, τοῦ γιοῦ τῆς, πού γεννήθηκε λίγους μῆνες μετά τό Ντέλιο. Μοῦ φαίνεται ὅτι: δέ μοιάζον καθόλου. Ἐγώ ἀντίθετα μοιάζει πάρα πολύ μέ τήν Ἐντιμέα. Ὁ Φράνκο δέν εἶναι ογουρομάλλης καί πρέπει νά εἶναι σκοδρός καστανός· ὁ Ντέλιο εἶναι ἀσφαλῶς πιό ὄρατος.* «Ἐντυπωσιώστηκα πού ὁ Φράνκο, τουλάχιστο στή φωτογραφία, δέ μοιάζει πολύ στήν οἰκογένειά μας. Πρέπει νά μοιάζει στόν Πάολο [ἄντρας τῆς Τερεζίνας] καί στό σό: του, γαί ἡ Μίμι σέ ποιόν μοιάζει:» - Ἡ Τατιάνα μοῦ ἔστειλε πρὶν λίγες ὀδομάδες μερικές φωτογραφίες τῶν παιδιῶν τῆς Τερεζίνας καί μοῦ ἔρρεσαν πολύ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ Μίμι μοιάζει πολύ στήν Ἐμα, δταν ἦταν μικρή. Κατά τ' ἄλλα εἶναι ν' ἀπορεῖς πόσο ἀπῆ τὰ παιδιά ἔχουν τὰ χαρακτηριστικά τῆς οἰκογένειας (καί ὁ Ντέλιο καί ὁ Τζουλιάνο ἔχουν πολύ ἐντονα ἀπῆ τὰ χαρακτηριστικά): μοῦ φαίνεται σάν νά βλέπεις πρόσωπα πού ἔχεις δεῖ τόσες φορές, νά προβάλλουν ἀπό τῆ μνήμη τοῦ παρελθόντος. Ἡ Ντίντι μοῦ φαίνεται ὅτι μοιάζει πολύ μέ τήν Τερεζίνα ὅπως ἦταν τότε πού μέναμε στό Σόργκονο καί πηγαίναμε στόν παιδικό σταθμό στίς καλόγριες· δέν εἶναι ὁμιος ξανθή καί ογουρομάλλα ὅπως ἦταν ἡ Τερεζίνα. Ἡ τελευταία φωτογραφία τοῦ Ντέλιο μοῦ ἔδωσε τήν ἐντύπωση ὅτι ξανάβλεπα τό Μάριο δταν ἦταν ὀκτώ χρονῶν· ὁμοια καί ὁ Τζουλιάνο ἔχει μιά φατσόλα πού σέ ἀπρὲς γραμμές μοῦ θυμίζει τό Νάναρο καί ἰδιαίτερα τό θεῖο Ἄλφρέντο.*

4. Γράμμα τῆς 27 Ἰούλι 1931.

Έπτά μέρες μετά απ' αυτό τό γράμμα, στις 3 Αυγούστου, έκανε αιμόπτυση στή μία τό πρσί. Έγραψε γι' αυτό, πολύ άργότερα, στήν Τατιάνα, μέ ψυχραιμία, έχοντας τό ύφος άνθρώπου πού συντάσσει μία άναφορά:

Δέν ήταν μία πραγματική συνεχής αιμόπτυση, μία άκαταμάχητη ροή όπως ακουσα νά λένε οι άλλοι: ένωθη ένα θρόσμο στήν άναπνοή, όπως όταν έχουμε καταροή, άκολούθησε ένας δυνατός βήχας και τό στόμα γεμισε αίμα. Ό βήχας δέν ήταν δυνατός και βίαιος: ήταν ό βήχας πού μās πιάνει όταν πάει κάτι ξένο στό λαιμό μας και βήχουμε σπασμωδικά, όχι έξακολουθητικά και χωρίς καθόλου παροξυσμό. Αυτό κράτησε περίπου ως τής τέσσερις τό πρσί και στό μεταξύ έβγαλα 250 - 300 γραμμάρια αίμα.

Μετά από άλλες λεπτομέρειες κατέληγε, άδιάφορα πάντα: «Νομίζω ότι σου έδωσα όλες τής βασικές πληροφορίες. Πρέπει νά προσθέσω ότι δέν αδυνατίσα σημαντικά και δέν έχω ύποστει καμία ψυχική έπίπτωση... Όπως βλέπεις, δέν είναι τίποτε τό άνησυχητικό, παρόλο πού ό γιατρός λέει ότι θά πρέπει νά "έπαρσπνών"». Σ' αυτή τή φάση τουλάχιστο δέν τόν κατέβαλε ήθικά ή σωματική αδυναμία. Είχε τήν τάση νά κρίνει τής σωματικές ταλαιπωρίες χωρίς δράματα.

Δέ συνέβαινε όμως τό ίδιο και μέ τής ψυχικές δυσκολίες (ή Τζούλια πού άπομακρυνόταν, ή άραιο ή άλληγογραφία μέ τούς δικούς του, οι ιδεολογικές διαφορές μέ τούς παλιούς συναγωνιστές, μέ μερικούς φυλακισμένους κομμουνιστές και ή δυσφήμιση σάν φυσικό έπακόλουθο αυτών των διαφορών). Στις 3 Αυγούστου, γράφοντας στήν Τατιάνα, δέν τής είχε πει τίποτε γιά τήν αιμόπτυση. Έπείρειχε, μετά τήν αιμόπτυση, μία άλλη σκέψη πού τόν κέντριζε περισσότερο από τή σωματική του κατάσταση:

Μή νομίζεις ότι τό αίσθημα τής προσωπικής άπομόνωσης μ' έσπρωξε στήν άπελπισία ή σε όποιαδήποτε άλλη τραγική ψυχική κατάσταση. Άληθινά, δέν ένωσα ποτέ τήν άνάγκη γιά μία έξωτερική ήθική βοήθεια από τούς άλλους γιά νά αντιμετώπισω μέ θάρρος τή ζωή μου ακόμα και στις χειρότερες περιπτώσεις: πολύ λιγότερο σήμερα, πού νιώθω ότι οι βουλευτικές δυνάμεις μου άπόκτησαν ένα μεγαλύτερο βαθμό ισχύος και ακρίβειας. Άλλά ένώ στό παρελθόν ένωθα σχεδόν περιφανος γι' αυτή μου τήν άπομόνωση, τώρα άντίθετα νιώθω δλη τή φτώχεια, τή στειρότητα, τήν άθλιότητα μιάς ζωής πού είναι άποκλειστικά θέληση.

Σ' αυτό τό γράμμα τής 3 Αυγούστου, μέρα τής πρώτης αιμό-

πτωσης, έκανε λόγο και για τή δουλειά του. Ένωθε δλο και περισσότερο, χωρίς όμως να παραδίνει τά δπλα, τή δυσκολία να αναπτύξει συστηματικά και σε βάθος τά θέματα πού είχε βάλει μπροστά. Έλεγε γράψει στήν Τάνια στίς 17 Νοέμβρη 1930:

Στάθηκα σε τρία ή τέσσερα κύρια θέματα, κι ένα απ' αυτά είναι ή κοσμοπολίτικη λειτουργία πού άσκησαν οι Ιταλοί διανοούμενοι μέχρι τό 18ο αιώνα, και πού διαιρείται σε πολλά επιμέρους θέματα: ή 'Αναγέννηση και ο Μακιαβέλι κλπ. "Αν είχα τή δυνατότητα να συμβουλευτώ τό απαραίτητο υλικό, νομίζω ότι θά γινόταν ένα πραγματικά ένδιαφέρον βιβλίο, τέτιο πού άκόμα δέν υπάρχει' λέω βιβλίο, έννοώντας μόνο τήν εισαγωγή σε όρισμένες μονογραφικές έργασίες, γιατί τό ζήτημα παρουσιάζεται διαφορετικά στίς διάφορες έποχές και, κατά τή γνώμη μου, θά έπρεπε ν' ανατρέξω στους χρόνους τής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στο μεταξύ κρατώ σημειώσεις, γιατί και μόνο ή άνάγνωση τών σχετικά λίγων βιβλίων πού έχω μου θυμίζει τό διάβασμα πού έκανα κάποτε στο παρελθόν.

Στίς δυσκολίες πού συναντούσε για να συμβουλευτεί βιβλία, έπανερχόταν τώρα στο γράμμα τής 3 Αυγούστου:

Μπορώ να πώ ότι τώρα πιά δέν έχω ένα σταθερό πρόγραμμα για μελέτη και έργασία και φυσικά θά έπρεπε να τό περιμένω. Έίχα πρόθεση να έμβαθύνω σε μία όρισμένη σειρά προβλημάτων, αλλά σε κάποια στιγμή αυτοί οι συλλογισμοί θά έπρεπε να στηριχτούν πάνω σε στοιχεία κι έπομένως σε μία φάση δουλειάς και έπεξεργασίας πού άπαιτεί μεγάλες βιβλιοθήκες. Αυτό δέ σημαίνει ότι χάνω τελείως τόν καιρό μου, αλλά να, δέν έχω πιά μεγάλη περιέργεια για όρισμένες γενικές κατευθύνσεις, τουλάχιστο για τήν ώρα... Πρέπει άκόμα να προσθέσω ότι ή συνήθεια τής άστηρης φιλολογικής πειθαρχίας, πού άπόκτησα στή διάρκεια τών πανεπιστημιακών μου σπουδών, μου έδωσε ένα υπερβολικό (ίσως) άπόθεμα μεθοδικών δισταγμών.

Η άπάντηση τής Τατιάνας δέν άργησε: «Βέβαια, για να γράψεις άπογα τήν ιστορία τών διανοούμενων πρέπει να έχεις στή διάθεσή σου μία μεγάλη βιβλιοθήκη. Άλλά γιατί να μή τήν κάνεις έστω και άτελή προς τό παρόν, και να τήν τελειοποιήσεις άργότερα, όταν θά μπορείς ελεύθερα να μπαίνεις στίς βιβλιοθήκες;» (28 Αυγούστου 1931). Πράγματι ο Γκράμσι δέν έχανε τό θάρρος του από τίς άντικειμενικές δυσκολίες πού άντιμετώπιζε στή φυλακή. Άπάντησε στήν Τατιάνα στίς 7 Σεπτέμβρη:

Μή νομίζεις ότι δέ συνεχίζω να μελετώ ή ότι άποθαρρύνομαι

γιατί σέ μιά δεδομένη στιγμή δέ μπορώ νά συνεχίσω τίς ἔρευνές μου. Δέν ἔχασα ἀκόμα τίς ἐφευρετικές μου ἱκανότητες, καί μ' αὐτό ἐννοῶ ὅτι κάθε τι ἐνδιαφέρον πού διαβάζω μέ κεντρίζει νά σκεφτώ: πῶς θά μπορούσα νά συντάξω ἕνα ἄρθρο πάνω σ' αὐτό τό θέμα; Σκέφτομαι τσουχτερές πινελιές κι ἕνα σωρό ἀκαταμάχητα θέματα, κατά τή γνώμη μου, σάν γροθιές στό στομάχι, κι ἔτσι διασκεδάζω μόνος μου. Φυσικά δέ γράφω αὐτά τά σατανικά πράγματα: περιορίζομαι στά φιλολογικά ἢ φιλοσοφικά θέματα, γιά κείνα πού ὁ Χάινε ἔγραψε: ἦταν τόσο ἀνιαρά πού μέ ἀποκοίμησαν, ἀλλά ἡ ἀνία ἦταν τέτια πού ἀναγκάστηκα νά ξυπνήσω πάλι.

Ὅταν ἡ Ἐλλειψη βιβλίων τόν ἐμπόδιζε νά προχωρήσει τήν ἐργασία του, περνοῦσε τίς ὥρες του μεταφράζοντας ἀπό τά ρώσικα σελίδες τῶν Γκόγκολ, Τουργκένιεφ, Ντοστογιέφσκυ, Τσέχωφ, Τολστόι. Ἀλλά ἡ ἔρευνα γιά τούς διανοούμενους τόν κέντριζε: δέ μπορούσε νά μένει χωρίς τά ἀπαραίτητα βιβλία καί γιά νά τ' ἀποκτήσει ἀποφάσισε νά κάνει μιά αἴτηση στόν ἀρχηγό τῆς κυβέρνησης. Τό σχέδιο τῆς αἴτησης βρίσκεται στό τετράδιο 14 (μεταφράσεις ἀπό τά ρώσικα):

Ὁ ὑπογεγραμμένος, στά πλαίσια τῆς πειθαρχίας καί τοῦ κανονισμοῦ τῶν φυλακῶν καί μέ ἔγκριση τοῦ ἀνωτέρου, προσπάθησε νά καταπολεμήσει τήν ὀκνηρία τῆς κράτησης γράφοντας σημειώσεις γιά τήν ἱστορική διαμόρφωση καί τήν ἐξέλιξη τῶν διαφόρων ὑμᾶδων τῶν Ἰταλῶν διανοούμενων. Ἐπειδή τόν τελευταῖο καιρό φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκαν δυσκολίες ἀκαθόριστου χαρακτήρα καί ἀκριβῶς γιά τό λόγο αὐτό ἀξεδιάλυτες, ὁ ὑπογεγραμμένος παρακαλεῖ τήν ἐξοχότητά σας νά τοῦ παραχωρηθεῖ ἡ ἀδεια νά συνεχίσει τήν ἐργασία του.

Συνέχισε, ὅπως μπορούσε φυσικά, νά μαζεύει σύντομες σημειώσεις, σχόλια, παρατηρήσεις, δηλαδή τό ὕλικό γιά τά δοκίμια πού ἀργότερα μόνο θά μπορούσαν νά γραφοῦν σύμφωνα μέ μιά ὀρισμένη διάταξη. Στίς σελίδες 1 καί 2 τοῦ τετραδίου 28 (πού συμπληρώθηκε μέσα στό '32) κάτω ἀπό τόν τίτλο «Σκόρπιες σημειώσεις καί παρατηρήσεις γιά τήν ἱστορία τῶν Ἰταλῶν διανοούμενων» ἔβαλε αὐτή τή σημείωση γιά νά διασαφηνίσει τό χαρακτήρα καί τήν ὕλη τῆς ἐργασίας του:

1ο Προσωρινός χαρακτήρας, ὑπόμνημα, αὐτῶν τῶν σχολίων καί τῶν σημειώσεων· 2ο Ἀπ' αὐτές θά προκύψουν ἀνεξάρτητες μεταξύ τους μελέτες, ὄχι μόνο μιά ὀργανική ἐργασία· 3ο Δέ μπορεῖ ἀκόμα νά ὑπάρξει διαχωρισμός ἀνάμεσα στό κύριο καί τό δευτερεύον μέρος αὐτῆς τῆς ἐκθεσης, ἀνάμεσα σ' αὐτό

δηλαδή πού θ' ἀποτελέσει τό «κείμενο» καί σέ κείνο πού θ' ἀποτελέσουν οί «σημειώσεις» 4ο Πρόκειται γιά ἀνεξέλεγκτες θέσεις πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν σάν «πρώτη προσέγγιση»: μερικές ἀπ' αὐτές, σέ μεταγενέστερες ἔρευνες, θά μπορούσαν νά ἐγκαταλειφθοῦν καί ἴσως ἀποδειχτεῖ σωστή ἡ ἀντίθετη θέση· 5ο Δέν πρέπει νά κάνει ἄσχημη ἐντύπωση ἡ εὐρύτητα καί ἡ ἀσάφεια τῶν ὀρίων τοῦ θέματος, γιά τοὺς λόγους πού ἀνέφερα παραπάνω: δέν ἔχω καθόλου πρόθεση νά συνθέσω ἕνα ἀνακάτεμα ἀνάλεκτων σημειώσεων πάνω στοὺς διανοοῦμενους, μιά ἐγκυκλοπαιδική σύνθεση πού νά θέλει νά καλύψει ὅλες τίς δυνατές καί πιθανές «ἐλλείψεις». — Κ Ὑ Ρ Ι Α Δ Ο Χ Ἰ Μ Ι Α - Γ Ε Ν Ι Κ Ἢ Ε Ἰ Σ Α Γ Ω Γ Ἢ — Ἐξέλιξη τῶν ἰταλῶν διανοοῦμενων μέχρι τό 1870: διάφορες ἐποχές — Ἡ λαϊκή λογοτεχνία τῶν λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων σέ συνέχειες — Φολκλόρ καί κοινός νοῦς — Τό ζήτημα τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας καί τῶν διαλέκτων — Οἱ συνεχιστές τοῦ ἔργου τοῦ παπα - Μπρεσάνι — Μεταρύθμιση καί Ἀναγέννηση — Μακιαβέλι — Τό σχολεῖο καί ἡ ἐθνική ἐκπαίδευση — Ἡ θέση τοῦ Μπ. Κρότσε μέσα στήν ἰταλική ζωὴ μέχρι τόν παγκόσμιον πόλεμον — Τό Ριζορτζιμέντο καί τό Κόμμα Δράσης — Ὁ Οὐγκο Φώσκολο στή διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς ρητορικῆς — Τό ἰταλικό θέατρο — Ἱστορία τῆς Καθολικῆς Δράσης — Φανατικοὶ καθολικοὶ, ἰησοῦιτες, νεωτεριστές — Ἡ μεσαιωνικὴ κοινότητα, οἰκονομικο - συντεχνιακὴ φάση τοῦ κράτους — Κοσμοπολιτικὸς ρόλος τῶν ἰταλῶν διανοοῦμενων ὡς τό 18ο αἰῶνα — Ἀντίδραση στήν ἀπουσία ἐνὸς ἐθνικολαϊκοῦ χαρακτήρα τῆς κουλτούρας στήν Ἰταλία: οἱ φουτουριστές — Τό ἐνιαῖο σχολεῖο καί τί σημαίνει αὐτό γιά ὅλη τὴν ὀργάνωση τῆς ἐθνικῆς κουλτούρας — Ὁ «λοριανισμός» σάν ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἰταλῶν διανοοῦμενων — Ἡ ἀπουσία τοῦ «γιακωβινισμοῦ» στὸ ἰταλικὸ Ριζορτζιμέντο — Ὁ Μακιαβέλι σάν τεχνικός τῆς πολιτικῆς καί σάν ὀλοκληρωμένος ἢ στήν πράξη πολιτικός. Ἐ ν ι α ἰ α σ ὺ ν ο λ α τ ἧ ς ὕ λ η ς: 1ο Διανοοῦμενοι, σχολικά ζητήματα· 2ο Μακιαβέλι· 3ο Ἐγκυκλοπαιδικές ἔννοιες καί θέματα κουλτούρας· 4ο Εἰσαγωγή στή μελέτη τῆς φιλοσοφίας καί κριτικές σημειώσεις σ' ἕνα λαϊκὸ δοκίμιον κοινωνιολογίας· 5ο Ἱστορία τῆς Καθολικῆς Δράσης, φανατικοὶ καθολικοὶ, ἰησοῦιτες, νεωτεριστές· 6ο Ἀνάλεκτα διαφόρων σημειώσεων μελέτης (Παρελθόν καί παρόν)· 7ο Ἰταλικὸ Ριζορτζιμέντο (μέ τὴν ἔννοια τοῦ δρου τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμοντέο, ἐπιμένοντας ὁμως αὐστηρότερα σέ ἰταλικές αἰτίες)· 8ο Οἱ συνεχιστές τοῦ ἔργου τοῦ παπα - Μπρεσάνι, ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία (σημειώσεις λογοτεχνίας)· 9ο Λοριανισμός· 10ο Σημειώσεις πάνω στή δημοσιογραφία.

Προχώρησε παρά τη συνεχιζόμενη σωματική κατάρπτωση και την άπογοήτευση εξαιτίας των νημάτων που κόβονταν ή μπερδεύονταν από άσυνενοησία.

‘Αλλά ίσως απαιτούσε από τον οργανισμό του περισσότερο από όσα μπορούσε να του δώσει εκείνη τη στιγμή που υπέφερε από κατάθλιψη και σοβαρές αρρώστιες χωρίς να έχει την κατάλληλη περίθαλψη. Είχε μιιά σοβαρή κρίση:

‘Εφτασα σ’ ένα τέτιο σημείο που οι δυνάμεις μου μ’ εγκαταλείπουν τελείως, χωρίς να ξέρω με τί συνέπειες. Αυτές τίς μέρες νιώθω τόσο άσχημα όσο δεν είχα νιώσει ποτέ· όκτώ μέρες τώρα δεν κοιμάμαι πάνω από τρία τέταρτα τής ώρας κάθε βράδι και δλόκληρες νύχτες δεν κλείνω μάτι. Είναι σίγουρο πώς αν ή καταναγκαστική αυτνία δεν προκαλεί δρισμένες ειδικές αρρώστιες, τίς επιδεινώνει όμως τόσο πολύ και επιφέρει τέτια δυσάρεστα έπακόλουθα, που γίνεται ανυπόφορη και ή ίδια ή ύπαρξη’.

Είχε σκληρύνει. Μερικές πρωτοβουλίες τής Τατιάνας που τής τίς είχε υποβάλει με τό «ρομαντικό φανατισμό» του τόν έφερναν σε άπόγνωση*. ‘Εκείνος ήθελε να πήγαινε ή Τατιάνα στη Μόσχα*. Σ’ αυτό τό σημείο δυό γεγονότα συντέλεσαν στην δξυνση τής έρεθιστικότητας: ή ειδήση που πήρε από τή Γκρατσιέτα και έλεγε ότι ή μητέρα ήταν έτοιμοθάνατη* και μιιά άλλη που πήρε από τόν Κάρολο και τόν Έκανε να πιστεύει ότι ή άποφυλάκιση ήταν θέμα ήμερών.

‘Η κυρία Πεπίνα ήταν κατάκοιτη από μήνες. Στίς 7 ‘Οκτώδρη 1932 ή Γκρατσιέτα του έστειλε δυσάρεστες ειδήσεις: ή μάνα έδωσε τίς τελευταίες συμβουλές και δεν υπήρχε πιά ή παραμικρή έλπίδα. Δυό μέρες μετά ένα σημείωμα από τή Μέα, σε τόνο ένθαρρυντικό, τόν ήρέμησε λίγο. ‘Ομως ή έντύπωση του πρώτου γράμματος δέ διαλύθηκε τελείως:

5. Γράμμα τής 29 Αδγούστου 1932.

6. ‘Αναπολώντας αυτές τίς μέρες τό παρελθόν, πείστηκα πώς όταν ή Τζούλια μου έγραφε δυό ή τρία γράμματα τό χρόνο, πανομοιότυπα, στερεότυπα όπου φαινόταν ή άμηχανία και ή προσπάθεια, αυτό όφειλόταν μόνο ένμπερει στην άρρώστια τής όφειλόταν σίγουρα σε μιιά προσβλητική για μένα πρόταση που τής είχες κάνει και κείνη με τό δικιο της πίστευε πώς αυτό όφειλόταν σε δική μου πρωτοβουλία. Διαφορετικά, πώς να εξηγήσω όρισμένα πρόσφατα σιβυλλικά λόγια τής όπου παραδέχεται: ότι ήταν άδικη, στίς κρίσεις τής για μένα;»

7. ‘Η Τζούλια πιστεύει ότι εσύ μένεις στη Ρώμη και ότι δεν άποφασίζεις να ξανασυναντήσεις τούς γονείς σου, γιατί δέ μπορείς ν’ άπομακρυνθείς από μένα. Δέν ξέρω αν έχει δικιο κι αν αυτός είναι ο μόνος λόγος ή ο σημαντικότερος που σε κρατά. ‘Αν είναι έτσι, θά πρέπει να πάρεις μιιά άπόφαση και να φύγεις δίχως άλλο.»

Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ μαμά μπορεῖ νά εἶναι ἐτοιμοθάνατη, ἐνῶ ἐγώ δέν ξέρω τίποτε μέ θεβαιότητα, καί ὅτι δέ μπορῶ πιά νά τήν ξαναδῶ μου ἔγινε ἐφιάλτης καί μέ καταδιώκει κάθε λεπτό μέρα καί νύχτα. Τή θυμῶμαι στίς στιγμές τῆς μεγάλης τῆς δύναμης καί ἀντοχῆς, ξαναβλέπω καθαρά τόσες στιγμές τῆς παλιάς μας οἰκογενειακῆς ζωῆς, καί δέ μπορῶ νά πιστέψω ὅτι κατάντησε ἔτσι ὅπως μου γράφεις καί ὅτι καί ἡ ἴδια νιώθει πῶς θά μᾶς ἐγκαταλείψει. Δέν ξέρω ἂν ἐσύ [τό γράμμα ἀπευθυνόταν στή Γκρατσιέτα] θά μπορέσεις νά τῆς δώσεις νά καταλάβει πόσο τήν ἀγαποῦσα πάντα καί πῶς μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες πίκρες τῆς ζωῆς μου, πού εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα μου, ἦταν πού ἔβλεπα πῶς ἡ ζωή τῆς δέν εἶχε ποτέ ἀνάπαυλα, πῶς ἦταν γεμάτη στερήσεις καί πολυτάραχη.

Ἦταν σ' αὐτή τή θυελλώδη ψυχική κατάσταση δταν πῆρε τέλος τοῦ μήνα ἓνα τηλεγράφημα ἀπό τόν Κάρλο: «Πληροφορούμενος χορήγηση ἀμνηστίας εἶμαι κοντά σου, παρακαλῶ τηλεγράφησε ἀνάγκη παρουσίας μου ἢ ἄλλο». Πράγματι, γιά τή δέκατη ἐπέτειο τῆς πορείας στή Ρώμη, πάρθηκαν μέτρα γιά ἀμνηστία καί μετριασμό τῶν πινῶν πού ἐπεκτάθηκαν καί στούς πολιτικούς κρατούμενους⁸ ἀλλά ἡ μείωση τῆς ποινῆς δέ σήμαινε ἄμεση ἀπελευθέρωση γιά τό Γκράμσι. Ἀντίθετα τό τηλεγράφημα τοῦ Κάρλο τόν ἔκανε νά πιστέψει «ὅτι ἦταν θέμα ὠρῶν, μέσα σέ ἑφτά ἢ ὀκτώ ὥρες» καί τά δάσανα τῆς φυλακῆς θά τέλειωναν. Ἡ ἀπογοήτευση τόν ζεμάτησε: ἀκόμη καί γιατί ἔνωθε ὅτι δέ μποροῦσε πιά νά ὑπολογίσει σ' ἄλλη διέξοδο.

Τοῦ εἶχαν ἀναφέρει, στήν ἀρχή τοῦ χρόνου, γιά μιά πρωτοβουλία ὑψηλοῦ ἐπιπέδου γιά τήν ἀνταλλαγὴ πολιτικῶν κρατουμένων. Ἐνδιαφέρονταν γι' αὐτό ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση (ἀντιπρόσωποι ὁ ἱστορικός καί διπλωμάτης Πλάτων Μιχαήλοβιτς Κερζέντοεφ καί ἓνας ἄλλος διπλωμάτης ὀνόματι Μακάρ) καί τό Βατικανό. Μετά τήν ἀποτυχία τῆς συνάντησης στή Τζένοβα (Ἀπρίλης - Μάρτης 1922), ὅπου εἶχαν λάβει μέρος καί ὁ εὐῶσος ὑπουργός Ἐξωτερικῶν Τσικέριν καί οἱ σεβασμιότατοι τοῦ Βατικανοῦ Πιτσάρνο καί Σιντσέρου, μαζί μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Τζένοβα Σινιόρι, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στή Σοβιετικὴ Ἐνωση καί τό Βατικανό εἶχαν δξυνθεῖ ἀκόμα περισσότερο. Ἐμεναν, ὡστόσο, ἀνοιχτά περιθώρια γιά συμφωνίες πάνω σέ εἰδικά θέματα. Γιά παράδειγμα ὁ πάπας εἶχε ζητήσῃ τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ Μογκιλιωφ, Τσιέπλακ, πού εἶχε καταδικαστεῖ σέ θάνατο στίς 26 Μάρτη 1923. Σ' ἓνα εἶδος ἀνταλλαγῆς μέ φυλακισμένους ἐπισκόπους ὑπεισέρ-

8. Γράμμα τῆς 17 Ὀκτώβρη 1932.

χονταν οι διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωση του Γκράμοσι. Ο σεβασμιότατος Τζουζέπε Πιτσάρντο, καρδινάλιος αργότερα, έπισκεφθηκε τις φυλακές του Τούρι. Ο ύφυπουργός Έξωτερικών του Βατικανού δέ μπόρεσε όμως να συναντηθεί με τό Γκράμοσι και περιορίστηκε να του αφήσει, φεύγοντας, ένα αποχαιρετιστήριο μήνυμα. Σταμάτησαν οι διαπραγματεύσεις. Πότε και με τίνος πρωτοβουλία; Η διαφωνία του Γκράμοσι για τή «στροφή» του Στάλιν ήταν γνωστή έξω από τή φυλακή, παρά τίς κουβέντες του Τζενάρο στόν Τολιάτι, πρίν ακόμα τήν έκθεση Λίζα; Ή ήταν αντίθετος στήν απελευθέρωση ό Μουσολίνι; Τό Σεπτέμβρη του '32 ό Κάρλο Γκράμοσι πέρασε 10 μέρες στή Γκιλάρτσα, για να δει τή μητέρα πού έσθηνε άργά. Γυρίζοντας στήν ήπειρωτική Ίταλία, πήγε στό Τούρι. Υπολόγιζε να μείνει σχεδόν μιά βδομάδα. Ο Νίνο ήθελε να του μιλήσει για λεπτά πράγματα, αλλά δέν έτυχε να παραβρεθεί στή συνομιλία έμπιστος φύλακας για να μιλήσει έλεύθερα: γι' αυτό ανέβαλλε από μέρα σε μέρα τή συζήτηση του θέματος. Όταν παραβρέθηκε φύλακας τής έμπιστοσύνης του, ό Νίνο μπόρεσε να πει στόν αδελφό του για τίς έέργειες του Βατικανού και για τήν έπίσκεψη του σεβασμιότατου Πιτσάρντο στό Τούρι. Ήταν έξω φρενών με τήν Τάνια πού δέν τόν ένημέρωσε γι' αυτή τήν έέργεια. Θά μπορούσε να τής έδινε χρήσιμες συμβουλές, αλλά εκείνη από καιρό δέν έρχόταν πιά στό Τούρι. Περνώντας από τή Ρώμη, ό Κάρλο συνάντησε τήν Τάνια. Τής ειπε για τή συζήτηση με τό Νίνο κι έμαθε τά συμπεράσματα πού έβγαζε εκείνη από πληροφορίες των κύκλων τής σοβιετικής πρεσβείας: αντίθετος στήν απελευθέρωση του Γκράμοσι ήταν προσωπικά ό Μουσολίνι. Ο Λιτβίνοφ ειχε έπίσημα προτείνει, μέσω του ρώσου πρέσβη στή Ρώμη, τήν ανταλλαγή του Γκράμοσι με άλλους φυλακισμένους, αλλά ή άπάντηση του Μουσολίνι ήταν μιά ξερή άρνηση, πάντα κατά τά λεγόμενα των σοβιετικών κύκλων. Έσθηνε λοιπόν ή έλπίδα τής σύντομης απελευθέρωσης μ' αυτό τόν τρόπο. Άλλα εύνοϊκά ένδεχόμενα δέ διαγράφονταν.

Έξουθενωμένος από τή σωματική κατάπτωση και με δλο και μεγαλύτερη ήθική κόυραση, ό Γκράμοσι έξέταζε τήν περίπτωση να ξεκαθαρίσει μιά για πάντα τίς σχέσεις με τή Τζούλια. Ειχε θεραπευτεί, ή τουλάχιστον ειχε ξετεράσει τήν επικίνδυνη φάση τής άρρώστιας τής. Ή καλύτερευση τής κατάστασής τής ήταν όλοφάνερη στό Γκράμοσι: «Σιγά σιγά ξαναβρίσκεις τόν έαυτό σου, ό

---

9. Τό σημείωμα φυλάσσεται τώρα στό Ίνστιτούτο Γκράμοσι. Τυπωμένα στήν πρώτη σειρά: Σεβασμιότατος Τζουζέπε Πιτσάρντο' δεύτερη σειρά: Άνακληρωτής Γραμματέας του Κράτους τής Άγίας Έδρας' κάτω με τό χέρι: Μά τίς σχέδες μου.

ιδέες σου ξανάγιναν διαυγείς και καθαρές, χωρίς αμφιβολίες, μεταμέλειες, δισταγμούς» (1η Αυγούστου 1932). «Είμαι φανερό ότι κάνεις από δδομάδα σε δδομάδα γιγαντιαία πρόοδο, ξαναβρίσκοντας την γενική ψυχασωματική σου άκεραιότητα και ισορροπία» (2 Αυγούστου 1932). Και ακόμα στις 9 Αυγούστου, σ' ένα γράμμα στην Τατιάνα: «Μου φαίνεται ότι τώρα μπορούμε να ποιήμε θετικά ότι η Τζούλια "σώθηκε" και ότι αρχίζει γι' αυτήν μία νέα ζωή. Άλλά αυτό δέν έφτανε προφανώς για να παρακάμψει τα εμπόδια. Ένα ταξίδι της Τζούλια στην Ίταλία μαζί με τα παιδιά θά ανανεώνωε ίσως τό δεσμό' και ό Άντόνιο επιθυμούσε αυτό τό ταξίδι' αυτή η επιθυμία αντικαθρεφτίζεται και σ' ένα γράμμα της Τατιάνας στη Γκρατσιέτα, στις 30 Νοέμβρη 1932: «Πρίν λίγο καιρό είχα ειδήσεις από τή Τζούλια και τά παιδιά. "Όλοι είναι καλά στην ύγεια τους. Ό Τζουλιάνο έγραψε στό μπαμπά του και του ζήτησε τή φωτογραφία του. Θέλω να έλπίζω ότι σύντομα ό μικρός θά μπορέσει να γνωρίσει τόν πατέρα του. Δέν είναι έτσι; άς ελπίζουμε»¹⁰. Η Τζούλια δέν πήγε. Άπό καιρό ό Άντόνιο παραιτήθηκε από κάθε προσπάθεια για να καταλάβει τή συμπεριφορά της γυναίκας του. Είμαι σαρδηνός χωρίς ψυχολογικά πλέγματα και καταβάλλω προσπάθεια για να καταλάβω τά πλέγματα τών άλλων' εξάλλου αναλύοντας ώμά τό παρελθόν του είχα πειστεί ότι «έσφαλλε» απέναντι στη Τζούλια από «έγωισμό», όχι όμως από τόν κοινό έγωισμό, «έκείνον πού χρησιμοποιεί τούς άλλους σάν όργανα για τήν εύτυχία και τήν καλοπέρασή μας». Τό κρίσιμο σημείο ήταν άλλου και προερχόταν από τό γεγονός της πολιτικής του δραστηριότητας.

Όταν δεσμεύουμε τή ζωή μας σ' ένα σκοπό και συγκεντρώνουμε σ' αυτόν όλες μας τές ενέργειες και όλη μας τή θέληση δέν είναι αναπόφευκτο μερικές η πολλές η έστω και μόνο μία από τές προσωπικές μας ανάγκες να μείνει ακάλυπτη; Δέν τό σκεφτόμαστε πάντα και γι' αυτό πάντοτε πληρώνουμε. Τότε ανακαλύπτουμε ίσως ότι φαινόμεστε έγωιστές σ' αυτούς ακριβώς πού δέ θέλουμε να φανοΰμε. Και ανακαλύπτουμε τά αίτια τού λάθους πού είναι η αδυναμία, η αδυναμία πού δέν τοιμήσαμε να μείνουμε μόνοι, να μή δημιουργήσουμε δεσμούς, άφοσίωση, σχέσεις, κλπ.

Όπηρεζε τώρα θεραπεία; Μπορούσε τώρα να έπανορθώσει εκείνη τήν παλιά «αδυναμία»; Νόμιζε ότι η λύση ήταν η επιστροφή στη μοναξιά δίνοντας τήν έλευθερία στη Τζούλια. Εκείνη ήταν 36 χρονών, αρκετά νέα για να ξαναφτιάξει τή ζωή της με λιγότερα

10. Τό γράμμα είναι άνέκδοτο.

δάσανα. Για πρώτη φορά, στις 14 Νοέμβρη 1932, ο Άντονιο ξέθεσε στην Τατιάνα αυτό του τό σχέδιο:

Είναι δύσκολο ν' αρχίσω, αλλά θά δοκιμάσω. Λοιπόν. Άπό αρκετό καιρό έχω μάθει ότι κάμποσες γυναίκες, πού ο άντρας τους ήταν καταδικασμένος σέ μεγάλη ποινή, θεώρησαν πώς ήταν ελεύθερες από κάθε ήθικό φραγμό και προσπάθησαν νά ξαναφτιάξουν τή ζωή τους. Αυτό έγινε (άτ' δ,τι μαθαίνω) μέ πρωτοβουλία τού ένός. Μπορούμε νά τό κρίνουμε όπως θέλουμε, από πολλές απόψεις. Μπορεί νά τό κατακρίνουμε, μπορεί νά τό καταλάβουμε ή και νά τό δικαιολογήσουμε. Προσωπικά, άφου τό σκέφτηκα καλά, κατέληξα στό νά τό καταλάβω και νά τό δικαιολογήσω. Άλλ' άν αυτό γινόταν μέ κοινή συμφωνία δέ θά ήταν άκόμη πιό δικαιολογημένο; Φυσικά δέ μπορώ νά πώ ότι είναι άπλό πράγμα, ότι μπορεί νά γίνει χωρίς πόνο και σαρακτικές έσωτερικές συγκρούσεις. Άλλά άκόμα και μ' αυτές τίς προϋποθέσεις πρέπει νά γίνει, άν πειστούμε ότι πρέπει νά γίνει έτσι... Γιατί μιά ζωντανή ύπαρξη πρέπει νά μείνει προσκολλημένη σ' ένα πεθαιμένο ή σχεδόν πεθαιμένο;. . . Όπως είπα, τό πράγμα δέν είναι άπλό, άπαιτεί ένα βίαιο χωρισμό, ένα άδυνηρό σπαραγμό, πρέπει νά προβλέψουμε ότι, άφου πάρουμε αυτή τήν άπόφαση, θά έρθει μιά περίοδος θλίψων, μεταμέλειας, μιά άμφιταλάντευση, αλλά στό βάθος μπορούμε νά δούμε ότι αυτό μπορεί νά ξεπεραστεί και ότι μπορούμε νά δημιουργήσουμε μιά νέα ζωή. Έκθέτω σέ σένα τό πρόβλημα μέ τήν πεποίθηση, πίστεψέ με, ότι θά τό ανακοινώσεις στή Τζούλια ή νά μέ συμβουλέψεις νά τής τό πώ άπευθείας έγώ. Είναι πολύ σοβαρό πράγμα' τό σκέφτηκα καλά από καιρό, ίσως από τήν πρώτη μέρα πού μέ συνέλαβαν. βοήθα διάφορες λύσεις, άστεία στήν άρχή, άργότερα μέ μεγαλύτερη σοβαρότητα και διρρημη σκέψη. Σκέφτηκα άκόμα πώς αυτό ιπορούσε νά φανεί μιά πολύ ρομαντική χειρονομία. Σκέφτηκα άκόμα ότι μπορούσε νά φανεί κατεργαριά. Ένα είδος συναισθηματικού έκβιασμού (πώς λέμε, σου δίνω αυτό γιά νά σέ συντρίψω από τή μεγαλοψυχία μου και νά ύποχρωθείς νά άρνηθείς)... Πρέπει ή πρωτοβουλία νά ξεκινήσει από μένα, αυτό είναι σίγουρο... Σκέφτομαι ότι ή Τζούλια, άκόμα κι άν δέν είναι πιά παιδούλα, μπορεί άκόμα ελεύθερα νά δημιουργήσει μιά νέα ζωή. Πρέπει όπωσδήποτε, έστω και βίαια, νά δώσει μιά νέα κατεύθυνση στή ζωή της. Και θά λύνονταν μιά δλόκληρη σειρά σχετικών προβλημάτων. Έγώ θά ξανάπαινα στό «σαρδηνικό» καθούκι μου. Δέ θέλω νά πώ ότι δέ θά ύποφέρω. Άλλά κάθε μέρα πού περνά μέ κάνει πió άδιάφορο και προσαρμόσιμο. Θά μπορούσα νά τ' άν-

τέξω, θά συνήθιζα... Σ' αυτή την περίπτωση εσύ πρέπει να φανείς ψυχικά δυνατή και τελείως άμερόληπτη. Πρέπει να σκεφτείς ψύχραιμα αυτά που σου έγραψα, πρέπει να σκεφτείς το μέλλον της Τζούλια και τη ζωή της.

Δέν ήταν μιά ξαφνική απόφαση, ούτε ύπαγορευόταν από τη διάθεση της στιγμής. Ξανάγραψε μετά από μιά εβδομάδα στην Τατιάνα, στις 21 Νοέμβρη:

Περιμένω τό γράμμα δπου λές ότι σκοπεύεις ν' απαντήσεις στο προηγούμενο δικό μου' οι ύπαινιγμοί που κάνεις όμως δέ μέ Ικανοποιούν καθόλου. Δέν καταλαβαίνω τί σημαίνει ότι τά «συναίσθηματά μου δέν είναι ανάλογα μέ τίς περιστάσεις». Όσοσο δέν πρόκειται για «συναίσθημα» μέ την άμεση σημασία της λέξης, αλλά για κάτι που παίρνει ύπόψη του μιά μακριά προσωπική και δπου είναι δύσκολο να ξεχωριστεί τό συναίσθημα από τή λογική. Είναι βέβαια ένα συναίσθημα, αλλά οι προσποθέσεις γι' αυτό τό συναίσθημα δέν είναι συγκινησιακή παρότρυνση ή δοιμέφυτο πάθος, αλλά ένας μακρύς προβληματισμός που έγινε μέ πολλή ήρεμία και ψυχραιμία.

Καί στις 5 Δεκέμβρη:

Άγαπητή Τάνια, σέ παρακαλώ μέ δλη μου τήν καρδιά μή ζητήσεις να συζητήσεις, ν' αναλύσεις, να ανασκευάσεις τό γράμμα μου της 14 Νοέμβρη... Σ' ένα μόνο πράγμα πρέπει να μου απαντήσεις: είσαι διατεθειμένη να μεταβιβάσεις αυτά που σου έγραψα στη Τζούλια, ή τό θεωρείς αδύνατο; Ένα ναί ή ένα όχι. αυτό θέλω να μάθω από σενα. Κάθε συζήτηση γύρω απ' αυτό θα μέ δυσαρεστούσε ύπερβολικά. Είναι σαν μιά χειρουργική επέμβαση, κατά κάποιο τρόπο σαν ένας άποκεφαλισμός, δικαιολογείται μόνο μέ μιά άμεση και άποφασιστική επέμβαση' διαφορετικά θα γινόταν ένα ανέλητο μαρτύριο. Ήθελα να μου είγες απαντήσει άμέσως' δέ μπόρεσες να τό κάνεις. Τυπομονή. Τώρα όμως δέν πρέπει να ξύνεις τήν πληγή μέ τό μαχαίρι.

Στις 30 Δεκέμβρη 1932 ή κυρία Πεπίνα έκλεισε τά μάτια της στη Γκιλάρτσα. Φαντάστηκαν ότι ό Άντόνιο δέ θα άντεχε τό χτύπημα και δέν του είπαν τίποτε. Τρεις μήνες άργότερα, στις 3 Άπριλη 1933, ό Άντόνιο συμβούλευε τήν Τερεζίνα: «Πρίν τό ξεχώσω, δώσε τίς ευχές μου στη μαμά για τή γιορτή του Πάσχα. Φέτος ξέχασα να της στελλω τά χρόνια πολλά για τή γιορτή της και αυτό μέ στεναχωρεί πολύ».

Ξημέρωνε τό '33. Τέλειωνε γιά τό Γκράμσι Ένας χρόνος γεμάτος δάσανα, κι Ένας άλλος τό ίδιο σκοτεινός προμηνηύταν. Τό προαισθανόταν' στίς 2 Γενάρη 1933 Έκανε Ένα μικρό άπολογισμό:

‘Ο παλιός χρόνος δέ μου άφησε ευχάριστες αναμνήσεις. Ήταν ό χειρότερος χρόνος πού πέρασα στή φυλακή. Κι ούτε ό νέος προμηνύεται μ' ευχάριστες προοπτικές. Ήν τό '32 ήταν άσχημο, μου φαίνεται ότι τό '33 πρέπει νά είναι χειρότερο. Ή ύγεια μου έχει φθαρεί και συγχρόνως οι ένοχλήσεις αυξάνουν' ή σχέση ανάμεσα στίς δυνάμεις πού μ' απόμειναν και στήν προσπάθεια πού πρέπει νά καταβάλω χειρότερεψε άκόμα. Παρόλ' αυτά δέν έχασα τό ήθικό μου, άπεναντίας ή θέλησή μου παίρνει κουράγιο από τό ρεαλισμό μέ τόν όποιο αναλύω τά στοιχεία τής ύπαρξης και τής άντοχής μου.

Ήδη από τότε, χωρίς περίθαλψη, ό Γκράμσι πέθαινε μ' Ένα άργό θάνατο. Συνέχιζε νά ύποφέρει από άπνιές, Ένωθε μερικές φορές «σάν ξεκορέμαστος, χωρίς φυσική ίσοροπία, όπως όταν ασθάνεται κανείς ζάλη και λιγγους ή όταν είναι μεθυσμένος». Τού έπεφταν τά δόντια, τόν βασάνιζαν έξαντλητικές στομαχικές διαταραχές. Και συγχρόνως γιά νά συμπληρωθεί ή σωματική καταστροφή προχωρούσαν ή φυματίωση, ή άρτηριοσκληρώωση και ή άρρώστια του Ροττ (οί σπόνδυλοι καταστρέφονταν σιγά σιγά και αντίστοιχα οι μύς τής πλάτης σχημάτιζαν άποστήματα).

Άλλά, τουλάχιστο στήν άρχή του '33, οι βουλευτικές και κριτικές Ικανότητες σάν νά είχαν σχεδόν άποσπασθεί από τό σώμα πού θριασκόταν σέ διάλυση, σάν νά ήταν έξω άπ' αυτό και τελείως άνεξάρτητες από τό σωματικό πόνο, κατόρθωναν νά διατηρούνται διαυγείς, πάντα στο άνώτατο σημείο τής Έντασης: «Πέρασα πολλές άσχημες στιγμές, Ένωθα τόσες φορές σωματικά αδύναμος, όμως δέν υπέκυψα ποτέ στή σωματική αδυναμία και πιστεύω, όσο μπορεί νά είναι σίγουρος γι' αυτά τά πράγματα κανείς, ότι δέ θα

ιποκίηω ούτε από τώρα και στο εξής. Και όμως, μπορώ να βοηθήσω τον εαυτό μου πολύ λίγο. "Όσο περισσότερο αντιλαμβάνομαι ότι θα περάσω άσχημες στιγμές, ότι θα είμαι αδύναμος, ότι θα δω να χειροτερεύουν οι δυσκολίες, τόσο περισσότερο σκληροαίω μέσα στην ένταση όλων μου των βουλευτικών δυνάμεων» (30 Γενάρη 1933). 'Η ζωή του ήταν οδυνηρή, «μισητή» και ανυπόφορη, όμως εκείνος ήθελε να τη ζήσει:

Βρίσκομαι από καιρό, ενάμισι χρόνο περίπου, σέ μιά φάση της ζωής μου που, χωρίς υπερβολές, μπορώ να ονομάσω καταστροφική. Δέν καταφέρνω ν' αντιδράσω στη σωματική αρρώστια κι αισθάνομαι νά μ' εγκαταλείπουν οι δυνάμεις μου. 'Από την άλλη, δέ θέλω νά εγκαταλείψω τον εαυτό μου στο ξέλος της μοίρας, δηλαδή δέ θέλω νά παραμελήσω τίποτε που έστω και άχνά θά μπορούσε νά μου δώσει μιά δυνατότητα νά βάλω ένα τέλος στη δοκιμασία μου. Μου φαίνεται πώς αν παραμελούσα κάτι, αυτό από μιά άποψη θά ισοδυναμούσε μέ αυτοκτονία. Είμαι γεμάτος αντιφάσεις, είναι αλήθεια, αλλά όχι ως τό σημείο νά μήν καταλαβαίνω αυτά τά στοιχειώδη πράγματα...

'Ηταν όμως από σάρκα και οστά, ήταν άνθρωπος και όχι μόνο πνεύμα. Τόν βασάνιζε τέλος ένας εφιάλτης: μέχρι εκεί είχε αντισταθεί στη φασιστική τρομοκρατία, αρνούμενος πάντα την έκβιαιστική λύση να υποβάλει αίτηση χάριτος' αλλά αν συντριβόταν ή θέληση από τις σωματικές παθήσεις, μέσα στη νάρκη του πνεύματος εξαιτίας της προχωρημένης αρρώστιας και υπόκυπτε; Σημείωσε σ' ένα τετράδιο:

'Ακούμε νά λένε: «'Αντεξε για πέντε χρόνια, γιατί όχι και έξι; Μπορούσε νά έκανε ύπομονή ακόμα ένα χρόνο και νά θριάμβευε». 'Όστόσο σέ μερικές περιπτώσεις πρόκειται για τή στερνή γνώση, γιατί τόν πέμπτο χρόνο τό άτομο δέν ήξερε ότι τόν περίμενε μόνο ένας χρόνος παθών άκόμη. 'Αλλά πέρ' απ' αυτό, ή αλήθεια είναι ότι ό άνθρωπος του 5ου χρόνου δέν είναι ό ίδιος μέ κείνον του 4ου, του 3ου, του 2ου, του 1ου, κλπ.' είναι μιά καινούργια προσωπικότητα, τελείως διαφορετική, που τό πέρασμα των χρόνων της ισοπέδωσε τούς ήθικούς φραγμούς, τή δύναμη αντίστασης που χαρακτηρίζαν τόν άνθρωπο του 1ου χρόνου. 'Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ό κανιβαλισμός.

'Ανέπτυξε τό παράδειγμα και σ' ένα γράμμα στην Τατιάνα:

1. Γράμμα στην Τατιάνα της 13 Φλεβάρη 1933.

Φαντάσου ένα ναυάγιο και όρισμένα άτομα να καταφεύγουν σέ μία θάρκα γιά νά σωθούν, χωρίς νά ξέρουν, πράγματι, πού, τότε και μετά από ποιές περιπέτειες θά σωθούν. Πρίν από τό ναυάγιο, όπως είναι φυσικό, κανένας από τούς μέλλοντες ναυαγούς δέ φανταζόταν ότι θά . . . ναυαγοῦσε κι επομένως, ακόμα λιγότερο φανταζόταν ότι θά συμπεριφερόταν σάν ναυαγός και θά έκανε πράξεις πού σέ μερικές περιπτώσεις μπορούν νά κάνουν οί ναυαγοί, όπως π.χ. νά γίνει . . . άνθρωποφάγος. Καθένας απ' αὐτούς, αν είχε ρωτηθεῖ σ' άνύποπτο χρόνο τί από τά δύο θά προτιμοῦσε νά έκανε, νά πεθάνει δηλαδή ἢ νά γίνει κανίβαλος, θ' άπαντοῦσε, μέ τή μεγαλύτερη σιγουριά, ότι άποῦ μοποῦσε νά διαλέξει θά προτιμοῦσε σίγουρα τό θάνατο. Γίνεται τό ναυάγιο, καταφεύγουν στή θάρκα κλπ. Μετά από λίγες μέρες, όταν σώνονται οί τροφές, ἢ ἰδέα του κανιβαλισμοῦ παρουσιάζεται μέ ἄλλη μορφή, μέχρις ότου, σέ μία δεδομένη στιγμή, από κείνα τά συγκεκριμένα άτομα, όρισμένα γίνονται πραγματικά κανίβαλοι. Ἐλλά στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τά ἴδια άτομα; Ἐνάμεσα στίς δύο στιγμές, όταν τό πρόβλημα παρουσιάζεται σάν μία καθαρά θεωρητική ὑπόθεση και όταν τό πρόβλημα παρουσιάζεται μέ τή δύναμη τῆς ἄμεσης ανάγκης, συντελέστηκε μία διαδικασία «μοριακοῦ» μετασχηματισμοῦ . . . και δέ μοποῦμε νά ποῦμε . . . ότι πρόκειται γιά ἴδια άτομα παρά μόνο από κοινωνική και νομική άποψη.

Τό δράμα γιά τό Γκράμσι ἦταν ότι ἔβλεπε μία παρόμοια ἀλλαγῆ μέσα του:

Ἡ προσωπικότητα διχάζεται. Ἐνα μέρος της παρατηρεῖ τήν ἐξέλιξη, τό ἄλλο τήν ὑφίσταται, ἀλλά τό μέρος πού παρατηρεῖ τήν ἐξέλιξη (ώσότου ὑπάρχει αὐτό τό μέρος σημαίνει ότι ὑπάρχει κάποιος αὐτοέλεγχος και ἡ δυνατότητα νά συνέλθει κανίς) νιώθει τό ἐφήμερο τῆς κατάστασης, προβλέπει δηλαδή ότι θά ἔρθει μία στιγμή πού ἡ λειτουργία του θά ἔξαφανιστεῖ, ότι δηλαδή δέ θά ὑπάρχει πιά αὐτοέλεγχος ἀλλά δόλοκληρη ἡ προσωπικότητα θά καταβροχθιστεῖ από ένα νέο «άτομο» μέ παρορμήσεις, πρωτοβουλίες και ἰδέες διαφορετικές από τίς προηγούμενες.

Εἶναι λόγια πού γράφτηκαν τῆ Δευτέρα, 6 Μάρτη 1933.

Λίγες μέρες πρίν οί σύντροφοι στό προαίλιο είχαν δεῖ τό Γκράμσι νά προχωρεῖ τρικλιζοντας. Ἐντλήφθηκε αὐτή του τῆ φοβερῆ κατάσταση ἡ Τατιάνα, πού ἐγκαταστάθηκε τώρα μόνιμα πιά σ' ένα πανδοχεῖο στό Τούρι. Ἐγραψε τήν πρώτη Μάρτη στήν Τερεζίνα: «Αὐτό τόν καιρό νομίζω ότι είναι ἀπαραίτητο νά ἔρθει:

νά τόν δεῖς ὅσο γίνεται γρηγορότερα γιατί περνᾶ μιά κρίση νευρικής φύσης ἀρκετά σοβαρή πού κάνει ἐντύπωση². Δέν εἶχε τό κουράγιο νά τοῦ ἀναγγεῖλει τό θάνατο τῆς μητέρας καί τήν τρόμαζε ἀπό τό βαρῆ φορτίο: «Ἄλλά καί νά σκεφτοῦ ὅτι μιά μέρα θά μᾶθει ἀναγκαστικά τό θλιβερό γεγονός πού ἐπληξε τήν οἰκογένειά του. Δέ μποοῦ νά φαντασῶ πῶς θά δεχτεῖ αὐτή τήν εἰδήση». Τήν Τρίτη, 7 Μάρτη, τό πρωί, τήν ἐπομένη πού ἔγραψε τό γράμμα γιά τοὺς ναυαγούς, μόλις σηκώθηκε ἀπό τό κρεβάτι ἔτσι καταγῆς καί δέν καθόρθωσε πιά ἀπό τότε νά ξανασηκωθεῖ μέ τίς δικές του δυνάμεις.

Παραληροῦσε. Ἀργότερα ἔμαθε ἀπό συντρόφους, τό Γκουστάβο Τσομπέτι ἀπό τή Μπολονία κι ἕναν ἔργατή ἀπό τό Γκουσέτο πού εἶχαν ἄδεια νά πηγαίνουν στό κελί διαδοχικά γιά νά τόν βοηθοῦν, ὅτι σέ ὀρισμένους μονολόγους του ἀνακάλυψε μακριές διηλίες στή σαρδηνική διάλεκτο γιά τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς: «Φαίνεται ὅτι γιά μιά δλόκληρη νύκτα μιλοῦσα, μέ ρεαλιστική καί ἱστορικοιστική ἔννοια, γιά τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, δηλαδή σάν μιά ἀναγκαῖα ἐπιβίωση τῶν ὠφελίμων καί χοσίμων πράξεων καί σάν μιά ἐνσωμάτωση αὐτῶν. Ἔξω ἀπό τή θέλησή μας, στήν παγκόσμια ἱστορική διαδικασία κλπ. Μέ ἄκουσε ἕνας σύντροφος ἐργάτης ἀπό τό Γκουσέτο, πού ἔκλειναν τά μάτια του ἀπό τή νύστα, καί νομίζω ὅτι θά πίστεψε πῶς τοιλάθηκα, σύμφωνα καί μέ τή γνώμη τοῦ φίλακα ὑπηρεσίας». Ἦταν τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀρτηριοσκληρώσης. Ἡ ἐπιδείνωση τῆς ἀρρώστιας κράτησε πολλές μέρες.

Μιλοῦσα ὥρες πολλές σέ μιά γλώσσα πού δέν καταλάβαιναν, σίγουρα στή διάλεκτο τῆς Σαρδηνίας, γιατί μέχρι πρὶν λίγες μέρες ἀκόμα [τό γράμμα γράφτηκε δυό ἑβδομάδες μετά τήν πρώτη ἐκδήλωση τῆς ἀρρώστιας] ἀντιλήφθηκα ὅτι ἀσυνείδητα μπερδεύα σά ἰταλικά λέξεις καί φράσεις τῆς διαλέκτου. Τά παρᾶθυρα καί οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου φάνταζαν σά μᾶτια μου γεμάτα εἰκόνες, καί κυρίως πρόσωπα χωρίς τίποτε πιά τό ἀνησυχητικό στίς ἐκφράσεις τους καί μάλιστα σέ διάφορες στάσεις, χαμογελαστά κλπ. Ἀντίθετα μοῦ φαινόταν ὅτι κάθε τόσο σηκωμάτίζονταν γύρω μου συμπλεγῆς μᾶζες ἀλλά εὐμετάβλητες πού μαζεῖονταν καί μετά ὀρμούσαν ἐπάνω μου, κάνοντάς με νά δπισθοχωρῶ καί νά σωριάζομαι με γδοῦπο στό κρεβάτι. Ἔτσι τά μάτια μου ἀποτίπωναν γιά πολλή ὥρα τίς εἰκόνες πού περνοῦσαν κι αὐτές ἔρχονταν ἢ μιά μετά τήν ἄλλη κλπ. Εἶχα καί ἀκουστικές παραισιθήσεις. Ὅταν ἔκλεινα τά μάτια γιά νά ξεκουρα-

2. Τό γράμμα εἶχε ἀνέκδοτο.

στῶ, ἄκουγα καθαρά φωνές πού μέ ρωτοῦσαν: «Εἶσαι δῶ;», «Κοιμᾶσαι;» κλπ., ἢ ἄλλες μεμονωμένες κουβέντες.

Τό «παρατηρητικό μέρος» τῆς προσωπικότητας τοῦ Γκράμοσι δέν εἶχε λοιπόν ἐξαφανιστεῖ καί μπορούσε νά παρακολουθήσει μέ κριτικό τρόπο τήν ἐξέλιξη. Ἀπό τήν πρώτη μέρα πού ἐκδηλώθηκε ἡ ἀρτηριοσκληρώση εἶχε ἐφιάλτες, τόν ἔτρωγε ἡ φοβερή ἀμφιβολία τῆς ἀλλαγῆς πού θά γινόταν, τῆς ἀντικατάστασης τῆς παλιάς προσωπικότητας μέ μιᾶ ἄλλη, χωρίς τιά ἠθικούς φραγμούς, διατεθειμένη νά προδεῖ στήν ἀπεχθὴ πράξη τοῦ κανίβαλου (νά συνθηκολογήσει καί νά ὑποβάλει τήν αἴτηση χάριτος). Ὅμως τῆ σωματική συμφορά δέν τήν ἀκολούθησε καί ἡ καταστροφὴ τοῦ χαρακτήρα.

Μιλáει ἡ Τατιάνα.

Σέ μιᾶ δεδομένη στιγμή — θά πεῖ — δταν ὁ Ἀντόνιο προσπαθοῦσε νά μέ πείσει ὅτι, στό διάστημα τῶν τελευταίων χρόνων, ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιά νά κρατηθεῖ στίς καλύτερες συνθήκες, ἀλλά ὅτι δέ μπορούσε νά κάνει τίποτε γιά νά συνέλθει μένοντας στή φυλακή... ὁ φρουρός, πού ἦταν παρών, ἀπευθύνθηκε σέ μένα καί μοῦ εἶπε ὅτι ἐγώ ἔπρεπε νά ὑποδείξω στό Νίνο τί ἔπρεπε νά κάνει: — Ἀφοῦ διαβεβαιώνει ὅτι ἔκανε ὅ,τι ἦταν δυνατό γιά νά σωθεῖ, τώρα θά πρέπει νά κάνει τό σπουδαιότερο —. Δέ μπορείτε νά φανταστεῖτε πόσο ἀσχημα ἐνίωσα δταν τόν ρώτησα τί ἤθελε νά πεῖ καί κείνος συνέχισε: — Πρέπει νά πείτε στό γαιτρό σας, δεσποινίς, αὐτά πού συζητήσαμε στό γραφεῖο —. Τότε ὁ Νίνο, χωρίς θυμό καί μέ ἡρεμία πού μέ ἐξέπληξε, εἶπε ἀπευθυνόμενος στό φρουρό: — Ἄ, καταλαβαίνω δέν εἶναι κάτι καινούργιο, εἶναι πολύ παλιό· νά κάνω αἴτηση χάριτος, ἔτσι; Λοιπόν, αὐτό εἶναι μιᾶ μορφὴ αυτοκτονίας καί ἂν πρέπει νά διαλέξω αὐτό ἢ τόν ἄλλο τρόπο, αὐτό γίνεται γρήγορα, ἀλλά εἶναι πολύ ξεπερασμένο —. Τότε, δταν τοῦ εἶπα ὅτι ὄλοι στό χωριό, πέρα ἀπό τό προσωπικό τῆς φυλακῆς, μοῦ ὑπόδειχναν αὐτό τόν τρόπο γιά νά θγεῖ ἀπό τή φυλακή καί ὅτι αὐτό δέν προερχόταν ἀπό τή μοχθηρία ἐκείνων τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, ἀπεναντίας προερχόταν ἀπό τή συμπάθειά τους γι' αὐτόν, ἐκεῖνος παρατήρησε ὅτι ὄλα ἦταν ἀπό τύφλωση καί ἄγνοια καί ὄχι ἀπό μοχθηρία... Σᾶς λέω ἀλήθεια, καμιά φορὰ δέ μπορῶ νά καταλάβω γιατί φοβᾶται ὁ Νίνο ν' ἀντιμετωπίσει λογικά μιᾶ κρίση τόσο βαριά...

Ἦταν ἡ Τατιάνα πού ὑπέβαλε στίς 15 Σεπτέμβρη 1932 μιᾶ αἴτηση στόν πρωθυπουργό γιά νά δοθεῖ ἄδεια νά ἐξετάσει τό Γκράμοσι στή φυλακή ἑνας γαιτρός τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς. Στίς

20 Μάρτη ο καθηγητής Ουμπέρτο 'Αρκάντζελι μπόρεσε νά δεϊ τόν ἄρρωστο. Κατά τή γνώμη του, ἔπρεπε, γιά νά συνέλθει, ν' ἀλλάξει ἐντελῶς περιβάλλον, καί αὐτό ἦταν δυνατό μόνο μέ μιά αἰτησι χάριτος. 'Ο Γκράμοσι ἦταν ἀντίθετος καί ἀφαιρέθηκε ἡ φράση πού ἀναφερόταν στή χάρη ἀπό τό πιστοποιητικό πού ἔλεγε:

'Ο 'Αντόνιο Γκράμοσι πάσχει ἀπό τήν ἀσθένεια τοῦ Pott' ἡ φυματιώδης ἐστία στόν ἄνω λοβό τοῦ δεξιοῦ πνεύμονα τοῦ προκάλεσε δύο αιμοπτύσεις, ἡ μία, σοβαρή δσον ἀφορᾶ τήν ποσότητα αἵματος, εἶχε σάν συνέπεια ὑψηλό πυρετό πού κράτησε ἀρκετές μέρες· προσβλήθηκε ἀπό ἀρτηριοσκλήρωση μέ ὑψηλή ἀρτηριακή πίεση. Εἶχε λιποθυμίες, μέ ἀπώλεια τῶν αισθήσεων καί παραλήρημα. πού κράτησαν ἀρκετές μέρες. 'Από τόν 'Οκτώβρη τοῦ 1932 ἀδυνάτισε ἑπτά κιλά.

'Ο καθηγητής 'Αρκάντζελι κατέληγε: «'Ο Γκράμοσι δέ θά μπορέσει νά ζήσει γιά πολύ κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες· θεωρῶ ἀπαραίτητη τή μεταφορά του σέ πολιτικό νοσοκομεῖο ἢ κλινική, ἄν δέν εἶναι δυνατό νά ἀποφυλακιστεῖ προσωρινά». Παρόλ' αὐτά δέν ὑπῆρξαν, γιά ἀρκετό καιρό, σημαντικές ἀλλαγές στίς συνθήκες κράτησης τοῦ Γκράμοσι.

Τά σωματικά δάσανα τόν σκληραίνουν. 'Απευθυνόταν στά ἀγαπημένα του πρόσωπα μέ ἔντονο ὕφος. 'Ἦταν ἀνυπόμονος καί εὐκόλα ἔξασταγε σέ θυμούς. 'Ἡ Τατιάνα καί ὁ Κάρλο διως ἤξεραν πόσο ἐπιεικεῖς ἔπρεπε νά εἶναι σ' αὐτά του τά ἔξασπάσματα καί ὑπομονετικά συνέχιζαν νά τοῦ δείχνουν ἀφοσίωση. 'Ο 'Αντόνιο ἀμφιταλαντεύοταν μέ τή Τζούλια. "Ἦτοτε ἀπό τά σχέδιά του γιά νά χωρίσουν καί νομικά, ἤρθαν νέες ἀμφιταλαντεύσεις καί μεταμέλεια, ἀργότερα νέες προτάσεις γιά δριστική διακοπή τῶν σχέσεων καί πάλι νέοι διαταγμοί. Τήν ἀγατοῦσε καί ἀπ' αὐτό προφρόχεται ἡ ἀναποφασιστικότητα. Στίς 27 Μάρτη, εἴκοσι μέρες μετά τήν κρίση τῆς ἀρτηριοσκλήρωσης, τῆς ἔγραψε: «Δέν πῆρα ἀπό καιρό γράμμα σου οὔτε εἰδήσεις γιά τά παιδιά. Στό μεταξὺ σοῦ ἔγραψα ἀρκετές φορές. Νομίζω ὅτι οἶτε ἡ Τάνια εἶχε εἰδήσεις σου. Σέ παρακαλῶ γράψε μου γιά νά μέ καθησυχάσεις». Τόν ἀνησυχούσε πού δέν ἔπαιρνε εἰδήσεις καί ἀπό τή μητέρα' ἡ σιωπή τῶν δικῶν του δέν τόν ἔβαλε σέ ὑποψίες, διως τόν ἀνησυχούσε. 'Ἐγραψε στήν Τερεζίνα στίς 30 'Απρίλη: «Πῆρα δύο κάρτες μέ τίς εὐχές τίς δικές σου. τῆς Γκρατσιέτα καί τῶν παιδιῶν. Δέ μοῦ στεῖλατε εἰδήσεις τῆς μαμιάς καί δέν εἶδα τίς εὐχές της. Σέ παρακαλῶ νά μοῦ γράψεις γιά τή μαμά καί νά παρακαλέσεις τή Γκρατσιέτα νά μοῦ γράψει».

Μετά ἀπό μιά σχετική καλύτερευση μερικῶν ἑβδομάδων, ἄρχισε πάλι νά καταρῆει. Οἱ θεραπείες στό Τούρι ἦταν ἀνεπαρκεῖς γιά τή

σοβαρότητα τῶν παθήσεων. Χρειαζόταν πολύ διαφορετική ἰατρική περίθαλψη, καί τοῦ ἀρνήθηκαν ἀκόμα καί τήν ἐφαρμογή ἐνός ἄρθρου τοῦ ποινικοῦ κώδικα, τοῦ ἄρθρου 176, πού πρόβλεπε τή μέδρους ἀποφυλάκιση στούς σοβαρά ἀσθενεῖς. Ἦταν ἀναγκασμένος νά μένει συνεχῶς στό κρεβάτι («Στό κρεβάτι μπορῶ νά μένω μέ τά μάτια κλειστά καί νά μή βλέπω τούς τοίχους νά γυρνοῦν»). Στίς 29 Μάη ἔγραψε ἐπαναλαμβάνοντας τά λόγια τοῦ Ρομαίν Ρολάν («Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ πνεύματος καί ἡ αισιοδοξία τῆς θέλησης») πού εἶχαν γίνει γι' αὐτόν ἀξίωμα:

Μέχρι πρὶν λίγο καιρό ἤμουν, θάλεγα, ἀπαισιόδοξος στό πνεῦμα καί αισιόδοξος στή θέληση. Δηλαδή ἂν καί ἔδλεπα καθαρά ὅλες τίς δυσμενεῖς συνθήκες καί ιδιαίτερα δυσμενεῖς ὅσον ἀφορᾶ τήν καλύτερευση τῆς κατάστασής μου (τόσο γενικά, ὅσον ἀφορᾶ τή νομική μου θέση, ὅσο καί εἰδικά, ὅσον ἀφορᾶ τή σωματική μου ὑγεία), παρόλ' αὐτά σκεφτόμουν ὅτι μέ τή λογική, μέ ὑπομονή καί ἐπιμονή, χωρὶς νά παραμελῶ καθόλου νά συγκεντρῶνῶ τά λίγα εὐνοϊκά στοιχεῖα καί προσπαθῶντας ν' ἀπαλλαγῶ ἀπό τά πολλά δυσμενῆ, θά ἦταν δυνατό νά πετύχω θετικά ἀποτελέσματα, νά καταφέρω τουλάχιστο νά ζήσω φυσιολογικά, νά σταματήσω τήν τρομερή φθορά τῶν ζωτικῶν ἐνεργειῶν πού προοδευτικά μέ καταβάλλει. Σήμερα δέ σκέφτομαι πιά ἔτσι. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἀποφάσισα, ἄς ποῦμε, νά καταθέσω τά ὄπλα. Ἀλλά σημαίνει ὅτι δέ βλέπω πιά καμιὰ συγκεκριμένη διέξοδο καί δέ μπορῶ πιά νά ὑπολογίσω σέ κανένα ἀπόθεμα δυνάμεων πού θά μποροῦσα νά ἀναπτύξω.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ ὑπουργείου σέ μιὰ αἰτησή του γιά νά μεταφερθεῖ σέ νοσοκομεῖο μιᾶς ἄλλης φυλακῆς καθυστεροῦσε. Στίς 15 Ἰούνη, ἡ Τατιάνα πῆγε καί τόν συνάντησε καί πάλι στή φυλακή («τόν βρῆκα μέ πρησμένο πρόσωπο ἀπό τοὺς πόνους πού ἔνωθε στά ὄπλα»). Ἔμαθε δύο μέρες μετά ὅτι ἡ κρίση τοῦ Ἀντόνιο συνεχιζόταν. Σ' ἓνα ἀνέκδοτο γράμμα τῆς 21 Ἰούνη ἔγραφε στή φίλη της Νίλντε Περίλι: «Ὁ Νίνο μού ἔγραψε ὅτι χειροτέρευε πάλι, ὅπως ὅταν εἶχε τήν κρίση στίς 7 Μάρτη... Στό σημερινό του γράμμα ὁ Νίνο ἐπανῆλθε πάλι στό θέμα τῆς Ἴτζούλια ὅπως πέρασι τό Νοέμβρη. Εἶμαι ἀπελτισμένη». Ἦρθε ἡ εἶδηση τοῦ θανάτου τοῦ πατέρα της: ὁ κύριος Ἀπόλο πέθανε στή Μόσχα στίς 29 τοῦ Μάη. Μ' αὐτή τήν ψυχική κατάσταση ξανασυναντήθηκε τήν 1η Ἰούλη μέ τόν Ἀντόνιο. Βρῆκε ἓναν ἄνθρωπο ἀπογυμνωμένο ἀπό θέληση, μιὰ σκιά ἀνθρώπου. Καί τήν ἐπομένη διάβασε:

Εἶμαι φοβερά κουρασμένος. Νιώθω ἀποκομμένος ἀπ' ὅλους

καί δλα. Ἐπίδειξη ἢ χθεσινή συζήτηση. Πρέπει νά σου πῶ δτι ἡ συζήτηση μέ βάραινε σάν ἕνα μαρτύριο πού δέν ἔδλεπα τήν ὥρα νά τελειώσει. Θέλω νά σου πῶ τήν ἀλήθεια μέ κάθε εὐαικρινεῖα καί ὠμότητα, ἄν αὐτή εἶναι ἡ κατάλληλη λέξη. Δέν ἔχω πιά τίποτα νά πῶ σέ κανένα. Εἶμαι ἀπογοητωμένος. Ἡ τελευταία προσπάθεια γιά ζωή, τό τελευταῖο σκίρτημα ἦταν τό Γενάρη. Δέν τό κατάλαβες. Ἡ ἐγώ δέν ἐκφράστηκα σωστά, στίς συνθήκες πού πρέπει νά κινουῖμαι καί νά μιλάω. Τώρα δέ μπορεῖ νά γίνει τίποτα πιά. Πίστεψε ὅμως δτι, ἄν καμιά ἄλλη φορά σου συμβεῖ ν' ἀποκτήσεις ἐμπειρίες σάν αὐτές πού εἶχες μαζί μου, ὁ χρόνος εἶναι τό σημαντικότερο πράγμα: εἶναι ἕνα ἀπλό ψευδώνυμο τῆς ζωῆς.

Ἡ Τατιάνα δέν κατέθεσε τά δπλα. Ἡ ἴδια ἦταν πολύ ἄρρωστη καί σέ μιά ἡλικία, συμπλήρωνε τά πενήντα, πού δέν ἐπέτρεπε, χωρίς μεγάλη φθορά, τοὺς κόπους πού ὑπέφερε τά τελευταία χρόνια. Ἡ ζωή σ' ἕνα χωριουδάκι, ὅπως τό Τούρι, δέν ἦταν ἡ ἰδανικότερη γιά τήν ὑγεία τῆς. Ἀλλά δέ γύρισε στή Ρώμη, οὔτε καί μετά ἀπ' αὐτό τό γράμμα τοῦ Ἀντόνιο. Πῆρε, τέσσερις μέρες μετά, στίς 6 Ἰούλη, ἕνα ἄλλο:

Ἄναρωτήθηκα ἄν μπορούσα νά σου γράψω αὐτό τό παράξενο γράμμα. Πιστεύω δτι αὐτή τήν ὥρα θά ἔχεις κιόλας πάρει τό γράμμα πού ἔγραψα τήν Κυριακή καί θά εἶσαι λυτῆμένη. Εἶμαι μισότρελος κι εἶμαι σίγουρος δτι σύντομα θά καταντήσω τελειῶς τρελός. . . Σέ παρακαλῶ, πίστεψέ με, δέν ἀντέχω πιά. Οἱ πόνοι στό κεφάλι μέ κάνουν ἐκτός ἑαυτοῦ. Ἔτσι ἐπιδεινώθηκε καί ἐπιδεινώνεται προοδευτικά ἡ δυσκολία νά χρησιμοποιῶ τά χέρια, πράγμα πού δέ μπορεῖ νά ὀφείλεται ἀποκλειστικά στήν ἀρθραιοσλήρωση. . . Σήμερα μ' ἐπισκέφτηκε ἕνας ἐπιθεωρητής τῶν φυλακῶν πού διαβεβαίωσε θερμά πῶς ἀπό τώρα καί στό ἐξῆς θά ἔχω περίθαλψη. . . Ὁ ἴδιος μέ διαβεβαίωσε δτι τό ὑπουργεῖο θέλει νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν περίπτωσή μου. Ἔτσι ἐλπίζω δτι ἕνα πράγμα τόσο ἀπλό, ὅπως ἡ μεταφορά μου σ' ἕνα σύγχρονο ἐξοπλισμένο νοσοκομεῖο τῶν φυλακῶν, δέν εἶναι δύσκολο νά ἐπιτευχθεῖ. Εἶναι κάτι πού συμβαίνει συχνά. Δέ μπορῶ νά σου δώσω ἄλλες πληροφορίες γιατί τίς ἀγνοῶ κι ἐγώ: ἀκουσα νά μιλοῦν γιά τά ἀναρρωτήρια τῆς Ρώμης καί τῆς Τσιβιταδέκια, ἀλλά δέ μ' ἐνδιαφέρει ὁ τόπος. Μ' ἐνδιαφέρει νά θυγῶ ἀπ' αὐτή τήν κόλαση ὅπου ἀργοπεθαίνω.

Περιορίστηκαν νά τοῦ ἀλλάξουν κελί. Ἦταν ἕνα ἡμιγυμνασιεῖο, ὑγρό, δίπλα στήν ἀπομόνωση· ἀλλά σέ σχέση μέ τό προηγούμενο, πού ἦταν δίπλα στό θάλαμο ὑπηρεσίας, εἶχε τό πλεονέκτημα ὅτι

ήταν μακριά από τούς θορύβους. 'Ο Γκράμισι είχε τώρα μαζί του ένα σύντροφο, τό Γκουστάβο Τρομπέτι. "Όταν άπομακρύνθηκε άπό τούς άνυπόφορους θορύβους, ένωσε μία στιγμιαία άνακούφιση και στίς 24 'Ιούλη, λίγες μέρες μετά τήν άλλαγή, μπόρεσε νά γράψει στήν Τατιάνα:

Νομίζω ότι μπορώ νά σοῦ πῶ, ἄν και ξέρω πόσο ἐφήμερες εἶναι αὐτές οἱ διαβεβαιώσεις, πῶς εἶμαι λίγο καλύτερα. Ἡ ἀλλαγὴ κελιοῦ, και συνεπῶς μερικές ἐξωτερικές ἀλλαγές στή ζωὴ μου, μέ ὠφέλησαν και αὐτό μέ τήν ἔννοια ότι τώρα τουλάχιστο μπορῶ νά κοιμηθῶ ἢ δέν ὑπάρχουν ἐκείνες οἱ καταστάσεις πού μου ἐμπόδιζαν τόν ὕπνο ἀκόμη και ἄν νύσταξα και μέ ξυπνοῦσαν ἀπότομα μέ ταραχὴ ἢ μέ αγωνία. Ἀκόμα δέν κοιμᾶμαι κανονικά, ἀλλά θά μποροῦσα νά κοιμηθῶ. Ὅπωςδήποτε ἀκόμα και όταν δέν κοιμᾶμαι δέν εἶμαι πολὺ ταραγμένος.

Μελετοῦσε και ἔγραφε. Στό 1933 τοποθετοῦνται τὰ τετράδια 1 (ἀνάλεκτες σημειώσεις πάνω σέ διάφορα θέματα), 2 (στοιχεῖα πολιτικῆς), 4 και 22 (ἀνάλεκτες σημειώσεις).

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κελιοῦ ὁμως δέν ἦταν ἰδανικὴ λύση. Ἄρχισε νά καταρῆει και πάλι. Χρειαζόταν σοβαρὴ θεραπεία, ὄχι μιὰ ἀπλή ἀλλαγὴ ἀπὸ τόν ἕνα ὄροφο στόν ἄλλο. Ἐπρεπε νά περιμένει πολὺ ἀκόμα (ὥστόσο οἱ ἀρρώστιες προχωροῦσαν) προτοῦ τό ἱπουργεῖο ἀποφασίσει νά τόν μεταφέρει, πάντα σάν κατάδικο, σ' ἕνα νοσοκομεῖο ἄλλων φυλακῶν. Εἶχε καταδικαστεῖ σέ φυλάκιση και ὄχι σέ θάνατο. Ὅμως ἡ φυλακὴ ἦταν σκληρὴ, πῶς σκληρὴ ἀκόμα και ἀπὸ τήν ποινὴ τοῦ θανάτου: γιατί, χωρὶς θεραπεία, ἐσθηνε μέσα σέ ἀνήκουστα βάσανα, λίγο λίγο κάθε μέρα. Ἡ ἀμφιβολία ότι τό ἴδιο τό ἱπουργεῖο Ἑσωτερικῶν ἔβαζε ἐμπόδια, ὀδήγησε τόν Κάρλο νά ζητήσῃ ἀπευθείας ἀπὸ τό Μουσολίνι τὴ μεταφορὰ τοῦ Ἀντόνιο σέ κλινικὴ: πῆγε στή Ρώμη στίς 23 Αὐγούστου 1933 κι ἔγραψε μιὰ ἀναφορὰ ἔπρεπε νά φτάσει στὰ χέρια τοῦ Μουσολίνι και ὁ Κάρλο τήν ἔδωσε στό γιατρό πού συνόδευε μέ τό πρώτων βοηθειῶν τόν ἀρχηγό τῆς κυβέρνησης στὰ ταξίδια του. Ἀλλά ἡ ἀπάντησῃ δέν ἤρθε ἀμέσως. Στό μεταξὺ εἶχε σχηματιστεῖ στό Παρίσι μιὰ ἐπιτροπὴ δέν τήν ἀπελευθέρωση τοῦ Γκράμισι και τῶν ἄλλων θυμάτων τοῦ φασισμού: συμμετείχαν στήν ἐπιτροπὴ ὀνομαστοὶ δημοκράτες, ἐκπρόσωποι τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τό Ρομαίν Ρολάν ὡς τόν Ἀνρί Μπαρμπίς. Ἡ δὴλωση τοῦ καθηγητῆ Ἀρκάντζελη, πού ἔδωσε ὁ Πιέρο Σράφα στίς ἐφημερίδες και πού δημοσιεύθηκε τό Μάη ἀπὸ τήν Humanité και τόν Ἰούνῃ ἀπὸ τό Soccorso rosso, συγκίνησε τὴ διεθνή κοινὴ γνώμη. Τέλος, ἡ φασιστικὴ κυβέρνηση, κάτω ἀπὸ τήν πίεση τῆς διεθνούς κοινῆς γνώμης, ἀναγκάστηκε νά λυγίσει και νά μὴν

ἀφήσει τό Γκράμοι νά πεθάνει χωρίς ιατρική περίθαλψη.

Τήν 1η Σεπτέμβρη ὁ ἱπουργός Ἑσωτερικῶν ἔστειλε ἕνα τηλεγράφημα στούς νομάρχες τῶν Βιτέρμπο, Τέρνι, Ριέτι, Φροζινόνε καί Ρώμης, ζητώντας νά τοῦ ὑποδείξουν ἕνα τόπο, ὅχι παραθαλάσσιο, μέ νοσοκομεῖο κατάλληλο γιά νά δεχτεῖ ἕνα σημαντικό πολιτικό κρατούμενο, προσβεβλημένο ἀπό φυματίωση καί ἄλλες σοβαρές ἀρρώστιες, πού χρειάζοταν εἰδική θεραπεία. Ἡ κλινική θά πρέπει νά μπορεῖ νά φρουρεῖται πολὺ καλά³.

Ἀπό τήν πρώτη αἰμόπτωση στίς 3 Αὐγούστου 1931 καί ἀπό τήν πρώτη προσβολή ἀπό τήν ἀρτηριοσκλήρωση στίς 7 Μάρτη 1933 εἶχαν περάσει μῆνες καί χρόνια ἀποφασιστικά ἴσως. Στά τέλη τοῦ Ὀκτώβρη ἀποφασίστηκε ὁ νέος τόπος διαμονῆς, ὑπό κράτηση πάντα: στή Φόρμια, στήν κλινική τοῦ γιατροῦ Τζουζέπε Κουζουμάνο, ἀρκεῖ ὁ Γκράμοι νά δεχόταν νά πληρώσει τά ἔξοδα γιά τά μέτρα ἀσφαλείας, σιδηριές στά παράθυρα κλπ. Στίς 13 Νοέμβρη 1933 ὁ Κάρλο πῆγε στή Φόρμια γιά νά συντάξει καί νά ὑπογράψει τό συμβόλαιο μέ τήν κλινική. Ἡ διαταγή γιά τήν ἀναχώρηση ἔφτασε στίς 18 Νοέμβρη.

Συνοδευόμενοι ἀπό τόν ὑπεύθυνο γιά τήν ἀποθήκη φύλακα — θυμάται ὁ Γκουστάβο Τρομπέτι — πήγαμε στήν ἀποθήκη νά ἐτοιμάσουμε τά πράγματά του. Καθώς ὁ Γκράμοι ἔπιασε τήν κουδέντα μέ τό φύλακα, ὅπως εἶχαμε συμφωνήσει, ἐγώ ἔχωσα τά 18 χειρόγραφα τετράδια [στήν πραγματικότητα ἦταν 21] στό μπαούλο, ἀνάμεσα σ' ἄλλα πράγματα. . . "Ὅταν γυρίσαμε στό κελί, ὁ Γκράμοι δέν εἶχε ὄρεξη νά κοιμηθεῖ τήν ὑπόλοιπη νύχτα. . . Κατά τίς ἔξι τό ἐπόμενο πρωί, ἦταν ἀκόμα πηχτό σκοτάδι, ἦρθε ἡ συνοδεία ὄπλισμένη. . . Τόν ἀνέβασαν σέ μιὰ ἀμάξα, τοῦ ἔβαλα δίπλα τή βαλίτσα του, ἀγκαλιαστήκαμε.

Θά πήγαине πρῶτα στό νοσηλευτήριο τῶν φυλακῶν στήν Τσιβιταβέκια. «Τί τρομερή ἐντύπωση μοῦ ἔκανε στό τραῖνο, δταν μετά ἀπό ἔξι χρόνια, πού δέν ἀντίκρυζα παρά τίς ἴδιες στέγες, τοὺς ἴδιους μαντρότοιχους, τά ἴδια βλοσυρά πρόσωπα, ἔβλεπα διτλο αὐτό τόν καιρό ὁ ἀπέραντος κόσμος συνέχιζε νά ὑπάρχει μέ τά λιβάδια του, τά δέντρα του, τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, τό μουλούκι τῶν παιδιῶν, τά δέντρα, τοὺς μπαξέδες — ἀλλά ἰδιαίτερα τί ἐντύπωση μοῦ ἔκανε δταν ξανακοιτάχτηκα στόν καθρέφτη μετά ἀπό τόσο καιρό.» Ἐφτασε στήν Τσιβιταβέκια τό βράδι τῆς ἴδιας μέρας, 19 Νοέμβρη. Σέ κείνη τή φυλακή ἦταν καί πολλοί ἄλλοι πολιτικοί, ὁ Τερατσίνι, ὁ Σκοτσομάρο, ὁ Νεγκαρβίλε, ὁ Παγιέτα, κλπ. Ἀλλά ἔγινε τό πᾶν ὁ Γκράμοι νά μή συναντηθεῖ μ' αὐτούς. «Τόν

3. Τό τηλεγράφημα εἶναι ἀνέκδοτο.

είδε», θυμάται ὁ Τσελέστε Νεγκαρβίλε, μόνον ἕνας σύντροφος, ἀπό καθαρή σύμπτωση, ἐνῶ αὐτός συνεδευόταν ἀπό τόν ἀρχιφύλακα καί ὁ Γκράμοσι πήγαινε στό γιατρό. Ὁ σύντροφος αὐτός μᾶς διηγήθηκε ὅτι ὁ Γκράμοσι ἔπρεπε νά εἶχε πυρετό καί περπατοῦσε ἀργά, κουκουλωμένος, μέ δρθιο τό γιακά στό παλτό τῆς φυλακῆς».

Ἐφτασε στή Φόρμα στίς 7 Δεκέμβρη 1933. Ἐνας καραμπινέρος φρουρούσε στό δωμάτιο καί ἄλλοι εἴκοσι περίπου φύλαγαν στούς διαδρόμους καί στόν κήπο. Ἀλλά ἂν τά ἀστυνομικά μέτρα ἀσφαλείας συνέχιζαν νά ἐφαρμόζονται αὐστηρά, οἱ ἰατρικές φροντίδες τουλάχιστον εἶχαν ἀλλάξει· τώρα τόν πρόσεχαν καλύτερα καί, παρόλο πού ἦταν μιά κοινή κλινική, οἱ γιατροί ἀνειδίκεντοι κι οἱ θεραπείες ἄρχισαν ἀργά, σ' ἓνα πολύ προχωρημένο στάδιο τῆς ἀρρώστιας, ὁ ὀργανισμός κατά κάποιον τρόπο φάνηκε ν' ἀντιδρᾷ. Μιά φορά τή βδομάδα, τήν Πέμπτη, τοῦ ἐπέτρεπαν νά θγαίνει στόν κήπο τῆς κλινικῆς. Ὁ γιατρός Κουζουμάνο τό θεωροῦσε ἀπαραίτητο, καί στίς 19 Δεκέμβρη τό ὑπουργεῖο ἔδωσε τήν ἄδεια. Γιά τίς γιωρτές τῶν Χριστουγέννων ἦρθαν ἡ Τατιάνα καί ὁ Κάρλο.

Τή μέρα τῶν Χριστουγέννων — ἔγραψε ἀργότερα ὁ Κάρλο στήν Τερεζίνα — δέ μᾶς ἄφησαν νά τόν δοῦμε κι ἔτσι γιά νά περάσουμε τόν καιρό μας πῆγαμε ἐκδρομή στή Γκαέτα. Τήν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου μείναμε μέ τό Νίνο μιά ὥρα τό πρωί καί δύο τό ἀπόγευμα. . . Ὁ Νίνο, καί αὐτό μή τό πεις σέ κανένα, ἔχει μιά πληγή στό πάνω μέρος τοῦ δεξιοῦ πνεύμονα. Μάζεψε καί ἀδυνατίσε. Τήν Τρίτη ἦταν κεφάλτος καί μᾶς δέχθηκε πολύ ἐγκάρδια. Ὁ βραδινός πυρετός ἔπεσε καί κατέθηκε καί ἡ πίεση. Ἄφησα τήν κλινική ὄχι μέ σφιγμένη καρδιά, ὅπως ἄφηνα τή φυλακή, ἀλλά μέ μιά ἀνακούφιση πού, κατά βάθος, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά ἔλπιδα¹.

Καί ἡ Τατιάνα: «Τώρα, σιγά σιγά, ξαναβρίσκει κουράγιο καί μπορούμε νά ἐλπίζουμε ἀκόμα καί σέ μιά βελτίωση τῆς σωματικῆς του κατάστασης. Πράγματι, οἱ ἐντερικοί πόνοι εἶναι λιγότερο ἔντονοι, χωνεῖει κάπως καλύτερα καί μέ λιγότερο κόπο καί πόνο²». Εἶχε περάσει ἓνας χρόνος ἀπό τό θάνατο τῆς μητέρας, ἀλλά οὔτε

1. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.
2. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

καί τώρα τόλμησαν νά τοῦ τό πούν. Ἡ Τερεζίνα εἶχε ἐτοιμάσει κι ἔστειλε τό συνηθισμένο χριστουγεννιάτικο δέμα. Τή μέρα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ὁ Κάρλο πέτυχε ἀπό τό λοχαγό τῶν καραμπινιέρων νά τοῦ τό παραδώσουν: «Ἀνοίγοντας τό δέμα μέ τά μπισκότα γιά νά τό ἐλέγξουν οἱ καραμπινιέροι ὁ Νίνο εἶπε: "Αὐτά τά ἔκανε ὀπωδῆποτε ἡ μαμά". Κι ἐγώ ἀπάντησα ναι». Ἡ Τατιάνα σχολίαζε σ' ἕνα γράμμα τῆς 14 Γενάρη 1934.

Εἶναι φυσικό πού ὁ Κάρλο δέν εἶχε τό κουράγιο ν' ἀπαντήσει διαφορετικά. Σίγουρα ὅμως ἡ ἀγνοία τοῦ κακοῦ πού χτύπησε τήν οἰκογένεια ἐπιβάλλεται τώρα πού αὐτός εἶναι τόσο σοβαρά κι ἔχει ἀνάγκη ἀκόμα ἀπό τόσες φροντίδες, συγχρόνως ὅμως αὐτό θά μᾶς δυσκολέψει ὅταν ἀναγκαστοῦμε νά τοῦ πούμε τήν ἀλήθεια. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι θά τό μάθει ὅσο γίνεται ἀργότερα καί μέ τ' ἀναγκαῖα ψέματα, χωρίς αὐτό νά τοῦ προκαλέσει σόκ στήν ἀρκετά κλονισμένη κιόλας ὑγεία του'.

Στίς 8 Μάρτη 1934, ὅταν πλησίαζε ἡ γιορτή τῆς κυρίας Περίνα, ὁ Γκράμοσι δέν ὑποφιαζόταν ἀκόμα τό θάνατό της πού εἶχε συμβεῖ πρίν ἐνάμισι χρόνο. Τῆς ἔγραψε:

Πολυαγαπημένη μου μαμά, πέρσι ἐξαιτίας τῆς ἄσχημης ὑγείας μου δέ μπόρεσα νά σοῦ στείλω εὐχές γιά τή γιορτή σου. Δέ θέλω νά περάσει κι αὐτός ὁ χρόνος χωρίς νά σοῦ ἵπενθυμίσω τή μεγάλη μου τρυφερότητα. Ἡ Τατιάνα ἐνημέρωσε τήν Τερεζίνα γιά τίς νέες συνθήκες διαβίωσής μου, πού ἂν καί δέν εἶναι ἀριστες, δέ μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τίς περσινές. Δέν ἔγραφα μέχρι τώρα γιατί ἔνιωθα ὅλον αὐτό τόν καιρό σάν χαμένος καί γιατί ἤξερα ὅτι ἡ Τατιάνα, πού ἔρχεται κάθε Κυριακή, σᾶς ἐνημέρωνε. Δέν ἔγινε ἀκόμη κύριος τῶν σωματικῶν καί πνευματικῶν μου δυνάμεων τόν τελευταῖο καιρό στό Τούρι εἶχα ἐξαντληθεῖ φοβερά καί συνέρχομαι μέ ἀργό ρυθμό καί μέ ὑποτροπές καί ταλαντεύσεις... Δέν ἔχω πολλές εἰδήσεις γιά τήν ὑγεία σου.

Δέν εἶχε γράψει σέ κανέναν ἄλλον, ἀπό τότε πού ἔφτασε στή Φόρμα, καί σ' ἕνα ἀνέκδοτο γράμμα στίς 13 Ἀπρίλη νά τί ἔγραψε ἡ Τατιάνα στήν Τερεζίνα: «Ἀπό τό Νοέμβρη δέν ξανάγραψε στή Τζούλια οὔτε καί σέ μένα. Τό μοναδικό γράμμα του ἦταν ἐκεῖνο πού ἔστειλε στή μακαρίτισσα γιά τή γιορτή της. Νομίζω ὅτι δέν ἔχει τή δύναμη νά γράφει καί μπορεῖτε νά φανταστεῖτε πόσο στενοχωρεῖ αὐτό τή Τζούλια πού πάνω ἀπό ἕνα χρόνο δέν παίρνει εἰδήσεις του».

---

3. Τό γράμμα εἶναι ἀνέκδοτο.

Ἡ ὑγεία του ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι καί στό νέο περιβάλλον, ἂν ὄχι σέ ὀλέθρια κατάσταση, ὅπως στό Τούρι, ὀπωσδήποτε ὅμως ἐπισηφάλης. Θά ἤθελε νά μεταφερθεῖ σέ μιᾶ νευρολογική κλινική στίς Φιέζολε. Ἐπέβαλε αἴτηση τόν Ἀπρίλη. Στίς 12 Ἰούλη 1934 τόν ἐξέτασε ὁ καθηγητής Βιτόριο Πουτσινέλι τῆς κλινικῆς Κουιζιζάνα τῆς Ρώμης. Ἐπέβαλε καί νέα αἴτηση γιά νά μεταφερθεῖ ἐκεῖ, μετά ἀπό τρεῖς μέρες, στίς 15 Ἰούλη. Στίς 22 ἔγραψε στήν Τατιάνα:

Σήμερα τό πρωί ἀπόφασισα νά σοῦ γράψω γιατί ἔνωθα πῶ ἀναστατωμένος ἀπ' ὅτι συνήθως. Τώρα συνεχίζω τό γράμμα στό κρεβάτι. Εἶχα πάλι ρίγη κι ὁ πυρετός ἀνέβηκε 39,4. Τώρα ἔχω 38,4. . . Ἀφήνω στήν καλή σου θέληση τή συνάντηση μέ τό Λέιτο (τμηματάρχη γενικῶν ὑποθέσεων στό ὑπουργεῖο) πού τώρα βλέπω πῶς εἶναι ἀκόμα πῶ ἀπαραίτητη. Πρέπει νά σοῦ πῶ ὅτι εἶναι χρήσιμο νά τοῦ ἐξηγήσεις γιατί διαλέξαμε τήν κλινική στίς Φιέζολε καί πῶς προσπαθήσαμε νά λάβουμε ὑπόψη τῆς ἀπαιτήσεως τῆς ἀστυνομίας, γιατί ἐγώ εἶμαι ρεαλιστής καί δέν κρύβω τίς δυσκολίες ἀπό τόν ἑαυτό μου οὔτε προσπαθῶ νά παίξω τυφλόμυγα. . . Μπορεῖς νά ρωτήσεις, ἂν δεῖς ὅτι ἀργεῖ ἡ ἀπόφαση, μήπως εἶναι δυνατό ν' ἀλλάξω ἔστω καί προσωρινά διαμονή ἐδῶ στή Φόρμια. Ἡ σημερινή κακοδιαθεσία μου ὀφείλεται, κατά ἓνα μεγάλο μέρος τουλάχιστο, στό ὅτι δέν κοιμήθηκα. Ἦρθε ἡ οἰκογένεια Κουζουμάνο καί συνεχῶς πηγαίνονται πάνω ἀπό τό κεφάλι μου ἀπό τίς 5 τό πρωί ὡς τά μεσάνυχτα. Παρά τίς καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις τους, ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι στή νοσηρή μου κατάσταση κάθε μικρή φασαρία μ' ἀναστατώνει.

Τά διαβήματα γιά τή μεταφορά του δέν προχωροῦσαν. Στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ '34, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 176 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ζήτησε πρῶτα προσωρινή ἀποφυλάκιση, δεύτερο νά μπορέσει νά συμβουλευτεῖ ἓνα γιαντρός τῆς ἠμπιστοσύνης του, γιά νά διαλέξει τόπο διαμονῆς σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς υγείας του («ἀφοῦ δέ μπορῶ χωρίς νά παραμείνω σέ εἰδική κλινική ἢ κοντά σέ εἰδική κλινική»). Στό ἐξωτερικό εἶχε φωνηθῶσει ἡ ἐκστρατεία ὑπέρ τοῦ Γκράμσι. Στό τεῦχος τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ Soccorso rosso ἔγραφε: «Στήν Ἰταλία ὁ Μουσολίνι θέλει νά δολοφονήσει τό Γκράμσι, ἀρνούμενος νά ἐφαρμόσει τά ἄρθρα πού περιλαμβάνονται σ' αὐτό τότο τό φασιστικό κώδικα». Κυκλοφόρησε, ἐπίσης, ἓνα φυλλάδιο τοῦ Ρομαίν Ρολάν πού περιέγραφε τό μαρτύριο τοῦ Γκράμσι. Ἡ αἴτηση ἔγινε ἀποδεκτή στίς 25 Ὀκτώβρη 1934 ἀλλά καί μέ τό διάταγμα τῆς προσωρινῆς ἀποφυλάκισης δέν ὑπῆρξε καμιά αἰσθητή ἀλλαγὴ στή ζωὴ του. Ἐβγαλαν τόν καραμπινιέρο

ἀπό τό δωμάτιό του, διατηρώντας ὁμως τήν ἐξωτερική φρούρηση· ἀφαιρέθηκαν τά σίδηρα ἀπό τά παράθυρα· τοῦ ἐπέτρεψαν νά βγαίνει ἀπό τήν κλινική· ὁμως τοῦ ἔλειπαν οἱ δυνάμεις. Βγήκε, πεζός καί μέ ἄμαξα, μόνο δύο φορές μέ τήν Τατιάνα, τόν Κάρλο καί τόν Πιέρο Σράφα, τόν πιστό φίλο ὄλων αὐτῶν τῶν χρόνων τῆς φυλακῆς. Βρισκόταν τώρα σέ μιά παράδοξη κατάσταση. Τυπικά «ἐλεύθερος» ἀπό τίς 29 Ὀκτώβρη 1934 ἀλλά «φυλακισμένος» γιατί δέ μποροῦσε νά πάει σέ ἄλλη κλινική γιά νά θεραπευτεῖ. Ἐφφρναν ἀντιρῆσεις ἀπό τή Ρώμη γιατί ὑποπτεύονταν διι στήν πραγματικότητα σκεφτόταν νά διαφύγει· κατά διαστήματα τοῦ ἀπέδιδαν αὐτή τήν πρόθεση. Καί νά στίς 12 Φλεβάρη τοῦ '35 ἔνα σημεῖωμα τῆς Ἀσφάλειας τῆς Ρώμης στήν Ἀσφάλεια τῆς Λιτόρια: «Ἡ Τατιάνα Σούχτ — ἔλεγε — συνεννοήθηκε μέ τόν Ἀντόνιο Γκράμοσι γιά νά δραπετεύσει μέ τήν οἰκονομική βοήθεια ἀντιφασιστῶν πού μένουν στή Νέα Ἰόρκη». Τήν ἐπομένη, 13 Φλεβάρη, ἔφτασαν στή Φόρμια τέσσερις ἀστυνομικοί. Μ' αὐτό τό κλίμα, ἡ μεταφορά τοῦ Γκράμοσι στίς Φιέζολε, ἡ ὀπουδῆρτοτε ἄλλοῦ πού δέ μποροῦσε νά φρουρηθεῖ τόσο καλά ὅπως στήν κλινική Κοῦζουμάνο, δέ φαινόταν στήν κυβέρνηση καθόλου φρόνημη. Στίς 23 Μάη τοῦ '35 ἔβτε τό πρῶτο ὄχι δ ὑπουργός καί τό ἐπανέλαβε στίς 13 Αὐγούστου μετά ἀπό δύο ἄλλες αἰτήσεις τοῦ Γκράμοσι. Ἐτσι ἡ προσωρινή ἀποφυλάκιση τοῦ Γκράμοσι, πού παραχωρήθηκε τόν Ὀκτώβρη τοῦ '34, κατέληγε μέ τό νά μὴν ἀλλάξουν καί πολύ οἱ συνθήκες διαβίωσης τοῦ «δεργετούμενου»: πού ὄστόσο συνέχιζε νά μελετᾶ καί νά γράφει.

Σίγουρα ξεπερνάει τά ὄρια τῆς ἀνθρώπινης ἀντοχῆς ἡ δύναμη τῆς θέλησης αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, πού παρόλες τίς βασανιστικές ταλαιπωρίες δέ γινόταν ἔρμαιο τῶν συνθηκῶν καί στή σωματική συμφορά ἀντιδρῶσε χωρίς ἀπελπισία, καταφεύγοντας σέ δ,τι δέν εἶχε καταστραφεῖ δλοκληρωτικά μέσα του, στήν πνευματική δύναμη, καί συνέχιζε νά μελετᾶ καί νά γράφει. Ἀνήκουν σ' αὐτή τήν περίοδο (Φόρμια, 1934 - 1935) πέντε τετράδια πού ἄρχισε στό Τούρι καί ἔνδεκα κείμενα καθολοκληρία γραμμένα στήν κλινική Κοῦζουμάνο. Ὁ Γκράμοσι ἐπεξεργαζόταν καί ἀντέγραφε, δάζοντας μιά τάξη, τίς σημειώσεις τῶν προηγουμένων τετραδίων. Τώρα ἀρχίζουν νά φαίνονται ὄχι μόνο τά ποικίλα θέματα τοῦ ὄλικοῦ, ἀλλά καί ὄλη ἡ ἰσορροπημένη δομή τῆς σκέψης τοῦ Γκράμοσι. Καί ὁμως ἡ διανοητική τιμιότητα ἔσπρωχνε τό Γκράμοσι νά γράφει στό περιθώριο τοῦ τετραδίου 18 (ὄπου κατά μεγάλο μέρος εἶχε ἐπεξεργαστεῖ τίς σημειώσεις τοῦ τετραδίου 28):

Οἱ σημειώσεις πού περιέχονται σ' αὐτό τό τετράδιο, ὄπως καί σ' ἄλλα, γράφτηκαν πρῶχειρα σάν ἔνα σύντομο ὑπόμνημα.

Πρέπει νά τίς ξαναδῶ δίες καί νά τίς ἐλέγξω λεπτομερειακά γιατί περιέχουν ἀσφαλῶς ἀνακρίβειες, λαθεμένους παραλληλισμούς, ἀναχρονισμούς. Γράφτηκαν χωρίς νά ἔχω τά βιβλία πού ἀναφέρω, μπορεῖ μετά τόν ἔλεγχο νά διορθωθοῦν ριζικά, ἂν προκύψει διαι εἶναι σωστό τό ἀντίθετο ἀπ' αὐτό πού γράφω.

Τό τετράδιο 18 περιέχει ἕνα δοκίμιο γιά τό «Λαϊκό ἐγχειρίδιο μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας» τοῦ Μπουχάριν, μελέτες πάνω στά «λογικά ὄργανα τῆς σκέψης», πάνω στή «μεταφραστικότητα τῶν ἐπιστημονικῶν γλωσσῶν» καί πάνω στά διάφορα προβλήματα τῆς γλωσσολογίας καί ἀκόμα σημειώσεις γιά τοὺς Ἀντόνιο Λαμπριόλα, Ἀλεσάντρο Λέβι, Ἀλεσάντρο Κιατέλι, Λουτσάνο Κέρ, Τζοβάνι Τζεντίλε, Ἀντόνιο Ροσσίνι, Ἀντόνιο Λοβέκιο, Ἔτορε Τσικότι, Τζουζέπε Ρέντσι, Κοράντο Μπαρμπαγάλο, Τζόρτζο Σορέλ, Πιέρ Ζοζέφ Προυντόν, Ἀνρύ Ντέ Μάν, Τζ. Α. Μπορτζέζε. Στό τετράδιο 29 εἶναι γραμμένες μόνο 24 σελίδες, διου ὁ Γκράμισι ξαναεπεξεργάζεται παλιές σημειώσεις γιά τήν ἱστορία τῶν διανοουμένων καί τήν ὀργάνωση τῆς παιδείας καί τῆς κουλτούρας. Τό τετράδιο 30, μέ τίτλο «Σημειώσεις γιά τήν πολιτική τοῦ Μακιαβέλι», περιλαμβάνει μελέτες πάνω στά κόμματα, τήν ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς κατάστασης καί τό σοσιαλισμό τῶν δυναμειῶν, μελέτες γιά τόν οικονομισμό, τόν αἰσαρισμό, τήν πολιτικομορφωτική ἡγεμονία, τό βολонταρισμό καί τίς κοινωνικές μάζες. Ὅλες οἱ σημειώσεις γιά τή φιλοσοφία τοῦ Μπ. Κρότσε ξαναγράφτηκαν στό τετράδιο III (ὁ Γκράμισι ἔδωσε τό λατινικό ἀριθμό). Μόνο δύο σελίδες, ἡ ἀρχή τῆς μετάφρασης ἑνός παραμυθιοῦ τῶν ἀδελφῶν Γκριμ, πού συνεχίζεται ἐδῶ ἀπό ἕνα ἄλλο τετράδιο, γράφτηκαν στό τετράδιο 31. Αὐτά εἶναι τά πέντε τετράδια πού ἄρχισαν στό Τούρι καί συνεχίστηκαν στή Φόρμια. Ὁ Γκράμισι ὁμως δέν περιοριζόταν μόνο σέ μιά ἀπλή ἀντιγραφή τῶν παλιῶν σημειώσεων, οὔτε στό νά τίς συγκεντρῶνει, μέ διοιογένεια, κατά θέμα. Τά τετράδια τῆς Φόρμια περιέχουν πολλές καινούργιες μελέτες. Ξεχωρίζουν τό 6 (προβλήματα φιλολογικῆς κριτικῆς) καί τό 10 (Παρατηρήσεις γιά τό Ρίζορτζιμέντο). Τέλος ὁ γραφικός του χαρακτήρας ἦταν ἀσταθής καί πρόδιε τήν ἐξάντληση τῶν φυσικῶν δυνάμεων καί τό καλοκαίρι τοῦ '35 ὁ Γκράμισι διέκοψε τίς ἐργασίες του χωρίς νά μπορέσει νά ξανακοιτάξει καί νά τακτοποιήσει σ' ἕνα ὀργανικό πλαίσιο ἕνα μέρος τῶν σημειώσεων.

Δέκα μῆνες μετά τήν ἀποδοχή τῆς αἴτησης γιά ἀποφυλάκιση μέ ἀναστολή μπόρεσε νά μεταφερθεῖ σέ μιά ἄλλη κλινική. Ἄφησε τή Φόρμια στίς 24 Αὐγούστου 1935 μέ προορισμό τήν κλινική Κουιζιζάνα τῆς Ρώμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 30

Ὁ καθηγητὴς Φρουγκόνι τὸν ἐξέτασε στὶς 26 Αὐγούστου. Ἦταν σέ ἀπελπιστικὴ κατάσταση: ἀσθένεια τοῦ Pott, πνευμονικὴ φυματίωση, πίεση πού ἔφτανε 20, κυναγχικὲς κρίσεις, ποδάγρα. Καὶ ὁμως πάλευε ἀκόμα.

Σκεφτόταν τὴ Τζούλια. Ξανάρχισε νά τῆς γράφει¹. Στὶς 14 Δεκέμβρη τῆς πρότεινε νά ἔρθει στὴν Ἰταλία:

Πιστεύω ὅτι θά ἦταν θαυμάσιο ἀπ' ὅλες τίς ἀπόψεις ἂν ἐρχόσουν στὴν Ἰταλία. Γιὰ τὴν ὑγεία σου, πού ἴσως ἀποκατασταθεῖ ὀριστικά, καὶ γιὰ μένα πού ἔχω ἀνάγκη νά σέ νιώθω κοντά μου, γιὰ νά ξανασυνδέσουμε βαθιὰ τοὺς δεσμούς πού μᾶς συνέδεαν πάντα, ἀλλὰ πού ἀπὸ χρόνια κατάντησαν κάτι τὸ αλθέριο καὶ ἀφηρημένο. Ἀγαπημένη μου, πάντα σέ περιμένα καὶ πάντα ἦσαν ἓνα βασικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς μου, ἀκόμη καὶ δταν δέν εἶχα συγκεκριμένους εἰδήσεις σου ἢ ἔπαιρνα ἀπὸ σένα ἀραιὰ γράμμα καὶ χωρὶς ζωντάνια καὶ δταν δέ σοῦ ἔγραφα γιατί δέν ἤξερα τί νά σοῦ γράψω, γιατί πιστεῦσα ὅτι δέν ἤθελες νά ἔχεις καμιὰ σχέση κι ἐπαφὴ μαζί μου. Νομίζω ὅτι ἤρθε ἡ στιγμή νά δάλουμε ἓνα τέλος σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση καὶ αὐτὸ μπορεῖ νά γίνει ἂν ἔρθεις κοντά μου, γιατί ἐγὼ δέ μπορῶ νά κινηθῶ. Εἶμαι θέβαια πολὺ ἐξαντλημένος καὶ μοῦ φαίνεται δύσκολο νά μπορέσω νά ξαναβρῶ τίς παλιές μου δυνάμεις: ὁμως νομίζω ὅτι μπορεῖς νά κάνεις πολλὰ γιὰ μένα καὶ ὅτι κι ἐγὼ μπορῶ νά κάνω κάτι γιὰ σένα, ὄχι θέβαια πολλὰ, κάτι ὁμως. . . Ἀγαπημένη μου, σ' αὐτὸ τὸ γράμμα δίνω δὴν μου τὴν τρυφερότητα, ἔστω κι ἂν δέ φαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ λόγια. Ἐξάλλου θυμῆσου ὅτι καὶ τὸ '23 δέν ἤμουν πολὺ ὀμιλητικὸς. Παρόλ' αὐτά, ἐσὺ ἔνωθες ὄλο τὸ βάθος τῶν αἰσθημάτων μου, πού δέν ἄλλαξαν καθόλου ἢ σίγουρα δυνάμωσαν κι ἔγιναν πιὸ ἥρεμα, γιατί ὑπάρχουν κοντά μας τὰ δύο μας παιδιὰ.

1. Γράμμα τῆς 25 Νοέμβρη 1935: «Εἶμαι πιὸ ἥσυχος ἀπὸ τότε πού ξανάρχισα νά σοῦ γράφω».

Ἐπέμενε γιά ἓνα μεγάλο διάστημα: «Μετά ἀπό τόσον καιρό, μετά ἀπό τόσα γεγονότα, πού ἡ ἀληθινή σημασία τους μοῦ ξέφυγε κατά μεγάλο μέρος, μετά ἀπό τόσα χρόνια καταπιεσμένης καί ταιλωρημένης ζωῆς, κλεισμένος στό σκοτάδι καί στίς ταπεινές μικρότητες, τό νά μπορέσω νά μιλήσω σέ σένα σάν φίλος σέ φίλο θά μοῦ εἶναι πολύ ὠφέλιμο. . . Ἐ, λοιπόν, εἶμαι τελείως πεισμένος ἀπό κάθε ἄποψη ὅτι ἓνα ταξίδι σου θά εἶχε θετικά ἀποτελέσματα καί γιά τούς δύο μας» (25 Γενάρη 1936). Ἡ Τζούλια δέν ἤρθε. Ὁ Ἀντόνιο ἔσβησε ἀργά.

Ἡ καρδιά του — μαθαίνομε ἀπό ἓνα ἀνέκδοτο γράμμα τῆς Τατιάνα στίς 18 Ἀπρίλη 1936 — εἶναι πολύ ἀδύνατη καί ἄν καί σωματικά δείχνει κατά κάποιο τρόπο καλύτερα, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι καθόλου ἔτσι. Ἀπεναντίας, φοβάμαι ὅτι ὁ Νίνο ἔγινε τελείως ἀνίκανος. Ἐπέφερε πάρα πολύ αὐτά τά χρόνια καί τώρα ὁ τόσο ἐξασθενημένος ὀργανισμός του δέ μπορεῖ καθόλου νά νικήσει τή σωματική ἐξάντληση ὅπου ἔχει πέσει. Ἐξἄλλου πάρα πολλά ζωτικά ὄργανα τοῦ σώματός του κατάντησαν νά λειτουργοῦν μέ δυσκολία.

Φαινόταν, ἢ ἴσως ἦταν καί πράγματι, ἀποκομμένος ἀπό τά πάντα. Δέ φαίνεται νά εἶχε ἐπαφές μέ τόν Τολιάτι ἢ μέ ἄλλους ἡγέτες ἢ στελέχη τοῦ κόμματος. Στήν κλινική Κουιζιζάνα ἦταν σχετικά ἐλεύθερος, ἄν ἐξαιρέσουμε τήν ἐξωτερική φρούρηση. Ἄν τό ἤθελε, θά μποροῦσε, μέσω τῶν συγγενῶν πού τόν ἐπισκέπτονταν, νά ξανασυνδεθεῖ μέ ἀνθρώπους τοῦ κόμματος: ἓνα σημεῖωμα, λίγες γραμμές. Δέν ὑπάρχει ἴχνος παρόμοιας πρωτοβουλίας.

Τώρα ὁ Γκράμσι εἶχε στραφεῖ μόνο στή Τζούλια καί τά παιδιά πού ἦταν μακριά. Δέ γνώριζε τό Τζουλιάνο παρά μόνο ἀπό φωτογραφίες. Ὁ Ντέλιο τώρα, τό '36, ἦταν 12 χρονῶν. Μεταξύ τους ἀντάλασσαν, παρόλη τήν ἀπόσταση, συζητήσεις γεμάτες ἀπέραντη τρυφερότητα:

Πολυαγαπημένε μου Ντέλιο . . . σ' εὐχαριστῶ πού ἀγκάλιασες δυνατά τή μαμά γιά μένα: νομίζω πῶς αὐτό πρέπει νά γίνεται κάθε μέρα, κάθε πρωί: ἐγώ σᾶς σκέφτομαι πάντα ἔτσι κάθε πρωί θά φαντάζομαι: νά, αὐτή τή στιγμή μέ σκέφτονται τά παιδιά μου καί ἡ Τζούλια. Ἐσύ εἶσαι ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός, ὁμως πρέπει νά τό πéis καί στό Γιούλικ: ἔτσι κάθε μέρα θά ἔχετε τά ἐπέντε λεπτά μέ τό μπαμπά». Πῶς σοῦ φαίνεται;*

2. Δεκέμβρης 1936.

Οι δυνάμεις του εξασθενίζαν. Τόν κρατούσε κάπως ή προοπτική της σύντομης επιστροφής στην ελεύθερη ζωή. Ή ποιή ή άληγε στίς 21 Άπριλή 1937. Σκεφτόταν νά γυρίσει στή Σαρδηνία, νά ζήσει σέ απόλυτη απόμόνωση. Τό έγγραψε στό σπίτι. Καθώς ή πατέρας έμαθε αυτό του τό σχέδιο του άνέβηκε ή πυρετός από τή συγκίνηση.

Ήταν άρρωστος, γέρος 77 χρονών. Είχε νά δει τό Νίνο από τό '24. Καί τ' άλλα παιδιά ήταν μακριά από τό σπίτι: ή Τζενάρο είχε καταταγεί στό δημοκρατικό ίσπανικό στρατό και πολεμούσε τό Φράνκο στό Μιλμπάο' ή Μάριο ήταν αξιωματικός στην Άφρική, όπου και παρέμεινε μετά τόν πόλεμο της Άθησσονίας' και ή Κάρλο στό Μιλάνο. Έσθηνε και τά παιδιά του ήταν σκορπισμένα σέ διάφορα μέρη του κόσμου. Άλλά νά πού τόν ξαναζωντάνευε ή είδηση της επιστροφής του Νίνο.

Είναι ή Μέα Γκράμοι πού θυμάται εκείνες τίς στιγμές:

“Όταν πλησίαζε ή λήξη της ποιήσ — διηγείται — ή θεός Νίνο μās έγγραψε. Ήθελε νά του θρούμε ένα δωμάτιο στό Σαντουλουσουρτζου. Είχε μείνει εκεί όταν ήταν μαθητής και τό κλίμα τόν σήκωνε. Πήγαμε εγώ, ή Τερεζίνα και μία φίλη, ή Πετίνα Μοντάντο. Βρήκαμε τό δωμάτιο, ήταν ένα ώραίο δωμάτιο. Έτσι μέρα μέ τή μέρα περιμέναμε νά φτάσει ή θεός Νίνο. Ό παπούς, εκείνη τήν εποχή, ήταν πολύ άσκημα. Φάνηκε όμως νά συνέρχεται μέ τήν ιδέα της επιστροφής του γιού του. Ό θεός Νίνο έτρεπε νά φτάσει στίς 27 Άπριλή, τόν περιμέναμε από ώρα σέ ώρα. Περνάει ή μέρα, τίποτε. Άπογοπτευθήκαμε. Ό παπούς περιμένε πώς και πώς νά φτάσει εκείνη τή μέρα ή γιός του. Θά έρχόταν τήν επομένη σκεφτήκαμε. Όμως τήν επομένη μπαίνει στό σπίτι μία γυναίκα και ρωτάει: «Είναι αλήθεια δι ή Νίνο πέθανε;». Παγώσαμε. «Τό είτε τό ράδιο, τό άκουσα στό ράδιο», λέει ή γυναίκα. Μετά άρχισε νά συρθεί κόσμος, όλοι έρχονταν νά μās συλλυπηθούν. Ό παπούς ήταν άσκημα και κανένας δέν έβρισκε τό κουράγιο νά του τό πεί, έπρεπε λοιπόν κάποιος από μās νά μείνει στό δωμάτιό του, πού ήταν κοντά στην είσοδο, γιά νά μήν ξεμπαιναι και του έλεγαν τήν αλήθεια. Στο δωμάτιο του παπού έμενα κυρίως εγώ πού ήμουν κατελίτσα δεκαεπτά χρονών. Κάποια στιγμή, δέν ξέρω πώς, έλειψα. Ήμουν στην κουζίνα, άκούω φωνές, τρέχουμε, ήταν ή παπούς πού φώναζε: «Δολοφόνο μου τόν σκοτώσατε». Αυτό τό θυμάμαι καλά. Έλεγε: «Μου τόν σκότωσαν». Και τραβούσε τά μαλλιά του, τραβούσε τά γένεια του, χτυπιόταν... Δέν ξέρω, ήταν τρομερή σκηνή, ξέρετε...

‘Ό Νίνο είχε πεθάνει στίς 4.10 στίς 27 Άπριλή’ ήταν 46

χρονών. Τόν κήδεψαν τήν επομένη τό απόγευμα μέ καταιγίδα. Ἀκολουθοῦσε τό φέρετρο μόνο μιά ἄμαξα μέ τήν Τατιάνα καί τόν Κάρολο.

Ὁ Φραντσέσκο Γκράμοσι πέθανε μετά ἀπό δύο βδομάδες, στίς 16 Μάη 1937. Πολλές φορές, πρὶν νά φύγει, διάβασε καί ξαναδιάβασε τά λόγια πού εἶχε γράψει ὁ Νίνο στή μάνα στίς 10 Μάη 1928, τήν παραμονή τῆς δίκης:

Θά ἤθελα, γιά νά εἶμαι ἐντελῶς ἥσυχος, νά μὴν τρομάξεις οὔτε νά ταραχθεῖς πολύ ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ καταδίκη μου. Νά καταλάβεις καλά, καί μέ τό συναίσθημα, ὅτι εἶμαι ἕνας πολιτικός κρατούμενος καί θά εἶμαι πολιτικός κατάδικος, καί δέ ντρέπομαι οὔτε θά ντραπῶ ποτέ γι' αὐτό. Κατά βάθος, τῆ φυλακή καί τήν καταδίκη τῆ θέλησα ἐγώ ὁ ἴδιος, κατά κάποιον τρόπο, γιατί δέ θέλησα ν' ἀλλάξω τίς ιδέες μου, γιά τίς ὁποῖες θά ἔδινα καί τῆ ζωῆ μου ἀκόμα, καί ὄχι μόνο τό νά μπῶ στή φυλακή. Γι' αὐτό μπορῶ νά εἶμαι ἥσυχος κι εὐχαριστημένος μέ τόν ἑαυτό μου. Ἀγαπημένη μου μαμά, θά ἤθελα νά σ' ἀγκαλιάσω σφιχτά σφιχτά γιά νά νιώσεις πόσο σ' ἀγαπῶ καί πόσο θά ἤθελα νά σέ παρηγορήσω γι' αὐτή τῆ στεναχώρια πού σοῦ δίνω: ἀλλά δέ μποροῦσα νά κάνω διαφορετικά. Ἔτσι εἶναι ἡ ζωῆ, πολύ σκληρή, καί τά παιδιά ἀναγκάζονται καμιά φορά νά δίνουν μεγάλο πόνο στίς μητέρες τους, ἂν θέλουν νά κρατήσουν τήν τιμή τους καί τήν ἀνδρική τους ἀξιοπρέπεια.

